

LIETUVOS KULTŪROS TYRIMŲ INSTITUTAS
VILNIAUS DAILĖS AKADEMIJA
LIETUVOS MUZIKOS IR TEATRO AKADEMIJA

MARIUS DARAŠKEVIČIUS

**VALGOMOJO MODERNĖJIMAS LIETUVOS DVARUOSE
XVIII A. VIDURYJE – XX A. PRADŽIOJE**

Daktaro disertacija

Humanitariniai mokslai, Menotyra (H 003)

Vilnius
2021

Daktaro disertacija rengta 2016–2020 m. Lietuvos kultūros tyrimų institute.

Mokslinė vadovė:

doc. dr. RASA BUTVILAITĖ – Vilniaus dailės akademija, humanitariniai mokslai,
menotyra (H 003).

TURINYS

IVADAS.....	4
I. MODERNĖJANTIS LIETUVOS BAJORAS: VALGOMOJO POREIKIS	30
1.1. Valgymui skirtos erdvės kilmingųjų rūmuose iki XVIII a. vidurio	30
1.2. Pokyčiai kasdienybės kultūroje: atskiro valgomojo kambario poreikis	42
1.3. Valgomasis valdovo dvaruose ir jo įtaka LDK didikams	49
II. VALGOMASIS: ATSIRADIMAS IR ĮSITVIRTINIMAS XVIII A. VIDURYJE– XIX A. I PUSĖJE.....	55
2.1. Valgomojo idėjos sklaida architektūros teorijos veikaluose.....	56
2.2. Valgomojo vieta namų planavime.....	72
2.3. Valgomojo planinės ir erdvinės kompozicijos ypatumai	98
2.4. Valgomojo interjero specifiškumas: forma seka funkciją	106
2.4.1. Įranga	107
2.4.2. Valgomojo baldai.....	115
2.4.3. Dekoras.....	122
2.4.4. Ikonografija.....	135
2.5. Pagalbinės valgomojo patalpos: daugiavfunkcis kredensas.....	147
III. VALGOMOJO POKYČIAI XIX A. II PUSĖJE–XX A. PRADŽIOJE.....	155
3.1. Valgomojo įrengimo galimybių įvairovė architektūros teorijoje.....	156
3.2. Valgomojo vieta namų erdvėje: tradiciniai ir nauji planavimo būdai	166
3.3. Valgomojo planinės ir erdvinės kompozicijos įvairovė.....	182
3.4. Valgomojo interjero specifiškumas: tarp tautiškumo ir tarptautiškumo, tarp masiškumo ir unikalumo	189
3.4.1. Įranga	190
3.4.2. Valgomojo baldai.....	197
3.4.3. Dekoras.....	202
3.4.4. Ikonografija.....	214
3.5. Pagalbinės valgomojo patalpos: specializuotos patalpos.....	220
IŠVADOS.....	235
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA.....	239
ILIUSTRACIJŲ SĄRAŠAS	263
ILIUSTRACIJOS	288
PRIEDŲ SĄRAŠAS.....	363
PRIEDAI.....	364

IVADAS

XX a. buvo negailestingas Lietuvos dvarų sodyboms. Pirmojo pasaulinio karo metais stipriai nuniokotos, tarpukariu pavienės mėgino atsiesti, o po Antrojo pasaulinio karo buvo nusavintos, pritaikant naujiems poreikiams suardyta struktūra ir pakeista jų funkcija. Labiausiai nukentėjusi dvarų sodybų architektūros paveldo dalis – interjeras.

Pokario metais dvarų kultūra buvo ignoruojama ir netyrinėjama. XX a. 8–9 dešimtmečiais ėmė augti susidomėjimas reikšmingiausiais objektais. Pastaraisiais dešimtmečiais ženkliai suintensyvėjo domėjimasis dvarų paveldu: jis imtas tyrinėti istoriniais, kultūriniais ir architektūrinės raidos aspektais. Išskyrus kelis pačius iškiliausius dvarų sodybų ansamblius, kur kas mažiau Lietuvos menotyroje nagrinėti dvarų sodybų gyvenamųjų pastatų planavimo ypatumai, interjerai, jų įrengimas ir puošyba. Beveik nėra interjerų, gyvenamosios aplinkos, kasdienio vartojimo reikmenų analizės, vis dar stokojama tyrimų, susijusių su bajorijos gyvensena, papročiais ir tradicijomis. Nėra išsamių dvarų sodybų interjerų istorinės raidos tyrimų, tad nėra suformuotas ir tvirtas mokslinis pagrindas, kuris sudarytų prielaidas gilintis į specifines bajorijos kasdienybės kultūros problemas. Iš asmeninės patirties ir profesinių interesų gimęs poreikis suformavo ir daktaro disertacijos mokslinį projektą, kurio tikslas – pateikti aukščiausio bajorijos sluoksnio valgomąjį erdvės tyrimą, kurį būtų galima praktiškai pritaikyti atkuriant dvarų sodybų interjerus.

Europos gyvenamųjų namų patalpų planavimo klausimams skirtos atskiros išsamios studijos nėra, tačiau pagrindinius raidos aspektus aptarė muziejininkas Peteris Thorntonas¹, britų dvarų planavimą savo darbuose apžvelgė Jillas Franklinas,² prancūzų – Michaelas Dennisas³, Alexandre Gady⁴ ir kiti autoriai⁵. Europos kilmingųjų rūmų reprezentacinių patalpų planavimą išsamiausiai nagrinėjo kultūros ir architektūros tyrėjai Murray Bailie⁶,

¹ Peter Thornton, *Authentic Decor: The Domestic Interior, 1620–1920*, London: Weindenfeld and Nicolson, New York: Viking, 1984.

² Jill Franklin, *The Gentlemen's Country House and its Plan, 1835–1914*, London: Routledge, 1981.

³ Michael Denis, *Court and Garden: From French Hotel to the City of Modern Architecture*, Cambridge: Massachusetts Institute of Technology Press, 1986.

⁴ Alexandre Gady, *Les hôtels particuliers de Paris*, Paris: Parigramme, 2008.

⁵ James S. Ackermann, *The Villa: Form and Ideology of Country Houses*, Princeton: Princeton University Press, London: Thames and Hudson, 1990; Paul Holberton, *Palladio's Villas: Life in the Renaissance Countryside*, London: Murray, 1990; Witold Rybczynski, *Home: A short History of an Idea*, New York: Viking, 1986, London: Heinemann, 1988; Dana Arnold, *The Georgian country house: architecture, landscape and society*, Stroud: Sutton, 2003; Katie Scott, *The Rococo Interior: Decoration and Social Spaces in Early Eighteenth-Century Paris*, New Haven and London: Yale University Press, 1995.

⁶ Baillie H. Murray, „Etiquette and the Planning of the State Apartments in the Baroque Palaces“ in: *Archéologia*, CI, 1967, p. 169–199.

Markas Girouardas⁷ bei Patricia Waddy⁸. Siauresniu aspektu, tik vienos patalpos – valgo-mojo – raidą, tipologiją bei puošybą Prancūzijoje tyrė Cécile Lestienne⁹.

Pastaruoju metu Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) medinių ponų namų tipologiją ir planavimo ypatumus gvildena architektūrologė Dalė Puodžiukienė¹⁰, istorikė Neringa Dambrauskaitė nagrinėjo XVI–XVII a. pradžios bajorų namų planus ir patalpų paskirtį¹¹. LDK dvarų rūmų planavimo klausimais domisi lenkų ir baltarusių tyrėjai. XVI a. pab.–XVIII a. dvarų rūmų planavimą Abiejų Tautų Respublikoje (toliau – ATR) aptarė architektūros istorikai Adamas Miłobędzki¹², Andrzejus Rottermundas¹³, Tadeusz Bernatowicz¹⁴, Anatolijus Kulaginas¹⁵ ir Mikola Volkau¹⁶. Šiuose tyrimuose susitelkiama į XVI–XIX a. pr. dvarų planavimo ypatumus, o XIX a. II p.–XX a. pr. periodas lieka mažiau pažintas. Taip pat nebuvo atkreiptas dėmesys į kurios nors vienos konkrečios dvaro rūmų

⁷ Mark Girouard, *Life in the English Country House: A Social and Architectural History*, New Haven and London: Yale University Press, 1978; Mark Girouard, *Life in the French Country House*, London: Cassell & Co, 2000.

⁸ Patricia Waddy, *Seventeenth-Century Roman Palaces. Use and the art of the plan*, Cambridge, Massachusetts, London: The MIT Press, 1990.

⁹ Cécile Lestienne, *Le temple de Comus. Naissance et évolution de la salle à manger dans l'architecture française (XVIIe – XIXe siècle)*, daktaro disertacija apginta Université Paris-Sorbonne, Centre André Chastel, Paris, 2017; Cécile Lestienne, „La salle à manger, 1760–1800. Triomphe du programme-Ambiguïté de l'usage“, in: *Annales du centre Ledoux, Tome IX, Chalgrin et sons temps. Architectes et architectures, de l'Ancien Régime à la Révolution*, Bordeaux: William Blake & Co., Art & Arts, 2016, p. 175–185; Cécile Lestienne, „Salle à manger rêver, salle à manger réelle: réflexions autour du souper de Méliè“, in: *Les arts réunis. Études offertes à Daniel Rabreau*, Paris: Nouvelles Éditions Latines, 2017; Cécile Lestienne, „La salle à manger dans le château français (XVIIe-XVIIIe siècles): essai typologique“, in: A.-M. Cocula et M. Combet, *À la table des châteaux* (Actes du colloque « À la table des châteaux », Rencontres d'archéologie et d'histoire en Périgord, Périgueux, septembre 2014), Bordeaux: Ausonius, 2015.

¹⁰ Dalė Puodžiukienė, Medinės ponų namų architektūros raida Lietuvoje XVI a. vid.–XIX a. vid. (daktaro disertacija, Menotyra 03 H), Kaunas: Vytauto Didžiojo Universitetas, 2011; Dalė Puodžiukienė, „Jonavos dvaro sodyba XVIII amžiuje: struktūros ir architektūros bruožai“, in: *Jonavos valdos 1796 metų inventorius*, sud. Vidmantas Jankauskas, Jonava, Vilnius: Jonavos rajono savivaldybės viešoji biblioteka, Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2020, p. 34–86.

¹¹ Neringa Dambrauskaitė, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorų namai XVI a.–XVII a. pirmoje pusėje*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2019.

¹² *Krótką nauka budownicza dworów, pałaców, zamków podług nieba i zwyczajów polskiego* / oprac. Adam Miłobędzki [wstęp, komentarz, okł. i obwolūtę oprac. Adam Miłobędzki]; Państwowy Instytut Sztuki, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1957.

¹³ Andrzej Rottermund, „O programie funkcjonalnym rezydencji monarszej w XVIII wieku“, in: *Materiały muzeum wnętrz zabytkowych w pszczynie III*, Pszczyna, 1984, p. 7–21.

¹⁴ Tadeusz Bernatowicz, *Mitra i buława. Królewskie ambicje książąt w Rzeczypospolitej szlacheckiej (1697–1763)*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2011; Tadeusz Bernatowicz, *Alba. Od renesansowej willi do kompozycji krajobrazowej. Z badań źródłowych nad architekturą ogrodów na Kresach*, Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Warszawa, 2009; Tadeusz Bernatowicz, „Miles Christianus et Peregrinus“. *Fundacje Mikołaja Radziwiłła „Sierotki“ w ordynacji nieświeskiej*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 1998; Tadeusz Bernatowicz, „Monumenta variis Radivillorum“. *Wypożyczenie zamku nieświeskiego w świetle źródeł archiwalnych. Część I: XVI–XVII wieku*, Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe, 1998.

¹⁵ Анатолий Николаевич Кулагин, *Архитектура дворцово-усадебных ансамблей Белоруссии. Вторая половина XVIII – начало XIX в.*, Минск: Наука и техника, 1981.

¹⁶ Волкаў Мікола, „Гальшанскі замак у нас росквіты“, in: *Беларускі гістарычны часопіс*, 2020 m. Nr. 4, p. 12–24.

patalpos raidą ir specifiškumą. Taigi disertacijoje atliktas tyrimas pratęsia ir papildo iki šiol atliktus dvarų architektūros tyrinėjimus.

Tikimasi, kad šis tyrimas bus ir praktinė pagalba naujesiems dvarų sodybų valdytojams bei visiems, besidomintiems dvarų kultūra, kuri tapo labai aktuali dvarų sodyboms išgyvenant atgimimą – atkuriami, pritaikomi naujai paskirčiai pastatai, mėginama įveiklinti dvarų sodybas kaip regioninės kultūros centrus.

Šios disertacijos **tyrimo objektas** yra aukščiausiojo sluoksnio kilmingųjų¹⁷ dvarų sodybų rūmų patalpa – valgomasis.

Dvaro sodyba – tai socialinio statuso ir galios išraiška. Dvaro sąvoka gali būti suprantama ne tik kaip žemės valda ar jos centras, bet ir kaip svarbų bajorų aptarnaujantys dvariškiečiai – tiek buitiniu, tiek politiniu, tiek kultūriniu aspektais. Pasak istoriko Zigmanto Kiaupos, kiekvienas didikas ar stambesnis bajoras, kuris siekė būti matomas visuomenėje ir dalyvauti valstybės gyvenime, turėjo išlaikyti didelį dvarą. XVIII a. pab. didiko dvarą galėjo sudaryti ir apie 100 asmenų. Žinoma, ne tokie turtingi bajorai tenkinosi mažesniu jų skaičiumi. Stambūs bajorai, ėję senatorių pareigas¹⁸, stengėsi elgtis kaip didikai: įsirenginėjo prabangias rezidencijas, kaupė meno ir kitų vertybių kolekcijas, gausias bibliotekas, išlaikė orkestrus, rūpinosi reprezentacija – rengdavo priėmimus ir iškilmingas puotas. Didikai iš viso luomo išsiskyrė ne tik pareigomis, turtu, bet ir gyvenimo būdu¹⁹. Jų rezidencijos buvo giminių ir jų šalininkų susibūrimo vietos, visuomenės ir kultūros gyvenimo židiniai²⁰. Taigi didikų dvarų rūmuose buvęs aukščiausio, valstybinio lygio, reprezentacijai būdingas namų planavimas, kuriame buvo numatytas ir dar vienas galios komunikavimo instrumentas – reprezentacinis valgomasis.

Valgomojo svarbą kilmingųjų visuomenėje taikliai apibūdina Napoleono I posakis – *C'est principalement par le table que l'on gouverne* (vadovaujama paprastai per stalą)²¹. Valgomojo kambario svarbą pabrėždavo jo erdvumas – tai būdavo viena didžiausių ir puošniausių rūmų patalpų, skirta ne tik iškilmingiems pietums ar priėmimams, bet ir reprezentuoti bei vizualizuoti šeimos kilmę ir socialinį statusą, giminės ištakas ir garbingas tradicijas liudijantį senumą, ryšius su kitomis aukštesnio socialinio statuso šeimomis (valdovų, didikų).

¹⁷ Aukščiausiojo sluoksnio kilmingųjų sąvokos paaiškinimą žr. p. 27.

¹⁸ Istorikas Zigmantas Kiaupa, turėdamas galvoje naujausią istoriografiją, siūlo dalį stambiųjų bajorų vadinti pusiau didikais (pusdidikiais). Tai taikoma asmenims, kurie nors kartais ir pasiekdavo aukščiausias valdžios vietas, vadinamąsias senatorių pareigybes, tačiau nuolat tokių svarbių pareigybių neturėdavo. Žr. Zigmantas Kiaupa, *Lietuvos istorija. Trumpasis XVIII amžius (1733–1795 m.)*, t. 8, II d., Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2018, p. 36. Kadangi istoriografijoje šis terminas nepaplitęs, toliau šiame darbe stambiųjų bajorų elito atstovai bus vadinami didikais arba, siekiant pabrėžti jų skirtumą nuo didikų, įvardijami senatoriais ar stambiųjų bajorų elitu.

¹⁹ Saksų autoriaus Juliaus Bernhardo von Rohro (1688–1742) dvitomo antroji knyga skirta tik aukšto rango Europos kilmingiesiems. Žr. Julius Bernhardas von Rohras, *Einleitung zur Ceremonial-Wissenschaft der großen Herrn*, Berlin: Rüdiger, 1729.

²⁰ Zigmantas Kiaupa, p. 46.

²¹ Tomasz Orłowski, *Diplomatinis protokolas: ceremonias ir etiketas*, Vilnius: Vaga, 2013, p. 269.

Chronologinės ribos. Pasirinktos chronologinės ribos siejamos su valgomąjo LDK atsiradimu, geneze, paplitimu ir jo modernėjimu. Visas tiriamasis laikotarpis darbe dalijamas į du etapus. Pirmasis etapas (XVIII a. vid.–XIX a. I p.) istorinių įvykių prasme nėra vientisas, jis aprėpia XVIII a. II pusę – *metą*, kuomet LDK gyvavo kaip ATR dalis (iki 1795 m.), o XIX a. pirmoje pusėje – tik kaip kelios gubernijos Rusijos imperijos sudėtyje. Tačiau žvelgiant iš valgomąjo raidos ir bajorijos sluoksnio perspektyvų, šis etapas yra gana vientisas – tai senosios tradicinės feodalinės visuomenės periodas. XVIII a. vid.–XIX a. I p. etapas aprėpia tris meninės raidos tarpsnius: vėlyvojo baroko (rokoko), klasicizmo ir romantizmo. Disertacijoje analizuojamas valgomąjo atsiradimas ir išplitimas šiame etape.

Antrasis etapas (XIX a. II p.–XX a. pr.) pradedamas skaičiuoti nuo XIX a. 7 deš., paženklinto svarbių politinių ir socialinių permainų – 1861 m. baudžiavos panaikinimo ir 1863–1864 m. sukilimo. Šį laikotarpį galima būtų apibūdinti kaip naujausių laikų modernios visuomenės periodą²². XIX a. vidurio skirtį pripažįsta ir istorikai²³. Ši skirtis sutampa su pramonės revoliucijos ir technikos pasiekimų šuoliu, kurio įtaka pastebima ir valgomajame, bei meninių stilių pokyčiais: XIX a. II p. Lietuvoje plinta istorizmas, XX a. pr. – modernas bei dėl jų įtakos besiformuojantys tautiniai stiliai. Svarbu atkreipti dėmesį, kad perėjimas iš vieno meninio stiliaus į kitą neturi griežtos ribos²⁴. Analizuojant šį etapą siekiama atskleisti, kaip keitėsi ankstesnio, jau susiformavusio, tradiciniu tapusio valgomąjo erdvė.

Pasirinktas sudėtingas dvarų institucijai (XVIII a. vid.–XX a. pr.) laikotarpis, kuomet ATR dalijosi kaimyninės šalys, o netekus valstybingumo, politinės valdžios, bajorija užsisklendė dvaruose. Vis dėlto svetingumo kultūros prasme tai buvo labai aktyvus metas: kaip tik dėl susiklosčiusio uždarumo, ribotų galimybių dalyvauti viešajame politiniame gyvenime ir neišvengiamybės bendrauti uždaroje socialinėje aplinkoje, atokiuose dvaruose socialinė ir kultūrinė komunikacija luomo terpėje dar labiau suintensyvėjo²⁵. 1914 m. pasirinkti kaip iki tol klestėjusios dvarų kultūros Lietuvoje pabaiga: dvarų gyvenimo raidą sustabdė Pirmojo pasaulinio karo pradžia ir tolimesni įvykiai, lėmę veikiau dvarų nykimą nei modernėjimą.

Topografinės ribos. Disertacijoje aktualus geografinės aprėpties klausimas, nes jis apsprendžia tyrimo objektų pasirinkimą. XVIII a. II pusės ribos nekelia klausimo, jos apima visas, nors ir palaipsniui mažėjančias LDK teritorijas, o XIX a.–XX a. pr., Rusijos imperijos laikotarpiu, Lietuvos ribų samprata nuolat kinta.

²² Zita Medišauskienė, „Laikas – Erdvė – Žmogus“, in: *Lietuvos istorija*, t. 8, I dalis, Vilnius: Baltos lankos, 2011, p. 28–29.

²³ *Ibid.*, p. 15–34.

²⁴ *Lietuvos architektūros istorija: nuo XIX a. II-ojo dešimtmečio iki 1918 m.*, t. 3, Vilnius: Savastis, 2010, p. 5.

²⁵ Apie intelektualines provincijos salas išsamiau aiškinama: Reda Griškaitė, „Lietuvos provincijos intelektualų grupės formavimasis ir raida (XIX a. pradžia–XIX a. 7 dešimtmetis): bendrieji tyrimo aspektai“, in: *Lietuvos istorijos metraštis*, 2013/1, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2014, p. 25–56.

Po trečiojo ATR padalijimo beveik visa buvusios Lietuvos teritorija atiteko Rusijos imperijai, išimtis buvo tik dalis Trakų vaivadijos – Užnemunė (šį kraštą inkorporavo Prūsijos Karalystė, 1807 m. po Tilžės taikos ji prijungta prie Napoleono I sukurtos Varšuvos Kunigaikštystės, o pagal 1815 m. Vienos kongreso nutarimą liko Lenkijos Karalystėje, prijungtoje prie Rusijos imperijos) ir dalis Lietuvos Brastos vaivadijos (atiteko Austrijos imperijai). Rusijos imperijos sudėtyje atsidūrusios buvusios LDK žemės buvo suskirstytos į gubernijas, kurių skaičius ir pavadinimai keitėsi bent kelis kartus. Iš pradžių buvo suformuotos penkios, o nuo 1843 m. – šešios gubernijos, kurias bent dalis jų gyventojų suvokė kaip istorinę Lietuvą²⁶. Bajorijos sąmonėje tokia istorinės Lietuvos tradicija išsilaikė per visą XIX amžių; tai veikė jų pasaulėžiūrą, kuri buvo išreiškiama ne tik simboliais, bet ir konkrečiais veiksmais²⁷. Tačiau realiame gyvenime ir kasdieniame suvokime, kaip pastebi istorikė Zita Medišauskienė, istorinės Lietuvos žemės nebuvo tokios vientisos – trijų padalijimų patirtis, Rusijos imperijos administracinio suskirstymo įtaka, etninės realijos pradėjo keisti istorinės Lietuvos ribas. XIX a. I p. Lietuva paprastai buvo vadinamos likusios LDK žemės (Vilniaus, Kauno, Gardino ir Minsko gubernijos) po pirmojo ATR padalijimo²⁸, o XIX a. II p. ima ryškėti tendencija Lietuva (lietuviškomis) laikyti tris gubernijas: Vilniaus, Kauno ir Gardino, o Baltarusija (arba baltarusiškomis) – Minsko, Vitebsko ir Mogiliavo²⁹.

Tuo pačiu metu pagal etnines realijas istorinė Lietuva buvo dalijama į tikrąją Lietuvą (*Litwa właściwa*) ir Lietuvos Rusiją (*Ruś Litewska*). Kaip pastebi Z. Medišauskienė, lietuviškai ir lenkiškai rašiusieji tikrąją Lietuvą itin aktualino ir sureikšmino, o XIX a. viduryje pastebimos pirmosios pastangos – lietuviškomis knygomis tarp valstiečių – skleisti ir įtvirtinti etninės (etnografinės) Lietuvos, kaip vienintelės Lietuvos, sampratą. Tokią etninę Lietuvą sudarė: Kauno gubernija, dalis Vilniaus (Lydos, Švenčionių, Trakų, Vilniaus, ir kai kur Ašmenos apskritys), Gardino (Gardino ir Slanimo apskritys), Augustavo (Marijampolės, Kalvarijos, Seinų apskritys) gubernijų, taip pat kai kurios Kuršo gubernijos ir Prūsijos Karalystės (nuo 1871 m. Vokietijos imperija) žemės. Panašūs procesai vyko ir baltarusių kultūroje³⁰. Taigi XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje egzistavo dvi Lietuvos sampratos: etninė (etnografinė) Lietuva (tapatinosi su lietuviškai kalbančių gyventojų dauguma) ir istorinė Lietuva (su ja tapatinosi polonizuota Lietuvos bajorija ir lenkiškosios kultūros inteligentai). Tarp bajorų besąlygiškai vyravo istorinės Lietuvos samprata³¹. Nacionalizmo epochoje daugiatautei buvusios LDK bajorijai istorinės Lietuvos pozicija buvo palankiausia ir priimtiniausia³². Tiriant bajorų valgomąją kultūrą, rodos, natūralu pasirinkti geografinę

²⁶ *Ibid.*, p. 35.

²⁷ *Ibid.*, p. 34–35.

²⁸ Visą XIX šimtmetį kaip atskira savita teritorija funkcionavo Baltarusija (Baltoji Rusia), kurią sudarė Mstislavlio, Vitebsko ir Polocko vaivadijos, atitekusių Rusijai dar po pirmojo ATR padalijimo, in: *Ibid.*, p. 37.

²⁹ *Ibid.*, p. 37.

³⁰ *Ibid.*, p. 38–39.

³¹ *Ibid.*, p. 42.

³² *Ibid.*, p. 43.

apreptį pagal bajorijos supratimą – istorinės Lietuvos teritoriją, tačiau ilgajame XIX a., kaip rodo istorikų tyrimai, per šimtmetį keitėsi ir istorinės Lietuvos teritorijos supratimas.

Su Lietuvos teritorijos sampratos raida labai glaudžiai susijęs kitas svarbus klausimas – *Lietuvos kilmingųjų* apibrėžtis. Šiame darbe iš dalies bus remiamasi istoriko Martino Warnke veikalo „Vokiečių meno istorija“ koncepcija, kurioje greta Vokietijos įtrauktas ir Krokuvos, Prahos bei Vienos paveldas. M. Warnke pasirinkdamas „vokiečių“, o ne „Vokietijos“ terminą išvengia sienų teritorinių klausimų problemos³³. Nors ir šis pavyzdys sunkiai galėtų būti tiesiogiai pritaikytas Lietuvos bajorų valgomio tyrimo atveju XIX amžiuje. Tam kliudo kelios priežastys. Pirmą, istorinė Lietuva buvo daugiatautė valstybė, kurios valdantį bajorų luomą sudarė lietuvių ir rusėnų kilmės bajorai. Antra, šis jungtinis bajorų sambūvis, Z. Kiaupos nuomone, buvo įtrauktas į vieną politinę lietuvių tautą³⁴, kuri kartu dar puoselėjo ir dvigubą tautinį bei pilietinį suvokimą – *gente lituanus, natione polonus*. Tai vaizdžiai iliustruoja XIX a. 9 deš. lenkiško tautinio stiliaus (Zakopanės) pradininku laikomo Žemaitijos bajoro iš Pašiaušės dvaro (Kauno gubernija, Raseinių apskritis) Stanislovo Vitkevičiaus (*Stanisław Witkiewicz*, 1851–1915) ar Adomo Mickevičiaus (*Adam Mickiewicz*, 1798–1855) poemos „Ponas Tadas, arba Paskutinis antpuolis Lietuvoje“ (*Pan Tadeusz, czyli Ostatni zajazd na Litwie*) pavyzdžiai, kuriuos analizuoja meno istorikas Matthew Rampley³⁵, kalbėdamas apie nacionalinės meno istorijos rašymą. Atsižvelgiant į tai, kad šis jungtinis lietuvių ir rusėnų bajorų luomas, kurį siejo istorinė tradicija, kultūrinio gyvenimo vienovė, ekonominių ir socialinių interesų bendrumas, giminystė ir asmeniniai ryšiai, XIX a. išlaikė ir istorinę buvusios valstybinės tradiciją³⁶, M. Warnke idėja Lietuvos atveju gali būti pritaikyta tik iš dalies.

Taigi kalbant apie bajorų luomo kultūrą buvusiose Lietuvos žemėse XIX a., galimos (ir derinamos) kelios geografinės aprėpties ribos sampratos, kuriomis ir remiamasi šiame tyrime:

- 1) kaip istorinės Lietuvos žemės, su kuriomis XIX a. tapatinosi bajorija (atsižvelgiant, į tai, kad šios ribos XIX a. kito);
- 2) pagal bajoro šeimos savivoką: tiriami tų šeimų, kurios save XIX a. tradiciškai tapatino su istorinės Lietuvos politine lietuvių tauta, namai.

Apibendrinant įmanu teigti, kad istorinę Lietuvą XIX a. galima įvardyti (perfrazuojant estų meno istorikės Kristos Kodres žodžius) kaip šalį, atsidūrusią specifinėje kultūrinėje, geografinėje ir politinėje erdvėje³⁷, šalį, kurios bajorijai dar teko spręsti identiteto ir

³³ *Ibid.*, p. 239.

³⁴ Zigmantas Kiaupa, p. 321.

³⁵ Matthew Rampley, „Contested Histories: Heritage and/as the Construction of the Past: An Introduction“, In: *Heritage, Ideology, and Identity in Central and Eastern Europe: Contested Pasts, Contested Presents, Series: Heritage Matters*, Volume: 6, Boydell Press, Boydell & Brewer, 2012, p. 13.

³⁶ Zita Medišauskienė, p. 43.

³⁷ Matthew Rampley, „The Constuction of National Art Histories and the „New“ Europe“, in: *Art History and Visual Studies in Europe. Transnational Discourses and National Frameworks*, Volume: 212/4, Leiden: Brill, 2012, p. 243.

nacionalinės priklausomybės klausimus. Šios dilemos iškalbingai atsispindi ir valgomojo kambario kompoziciniuose, įrangos ir dekoru sprendiniuose.

Disertacijos tyrimo **tikslas** – rekonstruoti Lietuvos aukščiausiojo sluoksnio kilmingųjų rūmų valgomojo erdvės struktūrą ir vaizdą dvarų modernėjimo procesų XVIII a. vid.–XX a. pr. kontekste.

Tiksliui pasiekti išsikelti šie **uždaviniai**:

1. Apžvelgti XVI–XVIII a. viduryje valgymui skirtas erdves Lietuvos didikų ir stambių bajorų dvarų sodybų gyvenamuosiuose pastatuose ir aptarti valgomojo atsiradimo poreikį.
2. Išanalizuoti XVIII a.–XX a. pr. architektūros teorijai ir namų puošybai skirtus veikalus, kuriuose aptariami valgomojo specifiškumo aspektai ir išsiaiškinti Lietuvos aukščiausiojo sluoksnio kilmingųjų santykį su Vakarų Europos dvarų rūmų valgomojo įrengimo tendencijomis.
3. Nustatyti būdingas valgomojo vietas planuojant dvaro rūmus, ryšius su kitomis patalpomis, funkcionavimą.
4. Nustatyti valgomojo planinės ir erdvinės kompozicijos ypatumus.
5. Atskleisti valgomojo interjero dekoru, įrangos, baldų ir ikonografijos specifiškumą bei jų kaitą XVIII a. II vid.–XX a. pradžioje.
6. Atskleisti techninių (tarnybinių) patalpų prie valgomojo atsiradimo prielaidas ir raidą.

Teorinės prieigos ir metodologija. Šiame mikroistoriniame tyrime iš visų namų erdvių pasirenkama tik viena patalpa – valgomasis, ir jis traktuojamas kaip būdingiausia makropasaulio monada, kurios konceptą savo monadų teorijoje (*monads theory*)³⁸ aprašė Gottfriedas Wilhelmas Leibnizas (1646–1716)³⁹, o vėliau panaudojo filosofas Walteris Benjaminas (1892–1940). Valgomasis yra tarsi nuoroda į didesnę visumą; šioje monadoje mikro- ir makro- ryšiai akivaizdūs, todėl valgomojo kaitos reiškiniai bus aiškinami remiantis taip pat mikroistorijos pradininkų italų istorikų Giovanni'o Levi ir Carlo Ginzburgo *nuorodų metodu* (*clues method*)⁴⁰. Šis metodas pagrindžia, kad mikro- ir makro- ryšys yra itin glaudus, o mikro- reiškinys yra suvokiamas kaip didesnės, bet paslėptos, nematomos, struktūros nuoroda ir ženklas. Keista detalė išduoda platesnę visumą – tampa pažinimo raktu į kažką dar nepažinto⁴¹. Valgomajame aptinkamos naujovės byloja apie visuminius pokyčius Lietuvos kilmingųjų visuomenėje.

³⁸ M. Peltonen, *Clues, Margins, and Monads: The Micro–Macro Link in Historical Research*, “History and Theory” 2001, Vol. 40, No. 3, p. 347–359.

³⁹ Gottfried Wilhelm Leibniz, *La Monadologie*, 1714, english translation by Robert Latta, 1898, prieiga per internetą: <http://home.datacomm.ch/kerquelen/monadology/printable.html>

⁴⁰ Carlo Ginzburg, „Morelli, Freud and Sherlock Homes: Clues and Scientific Method“, vert. Anna Davin. in: *History Workshop Journal*, Oxford University Press, No. 9 (Spring, 1980), p. 5–36.

⁴¹ Matti Peltonen, „Clues, Margins, and Monads: The Micro–Macro Link in Historical Research History and Theory“, in: *History and Theory*, Wiley for Wesleyan University, Vol. 40, No. 3 (Oct., 2001), p. 349–351.

Tyrimo objektas ir darbo tikslas suponuoja šiame tyrime taikyti kelis skirtingus tyrimų metodus. Dvarai – tai konkrečių šeimų nuosavybė, todėl bus pasitelkiamas socialinės dailės istorijos metodas. Analizuojant konkrečius valgomąjo atvejus, pagal rastos informacijos teikiamas galimybes bus atsižvelgiama į giminystės ryšius, kraitį, paveldėjimus, kitas turimas giminės rezidencijas, rūmus mieste, atostogų kryptis bei kilmingiesiems dirbusius dailininkus. Siekiant identifikuoti objektus, svarbu atlikti lauko tyrimus, ištirti šaltinius ir ikonografinę medžiagą. Tyrinėjant kasdienybės kultūrą, kilmingųjų gyvenmenos ypatumus svarbu yra ir grožinė, memuarinė literatūra, egodokumentika. Nustatyti bajorijos socialinę kultūrą, gyvenmenos kaitą ir su ja susijusį namų išplanavimą, valgomąjo vietą pastate, jo interjerą bei estetiškes įtakas taikomas istorinis ir analitinis metodas. Nagrinėjant valgomąjo erdvės raidą (žinoma, jeigu erdvė keitėsi), pasitelkus diachroninę analizę bus aiškinami proceso etapai. Išskiriant svarbius įvykius bei raidos lūžinius momentus, reprezentuojančius esminius veiksnius, dariusius įtaką galutiniam valgomąjo planavimo, įrengimo ir دکoro rezultatui, taikoma sinchroninė analizė.

Lyginant skirtingų istorinių laikotarpių informaciją taikomas lyginamasis metodas. Analizuojant kompleksines valgomųjų panašumų ir skirtumų tarp kelių atvejų struktūras, siekiama atskleisti esminius bruožus tarp tiriamųjų objektų, jų panašumus, ir lyginant skirtingus laikotarpius, – jų modernėjimą (arba ne). Esant pakankamai informacijos, bus lyginami konkretūs valgomųjų atvejai atsižvelgiant į savininkų giminystės ryšius, kitus turimus giminės dvarus, kelionių kryptis bei kilmingiems užsakovams dirbusius dailininkus. Šis metodas įgalins palyginti ir įvertinti atskirais laikotarpiais gyvavusias estetiškes nuostatas bei dvarininkų socialinių santykių įtaką valgomąjo erdvei. Apibendrinant gautas žinias, pateiktas dvarininko valgomąjo erdvės vaizdas modernėjimo kontekste skirtingais istoriniais periodais.

Darbo naujumas ir reikšmė. Lietuvos aukščiausiojo sluoksnio bajorų dvarų sodybų rūmų XVIII a. II vid.–XX a. pr. valgomąjo modernėjimas, šios patalpos vieta ir kaita bendroje rūmų reprezentacinių patalpų programoje, jos sąsajos su europine to paties laikotarpio rūmų planavimo tradicija iki šiol nebuvo sulaukę atskiro tyrimo. Iki šiol nekeltas ir valgomąjo interjero specifiškumo klausimas. Todėl darbas reikšmingai užpildo Lietuvos architektūros ir dailės historiografijos nišą. Disertacijoje pristatomi dvarų interjerų tyrimuose menkai naudoti ar visai nežinoti šaltiniai bei literatūra. Naujai surasti duomenys ir jais remiantis padarytos išvalgos skatina įdėmiau analizuoti erdvių planavimo ir interjero įrangos bei elementų prasmes ir svarbą, juos pasirinkusių dvarininkų ir architektūros projektuotojų intencijas. Atliktas tyrimas leidžia naujai pažvelgti į Lietuvos bajorų namų struktūros ir puošybos ypatumus, jų modernėjimo apraiškas ir procesus Vakarų Europos namų planavimo ir dekoravimo raidos kontekste. Tyrimas aktualina valgomąjo bei visų dvaro erdvių planinės sąrangos prasmes ir svarbą, sąsajas su tam tikriems laikotarpiams būdinga kasdienybės kultūra, o interjero įrangos ir elementų aptarimas paaiškina jų specifiškumą valgomąjo kontekste.

Surinkta medžiaga leidžia svariai papildyti žinias ne tik šioje disertacijoje gvildenamais valgomojo modernėjimo amžių būvyje klausimais, bet ir formuoja kryptis tolesniems tyrimams. Darbe tik specifiskumo aspektu aptarta valgomojo interjero įranga ir elementai nusipelno išsamesnės analizės ir būtinybės tyrinėti ateityje; šiuos tyrimus papildytų ir stalo kultūros elementų tyrimas.

Tyrimai. Kilmingųjų rūmų planavimo tyrimai. 1620–1920 m. Europos gyvenamųjų namų patalpų planavimo ir puošybos pagrindinius raidos aspektus aptarė muziejininkas Peteris Thorntonas⁴². Jo monografijoje susitelkta į Vakarų Europos raidą, o ATR reprezentuoja pateikti vos du pavyzdžiai iš Lenkijos, iš kurių vienas yra Liubomirskių Lancuto (*Łańcut*) dvaro rūmai. Visgi tai bene plačiausią supratimą apie rūmų planavimo ir puošybos raidą perteikiantis veikalas. Kituose darbuose nagrinėjami atskirų regionų atvejai: britų dvarų planavimą savo darbuose apžvelgė Jillas Franklinas,⁴³ prancūzų – Michaelas Dennisas⁴⁴, Alexandre Gady⁴⁵ bei kiti autoriai⁴⁶. Europos kilmingųjų rūmų reprezentacinių patalpų planavimą išsamiausiai nagrinėjo kultūros ir architektūros tyrėjai Murray Bailie⁴⁷, Patricia Waddy⁴⁸, Andrzejus Rottermundas⁴⁹ bei Markas Girouardas⁵⁰. Pirmų trijų tyrėjų darbuose siekiama atskleisti, kaip kilmingųjų etiketas, papročiai ar užimamos pareigos atliepia baroko periodo rūmų planavimą, taigi valgomasis šių tyrėjų darbuose minimas dar itin retai (be to, nagrinėdami konkretaus periodo siaurą klausimą tyrėjai šiuose darbuose nesigilina į interjero puošybą). Šiuo požiūriu išskirtiniai būtų M. Girouardo darbai, kuriuose aprėpiamas platus laikotarpis (nuo viduramžių iki XX a.). Juose Anglijos ir Prancūzijos architektūros raida perteikiama žvelgiant pro socialinių pokyčių prizmę, atskleidžiant kaip keičiantis kilmingųjų papročiams prie jų pritaikoma ir architektūra. Kadangi Lietuvos dvarų valgomojo raidos atveju didelę įtaką darė prancūzų ir anglų pirmavaizdžiai, todėl

⁴² Peter Thornton, *Authentic Decor: The Domestic Interior, 1620–1920*, London: Weindenfeld and Nicolson, New York: Viking, 1984.

⁴³ Jill Franklin, *The Gentlemen's Country House and its Plan, 1835–1914*, London: Routledge, 1981.

⁴⁴ Michael Denis, *Court and Garden: From French Hotel to the City of Modern Architecture*, Cambridge: Massachusetts Institute of Technology Press, 1986.

⁴⁵ Alexandre Gady, *Les hôtels particuliers de Paris*, Paris: Parigramme, 2008.

⁴⁶ James S. Ackermann, *The Villa: Form and Ideology of Country Houses*, Princeton: Princeton University Press, London: Thames and Hudson, 1990; Paul Holberton, *Palladio's Villas: Life in the Renaissance Countryside*, London: Murray, 1990; Witold Rybczynski, *Home: A short History of an Idea*, New York: Viking, 1986, London: Heinemann, 1988; Katie Scott, *The Rococo Interior: Decoration and Social Spaces in Early Eighteenth-Century Paris*, New Haven and London: Yale University Press, 1995.

⁴⁷ Baillie H. Murray, „Etiquette and the Planning of the State Apartments in the Baroque Palaces“ in: *Archéologia*, CI, 1967, p. 169–199.

⁴⁸ Patricia Waddy, *Seventeenth-Century Roman Palaces. Use and the art of the plan*, Cambridge, Massachusetts, London: The Mit Press, 1990.

⁴⁹ Andrzej Rottermund, „O programie funkcjonalnym rezydencji monarszej w XVIII wieku“, in: *Materiały muzeum wnętrz zabytkowych w pszczynie III*, Pszczyna, 1984, p. 7–21.

⁵⁰ Mark Girouard, *Life in the English Country House: A Social and Architectural History*, New Haven and London: Yale University Press, 1978; Mark Girouard, *Life in the French Country House*, London: Cassell & Co, 2000.

M. Girouardo darbai šiame tyrime buvo itin svarbi atrama, ir diskusija su šiuo tyrėju dar ne kartą užsimegs šioje disertacijoje.

Lietuvos dvarų architektūros tyrimai. Bendrą kilmingųjų namų ir rūmų sandaros, patalpų planavimo, raidos vaizdą galima susidaryti iš keturių „Lietuvos architektūros istorijos“⁵¹ tomų. Čia identifikuotos ir kai kurių dvarų sodybų rūmų valgomąjo patalpos vietos, glaustai aprašyta jų interjero įranga, dekoras. 2012 m. pradėtas leisti daugiatomis „Lietuvos dvarų sodybų atlasas“⁵² suteikia galimybę pažinti jau sunykusias ar iš dalies išlikusias įvairių dydžių dvarų sodybas ir susidaryti bendrą Lietuvos dvarų architektūros ir kultūros vaizdą.

LDK dvarų rūmų planavimą įvairiais aspektais tyrinėja Lietuvos, Baltarusijos ir Lenkijos tyrėjai. LDK dvarų medinių bajorų rūmų ir namų tipologiją ir planavimo ypatumus gvildeno architektūrologės Algė Jankevičienė⁵³ ir Dalė Puodžiukienė⁵⁴. Nors D. Puodžiukienė tyrinėja XVI–XIX a. pr. medinius pastatus, tačiau mūrinių rūmų planavimo principai tapatūs, todėl šios architektūros istorikės darbai itin aktualūs ir šioje disertacijoje. D. Puodžiukienė bene pirmoji Lietuvos istoriografijoje pradėjo kelti kilmingųjų namų apartamentų planavimo klausimą, jų sandarą, namų planavimo kaitą skirtingais laikotarpiais. Architektūrologės darbuose taip pat didelis dėmesys skiriamas interjero įrangai (grindims, durims, krosnims, židiniams), tačiau atsiribojama nuo interjero puošybos elementų (baldų), neanalizuojama meninė programa, ikonografija. Siauresnį bajorų namų raidos laikotarpį (XVI–XVII a. pr.) nagrinėjo istorikė Neringa Dambrauskaitė⁵⁵. Tai leido išsamiau aptarti atskirų patalpų, tarp jų ir stalavinės⁵⁶, paskirtį. Reikėtų atkreipti dėmesį, kad autorė daugiafunkcei *stalavinei* apibūdinti pasirinkdama terminą *valgomas* klaidina skaitytoją (patalpa skirta įvairioms veikloms, tarp jų ir valgymui), tačiau šis pastebėjimas taikytinas ir kitiems XVI–XVII a. tyrinėjantiems istorikams⁵⁷.

⁵¹ *Lietuvos architektūros istorija. Nuo XVII a. pradžios iki XIX a. vidurio*, t. 2, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994; *Lietuvos architektūros istorija. Nuo XIX a. II-ojo dešimtmečio iki 1918 m.*, t. 3, Vilnius: Savastis, 2010; *Lietuvos architektūros istorija. Lietuvos etninė architektūra nuo seniausių laikų iki 1918 m.*, t. 4, Vilnius: Savastis, 2014.

⁵² *Lietuvos dvarų sodybų atlasas, t. 1, Šilalės rajono savivaldybė*, sud. Rasa Butvilaitė, Vilnius: Dailės akademijos leidykla, 2012; *Lietuvos dvarų sodybų atlasas, t. 2, Pagėgių savivaldybė*, sud. Rasa Butvilaitė, Martynas Purvinas, Marius Iršėnas, Vilnius: Dailės akademijos leidykla, 2014.

⁵³ Algė Jankevičienė, „Buvusių dvarų sodybos ir pastatai“, in: *Lietuvių liaudies architektūra*, t. 2, Vilnius: Mintis, 1968, p. 84–99.

⁵⁴ Dalė Puodžiukienė, *Medinės ponų namų architektūros raida Lietuvoje XVI a. vid.–XIX a. vid.* (daktaro disertacija, Menotyra 03 H), Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2011.

⁵⁵ Neringa Dambrauskaitė, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorų namai XVI a.–XVII a. pirmoje pusėje*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2019.

⁵⁶ Stalavinės sąvokos paaiškinimą žr. p. 25.

⁵⁷ Daugiafunkcę XVII a. dvaro rūmų *stalavinę* pavadintą *valgomuoju* galime rasti ir šių tyrėjų darbuose: Deimantas Karvelis, „Antrosios Biržų pilies (1659–1695) rūmų statyba ir interjero bei eksterjero kūrimas“, in: *XVI–XVII a. koklinės krosnys šiauriniame Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės paribyje*, konferencijos medžiaga, Kaunas: Žiemgalos leidykla, 2006, p. 17–35; Evaldas Purlys, „Biržų pilies statinių architektūra ir jos raida“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 97: *Dvarų kultūra: erdvės, istorija, architektūros paveldas*, sudarė Dalia Klajumienė, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2020, p. 304–378.

XVI a. pab.–XIX a. pr. dvarų rūmų planavimą ATR aptarė architektūros istorikai Adamas Miłobędzki⁵⁸, Tadeusz Bernatowicz⁵⁹ ir Anatolijus Kulaginas⁶⁰. Šių tyrėjų darbuose nagrinėjama konkrečių atskirų laikotarpių planinė rūmų struktūra, todėl atskleisti kaitą ir jos priežastis nesiekta, kaip ir neketinta analizuoti interjero puošybos specifiškumo. Išskirtiniai būtų T. Bernatowicziaus Radvilų Nesvyžiaus ir Bialos rūmų 1697–1763 m. architektūros raidos tyrimai⁶¹, kuriuose autorius conceptualiai žvelgia į architektūrą, kaip kilmingojo galios išraiškos priemonę. Tyrėjas, aptardamas iškiliausios LDK giminės – Radvilų – atvejį, jų rūmų atnaujinimus XVIII a. viduryje, iš tiesų apčiuopė ir pirmuosius valgomojo įrengimo atvejus valstybėje, tačiau nesant platesnio konteksto ir tikslo šis klausimas architektūros istoriko tyrime nebuvo išryškintas. Vis dėlto T. Bernatowicziaus Radvilų rūmų planavimo kaitos atvejai ir pateiktos išvalgos buvo itin pravarčios valgomojo raidos tyrime. Valgomojo tyrimams itin naudingas ir chrestomatinis tapęs lenkų istoriko Romano Aftanazy daugiatomis dvarų paveldui skirtas veikalas, kuriame, remdamasis dar tebegyvenusių paskutinių dvarininkų palikuonių suteikta informacija, neretu atveju aprašė rūmų struktūrą (šie duomenys naudingi siekiant identifikuoti valgomojo vietą), pateikė kai kurių rūmų valgomojo daugiau ar mažiau išsamius aprašymus, publikavo istorines nuotraukas⁶². Tačiau atkreiptinas dėmesys, kad leidinyje dėl didelės apimties pasitaiko atributavimo klaidų, neteisingai priskirtų nuotraukų.

Valgomojo architektūros ir interjero tyrimai. Su namų interjero, taip pat ir valgomojo, puošybos kaita Europoje išsamiai supažindina Stefano Muthesiuso monografija⁶³. Autorius pateikia itin plačią valgomojo interjerų puošybos ir baldų pavyzdžių, publikuotų XIX a. periodikoje, parodų ir gamintojų kataloguose panoramą. Britų architektūrologo tyrime

⁵⁸ *Krótką nauka budownicza dworów, pałaców, zamków podług nieba i zwyczajów polskiego* / oprac. Adam Miłobędzki, wstęp, komentarz, okł. i obwolūtę oprac. Adam Miłobędzki, Państwowy Instytut Sztuki, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1957.

⁵⁹ Tadeusz Bernatowicz, *Mitra i buława. Królewskie ambicje książąt w Rzeczypospolitej szlacheckiej (1697–1763)*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2011; Tadeusz Bernatowicz, *Alba. Od renesansowej willi do kompozycji krajobrazowej. Z badań źródłowych nad architekturą ogrodów na Kresach, Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego*, Warszawa, 2009; Tadeusz Bernatowicz, „Miles Christianus et Peregrinus”. Fundacje Mikołaja Radziwiłła „Sierotki” w ordynacji nieświeskiej, Wydawnictwo Neriton, Warszawa, 1998; Tadeusz Bernatowicz, „Monumenta variis Radivillorum”. Wyposażenie zamku nieświeskiego w świetle źródeł archiwalnych. Część I: XVI–XVII wieku, Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe, 1998.

⁶⁰ Анатолий Николаевич Кулагин, Архитектура дворцово-усадебных ансамблей Белоруссии. Вторая половина XVIII – начало XIX в., Минск: Наука и техника, 1981.

⁶¹ Tadeusz Bernatowicz, 2011.

⁶² Roman Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Województwo mińskie, mścisławskie, połockie, witebskie*, t. 1, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1991; Roman Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Województwo brzesko-litewski, nowogródzkie*, t. 2, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1992; Roman Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Województwo trockie, Księstwo Żmudzkie, Inflanty Polskie, Księstwo Kurlandzkie*, t. 3, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1992; Roman Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Województwo wileńskie*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1993.

⁶³ Muthesius Stefan, *The Poetic Home: Designing the Nineteenth-Century Domestic Interior Hardcover*, London: Thames & Hudson, 2008.

užsimenama ir apie Zakopanės stilių, taigi paliečiamas ir buvusios ATR tautinio stiliaus kūrimo klausimas.

Rūmų plano struktūrą siauresniu, tik vienos – valgomojo patalpos – aspektu – raidą, tipologiją bei puošybą XVII–XIX a. Prancūzijoje nuodugniai ištyrė Cécile Lestienne⁶⁴. Jos pasirinkta chronologinių ribų pradžia kiek ankstyvesnė, siejama su pirmaisiais objektų – valgomųjų – atsiradimo pavyzdžiais Prancūzijoje, taip pat greta kilmingųjų autorė aptarė ir miestiečių valgomuosius.

Lenkų kultūros tyrinėtoja Elżbieta Kowecka knygoje „Salone ir virtuvėje. Pasakojimas apie materialiąją lenkų rūmų ir dvarų kultūrą XIX a.“⁶⁵ valgomojo planavimo, įrangos ir puošybos klausimų neaptaria, tačiau pateikia naudingų šaltinių, susijusių ir su Lietuvos kilmingųjų valgomojo kultūra.

Taigi Lietuvos aukščiausiojo sluoksnio kilmingųjų dvarų valgomieji atskirai nebuvo tiriama, tačiau bendrai visų sluoksnių dvarų interjerų įrangą ir apipavidalinimus XVI–XIX a. viduryje apžvelgė D. Puodžiukienė (išskirtinai tik mediniuose rūmuose), vidutinės bajorijos XVIII a. reprezentacinius interjerus aptarė dailėtyrininkė Dalia Ramonienė⁶⁶. Apie XVIII a. pab.–XIX a. I p. dvarų sodybose buvusią taikomąją dekoratyvinę dailę rašyta Tado Adomonio ir Nijolės Adomonytės „Lietuvos dailės ir architektūros istorijos“⁶⁷ II tome, šį klausimą paliečia Stefanas Mielieszkiewiczus, Aldona Snitkuvienė⁶⁸. Dalios Klajumienės tyrimas, skirtas Vilniaus XVIII a. pab.–XX a. pr. interjerui (kuriame aptariami ir didikų bei jų palikuonių XIX a. miesto rūmai Vilniuje), šio dvarų sodybų tyrimo metu buvo parankinė knyga, leidusi negaišti laiko aiškinantis atskirų interjerų elementų raidą, atlikti lyginamąją analizę, taip pat pateikusi vertingų nuorodų į šaltinius, kuriuose pavyko rasti informacijos, susijusios su dvarų valgomojo interjero dekoru. Visuose šiuose darbuose valgomojo specifiškumo klausimas plačiau nenagrinėtas; išskirti galima D. Klajumienės

⁶⁴ Cécile Lestienne, *Le temple de Comus. Naissance et évolution de la salle à manger dans l'architecture française (XVIIe – XIXe siècle)*, daktaro disertacija apginta Université Paris-Sorbonne, Centre André Chastel, Paris, 2017; Cécile Lestienne, „La salle à manger, 1760–1800. Triomphe du programme-Ambiguïté de l'usage“, in: *Annales du centre Ledoux, Tome IX, Chalgrin et sons temps. Architectes et architectures, de l'Ancien Régime à la Révolution*, Bordeaux: William Blake & Co., Art & Arts, 2016, p. 175–185; Cécile Lestienne, „Salle à manger rêver, salle à manger réelle: réflexions autour du souper de Méliée“, in: *Les arts réunis. Études offertes à Daniel Rabreau*, Paris: Nouvelles Éditions Latines, 2017; Cécile Lestienne, „La salle à manger dans le château français (XVIIe–XVIIIe siècles): essai typologique“, in: A.-M. Cocola et M. Combet, *À la table des châteaux* (Actes du colloque « À la table des châteaux », Rencontres d'archéologie et d'histoire en Périgord, Périgueux, septembre 2014), Bordeaux: Ausonius, 2015.

⁶⁵ Elżbieta Kowecka, *W salonie i w kuchni. Opowieść o kulturze materialnej pałaców i dworów polskich w XIX w.*, Warszawa: PIW, 1989.

⁶⁶ Dalia Ramonienė, „Vidutinės bajorijos reprezentacinių interjerų įrangos ir apipavidalinimo tendencijos XVIII amžiuje“, in: *Pasaulietiniai interjerai: idėja, dekoras, dizainas*, Vilnius: Dailės akademijos leidykla, 2014.

⁶⁷ Tadas Adomonis, Nijolė Adomonytė, *Lietuvos dailės ir architektūros istorija*, t. 2, Vilnius: dailės akademijos leidykla, 1997.

⁶⁸ Stefan Mielieszkiewicz, „Vilniaus baldai“, in: *Vilniaus klasicizmas*, parodos katalogas, Vilnius: Lietuvos dailės muziejus, 2000, p. 300–316; Aldona Snitkuvienė, *Biržų grafai Tiškevičiai ir jų palikimas*, Kaunas: Nacionalinis M. K. Čiurlionio dailės muziejus, 2008.

tyrimą, kuriame atkreipiamas dėmesys į keleto gamintojų specialiai valgomojo kambariui gamintus apmušalus.

Lietuvos dvarų baldų tyrimai. Lietuvos dvarų baldams skirtos atskiros išsamios studijos nėra, tačiau Vilniaus baldų raidos aspektus XVIII a. pab.–XIX a. I p. aptarė minėtieji S. Mieleszkiewiczius⁶⁹, T. Adomonis ir N. Adomonytė⁷⁰, kurių veikaluose kalbama ir apie dvaruose gamintus baldus, ir jiems būdingus bruožus. S. Mieleszkiewiczius atkreipė dėmesį į XIX a. I pusėje jau susiformavusią ir tradicine tapusią valgomojo baldų komplekto sudėtį. XIX a. II pusės–XX a. pr. baldų gamybą, prekybą ir produkciją Vilniuje aptarė Eglė Bagušinskaitė⁷¹, XVII–XX a. pr. veidrodi, kaip kultūros istorijos šaltinį, analizavo Indrė Užutaitė⁷², XVII–XX a. I p. sietynų paveldą aptarė Alantė Valtaitė⁷³. Kai kurie dvarų valgomojo baldų pavyzdžiai publikuoti kataloguose (Onos Mažeikienės⁷⁴, Aldonos Snitkuvienės⁷⁵). Be šių išsamių specifinių tyrimų valgomojo daiktinės aplinkos analizė būtų buvusi gerokai sudėtingesnė.

Tikslinant svarbiausius architektų, dvarų rūmų faktus, ieškant vertingų nuorodų praverė jau minėtoji *Lietuvos architektūros istorija*, *Lietuvos dailės ir architektūros istorija*⁷⁶, *Kultūros paminklų enciklopedija*⁷⁷, XV–XVIII a. Varšuvos aplinkos architektų ir statytojų žodynas⁷⁸, *Lietuvos dailininkų žodynas*⁷⁹. Įvardijant interjero architektūros elementus nepamainomu tapo *Iliustruotas architektūros istorijos žodynas*⁸⁰, *Dailės žodynas*⁸¹, spalvas –

⁶⁹ Stefan Mieleszkiewicz, „Vilniaus baldai“, in: *Vilniaus klasicizmas. Parodos katalogas*, Vilnius: Lietuvos dailės muziejus, 2000, p. 304; Stanisław Stefan Mieleszkiewicz, „Meble biedermeierowskie“, in: *Biedermeier*, sud. Anna Kozak, Agnieszka Rosales Rodríguez, Warszawa: Muzeum Narodowe w Warszawie, 2017, p. 175–241.

⁷⁰ Tadas Adomonis ir Nijolė Adomonytė, *Lietuvos dailės ir architektūros istorija*, t. 2, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1997.

⁷¹ Eglė Bagušinskaitė, „Baldų gamyba, prekyba ir produkcija Vilniuje XIX a. II pusėje–XX a. pradžioje“, in: *Kultūros paminklai*, Nr. 19, Vilnius: Savastis, 2015, p. 93–119.

⁷² Indrė Užutaitė, *Veidrodys XVII a.–XX a. pradžios Lietuvoje – kultūros istorijos šaltinis*, daktaro disertacija: humanitariniai mokslai, menotyra (03H); Vilniaus dailės akademija ir Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2016.

⁷³ Alantė Valtaitė, „Sietynai Europoje ir XVII–XX a. pirmosios pusės sietynų paveldas Lietuvoje“, in: *Kultūros paminklai* / 14, 2009, p. 82–99.

⁷⁴ Ona Mažeikienė, *17–20 a. I p. baldai*, Vilnius: LTSR istorijos ir etnografijos muziejus, 1986.

⁷⁵ Aldona Snitkuvienė, *Biržų grafių Tiškevičiai ir jų palikimas*, Kaunas: Nacionalinis M. K. Čiurlionio dailės muziejus, 2008.

⁷⁶ Tadas Adomonis, Nijolė Adomonytė, *Lietuvos dailės ir architektūros istorija*, t. 2, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1997.

⁷⁷ *Kultūros paminklų enciklopedija*, t. 1. *Rytų Lietuva*, red. Algis Bliujus, Birutė Juodienė, Vilija Kneitienė, Marija Skirmantienė, Jonas Varnauskas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1996; *Kultūros paminklų enciklopedija*, t. 2. *Rytų Lietuva*, red. Algis Bliujus, Birutė Juodienė, Vilija Kneitienė, Marija Skirmantienė, Jonas Varnauskas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998.

⁷⁸ *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*, ed. Paweł Migasiewicz, Hanna Osiecka-Samsonowicz, Jakub Sito, Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2016.

⁷⁹ *Lietuvos dailininkų žodynas. Tomas: XVI–XVIII a.*, sud. Aistė Paluišytė, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2005; *Lietuvos dailininkų žodynas. Tomas: 1795–1918*, sud. Jolanta Širkaitė, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2012.

⁸⁰ Cyril M. Harris, *Iliustruotas architektūros istorijos žodynas: anglų–lietuvių kalbomis*, vert. Zina Mažeikaitė, Jūratė Jurevičienė, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2007.

⁸¹ *Dailės žodynas*, red. Jolita Mulevičiūtė, Giedrė Jankevičiūtė, Lijana Šatavičiūtė, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1999.

Gražinos Marijos Martinaitienės spalvų istoriniuose šaltiniuose žodynas⁸², o antikinius tikrinius vardus – Vilniaus universiteto skaitmeninė duomenų bazė „Antikos vardynas“⁸³. Siekiant apibrėžti tiriamą bajorų sluoksnį (didikus ir stambių bajorų elitą), komplikuoat XIX a. Lietuvos geografinę aprėptį, atskleisti politinį ir socialinį kontekstą, itin gelbėjo istorikų atliktos studijos⁸⁴.

Šaltiniai. Lietuvos aukščiausiojo sluoksnio kilmingųjų dvarų rūmų valgomojo tyrimams naudotus šaltinius galima išskirti į kelias stambias grupes: 1) dvarų nuosavybės dokumentų rinkiniai; 2) taikomųjų natūros tyrimų ir restauravimo darbų ataskaitos; 3) ikonografiniai šaltiniai (architektūriniai projektai, eskizai, litografijos, tapybos darbai, dokumentinės nuotraukos); 4) architektūros teorijos, ūkininkavimui skirti veikalai ir periodinė specializuota spauda; 5) kraštotyrinė medžiaga; 6) egodokumentika.

Gausiausių pirmosios grupės šaltinių dalį sudaro inventoriai. Tai vienas vertingiausių dvarų istorijos šaltinių. Dvarų planavimą ir retesniu atveju kilnojamųjų daiktų įvairovę atskleidžia pardavimo, paveldėjimo ir panašūs dokumentai, iš kurių svarbiausi yra pomirtiniai turto sąrašai. XVIII a. II p.–XIX a. I p. dalis aktualių šiam tyrimui dvarų inventorių yra publikuota⁸⁵, kiti rankraščių pavidalu saugomi Lietuvos valstybės istorijos archyve (toliau – LVIA)⁸⁶, Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyriuje (toliau – LMAVB RS)⁸⁷, Lietuvos nacionalinės M. Mažvydo bibliotekos Retų knygų ir

⁸² Gražina Marija Martinaitienė, *Audiniai ir jų spalvos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istoriniuose šaltiniuose*, Vilnius: Nacionalinis muziejus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Valdovų rūmai, 2013.

⁸³ *Antikos vardynas*, projekto vadovė Audronė Kučinskienė, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2013–2015, prieiga per internetą: <http://www.vardynas.flf.vu.lt/>

⁸⁴ *Lietuvos istorija*, t. VIII, I d., Vilnius: Baltos lankos, 2011, t. VII, I d., 2012, t. VII, d. II, 2018; Tamara Bairašauskaitė, *Bajorų dvaras keičia savininką. Vilniaus, Kauno ir Gardino gubernijų dvarų likimai 1863–1864 metais*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2018; Tamara Bairašauskaitė, *Lietuvos bajorų savivalda XIX a. pirmoje pusėje*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2003; Leonas Mulevičius, *Kaimas ir dvaras Lietuvoje XIX amžiuje*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2003; Olga Mastianica, *Pravėrus namų duris. Moterų švietimas Lietuvoje XVIII a. pabaigoje–XX a. pradžioje*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2012.

⁸⁵ Акты для разбора древних актов, Акты издаваемые Виленскою Комиссиею для разбора древних актов, т. 38, Вильна, 1914; Акты для разбора древних актов, Акты издаваемые Виленскою Комиссиею для разбора древних актов, т. 35, Вильна, 1910; Sapiegų Antakalnio, in: Rūta Janonienė, Evaldas Purlys, *Sapiegų rūmai Antakalnyje*, Vilnius: Vilniaus dailės akademija, Nacionalinis muziejus, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai, 2012, p. 135–136; Radvilų Nesvyžiaus, in: T. Bernatowicz, *Mitra i Bulawa*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2011, p. 482–483; *Jonavos valdos 1796 metų inventorius*, sud. Vidmantas Jankauskas, Jonava: Jonavos rajono savivaldybės viešoji biblioteka, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2020.

⁸⁶ F. 716 – Tiškevičiai, f. 11 – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės išdo komisija, f. 1177 – Oginskiai, f. 1282 – Dokumentų kolekcija, f. 567 – Vilniaus švietimo apygardos valdyba, f. 526 – Vilniaus gubernijos braižykla; 1830–1831 m. sukilėlių turto konfiskavimo dokumentai Vilniaus Kauno ir Gardino generalgubernatoriaus kanceliarijos fonde (f. 378), Vilniaus gubernijos išdo rūmų fonde (f. 515). Paiešką palengvina T. Bairašauskaitės publikuotas 1863–1864 m. sukilime konfiskuotų ir privalomai parduodamų Vilniaus, Kauno ir Gardino gubernijų dvarų sąrašas, su nuorodomis į šaltinius, in: Tamara Bairašauskaitė, *Bajorų dvaras keičia savininką. Vilniaus, Kauno ir Gardino gubernijų dvarų likimai 1863–1864 metais*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2018, p. 355–429.

⁸⁷ F. 37 – Žemaitijos dvarų archyvas; f. 264 – Karazija Povilas; f. 320 – Lietuvos dailininkų piešinių bei eskizų kolekcija.

rankraščių skyriuje (toliau – LNMMB RKRS)⁸⁸, Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje (toliau – VUB RS)⁸⁹, Kauno regioniniame valstybės archyve (toliau – KRVA), Nacionaliniame M. K. Čiurlionio dailės muziejuje (toliau – ČDM)⁹⁰, Rokiškio krašto muziejuje (toliau – RKM), Vyriausiajame senųjų aktų archyve Varšuvoje (*Archiwum Główne Akt Dawnych*, toliau – AGAD)⁹¹, Nacionaliniame Baltarusijos istorijos archyve (*Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі*, toliau – NIAB)⁹².

Antrajai grupei priklauso skirtingų sričių restauratorių taikomųjų tyrimų ir restauravimo darbų ataskaitos. Šie tiksliausiai architektūrą, interjero įrangos ir puošybos fragmentus fiksuojantys šaltiniai saugomi įvairiose paveldosaugos institucijose ir pačių specialistų asmeniniuose archyvuose, tačiau svarbiausi yra sutelkti Kultūros paveldo centro Paveldosaugos bibliotekos Dokumentų fonde (toliau – KPC PBDF)⁹³ ir Vilniaus regioniniame valstybės archyve (toliau – VRVA)⁹⁴. Baltarusijoje esančių objektų restauravimo darbų ataskaitos saugomos Baltarusijos valstybiniame mokslo ir techninių dokumentų archyve (*Белорусский государственный архив научно-технической документации*, toliau – BGANTD)⁹⁵.

Interjeras – tūrinė-erdvinė meno forma, todėl jos suvokimui labai svarbūs natūros tyrimai. Taigi tyrime siekta daugiausia įtraukti objektus, kurie yra išlikę ir yra galimybė juos tirti *in situ*. Natūroje tirti objektai suskirstyti į du statybos ir įrengimo metus atspindinčius laikotarpius:

– XVIII a. vid.–XIX a. I p. (Aristava, Alanta, Antašavė, Armanavičiai, Astravas, Baisogala, Belvėderis, Bistrampolis, Burbiškis, Chalčas, Cirkliškis, Jašiūnai, Kelmė, Lužkai, Nemėžis, Nesvyžius, Paežeriai, Pakruojis, Panemunė, Polonečka, Radvilonys, Raguvėlė, Raudondvaris, Renavas, Ružanai, Salos, Sapiėgų Antakalnis, Siesikai, Sviackas, Taujėnai, Verkiai, Zalesė, Žeimiai, Žiličiai).

– XIX a. II p.–XX a. pr. (Baltoji Vokė, Beržėnai, Biržuvėnai, Gelgaudiškis, Raudonasis Krantas, Kretinga, Lančiūnava, Lentvaris, Palanga, Plinkšiai, Rokiškis, Šalčininkai, Ščiutinas, Šešuolėliai I, Trakų Vokė, Užutrakis, Zypliai, Žaludkas).

Iš viso *in situ* tyrimo metu buvo tirti 52 dvarų rūmų valgomąjo interjerai šiandienėse Lietuvos Respublikos ir Baltarusijos Respublikos teritorijose. Atlikti valgomąjo erdvės ir elementų apmatavimai, fotofiksacija, planavimo analizė. Ši medžiaga yra saugoma disertacijos autoriaus asmeniniame archyve.

⁸⁸ F. 94 – Juozas Daugirdas.

⁸⁹ F. 4 – Inventoriai.

⁹⁰ S. K. Kosakovskio fotografijų kolekcija; Tiškevičių dvarų inventoriai.

⁹¹ *Archiwum Warszawskie Radziwiłłów*.

⁹² F. 694 – Радзивиллы, князья; f. 1774 – Новогрудский земский суд.

⁹³ F. 5 – Paminklų restauravimo institutas; f. 6, ap. 1 – Kultūros ir istorijos objektų brėžinių fondas.

⁹⁴ F. 1019 – Paminklų restauravimo projektavimo institutas.

⁹⁵ F. 91 – Арендное предприятие «Белорусский реставрационно-проектный институт» (АП «БРПИ»).

Tiriant šiuos išlikusius ar iš dalies išlikusius objektus, istorinių šaltinių, senųjų dokumentų, ikonografijos tyrimai yra viena pagrindinių priemonių dvarų sodybų valgomąjo interjero tyrimams. Tiriant ankstyvąjį laikotarpį ir siekiant atskleisti buvusią įvairovę, teko įtraukti ir jau nebeišlikusius objektus. Neišlikusių dvarų rūmų valgomieji (12 objektų) buvo analizuojami naudojantis šaltiniais ir literatūra, o tais atvejais, kai objektas sunyko XX a. II pusėje, buvo pasitelkiamos ir restauratorių ataskaitos (pavyzdžiui, Radzivilimontai).

Pasitaiko, kad valgomąjo įrangos interjero elementai (pavyzdžiui, durys, krosnys, buazerijos), gerokai rečiau valgomąjo funkcijai skirti taikomosios dailės dirbiniai (kredensai, stalai, kėdės) yra išlikę ir kartais net eksponuojami pačiuose rūmuose (Rokiškis, Šešuolėlių I, Alanta, Kretinga, Nesvyžius, Kelmė). Kiek daugiau šios rūšies kilnojamojo paveldo eksponuojama įvairiose atminties institucijose: Lietuvos Nacionaliniame muziejuje (toliau – LNM), Lietuvos nacionaliniame dailės muziejuje (toliau – LNDM), Žemaičių muziejuje „Alka“ (toliau – ŽAM), Nacionaliniame M. K. Čiurlionio dailės muziejuje (toliau – ČDM), Biržų krašto muziejuje „Sėla“ (toliau – BKM). Vis tik išlikusių objektų fragmentiškumas neleidžia susidaryti bendro vaizdo (išskyrus Rokiškio valgomąjo atvejį). Todėl, siekiant parodyti valgomąjo interjero visumą, itin svarbūs yra dvarų inventoriai ir dokumentinės XIX a. II pusės–XX a. I pusės nuotraukos, išskirtiniais atvejais pasitelkiami ir XIX a. I pusės–XIX a. vidurio dailės kūriniai, perteikiantys interjerų vaizdus (Verkiai, Gorodokas), egodokumentika bei paskutinių palikuonių pasakojimai.

Trečiajai grupei priklauso įvairūs ikonografiniai šaltiniai. XVIII a. II pusės–XIX a. pirmos pusės architektūriniai ATR dvarų rūmų projektai, brėžiniai, eskizai, kurie saugomi VUB RS⁹⁶, LMAVB RS⁹⁷ ir ypač gausi XVIII a. vid.–XIX a. pr. kolekcija Varšuvos universiteto bibliotekos Grafikos kabinete (*Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, toliau – UWB GR)⁹⁸. Interjero tyrimui itin svarbios dokumentinės XIX a. II pusės–XX a. I pusės valgomųjų nuotraukos, kurios saugomos įvairiose atminties institucijose, privačiuose šeimų archyvuose ir kolekcijose. Iš jų minėtinos Lenkijos mokslų akademijos Dailės institutas (*Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk*, toliau – IS PAN)⁹⁹, ČDM¹⁰⁰, taip pat pavienių nuotraukų galima aptikti ŠAM, ŽAM, KKM, RKM, Kėdainių (toliau – KDM), Biržų (toliau – BKM) krašto muziejuose ir Vilkaviškio rajono Suvalkijos (Sūduvos) kultūros centre-muziejuje (toliau – VRSKCM). XX a. II pusės dvarų interjerų dokumentinės nuotraukos saugomos KPC PBDF¹⁰¹. Valgomąjo interjeras retais atvejais užfiksuotas dailės kūriniuose. 1845–1847 m. dailininko Vasilijaus Sadovniko (Василий Семенович Садовников, 1800–1879) tapyti Verkių rūmų interjerai, tarp jų ir valgomąjo kambario. Pagal šias akvareles Jonas Kazimieras Vilčinskis „Vilniaus albumui“ parengė litografijas

⁹⁶ F. 78 – Piešiniai, architektūriniai planai ir brėžiniai.

⁹⁷ F. 229 – Rankraštiniai planai ir brėžiniai.

⁹⁸ *Zbiory Gabinetu Rycin*.

⁹⁹ *Zbiory Fonograficzne*.

¹⁰⁰ Fototekos ir dokumentacijos skyrius.

¹⁰¹ F. 41 – Kultūros ir istorijos objektų negatyvų ir nuotraukų rinkinys.

(valgomojo kambario litografiją kūrė Filipas Benua¹⁰²). ČDM saugomas 1863–1864 m. dalininko Alberto Vaitiekaus Žameto (*Albert Wojciech Żamett*, Альберт Жамет, 1821–1876) Gorodoko rūmų Didžiojo valgomojo atvaizdas¹⁰³. Šie vaizdai perteikia XIX a. vidurio valgomųjų būklę, juos galima lyginti ir su vėlesnėmis XIX a. pab. nuotraukomis.

Ketvirtajai grupei priklauso gausūs architektūros teorijos, namų ūkiui skirti veikalai ir periodinė specializuota spauda. Pirmiausiai minėtini architektūros teorijos veikalai, kurie pateikia pavyzdinių valgomųjų, kartais jau ir realizuotų, pirmavaizdžius. Valgomasis buvo išsamiai aptartas ATR autorių dažnai cituotų prancūzų teoretiko Augustino-Charleso Davilerio¹⁰⁴ (1653–1701) ir Karališkosios architektūros akademijos (*Académie Royale d'Architecture*) profesoriaus architekto Jacques-François Blondelio (1705–1774) veikaluose¹⁰⁵. Valgomojo planavimui bei puošybai dėmesio skyrė ir kiti ATR žinoti prancūzų kalba leidinius publikavę architektai (pavyzdžiui, Jean-Baptiste Alexandre Le Blond¹⁰⁶ (1679–1719), Charles-Etienne Briseux¹⁰⁷ (1680–1754), Jean-Baptiste Leroux¹⁰⁸ (1677–1746), Gabriel-Pierre-Martin Dumont¹⁰⁹ (1720–1791), Juste-Nathan François Boucher¹¹⁰ (1736–1782), Louis Jean Desprez¹¹¹ (1743–1804) ar Jean-François Neufforge¹¹² (1714–

¹⁰² Verkiai. Rūmų valgomasis / Filipas Benua litografija pagal Vasilijų Sadovnikovą / Jonas Kazimieras Vilčinskis, „Vilniaus albumas“, II serijos I sąsiuvinis, Nr. 3.

¹⁰³ Vaitiekus Žametas, Marijos Radvilaitės (Maria Radziwiłł, 1830–1902) ir Mykolo Tiškevičiaus (Michał Tyszkiewicz, 1828–1897) rūmų Gorodoke interjeras, 74,7×104 cm, drobė, 1872 m. ČDM Mt 1896.

¹⁰⁴ Pirmą kartą išleistas 1691 m. (Augustin-Charles d'Aviler, *Cours d'architecture qui comprend les ordres de Vignole... [Explication des termes d'architecture...]*, Paris: Nicolas Langlois, 1691.) ir keliskart perleistas su papildymais XVIII a. prancūzų bei vokiečių kalbomis.

¹⁰⁵ Blondel Jacques-François, *Architecture française*, vol. 1–4, Paris: Charles–Antoine Jombert, 1752–1756; *Ibid.*, *Cours d'architecture ou traité de la décoration [et] construction des bâtiments: contenant les leçons données en 1750, & les années suivantes*, vol. 1–6 (5 & 6 by Pierre Patte), Paris: Desaint, 1771–1777; *Ibid.*, *De la distribution des maison de plaisance et de la decoration des edifices en general*, t. 2, Paris: Charles–Antoine Jombert, MDCCXXVIII [1738]; *Ibid.*, *De la Distribution des maisons de plaisance et de la décoration des edifices en général*, t. 1, Paris, 1737–1738; Blondel Jacques-François, Patte Pierre, *Planches pour le Cours d'architecture*, vol. 5–6, Paris, 1777.

¹⁰⁶ Augustin-Charles Daviler, *Cours d'architecture...* t. 1, 2, Paris: Jean Mariette, 1710; Charles Augustin Daviler, Pierre Jean Mariette, *Cours d'architecture*, Paris: Jean Mariette, 1738.

¹⁰⁷ Charles-Etienne Briseux, *Architecture moderne ou l'art de bien bâtir pour toutes sortes de personnes tant pour les maisons des particuliers que pour les palais*, Paris: Chez Claude Jombert, 1728.

¹⁰⁸ Jean-Baptiste Leroux (?), Jean Mariette, *[Buffets]*, Paris, c. 1700, op. cit. : Wilke, *Innendekoration: Graphische Vorlagen und theoretische Vorgaben für die wandfeste Dekoration von Appartements im 17. und 18. Jahrhundert in Frankreich*, Teil 2 – Katalog, München: scaneg Verlag, 2016.

¹⁰⁹ Gabriel-Pierre-Martin Dumont, *Recueil de plusieurs parties d'architecture sacrée et profane de différents maîtres, tant d'Italie que de France: entablements, charpentés, croisées de Rome, ruines antiques*, Paris: Dumont, 1767.

¹¹⁰ Juste-Nathan François Boucher, *Plan et Elévations d'un Salle à manger. Ornée d'une Niche avec un Poêle*, Paris: o. J., [1775].

¹¹¹ Louis Jean Desprez, Pierre Panseron, *Ouvrage d'Architecture des Sieurs Desprez et Panseron*, Paris: Desprez, 1781.

¹¹² Jean-François Neufforge, *Recueil Élémentaire D'Architecture*, vol 3, 4, 5, 7, Paris: Chez l'auteur rue Saint Jacques au chariot d'or, 1760, 1761, 1763, 1767; Jean-François Neufforge, *Supplément au Recueil élémentaire d'architecture [...]*. Volume 3, (11ème cahier. Suite de différents Desseins qui traite de la décorations des Lambris proper à l'usage des Apartements. / Plan e elevations pour un salle à manger, 1, 61), Paris : chez l'auteur rue Saint-Jacques au Chariot d'or, 1780.

1791), Jean-Nicolas-Louis Durandas¹¹³ (1760–1834)). XVIII a. pab. ATR apie valgomąjį svarstymus pateikė jėzuitai Franzas Rauschas von Traubenbergas¹¹⁴ (*vel* Franciscus Rausch de Traubenberg, 1743–1816) ir Piotras Świtkowski¹¹⁵ (1744–1793), tačiau modernios namų ir valgomąjo planavimo idėjos, diegtos prancūzų teoretikų, geriausiai atsiskleidžia jėzuito, architekto Sebastiano Sierakowskio (1743–1824) užsienio architektūros vadovėlių pagrindu išleistame dvitomyje „Architektūra, apimanti visų rūšių mūrijimą ir statybą“¹¹⁶. XIX a. sektinas tampa angliškas gyvenimo būdas, todėl šio laikotarpio interjerams atskleisti pasitelkiami Johno Claudius Loudono (1783–1843) „Kotedžų, ūkių ir vilų architektūros ir baldų enciklopedija“¹¹⁷ bei Roberto Kerro (1823–1904) veikalas „Kilmingojo namas“¹¹⁸. Architektūros aktualijos XIX a. buvo nuolat gvildenamos specializuotoje periodinėje spaudoje (*Allgemeine Bauzeitung mit Abbildungen*, *Moniteur des architectes*, *The British Architect and Northern Engineer*, *The Building news and engineering journal*, *American Architect and Building News*, *Przegląd Techniczny*, *Inżynierja i Budownictwo*, *cywilne, przemysłowe i rolnicze*, *Czasopismo Techniczne*), todėl šiuose leidiniuose galima rasti svarbių žinučių apie namų ir valgomąjo planavimą XIX a. II p.–XX a. pradžioje.

Sektini / rekomenduotini interjero puošybos pavyzdžiai publikuoti įvairiuose XIX a. prancūzų (*Le garde-meuble*, *Moniteur des Architectes*, *Journal des demoiselles et petit courrier des dames*, *Album Général d'Ameublement Parisien*), vokiečių, olandų, austrų (*Ideen-Magazin für Architekten, Künstler und Handwerker*, *Bouwkundig Tijdschrift*, *Frankfurter Möbelbazar*, *Musterzimmer. Vollständige Decorationen*, *Illustrierte kunstgewerbliche Zeitschrift für Innendekoration* (nuo 1900 m. *Innendekoration erschien*), *Blätter für Kunstgewerbe*), britų ir amerikiečių (*The House Furnishers and Decorators', Upholsterers' and Cabinet-makers' Monthly Journal*, *Furniture Gazette*, *Art Journal*, *Designs and Catalogue of Cabinet and Upholstery Furniture*) periodiniuose leidiniuose ir įmonių kataloguose,

¹¹³ Jean-Nicolas-Louis Durand, *Précis des leçons d'architecture données à l'École polytechnique*, Paris: par J.-N.-L. Durand, 1825.

¹¹⁴ Franciscus Rausch de Traubenberg, *Elementa Architecturae ad [47] structuras oeconomicas applicatae*, Budae: Typis Regiae Universitatis, 1779; [Franz Rausch von Traubenberg] *Budownictwo wiejskie do gospodarskich potrzeb stosowne a do użycia kraioowego podane*, Warszawa: Druk. J. K. Mci I Rzeczypospolitey u XX. Scholarum Piarum, 1788.

¹¹⁵ Piotr Świtkowski, *Budowanie wiejskie dziedzicom dóbr i posesorom, toż wszystkim jakążkolwiek zwierzchność po wsiach i miasteczkach mającym do uwagi i praktyki podane. Z figurami*, Warszawa: Michał Gröll, 1782; *Budowanie wiejskie dziedzicom dóbr i posesorom, toż wszystkim jakążkolwiek zwierzchność po wsiach i miasteczkach mającym do uwagi i praktyki podane. Z figurami*, Warszawa: Michał Gröll 1793. Buvo pradėtas leisti ir dar vienas trijų tomų leidinys, tačiau pasirodė tik pirmoji dalis: *Budownictwo wiejskie pożytkowi i wygodzie dziedziców zwierzchników wsi naszych i miasteczek poświęcone*, cz. 1, Warszawa, 1794.

¹¹⁶ Sebastian Sierakowski, *Architektura obeymująca wszelki gatunek murowania i budowania*, t. 1, Kraków: W Drukarni Akademickiej, 1812.

¹¹⁷ Loudon John Claudius, *An encyclopædia of cottage, farm, and villa architecture and furniture. containing numerous designs for dwelling... each design accompanied by analytical and critical marks*, London: Longman, Brown, Green, & Longmans, 1846 (pirmas leidimas 1833).

¹¹⁸ Kerr Robert, *The gentleman's house or, How to plan English residences, from the parsonage to the palace. with tables of accommodation and cost, and a series of selected plans*, London: J. Murray, 1865.

kuriuose galima aptikti ir valgomojo interjero dekoravimo pavyzdžių. Svarbių patarimų šios patalpos puošybos klausimais pateikta architektų Charleso Perciero (1764–1838) ir Pierre François Fontaine (1762–1853) iliustruotame leidinyje „Interjero puošybos rinkinys“¹¹⁹, architekto Charleso Pierreo Josepho Normando (1765–1840) namų planavimui bei interjero puošybai skirtuose veikaluose¹²⁰ bei dailės istoriko Henrio Havardo (1838–1921) itin populiariame dviejų tomų leidinyje „Menas namuose. Būsto apstatymo gramatika“¹²¹. Tautiniais motyvais įrengto valgomojo idėja atsiskleidžia Stanislovo Vitkevičiaus (*Stanisław Witkiewicz*, 1851–1915) „Zakopanės stiliaus“ pirmajame tome „Valgomasis“¹²².

Vertingos informacijos apie valgomojo planavimo, įrengimo ir puošybos ypatumus, panašumus bei skirtumus tarp Vakarų Europos ir vietinių dvarininkų suteikia 1843 m. išleistas Karolinos z Potockich Nakwaskos (1798–1875) namų ūkio vadovas „Dvaras kaime“ (*Dwór Wiejski*) – prancūzų autorės Aglaé Andanson (1775–1852) knygos „Namas kaime“ (*La maison de campagne*, 1822 m.) adaptuotas vertimas.

Minėtini dvarų interjerą, įrangą, elementus apibūdinantys kraštotyrinio ir enciklopedinio pobūdžio XIX a. veikalai: Łukaszo Gołębiowskio (1173–1849) „Namai ir dvarai“¹²³, kuriame aprašoma XIX a. I pusės ir ankstesnių laikotarpių dvarų aplinka, taiklūs interjero elementų palyginimai; Karolio PodčaszyŃski (*Karol Podczaszyński*, 1790–1860) „Architektūros nomenklatūroje“¹²⁴ pateikiami terminai liudija tiek XIX a. vid. vartotas sąvokas ir terminus, tiek ankstesnius, jau tapusius archajizmais bei nurodo jų atitikmenis kitomis kalbomis (paprastai lotynų, italų, vokiečių, prancūzų). Zygmunto Glogerio (1845–1910) „Iliustruota senoji lenkų enciklopedija“¹²⁵ išsamiau aprašo atskirus dvarų architektūros, interjero elementus.

Penktajai grupei priklauso kraštotyrinė medžiaga, surinkta XX a. II pusėje. Svarbi šios šaltinių grupės dalis yra buvusių dvaro rūmų tarnų pasakojimai, kurie atskleidžia „nematomą“, mažiau žinomą tarnybinių patalpų funkcijas, jų vietą ir įrangą, inventorių (minėtini

¹¹⁹ Charles Percier, Pierre François Léonard Fontaine, *Recueil de décorations intérieures comprenant tout ce qui a rapport à l'ameublement, comme vases, trépiéds, candélabres, cassolettes, lustres, girandoles, lampes, chandeliers, cheminées, feux, poêles, pendules, tables, secrétaires, lits, canapés, fauteuils, chaises, tabourets, miroirs, écrans, &c. &c. &c.*, Paris: Egon Hessling, 1801, 1812. Prieiga per internetą: <https://bibliotheque-numerique.inha.fr/collection/item/21936-recueil-de-decorations-interieures-comprenant-tout-ce-qui-a-rapport-a-l-ameublement>

¹²⁰ Charles Normand, *Recueil varié de plans et de façades, motifs pour des maisons de ville et de campagne*, Paris: Carillan-Guery, 1815 ; *Recueil de décorations intérieures*, Paris: Joubert, 1801; *Nouveau Recueil en divers genres d'ornemens*, Paris: Joubert, 1803.

¹²¹ Henry Havard, *L'art dans la maison: grammaire de l'ameublement*, r. 1, 2 / éditeur: E. Rouveyre, Paris, 1887.

¹²² *Styl zakopiański. Zeszyt I. Pokój jadalny*, Lwów: Wydawnictwo H. Altenberga, 1904; *Styl zakopiański. Zeszyt II. Ciesielstwo*, Lwów: Wydawnictwo H. Altenberga, 1911.

¹²³ Łukasz Gołębiowski, *Dom i dwory*, Warszawa: nakład autora, druk N. Glücksberga, 1830.

¹²⁴ Karol PodczaszyŃski, *Nomenklatura architektoniczna czyli słownik powodowany ciesliczych wyrazów*, Warszawa: w drukarni J. Jaworskiego, 1854 (I leidimas 1843).

¹²⁵ Zygmunt Gloger, *Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce*, t. 1, 2, Warszawa: Wł. Łazarski, 1907–1909; Zygmunt Gloger, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, Warszawa: druk P. Laskauera i W. Babickiego, 1900–1903.

Rokiškio dvaro darbininkų prisiminimai (RKM 70 (1)–A), Lančiūnavos dvaro tarnų atsiminimai (VRVA, f. 1019, ap. 11, b. 3232)).

Dvarų istorijos šaltiniams iš dalies priskirtini ir amžininkų atsiminimai, dienoraščiai, kelionių užrašai. Tyrinėjant kasdienybės kultūrą, gyvenimą ir tradicijas, svarbūs tokio pobūdžio kilmingųjų (Onos Tiškevičiūtės-Dunin-Vonsavičienės, Gabrielės Giunterytės-Puzinienės, Sofijos Tyzenhauzaitės, Mykolo Kleopo Oginskio, Stanislovo Moravskio) bei užsieniečių, gyvenusių Lietuvoje (Jozefo Franko), kūriniai¹²⁶, kurie pasirodė jau XIX a. I pusėje. Jendžėjus Kitovičiaus (*Jędrzej Kitowicz*, 1728–1804) prisiminimai, aprašyti kelių tomų veikale „Papročių ir papratimų aprašymas valdant Augustui III“¹²⁷ atspindi XVIII a. vid. ATR dvarų aplinką, interjerą, baldus, valgomojo kultūrą.

XIX a. atsiradusiuose pirmuosiuose kelionių po Lietuvą giduose, kelionių dienoraščiuose yra autentiškos informacijos, liudijančios bajorų kasdienybę ir šventes¹²⁸.

Merkelio Račkausko memuarai¹²⁹ perteikia 1885–1905 m. Žemaitijos dvarų kasdienybę, valgomojo įpročius ir tradicijas įvairiuose bajorų sluoksniuose (taip pat ir didikų). Šaltiniams galima priskirti ir XIX a.–XX a. pr. parašytus grožinės literatūros kūrinius, kuriuose veiksmas vyksta dvarų sodybose. Čia aprašoma architektūra, bajorų kasdienybė ir šventės (pvz., Adomas Mickevičius¹³⁰, Šatrijos Ragana¹³¹, Eliza Paulauskaitė-Ožeškienė-Nagorskie-

¹²⁶ Gabrielė Giunterytė-Puzinienė, *Vilniuje ir dvaruose: 1815–1843 metų dienoraštis*, iš lenkų kalbos vertė Irena Aleksaitė, Vilnius: Regioninių kultūrinių iniciatyvų centras, 2005; Stanislovas Moravskis, *Keleri mano jaunystės metai Vilniuje: atsiskyrėlio atsiminimai, 1818–1825*, iš lenkų kalbos vertė Reda Griškaitė, Vilnius: Mintis, 1994; Josephas Frankas, *Atsiminimai apie Vilnių*, iš prancūzų kalbos vertė Genovaitė Dručkutė, Vilnius: Mintis, 2001; Josephas Frankas, *Vilnius XIX amžiuje. Atsiminimai*, iš prancūzų kalbos vertė Genovaitė Dručkutė, Vilnius: Mintis, 2013; Sofija Tyzenhauzaitė, *Reminescencijos: apie imperatorių Aleksandrą I ir apie imperatorių Napoleoną I*, iš prancūzų kalbos vertė Liucija Baranauskaitė ir Virginijus Baranauskas, Vilnius: Žemaičių kultūros draugijos informacinis kultūros centras, 2004; Mykolas Kleopas Oginskis, *Atsiminimai apie Lenkiją ir lenkus nuo 1788 iki 1815 metų pabaigos*, iš prancūzų kalbos vertė Virginijus Baranauskas, t. 1–4, Vilnius: Regioninių kultūrinių iniciatyvų centras, 2007, 2009, 2010.

¹²⁷ Jędrzej Kitowicz, *Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III*. T. 4, współautor Edward Raczynski, Poznań: w księgarni i drukarni Walentego Stefańskiego, 1841.

¹²⁸ Konstantinas Tiškevičius, *Neris ir jos krantai: hidrografiniu, istoriniu, archeologiniu ir etnografiniu požiūriu*, parengė Reda Griškaitė, vertė Irena Katilienė, [eiles vertė Albinas Bernotas]; Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, Mintis, 2013 (2-oji laida); Władysław Syrokomla, *Wycieczki po Litwie w promieniach od Wilna*, t. 1, 2, Wilno, 1857, 1860; Vladislovas Sirokomlė, *Iškylos iš Vilniaus po Lietuvą*, iš lenkų kalbos vertė Kazimieras Umbražiūnas, Vilnius: Mintis, 1989; Vladislovas Sirokomlė, *Nemunas nuo versmių iki žiočių*, iš lenkų kalbos vertė Stanislovas Žvirgždas, [eiles vertė Regina Koženiauskiene], Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2020 (pirmas leidimas 1933, Kaunas); Stanislovas Moravskis, *Iš visur po truputį. Atsiskyrėlio gavenda*, I tomas. *Nuo Merkinės iki Kauno*, parengė ir iš lenkų kalbos vertė Reda Griškaitė, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2009; Stanislovas Moravskis, *Iš visur po truputį. Atsiskyrėlio gavenda*, II tomas. *Broliai bajorai*, parengė ir iš lenkų kalbos vertė Reda Griškaitė, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2016.

¹²⁹ Merkelis Račkauskas, *Užrašai. Dvidešimt metų (1885–1905) Žemaitijos užkampyje*, parengė Tomas Venclova, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2008.

¹³⁰ Adomas Mickevičius, *Ponas Tadas arba Paskutinis antpuolis Lietuvoje. Bajorų nuotyčiai iš 1811 ir 1812 metų dvylikoje eiliuotų knygų*, vertė Vincas Mykolaitis-Putinas ir Justinas Marcinkevičius, Vilnius: Vilsa, 1998 (4 leidimas).

¹³¹ Šatrijos Ragana, *Sename dvare*, Vilnius: Vaga, 1977.

nė¹³²). Po Antrojo pasaulinio karo iš Lietuvos pasitraukę didikų palikuonys leido savo atsiminimus, dienoraščius¹³³ (Valerijonas Meištavičius, Janas Gavronskis, Jonas Eustachijus Kosakovskis, Magdalena Gorskytė-Komarienė), kuriuose atsispindi gyvenimas dvaruose iki karo, dažnai perteikiantis kelių kartų istoriją ir siekiantis XIX a. pabaigą.

Ginamieji teiginiai

- Atskiros valgymui skirtos patalpos – valgomojo – atsiradimą ir plitimą Lietuvoje lėmė iš Prancūzijos sklindančios idėjos, jas propagavo valdovo dvaras, didikai, Vilniaus universiteto architektūros profesoriai, adjunktai ir absolventai; XIX a. valgomojo raidai įtaką taip pat darė angliškoji ir vokiškoji tradicija, modernias naujoves skleidė dvarininkijai skirti ūkio vadovai, specializuota periodinė spauda.
- Valgomasis suprantamas kaip atskira specializuota patalpa, skirta tik valgyti, anksčiau periodu suplanuota pagal prancūzišką pavyzdį. Valgomojo modernėjimas pasireiškia kintant namų planavimo principams: formalaus (prancūziškojo) apartamentinio planavimo irimas ir naujų namų patalpų planavimo principų diegimas (angliškasis, amerikietiškas) lėmė ir valgomojo vietos kaitą.
- Modernėjimas valgomajame pasireiškia interjero dekoravimo, įrangos, baldų kaita, kuri atliepia technologinius pasiekimus, istorinius, socialinius ir kultūrinius reiškinius.
- Lietuvos kilmingųjų valgomojo vieta planuojant rūmus ir interjero puošybos specifiskumas atliepė bendras Europos tendencijas, tačiau būta savitumų.
- Kilmingųjų luomo tradicija lėmė specifines, tik šiai socialinei grupei būdingas valgomojo interjero puošybos bei ikonografijos tematikas.

Struktūra. Darbo struktūra paremta istoriniu-chronologiniu principu, nes tiriamoji medžiaga, dėstoma raidos požiūriu, aprėpia gan platų laikotarpį – nuo XVIII a. vid. iki XX a. pradžios. Disertaciją sudaro įvadas, trys dalys, išvados, šaltinių, literatūros ir iliustracijų sąrašas, iliustracijos, priedai, disertacijos tema parengtų mokslo publikacijų sąrašas bei disertacijos santrauka anglų ir lietuvių kalba.

Pirmoje dalyje apžvelgiamos valgymui skirtos erdvės Lietuvos dvarų sodybų rūmuose iki XVIII a. vidurio. XIX a. romantizmo ir istorizmo laikotarpiais valgomajame atgimė praeities patalpų formos ir baldai, todėl šis skyrius kartu leidžia išvengti pasikartojimo

¹³² Eliza Orzeszkowa, *Nad Niemnem*, Warszawa: Gebethner i Wolff, 1888 (Eliza Ožeškieinė, *Prie Nemuno*, iš lenkų kalbos vertė J. Majauskas, Vilnius: Vaga, 1958.).

¹³³ Walerian Meysztowicz, *Pašnekesiai apie laikus ir žmones*, iš lenkų kalbos vertė Rasa Drazdauskienė, Vilnius: Aidai, 2004; Jan Gawroński, *Moje wspomnienia 1892–1919*, Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2016; Jonas Eustachijus Kosakovskis, *Vaikystės metų užrašai 1903–1910*, parengimas spaudai, įžanga ir priedai Mateušo Klemperto (Jan Eustachy Kossakowski, *Notatki z lat dziesiętych 1903–1910*. Opracowanie, wstęp i przypisy Mateusz Klempert, Olsztyn: Uniwersytet Warmiński-Mazurski, Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych, 2016), iš lenkų kalbos vertė Raimondas Ramanauskas, Ukmergė: Valdo leidykla, 2019; Magdalena z Nałęcz-Gorskich Komorowska, *Sugrįžimas į Žemaitiją*, iš lenkų kalbos vertė Kazys Uscila, Vilnius: Tyto alba, 2013.

kitose dalyse. Šioje dalyje taip pat aptariama valgomojo genezė, kasdienybės kultūroje vykę pokyčiai, kurie lėmė naują rūmų planą ir suformavo atskiro valgomojo kambario poreikį. Pirmieji valgomieji aptinkami ATR valdovo dvaruose, todėl trečiajame šios dalies poskyryje apžvelgiami valdovų rūmai Gardine ir Varšuvoje bei aptariama pirmavaizdžių įtaka LDK didikų dvarams.

Antrosios ir trečiosios dalių struktūra yra tapati, jas sudaro po penkis skyrius. Jei antrojoje dalyje analizuojamas valgomojo XVIII a. vid.–XIX a. I p. atsiradimas ir paplitimas, trečiojoje dalyje atskleidžiami XIX a. II p.–XX a. pr. valgomajame vykę pokyčiai. Pirmuosius valgomuosius suprojektavo valdovo dvare dirbę ir iš užsienio pakviesti architektai, kurie sekė pavyzdiniais Europos kilmingųjų rūmų projektais, todėl pirmuosiuose dalies skyriuose analizuojama valgomojo idėjos sklaida architektūros veikaluose. Su valgomojo vietos nustatymu ir ryšių su kitomis patalpomis klausimu susiduriama pirmiausiai, todėl tolesniuose skyriuose identifikuojama valgomojo vieta namų sąrangoje, nustatomi planavimo būdai ir principai. Specifinė valgomojo funkcija kėlė patalpai tam tikrus erdvės organizavimo reikalavimus, todėl šioje dalyje aptariami ir planinės bei erdvinės kompozicijos ypatumai. Valgomojo įrangai ir puošybai taip pat būdingas specifiškumas, todėl atskiruose poskyriuose aptariama valgomojo įranga, baldai, dekoras ir ikonografija. Kilmingųjų valgomasis negalėjo funkcionuoti be patarnaujančio personalo, todėl paskutiniuose dalies poskyriuose aptiriamos valgomojo funkcionavimui būtinos pagalbinės patalpos, jų funkciniai ryšiai su valgomuoju.

Išvadose apibendrinami tyrimo rezultatai ir verifikuojami ginamieji teiginiai.

Disertacija papildoma 69 autoriaus sudarytos architektūrinės rūmų schemas, kurios atskleidžia tiriamų valgomųjų vietą namų struktūroje, parodo funkcinis ryšius su kitomis patalpomis.

Bibliografinį sąrašą sudaro 215 šaltinių (104 rankraštinių ir 45 publikuoti šaltiniai, 66 nepublikuoti tyrimai) ir 263 (105 istorinės ir 158 šiuolaikinės) istoriografinės literatūros pozicijos. Disertacijos pabaigoje pateiktos 607 iliustracijos, sugrupuotos į 60 temų, ir 10 priedų, papildantys tyrimo duomenis. Iliustracijų temos leidžia: apžvelgti tiriamų rūmų projektus, eskizus ir funkcinis planus; valgomųjų pavyzdinius planavimo ir puošybos projektus; lyginti valgomuosius pagal meninius stilius (vėlyvojo baroko, klasicizmo, romantizmo, istorizmo, moderno); analizuoti skirtingų objektų įrangą (grindis, duris, šildymo įrangą), svarbiausius baldus (kredensus, stalus, kėdes), sienų puošybą (tekstilinius ir popierinius apmušalus, tapytą, lipdytą ir drožinėtą dekorą) ir ikonografijos temų pavyzdžius (riterių salės, mitologijos ir gamtos temos). Prieduose pateiktos planinei ir erdvinei kompozicijai analizuoti aktualios empirinių duomenų lentelės (objektų analizės pasaulio šalių ir kiemo / sodo atžvilgiu, valgomųjų ilgis, plotis, aukštis, tūris), patalpos talpumo (sėdimų vietų prie stalo kiekis) ir plotų skirtingais periodais kaitos skaičiavimai.

Vartojamos sąvokos ir terminai. Disertacijoje vartojami šaltiniuose sutinkami ir *Lietuvių kalbos žodyne*¹³⁴ pateikti terminai. Pagrindėms, sietinoms su tyrimo objektu, sąvokoms svarbus platesnis paaiškinimas.

Valgomojo sąvoka. XVIII a. II p. plintant specializuotos funkcijos patalpai – valgomajam, jis pradėtas vadinti *stołowa* (stalavine) arba *jadalna* (valgomuoju), prie jo pridėdant patalpos dydį nusakantį terminą – *pokój* (kambarys) arba *sala* (salė). Nors žodis *pokój* jau buvo dažnai taikomas kaip *izbos* sinonimas ir XVI a., o XVII a. vartojamas išimtinai tik gyvenamosioms patalpoms įvardyti¹³⁵, galiausiai XIX a. išstumia iš vartosenos terminą *izba*. Tai pastebi ir Łukaszas Gołębiowski teigdamas, kad ankstesnę *izba* dabar pakeitė įvairūs *pokój*, *sala*, *salon*¹³⁶. Tarp senųjų patalpų autorius mini *izba jadalna*, o tarp naujųjų – *pokój jadalny*¹³⁷ (valgomojo kambarį). Todėl šiame tyrime, kalbant apie XVIII a. II vid.–XX a. pr. valgomąjį, bus vartojami terminai valgomasis, valgomojo kambarys ir valgomojo salė.

Didžiosios stalavinės sąvoka. Iki XVIII a. vid. rūmuose buvusios daugiafunkcės reprezentacinės erdvės buvo *izba wielka stołowa* arba *izba wielka*, rečiau vadintos itališku terminu *sala* (salė). Pasak A. Miłobędzkiego, itališkosios *sala* ypatingos reprezentacinės funkcijos ATR buvo retos, o tai nusako ir pats salei taikytas pavadinimas – *izba wielka*, *izba stołowa*. XVIII a. II p. plintant atskiram valgomajam, kaip jau minėta, jis kartais taip pat vadintas stalavine (*stołowa*), tačiau prie jo pridėdant jau ne *izba*, o naujesni patalpą nusakantį terminą – kambarys (*pokój*) arba salė (*sala*). Todėl siekiant aiškumo, kalbant apie XVIII a. II vid.–XX a. pr. valgomąjį, stalavinės terminas nebus vartojamas; jis bus taikomas tik iki XVIII a. vid. rūmuose buvusioms daugiafunkcėms reprezentacinėms erdvėms nusakyti.

Kredenso sąvoka turi dvi reikšmes. XVIII a. vid.–XX a. pr. kredensu (lenk. *kredens*, it. *credenza*) vadinamas valgomojo baldas arba patalpa netoli valgomojo. Kredens baldas – tai patarnavimui prie stalo ir / arba indų eksponavimui skirta spintelė (vieno aukšto), spinta (kelių aukštų, su uždara apatine ir atvira viršutine dalimis) arba, rečiau, architektūrinė konsolė prie sienos. Kredens patalpa tarnavo kaip indų saugykla, pasiruošimo patarnauti prie stalo patalpa, indų plovykla, pagardų, tiekiamų prie maisto laikymo ir jų gaminimo, patiekalų, atgabentų iš virtuvės pašildymo patalpa, tarnų dienos kambarys (laukimo, valgymo), žemesnio rango lankytojų, ateinančių pro šonines duris priimamasis, tarno atsakingo už patarnavimą prie stalo, vadinamojo „kredensininko“ (*kredencierz*), gyvenamasis kambarys. Didesniuose rūmuose galėjo būti kelios kredenso patalpos, o viena jų kartais pavadinama

¹³⁴ *Lietuvių kalbos žodynas* (t. I–XX, 1941–2002): elektroninis variantas, redaktorių kolegija: Gertrūda Naktienienė (vyr. redaktorė), Jonas Paulauskas, Ritutė Petrokienė, Vytautas Vitkauskas, Jolanta Zabarskaitė; programuotojai: Evaldas Ožeraitis, Vytautas Zinkevičius, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005 (atnaujinta versija, 2017), prieiga per internetą: www.lkz.lt.

¹³⁵ *Krótką nauką budowniczą dworów, pałaców, zamków...*, p. 60.

¹³⁶ Łukaszas Gołębiowski, p. 12.

¹³⁷ *Ibid.*

buffet (bufetas), kurios paskirtis prancūzų architektūros teorijoje apibrėžiama kaip patalpa, skirta maisto išdavimui ir valgomąjį, tačiau ją galėjo atstoti ir koridorius prieš valgomąjį. Lietuvos dvaruose bufeto terminas naudotas rečiau, dažniausiai vieną ar kelias pagalbines valgomojo patalpas nusakant vienu kredenso terminu. Todėl šiame tyrime, kalbant apie XVIII a. II vid.–XX a. pradžios valgomojo baldą, skirtą patarnavimui ir / ar indų eksponavimui, ir tarnybines valgomojo patalpas, bus vartojamas kredenso terminas. Esant kelioms kredenso patalpoms, pažymimos kiekvienos iš jų specifinės funkcijos.

Apartamento sąvoka. Valgomojo planavimo vieta namuose yra apibrėžiama šios patalpos santykyje su kitomis reprezentacinėmis rūmų patalpomis, kurių grupė vadinama apartamento terminu. Apartamentai Lenkijoje¹³⁸ ir Lietuvoje¹³⁹ žinomi jau nuo XVI amžiaus¹⁴⁰. Turtingo savininko apartamentą ATR XVII a. sudarė 3–4 patalpos¹⁴¹ (1 schema). Visgi iki XVIII a. itališkasis / prancūziškasis terminas *appartamento* / *appartement* ATR dar nebuvo vartojamas. Pasak A. Miłobędzkiego, apartamentui nusakyti buvo taikomi du vokiškos kilmės terminai – *gmach* ir *pokoji*. Vilniaus universiteto architektūros profesorius K. Podčaszyński „Architektūros nomenklatūroje“ (pirmą kartą išleista 1843 m.) prancūziško termino *appartemens* lenkišką atitikmenį įvardija kaip *pomieszkanie*, *mieszkanie*, *mieszkalnia*, *mieszkaniczko* ir paaiškina, kad tai patalpų grupė, skirta vienam asmeniui arba šeimai¹⁴². Šis *mieszkanie* terminas apartamentams nusakyti randamas ir XIX a. dvarų inventoriuose¹⁴³. Tačiau prancūziškas terminas *appartement* LDK vartosenoje XVIII a. jau buvo atsiradęs. Panašiu metu jis paplinta ir kituose Europos kraštuose¹⁴⁴. Architektas S. Sierakowski rekomendavo rūmuose įrengti tris skirtingo pobūdžio apartamentus (*apartamenta*) pagal prancūzišką pavyzdį: privačius (*pierwsze do wygoda*), svečiams (draugams ir pažįstamiems) priimti (*drugie do zabawy*) ir reprezentacinius (*trzecie do parady*)¹⁴⁵. XIX a. pradžios atsiminimuose, dienoraščiuose aptinkamas ne tik apartamentų terminas, bet ir įvairūs specifiskumo variantai. Štai Gabrielės Giunterytės-Puzinienės (*Gabrjela z Gün-*

¹³⁸ Klemens Krajewski, *Mała encyklopedia architektury i wnętrz*, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich Wydawnictwo, 1974, p. 164.

¹³⁹ Apartamentus XVI–XVIII a. dvarų sodybų mediniuose gyvenamuosiuose namuose identifikavusi ir aptarusi D. Puodžiukienė, in: *Dalė Puodžiukienė*, 2011.

¹⁴⁰ N. Dambrauskaitė teigia, kad nors XVI a. Lietuvos bajorų didesniuose namuose vyro ir žmonos patalpos buvo atskirtos, tačiau apartamentų užuomazgos pastebimos tik XVII a. pirmos pusės didikų aplinkoje, in: *Neringa Dambrauskaitė*, p. 80.

¹⁴¹ Daugiau apie privačių apartamentų sudėtį XVI–XVII a. Lenkijoje ir Lietuvoje žr.: Adam Miłobędzki, *Architektura polska XVII wieku*, Warszawa, 1980; *Dalė Puodžiukienė*, 2011.

¹⁴² Karol Podczaszyński, *Nomenklatura architektoniczna czyli słownik powodowany cieśliczych wyrazów*, Warszawa: w drukarni J. Jaworskiego, 1854 (I leidimas 1843), p. 156–147.

¹⁴³ *Mieszkanie dolne*, in: Kėdainių grafystės inventorių, 1854 m., LVIA, f. 1282, ap. 1, b. 9826, l. 1v.

¹⁴⁴ Anglijoje prancūziškasis žodis *Appartement* XVII a. pab. pradeda išstumti iki tol vartotą *lodgings*. Daugiau apie tai žr.: Susan Jenkins, „State apartments“, in: Margaret Birney Vickery, „Planning and Arrangement of Rooms“, in: *Encyklopedia of Interior Design*, Vol. 2, edited by Joanna Banham, London and Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers, 1997, p. 1222–1225.

¹⁴⁵ Sebastian Sierakowski, *Architektura obywatelska wszelkie gatunek murywania i budowania*, t. 1, Kraków: W Drukarni Akademickiej, 1812, p. 157.

therów, Puzynina 1815–1869) dienoraštyje minimi įvairaus tipo apartamentai: pagrindinis¹⁴⁶ (*główny apartament*¹⁴⁷), žemutinis¹⁴⁸ (*dolny apartament*¹⁴⁹), privatūs motinos ir tėvo¹⁵⁰ (*apartamenty matki i ojca*¹⁵¹). Šioje disertacijoje toliau bus vartojamas apartamentų terminas, kurio vartoseną lietuvių kalboje yra įsitvirtinusi. Apartamentas suprantamas kaip viename pastato aukšte išdėstytų privačių (skirtų vienam asmeniui), svečiams priimti arba reprezentacinių patalpų grupė, kurių sudėtis priklauso nuo savininko socialinės padėties. Priklausomai nuo paskirties vadinami privačiais, svečių arba reprezentaciniais apartamentais.

Dauguma terminų, apibūdinančių rūmų erdves, lietuvių kalboje buvo adaptuoti ir įsitvirtino kaip iš kitų kultūrų kartu su reiškiniais perimti skoliniai. Todėl jų vartojimas tyrimuose yra svarbus, nes padeda ne tik nustatyti reiškinį kilmę, kultūrinės įtakos, bet ir išraiškingai įvardinti patalpos funkciją.

Aukščiausiojo sluoksnio kilmingųjų sąvoka. Modernumas siejamas su naujaisiais atradimais, o tai neatsiejama nuo visuomenėje lyderiaujančių sluoksnių. Lietuvoje tiriamuoju periodu tokiu sluoksniu galime įvardyti aukščiausiąją bajorijos sluoksnį – didikus ir stambius bajorus,ėjusius senatorių pareigas. Todėl tyrime kalbant apie aukščiausiojo sluoksnio kilminguosius, pirmiausia kalbama apie du bajorų sluoksnius. Neabejotinai bajorų luomo lyderiai XVIII a. II pusėje buvo didikai, kurių tebuvo kelios dešimtys šeimų¹⁵². Nors ribos tarp bajorų sluoksnių teisiškai neturėjo ribų, tačiau jos buvo gerai matomos ir amžininkų suvokiamos¹⁵³. Visgi ambicingi stambūs bajorai galėjo pasiekti ir didikų sluoksniui būdingą lygmenį. Tai vertė įtraukti į tyrimą dalį šio sluoksnio atstovų. Iš stambių bajorų sluoksnio atskirti senatorius nuo pavietinių bajorų skatino jų veiklos lauko siaurumas, susijęs iš esmės tik su pavieto lygmeniu, kuomet senatoriai, veikę ir valstybiniu lygmeniu, ėję svarbias pareigybes turėjo platesnes galimybes susipažinti su moderniomis naujovėmis, jas sparčiau diegti dvarų sodybose. XVIII a. pab. buvo apie 20–30 tokių šeimų¹⁵⁴. XIX a. bajorų luome stambių žemvaldžių ir toliau išliko mažuma, ir toks santykis iki XIX a. vid. neturėjo smar-

¹⁴⁶ Gabrielė Giunterytė Puzinienė, *Vilniuje ir Lietuvos dvaruose. 1815–1843 metų dienoraštis*, vert. Irena Aleksaitė, Vilnius: Regionų kultūrinių iniciatyvų centras, 2005, p. 237.

¹⁴⁷ Puzynina, Gabriela, *W Wilnie i w dworach litewskich: pamiętnik z lat 1815–1843*, Wilno: Józefa Zawadzkiego, 1928, p. 262.

¹⁴⁸ Gabrielė Giunterytė Puzinienė, p. 90, 166.

¹⁴⁹ Gabriela Puzynina, p. 85.

¹⁵⁰ Tėvas turėjo du kambarius iš kiemo pusės (rašomasis stalas, knygų spintos, didelis stalas), kabinete buvo lova, klauptas, laikyti tualetiniai reikmenys. In: Gabrielė Giunterytė Puzinienė, p. 9.

¹⁵¹ Gabriela Puzynina, p. IV.

¹⁵² Didikais laikomos giminės, kurios kelias kartas išlaikydavo aukščiausias pasaulietines (senatoriai ir ministrai) ir bažnytines pareigybes, veikė ne tik LDK, bet ir visos ATR mastu: kunigaikščiai Čartoriskiai, Sanguškos, Višnioveckiai, Radvilos, Oginskiai, Poniatovskiai, Flemingai, Sapiegos ir Valavičiai; grafai Pacai, Zavišos, Chodkevičiai, Pšezdeckiai, Manučiai, Tiškevičiai ir Pliateriai; senieji netituluoti didikai, pavyzdžiui, Valavičiai. Taip pat prie didikų priskirtinos iš stambių bajorų pakilusios giminės: Masalskiai, Kosakovskiai, Tyzenhauzai, Chreptavičiai (sud. pgl. Zigmantas Kiaupa, 2018).

¹⁵³ Zigmantas Kiaupa, p. 46.

¹⁵⁴ Pavyzdžiui: Zabelos, Jelsenskiai, Gelgudai, Bužinskiai, Koscialkovskiai, Lopacinskiai, Sologubai, Žabos, taip pat livoniškosios kilmės bajorai – Hilzenai, Tyzenhauzai; prie stambių bajorų elito galima priskirti XVIII a. nusmukusias didikų giminės – Bžostovskius, Pociėjus, Šemetas (sud. pgl.: Zigmantas Kiaupa, 2018).

kiai keistis¹⁵⁵. 1858 m. Vilniaus, Kauno ir Gardino gubernijose stambių bajorų, valdančių daugiau nei 500 baudžiaunininkų, buvo vos 3,4 procento. Kaip ir XVIII a. pab. didžiausi turtai buvo sutelkti keliolikos žymių giminių rankose¹⁵⁶, paprastai tai buvo LDK didikų ir stambių bajorų elito palikuonys. Taigi iš viso Lietuvos bajorų luomo šiame darbe bus susitelkta tik į pastarojo sluoksnio ir jų palikuonių dvarų sodybų rūmų valgomuosius, kurie bendrai bus įvardijami kaip aukščiausiojo sluoksnio Lietuvos kilmingieji.

Asmenvardžių ir vietovardžių rašyba. Autentiški asmenvardžiai ir vietovardžiai rašomi vadovaujantis Valstybinės lietuvių kalbos komisijos nutarimais¹⁵⁷. Didikų pavardės tradiciškai rašomos lietuviška forma, pavyzdžiui, Radvila, Tiškevičius, Oginskis. Vietinės (ATR ir istorinėse ATR žemėse) kilmės asmenvardžiai rašomi adaptuota pavardės forma, skliausteliuose nurodoma autentiška šaltiniuose vartota forma ir jos variantai. Ne vietinės, t. y. nebaltiškos, neslaviškos kilmės asmenvardžiai pateikiami originalia literatūroje ar šaltiniuose aptinkama forma; jei yra nusistovėjęs lietuviškai adaptuotas pavardės atitikmuo, jis užrašomas skliausteliuose. Kirilikos rašmenimis užrašytiems asmenvardžiams ši išimtis netaikoma (pirmiausia pateikiamas transkribuojamas asmenvardis, pridėdant lietuvišką galūnę, o tik paskui originalus). Adaptuojant slaviškus ar suslavintus asmenvardžius, stengiasi išlaikyti kuo artimesnes šaltiniuose ar publikacijose vartotas pavardes (išimtis taikoma ilgametę vartojimo tradiciją Lietuvos istoriografijoje turintiems asmenvardžiams). Valdovų, popiežių, Biblijos personazų ir šventųjų vardai rašomi tradiciškai.

Vietovardžiai rašomi remiantis Valstybinės lietuvių kalbos komisijos nutarimais atsižvelgiant į „Visuotinės lietuvių enciklopedijos“ Rašybos komisijos atrinktų tradiciškai rašomų vietovardžių sąrašą, remtasi leidiniais „Lietuviški tradiciniai vietovardžiai: Gudijos, Karaliaučiaus krašto, Latvijos ir Lenkijos“¹⁵⁸, „Pasaulio vietovardžiai, Europa“¹⁵⁹, „Pasaulio vietovardžių“¹⁶⁰ duomenų baze. Kai LDK vietovių pavadinimai skiriasi nuo dabartinių, vartojamos istorinės formos. Pirmą kartą minint vietovardį, skliausteliuose nurodomos pagrindinės istorinės formos, pažymima istorinė vaivadija arba gubernija, kuriai priklausė.

Rašant asmenvardžius ir vietovardžius taip pat naudotasi Lietuvos dailininkų žodynu¹⁶¹, Visuotinėje lietuvių enciklopedijoje¹⁶² pateiktais svetimvardžiais.

¹⁵⁵ Tamara Bairašauskaitė, „Bajorai“, in: *Lietuvos istorija. Devynioliktas amžius: visuomenė ir valdžia*, t. 8, I d., Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2011, p. 309.

¹⁵⁶ Pavyzdžiui, Vitgenšteinais, Cecerskiais, Grabovskiais, Jagminais, Puslovskiais, Karpiais, Oginskiais, Pliateriais, Rop-pais, Tiškevičiais, Tyzenhauzais, Zubovais.

¹⁵⁷ Valstybinė lietuvių kalbos komisija [interaktyvus], prieiga per internetą: <http://www.vlkk.lt/aktualiausias-temos/svetimvardžiai/gramatinimas> [žiūrėta 2021-01-01].

¹⁵⁸ *Lietuviški tradiciniai vietovardžiai: Gudijos, Karaliaučiaus krašto, Latvijos ir Lenkijos*, sud. Marija Razmukaitė, Aistė Pangonytė, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2002.

¹⁵⁹ *Pasaulio vietovardžiai. Europa*, sud. Rita Trakymienė, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2006.

¹⁶⁰ *Pasaulio vietovardžiai. Internetinė duomenų bazė*, Vilnius: MELC, VLKK, [interaktyvus], prieiga per internetą: <http://pasaulio-vardai.vlkk.lt> [žiūrėta 2021-01-01].

¹⁶¹ *Lietuvos dailininkų žodynas. Tomas: XVI–XVIII a.*, sud. Aistė Palušytė, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2005, p. 20–21; *Lietuvos dailininkų žodynas. Tomas: 1795–1918*, sud. Jolanta Širkaitė, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2012, p. 10–11.

¹⁶² *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, prieiga per internetą: <https://www.vle.lt/>

I. MODERNĖJANTIS LIETUVOS BAJORAS: VALGOMOJO POREIKIS

Valgomojo, kaip atskiros specializuotos patalpos, skirtos tik valgyti, istorija yra gana trumpa. Nors pirmieji valgomieji Europoje pradeda atsirasti jau XVII a., tačiau plačiau paplinta tik XVIII amžiuje. Lietuvoje pirmieji valgomieji, šiuo metu turimais duomenimis, pradėti įrengti taip pat XVIII a. viduryje Augusto III valdymo periodu (1733–1763). Pirmieji valgomieji buvo įrengiami pertvarkant anksčiau statytus LDK didikų dvarų rūmus, o nuo XVIII a. paskutinio ketvirčio prasideda intensyvus naujų rūmų statymas, kuriuose taikomi nauji patalpų planavimo principai su numatyta vieta valgomajam. Tačiau per amžius nusi-stovėjęs kilmingųjų namų planavimas net ir įsileidęs naująsias patalpas, tarp jų ir valgomąjį, neretai išlaikė tradicinę valgymo vietą. Todėl pirmojoje dalyje svarbu aptarti pagrindinius kilmingųjų namų planavimo principus ir valgymo juose vietas iki valgomojo atsiradimo.

Pirmąją dalį sudaro trys skyriai. Pirmame skyriuje apžvelgiamos šventinės ir kasdienės valgymui skirtos erdvės kilmingųjų dvarų rūmuose iki XVIII a. vidurio. Dėmesys bus sutelkiamas į XVI a. pab.–XVIII a. pr. statytus didikų rūmus, kuriuose pažangiam namų planavimui jau nuo XVI a. vid. buvo pastebima progresyvių Europos šalių įtaka. Antrame skyriuje analizuojami kilmingųjų socialinio bendravimo ir valgymo kultūroje vykę pokyčiai, kurie lėmė specializuotų patalpų (tarp jų ir valgomojo) plitimą. Kadangi valgomojo idėja atsirado ir plito ATR valdovų Augusto III ir Stanislovo Augusto valdymo metais, todėl trečiame skyriuje apžvelgiama valgomųjų valdovų rezidencijose įrengimo praktika bei LDK didikų, artimai susijusių su valdovo dvaru ir rezidavusių Varšuvoje ir Karūnoje, pirmieji valgomųjų pavyzdžiai.

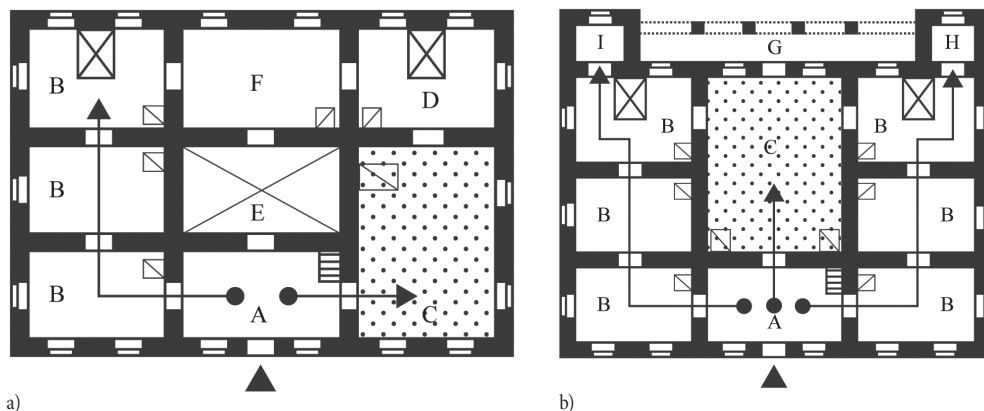
1.1. Valgymui skirtos erdvės kilmingųjų rūmuose iki XVIII a. vidurio

Nuo XVI a. vis didėjantis Lietuvos aukščiausiojo sluoksnio kilmingųjų įsiliejimas į Europos kilmingųjų kultūrą turėjo įtakos ir jų būstui. Siekdami naujovių, XVI a. pab.–XVII a. didikai kvietėsi užsienio šalių, dažniausiai italų ir olandų, projektuotojus, kurie rūmus kūrė pagal italų ar Nyderlandų Renesanso pirmavaizdžius (Nesvyžius, Biala, Jieznas, Biržai, Panemunė, Alšėnai). Šiose rezidencijose patalpos planuotos pagal tuo metu Europoje įprastas schemas.

Patalpų planavimo (it. *compartitionis*) schema buvo grįsta italų vėlyvojo Renesanso architektų Vincenzo Scamozzi (1548–1616) ir Andrea Palladio (1508–1580) propaguotais principais¹⁶³. Šių italų architektų diegiamas planavimas nuo ankstesniųjų amžių skyrėsi aiš-

¹⁶³ Plačiau šį klausimą aptarė menotyrininkas A. Miłobędzki (Adam Miłobędzki, 1957).

kiu privačių ir viešų erdvių atskyrimu¹⁶⁴. Ekonomisto ir rašytojo Jakubo Kazimierzo Hauru (1632–1709) veikale „Bendroji ekonomika“ XVII a. ATR kilmingiesiems buvo pasiūlytos namų planavimo pavyzdinės schemas (1a il.) ir rekomendacijos, paremtos italų architektūros teorija (1a, b schema). Šis veikalas, kaip XIX a. pr. rašė Stanislovas Moravskis (*Stanisław Morawski*, 1802–1853), „kadaise buvo visuose be išimties mūsų bajorų namuose“¹⁶⁵.

1 schema. Pavyzdinis itališkasis rūmų planavimas su daugiavfunkce sale (pagal J. K. Haurą, 1679 m.): a) su vienu apartamentu; b) su dviem apartamentais. Patalpų funkcijos: A) vestibulius, vad. sienis (*ścień*); B) apartamentas¹⁶⁶ (*pokoiove izby*); C) salė, vad. stalavinė¹⁶⁷ (*stołowa izba*); D) svečių kambarys (*pokoik dla gości*); E) virtuvė (*kuchnia*), tik mažesniuose namuose; F) podėlio patalpa, vad. spižarnė (*spiżarnia / lamus*), tik mažesniuose namuose; G) galerija (*galeria*); I) oratoriumas (*oratorium*); H) biblioteka arba kabinetas (*biblioteka / kancelarya*)¹⁶⁸.

Šio tipo pavyzdiniuose rūmuose atskirai grupuotos ne tik viešos ir privačios, šeiminingų ir tarnų, bet ir vyrų bei moterų patalpos. Tokia griežta namų struktūra Europoje ir Lietuvoje pradėjo irti tik XIX a. II pusėje¹⁶⁹. Šituo būdu suplanuotuose namuose valgoma taip pat buvo tam tikrose erdvėse, jos priklausė nuo pageidaujamo valgymo viešumo bei privatumo lygmens.

Viešos valgymo erdvės. XVI–XVIII a. vid. valgomojo pirmtako – reprezentacinių puotoms skirtų dvaro erdvių tyrimas iki šiol nebuvo atliktas, tačiau pavienius atvejus bendruo-

¹⁶⁴ Margaret Birney Vickery, p. 965–966.

¹⁶⁵ Stanislovas Moravskis, 2016, p. 131.

¹⁶⁶ Trečiojoje patalpoje pažymėta lova J. K. Hauru veikale neminima, tačiau remiantis Vakarų Europos šalių rūmų apartamentų planavimo praktika patalpa, skirta miegoti, paprastai būdavo apartamento galinėse patalpose. Daugiau in: Mark Girouard, 1978; Mark Girouard, 2000.

¹⁶⁷ Šiame veikale terminas *sala przestrona* [erdvi salė] pavartojamas apibūdinant patalpas (p. 7), tačiau vėliau aptariant patalpų planavimą šio termino nebelieka, o pati erdviausia patalpa yra *stołowa izba* (p. 14), in: Jakub Kazimierz Haur, *Oekonomika ziemiańska generalna*, Kraków: Drukarnia Akademii Krakowskiej, 1679.

¹⁶⁸ Parengė Marius Darskevičius, pagal: Jakub Kazimierz Haur, p. 13–14.

¹⁶⁹ Margaret Birney Vickery, p. 965–966.

se dvarų rezidencijų tyrimuose nagrinėjo Lietuvos ir Lenkijos menotyrininkai ir istorikai D. Puodžiukienė¹⁷⁰, N. Dambrauskaitė¹⁷¹, B. R. Vitkauskienė¹⁷², T. Bernatowicz¹⁷³. Šaltinius, leidžiančius tyrinėti šią erdvę, publikavo R. Janonienė ir E. Purlys¹⁷⁴, R. Griškaitė¹⁷⁵. Šių patalpų funkcijas aptarė A. Miłobędzki¹⁷⁶. Viešosios erdvės XVI a.–XVIII a. pr. LDK aukščiausiojo sluoksnio kilmingųjų dvarų namuose buvo erdvus vestibulius, vadinamasis *sienis* (*sień*), salė, vadinamoji didžioji stalavinė (*sala*, *izba wielka*, *izba stołowa*), o kartais ir atvira lodžija. Šiose viešose daugiafunkcėse erdvėse taip pat buvo galima valgyti.

Sienis kaip valgymo erdvė. Viduramžių Europoje įprastos daugiafunkcės salės (Anglijoje – holai¹⁷⁷ (*hall*)) atitikmuo Lenkijoje XVI a. buvo sienis. Pasak A. Miłobędzkiego, sienis – itin svarbi patalpa, nuo ankstyvųjų viduramžių buvusi namų branduoliu, XVI a. dar išlaikiusi *mansio* arba *sala communis* paskirtį. Sienyje, kaip svarbiausioje namų patalpoje XVI a., vyko susirinkimai, buvo ruošiamasi medžioklei ir žygiams, renkamosi pavojaus ar švenčių progomis, čia nakvodavo ir svečiai¹⁷⁸. Nuo XVI a. pab. jo funkcija sumenko iki vestibulio prieš viešą salę arba privačias gyvenamąsias patalpas. Didžiosiose rezidencijose sienis buvo pirmame aukšte, salė antrajame, o vieno aukšto namuose sienis kartu galėjo būti naudojamas ir kaip salė¹⁷⁹. Pasak N. Dambrauskaitės, XVI–XVII a. LDK didikų sieniai taip pat turėjo reprezentacinį pobūdį – didelę erdvę apšviesdavo ištiklinti langai, puošti giminės herbais, stovėjo suolai, stalias ar net spinta indams, buvo laikomi ginklai, tačiau apie jame vykusį socialinį gyvenimą šaltiniuose skurdžiai užsimenama¹⁸⁰.

Salė (didžioji stalavinė) kaip valgymo erdvė. Itališkas *sala*¹⁸¹ terminas XVI a. vid. jau žinotas ir taikytas ATR – jį pamini rašytojas Lukas Gurnickis (*Łukasz Górnicki*, 1527–1603) veikale „Lenkų dvariškis“ (1566)¹⁸². *Sala* terminas dvarų inventoriuose taip pat aptinkamas panašiu metu¹⁸³. Italų Renesanso architektas, vilų projektuotojas A. Palladio teigė, kad *sala*

¹⁷⁰ Dalė Puodžiukienė, 2011.

¹⁷¹ Neringa Dambrauskaitė, 2019.

¹⁷² Birutė Rūta Vitkauskienė, „Vilniaus vyskupo Eustachijaus Valavičiaus rezidencija Verkiuose“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 55: *Lietuvos dvarai: kultūros paveldo tyrinėjimai*, sud. Algė Andriulytė ir Rasa Butvilaitė, 2009, p. 23–51.

¹⁷³ Tadeusz Bernatowicz, 2011.

¹⁷⁴ Rūta Janonienė, Evaldas Purlys, 2012.

¹⁷⁵ Stanislovas Moravskis, 2009.

¹⁷⁶ *Krótką nauka budownicza dworów, pałaców, zamków...*, 1957.

¹⁷⁷ Ankstyvosios salės / holai Europoje puošti kilnojamaisiais taikomosios dailės dirbiniais (pavyzdžiui, meniniais audiniais), taip pat čia laikomi bei eksponuojami ginklai, skydai ir šarvai, kurie kilus pavojui buvo ir naudojami, daugiau: Mareike von Spreckelsen, „Halls and Vestibules“, in: *Encyclopedia of Interior Design*, Vol. 2, edited by Joanna Banham, London and Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers, 1997, p. 541–544.

¹⁷⁸ Neringa Dambrauskaitė, p. 76–78.

¹⁷⁹ *Krótką nauka budownicza dworów, pałaców, zamków...*, p. 59.

¹⁸⁰ Neringa Dambrauskaitė, p. 76–78.

¹⁸¹ Lietuviškame knygos vertime terminas „salė“ išverstas kaip „menė“ (XX a. neologizmas) neatspindi renesanso patalpos idėjos, kurią autorius numatė.

¹⁸² Lukas Gurnickis, *Lenkų dvariškis*, iš lenkų kalbos vertė Eglė Patiejūnienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2009, p. 65–66.

¹⁸³ Neringa Dambrauskaitė, p. 78.

turi būti suprojektuota šventėms, banketams, spektakliams, vestuvėms ir kitiems panašioms renginiams¹⁸⁴. LDK dvarų inventoriuose salė paprastai minima antruose aukštuose ir tai siejama su daugiafunkcio namo įsigalėjimu – kadais populiaraus atskirto pokylio namo¹⁸⁵ atkėlimu į pagrindinį namą. Salės reikšmingumą ir reprezentacinį pobūdį XVI–XVII a. ATR dvarų rūmų architektūroje galutinai nulėmė moderniosios architektūros teorija. Vis dėlto, pasak A. Miłobędzkiego, itališkos *sala* ypatingos reprezentacinės funkcijos buvo retos, o tai nusako ir pats salei taikytas pavadinimas – *izba wielka*, *izba wielka stołowa*. Net ir XVII a. ATR dvarų rūmuose patalpos, kurios buvo taip vadinamos ar atitiko itališkos *sala* pirmavaizdį, pastebimos tik turtingiausio luomo atstovų rezidencijose¹⁸⁶. Tai, kad didikų rūmuose tipiška itališkoji *sala* buvo vadinama *izba stołowa* turbūt geriausiai iliustruotų 1586–1589 m. pagal vėlyvojo renesanso italų vilų pavyzdžius pastatyti Nesvyžiaus¹⁸⁷ (*Nieśwież*, Нясвіж, Naugarduko vaiv.) pilies rūmai, suprojektuoti italų architekto ir jėzuito Giovanni Maria Bernardonio (1541–1605). Tipiška itališka salė, tačiau inventoriuje vadinama *izba wielka stołowa*¹⁸⁸, buvo ir Sapiegų rūmuose Antakalnyje (Vilniaus vaiv.). XVII a. šiaurietiško vėlyvojo Renesanso Biržų¹⁸⁹ (Trakų vaiv.) ir Sapiegų Alšėnų (*Holszany*, Vilniaus vaiv.) pilyse¹⁹⁰ didžiausios reprezentacinės patalpos taip pat vadintos *izba stołowa*. Svarbu atkreipti dėmesį į Lietuvos istoriografijoje, nagrinėjančioje XVI–XVIII a. pr. dvarų aplinką, klaidingai vartojamą terminą „valgomasis“, kuriuo neretai įvardijama ši daugiafunkcė *wielka izba stołowa*, kuri, kaip minėta, skirta ne tik valgymui ir dažnai yra daugiafunkcės itališkos *sala* atitikmuo, todėl teisingiau ją būtų vadinti sale.

Salės (didžiosios stalavinės) planavimas. XVI a. Europoje aukšto rango kilmingųjų tradicijoje tampa įprasti aukštą šeimininko statusą liudijantys / komunikuojantys ceremoniniai pietūs, pasižymintys gausia užstale. Prie ilgų stalų svečiai sodinti pagal griežtą tvarką, kurią numatė socialinė hierarchija¹⁹¹. A. Palladio rekomendavo *sala* planuoti ne ilgesnę nei dviejų kvadratų (*quadro*), bet geriausia kvadratinę (*quadrato*)¹⁹². Angliškojo didžiojo holo (*great hall*) planavimo esmė buvo ta, kad namų šeimininkas valgydavo vienoje patalpoje su visais namiškiais: viename šios erdvės gale sėdėdavo šeimininkas, o priešingoje pusėje

¹⁸⁴ Andrea Palladio, *Quattro libri dell'architettura*, english ed. *The Four Books on Architecture*, translated by Robert Tavernor and Richard Schofield, Cambridge, London: MIT Press, 2002 (pirmas leidimas 1997), p. 53.

¹⁸⁵ Daugiau apie pokylių namą rašė: D. Puodžiukienė, 2011.

¹⁸⁶ *Krótką nauka budownicza dworów, pałaców, zamków...* p. 61.

¹⁸⁷ Nesvyžiaus pilies inventorių, 1673 m. (*Inwentarz Zamku Nieszwieskiego (...) W Roku 1673 Mca Febr. 1 Dnia (...) panu Stanisławowi Rudzinskiemu Horodniczemu teraznieyszemu Nieszwieskiemu*, AGAD AR, dz. XXV, nr 2695/2, publikuota: Tadeusz Bernatowicz, 1998, p. 60–69); *Op. cit.*: Tadeusz Bernatowicz, 2011, p. 336.

¹⁸⁸ Sapiegų rūmų inventorių, 1718 m., LVIA, f. 1292, ap. 1, b. 309, l. 1, 2. Publikuota in: Rūta Janonienė, Evaldas Purlys, 2012.

¹⁸⁹ Dėkoju prof. dr. Deimantui Karveliui už konsultaciją (konsultacija vyko el. paštu 2019-03-06).

¹⁹⁰ Мікола Волкаў, „Гальшанскі замак у нас росквіт“, in: Беларускі гістарычны часопіс, 2020, Nr. 4, p. 12–24.

¹⁹¹ Margaret Ponsonby, „Dining Rooms and Eating Rooms“, in: *Encyklopedia of Interior Design*, Vol. 1, edited by Joanna Banham, London and Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers, 1997, p. 377–380.

¹⁹² Andrea Palladio, p. 53.

buvo balkonas muzikantams¹⁹³. Maisto tiekimo per visą salės ilgį ceremonija turėjo pabrėžti šeimnininko svarbą. Prancūzijoje aukščiausiojo sluoksnio kilmingųjų namuose buvo dvi salės: kilmingieji ir dvasininkai valgė aukštutinėje salėje (*salle haute*), o visi likę – žemutinėje (*salle basse*)¹⁹⁴. Lietuvoje aukščiausiojo sluoksnio kilmingųjų salės XVI a. pab.–XVIII a. pr. projektuotos remiantis italų architektūros teoretikų rekomendacijomis, o neretai ir buvo kaip Italijoje – išdėstytos per pusantrą ar du aukštus (Prancūzijoje tokio tipo salės vadintos *salon à l'italienne*¹⁹⁵) ar turėjo muzikantų balkonus kaip įprasta anglų didžiuosiuose holuose.

Salės buvo ne viename mediniame Radvilų dvare. Antai Radvilų Papilio dvaro (Trakų vaiv.) 1606 m. inventoriuje minima tuščia salė, kurioje buvo 10 langų¹⁹⁶; Radvilų Žiežmarių dvare (1604, Trakų vaiv.) salė buvo antrame aukšte¹⁹⁷; Radvilų Deliatičių dvare (1628, *Delatycze, Дзяляцічы*, Naugarduko vaiv.) salė įrengta trečiame aukšte virš antrajame buvusių ponų patalpų¹⁹⁸; Radvilų Nesvyžiaus (1b il.) pilies mūrinių rūmų itališko tipo salė¹⁹⁹ buvo trečiajame aukšte (*piano nobile*), lubos siekė pusantrą aukšto (*salon à l'italienne*), sienas skaidė piliastrai²⁰⁰, iš abiejų pusių buvo du reprezentaciniai šeimnininkų apartamentai. Radvilų Bialos pilies rūmų (1622, Brastos vaiv.) pagrindinė patalpa Vincento *vel* Vincento Ričardo Smakausko (*Wincenty Ryszard Smokowski*, 1797–1876) eskize įvardyta kaip „Riterių salė“ (1c il.), 1766 m. inventoriuje pavadinta *sala*²⁰¹. Ši patalpa planuota antrame aukšte (*piano nobile*), tačiau neiįprastai ilga ir viršija A. Palladio rekomenduotą *quadro* proporciją. Iš abiejų pusių salę įrėmino du reprezentaciniai apartamentai, o apačioje, kaip ir Nesvyžiuje, buvo tokie patys kasdieniai apartamentai²⁰².

Kitos svarbios LDK giminės taip pat įsirengdavo sales. Pavyzdžiui, per du aukštus (*salon à l'italienne*), kaip Radvilų Nesvyžiuje, buvo Sapielių salė (*izba wielka stołowa*) Antakalnyje (1d il.). Pacų rūmų Jiezne (Trakų vaiv.) salė²⁰³ taip pat buvo antrame aukšte (*piano nobile*),

¹⁹³ Muzikantų balkonas dviaukštėje salėje minimas Bielicos dvare 1627 m., in: Dalė Puodžiukienė, 2011, p. 25.

¹⁹⁴ Mark Girouard, 2000, p. 38, 98.

¹⁹⁵ Edith Wharton, Ogden Codman, *The Decoration of Houses*, Mineola, New York: Dover Publications, 2015 (pirmas leidimas 1914), p. 137, pl. XLII.

¹⁹⁶ 1606 m. Kristupo Radvilos Papilio dvaro (Trakų vaivadija, Upytės pav.) inventorių: LVIA, f. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų, ap. 2, b. 3231, l. 3; 1647 m. Boguslavo Radvilos Šližių dvaro (Vitebsko vaivadija, Oršos pav.) inventorių: AGAD, f. AR, ap. XXV, b. 4267, l. 3. AGAD, f. AR, ap. XXV, b. 4267, l. 3, *op. cit.*: Neringa Dambrauskaitė, p. 78–79.

¹⁹⁷ 1604 m. Kristupo Radvilos Žiežmarių dvaro (Trakų vaivadija, Trakų pav.) inventorių: AGAD, f. AR, ap. XXV, b. 4709, l. 2–3, *op. cit.*: Neringa Dambrauskaitė, p. 75.

¹⁹⁸ 1628 m. Kristupo Radvilos Daliatichų dvaro (Naugarduko vaivadija, Naugarduko pav.) inventorių: AGAD, f. AR, ap. XXV, b. 695, l. 2, *op. cit.*: Neringa Dambrauskaitė, p. 75.

¹⁹⁹ 1673 m. inventoriuje salė vadinama *stołową izbą*, kurioje minimi du stalai su pakojais, trečias mažas (*stoły dwa wielkie z podstawkami (...) trzeci mały stół, zedłów trzy*), *op. cit.* Tadeusz Bernatowicz, 2011, p. 336.

²⁰⁰ XVIII a. vid. *stołowa izba* buvo atnaujinta – paaukštintos lubos, sukurtas naujas dekoras ir jau vadinama *sala Złota* (auksinė salė); visgi šiuo metu rūmuose atsiranda ir naujasis reprezentacinis valgomasis, daugiau, in: Tadeusz Bernatowicz, 2011, p. 283–292.

²⁰¹ Tadeusz Bernatowicz, 2011, p. 361.

²⁰² *Ibid.*

²⁰³ 1858 m. jau autoriaus įvardyta kaip *sala balowa*, tačiau kaip buvo vadinta XVII–XVIII a., žinių neturima, in: Stanislovas Moravskis, 2009, p. 429.

į kurią buvo patenkama užlipus laiptais iš priešsienio (*przedsionka*²⁰⁴), patalpa buvo per visą rūmų korpuso plotį. Kuklesnės salės įrengtos XVI a. statytoje didikų Daumantų Siesickių Siesikų pilyje, kurios vienaaukštė kvadrato formos salė (1e il.) buvo antrame aukšte²⁰⁵. Panašiai kaip Siesikuose salės buvo suplanuotos Gaidžiūniškių²⁰⁶ ir Raudondvario²⁰⁷ mūriniuose rūmuose.

Salių (didžiųjų stalavinių) interjero dekorui aukščiausiojo sluoksnio Lietuvos kilmingųjų dvarų rūmuose XVI–XVIII a. pr. buvo pasitelktos derančios funkcijai apdailos medžiagos ir ikonografija. Freskos technika puoštos sienos buvo tinkamos reprezentacinei salei, o viena iš būdingų ikonografinių programų buvo keturi metų laikai ir 12 mėnesių. Atrodo, tokia meninė programa freskos technika buvo sukurta XVI a. Siesikų pilyje²⁰⁸. XVII a. Europoje tampa įprasta sienas reprezentacinėje patalpose dengti štapuota ir auksuota oda. Antai didiko, vyskupo Eustachijaus Valavičiaus (*Eustachy Wołłowicz*, 1572–1630) XVII a. 2–3 deš. statytuose mediniuose rūmuose Verkiuose didžiausios patalpos (*izba stołowa*²⁰⁹) sienos buvo muštos 10 rietimų štapuota auksuota oda. Tematiškumą šioje salėje turėjo kurti 12 kabojusį paveikslų. Deja, jų turinys nežinomas, bet skaičius „12“ leidžia manyti, kad ekspozicija buvo apgalvota.

Kita Europoje dažna salių ikonografijos tema – Olimpo dievų puota. Lietuvoje taip puoštos salės buvo Sapiegų rūmuose Antakalnyje ir Pacų rūmuose Jiezne. Antakalnio rūmų salės²¹⁰ lubų plafoną puošė Olimpo dievų vestuvių siužetas, apjuostas bareljefu²¹¹, sienas – lipdyba bei 16 dirbtinio marmuro piliastų (arba puskolonių), būta statulų²¹² ir židinio

²⁰⁴ Terminą „przysienie“, „przedsienie“ K. Podčasinski aiškina kaip archajizmą, kuris apibūdina tam tikrą pusiau ar visai uždara sienį, vedantį į tikrąjį sienį, in: Karol Podczaszyński, 1843, p. 131.

²⁰⁵ Salė buvo šalia pagrindinių laiptų, perdengta 9 medinėmis sijomis ir viena pagrindine skersine, apšvietė 9 langai, būta židinio, nišos (niša taip pat ištapyta, likusios lentynų angos galbūt buvo skirtos indams eksponuoti), in: Siesikų dvaro sodybos rūmų II a. statybos laikotarpių kartograma, archit. Gražina Kirdeikienė, Siesikų dvaro sodyba (G257K), PRI, F2-115a-35.

²⁰⁶ *Lietuvos architektūros istorija*, t. 1, Vilnius: Mokslas, 1988 [2-asis leidimas, 1-asis leidimas 1987], p. 238.

²⁰⁷ Marius Daraškevičius, „Raudondvario dvaro rūmų planinės-funkcinės struktūros kaita“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 96: *Dvarų kultūra: erdvės, istorija, architektūros paveldas*, sud. Dalia Klajumienė, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2020, p. 75–140.

²⁰⁸ Audrys Matulaitis, „Siesikų dvaro pilis – ieškojimų paraštės“, in: *Iš Panevėžio praeities: dvarų kultūros atodangos: XVIII konferencijos pranešimai*, Panevėžys, 2016 09 16, sud. Jūratė Gaidelienė, Donatas Pilkauskas, Panevėžys: Panevėžio kraštotyros muziejus, 2016, p. 106–123.

²⁰⁹ *Regestr srebra, spraw i innych rzeczy pozostalych w Werkiach po sł. Pamięci Jaśnie Wielmożnego w Bogu JMci Xdza Abrahama Woyny z Łaski Bożej Biskupa Wileńskiego, o przez JMci Mwi Xięży executurów Testamentu In presentia Pokrewnych z Przyjaciół w r. 1649 17 Apryla*, LMAVB RS, f. 43, b.19083. Op. cit.: Birutė Rūta Vitkauskienė, 2009, p. 23–51.

²¹⁰ 1718 m. Sapiegų rūmų Antakalnyje inventorių: LVIA, f. 1292, ap. 1, b. 309, 1. 1, 2, publikuotas Rūta Janonienė, Evaldas Purlys, 2012, p. 150.

²¹¹ Liudvika Byševska, *1786 m. kelionės į Vilnių dienoraštis* / L. Byszewska, *Žurnal podróży do Wilna z roku 1786*, sudarė Vydas Dolinskas, Piotr Jacek Jamski, Ewa Manikowska, Vilnius: Lietuvos dailės muziejus, 2008, p. 84.

²¹² 1829 m. Vilniaus karo ligoninės Antakalnio pastato aprašas: LVIA, f. 937, ap. 1, b. 1003, publikuotas Rūta Janonienė, Evaldas Purlys, 2012, p. 172–183.

su herbu, salės grindys buvo medinės (staliaus darbo)²¹³. Pacų rūmų Jiezne salėje „italų dailininko“ tapytos freskos taip pat vaizdavo Europoje įsitvirtinusį šios erdvės siužetą: anot jas XIX a. mačiusio S. Moravskio, buvo vaizduojami „Apolonas, mūzos, Bakchas, Silenas ir daugybė kitų linksmy Olimpo dievukų“²¹⁴.

XVI–XVIII a. salėse visoje Europoje buvo įprastos inskripcijos. Lietuvoje žinoma tokių buvus Jiezne ir Valavičiaus rūmuose Verkiuose. Nors nė viena iš šių rezidencijų neišliko, tačiau tikras išminties ir dorybių šaltinis atsiveria skaitant to laikotarpio Verkių salės inskripcijas²¹⁵. Virš įėjimo į salę pirmoji inskripcija tarsi kvietė užteiti: „Adsit quisquis amicus“²¹⁶, o pačioje patalpoje inskripcijų būta dar daugiau²¹⁷. Tiesiogiai su maistu susijusi ant skerssijės²¹⁸ (tokio tipo skerssijė buvo ir Siesikų pilies salėje) buvusi viena iš keturių sentencijų: „Modicus ac temperatus cibus et corpori et anima(e)“²¹⁹. Sentencijų Verkių salėje būta ne tik ant sienų ir lubų, bet ir virš židinio – čia puikavosi sentencija iš Ovidijaus „Metamorfozių“²²⁰. Pacų rūmuose Jiezne ant židinio buvo išrašyta mįslė²²¹: „In sublimi, delitesco; in sublimi, splendesco; in foeo appareo, in cinere pereō“²²², deja, nežinoma tiksliai, kurioje patalpoje.

Salės (didžiosios stalavinės) baldai. Visoje Europoje daugiafunkcės salės tipo patalpos apstatymas aptariamuoju laikotarpiu buvo panašus. Turtingai dekoruotose patalpose baldų būta mažai – pasieniais stovėjo suolai ar kėdės, stalai, kredensas, sostas ar šeimininko kėdė, baldakimas ar ant sienos kabėjęs reprezentacinis audinys (gobelenas) su šeimininko herbu. Pasak N. Dambrauskaitės, XVI a. II p.–XVII a. pr. Lietuvos dvarų inventoriuose salės baldai minimi retai, ji dažniausiai buvo apytuštė, tačiau kartais išvardijami suolai ir stalai: antai, Radvilų Papilio dvaro salėje XVII a. pr. būta net 10 stalų²²³. XVII a. II pusėje Radvilų Nesvyžiaus salėje stovėjo du dideli stalai su nuimamais pakojais (*stoły z podstawkami*, tokio tipo

²¹³ 1795 m. Sapiegų rūmų inventorių: VUB RS, f. 4, b. A1262, l. 1–23

²¹⁴ Stanislovas Moravskis, *Iš visur po truputį. Nuo Merkinės iki Kauno. Atsiskyrelio gavenda*, t. I, p. 429.

²¹⁵ Daugiau apie interjerą, in: Birutė Rūta Vitkauskienė, 2009, p. 23–51.

²¹⁶ Kas bebūtų, bičiulių teįeina, in: Birutė Rūta Vitkauskienė, 2009, p. 31.

²¹⁷ Pasak istoriko Mareko Janickio, vyravo stoicizmo, etikos ir dorybių (*virtus, modus, prudentia, decorum*) tematika. Inskripcijos buvo išrašytos ant visų keturių sienų (nuo dviejų iki keturių, ant sienos prieš duris, pavyzdžiui, buvo užrašyta „Plvs consilio, qvam forvna(e) fidendum“ (Daugiau protu nei Fortūna reikėtų pasitikėti). Inskripcijos puošė aštuonias lubų sijas (iš abiejų pusių po kelis įrašus, pavyzdžiui: „Svspicio venenvm amicitia(e)“ (Įtarumas – draugystės nuodas); „Stvltitia gavdivm stvlt(o)“ (Paikybė – džiaugsmas paikam).

²¹⁸ Skerssijė – didelė horizontali sija, laikanti mažesnes sijas, in: Cyril M. Harris, p. 152.

²¹⁹ Nedidelis ir saikingas valgis naudingas ir kūnui, ir sielai (lot.), in: Birutė Rūta Vitkauskienė, 2009, p. 23–51.

²²⁰ Visi įrašai ir jų vertimai į lenkų kalbą yra publikuoti: Maerk Janicki, „Willa Eustachego Wołłowicza w Werkach i jej epigraficzny program ideowy“, in: *Barok. Historia–Literatura–Sztuka. Półrocznik*, Warszawa, 1995, Nr. II/2, p. 123–149, 144, op. cit.: Birutė Rūta Vitkauskienė, 2009, p. 23–51.

²²¹ Stanislovas Moravskis, 2009, p. 429.

²²² Danguje slepiuosi, žemėje nušvintu, ugnyje matausi, pelenuose dingstu (lot.). Atsakymas – malkos, in: Stanislovas Moravskis, 2009, p. 436.

²²³ 1606 m. Kristupo Radvilos Papilio dvaro (Trakų vaiv., Upytės pav.) inventorių: LVIA, f. Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų, ap. 2, b. 3231, l. 3; 1647 m. Boguslavo Radvilos Šližių dvaro (Vitebsko vaiv., Oršos pav.) inventorių: AGAD, f. AR, ap. XXV, b. 4267, l. 3. AGAD, f. AR, ap. XXV, b. 4267, l. 3, op cit.: Neringa Dambrauskaitė, p. 78–79.

stalai pranc. *table à tréteaux*, angl. *trestle table*), ir dar vienas mažas stalas²²⁴. Raudondvario rūmuose buvusiose dvejose salėse – mažesnėje pirmame aukšte ir didelėje antrame stovėjo ilgi stalai (mažajoje vienas, didžiojoje trys), suolai ir spintos (tik mažesnėje)²²⁵.

Itin svarbus baldas tiek funkcinė, tiek ir simbolinė prasme buvo kredensas (lenk. *kredens*, nuo vok. *Credenze*, it. *Credenza*). LDK dvarų inventoriuose kredensai minimi jau nuo XVI a. antros pusės, tik anuomet jie vadinti *služba* (*sluzba*)²²⁶. Salėse (didžiosiose stalavinėse) kredensai nuo bendros erdvės buvo atskirti *gonkelėmis*²²⁷ (*ganeczek*²²⁸). Ł. Gołębiowski užsimena senuosius kredensus buvusių kaip baliustromis atitvertą salės dalį,²²⁹ kurios viduje stovėjo didelis stalas bei spinta indams²³⁰, ten valgė tarnai²³¹. Į šį „saugų narvą“ galėjo patekti tik *kredensininkas* (*kredencarz*) bei jo pagalbininkai, kurie patarnavo prie stalo ir ten pat plovė indus po valgio²³². Ši kredenso zona salės erdvėje yra XVIII a. II pusėje atsirusios atskiros kredenso patalpos prototipas. Kredenso kaip baldo, apibūdinančio spintą (*szafa kredencerska*, *szafa kredensowa*), terminas aptinkamas didelių dvarų inventoriuose XVII a. pabaigoje²³³. Galbūt Sapiėgų rūmuose Antakalnyje 1718 m. minima salėje buvusi didelė, sena, ąžuolinė drožinėta spinta (*szafa*)²³⁴ taip pat atliko kredenso funkciją.

Pagal bendrą Europos kilmingųjų paprotį kredense laikyti tauriųjų metalų indai puotos metu privalėjo būti eksponuojami²³⁵. Puotos erdvėje ant daugiapakopių lentynų, užklotu audiniu buvo suformuojama kompozicija – vadinamasis reprezentacinis kredensas (vok.

²²⁴ Nesvyžiaus inventorius, 1673 m., op. cit.: Tadeusz Bernatowicz, 2011, p. 336.

²²⁵ Marius Daraškevičius, 2020, p. 75–140.

²²⁶ „Služba“ minima 1665 m. Narūnų dvaro pagrindinėje patalpoje, in: Dalė Puodžiukienė, 2011, p. 28.

²²⁷ Gōnkas (l. ganek, vok. Gang) – priebutis, prienamis, veranda, in: *Lietuvių kalbos žodynas*, [interaktyvus], prieiga per internetą: <http://www.lkz.lt/?zodis=gonkos&id=11066200000>; [žiūrėta 2020-12-21].

²²⁸ Pavyzdžiui, didelė „služba“ su grotelėmis buvo minima stovėjusi salėje su aštuoniais langais Jono Eustachijaus Kosakovskio ir Kotrynos Dzevaltauskaitės-Kosakovskienės Raudondvario dvare, kuris 1652 m. buvo parduotas Jonušui Radvilai ir Marijai Lupul-Radvilenei (1652 m. balandžio 24 d. Raudondvario ir Panemunės palivarko, Vilkijos pavieto, in: *Lietuvos inventoriai XVII a.*, 1962, p. 173–174); „*przed tą sluzbą ganeczek z balasami*“ įrengta salėje minima Martyno Jono Boločinskio (*Marcin Jan Bołoczyński*) Narūnų dvare Ukmergės pav. (Iš 1665 m. gegužės 6 d. įrašo Lietuvos Vyriausiojo tribunolo aktų knygoje, VCIA 4 I. 129–136a, in: *Lietuvos inventoriai XVII a.*, 1962, p. 241.); „*ganeczek mały baliasami opierony*“ minimos Jarošo Valavičiaus (*Jarosz Wołłowycz*) 1619 m. Šiaulėnų dvaro Viduklės pav. inventoriuje (1619 m. lapkričio 6 d. įrašas Žemaičių Žemės teismo knygoje, VUB ŽA 46 I. 539–578a., in: *Lietuvos inventoriai XVII a.*, 1962, p. 82–83.).

²²⁹ Baliustra – profiluotas stulpelis, in: *Dailės žodynas*, p. 52.

²³⁰ Zygmunt Gloger, 1902, t. 3, p. 98.

²³¹ Łukasz Gołębiowski, 1830, p. 68–69.

²³² Zygmunt Gloger, 1902, t. 3, p. 98.

²³³ Pavyzdžiui, Lydos bajorų maršalo Mykolo Dunino Kasciukiškių dvaro (Trakų vaiv.) 1689 m. inventoriuje minima salėje (*izba stołowa*) stovėjusi dažyta kredenso spinta (*szafa kredencerska z kratą malowana*. 1721 m. birželio 5 d. įrašas Trakų Pilies teismo knygoje, VCIA 5952 I. 1493–1496a; in: *Lietuvos inventoriai XVII a.*, 1962, p. 360.); Petro Morozovo ir Sofijos Veržbovskytės-Morozovienės Šuklių dvaro (Kauno pav.) 1694 m. inventoriuje minima baltojoje *izboje* stovėjusi kredenso spinta su staliaus darbo drožinėtomis durimis (*szafa kredensowa przy drzwierch stolarską robotą*. 1694 m. rugpjūčio 2 d. įrašas Lietuvos Vyriausiojo tribunolo aktų knygoje, in: *Lietuvos inventoriai XVII a.*, 1962, p. 388.)

²³⁴ Sapiėgų rūmų Antakalnyje inventorius, 1718 m., I. 1, 2.

²³⁵ Wolfram Koeppe, *Vienna Circa 1780. An Imperial Silver Service Rediscovered*, New York: The Metropolitan Museum of Art, Yale University Press, New Haven and London, 2010, p. 4.

Credenze zur Parade)²³⁶. Keliais aukštais rikiuojami indai galėjo būti efektingai iluminuojami tarp lėkščių statant žvakes²³⁷. Viktorijos ir Alberto muziejaus Londone baldų ir medžio dirbinių skyriaus kuratorius Peteris Thorntonas pagrindė, kad kredensas turėjo ne tik baldų prasmę, bet kartu transliavo žinią apie savininko aukštą statusą, turtus – tai buvo išreikiama eksponuojant ant jo šeimininko kredencialus²³⁸. XVIII a. reprezentaciniai kredensai būdavo suformuojami Šventosios Romos imperatoriaus karūnavimo ceremonijos puotos, kurioje dalyvavo elektoriai, metu²³⁹. Tarp pastarųjų buvo ir du ATR valdovai – Augustas II ir Augustas III, kurie savo dvaruose taip pat praktikavo reprezentacinio kredenso tradiciją (2b il.). Žinoma, kad Augustas III buvo įrengęs atskirus kambarius reprezentacinio kredenso eksponatams saugoti; puotos metu jie būdavo išstatomi pagal apgalvotą schemą kartu su puotų servizais, sidabro baldais, užsakytais jo tėvo Augusto II²⁴⁰. Ši tradicija neabejotai veikė ir Lietuvos kilminguosius. L. Golębiowski teigia, kad salėse buvo eksponuojamos senojo sidabro kolekcijos, sudėtos kaip piramidė laipteliais iki lubų, kambario gale, ant kredenso baldų, kuris būdavo uždengtas puošniu sidabro gijomis austu audiniu, dekoruotu galionais. Kredenso baldas taip pat buvo drapiruotas kaip užuolaidos raudonu, žaliu ar oranžiniu audiniu. Radvilų salėje ant kredenso spintelės autorius mini stovėjus ir sidabrinį kubiliuką²⁴¹. Ši barokiškai teatrališką paradinį kredensą nuo XVIII a. vid. pradėjo keisti prancūziška puotavimo tradicija (*Service à la française*)²⁴², tačiau žemesnių sluoksnių bajorai tokius kredensus vis dar praktikavo ir XIX a. pr., o reprezentacinio kredenso per puotą ruošimą aprašė A. Mickevičius:

*Protazas ir dabar, nors draudė jam Teisėjas,
Vėl vaišes pilyje paruošt jau buvo spėjęs
Ir dar prieš vakarienę, taip, kaip pats numatė,
Jis kredensą, kad būt visiems matyt, sustatė*²⁴³

XVII a. Europos bajorijai tapus sėslesnei, pradėjo plisti su puotų kultūra sietini masyvūs baldai, kurie jau nebuvo nešiojami. Tai olandiškos ąžuolinės drožinės ir intarsijomis puoštos spintos, stalo tekstilės spaustuvai, stalai bei kėdės. Olandiškų baldų kultūra plito Hansos pirklių keliu, o ATR jas populiarino amatininkų gausa garsėjęs Dancigo (dab. Gdanskas) miestas. Dancige XVII a. pab.–XVIII a. vid. susiformavo savitas stilius, išsiskęs

²³⁶ *Ibid.*

²³⁷ Tokia sistema apie 1711 m. pavaizduota Johno Talmano reprezentacinio kredenso projekte (in: John Talman, ~1711 m., popierius, akvarelė, Viktorija & Albert Museum, Department of Prints, Drawings and Paintings, PDP 29365.95, publikuota: *Elegant Eating. Four Hundred Years of Dining in style*, ed. By Philippa Glanville and Hilary Young, London: V&A Publications, 2002, p. 24).

²³⁸ Peter Thornton, *Seventeenth-Century Interior Decoration in England, France and Holland*, New Haven and London: Yale University Press, 1983 (4 leidimas), p. 380–381.

²³⁹ Tokie reprezentaciniai kredensai buvo surengti 1764 m. vykusios imperatoriaus Juozapo II karūnavimo puotoje, in: Stefan Bursche, *Tafelzier des Barock*, München: Editions Schneider, 1974, pl. 63.

²⁴⁰ Wolfram Koeppel, p. 9–10.

²⁴¹ Łukasz Golębiowski, p. 68–70.

²⁴² Wolfram Koeppel, p. 6–7.

²⁴³ Adomas Mickevičius, p. 170.

savo gaminiais visame regione²⁴⁴. Šie Dancigo baldai Lietuvos kilmingųjų valgomajame XIX a. II pusėje taps itin svarbiu elementu formuojant tautinio stiliaus valgomojo interjerą. XVII a. pabaigoje iš Anglijos ir Olandijos plito apvalūs ir ovalūs sulankstomi stalai, kurie (jei nenaudojami) galėjo būti pastatomi prie sienos ar išnešami²⁴⁵. Lietuvos dvarų interjeruose sulankstomi angliško / olandiško stiliaus stalai dar buvo populiarūs ir XIX a. pradžioje (1f il).

Masyvių baldų paplitimas XVII a. galėjo turėti įtakos ir kambarių funkcijos formavimuisi. Anot menotyrininkės Margaret Ponsonby, specializuotų masyvių baldų, skirtų valgyti, atsiradimas, padidino atskiro valgomojo kambario, kuriame būtų tik valgoma, poreikį. Autorė pabrėžia, kad jei šiuo periodu jau ir buvo valgomieji, jie vis dar tebenaudojami ir kitoms funkcijoms, o pietaujama galėjo būti naudojant mažesnius stalus kituose kambariuose²⁴⁶. XVIII a. pab.–XIX a. pr. tarp LDK kilmingųjų plintant valgomajam, kai kuriais atvejais daugiafunkcė senoji salė (Aristava) ar jos dalis (Siesikai, Raudondvaris) perplanavus senuosius rūmus tapo valgomuoju ir kartu išlaikė ankstesnę valgymo vietą namuose.

Privačios namų erdvės ir privatus valgymas. Nuo reprezentacinių patalpų buvo atskirtos privačios šeimininkų erdvės, vadinamieji apartamentai. Europos kilmingųjų namuose apartamentus sudarė įvairių konfigūracijų patalpų skaičius, kuris priklausė nuo šeimininko statuso, tačiau esminis planavimo principas buvo bendras – nuo viešesnių iki privačiausių patalpų einant gilyn.

Kaip jau buvo aptarta įvadinėje disertacijos dalyje, apartamentai Lietuvoje žinoti nuo XVI amžiaus. Turtingo ATR kilmingojo savininko privatų apartamentą XVII a. sudarė 3–4 patalpos: gyvenamoji patalpa (*izba, izba stołowa*), miegamasis (*komora*) ir kabinetas (*alkierz*) ar garderobas, o kartais ir koplyčia²⁴⁷ (1 schema, 1a il.). Aukščiausiojo sluoksnio kilmingųjų namuose planuoti du apartamentai – šeimininkui ir šeimininkei²⁴⁸. Itin aukšto rango kilmingųjų rūmuose galėjo būti dvi poros šeimininko ir šeimininkės apartamentų – kasdieniai ir reprezentaciniai. Be šių dar galėjo būti daugiau smulkesnių privačių apartamentų kitiems šeimos nariams. Taigi kasdienio valgymo erdvės derėtų ieškoti privačiuose apartamentuose.

Europos monarchų ir aristokratų dvaruose²⁴⁹ XVI a. pab.–XVIII a. pr. oficialiam valgymui ne puotų metu buvo naudojamas reprezentacinio apartamento prieškambaris (it. *anticamera*, pr. *antichambre*), o privatesnis valgymas vyko kitose privataus apartamento

²⁴⁴ Czesława Betlejewska, *Meble gdańskie od XVI do XIX wieku*, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2003.

²⁴⁵ Margaret Ponsonby, p. 377–380.

²⁴⁶ *Ibid.*

²⁴⁷ Adam Miłobędzki, 1980, p. 72; Dalė Puodžiukienė, 2011.

²⁴⁸ Neringa Dambrauskaitė, p. 74–75.

²⁴⁹ Lyginimas atliktas remiantis šiomis studijomis: Baillie H. Murray, „Etiquette and the Planning of the State Apartments in the Baroque Palaces“ in: *Archéologia, CI*, 1967, p. 199; Patricia Waddy, 1990, p. 5; Andrzej Rottermund, 1984, p. 7–21.

patalpose. Pirmosios apartamento patalpos (prieškambario, antikameros) pasirinkimas valgyti buvo padiktuotas praktinių reikmių – tai arčiausiai įėjimo buvusi patalpa, todėl tarnams buvo patogiu patiekti maistą, o apartamento šeimininkas išsaugodavo privatumą. Remiantis įvairių Lenkijos ir Lietuvos autorių tyrimais²⁵⁰, galima teigti, kad Lietuvos didikų namų planavimo bei valgymo papročiai taip pat buvo dalis bendrosios Europos kilmingųjų tradicijos, t. y. kasdienis valgymas vyko privačiame apartamente, paprastai pirmojoje patalpoje, vad. *izba*, *izba stołowa*, *swietlica stołowa* (toliau – **stalavinė**). Ši stalavinė atitiktų Vakarų Europos architektūroje paplitusį vadinamąjį prieškambarį (it. *anticamera*, pranc. *antichambre*, vok. *Vorzimmer*). Tai buvo pusiau vieša patalpa, suplanuota prieš privatesnį miegamąjį (it. *camera*, *chambre*, lenk. *komora*, liet. *kamara*). Aptariamuoju laikotarpiu taip pat galėjo būti valgoma ir miegamajame, nes ši praktika tebeegzistavo dar ir XIX a. pirmoje pusėje (plačiau šitai bus aptarta tolimesniuose darbo skyriuose). Šiame poskyryje bus susitelkiama į daugiafunkčę stalavinę, kaip pagrindinę kasdienio valgymo erdvę, kuri LDK plito nuo XVI a. II p. ir aptinkama tik didesniuose bajorų namuose, turėjusiuose du atskirus vyro ir moters apartamentus²⁵¹.

Stalavinės planavimas. Kurioje pusėje – vyro ar moters – buvo įrengta ši ir valgymui skirta patalpa, sudėtinga pasakyti. Keletas nuorodų leidžia manyti, kad stalavinė buvo vyro apartamento dalis. Pirma, joje buvo laikomi ginklai, medžioklės ir karo trofėjai, neretai stovėjo ir šeimininko kėdė. Antra, Europos dvaruose dešinioji namo pusė buvo svarbesnė (šeimininko pusė), todėl jei stalavinė yra dešinėje namo pusėje, galima manyti, kad ji galėjo būti vyro apartamento dalis, tačiau LDK tai nėra taisyklė²⁵². XVII a. vid. Radvilų Nesvyžiaus rūmuose žemutinė stalavinė (*dolna izba stołowa*²⁵³) neabejotinai buvo pirmojo aukšto kasdieniuose kunigaikščio apartamentuose, įrengta įprastoje Vakarų Europoje prieškambario (it. *anticamera*) vietoje. Vieno aukšto mediniuose Raudondvario (Gulbinų)²⁵⁴ rūmuose dešinioji vyro pusės apartamento pirmoji patalpa taip pat funkcionavo kaip stalavinė (*izba stołowa*²⁵⁵). 1793 m. P. Świtkowskio pateiktame pavyzdiniame dvaro rūmų projekte, dešinėje rūmų pusėje esančią pirmą, reprezentacinę patalpą (vyro apartamentų pusė) žiemos metu siūlyta naudoti kaip stalavinę, o vasarą valgyti salėje²⁵⁶.

Stalavinės interjeras. Bajorų medinių namų XVI–XVIII a. I p. planavimą ir interjero visumą aptarė D. Puodžiukienė²⁵⁷. Iš esmės tapatūs planavimo principai taikytini ir mūro architektūrai, kuri aptariamuoju laikotarpiu dar buvo itin reta. Atskirai XVI–XVII a. I p.

²⁵⁰ Lyginimas atliktas remiantis A. Miłobędzkiego, T. Bernatowicziaus, N. Dambrauskaitės ir D. Puodžiukienės studijomis.

²⁵¹ Dalė Puodžiukienė, 2011, p. 20–30; Neringa Dambrauskaitė p. 78, 82.

²⁵² Nuoširdžiai dėkoju už konsultaciją prof. dr. Tadeuszui Bernatowiczui.

²⁵³ Baltarusijos nacionalinio istorijos ir kultūros muziejaus-draustinio „Nesvyžius“ ekspozicijos informacija.

²⁵⁴ Dalė Puodžiukienė, 2011, p. 51.

²⁵⁵ 1764 m. Raudondvario (Gulbinų) dvaro (Vilniaus vaivadija, Vilniaus pav.) inventorių: LVIA, SA, b. 4778, p. 428–438.

²⁵⁶ Piotr Świtkowski, 1782, p. 106.

²⁵⁷ Dalė Puodžiukienė, 2011, p. 33–107.

stalavinės (*izba stołowa, swietlica stołowa*) vidaus įrangą ir baldus aptarė N. Dambrauskaitė²⁵⁸. Pasak tyrėjų, XVI a. II p.–XVII a. I p. didikų ir stambių bajorų mediniuose namuose, kurie stovėjo ant paklėčio, grindys buvo lentų, sienos muštos šilko ir brokato audiniais, durys – stalių darbo, su šeiminingų herbais, tapytos ar dažytos, į pagrindines patalpas – dvi-
vėrės²⁵⁹. Jeigu namai neturėjo paklėčio, pirmame aukšte grindys būdavo plūkto molio, taip pat suklotos iš čerpių ar plytų. Lubos didikų namuose XVII a. pr. – drožtinės, puošnios²⁶⁰. Stalavinės šildytos koklinėmis krosnimis, kokliai buvo dengti žalia, rečiau – balta glazūra su herbais, o turtingiausių namuose krosnys neretai buvo sumūrytos iš Dancigo koklių, taip pat patalpoje buvo židiny²⁶¹. N. Dambrauskaitės nuomone, stalavinės sienos puoštos įvairiais meniniais audiniais (dažniausiai kilimais), ginklais, trofėjais, tik turtingiausieji puošdavo laikrodžiais, veidrodžiais ir paveikslais²⁶². Stalavinę apšviesdavo meliuzinos²⁶³, taip pat būta prie sienų prikaltų šviestuvų. Stalavinėje galėjo būti vienas ar daugiau stalų, pagamintų iš liepos, eglės, ąžuolo medienos. Tik turtingiausių stalai buvo staliaus darbo²⁶⁴. Nuo XVI a. antros pusės minimos *službos* – dar vieni aukšto statuso baldai. Sėdėjimui XVI a. naudoti suolai, tik amžiaus antroje pusėje atsiranda vienas krėslas (šeimos galvos simbolis), o XVII a. pr. jau ir daugiau krėslų didikų namuose – tai buvo naujovė ir kartu prabanga ne tik LDK, bet ir Europoje. Puošnesnės už kitas šeiminingo ar garbės svečio kėdės tipas XVII a. buvo naujiena visoje Europoje²⁶⁵. Mūriniuose rūmuose stalavinių apstatymas mobiliais baldais iš esmės nesiskyrė nuo jų vaizdo mediniuose rūmuose. Antai Raudondvario dvaro rūmų (1652) pirmoji patalpa vestibulio dešinėje, tipiška stalavinės vieta, buvo apšildoma krosnimi ir židiniu, joje stovėjo raudona spalva dažyti baldai (ilgas stalas, suolas su atlošu), akmeninis stalelis, kabojo 18 paveikslų²⁶⁶. Šiuos ir su valgymo funkcija glaudžiai susijusius stalavinių elementus bent trumpai aptarti šiame skyriuje buvo svarbu, nes juos vėl susigrąžins XIX a. romantizmo ir ypač istorizmo valgomieji.

XVII a. gausių puotų tradicija Europoje nyko – vaišinti gausias užstales įvairaus rango svečių jau nebuvo laikoma ypatingo statuso ženklu, tapo priimtinesnės mažesnės vienodo asmenų statuso sueigos²⁶⁷. Tai lėmė vėlesnius pokyčius planuojant namus XVIII a. ir atskiros specializuotos patalpos, skirtos tik valgyti ir niekam daugiau, atsiradimą.

²⁵⁸ Tik ne visuomet aišku, ar autorė atskyrė salės tipo didžiąją stalavinę (viešą patalpą) nuo apartamento prieškambario tipo stalavinės (pusiau privačios patalpos), in: Neringa Dambrauskaitė, p. 82–89.

²⁵⁹ Dalė Puodžiukienė, 2011, p. 31.

²⁶⁰ Neringa Dambrauskaitė, p. 82.

²⁶¹ *Ibid.*, p. 83–84.

²⁶² *Ibid.*

²⁶³ Pakabinami šviestuvai, komponuoti iš medinės antromorfinės skulptūros ir elnio ragų su lizdais žvakėms, in: *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, [interaktyvus], prieiga per internetą: <https://www.vle.lt/straipsnis/meliuzina/> [žiūrėta 2020-12-21].

²⁶⁴ Neringa Dambrauskaitė, p. 83–84.

²⁶⁵ Margaret Ponsonby, p. 377–380.

²⁶⁶ Marius Daraškevičius, 2020, p. 86.

²⁶⁷ Margaret Ponsonby, p. 377–380.

1.2. Pokyčiai kasdienybės kultūroje: atskiro valgomojo kambario poreikis

Dvaro rūmų planavimo pokyčiai prasidėjo XVII a. pab. Prancūzijoje ir XVIII a. išplito visoje Europoje. Viena vertus, aristokratija tapo sėkli (siejama su Versalio, kaip centro, įkūrimu), antra vertus – mobilesne ir socialesne. Tai nulėmė naujų įvairaus pobūdžio socialiniam bendravimui skirtų erdvių atsiradimą. Anksčiau vienoje patalpoje – salėje – rengdavo vakarienes ir šokių, o XVIII a. paplito sudėtingesnės visuomenės susibūrimų formos, skirtos abiejų lyčių asmenų bendriems susirinkimams, aktualiems bei galantiškiems pokalbiams, įvairioms naujienoms aptarti ir žaidimams. Kai kurie vakarai baigdavosi bendra vakariene. Tokie susibūrimai reikalavo daug bendro naudojimo kambarių, o tai lėmė pasikeitusią kiekybinę pusiausvyrą tarp privačių apartamentų ir bendro naudojimo bei reprezentacinėms reikmėms skirtų erdvių. Vis daugiau laiko buvo praleidžiama bendro naudojimo kambariuose, todėl privačių apartamentų erdvė sumažėjo. Senoji salė buvo naudojama tik šokiams, rečiau – valgymui, todėl specialus valgomasys, skirtas tik valgymo ir jokiai kitai funkcijai, tapo esminiu elementu bet kuriuose svarbos siekiančiuose namuose.

Socialinio bendravimo pokyčiai. XVI–XVII a. pab. Europos kilmingųjų švenčių formatas mažai kito. Pasak britų architektūrologo M. Girouardo, paprastai tai buvo tik vakarienė arba vakarienė, po kurios vykdavo šokiai. Po vakarienės kompanija kitoje patalpoje galėdavo mėgautis desertu, žaisti kortomis, klausytis muzikos ar patys muzikuoti, o po kurio laiko grįžę į tą pačią salę, kurioje vyko vakarienė, šokdavo (stalai jau būdavo patraukti). XVIII a. pr. baliuimi buvo vadinamas renginys, kuriame šokdavo bent septynios poros. Po šokių, vakaro pabaigoje, būdavo patiekama vėlyva vakarienė. Per visą šį periodą pati priėmimo schema išliko nepakitusi – puotaudavo ir šokdavo vienu metu visi kartu²⁶⁸.

XVII a. pab. priėmimų pobūdis buvo išplėtotas. Švenčių formų įvairovę papildė maskaradai²⁶⁹, redutai²⁷⁰, muzikiniai vakarai²⁷¹ ir asamblėjos. Pastarųjų formatas buvo įvairus, tačiau paprastai tilpo į 1751 m. suformuotą apibrėžimą: „kviestinis mandagių abiejų lyčių asmenų susirinkimas, skirtas pokalbiui, linksmybėms, naujienoms ir žaidimui“²⁷². Tuo metu tai buvo nauja bendravimo forma: tuo pačiu metu vykdavo kelios veiklos, ir tai buvo ne taip formalu kaip anksčiau. Veikla galėjo būti rengiama vienoje ar keliuose patalpose.

²⁶⁸ Mark Girouard, 1978, p. 191.

²⁶⁹ T. y. baliai, arba baliai-asamblėjos, kurių metu svečiai dėvėdavo kaukes pirmoje vakaro dalyje, in: Mark Girouard, 1978, p. 193. Daugiau apie maskaradus LDK XVIII a.: Lina Balaišytė, „Kaukių baliai ir XVIII a. visuomenė“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 96: *Kaukė ir veidas: atvaizdo istorijos aspektas*, sudarė Tojana Račiūnaitė, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2020, p. 163–186.

²⁷⁰ Į redutus buvo atvykstama su kauke, tačiau viduje dėvėjimas neprivalomas, juose buvo ne tik šokama, bet ir lošiama kortomis, organizuojama loterija. Daugiau apie redutus Lietuvoje XIX a.: Reda Griškaitė, „Šokantis Vilnius“, in: *Pasakojimai apie Vilnių ir vilniečius III*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2020.

²⁷¹ Tai asamblėjos, papildytos koncertu, in: Mark Girouard, 1978, p. 194.

²⁷² Mark Girouard, 1978, p. 191.

Susirinkimai rengti vakarais, o kai kurios asamblėjos baigdavosi vakariene. Pasak M. Girouardo, asamblėjos tapo pati svarbiausia priėmimo forma. Asamblėjų salių dekorui pradėta skirti daug dėmesio ir architektūros teoriją nagrinėjančiuose traktatuose²⁷³. Tokio tipo salė (*Salle d'Assemblée*) buvo jau Augusto III ir Stanislovo Augusto metu Varšuvos karališkoje pilyje²⁷⁴. Šių naujų priėmimų formų paplitimą XVIII–XIX a. didikų aplinkoje atskleidžia ir naujausi Lietuvos tyrėjų darbai²⁷⁵.

Ankstesnė daugiafunkcė salė ir reprezenatcinis apartamentas tiko oficialiam socialiniam bendravimui, tačiau moderniai visuomenei, siekiančiai bendrauti siauresniame rate, ne taip reprezentaciškai ir ne tiek daug etiketo suvaržytame formate, kuris iš XVIII a. istorijos žinomas kaip salonų gyvenimas²⁷⁶, prirėmė intymesniam socialiniam bendravimui skirtų patalpų. Šių pokyčių rezultatas – reprezentacinis namas turėjo būti perplanuotas. Centre buvusios daugiafunkcės salės dabar tapo dažniausiai šokių salėmis ir retai naudotos valgymui²⁷⁷, o naujas atskiras valgomasis naudotas išskirtinai tik valgymui. Vietoje daugiafunkcės centrinės salės, kuri anksčiau buvo įsiterpusi tarp abiejose pusėse simetriškai išdėstytų buvusių privačių (ar reprezentacinių) apartamentų, prirėmė daug bendro naudojimo patalpų. Nors minimaliai priėmimui buvo reikalaujama trijų patalpų – šokiams, kortų žaidimams ir valgymui²⁷⁸, tačiau didikų namuose jų būta gerokai daugiau. Nuo XVII a. pab. svarbų vaidmenį socialiniame privačių namų gyvenime pradeda užimti nauji kambariai, skirti pramogauti, muzikuoti, taip pat bibliotekos, kolekcijų eksponavimo patalpos bei atskiras valgomojo kambarys²⁷⁹. Namų pritaikymas prie pasikeitusių socialiniam bendravimui skirtų poreikių vyko palaipsniui. Pradžioje tokiems priėmimams buvo naudoti reprezentaciniai apartamentai antrame aukšte (*piano nobile*), galėjo būti įrengiama tik nauja atskira valgomojo salė, o tik vėliau įrengiamas ir visai atskiras svečiams priimti skirtas apartamentas (*appartement de société*).

Karališkosios architektūros akademijos (*Académie Royale d'Architecture*) profesorius architektas J. F. Blondel apibrėžia tris apartamentus ir jų paskirtis²⁸⁰ (2 schema):

²⁷³ Pavyzdžiui, puošyba ir planavimas buvo aptartas: Jacques-François Blondel, *De la distribution des maisons de plaisance, et de la decoration des edifices en general*, A Paris: Chez Charles-Antoine Jombert, 1737, p. 94–100, p. 80.

²⁷⁴ Varšuvos karališkosios pilies perstatymo projekto antrasis variantas (*Warszawa. Zamek Królewski – drugi projekt przebudowy*), Jakub Fontana, Warszawa, 1766 m., BUW GR Inw.zb.d. 9045.

²⁷⁵ Lina Balaišytė, 2020, p. 163–186.

²⁷⁶ Norbert Elias, *Rūmų dvaro visuomenė. Karaliau ir rūmų dvaro aristokratijos sociologijos tyrimai. Su įvadu: Sociologijos ir istorijos mokslas*, iš vokiečių k. vertė Zenonas Norkus, Vilnius: Aidai, 2004, p. 52–53.

²⁷⁷ XVIII a. pr. Prancūzijoje salonas (*Salon*) ceremoninių pietų ir banketų metu tapdavo valgomuoju (*salle à manger*), in: Margaret Ponsonby, p. 377–380.

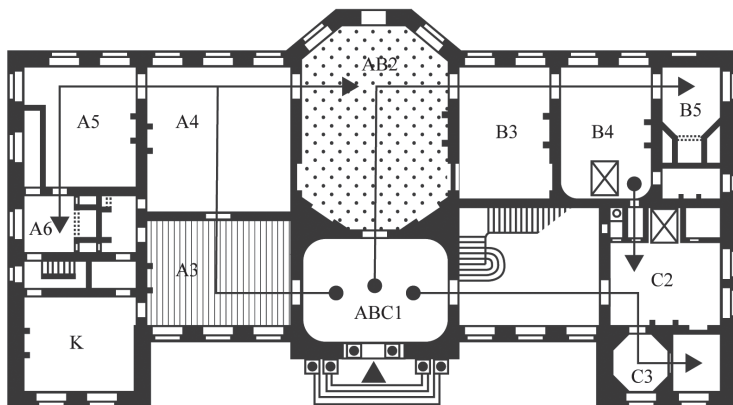
²⁷⁸ Mark Girouard, 1978, p. 199.

²⁷⁹ Margaret Birney Vickery, p. 965–966.

²⁸⁰ Jacques-François Blondel, 1771, p. 430.

A) *appartement de société* – svečių apartamentas, skirtas draugams po pietų priimti;
 B) *appartement de parade* – reprezentacinis apartamentas, skirtas oficialiems rytiniams priėmimams ir *lever*²⁸¹ ceremonijai;

C) *appartement de commodité (privé)* – privatus apartamentas, skirtas asmeniniam poilsiui.

Schema 2. Pavyzdinis prancūziškasis trijų apartamentų planavimas (pagal J. F. Blondelį, apie 1740 m.):

A) apartamentas svečiams (*appartement de société*): ABC1) vestibulis (*vestibule*); AB2) salonas (*salon*); A3) prieškambaris, atliekantis valgomojo funkciją (*antechambre servant salle à manger*); K) prieškambaris, atliekantis kredenso funkciją (*Antichambre servant de rechauffer*); A4) salė, skirta svečiams priimti (*salle de compagnie*); A5) kabinetas (*cabinet*); A6) mažasis kabinetas su dienos poguliui skirta lova nišoje, vad. *méridienne*. B) reprezentacinis apartamentas (*appartement de parade*): B3) kabinetas (*cabinet*); B4) reprezentacinis miegamasis (*chambre à caucher*); B5) kabinetas su dienos lova nišoje (*arrière-cabinet*). Švenčių metu A ir B apartamentai gali būti naudojami drauge. C) privatus apartamentas (*appartement de commodité*): C2) miegamasis (*chambre à caucher*); C3) mažasis prieškambaris (*petite antechambre*)²⁸².

Architektūros teoretikas Antoine Quatremère de Quincy (1755–1849) apartamentą svečiams 1788 m. apibūdino kaip erdvę, skirtą draugams ar tiems, kurie atvyko aplankyti šeimnininkus priimti. Jie privalėjo turėti jungtį su reprezentaciniu apartamentu, kad būtų galima priimti svečius nekasdienių švenčių ir asamblėjų metu, sutikti su dar daugiau puikybės ir didingumo gausesnį skaičių svečių, pakviestų į ceremonijas bei kitomis progomis²⁸³. Trijų apartamentų glaudų tarpusavio ryšį iliustruoja 1740 m. J. F. Blondelio brėžinys, kuriame draugijoms priimti skirtą apartamentą sudaro vestibulis, salonas, prieškambaris, atliekantis valgomojo salės funkciją (šalia jo kredensas), už valgomojo – svečių salė, prie

²⁸¹ Rytinis ceremonialus monarcho ar jo atstovo priėmimas, daugiau žr. *levee* in: *The Encyclopaedia Britannica: A Dictionary of Arts, Sciences, Literature and General Information (11th edition)*, Volume 16, edited by Hugh Chisholm, Cambridge University: Encyclopaedia Britannica Company, 1910–1911.

²⁸² Parengė M. Daraškevičius pagal J. F. Blondelio projektą (*Abrégé d'Architecture concernant la distribution, la décoration, et la construction des bâtiments civils*, apie 1740 m., Paryžius), kurio rankraštis saugomas nacionalinėje bibliotekoje Paryžiuje, publikuotas in: Peter Thornton, 2000 (pirmas leidimas 1984), p. 95.

²⁸³ Antoine Quatremère de Quincy, *Encyclopédie méthodique. Architecture*, t. 1, Paris: chez Mme veuve Agasse, 1788, p. 62–63.

jos vienoje pusėje – pora privatesnių kabinetų, o kitoje – didžiausia namų patalpa – salonas. Taigi valgomasis rekomenduojamas jau ne sename privačiame ar reprezentaciniame apartamente, o naujai formuojamame draugijų priėmimo apartamente. Naujasis valgomasis buvo vidutinio dydžio patalpa, nusileidusi tik salonui ir galėjo būti traktuojamas arba kaip atskira salė (*salle à manger*), arba kaip pagalbinė patalpa – prieškambaris, atliekantis valgomojo salės funkciją (*antichambre servant de salle à manger*)²⁸⁴. Taigi, senoji prieškambario kaip valgymo vietos tradicija išliko, tačiau naujo planavimo namuose tai jau buvo specializuota ir tik valgymui skirta patalpa.

Kaip pastebi sociologas Norbertas Elias, socialinis bendravimas XVIII a. rūmuose turėjo du veidus – bendraujant reprezentacinėse patalpose, pirmame plane atsидuria „viešasis didiko veidas, jo namų interesai ir pretenzijos įgyti prestižą“, o priimant svečius *appartement de société*, „labiau akcentuojami malonumai ir pramogos, tačiau nepamirštama ir kita, viešojo riekalo pusė“²⁸⁵. Kartu su intymesnėmis socialinio bendravimo formomis kito ir valgymo kultūra.

Valgymo kultūros pokyčiai. Svarbu apžvelgti bent svarbiausius XVIII a. gastronomijos ir valgymo kultūros pokyčių bruožus. Pasikeitimus iš vienos pusės apsprendė intymesnio socialinio bendravimo valgomajame poreikis, o iš kitos – skatino ruošti refinuotesnę valgiaraštį siauresniam didiko šeimos ir svečių ratui.

Svarbiausias šaltinis, bylojantis apie ATR vykusio valgymo kultūros virsmą, yra J. Kitovičiaus veikalas „Papročių ir papratimų aprašymas valdant Augustui III“²⁸⁶. Nors prancūziška gastronomija ATR jau buvo žinoma ir praktikuojama XVII a., tačiau itin ryškūs „naujosios bangos“ prancūziškos gastronomijos pokyčiai pastebimi XVIII a. viduryje. Šiuo metu prasidėjęs ATR gastronomijos ir valgomojo kultūros modernėjimas pagal prancūzišką pavyzdį tęsėsi visą XIX šimtmetį. J. Kitovičius teigia, kad valdant Augustui III vyko senosios ATR kultūros europėjimo procesai – prancūziškosios naujosios virtuvės (*cuisine nouvelle*), stalo kultūros adaptacija – prasideda prancūzų rafinuotumo amžius. Visgi autorius taip pat užsimena, kad prancūzų virtuvė šalyje jau buvo žinoma, tačiau ji buvusi kitokia, dar ne tokia rafinuota, kokia siūloma naujoji. Aprašydamas naująją virtuvę, autorius įvardija ir senosios vietinės (lenkiškosios) virtuvės būdingus patiekalus. Taip

²⁸⁴ Visų trijų apartamentų patalpos taip pat skirstytos į tris dydžius. Prancūzų Apšvietos architektūrą tyrinėjęs architektūros istorikas Richard A. Etlin išskiria tris patalpų grupes pagal dydžius: a) didžiausia rūmų patalpa – salonas (*le salon*), skirta puotoms, koncertams, šokiams ir kortų žaidimams; b) kitą patalpų grupę sudaro įvairios salės (*la salle*), kurios pagal funkciją galėjo būti vadinamos *de compagnie, d'assemblée, du dais, de conseil, de ball, de concert, de festin, à manger*; c) mažiausios viešosios patalpos – kabinetai (*le cabinet*). Pagalbinės patalpos buvo prieškambariai (*l'antichambre*), iš kurių viena galėjo funkcionuoti ir kaip valgomojo salė, taip pat garderobo kambarys (*la garde-robe*). Atskira grupė yra įvairūs miegamieji – *chambre (de parade en alcôve, de parade, en niche)*. Daugiau apie salono raidą Prancūzijos rūmų architektūroje ir kaip pagrindės, centrinės patalpos įsitvirtinimą XVIII a.: Mark Girouard, 2000, p. 129–147.

²⁸⁵ Norbert Elias, p. 52–53.

²⁸⁶ Jędrzej Kitowicz, p. 90–115.

pat aptaria stalo serviruotės (įrankių, taurių, indų) ir elgsenos senuosius ir moderniuosius aspektus. Svarbu minėti, kad pasikeitusiems poreikiams patenkinti LDK didikų dvaruose buvo steigiamos stiklo²⁸⁷ (Radvilų Nalibokuose 1722 m., Masalskio Slanime, Ilijoje 1769 m.) ir fajanso²⁸⁸ (Radvilų Bialoje 1738 m., Sveržnėje 1742 m., Oginskių Telechanų XVIII a. II p.) manufaktūros.

Šiuo periodu į ATR pradeda atvykti prancūzų aukščiausios kategorijos virėjai (*montkochowie*), kuriuos po kelionių užsienyje kvietėsi didikai. Tendencija samdyti prancūzų šefus ir vyriausiuosius padavėjus išliko ir XIX amžiuje. Apie tai XIX a. vid. dail. Artūras Bartelis (*Artur Bartel* vel (*Barthels*), 1818–1885), pats kilęs iš didikų sluoksniu²⁸⁹, mini satyriniuose kūriniuose. Pavyzdžiui, satyroje „Ponas Atanasas Skorupa – pažangus žmogus“²⁹⁰ autorius atskleidžia, kaip Lietuvos didikas visomis išgalėmis siekia tapti modernus, ir grįžęs po kelionės užsienyje ne tik pakeičia visą aukščiausią dvaro personalą, tarp jų susijusį ir su valgomuoju (šefas, metrdotelis (vyriausiasis padavėjas, *maître d'hôtel*) – prancūzai), bet ir perstato seną medinį namą į naujus mūrinius rūmus. Taigi valgomąjo kambario ir su juo susijusi aplinka visą tiriamąjį laikotarpį Lietuvoje buvo veikiamą prancūziškosios kultūros, o didikų atveju – neretai ir tiesiogiai iš Prancūzijos atvykusių virėjų ir metrdotelių.

Naujoji puotavimo mada keitė pagrindinio valgomąjo kambario baldų – stalo – formą ir dydį. Pirmiausia tai *didžiojo servizo*²⁹¹ (*wielki serwis*²⁹², pranc. *Surtout de table*) praktikos paplitimas (2c, d, e il.). Šis architektūrinis stalo dekoras galėjo būti formuojamas iš cukraus, tačiau Augusto III laikais cukrinį *surtout de table* ėmė keisti porcelianės kompozicijos. Pradžioje didieji servizai gaminti karališkoje Augusto III Meisseno porceliano manufaktūroje (įsteigta 1710), o kiek vėliau fajansines servizo skulptūreles ėmė kurti ir Radvilų Bialos fajanso manufaktūra (įsteigta apie 1738). Nesvyžiaus pilies 1795 m. inventorius atskleidžia Radvilų didžiojo servizo (*tafel stółowy*) komplektaciją: trys dideli aptvėrimai, vadinamosios galerijos, 14 veidrodinių plokščių su bronziniu įrėminimu, du fontanai, dvi piramidės ant balto marmuro postamento, keturios palmės su krepšeliais ant marmurinio postamento ir 24 žvakidės²⁹³. Visai šiai kompozicijai reikėjo gana plataus ir išties ilgo

²⁸⁷ Aleksandra J. Kasprzak, „Stiklo gamyba ir meninis stiklas klasicizmo laikotarpiu Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje“, in: *Vilniaus klasicizmas*, parodos katalogas, Vilnius: Lietuvos dailės muziejus, 2000, p. 323–327.

²⁸⁸ *Dailės žodynas*, p. 120.

²⁸⁹ Manoma, jog buvo nesantuokinis kunigaikščio Leono Jeronimo Radvilos sūnus, o dirbęs Mykolo Tiškevičiaus Gorodoko ir Astravo dvarų valdytoju turėjo galimybę iš arti stebėti diduomenės kasdienybę. In: Reda Girskaitė, *Konstantinas Tiškevičius ir Neris, arba Kelionė ir Knyga*, Vilnius: Mintis, 2009, p. 58.

²⁹⁰ Artur Bartels, „Pan Atanazy Skorupa. Człowiek postępowy“, iš: *Album de Wilna*, 6 Serie, No. 5, Paris: imp. Lemerrier, [1858 m.].

²⁹¹ Tai centrinis stalo padėklas, paprastai sidabrinis ar aptaisytas sidabru, kurio centre sustatoma aliejus, actas, druska, pipirai, garstyčios. Ant didelio stalo galėjo būti net keli tokie servizai. Mažesnieji servizai vadinti *menaziki*. Šiltuoju sezonu čia buvo dedami sidabro kibirėliai su ledukais buteliams atvėsinti.

²⁹² Lenkiško termino *wielki serwis* vertimą į „didysis servizas“ matome V. Mykolaičio Putino ir Justino Marcinkevičiaus į lietuvių kalbą išverstoję poemoje „Ponas Tadas“, in: Adomas Mickevičius, p. 473.

²⁹³ Didžiojo servizo ir žvakidžių inventorius pervežimui iš Nesvyžiaus į Minską, 1795 m. (*Regestr zerandolow y tafel stołowych, z Nieswiza do Mińska*, 1795, AGAD, f. Nesvyžiaus ordinacijos archyvas Varšuvoje (*Archiwum*

stalo. Pasak J. Kitovičiaus, *surtout de table* naudojimas privertė ankstesnius siaurus stalus (1,5×12 uolekčių) paplatinti du kartus – iki 3 uolekčių (apie 1,8 m)²⁹⁴.

Informacijos, susijusios ir su valgomojo erdvės organizavimu, galima aptikti naująją prancūzų gastronomiją propaguojančiuose veikaluose, kurie tiek originalo kalba, tiek versiniais, plito ATR. J. Kitovičius pastebi, kad Augusto III valdymo viduryje kinta valgymo bei aptarnavimo prie stalo kultūra²⁹⁵. Tam įtakos turėjo 1730–1740 m. Prancūzijos gastronomijoje vykę svarbūs pokyčiai. Jai skirtų veikalų autoriai deklaravo senųjų kulinariinių tradicijų atsisakymą, ir siūlomą alternatyvų patiekalų ruošimo būdą vadino „naujuoju“ arba „moderniuoju“²⁹⁶. XVIII a. pats populiariausias kulinarijos veikalas buvo 1746 m. Paryžiuje Menon'o slapyvardžiu išleista knyga „Buržuazijos virtuvė“²⁹⁷ (*La Cuisinière bourgeoise*). Ne kartą perleista ir versta į kitas Europos šalių kalbas, ATR ji taip pat susilaukė dėmesio ir tapo antrąja²⁹⁸ spausdintine receptų knyga lenkų kalba²⁹⁹ (pasirodė jau 1783 m.).³⁰⁰ Šiuose leidiniuose pateikti rekomendacinio pobūdžio pietų valgiaraščiai paprastai skirti 8, 10, 12 ar 14 asmenų, taigi skirti intymesniai socialiniam bendravimui valgomajame, o ne puotavimui daugiafunkcinėse salėse.

Prancūzų gastronomija pavyzdine išliko visą XIX šimtmetį. Veikalas „Naujoji Varšuvos virtuvė“, išleista 1838 m. Varšuvoje³⁰¹, buvo pristatomas kaip prancūziškos-lenkiškos virtuvės receptų knyga, kurioje pateikiami ne tik skaniausi vietiniai receptai bei receptai iš

Ordynacji Nieświeskiej w Warszawie), ap. XXVI, Iždo ir kilnojamojo turto registras (*Rejestrzy skarbów i wszelkiego ruchomego majątku*), b. 710.

²⁹⁴ Jędrzej Kitowicz, p. 90–115.

²⁹⁵ Jędrzej Kitowicz, p. 90–115.

²⁹⁶ 1733–1735 m. šefas Vincentas La Chapelle'as publikavo veikalą „Modernus virėjas“ (*Cuisinier moderne*), o nuo 1739 m. pasirodė nežinomo autoriaus, pasivadinusio Menon'o slapyvardžiu, naujai kulinarijai skirti veikalai: *Nouveau Traité de la Cuisine*, Paris: Paulus-Du-Mesnil, 1739, 3 vol.; *La Cuisinière bourgeoise*, Paris: Guillyn, 1746, 2 vol.; *La Science du Maître d'Hôtel cuisinier, avec des Observations sur la connaissance et la propriété des aliments*, Paris: Paulus-du-Mesnil, 1749; *Les Soupers de la Cour, ou l'art de travailler toutes sortes d'aliments pour servir les meilleures tables*, Paris: Guillyn, 1755, 4 vol.; *Traité historique et pratique de la Cuisine*, Paris: C.J.B. Bauche, 1758, 2 vol.; *Manuel des Officiers de bouche*, Paris: Leclerc, 1759; *La Science du Maître d'hôtel confiseur*, Paris: Paulus-Du-Mesnil, 1768.

²⁹⁷ Menon, *La Cuisinière bourgeoise*, 1746, 2 vol.

²⁹⁸ Pirmoji knyga buvo 1682 m. Krokuvoje išleista Stanisłavo Czernieckio „Compendium fercvlorum“, kuri Vilniuje perleista 1744, 1775, 1782 ir 1788 m. pakeistu pavadinimu „Stół obojętny, to iest, pański, a oraz y chudopacholski, abo sposób gotowania rozmaitych potraw według smaku y upodobania, tak względem bogatych, iako też ubogich traktamentów... [Dviprasmiškas stalas, tai yra ir ponui, ir eiliniui, arba įvairių patiekalų gaminimo būdas pagal skonį ir pomėgį, tiek turtingiems, tiek neturtingiems bei puotoms]“.

²⁹⁹ Wojciech Wielądko, *Kucharz doskonały*, wydął i opracował Jarosław Dumanowski przy współudziale Aleksandry Kleśty–Nawrockiej, t. III, *Seria Monumenta Poloniae Culinaris*, Warszawa: Muzeum Pałac w Wilanowie, 2012, p. 25.

³⁰⁰ Visgi tikslinė auditorija ATR buvo kilmingųjų luomas, tad lenkiškame variante vertėjas Wojciechas Wielądko (1744 / 49–1822) parinko „Puikiojo virėjo“ (*Kucharz doskonały*) pavadinimą. Pasak gastronomijos istoriko Jarosłavo Dumanowskio, būtent šis veikalas ir Stanisłovo Augusto šefas Paul Tremo (1733 / 34–1810) lenkų virtuvę padarė artimesnę prancūziškajai nei senajai sarmatiškajai, in: Wojciech Wielądko, p. 49.

³⁰¹ *Nowa kuchnia warszawska czyli Wykład smacznego i oszczędnego przyrządzania potraw oraz zastawiania i ubierania stołów, usługi stołowej, utrzymania win, robienia ciast, konfitur, soków, syropów itd.*, Warszawa: G. Sennewald, 1838.

Prancūzijos restoranų³⁰², vyno ir maisto derinimo patarimai, bet ir rekomendacijos, kaip apipavidalinti stalą, jį serviruoti ar koks turi būti stalas – vienas svarbiausių valgomojo baldų. Pasak autoriaus, asmeninė serviruotė vienam svečiui turi būti 18 colių (43,2 cm), todėl 12 asmenų stalo ilgis turi siekti 18 pėdų (536,04 cm), o plotis – bent 4 pėdas (119,12 cm)³⁰³. Tarp kitų svarbių valgomojo baldų minimi keturi servantai su lentynėlėmis, ant kurių viršaus laikomi buteliai, grafinai arba lėkštės, nurodoma, kad ant dviejų apatinių lentynėlių dera laikyti lėkštes, nuimtas nuo stalo. Autoriaus teigimu, tokių keturių servantų pakaktų stalui, prie kurio puotauja 12 asmenų³⁰⁴. Knygoje taip pat aptariamas apšvietimo klausimas³⁰⁵, *didžiojo servizo* (*serwis kryształowy*³⁰⁶) naudojimas. Valgomojo ir salono jungties svarba atskleidžiama skyriuje, kuriame aprašoma kavos gėrimo po pietų salone eiga³⁰⁷.

Ypač aktualus vertėjo indėlis pateikiant komentarus tose vietose, kuriose jam pasirodė vietinė kultūra esanti per daug skirtinga nuo prancūziškosios. Tai leidžia sužinoti apie tuo metu Lenkijoje (manyta, ir Lietuvoje) egzistavusius savitus valgomojo kultūros papročius. Pavyzdžiui, knygoje pristatomi prancūziška valgymo tradicija (*service á la française*): trijų etapų patiekalų pateikimo principai panašūs į J. Kitowicziaus aprašytuosius, tačiau atkreipiamas dėmesys³⁰⁸, kad pagal vietinius papročius tiek vidutinėse, tiek ir labai prašmatniose puotose ant stalo sudedami tik šalti užkandžiai, konditerijos gaminiai, o karšti patiekalai yra įnešami vienas po kito atskirai (prancūziško patarnavimo metu karšti patiekalai su užkandžiais yra ant stalo).

XVIII a. pr. Vakarų Europoje pastebima paprastesnį, ne tokių formalių, svetingumo formų tendencija. Visgi tradiciniai ceremoniniai pietūs ypatingomis progomis tebebuvo rengiami. Tai buvo šventės Kalėdų periodu ir didelių šeimos iškilmių metu (pavyzdžiui, gimimo, jungtinių ar pareigų užėmimo proga³⁰⁹). Nesant tyrimų negalima pasakyti, ar panašios tendencijos rutulijosi ir ATR, tačiau sprendžiant iš namų planavimo ir mažiau formalių patalpų plitimo, panašu, kad nebuvo atsiliekama nuo bendrų Europos procesų. Masinės puotos taip pat buvo rengiamos priimant valdovą. Antai 1785 m. Stanislovo Augusto atvykimo į Nesvyžių proga buvo surengti tradiciniai ceremoniniai pietūs, kuriuose dalyvavo ne tik didikai, bet ir bajorai: „Buvo paruošti stalai. Vienas karališkasis, keturiasdešimčiai asmenų, visas auksu [serviruotas]. Kitas bajoriškas, penkiems šimtams asmenų,

³⁰² Šios knygos receptų šaltiniu leidėjas įvardija prancūzišką knygą, kurios prieš keletą metų pasirodė jau septintasis leidimas. Įvade taip pat pabrėžiama, kad knygoje pateikiami receptai yra pritaikyti atokiai dvaruose gyvenantiems bajorams.

³⁰³ *Nowa kuchnia warszawska...*, p. 6.

³⁰⁴ *Ibid.*, p. 6.

³⁰⁵ *Ibid.*, p. 6.

³⁰⁶ *Ibid.*, p. 10.

³⁰⁷ *Ibid.*, p. 14–15, daugiau apie kavą p. 309.

³⁰⁸ *Ibid.*, p. 15–16.

³⁰⁹ Mark Girouard, 1978, p. 189

visas sidabru [serviruotas]³¹⁰. Konkreti vieta, kur vyko ši puota Nesvyžiaus pilyje, nenurodyta, tačiau tuo metu rūmuose jau buvo valgomasis (Etmonų salė), kuriame būtų tilpęs „karališkas“ auksu serviruotas stalas keturiasdešimčiai asmenų; kiti „penki šimtai“ galėjo puotauti nebent pilies kieme.

Paskutiniojo ATR valdovo Stanislovo Augusto šefo prancūzo Paulo Tremo mokinys Jonas Šytleris (*Jan Szyttler*, 1763–1850) baigęs karjerą apsigyveno Vilniuje ir atsidėjo intensyviai gastronomijos veikalų leidybai³¹¹. J. Šytleris buvo pirmasis buvusios ATR žemėse aprašęs ir susisteminęs vietinę virtuvę, kurioje, be prancūziškų patiekalų, vietą rado ir vietiniai. Vilnius visą XIX a. išliko svarbus gastronomijos knygų leidybos centras ir darė įtaką jau ne tik didikų, sekusių prancūziškas gyvenmenos madas, bet ir bajorų valgymo kultūrai – XIX a. viduryje knygas apie gastronomiją Vilniuje pradeda leisti ir bajorės, iš kurių populiarumu nepralenkiama buvo Vincentina Zavadzka (*Wincentyna Zawadzka*, 1824–1894). Jos veikalas „Lietuvos virėja“ 1858–1938 m. buvo perleistas 14 kartų, 1907 m. išverstas ir į lietuvių kalbą³¹².

1.3. Valgomasis valdovo dvaruose ir jo įtaka LDK didikams

Su valgomojo planavimu LDK kilmingieji galėjo susipažinti jau 1734–1751 m. Gardine pastatytoje Naujojoje pilyje – joje buvo įrengtas ir valgomasis. Ši gija veda į Varšuvos karaliaus pilį, prie kurios atnaujinimo dirbo tie patys architektai.

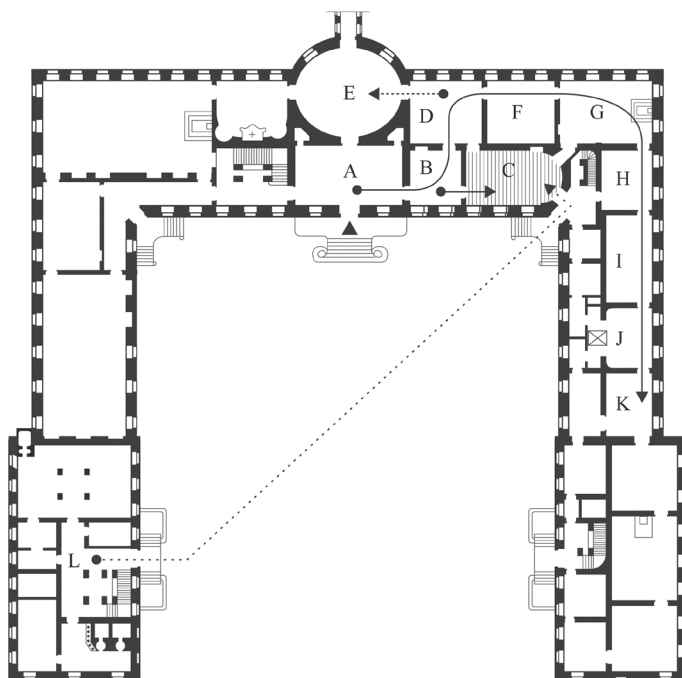
Valgomasis Augusto III dvare. ATR valdovų rūmų reprezentacinių patalpų planavimo tradicijos buvo artimos kitų Europos monarchų rūmų planavimo tradicijoms (1 priedas). Remiantis atliktais tyrimais bei atlikus XVIII a. paskutinių ATR valdovų karališkosios Varšuvos pilies ir Gardino Naujosios pilies planavimo lyginamąjį tyrimą, galima teigti, kad ATR valdovo Augusto III (ir po jo valdžiusio Stanislovo Augusto) reprezentacinio apartamento struktūra buvo artima XVII–XVIII a. italų bei vokiečių rūmų apartamentų struktūrai, tačiau, kaip ir kitose Europos monarchų ir aristokratų rūmuose, XVIII a. „apaugo“ naujomis patalpomis. Viena iš jų buvo prie reprezentacinio apartamento prišlietas valgomasis, kuris buvo prijungtas neardant įprastos ceremonialios reprezentacinio apartamento struktūros. Pavyzdžiui, toks prišlietas prie reprezentacinio apartamento valgo-

³¹⁰ Adomas Stanislovas Krasinskis, *Atsiminimai*, parengė ir iš lenkų kalbos vertė Aldona Prašmantaitė, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2013, p. 94.

³¹¹ Jan Szyttler, *Kucharz dobrze usposobiony*, T. I, Wilno: Drukarnia Dyecezalna u XX. Missyonarzów, 1830; *Kucharz dobrze usposobiony*, T. II, Wilno: Drukarnia Dyecezalna u XX. Missyonarzów, 1830; *Poradnik dla myśliwych*, Wilno: Nakładem Rubena Rafałowicza, 1839; *Spizarnia dostatecznie i przezornie urządzona...*, Wilno: Nakładem Rubena Rafałowicza, 1841; *O ptastwie domowem i oswojonem*, Wilno: Nakładem Rubena Rafałowicza, 1844; *Kuchnia myśliwska czyli na łowach*, Wilno: Drukarnia A. Marcinkowskiego, 1845; *Skrzętna gospodyni czyli tom drugi „Kucharki oszczędnej“*, Wilno: Nakładem Rubena Rafałowicza, 1846.

³¹² W. A. L. Z., *Kucharka Litewska*, Wilno: nakł. Autorki, 1858, ir kt. leidimai.

masis buvo įrengtas Kelno arkivyskupo elektoriaus rūmuose Bonoje³¹³. ATR valdovas Augustas III, buvęs kartu Saksonijos kunigaikštis ir elektorius, Varšuvos ir Gardino rūmuose prie reprezentacinio apartamento taip pat prijungė valgomąjį³¹⁴ (3 schema).

3 schema . Gardino Naujosios pilies pirmojo, pagrindinio, aukšto planas (apie 1750 m.): A) vestibulis (*Warte*); B) 1-asis prieškambaris (*1 Vorzimmer*); C) valgomojo kambarys (*Tafel-Zimmer*); D) 2-asis prieškambaris (*2 Vorzimmer*); E) salonas (*Sallon*); F) 3-iasis prieškambaris (*3 Vorzimmer*); G) audiencijų salė (*Audienz*); H) gyvenamasis kambarys (*Retirade*); I) darbo kambarys (*Ordinair-Zimrner*); J) miegamasis (*Schlaf-Zimmer*); K) kabinetas (*Gabinet*); L) virtuvės ir podėlio patalpų korpusas³¹⁵.

Apie 1740 m. Varšuvos karališkoje pilyje prie reprezentacinio apartamento (*apartament wielki*) buvo prijungti du valgomieji (archit. Gaetano Chiaveri, 1689–1771; archit. Carl Friedrich Pöppelmann, 1697–1750). Pirmasis, vadinamasis Maršalo valgomasis (*Pour le Marechal Tafel, Sala Jadalna Marszałkowska*), prijungtas prie trečiojo prieškambario, skirto senatoriams laukti, o antroji valgomojo salė (*Salle pour la Table, Sala Jadalna*) – prie karaliaus audiencijų salės³¹⁶ (3a il.). 1734–1751 m. statytoje Gardino karališkoje Naujojoje pilyje (archit. C. F. Pöppelmannas, Johanas Friedrichas Knöbelis, Joachimimas Danielis von

³¹³ Andrzej Rottermund, 6 il.

³¹⁴ Andrzej Rottermund, 10, 11 il.

³¹⁵ Sudarė Marius Daraškevičius pagal: Andrzej Rottermund, 10 il.; Gardino Naujosios pilies pirmo aukšto planas, G. de Sacco, data nežinoma, WUB GR, Inw. zb. d. 8821.

³¹⁶ Andrzej Rottermund, 10 il.

Jauchas) patekti į valgomąjį (*Tafel-Zimmer, Sala Jadalna, Sala Stołowa*³¹⁷) buvo galima tiek iš pirmojo, tiek iš antrojo prieškambario³¹⁸ (3b il., 3 schema).

Šie naujieji karališkųjų rezidencijų planavimo pavyzdžiai neabejotinai darė įtaką LDK didikų apsisprendimui perorganizuoti namų struktūrą³¹⁹ ir įrengti naują, atskirą, modernų valgomąjį. Apie tai iškalbingai pasakoja neįgyvendintas karališkojo architekto C. F. Pöppelmanno³²⁰ 1746–1750 m. Radvilų Bialos rūmų projektas, kuriame buvo numatyta atskira nuo reprezentacinio apartamento erdvi valgomojo salė (~7×20 m.), kurios centre tilpo naujo tipo ~3 uolekčių pločio stalas (apie 2×13,4 m)³²¹ 48-iems asmenims (5 il.) arba architekto Johanno Christiano Kammsetzerio (1753–1795) neįgyvendintas Poniatovskių Šeduvos dvaro rūmų projektas (6a il.), kuriame valgomasis buvo numatytas kaip didžiausia ir puošniausia rūmų patalpa (6b il.).

Augusto III valdymo pabaigoje Varšuvoje buvo pastatyta naujų rūmų³²², kuriuose, reikėtų manyti, taip pat jau buvo valgomasis. Šio laikotarpio LDK didikų veiklą Varšuvoje aptaręs istorikas Z. Kiaupa atkreipė dėmesį, kad Augusto III laikais rūmus Varšuvoje turėjo Lietuvos didysis etmonas Mykolas Kazimieras Radvila Žuvelė (*Michał Kazimierz Radziwiłł Rybeńko*, 1702–1762), Smolensko vyskupas Jurgis Mikalojus Hilzenas (*Jerzy Mikołaj Hylzen*, 1692–1775), Lietuvos kancleriai Mykolas Frederikas Čartoriskis (*Michał Fryderyk Czartoryski*, 1696–1775) ir Jonas Frydrichas Sapięga (*Jan Fryderyk Sapieha*, 1680–1751). Pastarajam 1734–1744 m. rūmus Varšuvoje suprojektavo saksų archit. Johanas Sigmundas Deybelis (1685 / 90–1752)³²³. Šiuose rūmuose jau buvo numatyta atskira, prie reprezentacinio apartamento prišlieta valgomojo salė (*Sala iadalna*) ir dvi kredenso patalpos (*Kredens*) šalia jos (4a, b il.). J. S. Deibelis atnaujino ir 1728 m. olandų archit. Tilmano Gameračio statytus Balstogės rūmus, į kuriuos įsikėlė LDK didikė Izabelė *vel* Izabelė Elžbieta Poniatovskytė-Branickienė (*Izabella Elżbieta z Poniatowskich Branicka*, *sucundo voto Mokronowska*, 1730–1808), ištėkėjusi už Karūnos didiko Jono Klemenso Branickio (*Jan Klemens Branicki*, 1689–1771). Valgomasis³²⁴ galėjo būti įrengtas šio ar vėlesnių pertvarkymų metu, nes, tikėtina, kad atsirado vietoje ankstesnio apartamento (4f il.). Didikų giminytės bei archit. J. Deybelio statybinės veiklos saitai šią rezidenciją siejo su kuni-gaikščių Čartoriskių dvaru Pulavuose, (lenk. *Puławy*; Liublino vaivadija (1727–1744). J. Deybelio pagal prancūzų pavyzdį kurtus rūmus papuošė italų kilmės Paryžiaus archi-

³¹⁷ Naujosios ir Senosios Gardino pilies inventorių, 1769 m. (*Inwentarz Zamku Nowego y Starego Grodzieńskiego Roku 1769. Diebus Septembris spisany.*) LVIA, f. 11, ap. 1, b. 1094, 1.

³¹⁸ Andrzej Rottermund, p. 7–21, 1–10 il.

³¹⁹ Apie XVIII a. ATR didikų rūmų plėtrą daugiau skaityti: Tadeusz Bernatowicz, 2011.

³²⁰ Autorystė spėjama, in: Tadeusz Bernatowicz, 2011, p. 299.

³²¹ Apie dvigubai platesnius nei anksčiau – 3 uolekčių stalus, – paplitusius Augusto III valdymo laikais, rašė J. Kitovičius, in: Jędrzej Kitowicz, p. 90–115.

³²² Adam Miłobędzki, *Zarys dziejów architektury w Polsce*, Warszawa: Wiedza Powszechna, 1978 (wydanie trzecie), p. 230.

³²³ *Ibid.*, p. 230.

³²⁴ Balstogės rūmuose į valgomąjį kvietė dvaro varpas 15 val., in: *Memoirs of the Countess Potocka*, edited by Casimir Stryeński, translated by Lionel Strachey, London: Grant Richards, 1901, p. 18.

tekto Juste'o-Aurèle'o Meissonier'o (1695–1750) aukščiausio meninio lygio rokoko stiliaus interjerai, sukurti apie 1732 m. Paryžiuje ir sumontuoti Pulavuose³²⁵.

Be asmeninio bendravimo, kaip kitos formos būdą skleistis idėjoms tarp Lenkijos ir Lietuvos, Z. Kiaupa įvardija asmenų tarptautinį susirašinėjimą, knygų ir kitų spaudinių mainus. Čia svarbų vaidmenį vaidino didikų Zaluskių 1747 m. atidaryta viešoji biblioteka, tad su šia šeima palaikusios ryšius kitos LDK didikų giminės (pavyzdžiui, Sapiegos, Hilzenai, Jablonovskiai, Radvilos, Oginskiai) neabejotinai turėjo galimybę susipažinti su naujausiais veikalais ir skleidžiamomis idėjomis. Ne tik Varšuvoje, bet ir Vilniuje plitusios knygos, laikraščiai ir kalendoriai tapo prieinami ir platesniam didikų ratui³²⁶.

Valgomasis Stanislovo Augusto Poniatovskio dvare. Dar daugiau LDK didikų Varšuvoje įsikūrė Stanislovo Augusto Poniatovskio laikais (valdė 1763–1795). Tuo metu Varšuva tapo ne tik politinio, bet ir kultūrinio ATR gyvenimo centru³²⁷. Stanislovo Augusto valdymo metu, atnaujinant Varšuvos karališkąją pilį, valgomojo vieta pakito³²⁸. Augusto III laikų maršalo valgomasis (*Przejście gdzie Rada*) išlaikė ankstesnę vietą, tačiau buvusi valgomojo salė reprezentaciniame apartamente 1786–1795 m. atliko tarybos posėdžių salės (*Radna Sala*) funkciją. Naujas valgomasis (*Pokój Żółty*) buvo įrengtas ir funkcionavo 1777–1795 m. privačiuose karaliaus apartamentuose (*apartament króla*)³²⁹ (3a il.). Taigi valgomasis tapo mažesnis, intymesnis, buvo skirtas kiekvienai dienai ir tik nedideliam būriui artimų draugų. 1769 m. inventoriuje minimas valgomasis buvo dekoruotas *à la grecque* stiliumi, sienos muštos geltonai ir baltai dryžuotais kiniškais žakardinio audimo apmušalais, čia buvo eksponuojami 55 tapybos kūriniai, tarp jų buvo Louis Marteau (~1715–1804) pastelės technika sukurti čia pietavusių žymių asmenų portretai³³⁰.

Valgomieji buvo įrengti ir valdovo vasaros rezidencijoje. Pavyzdžiui, prie Varšuvos karališkosios pilies atnaujinimo dirbęs archit. Domeniko Merlini (*vel Dominik Merlini*, 1730–1797) keletą projektų su moderniais valgomaisiais sukūrė ir vasaros rezidencijai Lazenkose prie Varšuvos (lenk. *Łazienki*). 1774–1779 m. *à la grecque*³³¹ stiliaus valgomasis buvo įrengtas ir karaliaus poilsiui skirtame Baltajame namelyje Lazenkose³³², greta jo

³²⁵ Adam Miłobędzki, 1978, p. 214, 230.

³²⁶ Zigmantas Kiaupa, p. 492.

³²⁷ *Ibid.*, p. 491–492.

³²⁸ Valdant Stanislovui Augustui buvo sukurta vienuolika pilies atnaujinimo projektų (1764–1767, 1776–1779 ir 1788 m.), kuriuose taip pat svarstytos valgomojo kambariams patogios vietos. Pirmuosiuose 1764–1767 m. Jokūbo Fontanos (Giacomo *vel* Jakob Fontana, 1710–1773), Viktoro Luiso (1731–1800) ir Efraimo Šregerio (*Ephraim Schröger vel Efraim Szreger*, 1727–1783) sukurtuose projektuose naujasis / didysis valgomasis (*Nouvelle Sale à manger, Grande Salle à Manger*) buvo numatytas vietoje buvusios koplyčios, o mažasis valgomasis vietoje Vladislovo bokšto (*Petite Salle à Manger*), tačiau nei šie, nei 1776–1779 m. archit. D. Merlinio (ir vieno iš E. Šregerio) projektai nebuvo įgyvendinti.

³²⁹ Andrzej Rottermund, p. 7–21, 12–13 il.

³³⁰ Varšuvos pilies ekspozicijos informacija.

³³¹ Taip vadinama pirmoji neoklasicizmo stadija Prancūzijoje tarp maždaug 1755 ir 1765 m., vėliau peraugusi į Liudviko XVI stilių. Daugiau: Margaret W. Lichter, „Goût Grec“, in: *Encyclopedia of Interior Design*, vol. 1, edited by Joanna Banham, London and Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers, 1997, p. 521–523.

³³² Adam Miłobędzki, 1978, p. 220, 238.

iškilusio Medžioklės namelio valgomajame buvo pavaizduoti Romos peizažai. Galiausiai 1784 m. išplečiant ir pačius Lazenkų rūmus buvęs valdovo miegamasis buvo paverstas į valgomąjį: židinytis perkeltas į rytinę sieną, plafonas dekoruotas debesų motyvais (neišliko). Artimiau su valdovu bendravę Lietuvos didikai turėjo galimybę susipažinti su šiais įvairiai suplanuotais ir dekoruotais valgomaisiais.

Netoli Varšuvos 1766 m. Nieboruvo (lenk. *Nieborów*, Ravos vaivadija) dvarą įsigijęs Lietuvos didysis etmonas Mykolas Kazimieras Oginskis (*Michał Kazimierz Ogiński*, 1728–1800) 1766–1768 m. interjerus atnaujino rokoko stiliumi. 1774 m. inventoriuje³³³ kredensas (*buffet*) vieta, nurodyta šalia pagrindinių laiptų pirmame aukšte, leidžia daryti prielaidą, kad valgomasis galėjo būti greta laiptinės buvusioje *Marmuriniame kambaryje (pokój marmurowy)* (4e il.). Ši patalpa išliko kaip valgomasis ir vėliau pasikeitus savininkams. Antai 1774 m. dvaro savininku tapo būsimas Vilniaus vaivada Mykolas Jeronimas Radvila (*Michał Hieronim Radziwiłł*, 1744–1831), o interjerą 1784 m. atnaujino archit. Szymonas Bogumiłas Zugas (1733–1807). Senasis spėjamas Oginskių valgomasis (*marmurinis kambarys*) XIX a. inventoriuje jau įvardytas kaip valgomasis³³⁴, tačiau panašu, kad XIX a. pr. šeimos valgomojo funkcijas atliko ir Baltoji salė (*Sala Biała*)³³⁵, buvusi antrame aukšte, o puotos vykdavo gretimoje galerijoje-bibliotekoje, nes antro aukšto laiptinės aikštelė atliko bufeto³³⁶ funkciją.

Valgomojo idėjai skliti įtakos turėjo ir nuo 1770 m. Adomo Kazimiero Čartoriskio (*Adam Kazimierz Czartoryski*, 1734–1823) Mėlynuosiuose rūmuose, o 1771–1782 m. ir valdovo rezidencijose vykę *Ketvirtadienio pietūs (Czwartkowe obiady)*³³⁷. Į šiuos menininkų, intelektualų ir politikų susibūrimus, be kitų LDK didikų, atvykdavo ir kunigaikštis, arkivyskupas Ignacijus Krasickis (*Ignacy Krasicki*, 1735–1801), kurio 1780 m. valdovui ir pietų svečiams pristatyta vienos pirmųjų enciklopedijų ATR „Būtinės informacijos rinkinys“³³⁸ leidimo galimybė byloja apie pažangių Apšvietos amžiaus idėjų sklaidą valdovo dvaro aplinkoje. Veikalo idėją I. Krasickis buvo parsivežęs iš kelionės po Paryžių, kuriame asmeniškai susipažino su prancūzų „Encyclopédie“ leidėjais Denis’u Diderot’u

³³³ Nieboruvo valdų inventorių, 1774 m. (*Inwentarz dóbr nieborowskich, 13–23 VIII 1774*, MNA Bibl., nr inw. 5551 (Rkp. 175), op. cit. Włodzimierz Piwkowski, *Nieborów*, Muzeum Narodowe w Warszawie, Muzeum w Nieborowie i Arkadii, Warszawa: Muzeum Narodowe, Muzeum w Nieborowie i Arkadii, 2005, p. 140.

³³⁴ 1856 m. inventoriuje ši patalpa jau oficialiai pavadinta valgomojo kambariu (*Pokój Stołowy*), o kredensas įkurtas kampiniame bokšte, in: Kilnojamojo turto Nieborowsko rūmuose inventorių, 1856 m. (*Inwentarz ruchomości w pałacu nieborowskim (Spis murgrabiego Mikołaja Kiwakowskiego)*, 1856, MNA Bibl., nr inw. 5509 (Rkp. 151), op. cit. Włodzimierz Piwkowski, 2005, p. 140.

³³⁵ Włodzimierz Piwkowski, 2005, p. 140.

³³⁶ 1836 m. inventoriuje minima raudonmedžio spinta stalo reikmenims, in: Kilnojamojo turto inventorių rūmuose Nieborów Arcadian paviljonuose (*Inwentarz ruchomości w pałacu nieborowskim pawilonach arkadyjskich (Spis marszałka Jana Kołtonowskiego)*, 1836, AGAD ARN St., sygn. 786, op. cit. Włodzimierz Piwkowski, 2005, p. 140.

³³⁷ Daugiau apie „Ketvirtadienio pietūs“ in: Roman Kaleta, „Obiady czwartkowe na dworze króla Stanisława Augusta“, in: *Warszawa XVIII wieku*, z. 2, *Studia Warszawskie*, t. XVI, Warszawa: PWN, 1973, p. 9–114.

³³⁸ Ignacy Krasicki, *Zbiór potrzebniejszych wiadomości porządkiem alfabetu ułożonych*. T. 1, 2, Warszawa, Lwów, 1781–82.

(1713–1784), Žanu Le Ronu d'Alamberu (D'alamberu) (Jean Le Rond d'Alembert, 1717–1783) bei Voltaire'u (1694–1778). Tarp „Būtinios informacijos rinkinio“ prenumeratorių buvo ir LDK kilmingieji, kurių rūmuose aptinkami vieni pirmųjų valgomųjų. I. Krasickio modernios pažiūros valgomojo atžvilgiu atsispindi jo novelėje „Ponas pastalininkis“³³⁹ (1784 m.), kurioje autorius akcentavo malonumą valgyti atskiroje naujoje patalpoje – valgomajame, ir kartu pasmerkė senesnę įprotį valgyti prieškambaryje:

„Atsisėdęs greta šeimininko, išreiškiau nuostabą dėl iki šiol tokios nematytos salės <...>. Juk šis valgomasis [*jadalna izba*] buvo ką tik pristatytas: kadangi pirmasis prieškambaris [*pierwszy przedpokoy*], kuriame anksčiau buvo valgoma, negalėjo sutalpinti tiek daug valgytojų. Griu man patinkantį dabartinį papratimą, kalbėjo toliau, kad valgomojo patalpa pristatoma iš šono; valgyti prieškambaryje daugeliu atžvilgių yra nepatogu ir netinkama. Netinkama stalo įrankiams, indams, daiktams ir kredensui [laikyti], nepatogi dėl pasibjaurėjimo visą dieną tvyrančių patiekalų [kvapais], tiek maloniais, kurie sužadina apetitą, tiek didžiai atstumiančiais, kurie greitai įsismelkia.“³⁴⁰

Taigi paskutiniojo ATR valdovo aplinkoje valgomasis tapo itin svarbia apsišvietusios diduomenės erdve, kuri neabejotinai darė įtaką valgomojo kambario įsitvirtinimui ir sklaidai platesniuose bajorijos sluoksniuose.

³³⁹ Ignacy Krasicki, *Pan Podstoli*, t. 1, 2, 3, Warszawa: Mich. Gröll, 1778, 1784, 1803.

³⁴⁰ Ignacy Krasicki, *Pan Podstoli*, Wrocław: Wilhelm Bogumił Korn, 1824, p. 178–179 [vertė autorius].

II. VALGOMASIS: ATSIRADIMAS IR ĮSITVIRTINIMAS

XVIII A. VIDURYJE–XIX A. I PUSĖJE

Naujoji idėja turėti valgomąjį pirmiausia galėjo būti nusižiūrėta vis dažnesnių kilmingųjų kelionių po Europą metu, valdovo dvare Gardine arba Varšuvoje, bei įgyvendinta ATR gausiai dirbusių iš užsienio atvykusių architektų.

XVIII a. II pusė ATR yra itin spartaus modernėjimo, europėjimo laikotarpis. Šiuo periodu atsinaujinimo procesai buvo pastebimi įvairiausiose srityse, taip pat namų erdvėje. Augusto III valdymo metu atsiradę pirmieji modernūs valgomieji plačiau paplito valdant Stanislovui Augustui Poniatovskiui (1764–1795). Pastarojo valdymo metu, atnaujinant Naująją karališkąją pilį Gardine (3b il.), dirbo archit. Giuseppe de Sacco (1735–1798), kuris vėliau aktyviai projektavo dvarų rūmus ir LDK didikams, o Varšuvoje dirbusių architektų S. B. Zugo ir D. Merlini'o mokinys Martynas Knakfusas (~1740–1821) darbavosi ne tik LDK dvarų sodybose, bet ir nuo 1773 m. Vilniaus universitete (tada Vilniaus akademija *vel* Vilniaus Jėzaus draugijos akademija ir universitetas)³⁴¹ prisidėjo prie modernaus namų planavimo (su valgomuoju), įsitvirtinimo ir sklaidos LDK. Valgomojo kambario įsitvirtinimui ir plitimui šalyje didelę įtaką turėjo Vilniaus universitete dėstytas civilinės ir karinės architektūros kursas bei galiausiai 1793 m. įkurta Architektūros katedra, plačiai paskleidusi modernias Apšvietos idėjas³⁴². 1832 m. uždarius universitetą, paskutiniai studentai dar kurį laiką aktyviai darbavosi krašte, taigi toliau skleidė valgomojo idėją ir padėjo jai įsitvirtinti.

Antrąją disertacijos dalį, kuri yra skirta valgomojo atsiradimui, paplitimui, formai, įrangai ir dekorui XVIII a. II p.–XIX a. I p. aptarti, sudaro penki skyriai. Naujo tipo valgomojo idėja plito iš Vakarų Europos, pirmiausia iš Prancūzijos, todėl pirmame skyriuje bus aptariama valgomojo kambario idėjos sklaida architektūros teorijos veikaluose, o kadangi naujo tipo valgomojo įsitvirtinimas ir sklaida vyko XVIII a. pabaigoje–XIX a. pradžioje, taip pat bus gvildinama su tuo susijusi Vilniaus universiteto architektūros profesorių ir Architektūros katedros absolventų veikla: išryškinamos vakarietiško architektūrinio idėjų recepcijos, savitų estetinių nuostatų ir jų įgyvendinimo dvarų rūmuose aspektai. Antras skyrius skirtas valgomajam identifikuoti, nustatyti jo vietai namų struktūroje. Valgomojo esminis bruožas yra patalpos konkreti funkcija, skirta tik valgymui; tai lėmė jo specifinę lokaciją namų erdvėje ir jungtis su tarnybinėmis (patarnavimo, indų sandėliavimo, tarnybinio išėjimo / laiptinės) patalpomis, kurios užtikrino patogų patalpos funkcionavimą. Tačiau šeiminingai galėjo rinktis, kur įrengti valgomąjį suteikiant jam didesnę ar mažesnę reikšmę. Trečiame skyriuje analizuojama valgomojo patalpa. Gauti duomenys leidžia nu-

³⁴¹ Tadas Adomonis, Nijolė Adomonytė, p. 44.

³⁴² Daugiau apie architektūros studijas Vilniaus universitete: Rasa Butvilaitė, *Architektūros studijos Vilniaus universitete 1773–1832 metais*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2009; Eduardas Budreika, „Architektūros meno ir mokslo studijos Vilniuje“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 2, Vilnius: Vilniaus dailės akademija, 1993, p. 5–80.

statyti valgomojo funkcinius ypatumus. Dėl formalizuoto valgomojo pobūdžio ne kiekvienas dienos valgis galėjo būti patiekiamas valgomajame. Taigi šiame skyriuje bus aptartos ir kitos galimos valgymo erdvės dvaruose ir atkreiptas dėmesys į kelių valgomųjų rūmuose buvimą. Ketvirtame skyriuje analizuojamas valgomojo įrangos, baldų, dekorų ir ikonografijos specifiškumas. Šie specifiškumo klausimai buvo nuolat aptariami architektūros teorijoje, todėl, lyginant su pirmavaizdžiais ir tarpusavyje, bus apžvelgiamas jų tipiškumas ir, jei tokio būta, savitumas. Naudojantis archyvuose surinkta medžiaga, *in situ* tyrimais, kitų tyrėjų ir restauratorių ataskaitomis, projektais bei literatūra, apžvelgiama valgomojo interjero: 1) įranga (grindų dangos, durys, krosnys ir židiniai), 2) baldai (kredensas, stalai, kėdės ir kt.), 3) dekoras (tapytas sienų ir lubų dekoras, apmušalai, lipdiniai ir drožyba), 4) ikonografija ir išryškinimas šių elementų specifiškumas valgomojo funkcijos atžvilgiu. Kadangi prie valgomojo buvo įrengta atskira kredenso patalpa, kuri anksčiau buvo daugiafunkcės salės erdvėje tik kaip zona, paskutiniame dalies skyriuje bus aptariamas šios patalpos santykis su valgomuoju, paskirtis, forma, įranga ir elementai.

2.1. Valgomojo idėjos sklaida architektūros teorijos veikaluose

Pagrindinis klausimas, kur kilmingojo namuose įrengti valgomąjį ir kaip jį dekoruoti, Europos architektūrinėje spaudoje buvo nuolat svarstomas jau nuo XVIII a. pradžios. Prancūzijos architektūros teoretikai buvo vieni iš pirmųjų, kurie pateikė atsakymus. Pasak architektūros istorikės Martos Leśniakowskos³⁴³, Apšvietos epochoje prancūzų architektūros teoretikų veikalai buvo plačiai paplitę ir ATR. XVIII a. II pusėje LDK didikams dirbę architektai (M. Knakfusas³⁴⁴, G. de Sacco³⁴⁵, Janas Samuelis Beckeris³⁴⁶, Carlo Spampani³⁴⁷, L. Gucevičius³⁴⁸) turėjo būti susipažinę su prancūzų autorių veikalais. Štai todėl šiame skyriuje bus susitelkiama būtent į teorinius veikalus prancūzų kalba.

Italijos ir Prancūzijos aristokratų rūmuose speciali atskira valgomojo patalpa, kuri nėra tik apartamento dalis, pradeda rasti XVII amžiuje. Paprastai tai patalpa pirmame aukšte netoli laiptų³⁴⁹. ATR autorių dažnai cituoto prancūzų teoretiko A. Ch. Davilerio „Archi-

³⁴³ Marta Leśniakowska, p. 23–28.

³⁴⁴ Pagal prancūziškąjį planavimą M. Knakfuso sukurtas pavyzdinis namo projektas 1775–1776 m., jau gyvenant Lietuvoje (mastelio liniuotė taip pat pateikta lietuviškomis uolektimis), numato ir valgomojo kambario vietą (31, 32 il.).

³⁴⁵ Rūmų Sviacke patalpų išdėstymo schema artima Hôtel Gournay (archit. Germanin Boffrand, Paryžius, 1712 m.), kurių projektas, kaip pavyzdinis, buvo publikuotas 1752 m. J. F. Blondelio veikale „Architecture française“ (28 il.).

³⁴⁶ Sapięgų rūmų Ružanuose projekte ne tik akivaizdi prancūziškos mokyklos įtaka, bet ir patalpos įrašytos prancūzų kalba.

³⁴⁷ Nors ir ištikimas A. Palladio architektūros tradicijoms, tačiau namų planavime atsispindi prancūziška tradicija (pavyzdžiui, Radvilų Radzivilimontų rūmai).

³⁴⁸ Paryžiuje klausėsi paskaitų Karališkoje dailės akademijoje ir J. F. Blondelio architektūros mokykloje, susipažino su Jacques-Germain Soufflot (1713–1780), Claude-Nicolas Ledoux (1736–1806) ir kitų architektų kūryba. Daugiau: *Lietuvos architektūros istorija*, t. 2, p. 295.

³⁴⁹ Daugiau apie XVII a. Romos rūmų planavimą in: Patricia Waddy, 2000.

tektūros kurse“ ir „Architektūros žodyne“³⁵⁰ nuolat vis detaliau aptariamas valgomas. Jau pirmajame „Architektūros žodyno“ leidime prancūziškasis valgomojo terminas *salle à manger* apibrėžiamas kaip „kambarys pirmame aukšte šalia paradinių laiptų ir atskirai nuo apartamentų“³⁵¹. Visgi taip atskirtas nuo apartamento valgomasis nebuvo visuotinai priimtinas.

Kilmingųjų paveldėtas iš ankstesnių laikų paprotys valgyti pirmosiose apartamento patalpose – prieškambaryje – išliko, tačiau, kaip buvo aptarta pirmoje dalyje, jau ne privačiame, o bendrame, reprezentaciniame apartamente, skirtame svečiams priimti. Ši prieškambario valgomojo vieta apartamento struktūroje buvo plačiai aptariama architektūros teorijoje.

Priekambaris (*antichambre*) ir jo įrangos bei dekorų pritaikymas valgomojo specifikai išsamiai paaiškintas A. Ch. Daviliero „Architektūros žodyno“ 1755 m. leidime. *Antichambre* rekomenduota įrengti kaip pirmą kambarį už vestibulio, už jo galėjo būti antrasis prieškambaris (*seconde antichambre*). Tokiu atveju, pirmasis prieškambaris (*première antichambre*) atliko patalpos, skirtos tarnams laukti, funkciją. Ši krosnimi apšildoma patalpa turėjo sukurti tarsi buferinę zoną toliau esančiam apartamentui. Patalpos puošyba rekomenduota paprasta, be dailės kūrinių, veidrodžių ir kitų brangių detalių, o siūlomi suapvalinti patalpos kampai turėjo suteikti erdvei malonų efektą³⁵². *Seconde antichambre* žodyne apibūdinama taip pat kaip patalpa, kuri paprastai buvo kaip laukimo kambarys (norintiems susitikti su šeimininku), tačiau kartais naudota ir kaip valgomojo salė (*salle à manger*), bet visgi dažniausiai kaip asamblėjų salė (*salle d'assemblée*). Kaip būdinga valgomojo įranga įvardijamas kredensas (*buffet*), kuris galėjo būti pagamintas iš marmuro, akmens ar medžio, paremtas konsolėmis, o po juo galėjo būti laikomas nedidelis akmeninis rezervuaras gėrimų buteliams atvėsinti. Kaip būdingas valgomojo elementas minimas ir fontanas, kuris galėjo būti puoštas vandens simboliais (tritonais, delfinais) ir auksuotais švino čiaupais, purškiančiais vandenį į mažus žemiau esančius dubenėlius. Virš kredenso rekomenduota komponuoti paveikslą, kuriame vaizduojami vaisiai ar gėlės, muzikiniai koncertai ar kiti malonūs objektai, pavyzdžiui, vynuogės ir paukščiai, linksmybių dievo Komo biustas arba Dievų puotos siužetas, kurį vainikuoja gėlės, vynuogių šakelės bei savyrai³⁵³. Taip pat atkreipiamas dėmesys, kad valgomasis turi būti puikiai apšviestas, ir, jei įmanoma, turi būti atgręžtas į sodą bei turėtų „malonų vaizdą“. Grindis siūlyta dengti parketu³⁵⁴, sienas – medinėmis buazerijomis, dažyti baltai bei puošti aukso drožiniais³⁵⁵.

³⁵⁰ Augustin-Charles d'Aviler, 1691 ir kiti leidimai.

³⁵¹ *Ibid.*, p. 814.

³⁵² Augustin-Charles d'Aviler, *Dictionnaire d'Architecture civile et Hydraulique et des arts qui en dépendent*, Paris: Charles-Antoine Jombert, 1755, p. 16.

³⁵³ *Ibid.*, p. 16.

³⁵⁴ Ch. E. Briseaux grindis valgomajame, įrengtame pirmame aukšte, siūlė dengti plytelėmis ar įrengti akmenines, in: Charles-Etienne Briseux, *Architecture moderne...*, Paris: Chez Claude Jombert, 1728, p. 76. Šis leidinys buvo aptiktas ir Vilniaus universiteto Retų spaudinių skyriuje (IV 14271/1). Knygos pirmame lape yra įrašas *Adscriptus museo architectonica* nurodantis, jog knyga priklausė Architektūros katedrai. Šis leidinys minimas ir 1832 m. Vilniaus universiteto Architektūros kabineto knygų apraše (VUB, RS, F.2 KC 332).

³⁵⁵ Augustin-Charles Daviler, 1755, p. 317.

Kiti ATR žinoti prancūzų kalba leidinius publikavę architektai, pavyzdžiui, J. B. A. Le Blond³⁵⁶ (8a, b il.), Ch. E. Briseux³⁵⁷ (29 a–f il.), J. B. Leroux³⁵⁸, J. F. Blondelis³⁵⁹ (7a, b, c, 8 c, d, g, 29g, h il.), G. P. M. Dumont³⁶⁰ (8m il.), J. N. F. Boucher³⁶¹ (8 n, o, p il.), L. J. Desprez³⁶² ar J. F. Neufforge³⁶³ (8 h–l il.) papildė valgomojo įrangą kitais būdingais šiam kambariui puošybos elementais.

Ankstyvuosiuose XVIII a. pradžios pavyzdžiuose pirmiausia buvo pateikiamos atskiros valgomojo kambario interjero detalės, o ne visuma. Architektūros teoretiko ir iliustratoriaus J. B. A. Le Blond 1710 m. papildytame A. Ch. Davilerio leidime buvo pasiūlytas valgomojo kredenso (*buffet*), integruoto interjere, projektas (8a il.), dar penkis kredensų projektų lakštus atskiru leidimu³⁶⁴ išleido J. B. Leroux ir graveris Jean Mariette (1660–1742). Leidėjas Pierre Jean Mariette (1694–1774) 1738 m. pateikė nedidelio židinio, skirto specialiai valgomojo kambariui, projektą (8b il.). J. Mariette leidykloje, spausdinusioje vieną iš svarbiausių prancūzų klasikinės architektūros leidinių „Prancūzų architektūra“³⁶⁵, graveriu ir rengėju dirbo architektas J. F. Blondelis, kuris netrukus pradėjo savarankišką kelią³⁶⁶ ir tapo reikšmingiausiu XVIII a. prancūzų architektūros teoretiku.

1738 m. leidinyje, skirtame rūmų planavimui ir dekoravimui (8c il.), J. F. Blondelis pateikė jau išsamią valgomojo kambario pagrindinės sienos su kredensu (*buffet*) išklotinę

³⁵⁶ Augustin-Charles Daviler, *Cours d'architecture*... t. 1, 2, Paris: Jean Mariette, 1710; Charles Augustin Daviler, Pierre Jean Mariette, *Cours d'architecture*, Paris: Jean Mariette, 1738.

³⁵⁷ Charles-Etienne Briseux, *Architecture moderne ou l'art de bien bâtir pour toutes sortes de personnes tant pour les maisons des particuliers que pour les palais*, Paris: Chez Claude Jombert, 1728, p. 76.

³⁵⁸ Jean-Baptiste Leroux (?), Jean Mariette, [*Buffets*], Paris, c. 1700, op. cit. : Wilke, *Innendekoration: Graphische Vorlagen und theoretische Vorgaben für die wandfeste Dekoration von Appartements im 17. und 18. Jahrhundert in Frankreich*, Teil 2 – Katalog, München: Scaneg Verlag, 2016.

³⁵⁹ Jacques-François Blondel, *De la Distribution des Maisons de Plaisance*..., vol. 1, t. II, par. II, Paris: Charles-Antoine Jombert, 1737, pl. 85, p. 122; *De la Distribution des Maisons de Plaisance*, t. II, vol. II, Paris: Charles-Antoine Jombert, 1738, pl. 60, p. 70; *De la Distribution des Maisons de Plaisance*, vol. 1, t. II, part. II, Paris: Charles-Antoine Jombert, 1737, pl. 85, p. 122; Jacques-François Blondel, Pierre Patte, *Planches pour le Cours d'architecture*, vol. 5–6, t. V, Paris: Desaint, 1777, pl. XLII, XLIII.

³⁶⁰ Gabriel-Pierre-Martin Dumont, *Recueil de plusieurs parties d'architecture sacrée et profane de différents maîtres, tant d'Italie que de France: entablements, charpentes, croisées de Rome, ruines antiques*, Paris: Dumont, 1767.

³⁶¹ Juste-Nathan François Boucher, *Plan et Elevations d'un Salle à manger. Ornée d'une Niche avec un Poële*, Paris: o. J., [1775].

³⁶² Louis Jean Desprez; Pierre Panseron, *Ouvrage d'Architecture des Sieurs Desprez et Panseron*, Paris: Desprez, 1781.

³⁶³ Jean-François Neufforge, *Recueil Élémentaire D'Architecture*, vol. 3, 4, 5, 7, Paris: Chez l'auteur rue Saint Jacques au chariot d'or, 1760, 1761, 1763, 1767; Jean-François Neufforge, *Supplément au Recueil élémentaire d'architecture [...]*. Volume 3, (11ème cahier. Suite de différents Dessins qui traite de la décorations des Lambris proper à l'usage des Appartements. / Plan e elevations pour un salle à manger, 1, 61), Paris : chez l'auteur rue Saint-Jacques au Chariot d'or, 1780.

³⁶⁴ Jean-Baptiste Leroux (?), Jean Mariette, [*Buffets*], Paris: Mariette, c. 1700.

³⁶⁵ Jean Mariette, *L'architecture Française ou Recueil des plans, elevations, coupes et profils des églises, palais, hôtels & maisons / particuliers de Paris, & des Châteaux / & Maisons de Campagne ou de Plaisance des / Environs, & de plusieurs austres endroits/ DE FRANCE / Bâti nouvellement par les plus habils Architectes, / et levés & mesurés exactement syr les lieux*, Paris: Chez Jean Mariette, Bde. 1–3, 1727–1738.

³⁶⁶ Mark J. Millard, *Architectural Collection: French books, sixteenth through nineteenth centuries*, Washington: National Gallery of Art, New York: George Braziller, 1993, p. 25.

ir aptarė specifinius šio kambario įrangos elementus: kredensas – marmurinis konsolinis stalas desertams sudėti, kurį rekomenduojama pastatyti įgilintoje sienos nišoje, apšviesti daugiašakėmis žvakidėmis iš abiejų šonų, virš jo kabinti paveikslą, o iš šonų numatyti dvi duris. Pirmieji (1738 m.) J. F. Blondelio siūlomi valgomojo interjero dekorą pavyzdžiai atspindi rokoko, o paskutiniuose lediniuose (1777 m.) – jau klasicizmo (8g il.) stilių bruožus. Pastaruosiuose jau nebelieka nišos kredensui bei fontano, paliktas tik kredensas su veidrodžiu virš jo.

J. F. Blondelio mokinyš, flamandų kilmės architektas ir graveris J. F. Neufforge daugiatomiame „Architektūros pagrindų rinkinyje“ (8 tomai ir 3 priedai 1757–1780 m.) pateikė įvairių klasicizmo stiliaus valgomojo interjero pavyzdžių. III–V ir VII tomuose bei 3-iaame priede pateiktuose valgomojo puošybos pavyzdžiuose architektas ypatingą dėmesį skyrė ne tik specifinei valgomojo funkcijai (kredensas, šoniniai staliukai, fontanai), bet taip pat tęsė svarstymą apie valgomajam deramą dekorą (vyno ir vynininkystės dievas Bakchas, romėnų žemdirbystės deivė, javų globėja Cerera, romėnų meilės dievas Amoras, gėlės, vaisiai, pakabinti trofėjai, portretai)³⁶⁷. Sienoms siūlė tiek neorderinę, tiek jonėniškojo ir korintiškojo orderio piliastrais puoštą apdailą (8h, i, j, k, l il.). Tuo pačiu metu pasirodė ir kitų autorių leidiniai, kuriuose pristatytas ir aptartas taip pat klasicistinis valgomojo interjeras. 1767 m. paskelbtoje italų ir prancūzų architektūros pavyzdžių kolekcijoje archit. G. P. M. Dumontas pateikė bene gausiausią išpuošto klasicistinio valgomojo pavyzdį (8m il.). Autorius siūlė sieną skaidyti jonėniškaisiais piliastrais į tris segmentus: centrinėje dalyje numatyti pusapskritę nišą krosniai, šonuose – dvivėres duris, virš jų komponuoti portretus, sienų apatinę dalį padabinti marmuru. Viršutinei kambario apdailai siūlė du variantus – vieną labiau monumentalų, o kitą subtilesnį ir dekoratyvesnį. Ne tokius puošnius valgomojo pavyzdžius 1775 m. pateikė architektas F. F. Boucheras. Tačiau ir jo variantuose pabrėžtas dėmesys kambario specifiškumui (kredensas ir krosnis nišose), sienų apdailai siūlyti tiek jonėniškojo orderio piliastrai, tiek neorderinė puošyba (8n, o, p il.), tačiau dekoras čia jau apsiribojo tik gėlių ir lapų kompozicijomis – nebeliko Antikos dievų, trofėjų ir portretų.

Minėtų autorių leidiniai buvo plačiai paplitę Europoje. Jie taip pat aptinkami LDK didikų bei vienuolynų bibliotekose, taigi, tikėtina, kad kilmingieji buvo gerai su jais susipažinę ir valgomojo planavimo klausimas jiems turėjo būti žinomas. Kai kurie iš šiame skyriuje aptartų veikalų buvo įtraukti ir į Vilniaus universiteto Architektūros katedros studijų programą, nulėmusią tolesnę prancūziškosios architektūros teorijos sklaidą Lietuvoje.

XVIII a. Lietuvoje nuolat didėjo susidomėjimas architektūros teorija, šios srities žinių pagrindai tapo privaloma bajorų jaunuomenės išsilavinimo dalimi³⁶⁸. LDK dvarų, jėzuitų ir pijorų kolegijų bei specializuotų bajorų mokyklų bibliotekos pasipildė daugybe

³⁶⁷ Jean-François Neufforge, *Recueil Élémentaire D'Architecture*, vol 3, 4, 5, 7, Paris: Chez L'Auteur, 1760, 1761, 1763, 1767; *Supplément au Recueil élémentaire d'architecture...* vol. 3, Paris: Chez L'Auteur, 1780.

³⁶⁸ Butvilaitė Rasa, „Architektūros mokymas bajorų akademijose, kadetų ir inžinierių korpuso mokyklose XVIII amžiuje“, in: *XVIII amžiaus studijos*, t. 2: *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XVIII amžiuje Valstybė. Kultūra. Edukacija*, sudarytoja Ramunė Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2015, p. 183–197.

tarptautinių leidinių, pradėjo gausėti ir ATR terpėje parašytų architektūros teorijos darbų. Panaikinus Jėzuitų ordiną 1773 m., dalis jo narių toliau tęsė edukacinę veiklą ir darbus architektūros teorijos srityje.

XVIII a. paskutiniame ketvirtyje pasirodė keli svarbūs jėzuitų veikalai, skirti dvarų architektūrai³⁶⁹. Iš jėzuito Franzo Rausch von Traubenbergo (*vel* Franciscus Rausch de Traubenberg, 1743–1816) gausių publikacijų, aptariant dvarų planavimo klausimą, aktualus yra 1779 m. Budoje pasirodęs veikalas „Architektūros pagrindai“³⁷⁰. Remdamasis šia knyga 1782 m. „Varšuvos žurnalo“³⁷¹ leidėjas, jėzuitas Piotras Świtkowski (1744–1793) išleido veikalą „Statyba kaime“³⁷². ATR rinka austrų jėzuitui F. Rauschui von Traubenbergui pasirodė patraukli, ir 1788 m. Varšuvoje buvo išleistas „Architektūros pagrindų“ vertimas į lenkų kalbą pavadinimu „Statyba kaime“³⁷³. Jėzuitų leidinių, skirtų statyboms kaime, rungtyinės nesiliovė: P. Świtkowski 1793 m. išleido atnaujintą ir iliustruotą „Statybos kaime“³⁷⁴ leidimą. Pastarajame veikale išskiriamos dviejų tipų erdvės valgymui: vasarą daugiafunkcėje salėje, o žiemą – šeimininko apartamento prieškambaryje³⁷⁵ (13c il.). Šiame teoriniame projekte P. Świtkowski seka pavyzdžiais, kurie aptinkami jau anksčiau aptarto prancūzų teoretiko A. Ch. Davilerio darbuose – juose taip pat ne visuomet būdavo numatyta atskiros valgomojo galimybė. Jėzuito P. Świtkowskio konservatyvus namų planavimas (4 a, b schema, 13c, d il.) buvo be išplėtos bendrų patalpų dalies, skirtos naujoms įvairioms bendravimo formoms. Rūmų salė išliko pagrindine reprezentacine patalpa, atskiras valgomasis numatytas nebuvo, taigi valgymo vietos išliko įprastos, kaip ir ankstesniuose XVII–XVIII a. kilmingųjų namuose – salėje arba prieškambaryje. Visgi naujovių būta – jau yra atskira krenseno patalpa, bendras patalpų suplanavimas racionalesnis, atliepiantis patalpų funkciją, pradeda ryškėti kitos specifiškesnės funkcijos patalpos (pavyzdžiui, svečių kambarys (*pokoy do zabawy*)). Šis plėtimasis tarp ATR kilmingųjų paplitęs veikalas neabejotinai darė įtaką XVIII a. pabaigoje dvarų patalpų planavimui bei stabdė valgomojo, kaip atskiros specializuotos patalpos, plitimą tarp konservatyvių dvarininkų.

³⁶⁹ Jėzuitų parašyti ir publikuoti darbai cirkuliavo visose ordino provincijose, kuriose veikė ordinas. Jėzuitų architektūros mokymą Polocko jėzuitų kolegijoje aptarė R. Butvilaitė (Rasa Butvilaitė, „Architektūros mokymas Polocko jėzuitų kolegijoje ir akademijoje“, in: *Menotyra*, 2014, t. 21, Nr. 4, p. 304–315.).

³⁷⁰ Franciscus Rausch de Traubenberg, *Elementa Architecturae ad [47] structuras oeconomicae applicatae*, Budae: Typis Regiae Universitatis 1779, c. il.

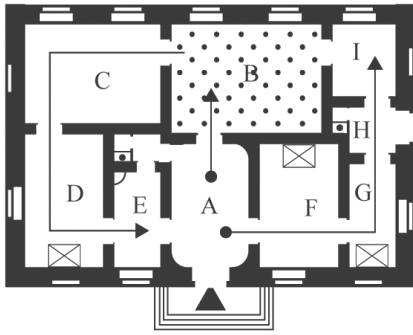
³⁷¹ „Magazyn Warszawski“ – Varšuvoje 1784–1785 m. kas ketvirtį leistas žurnalas. Daugiau prieiga per internetą: <http://hint.org.pl/hid=A4170>.

³⁷² Piotr Świtkowski, *Budowanie wiejskie dziedzicom dóbr i posesorom, toż wszystkim jakąkolwiek zwierzchność po wsiach i miasteczkach mającym do uwagi i praktyki podane. Z figurami*, Warszawa: Michał Gröll, 1782.

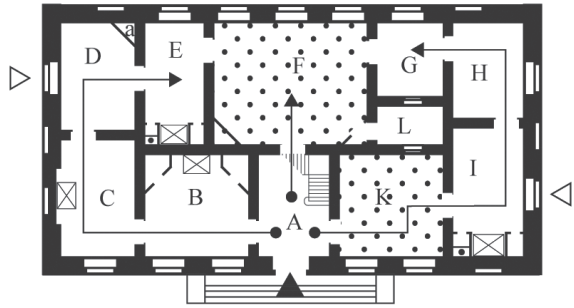
³⁷³ [Franz Rausch von Traubenberg] *Budownictwo wiejskie do gospodarskich potrzeb stosowne a do użycia kraiowego podane*, Warszawa: Druk. J. K. Mci I Rzeczypospolitey u XX. Scholarum Piarum, 1788.

³⁷⁴ Piotr Świtkowski, *Budowanie wiejskie dziedzicom dóbr i posesorom, toż wszystkim jakąkolwiek zwierzchność po wsiach i miasteczkach mającym do uwagi i praktyki podane. Z figurami*, Warszawa: Michał Gröll 1793. Buvo pradėtas leisti ir dar vienas trijų tomų leidinys, tačiau pasirodė tik pirmoji dalis: *Budownictwo wiejskie pożytkowi i wygodzie dziedziców zwierzchników wsi naszych i miasteczek poświęcone*, cz. 1, Warszawa, 1794.

³⁷⁵ Vad. *pokój stolowej zimny*.

a)

b)

4 schema. Pavyzdinis rūmų planavimas (remiantis P. Świtkowskiu, 1793 m.): **a) vidutinio bajoro namas:** A) vestibulius (*sień*); B) salė (*sala*), tikėtina, atlikusi ir valgomojo funkciją; toliau esančių trijų patalpų grupė formuoja tipišką apartamentą (prieškambaris, miegamasis, garderobas); C) gyvenamasis kambarys (*pokój do zabawy*); D) vaikų kambarys (*pokój dziecinny*), E) garderobas ir vaistinė (*garderoba i apteczka*) su durimis į tualetą, kad svečiams ir moterims nereiktų vaikščioti per šaltą vestibulį; toliau esančių keturių patalpų grupė formuoja tipišką apartamentą (prieškambaris, miegamasis, garderobas, kabinetas): F) svečių nakvynei skirtas kambarys, arba taip pat panelėms (*pokój do stawiania gości albo też dla kobiet*); G) miegamasis (*sypialny*); H) patalpa apsirengimui, kurioje yra durys į tualetą (*do ubierania*); I) pono kabinetas (*gabinet dla Pana*).

b) stambaus bajoro namas: A) vestibulius (*sień*); toliau esančių keturių patalpų grupė formuoja šeimininges apartamentą (prieškambaris, miegamasis, garderobas, vaikų kambarys); B) svečių nakvynei skirtas kambarys (*pokój gości*); C) šeiminingų miegamasis (*pokój sypialny dla Państwa*); D) ponios garderobas arba panelės kambarys su vaistinėle, pažymėta kambario kampe „a“ (*garderoba lub pokoy panieńki z małą apteczką*); E) vaikų arba antrasis svečių nakvynei skirtas kambarys (*pokój dziecinny lub dla gości*); F) salė (*sala*) su durelėmis į patalpą L; L) kredensas, apšviečiamas pro įrengtus langus iš patalpos G ir K (*kredens*); toliau esančių keturių patalpų grupė formuoja šeiminingo apartamentą (prieškambaris, miegamasis, kabinetas, garderobas); K) reprezentacinis kambarys, žiemą – valgomasis (*pokój parady, które też może być stołowym wzięcie*); I) pono miegamasis (*pokój sypialny dla Pana*); H) biblioteka ir kabinetas (*biblioteka i gabinet*); G) pono prieškambaris arba garderobas (*może być przed pokoim i garderobą Pańską*); kambarių D ir I langus siūloma daryti iki grindų, atveriamus, ir vasarą naudotis kaip durimis „prispyrus reikalui“ išeiti. Tualetas taip pat yra kambariuose E ir I.³⁷⁶

Valgomojo kambario įsitvirtinimui ir plitimui šalyje didelę įtaką turėjo Vilniaus universitete dėstytas civilinės ir karinės architektūros kursas bei galiausiai 1793 m. įkurta Architektūros katedra, plačiai paskleidusi modernias Apšvietos idėjas³⁷⁷. Teorinėmis išvalgomis vertinga Martyno Knakfuso 1781 ar 1782 m. išleista poleminė efemeridė³⁷⁸, kuri rodo Vakarų Europos architektūros teorijos sklaidą³⁷⁹. M. Knakfuso pamąstymai modernaus valgomojo klausimu atsispindi ir 1775–1776 m. dviejuose jo sukurtuose pavyzdiniuose rūmų projektuose. Pirmajame rūmų projekte, skirtame nevedusiam vyrui, numatytas vienas išplėtotas prancūziško tipo apartamentas, kuriame valgomasis yra kartu ir prieškambaris (5a schema, 13a il.). Antrame projekte rūmai jau turi du apartamentus ir atskirą, prijungtą prie pagrindinio reprezentacinio apartamento valgomąjį, atskirą šoninį išėjimą tarnams ir

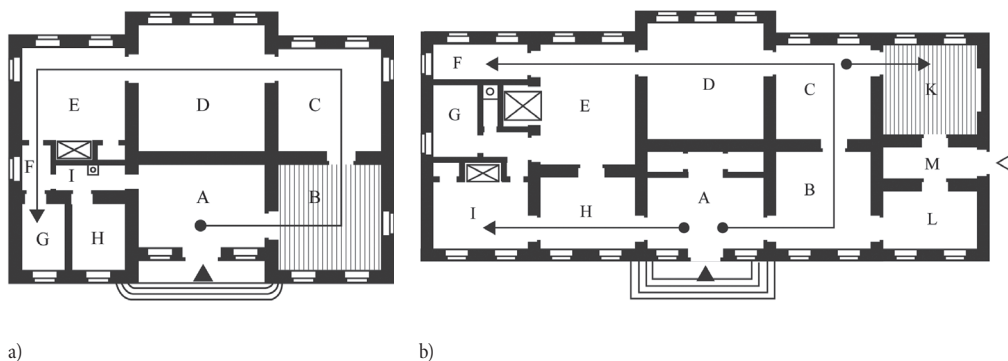
³⁷⁶ Parengė Marius Daraškevičius pagal: Piotr Świtkowski, 1793, kart II.

³⁷⁷ Daugiau apie architektūros studijas Vilniaus universitete: Rasa Butvilaitė, 2009; Eduardas Budreika, p. 5–80.

³⁷⁸ Tekstas publikuotas: Feliksas Sliesoriūnas, „Nauji duomenys apie Martyno Knakfuso veiklą“, in: *Lietuvos istorijos metraštis*, 1979, p. 58–86.

³⁷⁹ Daugiau apie M. Knakfuso tekstą: Rasa Butvilaitė, 2009.

pagalbinę patalpą (5A b schema, 13b il.). Šiuose rūmų planavimo pavyzdžiuose atsispindi J. F. Blondelio ir kitų prancūzų architektūros teoretikų įtaka.

5A schema. Pavyzdinis rūmų prancūziškasis planavimas (remiantis archit. M. Knakfusu, 1775–1776 m.): **a) nevedusio vyro namas su vienu apartamentu ir valgomoju kaip prieškambariu:** A) vestibulius (*sień*); B) prieškambaris, kuris atlieka valgomojo funkciją (*przedpokoy cyli iadalny*); C) antrasis prieškambaris (*drugi przedpokoy*); D) svečių kambarys, salonas (*Pokoy Kompanii*); E) miegamasis (*Pokoy Sypialny*); I) koridorius (*Pasaż*); G) kabinetas (*Gabinet*), H) gerderobas (*Garderoba*) ir I) higienai skirta patalpa. **b) vedusio vyro namas su dvigubu apartamentu ir atskiru valgomuoju, prijungtu prie apartamentu:** A) vestibulius (*sień*); B) prieškambaris (*przedpokoy*); C) antrasis prieškambaris (*drugi przedpokoy*); D) svečių kambarys, salonas (*Pokoy Kompanii*); E) ponios miegamasis (*Pokoy Sypialny Samoy*); F) kabinetas (*Gabinet*), G) garderobas (*Garderob*), šalia jo – tualetas; H) pono prieškambaris (*Przedpokoy Samego*); I) pono miegamasis (*Pokoy Sypialny Samego*), K) valgomojo kambarys (*Pokoy iadalny*); L) tarnų kambarys (*Pokoy dla Domowych*); M) mažasis vestibulius (*Sionki*)³⁸⁰.

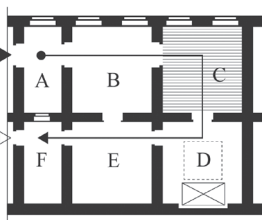
M. Knakfuso mokinys architektas L. Gucevičius Paryžiuje mokėsi pagal J. F. Blondelio „Architektūros kursą“³⁸¹, o vėliau tapęs Vilniaus universiteto Architektūros profesoriumi ir pirmuoju katedros vadovu (1793–1798) parengė daugiausia J. F. Blondelio idėjomis grįstą mokymo programą, kuri buvo tęsiama ir po L. Gucevičiaus mirties. Taigi Apšvietos epochoje susiformavusio modernaus valgomojo klausimas turėjo būti gerai žinomas. Apie Vilniaus universiteto aplinkoje cirkulijavusius architektūros teorijai skirtus leidinius galime sužinoti iš Architektūros katedros antrojo vadovo profesoriaus Mykolo Šulco (*Michał Szulc*, 1769–1812; katedrai vadovavo 1798–1812) mokomosios medžiagos ir 1832 m. sudaryto katedros knygų inventoriaus. R. Butvilaitė išsamiai aptarė M. Šulco paskaitų medžiagą³⁸², kurioje naudotasi įvairiais šiuolaikiniais architektūros teorijos veikalais, enciklopedijomis, periodiniais leidiniais, kelionių žurnalais, naujausiomis disertacijomis. Be klasikinių traktatų lotynų ir italų kalba, užrašuose dažniausiai minimi XVIII a. paskutinio dešimtmečio

³⁸⁰ Parengė Marius Daraškevičius pagal archit. Martyno Knakfuso pavyzdinius 1775–1776 m. namų projektus (*Dom mieszkalny dla zamożnego obywatela – projekt. Rzut przyziemia budowli dwutraktowej z ryzalitem w elewacji tylnej* (WUB GR, Inv. zb. d. 8058); *Dom mieszkalny dla zamożnego obywatela – projekt. Rzut przyziemia budowli dwutraktowej z ryzalitem w elewacji tylnej* (BUW GR, Inw. zb. d. 8059).

³⁸¹ Jacques-François Blondel, *Architecture française*, vol. 1–4, Paris: Charles-Antoine Jombert, 1752, 1752, 1754, 1756; *Cours d'architecture*, vol. 1–6, Paris: Desaint, 1771–1777.

³⁸² Rasa Butvilaitė, 2000, p. 5–14.

prancūzų ir vokiečių autoriai³⁸³. Studentams architektūros istorijos ir projektavimo pasikaitų metu 1779–1801 m. M. Šulcas buvo įrengęs Vilniaus universiteto S. Daukanto kiemo pietinio korpuso trečiajame aukšte pavyzdinį apartamentą³⁸⁴ (5B schema). Apartamente pirmoji patalpa (vestibiulis) buvo dekoruota ne orderiniu principu – sienas ištapant rustais, toliau – augančia puošnumo seka pritaikyti trys orderiai – dorėniškasis (pirmasis prieškambaris), jonėniškasis (antrasis prieškambaris) ir korintiškasis (miegamasis su alkova lovai). Antrasis prieškambaris yra tipiška prieškambario-valgomosio vieta, o jos plafono puošyboje panaudotas Bakcho groteskas su vynuogių lipdiniu (13n il.) neleidžia abejoti, kad ši patalpa atliko valgomosio funkciją (5B, C schema). Taigi, Vilniaus universiteto studentai turėjo žinoti ne tik kurioje vietoje derėjo projektuoti valgomąjį namų struktūroje, bet ir koks orderis bei ikonografija labiausiai tinkama valgomosio funkcijai.

5B schema. Vilniaus universiteto Architektūros katedros vedėjo archit. M. Šulco apartamentai Vilniuje (XIX a. pr.): A) vestibulis, sienos tapytos rustais; B) pirmasis prieškambaris, dorėninis orderis; C) antrasis prieškambaris, atlikęs valgomosio funkciją, jonėninis orderis su Bakcho ir vynuogių puošybos motyvais plafone; D) miegamasis su alkova lovai, korintinis orderis (švieslangis lubose); E) kabinetas (?); F) garderobas (?)³⁸⁵.

Tarp Architektūros katedros mokymui skirtų veikalų buvo 1812 m. architekto S. Sierakowskio dvitomis „Architektūra, apimanti visų rūšių mūrijimą ir statybą“³⁸⁶. Tai pirmasis išsamus tokio pobūdžio veikalas lenkų kalba, parašytas remiantis vietinių ir užsienio autorių architektūros teorijai skirtais darbais. Pirmo tomo antroje knygoje išsamiai aiškinami namų planavimo principai, o pateiktas apartamentų planavimo pavyzdys nesiskiria nuo J. F. Blondelio³⁸⁷ (Schema 2). S. Sierakowskis rekomenduoja įrengti taip pat tris skirtingo pobūdžio apartamentus: pirmieji turi būti skirti privačiam šeimnininko ir šeimnininkės gyvenimui (*pierwsze do wygoda*), antrasis – draugams ir pažįstamiems priimti (*drugie do zabawy*), o trečiasis – reprezentacijai (*trzenie do parady*)³⁸⁸. Valgomosio salę (*sala jadalna*)

³⁸³ Prancūzų: François Cointeraux (1740–1830), Bernard Forest de Bélidor (1698–1761), Charles-Etienne Bri-seux (apie 1680–1754), Pierre Patte (1723–1814), Gaspard Monge (1746–1818), J. F. Blondel, Marc-Antoine Laugier (1713–1769); vokiečių: Johann Heinrich Lambert (1728–1777), David Gilly (1748–1808), Johann Beckmann (1739–1811); Georg Wolfgang Krafft (1701–1754); straipsniai iš *Architectur Encyklopedia*.

³⁸⁴ Tadas Adomonis, Nijolė Adomonytė, p. 60.

³⁸⁵ Parengė Marius Daraškevičius pagal natūros tyrimus.

³⁸⁶ Sebastian Sierakowski, *Architektura obeymująca wszelki gatunek murowania i budowania*, t. 1, Kraków: W Drukarni Akademickiej, 1812.

³⁸⁷ Jacques-François Blondel, 1771, p. 430.

³⁸⁸ Sebastian Sierakowski, 1812, p. 157.

architektas siūlo įrengti netoli privataus šeimininės apartamento, šalia įkurdinti krenasą ir užtikrinti patogų susisiekimą su virtuve.

Trečiasis ir paskutinis Vilniaus architektūros katedros buvo profesorius K. Podčasinskis (katedrai vadovavo 1819–1832). Žinių apie mokymo medžiagą teikia 1832 m. Vilniaus universiteto Architektūros kabineto knygų aprašas³⁸⁹, kuriame, kaip ir M. Šulco užrašuose, dominuoja klasikinė prancūzų teorija – 74 proc. leidinių išleisti prancūzų³⁹⁰, 10 proc. italų³⁹¹, 9 proc. lenkų³⁹², 6 proc. vokiečių³⁹³ ir vos vienas leidinys anglų kalba³⁹⁴. K. Podčasinskio dėka Karališkosios politechnikos mokyklos (*École Royale Polytechnique*) Paryžiuje profesoriaus Jean-Nicolas-Louis Durando (1760–1834) funkcionalistinė architektūros koncepcija plito Lietuvoje³⁹⁵. Vienas iš kertinių architektūros vadovėlių, naudotų Vilniaus universitete, buvo parengtas būtent J. N. L. Durando. Pamokoje, skirtoje patalpų planavimui, teigiama, kad gyvenamajame name turėtų būti mažiausiai 5 patalpos: prieškambaris, atliekantis valgomojo funkciją (*antichambre servant de salle à manger*), svečių kambarys (*salon de compagnie*), miegamasis (*chambre à coucher*), kabinetas (*cabinet*) ir garderobas (*garde-robe*). Didesniuose namuose gali būti ir gerokai daugiau patalpų, o tarp tokių mini ir atskirą valgomąją su kredensu (*salle à manger particulière accompagnée d'une salle de buffet*)³⁹⁶. Toks mažesnių ir didesnių namų skirstymas su valgomuoju kaip prieškambariu ir atskiru valgomuoju LDK buvo pasiūlytas dar 1775 m. M. Knakfuso, pateikęs du namo projektus (5 schema), tačiau net ir praėjus pusei amžiaus situacija išliko nepakitusi. Nors J. N. L. Durandas neatsisakė tradicinio planavimo, kuriame valgomasis yra kaip reprezentacinio apartamento antrasis prieškambaris (7f il.), tačiau taip pat siūlė ir naujas idė-

³⁸⁹ Vilniaus universiteto Architektūros kabineto knygų aprašas, 1832 m., VUB, RS, F. 2 KC 332.

³⁹⁰ Louis-Joseph-Alexandre de Laborde (1773–1842), Ottavio Bertotti Scamozzi (1719–1790), I. B. O. Lavit (?–?), Jean-Nicolas-Louis Durand (1760–1834), Jacques-Guillaume Legrand (1753–1807), Claude-Louis Navier (1785–1836), J. F. Blondel, J.-A. Borgnis (apie 1780–?), Léon de Perthuis (1757–1818), Marie Joseph Urbain Vitry (1802–1863), Antoine-Chrysostome Quatremère de Quincy (1755–1849), I. P. Duliot (?–?), L. I. Vicat (?–?), Armand de Kersaint *vel* Armand-Guy-Simon de Coetnempren de Kersaint (1742–1793), Claude-Nicolas Ledoux (1736–1806), Marie-Joseph Peyre (1730–1785), Philibert de l'Orme *vel* Delorme (1514–1570), J. B. Bérard (?–?), Pierre Patte (1723–1814), Charles-François Farcy (1792–1867), Louis-Nicolas de Lespinasse (1734–1808), M. Mayniel (?–?), A. Dulean (?–?), Jean-Charles Krafft *vel* Johann Karl Krafft (1764–1833), Pierre-Simin Girard (1765–1836), Charles-Stanislas L'Éveillé (1772–1833?), Alexandre-Evariste Fragonard (1780–1850), Louis Lebrun (1770–1840?), Antoine Raucourt (1789–1841), Amédée-François Frézier (1682–1773), M. Ozanaros (?–?), Claude-Jacques Toussaint (1786–?), Vernon (?–?), Louis-Mathieu Langlès (1763–1824), Alphonse de Seynes (1786–1844), Jean-Antoine Fabre (1794–1864), Jean Henri Hassenfratz (1755–1827), Alexandre Denuelle (1818–1879), Pierre Clochar (1774–1855), Charles Percier (1764–1838), Pierre-François-Léonard Fontaine (1762–1853), Auguste-Henri-Victor Grandjean de Montigny (1776–1850).

³⁹¹ Andrea Palladio (1508–1580), Giovanni Battista Cipriani (1727–1785), Antonio Maria Bordonì (1789–1860), Pietro Marquez (1741–1820), Francesco Faccani (?–?), Giuseppe Del Rosso (1760–1831).

³⁹² Sebastian Sierakowski (1743–1824), K. Podczaszyński, Nikolas Rouget (1782–1847).

³⁹³ Joseph Ritter von Bander (1763–1835), Johann Albert Eitehwein (1764–1849), D. Gilly.

³⁹⁴ Autorius ir pavadinimas nenurodytas.

³⁹⁵ 1832 m. Architektūros kabineto inventoriuje yra keturi J. N. L. Durando veikalai.

³⁹⁶ Jean-Nicolas-Louis Durand, *Précis des leçons d'architecture données à l'École polytechnique*, Paris: par J.-N.-L. Durand, 1825, p. 79–80.

jas – valgomąjį, saloną ir biliardinę planuoti atsietus nuo privačių apartamentų (7g, h il.). Šių tradicinių ir naujų idėjų skleidimas turėjo lemiamą svarbą dvaro rūmų planavimui³⁹⁷, valgomojo kambario įsitvirtinimui bei plitimui.

Nors jau XVIII a. 8 deš. vietinėje teorijoje propaguotas tiek pereinamasis valgomasis-prieškambaris, tiek atskiras, prie apartamento prijungtas valgomasis, tačiau panašu, kad pirmasis buvo labiau paplitęs, ir tik XIX a. viduryje vis garsiau imta kalbėti apie valgomojo, nesusieto su apartamentu, privalumus³⁹⁸. Viena iš Architektūros katedroje edukaciniam procese naudotų knygų buvo ypač populiarūs ir tarp dvarininkų. Tai Nikolaso Rougeto (1781–1847) veikalas „Statyba kaime“³⁹⁹, kuriame pateikti vidutiniam ir stambiam dvarininkui skirti rūmų planavimo pavyzdžiai. Name (13e il.) valgomajam kambariui siūlomos dvi tinkamos vietos: pirmajame variante – kaip tradicinis kilmingųjų prieškambaris (*Przedpokój i za pokój iadalny*) reprezentaciniame apartamente; antrajame variante – valgomasis (*pokój iadalny*), atskirtas nuo reprezentacinio apartamento ir įrengtas priešingoje nuo jo vestibulio pusėje, o už valgomojo siūloma numatyti ir tarnų pasiruošimo bei indų laikymo patalpą (*kredens*). Šiame leidinyje skleidžiamos modernaus namo planavimo idėjos, kuriame valgomasis atsietas nuo apartamento, papildė M. Knakfuso siūlytus du ankstesnius valgomojo planavimo būdus.

XIX a. viduryje situacija sprendžiant patogaus valgomojo klausimą architektūros teorijoje dar labiau pasistūmė – pavyzdiniame Boleslovo Podčasinskio (*Bolesław Podczaszyński*, 1822–1876 m.) dvaro rūmų projekte jau nebėra valgomojo kaip prieškambario. Pateiktame projekte (5C schema, 13g, h il.) autorius rekomenduoja valgomojo kambarį atskirti nuo apartamento ir planuoti prie vestibulio. Nėgana to, prie valgomojo siūlo formuoti visą su valgymo funkcija susijusią patalpų grupę, kurioje numato kredensą, patalpą podėliui, laiptus į rūšį ir atskirą išėjimą tarnams.

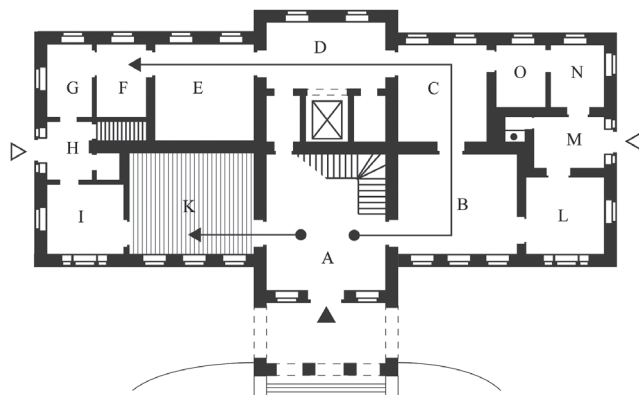
Vilniaus meno mokyklos rezultatas – tai namai su valgomuoju, kurių pirmavaizdžiui buvo pasitelkiamas pavyzdinis prancūziškasis planavimas, tačiau planavimo principas galėjo skirtis ir valgomasis galėjo būti: a) kaip apartamento prieškambaris, b) prijungtas prie apartamento, c) įrengtas atskirai nuo apartamento. Aktyviai kūrę dvarų rūmus universiteto profesoriai taikė skirtingus valgomojo planavimo principus: M. Knakfusas (Paežeriai, 1799), L. Gucevičius (Verkiai⁴⁰⁰), M. Šulcas (Antašava, 1810), K. Podčasinskis (Jašiūnai, 1824; Žiličiai, 1825) ir absolventai, bene aktyviausias iš jų buvo Tomas Tišeckis (*Tomasz Tyszecki*, 1824–1861) (Astravas, 1841–1842; Baisogala, 1830–1847).-

³⁹⁷ Marta Leśniakowska, p. 23–28.

³⁹⁸ Apie valgomojo, susieto su apartamentu, populiarumą kalba K. Potocka-Nakwaska: Karolina Nakwaska, p. 15–17.

³⁹⁹ Nikolas Rouget, *Budownictwo wiejskie*, Warszawa: Nakładem i drukiem Zawadzkiego i Węckiego, 1828.

⁴⁰⁰ Žinių apie valgomąjį aptikti nepavyko.

5C schema. Pavyzdinis rūmų planavimas su valgomuoju atskirai nuo apartamento (remiantis archit. B. Podčasinskiu, 1850 m.): A) vestibulius (*Sień*); B) salė (*Sala*); C) gyvenamasis kambarys (*Pokój Bawialny*); D) miegamasis (*Pokój Syplialny*); E) vaikų kambarys (*Pokój Dziecinny*); F) garderobas (*Garderoba*); G) spižarnė (*Spiżarnia*); H) mažasis vestibulius (*Sionki*) ir šoninis išėjimas į virtuvę; I) kredensas (*Kredens*); K) valgomiojo kambarys (*Pokój Jadalny*); L) kanceliarija (*Kancelarya*); M) mažasis vestibulius (*Sionki*), tualetas ir šoninis išėjimas; N) tarnų kambarys (*Pokój Służby*); O) sandėlis (*Sklad*)⁴⁰¹.

Vilniaus universiteto aplinka darė įtaką ir skleidžiant vidaus dekoravimo naujoves. Veikiant bendroms tendencijoms, kurios susiformavo Romoje dailininko Antono Raphaelio Mengso (1728–1779) ir menotyros pradininko Johano Joachimo Winckelmanno (1717–1768) aplinkoje, Lietuvoje XVIII a. pab.–XIX a. pirmoje pusėje vyravo klasicizmo stilius. Drauge su jais Šv. Luko akademijoje studijavęs lietuvių tapytojas Pranciškus Smuglevičius (*Franciszek Smuglewicz*, 1745–1897), grįžęs į Vilnių 1797 m. tapo pirmuoju universitete naujai įkurtos Piešimo ir tapybos katedros vadovu⁴⁰². Tiek pačiam mokytojui, tiek jo auklėtiniais teko dekoruoti ir privačius interjerus⁴⁰³, kuriuose realizavo naujas tendencijas. Tikėtina, kad taip buvo dekoruoti ir valgomieji Lietuvoje, juolab kad paskutiniojo valdovo Stanislovo Augusto net du valgomieji vasaros rezidencijoje Lazenkose dekoruoti arabeskomis (Baltajame namelyje) arba Italijos vaizdais (Medžioklės paviljone), kuriuos rūmų dailininkas Janas Bogumiłas Plerschas (1731–1817) kūrė remdamasis pavyzdžiais, galbūt net ir P. Smuglevičiaus⁴⁰⁴. Vilniaus universitete būta pagalbinių knygų, skirtų dekoratoriams: jei interjero puošybai būtų pasitelkiamos freskos, vokiečių tapytojo Johanno Erdmanno Hummelio (1769–1852) knygoje paaiškinta, kaip paisyti perspektyvos taisyk-

⁴⁰¹ Parengė Marius Daraškevičius pagal: Bolesław Podczaszyński, „Budownictwo wiejskie“, in: *Stanisław Strabski, Rocznik na rok zwyczajny 1851*, Warszawa: Nakładem i drukiem Wydawcy, 1850, p. 64–71, 1 pieš.

⁴⁰² Witold Dobrowolski, „Neoklasicizmas“, in: *Vilniaus klasicizmas*, Vilnius: Lietuvos dailės muziejus, 2000, p. 51–54.

⁴⁰³ Antanas Smuglevičius, Kanauninko Houvaldo namų salonas Vilniuje, pop., akv., tušas, plunksna, 30,1×46,5, Varšuvos nacionalinis muziejus 46935/2.

⁴⁰⁴ P. Smuglevičius kartu su archit. V. Brenna studijavo senovės paminklus. Pagal jų piešinius graveris Marco Carloni (1742–1796) išleido albumą (*Marco Carloni, Vestigia delle terme di Tito e loro interne pitture*, Roma: Ludovico Mirri, 1776).

liū⁴⁰⁵, ikonografiniam turiniui suprasti buvo pasitelkiamos tokios knygos kaip vokiečių litografo ir kartografo Johanno Georgo Hecko (1795–1857) ikonografinė enciklopedija⁴⁰⁶, kuri kartu su vokiečių leidėjo ir bibliografo Karlo Josepho Meyerio (1796–1856) išleistu 17 tomų graviūrų rinkiniu „Meyers Universum“ (1833–1861) yra vienas didžiausių dailei skirtų XIX a. kūrinių, išleistų vokiečių kalba. Čartoriskų Natolino vasaros rezidencijos prie Varšuvos valgomiojo (arba gyvenamojo kambario) 1781 m. projektas, kurį sukūrė P. Smuglevičiaus studijų Romoje bičiulis archit. Vincenzo Brenna (1745–1820), atskleidžia, kaip atrodė klasicistinio valgomiojo interjero puošybos projektas (4c, d il.).

Klasicizmo idėjas toliau plėtojo vokiečių, daugiausia Prūsijos klasicizmo atstovai, kuriam atstovavo Karlas Friedrichas Schinkelis (1781–1841). 1821–1837 m. atsiradę pavyzdžių sąsiuviniai⁴⁰⁷ darė didelį poveikį fabrikantams ir amatininkams, projektuojantiems ir gaminantiems patalpų vidaus įrangą (ypač krosnis bei sienų apmušalus) ir baldus, o Prūsija tapo žinoma dėl gero taikomosios dailės gaminių skonio⁴⁰⁸. Šiuo metu sparčiai plito ir kitos įvairios idėjų knygos. Ypač populiarius Rusijos imperijoje buvo Leipgėje Johanno Gottfriedo Grohmanno (1763–1805) leistas „Idėjų žurnalas architektams, menininkams ir amatininkams“⁴⁰⁹ bei Mariuso Wölferio (1781–1837) leidiniai⁴¹⁰. Pastarojo autoriaus „Apdailos ir baldų pavyzdžių knyga“⁴¹¹, beje, aptikta Telšių „Alkos“ muziejuje⁴¹², rodo tokių leidinių paplitimą ir Lietuvos dvaruose (12 il.).

Greta vis gausiau Lietuvoje atsirandančių vokiškų leidinių, toliau plito prancūzų veikalai. D. Klajumienės nuomone, graikiškosios Antikos kultūros sklaidai Europoje didelę įtaką darė architektų Charleso Perciero (1764–1838) ir Pierre'o François Fontaine'o (1762–1853) iliustruotas leidinys „Interjero puošybos rinkinys“⁴¹³ bei architekto Charleso Pierreo

⁴⁰⁵ Johann Erdmann Hummel, *Die freie Perspektive erläutert durch praktische Aufgaben und Beispiele, hauptsächlich für Maler und Architekten*, Berlin: Herbig, 1824.

⁴⁰⁶ Johann Georg Heck, *Bilder-Atlas zum Conversations-Lexikon Ikonographische Encyclopädie der Wissenschaften und Künste. Entworfen und nach den vorzüglichsten Quellen bearbeitet von Johann Georg Heck*, Leipzig: Brockhaus, 1849.

⁴⁰⁷ *Vorbilder für Fabrikanten und Handwerker. Herausgegeben von der Königl. technischen Deputation für Gewerbe*, Berlin, [1830?]-1837, prieiga per internetą: <http://collections.vam.ac.uk/item/O1389013/vorbilder-fur-fabrikanten-und-handwerker-none/> (2019-11-19).

⁴⁰⁸ Dalia Klajumienė, p. 31.

⁴⁰⁹ *Ideen-Magazin für Architekten, Künstler und Handwerker*, Leipzig: Baumgärtner's Buchhandlung, 1832–1842.

⁴¹⁰ *Sammlung von auserlesenen und ausführbaren architectonischen Garten-Verzierungen* (1826); *Modelle von Stadt-, Land-und Gartenhäusern. Erste Lieferung* (1837).

⁴¹¹ Marius Wölfer, *Modell-und Musterbuch für Bau-und Möbel-Tischler [...]*, Mit 126 Tafeln., Basse, Quedlinburg und Leipzig [1829].

⁴¹² Inv. Nr. 2919.

⁴¹³ Charles Percier, Pierre François Léonard Fontaine, *Recueil de décorations intérieures comprenant tout ce qui a rapport à l'ameublement, comme vases, trépiéds, candélabres, cassolettes, lustres, girandoles, lampes, chandeliers, cheminées, feux, poêles, pendules, tables, secrétaires, lits, canapés, fauteuils, chaises, tabourets, miroirs, écrans, &c. &c. &c.*, Paris: Egon Hessling, 1801, 1812. Prieiga per internetą: <https://bibliotheque-numerique.inha.fr/collection/item/21936-redirection> [žiūrėta 2021-05-15].

Josepho Normando (1765–1840) namų planavimui⁴¹⁴ bei interjero puošybai⁴¹⁵ skirti veikalai. Vienas iš aktyviausiai nuo XIX a. 5 deš. paryžietiską interjerą skleidusių leidėjų buvo geometras, ornamentų ir baldų projektuotojas bei menotyrininkas Désiré Guilmard'as (1810–1885). Gausiuose leidiniuose⁴¹⁶ 1840–1885 m. autorius pristatė Paryžiaus aktualesias interjero madas: aptarė baldžių, drožėjų, skulptorių, bronzos meistrų, apmušėjų, audėjų pristatomas naujienas. Menotyrininkės Cynthios Van Allen Schaffner nuomone, D. Guilmard'o įsteigtas periodinis leidinys „Senujų ir šiuolaikinių baldų rinkinys“ (*Le Garde – meuble, ancien et moderne*), leistas 1839–1935 m. du kartus per mėnesį, nuveikė didžiulį darbą skleidamas prancūzų interjero, taip pat ir valgomiojo, puošybos tendencijas Europoje⁴¹⁷ (8q, r il.). Paklausos Prancūzijoje susilaukę pavyzdžių albumai buvo pradėti leisti ir Rusijos imperijoje. Pasak D. Klajumienės, 1839–1861 m. Sankt Peterburge architektas K. Schreideris (K. Шрейдер) sėkmingai leido interjero idėjų albumus, kuriuose buvo pristatomos naujausios lubų, sienų, baldų ar sodo puošybos kryptys, dalis iš jų – tai perspausdinti pavyzdžiai iš „Idėjų žurnalo architektams, menininkams ir amatininkams“ (*Ideen-Magazin für Architekten, Künstler und Handwerker*) ir kitų populiarių Europos pavyzdžių albumų. Rusijos architektūros istorikai K. Schreiderį apibūdina kaip svarbiausią istorizmo estetinio skonio formuotoją⁴¹⁸. Po 1830–1831 m. sukilimo didžiausia Lietuvos emigrantų diaspora buvo susitelkusi Paryžiuje, todėl ryšiai su šiuo miestu tapo dar glaudesni.

Romantizmo idėjas ir Anglijos įtaką Lietuvos dvarų architektūrai bei kraštovaizdžio planavimui galima pastebėti jau Vilniaus universiteto aplinkoje. M. Šulcas buvo pirmasis Vilniaus universiteto profesorius, kuriam didelę įtaką turėjo visoje Europoje stiprėjanti istorizmo banga (dėmesys vietos ir laiko prasmėms) ir kuris buvo naujos romantizmo estetikos propaguotojas⁴¹⁹. Tarp studentų užrašų esantys vilų ir anglišių kotedžų (*cottage ornée*) projektai pateikia jau kitą namų planavimo idėją ir valgomiojo vietą juose⁴²⁰ (13 k, l. il.). Visgi kotedžo tipo namų planavimas⁴²¹ paplinta tik XIX a. II pusėje, tad plačiau bus

⁴¹⁴ Charles Normand, *Recueil varié de plans et de façades, motifs pour des maisons de ville et de campagne*, Paris: Carillan-Guoery, 1815.

⁴¹⁵ Charles Normand, *Recueil de décorations intérieures*, Paris: Joubert, 1801; Charles Normand, *Nouveau Recueil en divers genres d'ornemens*, Paris: Joubert, 1803; Charles Normand, *Décorations intérieures et extérieures, en collaboration avec Pierre-Nicolas Beauvallet*, Paris, 1803.

⁴¹⁶ Pagrindinės D. Guilmard'o publikacijos skelbiamos Nacionalinio Prancūzijos dailės istorijos instituto „Dictionnaire critique des historiens de l'art“. Prieiga per internetą: <https://www.inha.fr/fr/ressources/publications/publications-numeriques/dictionnaire-critique-des-historiens-de-l-art/guilmard-desire.html> [žiūrėta 2019–11–20].

⁴¹⁷ Cynthia Van Allen Schaffner, *Désiré Guilmard: Le Garde-meuble, ancien et moderne, 1839–1935*, prieiga per internetą: <https://www.sil.si.edu/DigitalCollections/art-design/garde-meuble/intro.htm> [žiūrėta 2021–05–15].

⁴¹⁸ Dalia Klajumienė, p. 41.

⁴¹⁹ Rasa Butvilaitė, 2000, p. 5–14.

⁴²⁰ Architektūriniai brėžiniai [pratybos], 1826–28, 56 lap. 435x275 mm, aut.: T. Tišeckis [ir kt.], VUB, RS, F78–233, l. 5,7,8.

⁴²¹ Angliškuose kotedžuose (*cottage ornée*) paprastai bendrosios-reprezentacinės erdvės – gyvenamasis kambarys (*drawing room*), valgomasis (*dining room*), biblioteka (*library*) ir prieškambaris (*ante chamber*) – planuojami pirmame aukšte, o privačios – antrame.

aptartas trečiojoje dalyje. Romantizmo laikotarpiu valgomojo interjerui didelę įtaką darė *Gothic Revival* stiliaus pradininkų architektų Augusto Charleso Pugino (1762–1832) ir Edwardo Jameso Willsono (1787–1854) leidiniai⁴²², kuriuose pristatyti prancūzų ir anglų gotikos bei renesanso paminklai, baldai ir dekoras. A. Ch. Pugino idėjas tęsė jo sūnus archit. Augustus Welby Northmore Puginas (1812–1852) ir pritaikė jas valgomojo erdvei Scarisbrick Hall dvaro rūmuose (9a il.). Populiarinant angliškojo stiliaus valgomąjį, svarų indėlį atliko dailininkas Josephas Nashas (1809–1878). 1814 m. sukurtu neogotikinio valgomojo Carlton House atvaizdas (9b il.) paplito jį publikavus leidinyje „Karališkųjų rezidencijų istorija“,⁴²³ o publikavus J. Nasho Vindzoro pilies net penkias valgomojo, ar valgymui tinkančių erdvių, akvareles⁴²⁴ 1848 m. graviūrų albume žinutė apie angliško stiliaus valgomąjį buvo paskleista dar plačiau⁴²⁵ (9c–f il.).

XIX a. 4 deš. valgomojo kambariui buvo siūlomi bent trys skirtingi interjero stiliai: klasikinis graikiškasis (11a il.), gotikinis Tiudorų (11b il.) ir renesansinis Elžbietos⁴²⁶ (11c il.). Taip pat pasiūlyti prie šių stilių derantys valgomojo baldai – kredensai (11 d il.), stalai (11e il.), kėdės (11f il.), kiti valgomojo elementai (11g il.) ir derančios užuolaidos (11h il.). Ankstesnį klasikinio stiliaus valgomąjį papildė du nauji, o pavyzdiniai projektai supažindindavo architektus, dekoratorius ir užsakovus su gotikiniais ar renesansiniams valgomiesiems būdingais bruožais. Romantizmas atgaivino ir gotikinės riterių salės (*Rittersaal*) idėją (Horodokas, 1855; Verkiai, 1842). Galbūt šie albumai skatino Lietuvos dvarininkus ne tik kurti valgomuosius, bet ir juos įamžinti dailės kūriniuose (10a, b il.).

Leidiniai dvarininkams. XIX a. 4 deš. pasirodė pirmieji dvarininkams skirti žemės ūkio žurnalai⁴²⁷ ir populiarius kalendoriai⁴²⁸. Visgi vyriškai auditorijai dedikuotuose leidiniuose namų vidaus erdvei vietos neliko. Tai natūralu, nes namų ruošą, dekoravimą, o kartu ir įvairūs valgomojo aspektai buvo moters interesų laukas. Vienas iš ankstyviausių tokių

⁴²² Augustus Pugin, Edward James Willson, *Specimens of Gothic architecture; selected from various ancient edifices in England: consisting of plans, elevations, sections, and parts at large*, London: Nattali, 1825.

⁴²³ W[illiam] H[enry] Pyne, *The History of the Royal Residences*, Vol. I. [II. III.], London: Printed for A. Dry, 1819.

⁴²⁴ Vindzorų pilies vaizdai (*Views of Windsor Castle*), 1844 m., After Joseph Nash, chromolitografija, in: Royal Collection Trust (toliau – RCIN) 750908; Vidzorų pilis, Jurgio salės interjeras, „1844 m. spalio 9 d. karalienė Viktorija ir Louisas-Philippe'as įžengė į Šv. Jurgio salę“, Joseph Nash, 1844 m., in: RCIN 919790.

⁴²⁵ Views of the Interior and Exterior of Windsor Castle, after Joseph Nash, [Pl. 22, 13 1/8 x 18 15/16 inches], London: Thomas McLean, 1848.

⁴²⁶ John Claudius Loudon (1783–1843), *An encyclopædia of cottage, farm, and villa architecture and furniture; containing numerous designs for dwelling... each design accompanied by analytical and critical marks...* London: Longman, Brown, Green, & Longmans, 1846 (pirmas leidimas 1833), p. 1051, fig. 1900. Prieiga per internetą: <https://archive.org/details/encyclopediaofc00loud/page/599> [žiūrėta 2021–05–15].

⁴²⁷ Nuo 1835 m. „Žemės ūkio ir technologijų savaitraštis“ (*Tygodnik Rolniczo-Technologiczny*); nuo 1864 m. „Žemės ūkio laikraštis“ (*Gazeta Rolnicza*).

⁴²⁸ Nuo 1835 m. žemaičių bajoro Kajetono Nezabitauskio (*Kajetan Niezabitowski*, 1800–1876) „Visuotinis kalendorius“ (*Kalendarz powszechny*); nuo 1851 m. Stanisławo Strąbskio „Kalendorius, arba Metraštis“ (*Kalendarz czyli Rocznik: na rok przestępny*); nuo 1854 m. Jano Jaworskio „Iliustruotas kalendorius“ (*Kalendarz Ilustrowany*).

leidinių – tai pirmasis moters parašytas namų ūkio vadovas „Namas kaime“⁴²⁹ (*La maison de campagne*, 1822 m.), kurio autorė buvo prancūzė Aglaė Andanson (1775–1852). Šį ne kartą XIX a. perleistą veikalą 1843 m. Karolina z Potockich Nakwaska (1798–1875) išvertė į lenkų kalbą, papildė ir adaptavo buvusios ATR bajorų dvarų kultūrai ir išleido pavadinimu „Dvaras kaime“⁴³⁰ (*Dwór Wiejski*). Leidinyje pateikta aktuali informacija (maisto gamini- mo, namų tvarkymo, pirmosios pagalbos, namų ruošos darbų ar sodininkystės temomis), skirta dvarų ir jau persikėlusių į miestus namų šeimininkėms, buvo pritaikyta vietiniams papročiams ir poreikiams. Tai vaizdingai atspindi teiginys, kad namui tinkamiausias gotikos stilius, o itališki su plokščiais stogais visai netinkami⁴³¹. Kalbėdamos apie namų ūkio organizavimą, autorės aptaria namų tarnus bei jų pareigas⁴³², namų dienos ritmą ir bendras taisykles⁴³³. Šiame leidinyje autorės tik trumpai aptarė tinkamą elgesį valgomajame, o ieškantys išsamesnių pamokymų juos galėjo rasti specializuotuose geros elgsenos vadovuose⁴³⁴.

Daug dėmesio A. Andanson ir K. Potocka-Nakwaska skyrė patalpų, susijusių su valgy- mu, planavimui ir įrengimui: virtuvei⁴³⁵, kredensui⁴³⁶, podėliui (vadinamajam spižarnei)⁴³⁷, vaistinėlei⁴³⁸, rūsiams⁴³⁹ ir, be abejo, valgomajam. Valgomojo skyriuje aptariamai visi aktu- alūs klausimai: vieta name, kambario forma, specifinė įranga bei baldai⁴⁴⁰. Šiuos knygo- je aptartus valgomojo aspektus verta pagvildinti detaliau. Namų ūkio vadove valgomąjį buvo siūloma atsieti nuo apartamento ir įrengti jį šone, ne tranzitiniame kelyje, nes kitu atveju „teks eiti per visus kambarius, kaip dažniausiai pasitaiko pas mus“. Taigi sužinome, kad praktikoje XIX a. viduryje vyravo valgomojo kaip prieškambario planavimas. Šone įrengtą valgomąjį, pasak autorių, bus patogiau prižiūrėti šeimininkei, taip pat svečiai iš vestibulio nematys pasiruošimo proceso, o po pietų, uždarius valgomojo duris, netvyros blogas kvapas bei pavyks nuslėpti stalų nudengimo procesą. Kambariui rekomenduojama stačiakampio forma, o dvaro sodyboje siūloma įrengti didesnę, nes kaime gali būti daugiau svečių nei mieste.

Aptariant valgomojo įrangos specifiškumą, leidinyje „Kaimo dvaras“ akcentuojama higiena, praktiškumas ir funkcionalumas. Grindų patariama nevažkuoti, ypač pirmame

⁴²⁹ Aglaė Adanson, *La maison de campagne*, t. 3, Paris: Audot, 1822, p. 324, 359, 362.

⁴³⁰ Karolina Nakwaska, 1844.

⁴³¹ *Ibid.*, p. 126.

⁴³² *Ibid.*, p. 141–169.

⁴³³ *Ibid.*, p. 170–194.

⁴³⁴ Geros elgsenos vadovų, spausdintų Lenkijoje ar lenkų kalba 1739–1959 m., bibliografiją sudarė Agniesz- ka Brzeziak ir Barbara Bułat, in: Agnieszka Brzeziak, Barbara Bułat, „Poradniki savoir-vivre'u. Bibliografia druków tego typu wydanych w polsce lub w języku polskim do połowy XX wieku“, in: *Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej*, t. LXVII, 2017, p. 337–387.

⁴³⁵ Karolina Nakwaska, p. 47.

⁴³⁶ *Ibid.*, p. 42.

⁴³⁷ *Ibid.*, p. 60.

⁴³⁸ *Ibid.*, p. 17, 209 (aptiriamas namų vaistinės poreikis), 212 (asortimentas).

⁴³⁹ *Ibid.*, p. 69.

⁴⁴⁰ *Ibid.*, p. 14–17.

aukšte, bei dažnai plauti, ypač vasarą. Siūlo tiesti kilimą – storesnį žiemą ir plonesnį vasarą. Praktiškumo ir higienos sumetimais sienas iki 120 cm aukščio siūloma dengti mediniais paneliais arba klijuoti klijuote (*cerata*). Rekomenduojama vengti dažymo, nes tokias sienas, pasak autorių, sunku išvalyti ir tai yra „negražu“. Patariama įrengti kuo daugiau sieninių spintų (pavyzdžiui, sienose, nišose, po langais). Sienoms pataria naudoti nebrangius apmušalus, juos dažyti tokia pačia spalva kaip ir spintelių. Greta praktiškumo autorės akcentuoja ir sveikumą. Aprašydamos krosnį su niša, kurią matė užsienyje viešbučiuose bei privačiuose namuose, jos pabrėžia, kad koklinė krosnis su niša bus praktiška, nes nišą galima panaudoti ne tik tešlai ruošti, bet ir pašildyti patiekalus, lėkštes, „kurių ypač reikia avienai ir kitiems riebiems patiekalams, nes <...> padažai greitai sukietėja, o šiltoje lėkštėje jie skanesni“. Užulaidas siūlo kabinti baltas su apvadais ar spalvingus „chintzus“⁴⁴¹, nes tai „mažiau teplu“. Siūlo vengti nėrinių, nes jie „sunkiai plaunami ir yra tikri dulkių lizdai“. Valgomojo įrangos apibūdinimą užbaigia technologiniu akcentu, kuris atsirado jau XVIII a. – tai varpelis tarnams iškviesti. Valgomajame autorės rekomenduoja įrengti du varpus: vieną virtuvei, kitą – patarnaujančiai kambarinei.

Valgomojo kambario baldai, kaip ir įranga turėjo pasižymėti higieniškumu, praktiškumu ir funkcionalumu. Kambario centre statomas ištraukiamas valgomojo stalas turėjo būti stačiakampio arba ovalo formos; stalą siūlo kasdien uždengti klijuote ar audiniu. Prieš krosnį siūloma statyti kredensą su marmuriniu stalviršiu. Be šio baldo pataria numatyti dar du įvairaus dydžio stalelius patogesniai patarnavimui. Tarp langų statomos žemos spintelės, jei įmanoma – dengtos marmuriniu stalviršiu, nes tai „geriausias pasirinkimas dažnam naudojimui“. Gražius indus rekomenduojama eksponuoti valgomajame spintelėje su stiklinėmis durimis. Valgomojo baldų sąrašą užbaigia 12 kėdžių su praktiškais ir higieniškais pintomis nendrių arba oda trauktomis pasostėmis, akcentuojamas jų tvirtumas.

Tokio higieniško ir praktiško valgomojo kambario idėjų ir vaizdų dvarininkės galėjo pasisemti vartydamos interjero idėjų žurnalus. K. Potockos-Nakwaskos knygoje taip pat pateikiamas 30-ies knygų, kurias rekomenduojama turėti dvarininkei, sąrašas. Sąraše nurodytos 29 knygos yra lenkų kalba (4 išleistos Vilniuje, kitos – Karūnoje ar vokiečių žemėse), 1 vokiečių. Dominuoja knygos apie ūkininkavimą (10), namų mediciną ir veterinariją (7), sodininkystę (6), kelios knygos skirtos statybai kaime (2), taip pat po vieną knygą skirta labdarai, chemijai, taikomajai fizikai bei vienintelė knyga ne lenkų kalba, nes, pasak autorės, tokio tipo leidinių dar šalyje nėra, tai jau anksčiau aptartas vokiškasis architektūrinių graviūrų pavyzdžių albumas „Idėjų žurnalas architektams, menininkams ir amatininkams“ (*Ideen-Magazin für Architekten, Künstler und Handwerker*). Taigi šis sąrašas leidžia manyti, kad anksčiau aptarti pavyzdžių albumai buvo žinomi ir dvarininkams.

⁴⁴¹ Angl. *Chintz* – medvilninis audinys, paprastai su gėlių raštais (Cambridge Advanced Learner's Dictionary & Thesaurus, prieiga per internetą: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/chintz> [žiūrėta 2019–11–20]).

Verstinėje, tačiau adaptuotoje vietos bajorams knygoje, K. Potocka-Nakwaska atsisakė į leidinių sąrašą įtraukti originale rekomenduotą Armando-Josepho-Marie de Saint-Félixo (1794–1866) veikalą „Kaimo statyba, teorija ir praktika“⁴⁴². Vietoje jos buvo įtraukta naujesnė N. Rougeto knyga „Statyba kaime“⁴⁴³ (ši knyga buvo ir Vilniaus architektūros katedros bibliotekos sąrašė)⁴⁴⁴. Tiek A. J. M. Saint-Félixo, tiek N. Rougeto veikaluose (7e, 13e il.) pateikti pavyzdiniai kaimo (dvaro) namai turėjo atskirus, neprijungtus prie apartamento valgomuosius, kurių patogumą pabrėžė abi autorės.

2.2. Valgomojo vieta namų planavime

Šiame skyriuje bus analizuojamas LDK aukščiausiojo sluoksnio kilmingųjų XVIII a. II vid.–XIX a. I pusės namų planavimas ir identifikuojama valgomojo vieta juose, nustatomi valgomojo planavimo būdai.

Architektų projektuose užfiksuotos patalpų funkcijos paprastai daug išsamiau nei inventoriai nurodo patalpos funkciją, naujo termino atsiradimą, jo paplitimą ir įsitvirtinimą. Deja, toks, kuriame būtų pažymėtos patalpų paskirtys, yra žinomas tik vienas – Sapiegų Ružanų dvaro rūmų (14b il.). Todėl siekiant plačiau susipažinti su rūmų planavimu šio laikotarpio ATR, buvo išanalizuoti originalūs architektų rengti kaimo dvarų sodybų ir miesto rūmų projektai, kurie saugomi Varšuvos universiteto bibliotekos Grafikos kabinete (WUB GR). Dalis tirtų rūmų priklausė LDK kilmingiesiems pačioje LDK arba Karūnoje (taip pat sostinėje Varšuvoje). Buvo analizuoti 42 rūmų projektai su pažymėta valgomojo vieta⁴⁴⁵. Šis tyrimas leido ne tik tiksliai nustatyti planuotą valgomojo vietą, jo ryšius su kitomis patalpomis, bet ir sužinoti taikomą terminą valgomajam įvardinti. Tai labai svarbu, nes inventoriuose minimos patalpos įvardijamos apibendrintai (kambarys, salė), neretai nepaminint valgomojo. Šiuose architektų projektuose valgomajam įvardyti dažniausiai buvo naudojamas prancūziškas terminas *Sale à manger*⁴⁴⁶, rečiau *Chambre à man-*

⁴⁴² Armand-Joseph-Marie de Saint-Félix (1794–1866), *Architecture rurale, théorique et pratique, à l'usage des propriétaires et des ouvriers de la campagne*, Toulouse: impr. de J.-M. Douladoure, 1820. Šis leidinys, kaip privalomas dvarininkės bibliotekoje, rekomenduotas A. Adanson (Aglai Adanson, p. 185).

⁴⁴³ Nikolas Rouget, 1828.

⁴⁴⁴ Šį vertėjos sprendimą galėjo lemti tai, kad visos leidinyje rekomenduojamos knygos buvo lenkų kalba, išskyrus vienintelį interjero pavyzdžių albumą, nes, pasak autorės, analogo šiam veikalui lenkų kalba dar nėra.

⁴⁴⁵ Tarp visų rūmų projektų variantų keturi pavyzdžiai priskirtini tam pačiam architektui rodo, kad būta ieškojimo valgomąjį projektuoti kiek kitokiose vietose nei dažniausiai aptinkamose. Architektas valgomąjį planuoja kaip jungiamąją patalpą tarp reprezentacinio ir privataus apartamento, kuri gali būti arba rūmų centre (Nežinomo namo planas, projektas, archit. Minter, Wilhelm Henryk (1777–1832), in: *BUW GR*, Inw. G. R. 2588; *Ibid.*, 2593), arba šone (*Ibid.*, 2602; *Ibid.*, 2598; *Ibid.*, 2599). Būdamas rūmų centre valgomasis tarsi užima salės, salono vietą, ir vienoje pusėje rūmų tuomet yra visos bendrosios patalpos, o kitoje – privačios.

⁴⁴⁶ Branicki „didesnių“ rūmų (anksčiau Wielkopolska) atnaujinimo ir „mažesnių“ statymo projektas, Pirmo aukšto planas su sodo planu, Varšuva, archit. Sz. B. Zugas, Varšuva, 1775–1777, (*Rzut przyziemia zespolu z planem ogrodu*. Warszawa. Pałac Branickich projekt przebudowy palacu „większego“ (dawn. Wielopols-

ger⁴⁴⁷, ir lenkų k. terminai *pokóy jadalny*⁴⁴⁸, *sala jadalna*⁴⁴⁹, *sala do jadanía*⁴⁵⁰, *pokoy do*

kich) i wzniesienia „mniejszego“), in: UWB GR, Inw. G. R. 108; Bogumił Szymon (1733–1807), Varšuva, (Warszawa. Dom i ogród Klemensa Berneaux przy ul. Marszałkowskiej – plan przyziemia), in: BUW GR, Inw. G. R. 147; Tadeušo Mostovskio rūmų Tarchomine projektas, pirmo aukšto planas, archit. Zug, Szymon Bogumił (1733–1807), 1800. Varšuva, (*Rzut przyziemia. Tarchomin. Pałac Tadeusza Mostowskiego – projekt*), in: BUW GR, Inw. G. R. 359; Nežinomų rūmų Lietuvoje projektas, archit. Zug, Szymon Bogumił (1733–1807), in: BUW GR, Inw. G. R. 369; Rūmų projektas, archit. nežinomas, in: BUW GR, Inw. G. R. 1743; Nežinomi rūmai, pirmasis projektas, pirmo aukšto planas, archit. Thomas, ean–François zw. de Thomon (1754–1813). Łańcut ?, 1799 m. (*Rzut przyziemia. Pałac do nieokreślonej miejscowości – projekt pierwszy*), in: BUW GR, Inw. G. R. 1747; Lietuvos didžiojo maršo, Ostrogiškių ordinato, kunigaikščio Povilo Karolio Sanguškos (*Paweł Karol Sanguszko*, 1680–1750) jaunesniojo sūnaus Jonušo Modesto Sanguškos (*Janusz Modest Sanguszko*, 1749–1806) ir Karolinos Gozdzkýtės-Sanguškienės (*Karolina z Godzkich Sanguszkowa*, po 1751–1804) rūmų Varšuvoje pirmo aukšto planas, projektas, archit. Zug, Szymon Bogumił (1733–1807), Varšuva, iki 1778 m. (*Rzut poziomy przyziemia. Warszawa. Pałac Karoliny Gozdzkiej i ks. Janusza Sanguszki „Dynasy“ – projekt*), in: BUW GR, Inw. G. R. 2264; Nežinomų rūmų pirmo aukšto ir sodo planas, projektas, archit. Zug, Szymon Bogumił (1733–1807), in: BUW GR, Inw. G. R. 2288; Rūmų projektas, archit. Zug, Szymon Bogumił (1733–1807), in: BUW GR, Inw. G. R. 364; Piotro Tepperio rūmų vad. „Po keturiais vėjais“ (Długa g. Varšuva) pirmo aukšto planas, projektas, archit. Zug, Szymon Bogumił (1733–1807), apie 1784 ? (*Rzut pierwszego piętra. Warszawa. Pałac Piotra Teppera zw. „Pod czterema wiatrami“ przy ul. Długiej – projekt*), in: BUW GR Inw.G.R. 2296; Nežinomo namo planas, projektas, archit. Minter, Wilhelm Henryk (1777–1832), in: BUW GR, Inw. G. R. 2354; Nežinomo namo planas, projektas, archit. Minter, Wilhelm Henryk (1777–1832), in: BUW GR, Inw. G. R. 2586; Nežinomo namo planas, projektas, archit. Minter, Wilhelm Henryk (1777–1832), in: BUW GR, Inw. G. R. 2587; *Ibid.*, 2590; *Ibid.*, 2591; *Ibid.*, 2593; *Ibid.*, 2597; *Ibid.*, 2600; *Ibid.*, 2631; Mnišekų rūmai Dancige (Gdanskas, Lenkija), fasado išklotinė ir aukštų planai, archit. Ricaud de Tirregaille, Pierre (not. 1752–63), po 1756 m. (*Elewacja oraz rzuty przyziemia i piętra. Gdańsk. Pałac Mnischów – przerys projektu*), in: BUW GR, Inw. G. R. 762; Opacki rūmai Oliwoje (Dancigas, dab. Gdanskas, Lenkija) projektas, fasado išklotinė ir aukštų planai, archit. Ricaud de Tirregaille, Pierre (apie 1752–63), po 1756 m. (*Elewacja oraz rzuty przyziemia i piętra. Oliwa. Pałac opacki – przerys projektu*), in: BUW GR, Inw. G. R. 763; Nežinomų rūmų su galerijomis šonuose fasado išklotinė ir pirmo aukšto planas, Kado, Michał (1765–1824) ? (atribucija: P. Wątroba, 2000), XVIII a. II p. (*Elewacja frontowa i rzut budowli dziewiętnastoosiowej z ćwierćkolistymi galeriami kolumnowymi po bokach. Pałac do nieokreślonej miejscowości – projekt*), in: BUW GR, Inw. G. R. 804; Balstogės rūmų pirmo aukšto planas, apmatavimo arba pertvarkymo projektas, archit. Nowicki, Kazimierz (apie 1771–1778). Balstogė, 1771–1778 m. (*Rzut pierwszego piętra. Białystok. Pałac Jana Klemensa Branickiego – pomiar lub przerys projektu*), in: BUW GR, Inw. G. R. 8028.

⁴⁴⁷ Rūmų projektas, archit. Zug, Szymon Bogumił (1733–1807), in: BUW GR, Inw. G. R. 384; Nežinomo namo planas, projektas, archit. Minter, Wilhelm Henryk (1777–1832), in: BUW GR, Inw. G. R. 2585; *Ibid.*, 2608; *Ibid.*, 2610; Dvaro rūmų atnaujinimo projektas, fasado išklotinė ir pirmo aukšto planas, aut. nežinomas, (*Planta Reformy Palacu Stołowskiego*), in: BUW GR, Inw. G. R. 8425.

⁴⁴⁸ Juozapo Sierakausko (1750–1817) rūmų projektas, archit. Idźkowski, Adam (1798–1879) (*Pałac Józefa Sierakowskiego – projekt*), in: BUW GR, Inw. G. R. 356; Nežinomo namo planas, projektas, archit. Minter, Wilhelm Henryk (1777–1832), in: BUW GR, Inw. G. R. 2622; *Ibid.*, 2607.

⁴⁴⁹ Nežinomo namo planas, projektas, archit. Minter, Wilhelm Henryk (1777–1832), in: BUW GR, Inw. G. R. 2614; *Ibid.*, 2617; Nežinomų Sapiegų rūmų pirmo ir antro aukšto planai, projektas, aut. Kado, Michał (1765–1824) ? (atribucija: P. Wątroba, 2000), XVIII a. II p. (*Rzut przyziemia i mezzaniana jedenastoosiowej budowli na planie prostokąta. Pałac książęcy (Sapiehów) do nieokreślonej miejscowości – projekt*), in: BUW GR, Inw. G. R. 807; ; Sapiegų Karolinos rūmų projektas, archit. G. de Sacco, XVIII a. pask. ketv. popierius, tušas, akvarelė [detalė], in: BUW GR, Inw. Zb. D. 8822.

⁴⁵⁰ Rūmų projektas, archit. Zug, Szymon Bogumił (1733–1807), in: BUW GR, Inw. G. R. 384; Nežinomų rūmų planas, archit. nežinomas, in: BUW GR, Inw. G. R. 1781.; Nežinomų rūmų projektas, pirmo aukšto planas, archit. J. S. Becker, in: BUW GR, Inw. G. R. 766.

*jadania*⁴⁵¹, *pokóy stołowy*⁴⁵², *stołowa izba*⁴⁵³, arba vokiečių kalba (*Speise Stube*⁴⁵⁴, *Speise Saal*⁴⁵⁵, *Speise Zimmer*⁴⁵⁶). Keliuose S. B. Zugo projektuose tipiška valgomojo patalpa (su kredensu, netoli virtuvės) pavadinta tiesiog *Sale*⁴⁵⁷. Pagal valgomojo kambario vietą namo struktūroje tyrinėtus projektus pavyko suskirstyti į tris grupes. Tai **valgomasis kaip prieškambaris** (15 projektų), **valgomasis, prijungtas prie apartamento** (13 projektų) ir **valgomasis atskirai nuo apartamento** (14 projektų). Šie trys ATR paplitę valgomojo suplanavimo būdai sutampa su anksčiau aptartais tiek prancūzų, tiek vietinėje architektūros teorijoje (remiantis prancūziškąja) siūlytais valgomojo įrengimo variantais. Išsamiai susipažinus su architektūros teorija ir architektūros praktika (aptartais architektų projektais), buvo įmanoma imtis analizuoti šios disertacijos tyrimo objektus.

Išanalizavus XVIII a. vid.–XIX a. I p. Lietuvos aukščiausiojo sluoksnio kilmingųjų valgomojo kambario planavimo būdus, aptikti tie patys trys prancūziškieji būdingi valgomojo suplanavimo būdai. Į namų planavimo ir valgomojo būdo nustatymo tyrimą pateko ne visi žinomi ir kitais aspektais darbe tiriami valgomieji, o tik tų dvarų rūmų, kurių yra žinomos ir kitų patalpų funkcijos, jų tarpusavio jungtys. Šis atrankos kriterijus svarbus, nes tai leidžia nustatyti valgomojo planavimo būdą. Didžioji dalis objektų yra mūro architektūros (32) ir tik 4 tiriami rūmai – mediniai⁴⁵⁸. Šie 36 objektai bus aptarti bendrai pagal priskirtą valgomojo suplanavimo būdą:

- A) valgomasis kaip prieškambaris (12 objektų, 6A schema);
- B) valgomasis, prijungtas prie apartamento (9 objektai, 6B schema);
- C) valgomasis atskirai nuo apartamento (12 objektų, 6C schema).

⁴⁵¹ Ludvikos Mnišekaitės-Potockienės *Ludwika z Mniszchów Potocka*, 1712–~1786) Rogówo dvaro rūmų projektas, archit. Jędrzejowski, Hieronim (?–1787) ? (atributacija pagal Wątroba, 2000 m.), iki 1785 m., (*Rzut przyziemia. Rogów. Dwór Ludwika z Mniszchów Potockiej – projekt*), BUW GR, Inw. G. R. 1794.

⁴⁵² Szpilowski Hilary (1753–1827), Namo planas ir fasadas (*Wzór Planty i Elewacji Domu na Piwnicach*) in: BUW GR, Inw. G. R. 8873; Nežinomų medinių dvaro rūmų (su dvipakopiu mansardiniu stogu ir toskaninio orderio keturių kolonų portiku) projektas, fasadas ir planas, in: BUW GR, Inw. G. R. 3636.

⁴⁵³ Stanislovo Poniatovskio rūmų pirmo aukšto planas, Krokuvos Przedmieście g., Varšuva, archit. Deybel, an Zygmunt (1685/90–1752), Varšuva ?, apie 1750 m. (*Rzut pierwszego piętra. Warszawa. Pałac Stanisława Poniatowskiego na Krakowskim Przedmieściu*(hip. 393a–b)), in: BUW GR, Inw. G. R. 756.

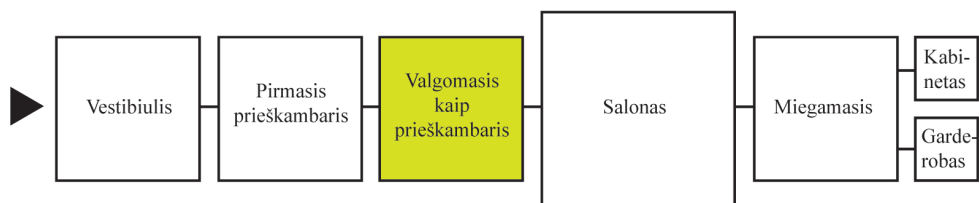
⁴⁵⁴ Nežinomo namo pjūvis, matomas valgomasis, projektas, archit. Zug, Szymon Bogumił (1733–1807), in: BUW GR, Inw. G. R. 2344.

⁴⁵⁵ Nežinomo namo pjūvis, matomas valgomasis, projektas, archit. Zug, Szymon Bogumił (1733–1807), in: BUW GR, Inw. G. R. 2319.

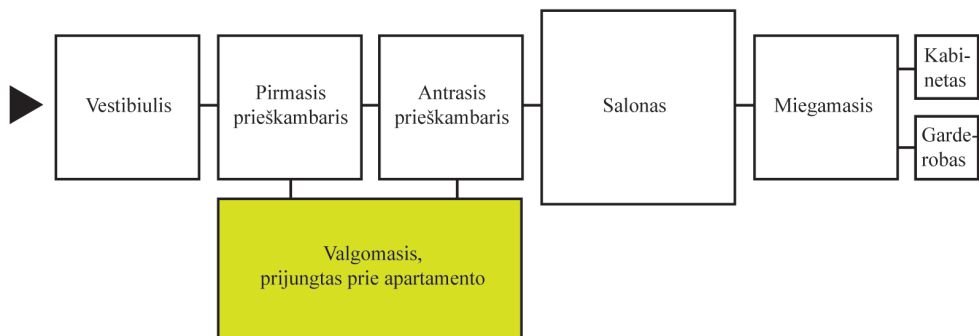
⁴⁵⁶ Rūmų projektas, archit. Zug, Szymon Bogumił (1733–1807), in: BUW GR, Inw. G. R. 371.

⁴⁵⁷ Stanisławo Lingenau dvaro rūmų projektas, archit. Zug, Szymon Bogumił (1733–1807) (*Dwór Stanisława Lingenaua – projekt*), in: BUW GR, Inw. G. R. 358; ; Piotro Tepperio rūmų projektas Kotkowie, Lenkija, archit. Zug, Szymon Bogumił (1733–1807) (*Kotków. Pałac Piotra Teppera – projekt*), in: BUW GR, Inw. G. R. 287.

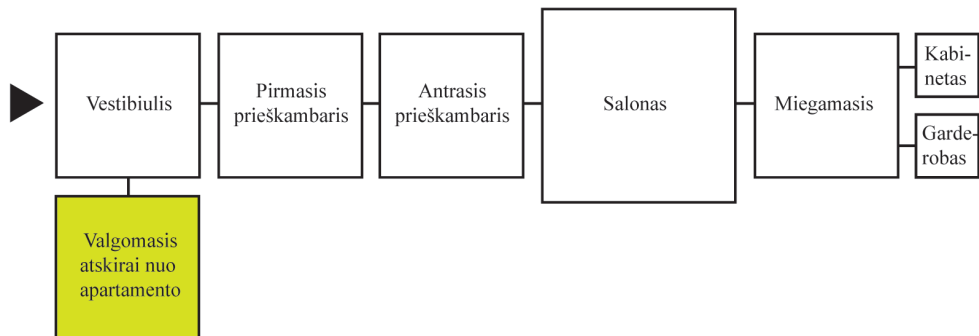
⁴⁵⁸ Nuo XVIII a. paskutinio ketvirčio prasidėjusį mūrinių statinių paklausos augimą ir medinės architektūros nuosmukį tarp aukščiausiojo kilmingųjų sluoksnio pastebi D. Puodžiukienė, tyrusi XVIII a. pab.–XIX a. I p. periodą ir užfiksavusi tik 22 statytus naujai atnaujintus senesnius stambiųjų bajorų (taip pat stambiųjų bajorų elito ir didikų) rūmus. Daugiau: Dalė Puodžiukienė, 2011, p. 79–81.

6A schema. Valgomasis kaip prieškambaris

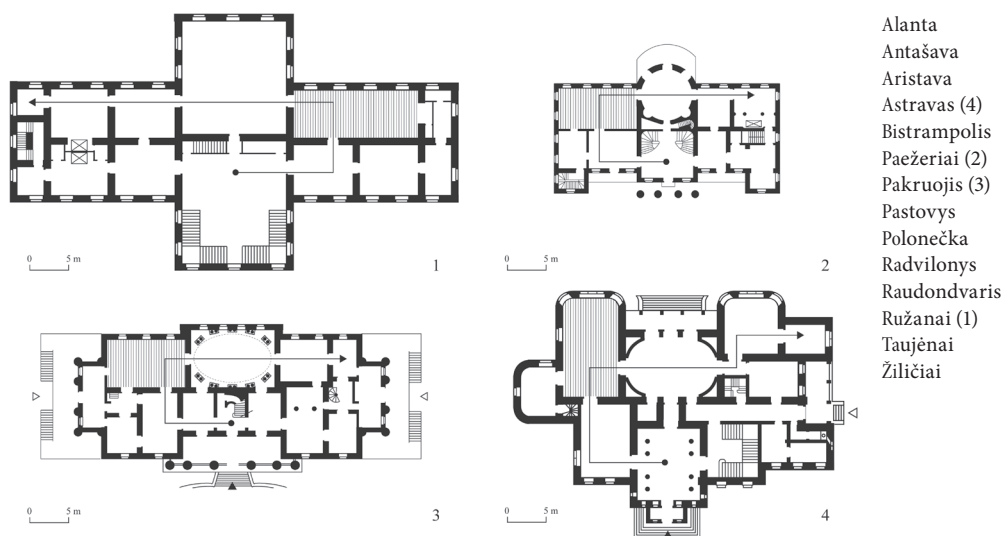
6B schema. Valgomasis, prijungtas prie apartamento

6C schema. Valgomasis atskirai nuo apartamento

Trys valgomieji, kurių nepavyko priskirti nė vienam iš šių trijų suplanavimo būdų, bus aptarti atskirame poskyryje. Visi šie objektai – ankstesnių rūmų ar kitų dvaro sodybos statinių perstatymai, kuriuose nebuvo galimybės pritaikyti pavyzdinių planavimo modelių. Aptiktas tik vienas šio laikotarpio angliškojo planavimo (valgomasis ir kitos bendro naudojimo patalpos aplink vestibulį / holą, privatūs apartamentai kitame aukšte / sparne) būdas, kuris šiame periode yra išimtis, o XIX a. II pusėje tapo vyraujančiu, todėl plačiau šis objektas bus aptartas III dalyje.

A. Valgomasis kaip prieškambaris

7 schema. Valgomasis kaip prieškambaris

Valgomojo kaip reprezentacinio apartamento prieškambario planavimo variantas buvo labiausiai paplitęs. Atlikus XVIII a. vid.–XIX a. I pusės dvarų rūmų planavimo tyrimą, iš 36 aukščiausiojo kilmingųjų sluoksnio tirtų rezidencijų buvo nustatyta 14 objektų, kuriuose valgomasis buvo suprojektuotas kaip prieškambaris.

Valgomasis kaip prieškambaris praktikuotas visą šį tiriamąjį laikotarpį. Šiame skyriuje bus aptarti keturi XVIII a. II pusės (Ružanai, Pastoviai, Radziviliončiai ir Paežeriai) ir dešimt XIX a. I pusės (Alanta, Antašava, Astravas, Bistrampolis, Nemėžis, Pakruojis, Polonečka, Radvilonys, Raudondvaris, Žiličiai) dvarų rūmų. Beveik visi rūmai buvo projektuoti naujai arba atlikti dideli pertvarkymai, visiškai pakeitę ankstesnio planavimo idėją (Ružanai, Raudondvaris, Bistrampolis) siekiant pritaikyti rūmus pakitusiems poreikiams.

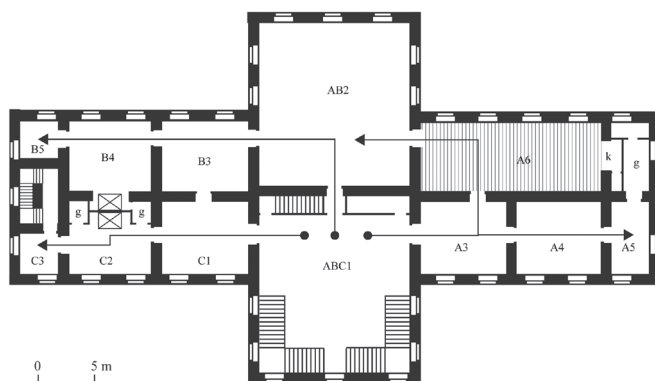
Pirmuosius naujojo planavimo valgomuosius Lietuvoje įsirengė taip pat tuo metu valstybėje pirmaujančios didikų šeimos – Radvilos, Sapiegos bei Tyzenhauzai. Tačiau nuo jų neatsiliko ir stambių bajorų elitai. Tiek grandiozinio dydžio Ružanų⁴⁵⁹ (7.1, 8a schemos, 14a, b il.), tiek sąlyginai nedideliuose Paežerių⁴⁶⁰ (7.2, 8.2 schemos) rūmuose valgomasis įrengtas antrame, beletažiniame, aukšte. Nors abiejų rūmų planavimas yra beveik identiškas (rūmai turi tris jau anksčiau aptartus apartamentus), tačiau yra esminis skirtumas, išskiriantis senos ir įtakingos didikų giminės Sapiegos Ružanų (*Różana*, Naugarduko vaiv., vėliau

⁴⁵⁹ Užs. Aleksandras Mykolas Sapiega, archit. J. S. Beckeris, statyta 1784–1788 m. Daugiau: Анатолий Николаевич Кулагин, p. 11–16.

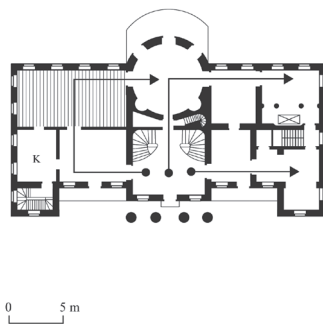
⁴⁶⁰ Užs. Simonas Zabiela, archit. Martynas Knakfusas, statyta 1794 m. Daugiau: *Lietuvos architektūros istorija*, t. 2, p. 280.

Gardino gub.) valgomąjį – tai dydis. Tačiau nors XVIII a. iškilusių iki senatorių lygmens stambių bajorų Zabielių Paežerių (Trakų vaiv., vėliau Augustavo vaiv., nuo 1842 m. Suvalkų gub.) valgomasis beveik dvigubai mažesnis, patogumo prasme abu valgomieji buvo suprojektuoti apgalvotai: tai jau buvo atskira specializuota patalpa skirta tik valgymui, o šalia jos numatytos patalpos, skirtos patarnavimui. Panašu, kad šiuose rūmuose buvo įrengti trys apartamentai, kaip ir rekomendavo J. F. Blondelis. Lyginant su J. F. Blondelio pavyzdiniu namo planu (2 schema), Ružanų rūmų projekte (8.1 schema, 14b il.) akivaizdžiai sekta šia naujove, valgomasis numatytas svečiams priimti skirtame apartamente, tačiau ne kaip pirmasis, o kaip antrasis prieškambaris. Panašiai suplanuoti ir Paežerių rūmai (8.2 schema).

1

2

8 schema. Trijų apartamentų įrengimas: 1) didikų Sapiegų Ružanų dvaro rūmuose (2 aukštas): A) apartamentas svečiams (*appartement de société*): ABC1) vestibulius (*vestibule / sien*); AB2) šokių salė (*salle de musique / sala duża, sala wielka*); A3) prieškambaris (*antechambre / pokój błękitny*); A4) svečių kambarys (*chambre de compag. / drugi pokój <...> zielony*); A5) kabinetas (*cabinet / biblioteka*), už jos – nedidelis garderobas „g“ (*mała garderobka*); A6) valgomasis (*salle à manger / sala duża długa*) su kredensu „k“. B) reprezentacinis apartamentas (*appartement de parade*): B3) reprezentacinio prieškambario tipo kambarys, muštas karmazinu (*chambre de parade / pokój pierwszy <...> adamaszkiem karmazynowym*); B4) reprezentacinis miegamasis, muštas karmazinu (*chambre de parade / pokój drugi <...> adamaszkiem karmazynowym*); B5) kabinetas (*cabinet / garderobka <...> adamaszkiem karmazynowym*). C) privatus apartamentas (*appartement de commodité*): C1) prieškambaris (*antechambre / pokój zielono*); C2) miegamasis su dviem mažais garderobais „g“ (*chambre à coucher / drugi pokój zielono z alkowka i dwoma garderobami małym*); C3) kabinetas (*cabinet / kaplica*)⁴⁶¹; 2) Zabielių dvaro rūmai (2 aukštas) suplanuoti panašiai kaip ir Ružanuose, valgomasis taip pat yra svečiams apartamente (pažymėta).

Livoniškos kilmės bajorai XVIII a. taip pat iškėlė vieną kitą senatorių. Viena tokių giminių pagal užimamas pareigas ir politinės veiklos platumą laikytina didikais XVIII a. pab. buvo Tyzenhauzai (*Tiesenhausen, Tysenhausenauz*)⁴⁶². Pastovijų (*Postawy*,

⁴⁶¹ Parengė M. Daraškevičius pagal: BUW GR, Inw.zb.d. 779 (patalpų pavadinimai prancūzų kalba); VUB RS, f. 4, A1270 39576, l. 3 (patalpų pavadinimai lenkų kalba). Trijų apartamentų skirstymas yra siūlomas remiantis patalpų funkcijomis ir analogais, šaltinių, patvirtinančių tokį galimą skirstymą, aptikti nepavyko.

⁴⁶² Zigmantas Kiaupa, p. 37.

Паставы, Vilniaus vaiv., vėliau Vilniaus gub.) rūmuose⁴⁶³ G. Giunterytė-Puzinienė mini valgomąjį ne reprezentaciniame apartamente, o kitame (spėjama, privačiame), kuriame valgomasis buvo kaip pirmoji apartamento patalpa, stovėjo ištraukiamas stalas⁴⁶⁴. Gerokai mažesniuose bajorų Gruževskių naujai statytuose XVIII a. 9 deš. Kelmės (Žemaitijos kun., vėliau Vilniaus gub., nuo 1842 m. Kauno gub.) dvaro sodybos rūmuose⁴⁶⁵ valgomasis buvo kaip reprezentacinio apartamento antrasis prieškambaris⁴⁶⁶.

Jono Tiškevičiaus (*Jan Tyszkiewicz*, 1802–1862) Astravo (Vilniaus gub.) (7.4 schema) dvaro rūmus 1841–1842 m.⁴⁶⁷ projektavo Vilniaus universiteto auklėtinis T. Tišeckis (išlikęs rūmų projektas, 14g il.). Nors šaltinių, patvirtinančių valgomojo vietą Astravo rūmuose, nėra, tačiau remiantis architektūros teorija, analogais bei interjero puošyba būdinga valgomojo kambariui, galima daryti gana tvirtą prielaidą, kad Astravo rūmų valgomasis projektuotas kaip antrasis prieškambaris pirmame, pagrindiniame, aukšte. Valgomojo langai orientuoti į sodo ir ežero pusę, tolumoje atsivėrė romantiški Biržų pilies griuvėsiai. Po šokių salės tai antroji didžiausia patalpa. Valgomojo vietą padeda lokalizuoti taip pat greta esanti tarnybinė patalpa (galimas kredensas) su tarnybiniais laiptais, jungiančiais pirmą aukštą su rūsiu bei antruoju aukštu.

Livoniškos kilmės bajorai von der Roppai savo naujose rezidencijose valgomąjį taip pat planavo kaip prieškambarį. Antai von der Roppų Pakruojo (Vilniaus gub., nuo 1843 m. – Kauno gub.) (7.3 schema) dvaro sodybos rūmuose⁴⁶⁸, panašiai kaip anksčiau aptartuose Ružanuose, Paežeriuose ar Astrave, valgomasis suprojektuotas kaip antrasis prieškambaris, prieš šokių salę. Išlikusios valgomojo nuotraukos (16q il.) leidžia identifikuoti Pakruojo rūmų valgomąjį, kuris buvo pirmame, pagrindiniame aukšte, centrinės šokių salės kairėje pusėje. XIX a. pirmoje pusės kituose von der Roppų giminės rūmuose,

⁴⁶³ Užs. Antanas Tyzenhauzas, archit. Giuseppe de Saco, statyta XVIII a. pabaigoje.

⁴⁶⁴ Gabrielė Giunterytė Puzinienė, p. 130.

⁴⁶⁵ Užs. broliai Jurgis (*Jerzy Grużewski*, 1753–1807) ir Jokūbas (*Jakub Grużewski*, 1775–1829) Gruževskiai, archit. nežinomas (1892 m. atnaujinimo darbus atliko archit. Franciskas Lemanas (*Franzisk Lehmann*). Daugiau skaityti: Rasa Butvilaitė, „Kelmės dvaro sodybos architektūrinė raida XVI–XX amžiais“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 47–48, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2008, p. 99–131.

⁴⁶⁶ Kelmės dvaro rūmų planavimas ir patalpų paskirtis XIX a. I pusėje. A) vestibulius (*sien*). Reprezentacinis apartamentas: B) prieškambaris (*przedpokoi*); C) didžioji valgomojo salė (*sala duża stołowa*); C1 kredenso tipo patalpa su židiniu (*kuchenka z kominkiem*); Nuo šios vietos inventoriuje rašoma, kad yra 5 kambariai: D) kambarys (*pokoi*); E) salono tipo patalpa, rūmų centre (*pokoi*). Ponios apartamentas(?): F) kambarys (*pokoi*); G) reprezentacinio miegamojo tipo patalpa (*pokoi*); H) kabineto tipo patalpa miegojimui (*altana do sypania*); I) garderobas (*garderoba dla sklandu*). Pono apartamentas(?): J) pono miegamojo tipo patalpa (*pokoi*); K) prieškambaris (*przedpokoi*). Lieka neiški inventoriuje prie vestibulio minima patalpa, skirta tarnams (*altana dla służących*). Šaltinis: *Kelmės dvaro pastatų aprašymas, XIX a. 4 dešimtmetis (?)*, LMAVB RS, F37–1926 1r.

⁴⁶⁷ Ūkvedžių J. Banevičiaus ir J. Rutkovskio laišakai grafiui patvirtina, kad 1841–1842 m. vykdytas pirmas statybos etapas. Daugiau: Aldona Snitkuvienė, *Biržų grafai Tiškevičiai ir jų palikimas*, Kaunas: Nacionalinis M. K. Čiurlionio dailės muziejus, 2008, p. 32–37.

⁴⁶⁸ Užs. baronas Vilhelmas von Roppas (1748–1824) ir Aleksandra Miunsterytė-Roppienė (*Alexandra von Munster*, 1764–1817), archit. nežinomas, statyta XIX a. pradžioje. Daugiau: *Lietuvos architektūros istorija*, t. 2, p. 347.

Radvilonių (Vilniaus gub.), kiek mažesnis valgomasis, tikėtina, taip pat buvo numatytas kaip antrasis prieškambaris (16w il.). Čia valgomojo vietą padeda nustatyti šoninė patalpa su maisto keltuviu ir laiptinė (60e il.), kurie jungė valgomąjį su gretimame pastate esančia virtuve. Taip pat valgomajame yra sieninės spintos indams laikyti (19g il.), kurių neaptikta pirmajame prieškambaryje. Gana panašiai kaip ir Radvilonyse valgomasis buvo suplanuotas ir Bistrampolio (Vilniaus gub.) dvaro sodybos rūmuose⁴⁶⁹. Reprezentacinį valgomąjį, kaip prieškambarį, padeda identifikuoti viena išlikusi XX a. 4 deš. nuotrauka (16o il.). Deja, nežinoma, ar valgomasis šioje patalpoje buvo ir XIX a. I pusėje, bet labai tikėtina, kad vieta nekito. Architektūrinius tyrimus atlikusio Rimo Valecko spėjimu, pirmo aukšto vestibulio kairėje galėjo būti dar vienas valgomasis⁴⁷⁰. Klasicistiniuose rūmuose žemutiniuose apartamentuose paprastai buvo gyvenama kasdien, todėl išties tikėtina, kad spėjamas Bistrampolio žemutinis valgomasis yra buvusio žemutinio privataus apartamento pirmoji patalpa, prieškambaris, kurioje kilmingieji tradiciškai ir valgydavo.

Nors 1844 m. K. Potocka-Nakwaska jau kritikavo valgomojo kaip prieškambario idėją ir rekomendavo jį įrengti atskirai, ne kaip pereinamą patalpą⁴⁷¹, tačiau tokia kilmingųjų valgomojo tradicija neišnyko iki pat XX a. pradžios. Štai Pac-Pomernackių Alantos rūmai⁴⁷² (Kauno gub.), atrodo, tebetęsia seną tradiciją: čia valgomasis yra įrengtas kaip prieškambaris, o jo vietą padeda identifikuoti išlikusi nuotrauka (40i il.). Sprendžiant iš nuotraukoje matomos patalpos formos, durų bei langų angų, panašu, kad valgomasis-prieškambaris buvo pirmajame pagrindiniame aukšte, vestibulio dešinėje pusėje. Šalia spėjamo valgomojo yra tarnybinė patalpa (galimas kredensas) ir šoninis atskiras išėjimas į virtuvės pusę.

Anksčiau aptartų rezidencijų reprezentacinis apartamentas prasidėdavo vestibulyje pasukus dažniau į dešinę (Ružanai, Radzivilimontai, Radvilonys, Bistrampolis, Raudondvaris, Nemėžis, Alanta) ar rečiau – kairę pusę (Paežeriai, Pakruojis, Astravas) bei neretai kartu turėdavo duris iš vestibulio į rūmų centre buvusią šokių salę / saloną (Ružanai, Radzivilimontai, Paežeriai, Radvilonys, Bistrampolis, Nemėžis, Pakruojis, Astravas). Tai siejama su prancūzų architektūros teorijoje propaguotu reprezentacinio ir svečių apartamento dvigubu traktu.

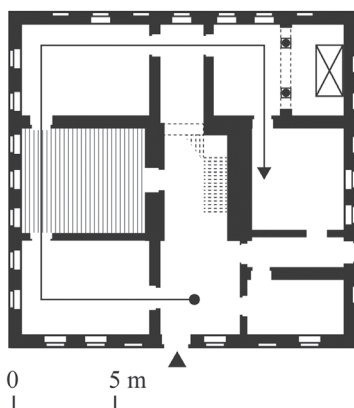
⁴⁶⁹ Užs. Panevėžio apskrities bajorų vadovas Karolis Bistramas (1819–1887) ir jo žmona Zofija Mineikaitė, pasak T. Adomonio, rūmai turi K. Podčasinskio kūrybai būdingų bruožų, statyta 1845–1850 m. Daugiau: *Lietuvos architektūros istorija*, t. 2, p. 355.

⁴⁷⁰ Rimas Valeckas, Daiva Valeckienė, Buv. Bistrampolio dvaro rūmai, Architektūriniai tyrimai, Vilnius, 2003 m., p. 5, in: *Kultūros vertybių registras (toliau – KVR)*, prieiga per internetą: <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/de9bd67f-731a-41bb-9251-6f21844bb06a> [žiūrėta 2020–12–14].

⁴⁷¹ Karolina Nakwaska, p. 14–17.

⁴⁷² Užs. Aleksandras Pac-Pomarnackis (*Aleksander Pac-Pomarnacki*, 1806–1881), archit. nežinomas, statyti 1853 m. Daugiau: [Viktorija Kazlienė] *Alantos dvaras*, Alanta: VšĮ Alantos technologijos ir verslo mokykla, 2018.

Rečiau Lietuvos dvarų sodybose rūmų patalpos buvo planuotos aplink centre esančią laiptinę kaip žiedinis apartamentas (angl. *circuit-suite*⁴⁷³), kurio visos reprezentacinės patalpos eina viena paskui kitą ir užsibaigia miegamuoju. Pirmavaizdžiu tokiems projektams Lietuvoje galėjo būti Jeanne Antoinette de Pompadour (1721–1764) Mažasis Trianonas Versalyje ar valdovo Stanislovo Augusto *Baltasis namelis* Lazenkų parke prie Varšuvos. Tokiu žiediniu principu, tikėtina, buvo suprojektuoti Antaševskių rūmai Antašavoje (Vilniaus gub.) ir Radvilų Polonečkoje⁴⁷⁴ (*Poloneczka, Паланечка*, Gardino gub., nuo 1843 m. Minsko gub.). Deja, abiejuose aptariamuose objektuose centrinės laiptinės iki šių dienų neišliko. Valgomojo vietą kompaktiško tūrio *maison de plaisance* tipo Antašavos dvaro rūmuose⁴⁷⁵ galima identifikuoti tik remiantis analogais bei architektūros teorija⁴⁷⁶. Tikėtina, kad valgomojo vieta pirmame aukšte buvo antrasis prieškambaris (9 schema), kaip ir šių rūmų architekto M. Šulco apartamentuose Vilniuje (5B schema). Antrajame, beliažiniame aukšte, patalpos rikiuojamos ratu tokiu pačiu principu, tik pirmasis ir antrasis prieškambaris sujungti į vieną didelę patalpą, kurioje galėjo būti daugiafunkcė pokylių salė, galėjusi būti ir kaip didysis valgomasis.

9 schema. Antašavos žiedinis apartamento planavimas (pirmas aukštas). Tikslī valgomojo vieta nežinoma, tačiau remiantis analogais, tikėtina, kad buvo tradiciškai kaip antrasis prieškambaris (pažymėta)⁴⁷⁷

⁴⁷³ Daugiau apie *circuit-suite* tipo planavimą Anglijoje XVIII a. II pusėje rašo M. Girouard, 1978, p. 194–195, XIX a. vid. Robert Kerr, 1865, p. 182.

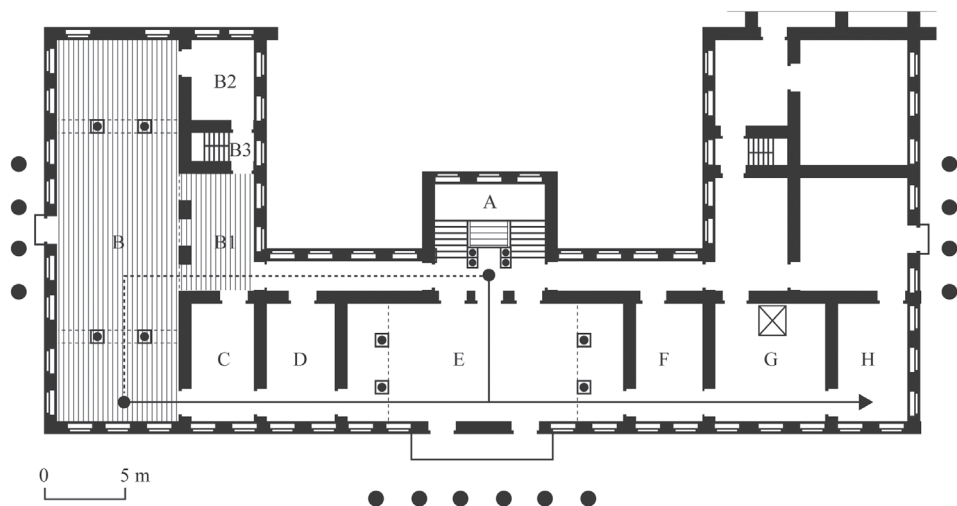
⁴⁷⁴ Archit. nežinomas, tačiau fasade antrojo aukšto piliastrai užsibaigia vyrų galvomis, o toks pat principas panaudotas vos už 20 km nutolusiuse dvarininko Kazimiero Rdultovskio (*Kazimierz Rdultowski*, 1785–1855) 1827 m. statytuose Snovo (*Snów*) dvaro sodybos rūmuose, kuriuos projektavo archit. Bronislovas Tišeckis.

⁴⁷⁵ Užs. Hiacintas Antaševskis, archit. M. Šulcas, statyta 1809–1811 m.

⁴⁷⁶ Istorikė Sigita Gasparavičienė, atlikusi Antašavos istorinius tyrimus, teigia, kad rūmuose buvo du valgomieji – vienas pirmame aukšte ir kitas, skirtas svečiams, antrame aukšte, tačiau šaltiniai nenurodyti (Kupiškio rajono Antašavos dvaras. Istorinė pažyma. in: S. Domanskienė. *Antašavos dvaro sodybos ansamblis. Paminklosauginė dokumentacija*, Vilnius, 1993, p. 45, in: PRI, F2 1556–172.

⁴⁷⁷ Sud. Marius Daraškevičius pagal: PRI, F2 1556–172.

Polonečkos dvaro sodybos rūmų⁴⁷⁸ pirminės valgomojo vietos dėl šaltinių trūkumo pasakyti šiuo metu taip pat negalima, tačiau XX a. pr. valgomojo vieta yra žinoma. Antrame, beletažiniame, aukšte, aplink centre esančią laiptinę ir holą⁴⁷⁹, pasak R. Aftanazy, ratu rikiavosi šios patalpos: didysis salonas, valgomojo salė, mažasis salonas, miegamasis su alkova, antrasis miegamasis ir biblioteka. Valgomasis šiuo atveju yra kaip antrasis prieškambaris (16s il.), integruotas į reprezentacinį apartamentą. Taigi planavimas iš esmės atitinka žiedinį apartamento planavimą. Atsižvelgiant į tai, kad šis patalpų planavimo modelis jau buvo žinomas ATR, o valgomojo kaip prieškambario vieta yra vyraujanti nuo pat XVIII a. pab., valgomasis Antašavoje ir Polonečkoje ištis nuo pat pradžių galėjo būti kaip antroji patalpa.

10 schema. Žiličių dvaro rūmai (antras aukštas): A) laiptinė; B) valgomasis; B1) bufeto tipo patalpa (virš jos yra orkestro balkonas); B2) krenseno tipo patalpa; B3) tarnybinė laiptinė; C) pirmasis svečių kambarys; D) antrasis svečių kambarys (su balkonu orkestrui); E) šokių salė (su balkonu orkestrui); F) arsenalas; G) miegamasis; H) vaikų kambarys (ši patalpos funkcija vėlyva, anksčiau, tikėtina, buvo kabinetas ar buduaras)⁴⁸⁰.

⁴⁷⁸ Užs. Vilniaus kaštelionas, kompozitorius Motiejus Radvila (*Maciej Radziwiłł*, 1749–1800) su žmona Elżbieta Chodkewičiūte-Radviliene (*Elżbieta z Chodkiewiczów Radziwiłłowa*, 1769–1821) arba paveldėjęs po tėvo mirties sūnus Konstantinas (*Maciej Konstanty Radziwiłł*, 1793–1869), statyti XVIII a. pab.–XIX a. pr. (A. Kulaginas rūmų statybą datuoja XVIII a. pab.–XIX a. pr. (Анатолий Николаевич Кулагин, p. 65), R. Aftanazy taip pat įvardija amžių sandūros laikotarpį (Roman Aftanazy, t. 2, p. 318).

⁴⁷⁹ orig. *living room*, in: Roman Aftanazy, t. 2, p. 318.

⁴⁸⁰ Schemą parengė Marius Daraškevičius pagal: Моразай Владимир Фёдорович, *Дворец в Жиличай*, Минск: Пальма, 1992.

Atskiros dėmesio vertas XIX a. pirmojo ketvirčio pabaigoje statytų bajorų Bulhakų Žiličių (*vel* Dobosnos; *Żylicze, Dobośnia, Жылічы*, Minsko gub.) dvaro valgomasis⁴⁸¹. Įrengtas kaip pirmoji reprezentacinio apartamento patalpa (10 schema), tačiau ją pavadinti prieškambariu būtų ne visai tikslu. Čia taip pat nebuvo numatyto ir tiesioginio patekimo iš laiptinės (nebent per siaurą koridorių). Užlipus į antrą aukštą reprezentaciniais laiptais durys vedė į šokių salę rūmų centre, kurios abiejose pusėse driekėsi tradicinės struktūros reprezentacinio apartamento anfilada. Taigi šiuose rūmuose patenkama tiesiai į salę ir buvo tarsi praleista galimybė vesti svečius ratu pro svečių apartamento dalį – valgomąją ir du svečių salonus (panašus patalpų planavimo principas XIX a. pab. bus pakartotas Tiškevičių Palangos ir Užutrakio rūmuose). Valgomasis čia taip pat įrengtas ne kaip standartinis vidutinio dydžio prieškambaris, o kaip didžiausia rūmų patalpa, primenanti XVI–XVII a. rūmuose buvusias pirmąsias patalpas – daugiafunkcės sales. Žiličių valgomasis yra didžiausias aptiktas tyrimo metu visoje LDK teritorijoje, jis užima visą rytinį fligelį, langai orientuoti į visas keturias pasaulio šalis (vienintelis toks atvejis), atgręžti tiek į kiemą, tiek į sodą, tiek į vidinį kiemą. Valgomasis turėjo keturias zonas: didžioji erdvė dviem poromis kolonų padalyta į tris dalis, o mažoji erdvė formavo atskirą zoną (galėjo būti kaip pusiau atviras bufetas), virš kurios buvo patalpa muzikantams.

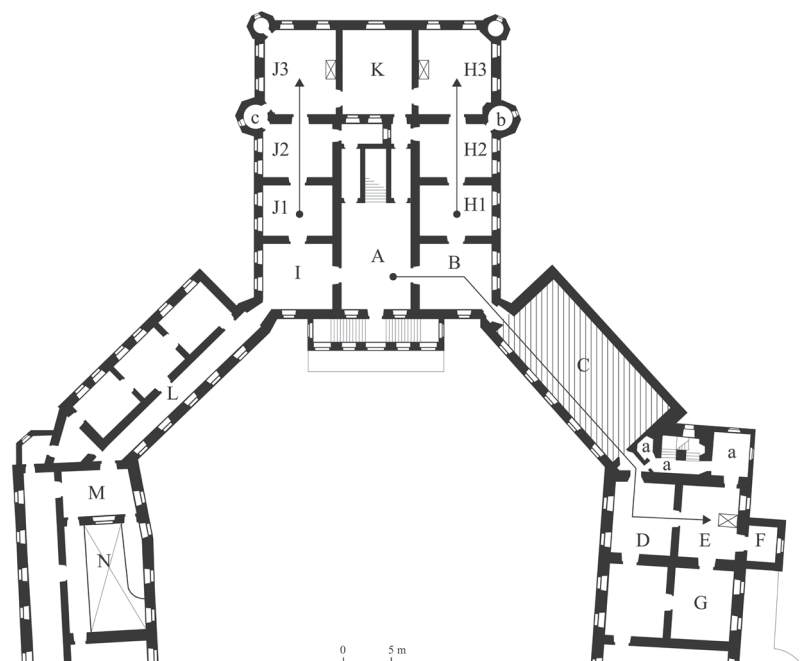
Mūrinių rūmų atnaujinimas. Nesvyžiuje M. K. Radvila Žuvelė XVIII a. vid. vykdė pilies atnaujinimo darbus. 1586–1589 m. archit. Gian Maria Bernardonio statytoje pilyje valgomąjo kambariui vieta parinkta XVII a. viduryje Aleksandro Liudviko Radvilos (*Aleksander Ludwik Radziwiłł*, 1594–1654) pristatytoje pietinėje galerijoje, kuri sujungė rūmus su kaminyčia⁴⁸². Buvo suformuotas naujas prancūziškas reprezentacinis apartamentas, užsi-
baigiantis reprezentaciniu miegamuoju ir kabinetu (11A schema). Valgomasis buvo kaip antroji reprezentacinio apartamento patalpa,ėjusi po pirmojo prieškambario, 1764–1765 m. inventoriuje įvardyta kaip etmono salė (*sala hetmańska*) ir atlikusi valgomąjo funkciją⁴⁸³. Ši galerija jau XVII a. vid. išsprendė virtuvės, buvusios kaminyčioje, ir rūmų atskyrimo nepatogumus, per ją buvo galima nešti valgius į prieškambarį (*dolna izba stołowa*) (11A schema), kuriame buvo valgoma kasdien. Įrengus naują reprezentacinį valgomąją – etmono salę – šioje galerijoje maisto tiekimo kelias dar sutrumpėjo. Etmono salės langai orientuoti į kiemą, kartu tai viena didžiausių rūmų salių⁴⁸⁴, todėl tikėtina, kad kasdien ir toliau buvo valgoma prieškambaryje.

⁴⁸¹ Užs. Babruisko apskrities bajorų maršalas Ignacijus Bulhakas (*Ignacy Bulhak*, 1800–1848) archit. K. Podčasinskis, statyta XIX a. pirmo ketvirčio pabaigoje. Daugiau: Vytautas Levandauskas, 1994; Tadas Adomonis, Nijolė Adomonytė, p. 66; Roman Aftanazy, t. 3, p. 47; Моразай Владимир Фёдорович, 1992.

⁴⁸² Mūriniai, šiaip gražūs namai, in: *Lietuvių kalbos žodynas*, prieiga per internetą: <http://www.lkz.lt/?zodis=kaminy%C4%8D&id=17022990000> [žiūrėta 2020-12-29].

⁴⁸³ Tadeusz Bernatowicz, 2011, p. 289

⁴⁸⁴ Etmonų salės matmenys: 7,9×17,94, H=4,32 m (iki lubų), 4,12 m (iki sijos), plotas 141 m².

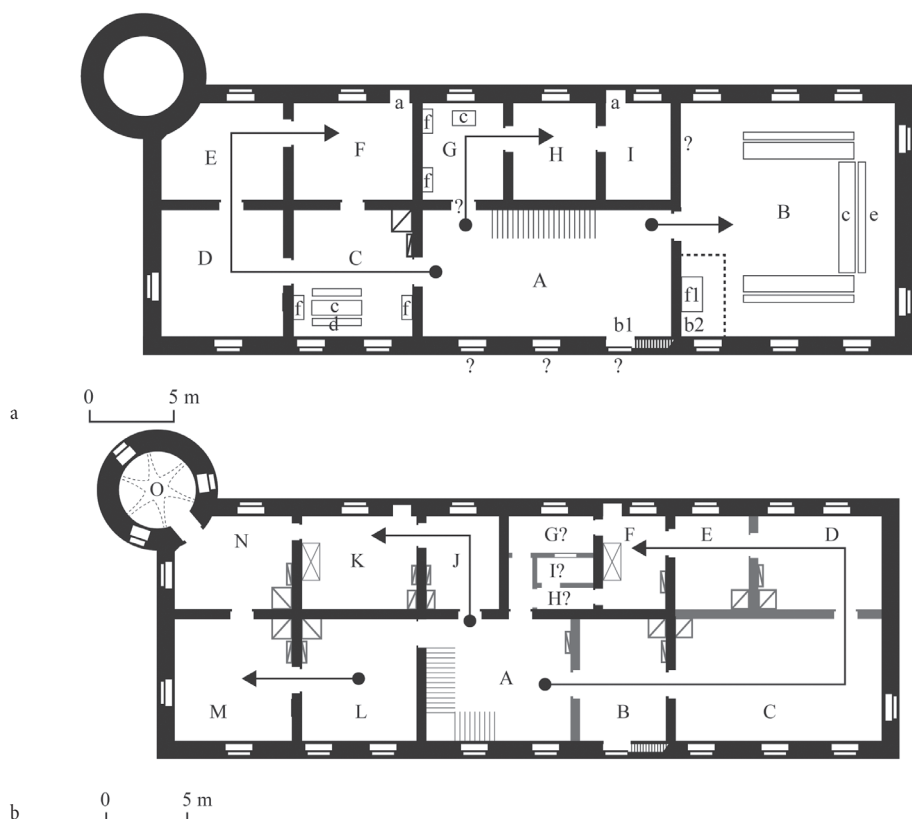
11A schema. Nesvyžiaus pilies rūmai (1764–1765). A) didysis vestibulius (*sień przedpokojowa*). Reprezentacinis apartamentas: B) pirmasis prieškambaris (*pokój pierwszy*); C) etmonų salė, buvusi kaip valgomasis (*sala hetmańska*); a) tarnybinė laiptinė, vedanti į virtuvę, ir padėlio patalpos; D) reprezentacinis kambarys (*pokój zwany paradnym*); E) antrasis reprezentacinis kambarys, miegamasis (*pokój drugi paradny sypialny*); F) mažasis kabinetas (*gabinecik*); G) šoninis kabinetas (*gabinet poboczny*). Privatus kunigaikščio apartamentas: H1) prieškambaris (*drugi pokój*); H2) kabinetas (*pokój trzeci*); b) biblioteka bei koplyčia (*biblioteka oraz kaplica*); H3) miegamasis ir garderobas (*pokój czwarty oraz gabinecik*). Privatus kunigaikštienės apartamentas: J1) prieškambaris (*drugi pokój*); J2) kabinetas (*pokój trzeci*); c) koplyčia (*kaplica*); J3) miegamasis (*pokój obicia zielono malowanego*); K) vonios kambarys (*łazienki*). I) kambarys (*pokój*); L) portretų ir žemėlapių galerija (*galerija portretów i map*); M) koplyčios prieangis, vad. bobinčius (*babinec*); N) koplyčia (*kaplica*)⁴⁸⁵

Zabielų (*Zabiełłowie*) XVII a. Raudondvario (Žemaitijos kun., vėliau Vilniaus gub., nuo 1842 m. Kauno gub.) dvaro rūmai XVIII a. II pusėje taip pat buvo perplanuoti⁴⁸⁶. 1820 m. inventorius⁴⁸⁷ atskleidžia, jog buvusi daugiafunkcė antrojo aukšto salė su kredensu zona ir orkestro balkonu buvo padalyta ir prijungus šonines erdves suformuotas reprezentacinis apartamentas, kurio antroji patalpa dokumente įvardyta kaip salė (11B schema). Panašu, kad ši salė turėjo atlikti ir valgomojo funkciją, nes už jos buvo du salonai, o prieš ją – prieškambaris su kredensu. Tai būtų būdinga valgomojo kaip prieškambario vieta namų struktūroje.

⁴⁸⁵ Sudaryta remiantis T. Bernatowicziaus pateiktu 1764–1765 m. inventoriaus aprašymu (Tadeusz Bernatowicz, 2011, p. 344–355.) ir Nesvyžiaus pilies rūmų apmatavimų brėžiniais (Белорусский государственный архив научно-технической документации (toliau – BGANTD), f. 302, ap. 5, b. 86, l. 2).

⁴⁸⁶ Marius Daraškevičius, 2020, p. 75–140.

⁴⁸⁷ Raudondvario dvaro inventorius, 1820 m., LVIA, f. 716, ap. 1, b. 182.

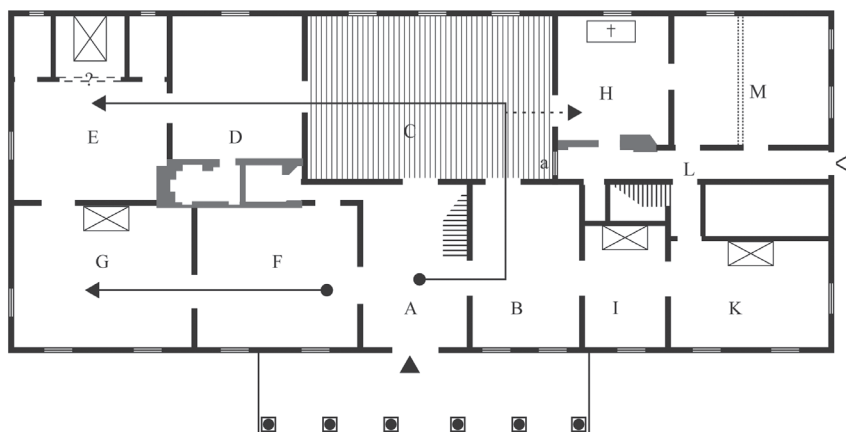

11B schema. Raudondvario dvaro rūmų antro aukšto patalpų funkcijos kaita⁴⁸⁸. **a) Gintautų-Deltuviškių ir Kosakovskių (nuo 1652 m. Radvilų) rūmai:** A) vestibulis, vad. sienis (*sień*); B) didžioji salė, vad. didžioji stalavinė (*izba stołowa, izba stołowa wielka*) su fl) krenseno zona (*szluzba wielka s kratą zamczystą*) ir b2) balkonu orkestrui (*ganek dla muzyki*), į kurį patenkama lipant iš vestibulio b1) sienoje suformuotais laiptais. Šeimininkės (?) apartamentas: C) pirmojo prieškambario pobūdžio patalpa (*izba przeciwna*); D) antrojo prieškambario pobūdžio patalpa (*izba*); E) miegamojo pobūdžio patalpa (*alkierz*); F) garderobo pobūdžio patalpa (*komory boczney*) su a) tualetas (*transyt*). Apartamento bruožų turinti patalpų grupė: G) prieškambario pobūdžio patalpa (*pokoy*); H) miegamojo pobūdžio patalpa (*kownatka druga*); I) garderobo prieškambario pobūdžio patalpa su latrina (*kownatka*). Baldai: c) stalas (*stół*); d) suolas (lawa); e) kėdė arba suolas su atlošu (*zedel, zedel dlugi s paręczem*); f) spinta (*szafa*)⁴⁸⁹. **b) Zabielių rūmai:** A) vestibulis, vad. sienis (*sień druga*). Reprezentacinis prancūziškojo tipo apartamentas (užsibaigiantis miegamuoju ir garderobu); B) prieškambaris, atlikęs krenseno funkciją (*przedpokoy*); C) salė, buvusi ir kaip valgomasis (*sala*); D) pirmasis salonas (*pokoy bawialny 1szy*); E) antrasis salonas (*pokoy bawialny 2gi*); F) miegamasis (*pokoik sypialnym zwany niemiecki*); G) garderobas (*pakoik garderobką zwany*); H) koridorius (*korytarzyk*); I) vaistinė (*pokoy apteczka zwany*). Kitos reprezentacinio pobūdžio patalpos atskirai nuo reprezentacinio apartamento: L) porceliano kambarys (*pokoy farfurowy*); M) biliardinė (*pokoy daley ragowy, bilardowym zwany*). Privatus apartamentas: J) prieškambaris (*przedpokoy*); K) kambarys, miegamasis? (*pokoy drugi*), su dūrelėmis į patalpą N; N) garderobo pobūdžio patalpa (*pokoy daley rogowy od gory 3ci*); O) kabineto pobūdžio patalpa, kuri naudota kaip namų koplyčia (*altanka <...> używana domowe nabożeństwo*).

⁴⁸⁸ Sudaryta remiantis: Raudondvario ir Panemunės palivarko, Vilkijos pavieto inventorių, 1652 m. balandžio 24 d. – VUB RS, publikuotas: K. Jablonskis, M Jučas, *Lietuvos inventoriai XVII a.: Dokumentų rinkinys*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1952, p. 173–174; Vilkijos pavieto, Raudondvario ir Panemunės palivarko inventorių, 1661, in: VUB RS, f. 4 (A212) 16711; Raudondvario ir Bernatovičių palivarko inventorių, 1820, in: LVIA, f. 716, ap. 1, b. 182. Schemos publikuotos: Marius Darsaševičius, 2020, p. 81, 92.

⁴⁸⁹ Nuoširdžiai dėkoju Dalei Puodžiukienei už pagalbą sudarant šią schemą.

Medinių rūmų atnaujinimai. Didiko Mykolo Zabelos (*Michał Zabiello*, mirė 1734 m.) apie 1700 m. statyti mediniai Aristavos (Aristavėlės, Trakų vaiv., vėliau Vilniaus gub., nuo 1842 m. Kauno gub.) rūmai⁴⁹⁰ XVIII a. pab. buvo atnaujinti⁴⁹¹. Naujas valgomasis išlaikė seną salės vietą rūmų centre, už vestibulio, sodo pusėje, tačiau pertvarkius šoninius apartamentus, buvo įrengtos ir bendro naudojimo patalpos, kurių funkciją atskleidžia 1875 m. inventorius (11C schema). Rūmų atnaujinimo architektas nėra žinomas, tačiau A. Vojevodskaitė pastebi, kad atnaujinimo autoriai galėtų būti XVIII–XIX a. sandūroje Jelenskiams dirbę Augustinas Kosakovskis, Pjetro de Rossi⁶⁴ arba Kėdainiuose ir Radvilų dvaruose darbavęsi architektai bei dailininkai⁴⁹².

11C schema. Aristavos medinių dvaro rūmų funkcinė schema (pagal 1875 m. inventorių): A) vestibulius, vad. sienis (*sień*). Reprezentacinis apartamentas: B) salonas (*pokoj bawialny*); C) valgomasis (*sala*); H) žydrasis kambarys, salonėlis, anksčiau buvusi koplyčia (*pokoj błękitny <...> kaplica <...>*); D) ponios prieškambaris galbūt buvo kaip buduaras (*pokoj szafowy czyli sypialny*); E) ponios miegamasis su alkova lovi? ir dviem kabinetais šonuose? (*pokoj mamy*). Šeimininko apartamentas: F) prieškambaris? (*gabinet*); G) miegamasis? (*gabinet*). Svečių, vaikų kambariai: I) vaikų, kartais svečių, kambarys (*pokoik ciemny tak nazwany dziecinny czasem gościny*); K) *Daukšienės* kambarys (*pokoik tak nazywane Daukszanej*). Maisto gamybos–tiekimo patalpos: L) koridorius, atlikęs krendenso funkciją, jo gale buvo a) langelis į valgomąjį; M) virtuvė (*kuchnia*)⁴⁹³.

⁴⁹⁰ Rasa Bertašiūtė, „Dwór Orwistowo (Aristavėlė) – więź dziedzictwa materialnego i niematerialnego“, in: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. VIII, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2017, p. 505–521.

⁴⁹¹ Atnaujinti rūmus ėmėsi Konstancijos vel Konstancijos Eufrozinos Zabelaitės-Medekšienės (*Konstancja Eufozyna z Zabiellów Medekszyzna*, 1716–1758) ir Žeimių dvarininko Dominiko Medekšos (*Dominik Medeksza*, ~1710–1783) sūnus, Kauno pavieta vėliavininkas Juozapas Medekša (*Józef Medeksza*, ~1744–1821) ir jo žmona Kotryna Jelenskytė-Medekšienė (*Kotryna z Jeleńskich Medekszyzna*, 1750–po 1821). Daugiau: Aleksandra Arimeta Vojevodskaitė, Kėdainių raj. Taučiūnų apyl. Aristavėlės km. buv. Aristavos dvaro sodybos istoriniai tyrimai, Vilnius, 1985, Lietuvos liaudies buities muziejus (toliau – LLBM) inv. Nr. 683.

⁴⁹² Aleksandra Arimeta Vojevodskaitė, Kėdainių raj. Taučiūnų apyl. Aristavėlės km. buv. Aristavos dvaro sodybos istoriniai tyrimai, Vilnius, 1985, LLBM inv. Nr. 683.

⁴⁹³ Pargė Marius Daraškevičius pagal: Aristavos dvaro inventorius, 1875 m., LNMMB RKRS, f. 94, b.318.

I. Krasickis XVIII a. paskutiniame ketvirtyje kritikavo valgomojo kaip prieškambario tipą⁴⁹⁴. Pasak didiko, valgyti prieškambaryje daugeliu atžvilgių yra nepatogu ir netinkama, prieškambaryje nepatogu laikyti stalo reikmenis, į apartamentą sklinda kvapai. Kartu auditorius gyrė pristatytą prie apartamento valgomąjį, nes į jį galėjo tilpti daugiau svečių.

B. Valgomasis, prijungtas prie apartamento

12 schema. Valgomasis, prijungtas prie apartamento

Valgomasis, kaip nauja patalpa, prijungta prie įprasto apartamento, kaip buvo aptarta anksčiau, buvo prapaguojuojamas tiek XVIII a. prancūzų architektūros teorijoje (7c il.), tiek rekomenduotas M. Knakfuso 1775–1776 m. tipiniame dvaro rūmų projekte vedusiam vyrui (5b schema, 13b il.) ir praktiškai realizuotas ATR valdovo Varšuvos ir Gardino Naujojoje pilyse (3 schema, 3a, b il.). Atlikus XVIII a. II p.–XIX a. I p. pradžios dvarų rūmų planavimo tyrimą, iš 36 aukščiausiojo kilmingųjų sluoksnio tirtų rezidencijų buvo nustatyti 8 objektai, kuriuose valgomasis buvo suprojektuotas kaip prijungtas prie apartamento. Šis planavimo būdas buvo dažnesnis XVIII a. II p., vėliau jo populiarumas sumenko, tačiau neišnyko. Šiame poskyryje bus aptarti šešeri XVIII a. II p. objektai (Sviackas, Taujėnai, Žeimiai, Aradna, Panemunė, Siesikai) ir du XIX a. I p. objektai (Cirkliškis, Vaitkuškis). Toks valgomasis buvo įrengiamas tiek statant naujus rūmus, tiek atnaujinant XVI–XVII a. statinius (Panemunė, Siesikai).

⁴⁹⁴ Ignacy Krasicki, 1824, p. 178–179.

Reprezentatyviausias pavyzdys, taip pat vienas ankstyviausių, buvo sukurtas į Lietuvą A. Tyzenhauzo pakviesto italų archit. G. de Sacco, kuris 1779 m. suprojektavo Valavičių (*Wołłowiczowie, Wołowiczowie*) Sviacko (*Świack, Свяцк*, Trakų vaiv., vėliau Gardino gub.) dvaro rūmus⁴⁹⁵ (12.1 schema). Istorinių šaltinių, patvirtinančių valgomojo vietą, aptikti nepavyko, tačiau šiuose rūmuose planuojant patalpas buvo akivaizdžiai sekta prancūzų architektūros teorijos pirmavaizdžiais (7c il.), kuriuose toks prie antrojo prieškambario prijungtas valgomasis buvo įprastas. Šalia numatyta tarnybinė patalpa (kredensas?), tarnybinė laiptinė bei valgomojo patalpos ikonografija tik paaiškina šioje patalpoje buvus valgomąjį.

Panašiu metu, apie 1775 m., Tiškevičių Aradnos (*Horodna, Гарадная*, Vilniaus vaiv., vėliau Vilniaus gub.) dvaro sodyboje buvo suprojektuoti nauji mediniai rūmai (galbūt garsaus saksų archit. S. B. Zugo⁴⁹⁶), kuriuose valgomasis taip pat buvo suprojektuotas prie pirmojo prieškambario (11.2 schema, 14e il.). Valgomasis turėjo jungtį su tarnybiniu koridoriumi, kuriame buvo laiptinė, vedusi į cokolį ir šoninį išėjimą. S. B. Zugo mokinyš archit. M. Knakfusas⁴⁹⁷ suprojektavo rūmus Žeimių (Trakų vaiv., vėliau Vilniaus gub., nuo 1842 m. Kauno gub.) dvaro sodyboje (12.4 schema). Atlikti žvalgomieji mūro tyrimai⁴⁹⁸ parodo, kad 1768–1787 m. sumūrytų sienų vieta nekito iki XX a. pradžios, tačiau rūmai buvo atnaujinti kelis kartus⁴⁹⁹, o XX a. pr. pirmame aukšte įrengta virtuvė, vandentiekis (išlikę vamzdyno

⁴⁹⁵ Užs. Juozapas Valavičius (*Józef Wołłowicz, 1720–1779*) jam mirus darbus pratęsė sūnus Antanas Valavičius (*Antoni Wołłowicz, 1750–1822*). Daugiau: *Lietuvos architektūros istorija*, t. 2, p. 287–288; Tadas Adomonis, Nijolė Adomonytė, t. 2, p. 50; Roman Aftanazy, t. 3, p. 139–152.

⁴⁹⁶ Užs. Liudvikas Tiškevičius (*Ludwik Skumin Tyszkiewicz, 1748–1808*) ir jo žmona kunigaikštytė Konstancija Poniatovskytė-Tiškevičienė (*Konstancja z Poniatowskich Tyszkiewiczowa, 1759–1830*), karaliaus Stanislovo Augusto brolio Kazimiero Poniatovskio (*Kazimierz Poniatowski, 1721–1800*) duktė. L. Tiškevičius taip pat turėjo rūmus Varšuvoje (Krakowskie Przedmieście, Nr. 32), jam dirbo architektai Janas Chrystianas Kamsetzeris, Stanisławas Żawadzki ir S. B. Zugas. Tyrėjų manymu, Aradnos rūmų brailas artimiausias yra S. B. Zugui, tačiau jis galėjo nebent sukurti projektą, o dėl nemažo atstumo darbus turėjo prižiūrėti kažkas kitas, in: Tadeusz Jaroszewski, „Dwor w Horodnie“, in: *Biuletyn Historii Sztuki* / Nr 28, 1966, 166–187; Natalia Batowska, Zygmunt Batowski, Marek Kwiatkowski, *Jan Chrystian Kamsetzer. Architekt Stanisława Augusta*, Warszawa: PWN, 1978.

⁴⁹⁷ Rūmai galėjo būti pradėti statyti Kauno pavieto vadovo Dominyko Medekšos (*Dominik Medeksa, 1710–1783*), tačiau 1780 m. dvarą iš Medekšų įsigijo Juozapas Kazimieras Kosakovskis (*Józef Kazimierz Kosakowski, 1737–1794*). Žinant, kad 1781 m. J. Kosakovskis tapo Livonijos vyskupu, o netrukus Vilniaus vyskupo Ignacijaus Masalskio koadjutoriumi, tikimybė, kad architektas buvo M. Knakfusas, labai reali. Tuo pačiu metu šis architektas dirbo I. Masalskio Verkiuose ir Juozapo Kazimiero Kosakovskio Jonavoje. Daugiau: *Lietuvos TSR architektūros paminklai. Istoriniai tyrimai. Istorinės apybraižos*, 1980 m. VRVA, f. 1019, ap. 11, b. 262, l. 77–78; *Lietuvos architektūros istorija*, t. 2, p. 366; Roman Aftanazy, t. 3, p. 168.

⁴⁹⁸ Žvalgomieji architektūros tyrimai. Pirmo aukšto raidos kartograma M 1:100. Rūmai. I a. planas. Robertas Zilinskas, Žeimių dvaro sodybos rūmai. Taikomieji architektūros tyrimai, Vilnius 2012. Br. Nr. 6, in: KVR, Žeimių dvaro sodyba, prieiga per internetą: <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/8a20399f-c713-4e5f-99e9-07f786ca38bb> [žiūrėta 2020–12–14].

⁴⁹⁹ Nuo 1794 m. dvarą perėmė sūnėnas (brolio Antano sūnus) Mykolas Kosakovskis (*Michał Kossakowski, 1769–1840*), kuris po mirties atiteko sūnui Simonui Kosakovskiui (*Szymon Kossakowski, 1812–1882*). Vėliau dvaras atiteko Jaroslawui Kosakovskiui (*Jarosław Kossakowski, 1842–1889*) ir pastarojo vaikams. Apie rūmus žinių teikia vienintelis 1890 m. aprašymas (Žeimių dvaro inventorių, 1890 m., KRVA, f.106, ap. 1, b. 2187, l. 9–10). 1860–1909 m. rūmai nenaudoti. XX a. pr. Žeimių dvare vyko didesni pertvarkymo ir remonto darbai, kuriems vadovavo architektas Stanislovas Bogušas Sestšencevičius (1869–1927). Daugiau: *Lietuvos TSR architektūros paminklai. Istoriniai tyrimai. Istorinės apybraižos*. 1980 m. VRVA, f. 1019, ap. 11, b. 262, l. 77–78; Roman Aftanazy, t. 3, p. 168.

fragmentai). R. Aftanazy⁵⁰⁰ didžiąją valgomojo salę XX a. pr. nurodo buvus antrame, pagrindiniame aukšte: ji buvo prijungta prie reprezentacinio apartamento, į salę patenkama tiesiai iš rūmų centre, kiemo pusėje, buvusio salono⁵⁰¹. Toks patalpų planavimas būdingas ir XVIII a. pab., todėl tikėtina, kad valgomojo vieta Žeimių rūmuose nekito.

Kiek sudėtingiau nustatyti valgomojo vietą Taujėnų (Vilniaus vaiv., vėliau Vilniaus gub., nuo 1842 m. Kauno gub.) dvaro sodybos rūmuose, kuriuos 1785 m. suprojektavo archit. Pjetro de Rossi (1760 – minimas iki 1811)⁵⁰². Rūmų statytojai buvo Lietuvos didysis raštininkas Benediktas Morikonis (*Benedykt Morykoni*, 1750–1839) ir jo žmona Marija Viktorija Radvilaitė (*Maria Wiktoria z Radziwiłłów Morykoni*, g. 1740)⁵⁰³, kuri beabejotinai turėjo būti gerai susipažinusi su modernaus valgomojo idėja. Antai jos gimtajame Nesvyžiuje erdvus valgomasis buvo kaip reprezentacinio apartamento prieškambaris, o tėvo brolio valdomoje Bialoje prijungtas prie apartamento. Šaltinių, įvardinančių Taujėnų rūmų pirmines patalpų funkcijas, nėra, tačiau (ir) kaip reprezentacinis valgomasis galėjo būti patalpa, kuri XIX a. pab.–XX a. pr. vadinta *sala balowa*. Kelti šią hipotezę leidžia šios patalpos lokacija: greta yra koplyčia⁵⁰⁴, kredensas, po sale yra ir senieji rūšiai⁵⁰⁵, taip pat ši patalpa yra arčiausiai virtuvės priestato bei vėliau įrengto žiemos sodo⁵⁰⁶. XX a. pr. įvardytas *mažasis valgomasis* taip pat leidžia manyti, kad spėjamas valgomasis, kuris XX a. pr. pavadintas *sala balowa*, tebuvo naudojamas kaip reprezentacinis, didysis, valgomasis. Šis, numanomas Taujėnų valgomasis, buvo pirmame, pagrindiniame aukšte, tai buvo didžiausia rūmų patalpa, kurios plotas buvo artimas M. V. Radvilaitės-Morikonienės gimtojo Nesvyžiaus pilies valgomojo dydžiui.

Mūrinių rūmų atnaujinimai. Naujuosius valgomuosius senose pilyse ir rūmuose įsirengė ne tik didikai. Paskui juos sekė ir besilygiuojantys stambūs bajorai. Antai Žemaičių bajorų Gelgaidų giminės atstovas Antanas Anupras Gelgaidas (*Antoni Onufry Gielgud*, ~1720–1797) ėmėsi atnaujinti Panemunės (Žemaičių sen., vėliau Vilniaus gub., nuo 1842 m. Kauno gub.) dvaro pilį (13 schema), kurioje įrengė naują valgomąją, prijungtą prie reprezentacinio apartamento beletažiniame aukšte Pietų korpusė⁵⁰⁷. Tyrėjų manymu, šie darbai buvo pradėti po 1783 m. gavus Žemaičių seniūno titulą⁵⁰⁸. Valgomojo vietą tiksliai

⁵⁰⁰ Roman Aftanazy t. 3, p. 166–168.

⁵⁰¹ Užlipus laiptais patenkama į biblioteką, toliau – rūmų centre esantis salonas (taip suplanuota buvo ir Siesikų pilyje), už salono – tradiciškai buduaras ir toliau svečių miegamasis (buvęs reprezentacinis miegamasis?).

⁵⁰² *Lietuvos architektūros istorija*, t. 2, p. 322.

⁵⁰³ IX Nesvyžiaus ir VIII Olykos ordinato, VI Bialos pono, Vilniaus vaivados, Lietuvos didžiojo etmono Mykolo Kazimiero Radvilos Žuvelės (*Michał Kazimierz Radziwiłł Rybeńko*, 1702–1762) duktė, V Bialos pono Jeronimo Florijono Radvilos (*Hieronim Florian Radziwiłł*, 1715–1760) dukterėčia.

⁵⁰⁴ Varšuvos karališkoje pilyje prie reprezentacinio apartamento prijungtos dvi patalpos – valgomasis ir koplyčia.

⁵⁰⁵ Po valgomojo bloku (valgomuoju, kredensu) paprastai buvo įrengiami ir rūšiai gėrimams laikyti.

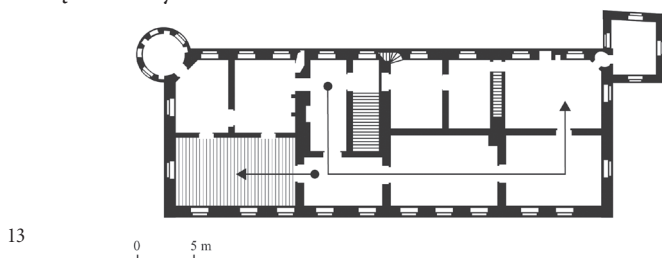
⁵⁰⁶ Valgomasis XIX a. dažnai turi ryšį su žiemos sodu (pavyzdžiui, Tiškevičių Gorodokas, Palanga).

⁵⁰⁷ Rasa Butvilaitė, „Panemunės pilies tvarkybos raida XX a.–XXI a. pradžioje“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 77–78, sudarytoja Dalia Klajumienė, 2015, p. 244.

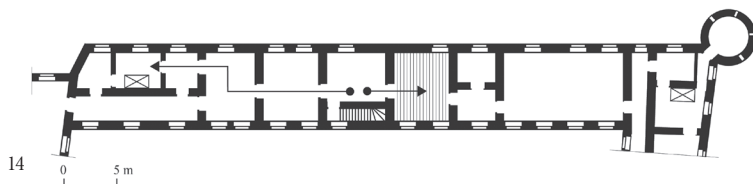
⁵⁰⁸ *Ibid.*, p. 244.

padeda nustatyti inventoriai.⁵⁰⁹ Į geltonąjį valgomojo kambarį (*pokoju żółtego stołowego*⁵¹⁰) buvo patenkama iš reprezentacinio apartamento pirmojo prieškambario. Už valgomojo buvo patogiai suplanuotas kredensas ir salė.

Valgomasis prie reprezentacinio apartamento antrame beletažiniame aukšte buvo ir renesansinėje Siesikų (Vilniaus vaiv., vėliau Vilniaus gub.) dvaro pilyje (14 schema, 14f, 16f il.), kuri 1746 m. atiteko Daugėloms. R. Aftanazy, bendravęs su paskutiniaisiais savininkais, teigia, kad naujasis valgomasis vadintas *valgomojo sale-arsenalu*⁵¹¹ (*Sala jadalnia zbrojownia*), ir buvo įrengtas atidalintoje ankstesnės salės dalyje⁵¹². Architektūriniai mūro tyrimai⁵¹³ patvirtina, kad 1770–1800 m. renesansinė salė buvo padalyta į tris mažesnes patalpas⁵¹⁴. Tačiau net ir suskaidžius erdvę, naujasis valgomasis išliko didžiausia rūmų patalpa. Tai, kad naujai įrengtas valgomasis nuo 1770–1800 m. nekeitė savo vietos, išties labai tikėtina, nes Daugėloms Siesikai priklausė iki pat 1940 metų. Be senosios renesansinės salės vietoje įrengto valgomojo (kuris užėmė tik pusę buvusios salės dydžio), kredenso, dar buvo įrengtas ir svečių kambarys.

13 schema. Panemunė. Valgomasis, prijungtas prie reprezentacinio apartamento⁵¹⁵

14 schema. Siesikai. Valgomasis, prijungtas prie reprezentacinio apartamento⁵¹⁶

⁵⁰⁹ Panemunės pilies ir dvaro 1826 m. inventorinis nuorašas, VRVA, f. 9, b. 101; f. 1019, ap. 11, b. 101; Panemunės pilies ir dvaro 1833, 1840 ir 1857 m. inventoriniai nuorašai, *Ibid.*, f. 1019, ap. 11, b. 17; l. 1–23; f. 9, b. 101.

⁵¹⁰ Panemunės pilies ir dvaro 1826 m. inventorinis nuorašas, *Ibid.*, f. 9, b. 101; f. 1019, ap. 11, b. 101.

⁵¹¹ Ginklus valgomajame mini ir V. Meištavičius, in: *Walerian Meysztowicz*, p. 99.

⁵¹² Roman Aftanazy, t. 4, p. 341.

⁵¹³ Centriniai rūmai, architektūriniai tyrimai. Antro aukšto statybos laikotarpių kartograma M 1:100. Iš Gražina Kirdeikienės, Siesikų dvaro sodyba, G257K. Kultūros vertybių pagrindinis dosjė. Kultūros paveldo centro paveldosaugos biblioteka, 2000 m.

⁵¹⁴ Tuo metu dvarą valdė Konstantino Daugėlos (*Konstanty Dowgiałło*, ?–?) sūnus Kazimieras (*Kazimierz Dowgiałło*, 1740–1800).

⁵¹⁵ Parengė Marius Daraškevičius pagal: VRVA, f. 9, b. 101; f. 1019, ap. 11, b. 101.

⁵¹⁶ Parengė Marius Daraškevičius pagal: Siesikų pilies istorinė medžiaga. Fotofiksacijos, 1996 m, Gražinos Kirdeikienės asmeninis archyvas, in: *KVR*, [interaktyvus], prieiga per internetą: <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/D3E4376D-781C-4A43-A63E-E87E5A03895D/true> [žiūrėta 2016–12–13].

XIX a. I pusėje valgomasis, prijungtas prie reprezentacinio apartamento, nebuvo itin populiarus. Iš 19 tirtų šio laikotarpio objektų tik dviejuose valgomasis buvo įrengtas kaip prie apartamento prijungta patalpa (Cirkliškis, Vaitkuškis). Cirkliščio dvaro rūmuose⁵¹⁷ (Vilniaus gub.), kurie, manoma, pradėti statyti 1796 m. L. Gucevičiaus⁵¹⁸, o baigti iš Vienos pakviesto architekto 1820–1823 metais⁵¹⁹. Valgomojo kambario vietą XX a. pr. R. Aftanazy⁵²⁰ mini buvus prie salono, sodo pusėje, taigi kaip prijungtą prie reprezentacinio apartamento patalpą (16 h il.). Iš dalies išlikęs sienų dekoras ir atlikti valgomojo kambario polichromijos tyrimai (25g il.) leidžia manyti, kad ši patalpa nuo pat pradžių galėjo būti valgomasis. Valgomojo funkcijai itin patogios turėjo būti dvi gretimos tarnybinės patalpos (XX a. pr. naudotos kaip kredensas) ir šoninis išėjimas, kuris atsivėrė į ledainės bei buvusios virtuvinės oficinios pusę (XX a. pr. virtuvė įrengta rūmų rūsyje).

Valgomasis⁵²¹, prijungtas prie reprezentacinio apartamento prieškambario (biliardinės) ir salono, buvo Vaitkuškyje⁵²² (Kauno gub.). 1857–1862 m. rūmai projektuoti paties savininko Stanislovo Ščensno Kosakovskio (*Stanisław Szczęśny Kossakowski*, 1795–1872) padedant archit. Bonifacui Pavlovskiui (*Bonifacy Pawłowski*)⁵²³. Nors šiuose neogotikiniuose rūmuose atsispindi Austrijos, Vokietijos ir Anglijos įtaka, tačiau nėra Anglijos dvarams XIX a. būdingo holo, aplink kurį rikiuojasi svarbiausios bendro naudojimo patalpos, o miegamieji atskirti kitame aukšte ar fligelyje. Vaitkuškio rūmuose patalpų planavimas išliko tradicinis – suformuotas reprezentacinis apartamentas (14i il.). Tam įtakos galėjo turėti ir prancūzų kilmės dvaro šeimininko žmonos Aleksandros de Laval de la Loubrierie-Kosakovskienės (*Aleksandra de Laval de la Loubrierie Kossakowska*, 1811–1886) auklėjimas versalietišku *ancien régime* stiliumi⁵²⁴.

Aptariamam periodu valgomojo, prijungto prie apartamento, planinis sprendimas buvo mažiausiai paplitęs. Kiek dažniau tyrimo metu aptiktas valgomasis, kuris buvo visiškai nesusietas su apartamentu, o šį skaičių dar pagausintų šių abiejų, mišrus planavimo būdas.

⁵¹⁷ Užs. Juozapas Mostovskis (*Józef Mostowski*, 1763–1817), pabaigė jo žmona Domicelė Sekeržinskytė-Mostovskienė (*Domicella z Siekierzyńskich Mostowska*, ~1760–1826).

⁵¹⁸ Autorystė spėjama, in: Tadas Adomonis, Nijolė Adomonytė, p. 54.

⁵¹⁹ *Lietuvos architektūros istorija*, t. 2, p. 377–380.

⁵²⁰ Roman Aftanazy, t. 3, p. 60–69.

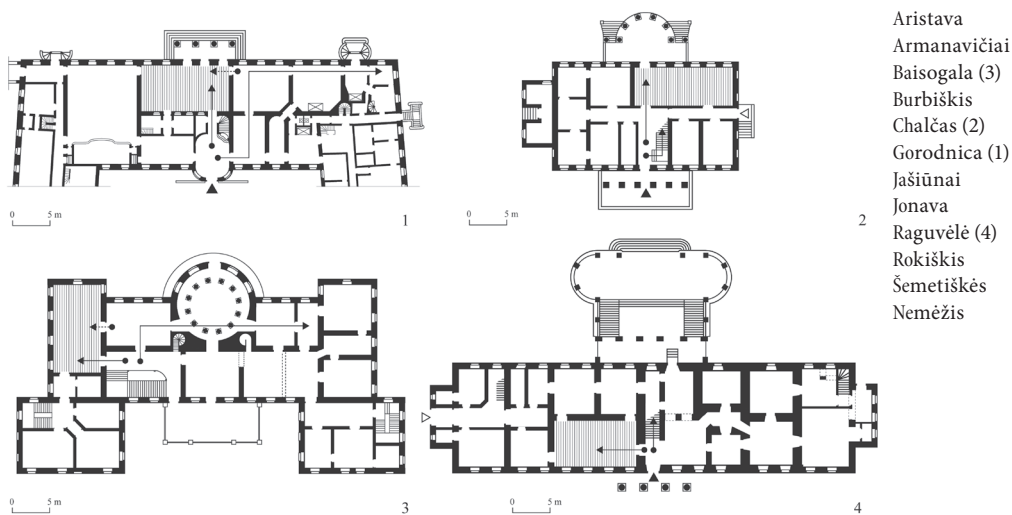
⁵²¹ Į didžiausią patalpą rūmuose, valgomąjį, vedė ketverios dvivėrės durys: dvejios iš reprezentacinio apartamento-priekambario, buvusio kaip biliardinė, ir salono, iš laiptinės bei vaikų kambario. Valgomojo langai atsivėrė į verandą, kurioje šeima mėgo pietauti ir priimti šiltuoju sezonu svečius (Apie tai byloja išlikusios nuotraukos saugomos ČDM (Ta 5296, 36 p. 506, Ta 5202 49 p. 986, Ta 5202 49 p. 987)). Kredensas (*kredens*) ir tarnybinė laiptinė / šoninis įėjimas buvo įrengti už prieškambario-biliardinės, tad norint patekti į valgomąjį reikėdavo kirsti šią patalpą. Durys, vedusios iš biliardo kambario, valgomojo pusėje buvo pridengtos širma, tai rodo, kad maistas išties patekdavo būtent pro šias duris (ČDM, Ta 5223 2 p.2(2603), Ta 5199 48 p.791, Ta 5199 48 p.792, Ta 5190 28 p.33(28)). Prieškambario prieš valgomąjį buvimas buvo įprastas rūmų planavime, tokiais atvejais jis galėjo atlikti ir bufeto funkciją, kurioje prieš tiekiant į stalą liokajams buvo patogų deramai pasiruošti.

⁵²² Jonas Eustachijus Kosakovskis, 2019.

⁵²³ *Lietuvos architektūros istorija*, t. 3, p. 354–355; Tadas Adomonis, Nijolė Adomonytė, p. 88.

⁵²⁴ Walerian Meysztowicz, p. 74.

C. Valgomasis atskirai nuo apartamento

15 schema. Valgomasis atskirai nuo apartamento.

Atlikus XVIII a. II p.–XIX a. pradžios dvarų rūmų planavimo tyrimą, iš 39 aukščiausiojo kilmingųjų sluoksnio tirtų rezidencijų buvo nustatyti šeši objektai (Kelmė, Raguvėlė, Burbiškis, Chalčas, Jašiūnai, Jonava), kuriuose valgomasis buvo suprojektuotas atskirai nuo apartamento ir trys, kuriuose valgomasis buvo planuotas mišriai (Gorodnica, Armanavičiai, Baisogala), tai yra ir kaip atskirtas nuo apartamento, ir kaip prijungtas prie apartamento.

Valgomasis atskirai nuo apartamento tame pačiame ar kitame aukšte prancūzų architektūros teorijoje buvo propaguojamas bene anksčiausiai. Apie valgomojo planavimą atskirai nuo apartamento, prie laiptinės dar XVII a. pab. rašė A. Ch. Davileris (7d il.). XIX a. I p. šis tipas susilaukė ir lenkų bei lietuvių architektūros teoretikų dėmesio: valgomąjį atskirai nuo apartamento siūlė įrengti 1828 m. N. Rougetas (13e il.), 1851 m. B. Podčasinskis (6 schema, 13g, h il.) bei 1844 m. K. Potockos-Nakwaskos išleistas dvarininkėms skirtas namų ūkio vadovas⁵²⁵, kuriame rekomenduotas N. Rougeto veikalas. Toks valgomasis laikytas patogesniu nei pereinamas valgomasis-prieškambaris.

Kaip minėta, valgomasis pirmiausia plito Lietuvos didikų aplinkoje. Nors šis sluoksnis nebuvo uždaras, stambiais bajorams į aukštesnes gretas prasibrauti buvo nelengva⁵²⁶. Įdomus XVIII a. II pusėje buvo iš stambių bajorų elito kilusio Antano Tyzenhauzo (*Antoni Tyzenhauz*, 1733–1785) atvejis. Nuo 1765 m. užėmęs aukštą senatoriaus pareigą, tapęs svarbiu valstybinio lygmens veikėju bei įgavęs galią ir pakankamus finansus, pasistatė naują

⁵²⁵ Karolina Nakwaska, 1844.

⁵²⁶ Zigmantas Kiaupa, p. 38.

modernią rezidenciją. Gardino priemiestyje Gorodnicoje (*Horodnica, Гарадніца*, Trakų vaiv., vėliau Gardino gub.) archit. G. de Sacco ir Josephas Mezeris 1765–1774 m. suprojektavo rūmus (15.1 schema, 14c il.), kuriuose buvo suformuotas reprezentacinis apartamentas, prasidėjęs vestibulio dešinėje, o kairėje (už tarpinės patalpos) buvo didelė salė su scena, priešais – pailga salė su gretimomis nedidelėmis pagalbinėmis patalpomis. Ši tarp salės su scena ir reprezentacinio apartamento buvusi pailga salė XX a. pr. buvo vadinama valgomuoju⁵²⁷, tačiau, labai tikėtina, kad nuo pat pradžių ši patalpa buvo suplanuota kaip valgomasis. Daryti šią prielaidą leidžia patalpos forma, dydis, lokacija, jungtys su kitomis patalpomis ir G. de Sacco projektuoti Karolinos rūmai, kuriuose analogiškai buvo prie valgomojo suprojektuoti du vidiniai kredensai (30a il.). Toks Gorodnicos valgomasis priskirtinas mišriam planavimui, nes taip pat turėjo jungti ir su reprezentaciniu apartamentu. A. Tyzenhauzas po Europą keliavo kartu su sūnėnu Ignacijumi Tyzenhauzu⁵²⁸ (*Ignacy Tyzenhauz*, 1760–1822), kurio Rokiškio dvaro (Vilniaus gub.) rūmuose, spėjama salė-valgomasis taip pat turėjo dvigubą jungtį. 1826 m. inventoriuje minima *sala*⁵²⁹, tikėtina, buvo (ir) valgomasis. Taip manyti leidžia keletas prielaidų: pirma, reprezentacinis apartamentas prasidėjo vestibulio kairėje⁵³⁰, antra, į tiesiai už vestibulio buvusią centrinę salę (spėjamą valgomąjį) taip pat vedė koridorius, kuriame buvo indams laikyti skirtos lentynos ir laiptai, vedę į cokoliniame aukšte buvusį kredensą bei kavos ruošimo patalpą, vadinamąją „kavernę“. Rokiškio numanomo valgomojo planavimas taip pat priskirtinas mišriam tipui, nes turėjo jungtį su reprezentaciniu apartamentu (salonu ir kabinetu). XX a. pr. ši salė išties jau buvo kaip valgomasis, tai patvirtina Helenos z Przewdzickich Czetwertyńskos (1875–1966) prisiminimai⁵³¹. Kalbant apie Tyzenhauzų dvarų valgomuosius, galima pridurti, kad Antano Tyzenhauzo (*Antoni Tyzenhauz*, 1756–1816) namo Vilniuje Subačiaus g. 23-iojoje posesijoje valgomasis XVIII a. pab. irgi buvo suplanuotas atskirai nuo apartamento⁵³².

⁵²⁷ Roman Aftanazy, t. 3, p. 46.

⁵²⁸ Stanisław Kościółkowski, *Antoni Tyzenhauz: podskarbi nadworny litewski: Studia nad wewnętrznymi dziejami Litwy w początkach panowania Stanisława Augusta (1765–1780)*, t. II, przygot. do druk. Lidia Ciołkoszowa, Londyn: Wydawnictwo Społeczności Akademickiej Uniwersytetu Stefana Batorego, 1970–1971, p. 341–342. *Op. cit.* Indrė Kačinskaitė, „Tyzenhauzų Rokiškio dvaro sodyba: istorinio vaizdo retrospekcija“, in: *ACTA Academiae Artium Vilnensis*, t. 86–87, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2017, p. 32–33.

⁵²⁹ Rokiškio dvaro sodybos inventorių, 1825 m., RKM Rokiškio dvaro archyvas, Nr. 4035. l.3–4.

⁵³⁰ Reprezentacinio apartamento patalpų seka: a) vestibulis, vad. geltonasis biliardo kambarys (*pokoil bilardowego żółtego*); b) prieškambaris, šviesiai žydras (*przedpokoil swiatło błękitny*); c) rožinis kambarys, su frizu, puoštu vynuogėmis (*pokoil różowego*); d) žydrasis gyvenamasis kambarys (*pokoil bawialnego błękitnego*); e) reprezentacinio miegamojo tipo patalpa (su lova alkovoje), vad. tamsiai mėlynas svečių kambarys (*pokoil gosciniego sinego*); f) kabineto tipo patalpa, vad. arkadinis kambarys (*pokoil arkadowego*). Pagal: Rokiškio dvaro sodybos inventorių, 1825 m., RKM Rokiškio dvaro archyvas, Nr.4035. l.3–4.

⁵³¹ Roman Aftanazy, t. 4, p. 319–327.

⁵³² Tyzenhauzų namo Vilniuje Subačiaus gatvėje projektas, XVIII a. pab., archit. nežinomas, VUB RS, f. 78, b. 978, l. 1–2. Šia tema buvo skaitytas pranešimas konferencijoje Marius Daraškevičius, „Patogus valgomasis. Didikų namų patalpų planavimo ypatumai Vilniuje XVIII a. pabaigoje: Tyzenhauzų namo Subačiaus g. 3 atvejis“, tarptautinė mokslinė konferencija *Vilnius ir vilniečiai* (2019 m. lapkričio 14–15 d. Vilnius, organizatorius – Lietuvos istorijos institutas).

Panašu, kad valgomojo dviguba jungtis su vestibuliu ir antrąja reprezentacinio apartamento patalpa buvo pasirinkta ir Sirinų⁵³³ (*Szyryn*) Armanavičių (*Hermanowicze, Германавічы*, Polocko vaiv., vėliau Minsko gub.) dvaro sodybos rūmuose⁵³⁴. Pasak R. Aftanazy, XX a. pr. valgomasis su salonu buvo didžiausia beletažinio aukšto patalpa. Tyrimo *in situ* metu buvo nustatytas antro aukšto kapitalinių sienų tinklas⁵³⁵. Tikėtina, kad valgomasis buvo kiemo pusėje⁵³⁶ ir turėjo jungtį tiek su antro aukšto vestibuliu, tiek su reprezentaciniu apartamentu. Toks beletažinio aukšto reprezentacinio apartamento suplanavimas su atskiru valgomuoju galėjo būti nuo pat rūmų pastatymo pradžios. Pastarieji trys pavyzdžiai (Gorodnicos, Rokiškio ir, ko gero, Armanavičių) iliustruoja dvigubą valgomojo tipą – ir kaip atskirtą, ir kaip sujungtą su apartamentu.

Tačiau valgomasis galėjo būti ir visiškai atskirtas nuo reprezentacinio apartamento ir įrengtas kitame aukšte. Komarų Raguvėlės dvaro⁵³⁷ (Vilniaus vaiv., vėliau Vilnius gub.) XVIII a. pab.–XIX a. pr. išplėstuose rūmuose⁵³⁸ valgomojo salės vieta (15.6 schema) žinoma iš paskutiniųjų savininkų, valdžiusių dvarą XX a. pradžioje, pateiktos informacijos. Tačiau, panašu, kad valgomasis įrengtas XVIII a. pab.–XIX a. pr. išliko toje pačioje vietoje visą dvaro egzistavimo laikotarpį. Tai leidžia manyti vietos tipiskumas (prie laiptinės), patalpos forma (pailga, atgręžta į kiemą) ir jungtys (šalia tarnybinės patalpos, šoninis išėjimas virtuvės pastato link).

Atskiro valgomojo tipas, plitęs LDK dvarų sodybose XVIII a. II pusėje, netrukus dėmesio susilaukė ir tarp Vilniaus universiteto Architektūros katedros auklėtinių – L. Gucevičiaus mokinio Jono Podčasinskio (*Jan Podczaszyński*, ?–1800) sūnaus K. Podčasinskio⁵³⁹ ir jo mokinio T. Tiškecko⁵⁴⁰. K. Podčasinskio projektuotuose Jašiūnų (Vilniaus gub.) dvaro rūmuose⁵⁴¹ (14,4 schema) apie valgomojo buvimą XX a. pr. pirmame aukšte užsimena

⁵³³ Waleryan Meysztowicz, p. 83–87.

⁵³⁴ Užs. Ignacijus Širinas (*Ignacy Szyryn*, ?–1796), baigė jo sūnus Justinas Širinas (*Justyn Szyryn*, ?–1852 m.), archit. nežinomas, tikėtina pradėti statyti XVIII a. pab. Daugiau: Roman Aftanazy, t. 1, p. 230–233.

⁵³⁵ Antro aukšto spėjamo valgomojo erdvę šiuo metu skaido trys naujos pertvaros. Rūmų pirmo aukšto kapitalinių sienų tinklą publikavo nustatė ir A. Kulaginas (Анатолий Николаевич Кулагин, p. 86.).

⁵³⁶ Salonas neabejotinai turėjo būti reprezentacinio apartamento dalis, todėl jo vieta galėjo būti tik sodo pusėje. Apartamentų patalpų funkcijos XIX a. pr., gali būti, buvo pasiskirsčiusios tokia tipiška apartamentų struktūrai tvarka: laiptinė (išlikęs) > vestibulis (iš čia galima patekti ir į vieną iš dviejų didžiausių patalpų, spėjamą valgomąją) > kampinė patalpa (prieškambaris?) > salonas? (viena iš dviejų didžiausių patalpų, spėjamas salonas) > miegamasis (sprendžiama iš alkovos) > kabinetas (sprendžiama iš vietos – kampinė patalpa su išėjimu į tarnybinę laiptinę).

⁵³⁷ Užs. Ignacijus Komaras (*Ignacy Komar*) (pradėjo statyti naujus dvaro pastatus XVIII a. 8–9 deš.) ir Juozas Komarai (*Józef Komar*, ~1770–1847), kurio metu pristatyta dalis, kurioje įrengtas valgomasis (*wielka sala jadalna*) minimas XX a. pr. R. Aftanazio (Roman Aftanazy, t. 4, p. 333.) ir dvaro paveldėtojų.

⁵³⁸ Mūro kartograma, in: Asta Prikockienė, Raguvėlės dvaro sodybos rūmų (u.k. 24868) architektūriniai tyrimai. Kaunas, 2016, KPD archyvas, in: KVR, [interaktyvus], prieiga per internetą: <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/e0460038-095a-4aab-bbf9-3f4e9194cb80> [žiūrėta 2016–12–13].

⁵³⁹ Daugiau: Adomonis, p. 64; Vytautas Levandauskas, Architektas Karolis Podčasinskis, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 4, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1994.

⁵⁴⁰ Daugiau: Tadas Adomonis, Nijolė Adomonytė, p. 74.

⁵⁴¹ Užs. Mykolas Balinskis (*Michał Wincenty Feliks Baliński*, 1794–1864) ir Sofija Sniadeckytė-Balinskienė (*Zofia Elżbieta Anna ze Sniadeckich Balińska*, 1798–1880), archit. K. Podčasinskis, statyta 1824–1828 m., XIX a. II p. interjeras buvo atnaujintas.

R. Aftanazy. Galbūt, kad šioje patalpoje pirmame aukšte buvo taip pat ir valgyta nuo pat pradžių, o reprezentacinis apartamentas buvo antrame beletažiniame aukšte. Patogios stačiakampio formos pirmo aukšto valgomasis su tiesioginiu išėjimu į sodą yra artimas *sala terrena* (vok. *gartensaal*) planavimo principui⁵⁴², todėl dėl vėsos ir sodo jungties ypač tiko vasaros rezidencijai. Tačiau pirminės valgomojo vietos derėtų ieškoti antrame aukšte⁵⁴³.

T. Tiškeckis, 1830–1847 m. projektuodamas (14h il.) valgomąjį Komarų Baisogalos⁵⁴⁴ (Vilniaus gub.) dvaro rūmuose (15.5 schema) jį pakėlė į antrąjį beletažinį aukštą. Baisogalos valgomasis, kaip ir Gorodnicoje bei Armanavičiuose, turėjo dvigubą jungtį: į valgomąjį buvo galima patekti tiek iš laiptinės, tiek iš pirmosios apartamento patalpos. Taip pat buvo įrengtas atskiras įėjimas tarnams iš krenseno ir už jo esančios tarnų laiptinės⁵⁴⁵.

Pagal archit. M. Šulco projektą perstatyti Tiškevičių Nemėžio dvaro (Vilniaus gub.) rūmai⁵⁴⁶. Žinant, kad rūmų kapitalinis sienų tinklas nesikeitė⁵⁴⁷, pasitelkus 1851 m. baldų⁵⁴⁸ ir 1866 m. dvaro⁵⁴⁹ inventorius, galima teigti, kad valgomasis XIX a. vid. buvo kairiajame rūmų sparne – tai vadinamasis *Žalasis kambarys* (*pokoï zielony*). Tačiau jo santykis su reprezentaciniu apartamentu⁵⁵⁰ išlieka neaiškus. Žalasis kambarys tegalėjo būti vienoje iš dviejų patalpų, tačiau polichromijos tyrimai šiose patalpose nebuvo atlikti⁵⁵¹. Sprendžiant pagal galimą būdingą valgomojo vietą, valgomasis už šokių salės niekada nebuvo įrengtas, todėl vienintelė galima vieta būtų kiemo pusėje – pirmą patalpą vestibulio kairėje. Ateityje

⁵⁴² *Sala terrena* būdinga XVII–XVIII a. rūmų architektūrai, paprastai formuojama centrinėje rūmų ašyje, pirmame aukšte, kuri jungia sodą ir vestibulį su laiptine. Dėl patalpos lokacijos pirmame aukšte ši patalpa buvo patogiai eksploatuoti vasaros rezidencijose, nes išsaugodavo vėšą, todėl neretai formuota kaip grota, su fontanu, joje buvo malonu valgyti vasaros metu.

⁵⁴³ Antro, beletažinio, aukšto planavimas buvo tipiškas, todėl jame taip pat galėjo būti nesunkiai įrengtas valgomasis. Jis galėjo būti įrengtas dviejose vietose: kaip pirmasis prieškambaris arba kaip atsieta nuo apartamento (įrengtas bibliotekoje). Tokiu atveju už šios patalpos buvusi kampinė patalpa būtų patogiai buvusi kaip krensenas, o už jos įrengta laiptinė užtikrintų susisiekimą su pirmu aukštu ir šoniniu išėjimu virtuvės link.

⁵⁴⁴ Nijolė Lukšionytė-Tolvaišienė, „Romantizmo sklaida architekto Tomo Tiškeckio projektuose, skirtuose Lietuvos dvarams“, *Acta Academiae artium Vilnensis*, t. 47–48, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2008, p. 195–216.

⁵⁴⁵ 1890–1911 m. įrengti iš sodo pusės rizalitai, kuriuose įrengta nauja laiptinė prie krenseno.

⁵⁴⁶ Už. Mykolas Tiškevičius (*Michał Józef Tyszkiewicz*, 1761–1839) arba jo sūnus Benediktas Emanuelis (*Benedykt Emanuel Tyszkiewicz*, 1801–1866), pagal archit. Mykolo Šulco projektą (Adomonis, 1997, p. 63), darbus prižiūrėjo archit. Stanislovas Kosakovskis, in: *Kultūros paminklų enciklopedija*, t. 2, p. 324; *Lietuvos architektūros istorija*, t. 2, p. 499.

⁵⁴⁷ Nemėžio (Vilniaus raj.) buvusio dvaro rūmai ir arklidė. Istoriniai tyrimai. I dalis. VRVA f. 1019, ap. 11, b. 3352, l. 22.

⁵⁴⁸ Nemėžio dvarų baldų inventorius, 1851 m, LVIA f. 716, ap. 1, b. 3661, l. 4.

⁵⁴⁹ Nemėžio dvaro inventorius, 1866 m, LVIA f. 716, ap. 1, b. 4472, l. 1v.

⁵⁵⁰ Reprezentacinis apartamentas prasidėjo vestibulio kairėje: a) pirmasis prieškambaris-biliardinė (*pokoï pierwszy*, minimas biliardo stalas); b) antrasis kambarys (*pokoï 2*, minimas kortų stalas, tai nedidelis kampinis, kabineto tipo kambarėlis); c) gyvenamasis kambarys (*pokoï bawialnia*); d) kambarys, buvusi koplyčia (*pokoï gdzie była kaplica*; tai kampinė nedidelė kabineto tipo patalpa); e) salė (*sala*; minimas fortepijonas, šokių ir muzikos salės tipo patalpa). Toliau minimas žalasis kambarys – valgomasis (*pokoï zielony*; su stalu ir 24 kėdėmis, neabejotinai tai buvo valgomasis), už jo kambarėlis (*pokoï po drugie stronie*), mažasis šoninis vestibulis (*sionek*) ir krensenas (*kredens*). (Nemėžio dvarų baldų inventorius, 1851 m, LVIA f. 716, ap. 1, b. 3661).

⁵⁵¹ Buv. Nemėžio dvaro centrinių rūmų ir žirgyno Vilniaus raj. polichrominių paieškų ataskaita. VRVA, f. 1019, b. 11, ap. 3358.

atlikti polichromijos tyrimai galėtų patikslinti šią prielaidą. XX a. pr. valgomojo vieta kito: pasak R. Aftanazy⁵⁵², valgomasis buvo vestibulio dešinėje, pirmoje patalpoje, kaip apartamento prieškambaris. Taigi įrengtas ankstesniame biliardo kambaryje.

Atskiras nuo apartamento valgomasis, tiek tame pačiame, tiek kitame aukšte, aptinkamas ir nenustatytų architektų kurtuose aptariamojo laikotarpio dvaruose. Pavyzdžiui, Chalčo (*Chalcz / Halcz, Халчы*, Minsko vaiv.) dvaro sodybos rūmuose⁵⁵³ (15.3 schema) valgomasis kaip ir Raguvėlėje bei Jašiūnuose numatytas pirmame aukšte, atskirai nuo reprezentacinio apartamento. Didelė, ilga ir siaura valgomojo salė⁵⁵⁴ turėjo tarnybines duris į šoninį koridorių, kurio gale buvo šoninis išėjimas (šiuo metu užmūrytas) į virtuvės pastato pusę (neišklikęs). Pirmajame aukšte buvo ir kita nebūdinga apartamento patalpa – biblioteka, o reprezentacinis apartamentas driekėsi antrame beletažiniame aukšte. Burbiškio dvaro sodybos rūmuose⁵⁵⁵ tiksli valgomojo vieta nėra žinoma, tačiau remiantis analogais galima gana tiksliai nustatyti vietą. Valgomasis galėjo būti pirmame, pagrindiniame aukšte, vestibulio kairėje, o apartamentas turėjo prasidėti priešais arba dešinėje. Šalia spėjamo valgomojo buvo tarnybinė patalpa (kredensas?) ir šoninis koridorius vedęs šoninio išėjimo link, atsiveriančio į lauko virtuvės pusę.

Medinių rūmų atnaujinimai. Apie 1745–1750 m. statyti Kosakovskių Jonavos rūmai buvo suplanuoti pagal ankstesnį pavyzdį, juose valgomojo dar nebuvo⁵⁵⁶. Vyskupas J. K. Kosakovskis, valdęs ir netoliese esantį Žeimių dvarą, XVIII a. 8 deš. rūmus atnaujino. Dvaro rūmų planavimą tyrinėjusi D. Puodžiukienė nustatė, kad rūmų patalpos buvo perplanuotos, šiuo periodu atskirai nuo apartamentų buvo įrengta ir valgomojo salė, už kurios buvo dvi kredenso patalpos ir šoninis išėjimas. Įdomu, kad tarp valgomojo ir salės, kuri buvo rūmų centre sodo pusėje, taip pat buvo ir teatro patalpos. Taigi planuota panašiai kaip A. Tyzenhauzo Gorodnicoje, kurioje, tikėtina, J. K. Kosakovskis buvo lankęsis.

1770–1780 m. Lietuvos didysis raštininkas Aloizas Sulitrovskis (*Alojzy Sulistrowski*, apie 1735–1795) pastatė naujus medinius Šemetiškių (*Szemetowszczyzna, Шэметава*, Vilniaus vaiv.) dvaro sodybos rūmus. Ar juose jau buvo įrengtas ir valgomasis, nežinoma, tačiau XIX a. pr. rūmai buvo atnaujinti⁵⁵⁷, o didžioji valgomojo salė, pasak R. Aftanazy, išliko senojoje rūmų vietoje – rūmų centre už vestibulio sodo pusėje (kaip Aristavoje). Po pertvarkymo vestibulis buvo sumažintas, jo dešinėje prasidėjo reprezentacinis apartamen-

⁵⁵² Roman Aftanazy, t. 4, p. 250.

⁵⁵³ Užs. Bajorų maršalas Otonas Voinič-Sianoženskis (*Otton Woynicz-Sianożęcki*, 1803–1866), įsigijęs dvarą XIX a. pr. iš Stanislovo Chaleckio (*Stanisław Chalecki*, ?–1805). Archit. nežinomas, statyba vyko XIX a. pr. Daugiau: Roman Aftanazy, t. 1, p. 30.

⁵⁵⁴ Chalčo dvaro rūmų pirmo aukšto apmatavimai, BGANTD LA f. 91, ap. 1PD b. 205 l.1.

⁵⁵⁵ Užs. Anupras Venslovavičius (*Onufry Węclawowicz*, 1805–1880). archit. nežinomas, statyta 1853 m.

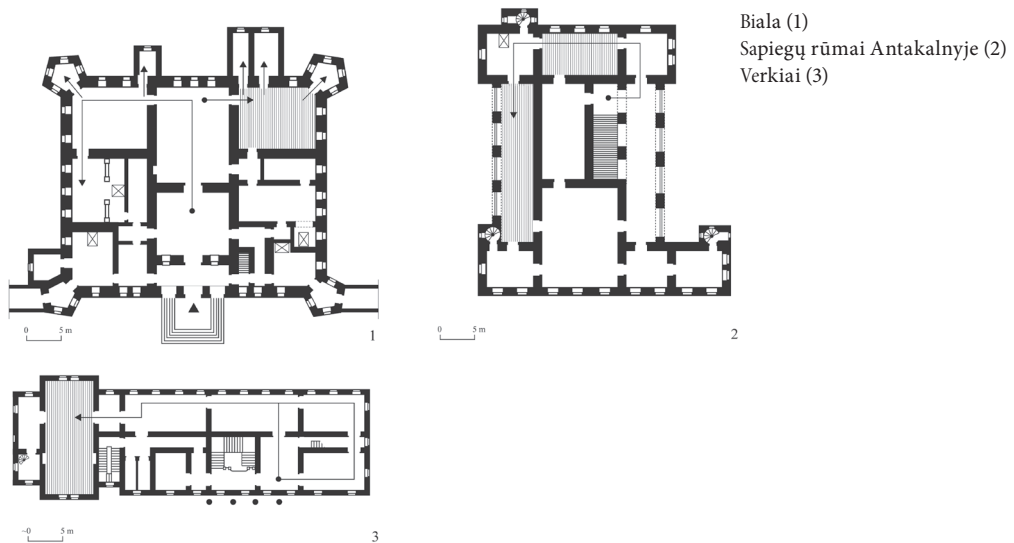
⁵⁵⁶ Dalė Puodžiukienė, 2020, p. 53.

⁵⁵⁷ Rūmus paveldėjo A. Sulitrovskio dukra Konstancija Sulitrovskytė (*Konstancja z Sulistrowskich Skirmuntowa*, 1806–1845), ištėkėjusi už Aleksandro Skirmunto (*Aleksander Skirmunt*, 1798–1870), vėliau paveldėjo sūnus Konstantinas Skirmuntas (*Konstanty Skirmunt*, 1828–1880) ir jo žmona Gabrielė Umiastovskytė-Skirmantienė (*Gabriela z Umiastowskich von Nandelstädt*, 1839–1922). Daugiau: Roman Aftanazy, t. 4, p. 367–371.

tas⁵⁵⁸, o kairėje buvo kanceliarija. Galima spėti, kad Šemetiškių valgomasis taip pat buvo atsietas nuo reprezentacinio apartamento arba mišraus planavimo.

Jei atnaujinant medinius dvarų rūmus pertvarkymas galėjo būti atliekamas gana nesunkiai, deja, atnaujinant XVII a. mūrinius statinius tą padaryti ne visuomet pavykdavo.

Netipiniai valgomojo planavimo atvejai

16 schema. Netipiniai valgomojo planavimai

Netipiniai valgomojo planavimo atvejai buvo sunkiai išvengiami atnaujinant ankstesnius rūmus, ypač mūrinius. Atlikus šio periodo dvarų rūmų planavimo tyrimą, iš 39 aukščiausiojo kilmingųjų sluoksnio tirtų rezidencijų buvo nustatyti 3 objektai, kuriuose suprojektuoto valgomojo nepavyko priskirti nė vienam iš anksčiau aptartų tipų. Tai du XVIII a. II p. objektai (Sapiegų Antakalnis, Biala) ir vienas XIX a. I p. objektas (Verkiai).

Įrengiant naujus valgomuosius XVII a. pastatuose teko taikytis prie plano sąrangos. Bialos (*Biała*, *Белая*, Brastos vaiv., vėliau Austrijos imperijos Vakarų Galicija, nuo 1815 m. Lenkijos karalystė) dvare neįgyvendinus grandiozinių naujų rūmų projekto (5 il.), tikėtina, kad buvo atnaujinti senieji XVII a. pr. statyti rūmai (16.1 schema). 1766 m. inventoriuje pirmame aukšte minimas valgomojo kambarys (*pokój stołowy*), kuris yra įrengtas panašiai kaip ir Branickių Balstogėje – rūmų centre esančios salės dešinėje pusėje, vietoje ankstesnio apartamento. Tačiau Bialoje aplink valgomąjį esančiuose priestatuose buvo biblioteka (kaip ir valgomasis, taip pat ne tipiška reprezentacinio apartamento patalpa) ir du kabi-

⁵⁵⁸ Mažasis salonėlis (*mały salonik*), didysis salonas (*duży salon*), kambarys (*pokój*) ir buduaras (*buduar*). In: Roman Aftanazy, t. 4, p. 370.

netai, kurie komplikuoja šio valgomojo planavimo būdo nustatymą. Jei ne minėtieji prie valgomojo prijungti kabinetai ir biblioteka, tuomet Bialos valgomąjį galima būtų traktuoti kaip prišlietą prie apartamento.

Antakalnyje Kazimiero Jono Sapiegos (*Kazimierz Jan Sapieha*, 1642–1720) 1689–1692 m. statytuose rūmuose⁵⁵⁹ (16.2 schema) buvo daugiafunkcė salė (*izba stołowa*), kuri XVIII a. II pusėje jau nebetenkino pakitusių poreikių. 1766–1793 m. rūmus atnaujino Aleksandras Mykolas Sapiega (*Aleksander Michał Sapieha*, 1730–1793)⁵⁶⁰, 1793–1797 m. – Pranciškus Sapiega (*Franciszek Sapieha*, 1772–1829)⁵⁶¹. Žinoma, kad 1783–1786 m. rūmuose remontuoti kambariai, reprezentaciniuose kambariuose taisytos grindys⁵⁶², o 1788 m. remonto darbai baigti, inventoriuje minimi atvežti baldai⁵⁶³. 1795 m. inventoriuje rūmų rytinėje dalyje jau minima valgomojo salė (*sala jadalna*)⁵⁶⁴. Užlipus reprezentaciniais laiptais į antrąjį aukštą, inventorius pradedamas sudaryti nuo pirmos kampinės pietryčių patalpos (įprasta prieškambario vieta), už jos buvo valgomojo salė (būdinga antrojo prieškambario funkcija), toliau – miegamasis (įprasta vieta ceremoniniam miegamajam) ir galerija puotoms. Panašu, kad rytinėje rūmų pusėje suformuotas būdingas prancūziškas reprezentacinis apartamentas. Priešingoje rūmų pusėje buvo didžioji salė (jau nebe *izba stołowa*) ir dar trys patalpos, kurias nuo rytinės pusės skyrė minėta laiptinė ir kredensas. 1795 m. inventoriuje minima galerija puotoms (*galerya stołowa*), tikėtina, atliko didžiojo valgomojo funkciją. Panaši ilga ir siaura galerija puotoms XVIII a. vid. buvo įrengta ir Rundalės rūmuose.

Tikėtina, kad galerijos pavidalo valgomasis reprezentacinio apartamento gale buvo ir Verkių dvare. Senąją rytų oficiną naujasis savininkas kunigaikštis Liudvikas Vitgenšteinas (*Ludwig Adolf Friedrich zu Sayn-Wittgenstein-Sayn*, 1799–1866) 1840–1842 m. pertvarkė⁵⁶⁵ (16.3 schema). Reprezentacinis valgomasis įrengtas antrame, beletažiniame aukšte, naujame priestate. Verkių valgomąjį padeda identifikuoti išlikusi XIX a. vid. litografija (10a il.), kurioje valgomasis įvardijamas kaip *izba jadalna*⁵⁶⁶, ir XIX a. pab. nuotraukos (16v il.), kuriose iš įrangos ir baldų galima spręsti, kad funkcija nesikeitė. Valgomasis

⁵⁵⁹ Projekto vadovas, meistras: archit. ir skulpt. Giovanni Pietro Pertis (1648–1714), ir, atrodo, Giambattista Fredianis (XVII a. antroji pusė). Daugiau: Rūta Janonienė, Evaldas Purlys, p. 40.

⁵⁶⁰ 1783–1786 m., tikėtina, prižiūrėjo Augustinas Kosakovskis (*Augustyn Kossakowski*, 1737–1803), kuriam už nurodytus darbus 1784–1785 m. mokėtas atlyginimas (*op. cit.* Rūta Janonienė, Evaldas Purlys, p. 53, šaltinis: VUB RS, f. 4, b. A1318, l. 3).

⁵⁶¹ Galbūt po 1794 m. tam tikrus darbus ir Antakalnyje atliko J. S. Beckeris, kuriam P. Sapiega mokėjo atlyginimą už atliekamus darbus kitose rezidencijose (Rūta Janonienė, Evaldas Purlys, p. 55).

⁵⁶² *Op. cit.* Rūta Janonienė, Evaldas Purlys, p. 53, šaltinis: VUB RS, f. 4, b. A1319, l. 1–6; *ibid.*, b. A1318; *ibid.*, b. A1317; *ibid.*, b. A1328.

⁵⁶³ *Op. cit.* Rūta Janonienė, Evaldas Purlys, p. 53, šaltinis: VUB RS, f. 4, b. A1320; *ibid.*, b. 1321 l. 7.

⁵⁶⁴ 1795 m. inventorius, VUB RS, f. 4, b. A1262, l. 1–23.

⁵⁶⁵ Rūmų autorius archit. Bernhard Simon (1816–1900), kartu dirbo Alphonse'as Girardot'as (1806–1872). V. Drėma, *Dingęs Vilnius*, 1991, p. 383.

⁵⁶⁶ Verksiai. Rūmų valgomasis / Filipas Benua litografija pagal Vasilijų Sadovnikovą / Jonas Kazimieras Vilčinskis, „Vilniaus albumas“, II serijos I sąsiuvinis, Nr. 3.

suprojektuotas neįprastai – reprezentacinio apartamento⁵⁶⁷ pabaigoje, kaip puotų galerija. Atrodo, kad reprezentacinis apartamentas jau neturėjo reprezentacinio miegamojo, taigi tai būtų senojo prancūziško apartamento kiek modernesnis sprendimas. Atkreiptina, kad litografijoje valgomajam parinktas jau nuo XVIII a. vid. retai vartotas senasis *izbos* pavadinimas, kuris galbūt buvo suvoktas kaip atitikmuo angliškajam *hall* ar vokiečių *Stube*, kurie romantizmo metu taip pat plito kaip didžiojo valgomojo funkcijai deranti tema. Tikėtina, šiuose rūmuose buvo ir kasdienis valgomasis, tačiau tai patvirtinančių šaltinių aptikti nepavyko.

2.3. Valgomojo planinės ir erdvinės kompozicijos ypatumai

XVIII a. II p.–XIX a. I p. kiekvienas aukščiausiojo sluoksnio kilmingasis, kuris siekė svarbos, įsirengė valgomąjį. Dėl patalpos specifinių funkcijų ypatumų, architektams buvo privalu atsižvelgti į valgomojo padėtį pasaulio šalių atžvilgiu, patalpos dydį ir formą, kurias padiktavo valgymui skirti baldai, maisto patiekimo ir svečių prie stalo aptarnavimo procesas. Kai kuriuose didžiausiuose rūmuose buvo įrengti keli valgomieji. Tačiau net ir esant atskiram valgomajam, būdavo progų, kuomet valgyta ne valgomajame, o kitose namų erdvėse ar gamtoje. Taigi šis skyrius skirtas valgomojo planinės ir erdvinės kompozicijos ypatumams, kelių valgomųjų rūmuose buvimo atvejams bei valgymui ne valgomajame aptarti.

Valgomojo padėtis pasaulio šalių atžvilgiu. Valgomojo funkcija kelia reikalavimus ir patalpos padėčiai pasaulio šalių atžvilgiu bei vaizdui pro langus. Ch. E. Briseaux rekomendavo valgomąjį atgręžti į sodą⁵⁶⁸, tačiau kokia tai turėtų būti padėtis pasaulio šalių atžvilgiu, nenusakė. Kiek konkrečiau jau kalbama XIX a. vid.: pavyzdžiui, R. Kerras siūlė vengti vakarinės saulės, kuri gali peršildyti svarbaus vakarinio renginio patalpą, ir rekomendavo įrengti valgomąjį šiaurės, rytų ar pietryčių kryptimi. Pastaroji kryptis ypač maloni, jei valgomajame patiekiami ir pusryčiai⁵⁶⁹. Atlikus tyrimą nustatyta, kad XVIII a. vid.–XIX a. I p. valgomojo įrengimo atvejai į vėsiają, šiaurės, šiaurės-rytų ar šiaurės-vakarų (8), malonią pusryčių metui rytinę ar pietyrinę (6), šiltąją pietų (8), pietvakarių (5) ar vakarų (4) puses pasiskirstę gana tolygiai (2 priedas). Taigi tvirtinti, kad buvo tikslingai parenkama valgomojo padėtis pasaulio atžvilgiu, sudėtinga. Tačiau panašu, kad įsiklausyta Ch. E. Briseaux siūlymo įrengti valgomąjį, atgręžtą į sodą. Tyrimo metu nustatyta (3 priedas), kad XVIII a. vid.–XIX a. I p. valgomieji dažniausiai projektuoti sodo pusėje (18), gerokai rečiau

⁵⁶⁷ Nesant rūmų projekto bei inventorių yra sudėtinga nustatyti visų patalpų pirmines funkcijas, tačiau darant prielaidą, kad tai buvo tipiškos reprezentacinio apartamento patalpos, galima bandyti rekonstruoti taip: a) laiptinė; b) pirmasis prieškambaris; c) biliardinė (yra išlikusi nuotrauka); d) žydrasis salonas; e) raudonasis salonas; f) žaliasis salonas; g) kabinetas. Tai būtų gana tipiška reprezentacinio apartamento struktūra, tik jau be reprezentacinio miegamojo gale, visi miegamieji iškelti į pirmą aukštą.

⁵⁶⁸ Charles-Etienne Briseux, 1728, p. 76.

⁵⁶⁹ Robert Kerr, p. 181.

langus atgręždavo į kiemą (10), tačiau esant kampinei patalpai, pro langus buvo matomas tiek kiemas, tiek sodas (8).

Valgomojo aukštas. Aukščiausiojo sluoksnio kilmingųjų dvarų sodybos neretai būdavo tik vasaros rezidencijos, todėl valgomieji buvo naudojami dažniausiai šiltuoju metu. Valgomojo ir gamtos atstumas XVIII a. vid.–XX a. pr. nuolat mažėjo. Šiuo laikotarpiu vis dažniau linkstama valgomąjį (kartu ir reprezentacines patalpas) planuoti pirmame aukšte (4 priedas). XVIII a. II p. valgomieji dažniau įrengti antrame aukšte (11), o XIX a. I p. gerokai dažniau pirmame aukšte, taip pat tokie valgomieji kartais turi terasą (Chalčas, Jašiūnai, Salos, Vaitkuškis) ar žiemos sodą (Belvederis, Gorodokas, Taujėnai?). Toks valgomojo nuolatinis artėjimas prie gamtos darė tiesioginę įtaką architektūrai ir interjerui. Terasos prie valgomojo (15a il.) ar tiesiog sodas galėjo tapti puikia alternatyva neformaliems pietums (15c il.), o puotoms persikelti ir į oranžeriją (15b il.) ar suręsti laikinus paviljonus (15d il.)⁵⁷⁰.

Valgomojo dydis ir forma. Tyrimo metu gauti duomenys atskleidžia, kad tokios įvairovės, kokia buvo aptarinėjama užsienio šalių architektūros teorijoje, Lietuvoje nebuvo. Didžioji dalis XVIII a. II p.–XIX a. I p. tirtų dvarų visą laikotarpį turėjo vieną pagrindinį, reprezentacinį, valgomąjį (5 priedas). Valgomųjų dydis dvaruose skyrėsi dėl patalpos specifinės funkcijos. Dėl valgymui skirtų baldų dydžių ir maisto patiekimo proceso, kurių nepaisyti nebuvo galima, patalpos dydžiui ir formai buvo keliami specifiniai reikalavimai. Tai neretai atspindėdavo ir pavadinimas – valgomojo kambarys (mažesnis), valgomojo salė (didelis).

Valgomojo struktūra buvo nuolat aptariama architektūros teorijos veikaluose. XVIII a. dėmesys buvo skirtas tik patalpos dydžiui ir formai bei atskiriems architektūriniam elementams – židiniui, bufetui bei fontanui (8a–p il.). Tai galėtų būti sietina su vis dar egzistavusia ankstesne stalo ant pakojų tradicija, todėl išardomų ir nuolat patalpoje nebuvusių baldų rodymas pavyzdiniuose projektuose neatrodė būtinas. XIX a. pirmoje pusėje, nusistovėjus stacionaraus valgomojo stalo tradicijai, pavyzdinius planus papildė stalas bei kėdės, taip pat pagalbiniams serviravimui skirti baldai (*servente, étagère de service*⁵⁷¹) (8q, r, 11a–c il.).

⁵⁷⁰ Pavyzdžiui, 1858 m. Rusijos imperatoriaus Aleksandro II (1818–1881) atvykimo į Vilnių proga grafai broliai Juozapas Tiškevičius (*Józef Tyszkiewicz*, 1830–1891) ir Mykolas Tiškevičius (*Michał Tyszkiewicz*, 1826–1897) surengė medžioklę ir iškėlė puotą įrengtoje stovyklavietėje. XIX a. vid. litografijoje (15d il.) pavaizduota palapinė, puošta medžioklės atributais (trofėjiniais ragais, ietimis ir vainikais), kurios vidus dekoruotas karo motyvais: galinę sieną puošė trys mažesni ir du dideli panoplijai, prie sienos surikiuoti šeši šarvų komplektai. Palapinės centre pavaizduotas stalas 46 asmenims su centriniu stalo dekoru, aplink stalą sustatytos kėdės su nendrių arba rotango atkaltėmis, o greta svečių stalo pastatytas pagalbinis stalas atliko kredenso funkciją. Panoplijai ir šarvai, tikėtina, buvo specialiai atgabenti iš M. Tiškevičiaus dvaro Gorodoke rūmų valgomojo, kuriuos pavaizdavo dail. Albertas Vaitiekus Žametas (*Albert Wojciech Zamett*, 1821–1877), 1872 m. drobėje (10b il.). Daugiau: Medžioklės aprašas, kurioje dalyvavo imperatorius Aleksandras II su sūnia 16 varstų už Vilniaus. Medžioklę organizavo Mykolas ir Juozapas Tiškevičiai. 1858 m. LVIA, f. 716, ap. 3, b. 976.

⁵⁷¹ *Le garde-meuble*, Paris: Guilmard et Bordeaux Frères, 1839, livr. 36, nr. 96.

XIX a. valgomojo kambaryje be svarbiausio valgomojo atributo – kredenso baldų, jame taip pat turėjo būti numatyta vieta židiniui ir krosnims, kambario centre turėjo patogiai išsitenkti stalas su kėdėmis iš abiejų pusių. Reikėjo įvertinti praėjimą tarnams ir numatyti prie sienų erdvę nenaudojamoms kėdėms, konsolėms bei kitiems mobiliems elementams (širmoms, staliukams maistui vežti). Bene išsamiausiai XIX a. valgomojo kambario planavimą aptaręs britų archit. R. Kerras pateikia išsamius valgomojo kambario funkcinius reikalavimus (17 schema): stalo plotis turėtų būti apie 4–6 pėdos⁵⁷² (1,2–1,8 m), žmonių sėdėjimui iš visų stalo pusių numatyti 20 colių (0,5 m) erdvę, prie stalo numatyti 24–30 colių (0,6–0,76 m) plotį vieno asmens stalo indų serviruotei, nuo kėdės prie stalo iki kitų baldų prie sienų palikti 2,5–5 ar 6 pėdų (76–152 ar 182 cm) praėjimui. Patarnavimo staliukui (*dinner-waggon, sheffonier*) reikės 4–5 pėdų×22 colių erdvės (1,52×0,56 m), patogiausia, priešais bufetą kitoje kambario pusėje. Nenaudojamos kėdės sustatomos prie sienos, todėl nuo sienos reikėjo rezervuoti 20 colių (0,5 m) erdvę. Pasak R. Kerro, tai daroma tiek dėl patogumo, tiek dėl kambario paskirties, nes surikiuotos be tarpų prie sienos kėdės yra valgomojo kambario charakteringa savybė, o jei tarp kėdžių į intervalus būtų dedami kiti baldai, tai suteiktų gyvenamajam kambariui (*parlour*) būdingą charakterį. Taip pat pastebi, kad prabangiuose valgomuosiuose kartais kėdės ar jų dalis sustatomos aplink stalą, tokiu atveju prie sienų paliekama erdvė objektams eksponuoti⁵⁷³. Kad būtų apsisaugota nuo ugnies, prieš židinį derėjo numatyti 15–30 colių (38–76 cm) erdvę. Itin svarbiam valgomojo baldui kredensui patarė numatyti 6–10×2–3 pėdų (1,82–3,05×0,61–0,91 m) plotą ir pateikė detalias bufeto planavimo rekomendacijas⁵⁷⁴.

Būtinai interjero elementai ir liokajų judėjimui svarbi erdvė darė įtaką kilmingųjų valgomojo dydžiui. Tinkamas dydis buvo aptariamas architektūros veikaluose ir pavyzdiniuose projektuose nuolat (6 priedas). Peržvelgus XVIII a. II pusės–XIX a. rekomenduojamus valgomojo matmenis, pastebėta, kad patalpos plotis svyravo tarp 4,0 m ir 7,8 m, o ilgis tarp 4,2 m ir 10,7 m.

Dėl specifinės valgomojo funkcinės paskirties buvo ypač svarbus tinkamas patalpos plotis. Tam įtakos turėjo keli svarbūs veiksniai: insoliacija (pakankamas šviesos pateikimas), patalpos perdengimo konstrukcijos racionalumas, specifiniai su valgomojo funkcija susiję baldai ir būtinas didikui aptarnaujančio prie stalo personalo skaičius. Valgomojo kambario plotis iš esmės priklausė nuo stalo pločio ir prie stalo patarnaujančių liokajų skaičiaus.

⁵⁷² Nesisteminis matavimo vienetas pėda Didžiojoje Britanijoje iki 1959 m. buvo lygi 0,3047990 m. Pėdą sudaro 12 colių (1 in = 1/12 ft (pėdos) = 0,0254 m). Prieiga per internetą: <https://www.vle.lt/straipsnis/peda-1/> [žiūrėta 2021-05-21].

⁵⁷³ Robert Kerr, p. 91–99.

⁵⁷⁴ Kredensą rekomenduoja statyti kambario gale, už šeimininko kėdės, taip pat kredenso šonuose neplanuoti langų, nes tai ne tik nepatogu tarnams, bet jei šeimininkas pagerbia savo svečius eksponuodamas lėkštes, šviesa gali sunaikinti efektą. Geriausias efektas pasiekiamas, kai kitoje kambario pusėje, tiesiai prieš kredensą, įrengiamas erkerio tipo langas. Židinys statomas vienoje iš ilgųjų sienų. In: Robert Kerr, p. 91–99.

siekė 4 prancūziškųjų sieksnių⁵⁸¹, vad. tuazų (*toise*) (7,8 m) J. F. Blondelio (6 priedas) rekomenduojamą valgomojo plotį.

Jei valgomojo plotį apsprendė specifinė kambario funkcija, kuri kiek varijavo priklausomai nuo stalo pločio ir liokajų patarnavimui aplink stalą skirto ploto, tai valgomojo ilgis apribojimų neturėjo ir visiškai priklausė nuo savininko statuso⁵⁸². Ilgis tiesiogiai atspindėjo jame pageidaujamų sėdimų vietų prie stalo skaičių (prie stalo vienam asmeniui buvo rekomenduojama apie 60–75 cm individuali erdvė⁵⁸³). Tiriamuoju laikotarpiu dominavo stačiakampio formos valgomieji, kurių ilgis svyravo nuo 7,62 iki 23,2 metro. Retesni buvo kvadrato (Aradana, Antašava, Cirkliškis) arba artimos kvadratui formos (Kelmė, Biala) valgomieji. Pagal ilgį visus valgomuosius galima suklasifikuoti į keturias sąlygines grupes (7 priedas):

- nedideli valgomieji (5–9 m ilgio valgomieji, skirti 10–28 žmonėms);
- vidutinio dydžio valgomieji (9–12 m ilgio, skirti 18–32 žmonėms);
- dideli valgomieji, salės (12–18 m ilgio, skirti 26–44 žmonėms);
- labai dideli, galerijos tipo, valgomieji (18–23 m ilgio valgomieji, skirti 40–60 žmonių).

Valgomojo lubų aukštis XVIII a. vid.–XIX a. I p. svyravo tarp ~3–4 metrų. Jų aukštis priklausė nuo patalpos dydžio. Išskirtinio lubų aukščio valgomieji buvo įrengti XVI a. pab.–XVII a. pab. statybose rūmuose – Radvilų Nesvyžiuje (6,42 m) ir Sapiegų Antakalnyje (7,29 m). Tačiau itin aukštų lubų būta ir kai kuriuose naujai statybose objektuose. Pavyzdžiui, ankstyvojo klasicizmo laikotarpio Ružanų valgomojo lubų aukštis buvo ~4,65 m, o Taujėnuose siekė 4,75 m. Šių patalpų lubų aukštį lėmė patalpų dydis. Tačiau vėlyvojo klasicizmo rūmuose lubos galėjo būti dar aukštesnės. Antai Verkiuose jos buvo 6,61 m, o Žiličiuose 5,78 m, tačiau valgomojo centre suformuotas kupolas, kurio aukščiausia vieta siekė net 7,6 m, patalpos erdvę didino dar labiau. XVIII a. vid.–XIX a. I p. valgomojo lubų aukščio vidurkis, skaičiuojant ir šiuos didžiausius objektus, yra 4,18 m (9 priedas), o patalpos tūrio vidurkis 394 m³ (10 priedas).

Mažesnieji valgomieji dvarų inventoriuose dažniau vadinami valgomojo kambariais (Panemunė, Nemėžis), o didesnieji – valgomojo salėmis (Ružanai, Sapiegų Antakalnio rūmai, Nesvyžius, Rietavas, Raudondvaris, Vaitkuškis), tačiau griežtos skirties nėra, nes kartais ir nedideli valgomieji inventoriuose įvardijami kaip valgomojo salės (Aradna). Didelių ir labai didelių valgomųjų savininkai buvo tik didikai: Sapiegos – Ružanuose ir Antakalnyje, Radvilos – Nesvyžiuje, Širiniai – Armanavičiuose, Marikoniai – Taujėnuose, Tiškevičiai – Astrave, Vitgenšteinais – Verkiuose, Bulhakai – Žiličiuose. Išskirtiniais atvejais, kuomet val-

⁵⁸¹ Sieksnis, senovinis ilgio vienetas. Daugeliu atmainų naudotas visame pasaulyje. Sieksnis Lietuvoje minėtas nuo 16 a., naudotas iki 20 a. pradžios. Buvo dvi sieksnio atmainos: paprastasis (mostinis, arba ištiestų rankų sieksnis, lygus 1,95 m, arba 6 pėdoms, ir didysis sieksnis, lygus 2,84 m, arba 9 pėdoms. Daugiau: prieiga per internetą: <https://www.vle.lt/straipsnis/sieksnis/> [žiūrėta 2021-04-23] . Prancūzijoje sieksnį atitinka tuazas (*toise*), lygus taip pat 6 pėdoms (1,949 m).

⁵⁸² Robert Kerr, p. 91–99.

⁵⁸³ Jędrzej Kitowicz, p. 90–115.

gomasis buvo neįprastai ilgas ir siauras, jis pavadintas valgomojo galerija, pavyzdžiui, Sapiegų Antakalnyje⁵⁸⁴. Tačiau šis valgomasis buvo antroji rūmuose valgymui skirta patalpa.

Palyginus tirtų valgomųjų plotą galima teigti, kad XIX a. I p. valgomieji tapo kiek mažesni nei įrengti XVIII a. II pusėje (8 priedas). Tai būtų galima sieti su valgomojo plitimu platesniuose kilmingųjų sluoksniuose ir valgomojo, kaip kasdien naudojamos patalpos, įsitvirtinimu.

Didysis ir mažasis valgomasis. Valgomojo buvimas už privataus apartamento ribų ipareigojo ir atitinkamai elgtis. Valgymo procesas valgomajame buvo ceremonialus – valgant aukščiausiojo kilmingųjų sluoksnio atstovams dalyvavo liokajai, galiojo rašytos ir nerašytos elgsenos taisyklės: tai galima apibūdinti kaip teatrą, kuriame visi yra ir aktoriai, ir žiūrovai. Todėl kasdieniai pusryčiai ar vėlyva vakarienė galėjo būti patiekiami ir mažiau formalioje aplinkoje. Pasak M. Ponsonby, ankstyvuoju valgomojo plitimo periodu naujieji valgomieji buvo naudojami ir kitoms funkcijoms, o pietaujama galėjo būti prie mažesnių stalų kituose kambariuose⁵⁸⁵. Tačiau jau XVIII a. II p. galėjo būti įrengiami ir keli skirtingos paskirties valgomieji. Pavyzdžiui, Mažajame Trianone Versalyje (archit. Jacques-Ange Gabriel, statyta 1762–1768 m.) bene pusė viso apartamento ploto sudarė patalpos, susijusios su tiesiogine valgymo funkcija: prieškambaris (atlikęs bufeto funkciją), didysis valgomasis ir mažasis valgomasis. Paskutiniame XVIII a. ketvirtyje valgomųjų įvairovė neblėso. ATR valdovo Stanislovo Leščinskio (1733–1736, valdė 1704–1709) proanūkis, grafas Artua (būsimasis Prancūzijos karalius Karolis X, 1757–1836), naujai įsigytoje Maisons pilyje (*Château de Maisons*, archit. François Mansart, statyta 1630–1651) pertvarkė vieną tradicinį apartamentą ir 1777 m. pavertė jį *valgomojo apartamentu* (*appartement du repas*), kurį sudarė trys valgomieji: valgomasis (*salle à manger*) su architektūriniu kredensu, didysis valgomasis, vad. *grafo Artua valgomojo salė* (*le salle à manger du comte d'Artois*) ir trečioji anglišku stiliumi dekoruota patalpa vadinta *stiuko sale* (*le salle de stuc*) naudota kaip dvaro pareigūnų valgomasis⁵⁸⁶.

Valgomųjų įvairovė atsispindėjo ir XIX a. vid. architektūros teorijos veikaluose ar specializuotuose leidiniuose. Anglų archit. R. Kerras išskiria keturis valgomojo tipus dvarų namuose:

- valgomasis (*Dining room*)⁵⁸⁷,
- reprezentacinis valgomasis (*State Dining room*)⁵⁸⁸,
- pusryčių ir antrųjų pusryčių⁵⁸⁹ kambarys (*Breakfast or Luncheon room*)⁵⁹⁰ ir

⁵⁸⁴ XVIII a. pab. ši valgomojo galerija buvo įrengta ankstesnės XVII a. pab. datuojamos galerijos vietoje.

⁵⁸⁵ Margaret Ponsonby, p. 377–380.

⁵⁸⁶ Pilies-muziejaus „Château de Maisons“ valgomojo kambario ekspozicijos informacija.

⁵⁸⁷ Robert Kerr, p. 91–99.

⁵⁸⁸ *Ibid.*, p. 181–182.

⁵⁸⁹ Lietuvoje ir Lenkijoje, tarp pirmųjų pusryčių ir pietų, kurie galėjo būti patiekiami ir 16 val., galėjo būti patiekiami antrieji pusryčiai (*drugie śniadanie*, in: Karolina Nakwaska, p. 173, 177). Antrieji pusryčiai, valgomi apie vidudienį, atitiktų anglų *luncheon* formatą, kurie taip pat yra valgomi vidudienį.

⁵⁹⁰ Robert Kerr, p. 106.

– gyvenamasis kambarys-valgomasis (*Parlour Dining room*)⁵⁹¹.

Pirmavaizdžiai Prancūzijoje darė įtaką Lietuvos aukščiausiojo sluoksnio kilmingiesiems, o nuo XVIII a. pab. pastebima ir Anglijos įtaka. Valgomųjų kambarių įvairovė Europoje verčia kelti klausimą: kiek valgomųjų buvo Lietuvos aukščiausiojo sluoksnio kilmingųjų dvaro sodybų rūmuose? Siekiant įvertinti, kaip ši kelių valgomųjų teorija ir pirmavaizdžiai užsienyje atsispindėjo ATR, pirmiausia buvo išnagrinėti XVIII a. vid.–XIX a. pr. ATR rūmų brėžiniai, saugomi BUW GR. Deja, tarp 48 brėžinių, kuriuose pažymėti valgomieji, buvo aptiktas tik 1 objektas, kuriame buvo numatyti du valgomieji – mažasis (*petite sale à manger*) ir didysis (*grande sale à manger*)⁵⁹². Peržvelgus VUB RS saugomus Vilniaus universiteto Architektūros katedros studentų dvarų rūmų ir namų projektus bei eskizus, rastas vos vienas T. Tišeckio eskizinis, spėjama, Palevenės dvaro rūmų brėžinys, kuriame buvo numatyti du valgomieji – pagrindinis (*stołowy*) ir kasdienis (*familijny stołowy*) (13m il.).

Panašu, kad Nesvyžiuje (13 schema) įrengus naują etmono salę (valgomąją), kuri buvo išties nepaprastai didelė (141 m²), kasdien turėjo būti tebevalgoma pirmajame kunigaikščio apartamento prieškambaryje – senojoje žemutinėje stalavinėje (*dolna izba stołowa*)⁵⁹³. Taip manyti leidžia itin panašus šios patalpos įrengimas, kuris buvo tarsi etmono salės meninės programos tęsa⁵⁹⁴. Bistrampolio antrojo, žemutinio, valgomojo vieta yra tik spėjama⁵⁹⁵, jis galėjo būti pirmame aukšte, laiptinės kairėje, kaip tipiška žemutinio privataus apartamento pirmoji patalpa, prieškambaris. Tačiau ši valgomojo funkcija galėjo būti vėlyva.

XIX a. II ketv. naujai statytuose dvarų rūmuose jau aptinkami didieji ir mažieji valgomieji. Belvederio dvaro naujai statytuose rūmuose (1830–1840 m.) reprezentacinis valgomasis buvo antrame beletažiniame aukšte, o kasdienis valgomasis (17c il.) pirmame. Šiame aukšte taip pat buvo ir gyvenamosios patalpos, biblioteka, archyvas, valgomasis turėjo tiesioginę jungtį su žiemos sodu, taigi, buvo išties patogus naudoti kasdien. Naraulios mažasis valgomasis (16r il.) buvo įrengtas pastačius naujus rūmus⁵⁹⁶ (apie 1850 m.), antrame aukšte, kiemo pusėje. Išlikusios abiejų, tiek didžiojo, tiek mažojo valgomojo nuotraukos leidžia palyginti valgomuosius (40o il.). Tai vienintelis atvejis, kuomet yra žinomos abiejų valgomųjų istorinės nuotraukos.

Kasdieniai pietūs ar vakarienė taip pat galėjo būti valgomi ne valgomajame, o gyvenamajame kambaryje, kuris buvo ne toks formalus nei reprezentacinė erdvė – salonas. Tai galbūt paaiškina mažųjų valgomųjų retą paplitimą. Dvigubą valgomojo ir gyvenamojo kambario

⁵⁹¹ *Ibid.*, p. 99–103.

⁵⁹² Rūmų projektas, archit. nežinomas, BUW GR Inw.G.R. 1743 [ant brėžinio yra Liubomirskių Lancuto pilies (*Zamek w Łańcucie*) bibliotekos antspaudas].

⁵⁹³ Baltarusijos nacionalinio istorijos ir kultūros muziejaus-draustinio „Nesvyžius“ ekspozicijos informacija.

⁵⁹⁴ Nesvyžiaus pilies baldų registras, 1774 m. (*Regestr Mobiliow z Zamku Nieswizkiem...*, 1774), NIAB, f. 1774, ap. 1, nr. 20, l. 221–227.

⁵⁹⁵ Rimas Valeckas, Daiva Valeckienė, Buv. Bistrampolio dvaro rūmai, Architektūriniai tyrimai, Vilnius, 2003 m., p. 5, in: KVR, [interaktyvus], prieiga per internetą: <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/de9bd67f-731a-41bb-9251-6f21844bb06a> [žiūrėta 2020–12–14].

⁵⁹⁶ Daugiau: Анатолий Николаевич Кулагин, p. 113; Roman Afatanzy, t. 1, p. 105–116.

(*bawialny lub iadalny pokóy*) funkciją 1828 m. įvardija M. Rougetas⁵⁹⁷ (13f il.). Valgomoji ir gyvenamojo funkcijos sujungimo tradicija XIX a. buvo bendra Europoje: pavyzdžiui, apie tokią gyvenamojo ir valgomąją (*Parlour Dining Room*) bendrą funkciją rašė ir anglų autorius R. Kerras⁵⁹⁸, o patalpos įrengimo pavyzdžiai buvo pristatomi interjero pavyzdžių lakštuose⁵⁹⁹, kuriuose vienas pagrindinių kambario elementų yra daugiafunkcis stalas.

Šiuo metu turimais duomenimis, valgomasis, didesnis nei pagrindinis, reprezentacinis, aptariamuoju laikotarpiu Lietuvos didikų rūmuose neegzistavo. Kaip išimtis galėtų būti Sapiegų Antakalnio vasaros rezidencijoje įrengta valgomąjo galerija. 1766–1793 m. ir 1793–1797 m. atnaujintuose rūmuose naujoje vietoje buvo įrengta valgomąjo galerija, kuri minima 1795 m. inventoriuje⁶⁰⁰ (16.2 schema). Rūmuose jau buvo valgomąjo salė kaip antra reprezentacinio apartamento patalpa, todėl valgomąjo galerija turėjo atlikti didžiojo, skirto puotoms, valgomąjo funkciją. Panaši didžioji galerija, skirta puotoms, panašiu metu (1768 m.) buvo įrengta ir Rundalės rūmuose sujungus penkis mažesnius kambarius⁶⁰¹. Nors Antakalnio valgomąjo galerijos plotis tebuvo 5 metrai, tačiau lubų aukštis bei langų dydis kompensavo patalpos siaurumo trūkumą. Langai orientuoti šiaurės kryptimi atsivėrė į sodą, todėl patalpa turėjo būti maloni naudoti šiltuoju sezonu. Šiame Sapiegų didžiajame valgomajame prie vieno stalo patogiai galėjo susėsti iki 60 svečių. Reikėtų atkreipti dėmesį, kad Sapiegų Antakalnio valgomąjo galerija įrengta atnaujintuose rūmuose, kuriuose pagrindinis valgomasis-prieškambaris buvo per mažas didiko statusui, todėl teko spręsti klausimą, kur įrengti antrą, didelėms sueigoms skirtą, valgomąją.

Minėtinas dar vienas didžiojo valgomąjo atvejis, tiesa, daug vėlyvesnis. Tai 1850 m. pastatyti Horvatų Naraulios (*Narowla*, Нароўля, Minsko gub.) dvaro rūmai, kuriuose didžiojo valgomąjo salė buvo įrengta tik XX a. pradžioje⁶⁰² (40o il.). Išlikusi nuotrauka ir R. Aftanazy pateikta medžiaga atskleidžia, kad šis valgomasis buvo antrame, reprezentaciniame, aukšte, galinė patalpa šiaurės vakarinėje rūmų pusėje, už šokių salės⁶⁰³. Tačiau nėra žinių, ar šis didysis valgomasis buvo numatytas projektavimo metu 1850 m. (tik neįrengtas), ar įrengtas XX a. pr. keičiant kitų patalpų paskirtį.

Apibendrinant galima teigti, kad valgomieji XVIII a. II p.–XIX a. I p. dažniausiai projektuoti rūmų sodo pusėje, tačiau dominuojančios patalpos padėties pasaulio šalių atžvilgiu išskirti negalima. Valgomasis XVIII a. II p. paprastai įrengtas antrame, beletažiniame aukšte, o XIX a. I p. pirmenybė jau teikta patalpos įrengimui pirmame aukšte, tiesiogiai atskiru išėjimu susiejant su sodu ar žiemos sodu. Kelių valgomųjų įrengimas Lietuvos dva-

⁵⁹⁷ Nikolas Rouget, p. 160, Fig 73, Tabl. XI.

⁵⁹⁸ Robert Kerr, p. 99–103.

⁵⁹⁹ Gyvenamasis kambarys (vok. *Wohnzimmer*), in: Oskar Mothes, *Unser Heim im Schmucke der Kunst*, Leipzig: Schloemp, 1879, p. 23–24.

⁶⁰⁰ Sapiegų rūmų Antakalnyje inventorių, 1795 m., VUB RS, f. 4, b. A1262, l. 1–23.

⁶⁰¹ *History of the Palace*, prieiga per internetą: <https://rundale.net/en/the-palace/history/> [žiūrėta 2021–05–15]

⁶⁰² Daugiau: Анатолий Николаевич Кулагин, p. 113; Roman Afatanzy, t. 1, p. 105–116.

⁶⁰³ Objektas privatus, tad *in situ* atlikti tik eksterjero tyrimai (į vidų patekti nebuvo galimybės).

ruose yra išimtis: paprastai įrengiamas vienas, pagrindinis, valgomasis, kurio vidutinis plotas siekia 80 m², patalpos plotis svyruoja tarp 5,74 ir 7,7 m, o ilgis – tarp 7,62 ir 23,2 metro. Dominavo valgomieji, kuriuose prie vieno stalo tilpdavo 20–40 svečių. Itin dideli valgomieji, kuriuose prie vieno stalo galėjo patogiai sūtilpti apie 50–60 svečių, buvo reti (Sapiegų Antakalnis, Radvilų Nevyžius, Bulhakų Žiličiai).

2.4. Valgomojo interjero specifiškumas: forma seka funkciją

Atskiroms patalpoms priskiriant specifines funkcijas, architektūros teorijos veikaluose buvo aktyviai diskutuojama, koks dekoras ir įranga dera kiekvienai patalpai. Valgomasis kartu su salonu dėl savo reprezentacinio pobūdžio susilaukė daugiausia dėmesio. Su maistu ir jo tiekimu (aptarnavimu) siejama valgomojo funkcija kėlė papildomus higienos reikalavimus, riboję medžiagiškumą, spalvinę paletę bei ikonografinę programą. Įsitvirtinus valgomojo kambariui susiformavo ir tradiciniu tapusios sudėties valgomojo baldų komplektas.

Ankstyvuoju periodu, XVIII a. vid., šalyje dar tik pradėjo plisti atskiro valgomojo idėja, jame atsispindėjo vėlyvojo baroko (rokoko) stilistika (Nesvyžius ir Sapiegų Antakalnio rūmai). Nuo XVIII a. 8 deš. prasidėjo intensyvus naujų klasicistinių rezidencijų statymas ir atnaujinimas (Ružanai, Sviackas, Siesikai, Panemunė, Aristava, Radzivilimontai, Jonava, Aradna). XVIII a. II p. dvaruose daugiausia darbavosi užsienio architektai ir dailininkai, kurie sukūrė pirmuosius modernių valgomųjų pavyzdžius, o XIX a. I p. dvaruose aktyviai veikė vadinamosios Vilniaus meno mokyklos atstovai⁶⁰⁴. Šiuo periodu paraleliai plėtojosi, „stoiškas klasicizmas ir nostalgiškas romantizmas“⁶⁰⁵, taigi XIX a. I p. tuo pačiu metu statytos tiek naujos klasicistinės (Žiličiai, Cirkliškis, Antašava, Ravidonys, Pakruojis, Polonečka, Bistramplis, Naraulia, Jašiūnai, Burbiškis, Nemėžis, Astravas, Verkiai), tiek romantizmo įkvėptos atnaujintos senos pilys (Siesikai, Raudondvaris). Kurti ir nauji viduramžiškų formų rūmai (Gorodokas, Vaitkuškis), kuriuose romantizmo idėjos neretai atsispindėdavo ir valgomajame.

Šiame skyriuje bus analizuojamas 41 XVIII a. vid.–XIX a. I p. objektas ir siekiama įvertinti, kaip valgomojo specifiškumas, aptariamas teorijoje, atsispindėjo praktikoje. Skyrių sudaro keturi poskyriai, kuriuose atskirai aptariama valgomųjų įranga, integruoti ir mobilūs baldai, dekoras bei ikonografija.

⁶⁰⁴ Pavyzdžiui, Radvilų Radzivilimontų rūmų interjeras turėjo architektūrinį dekorą, lubas įrėmino karnizai, o projektus langams, durų apvadams, židiniams ir krosnims kūrė A. Smuglevičius (Tadas Adomonis, Nijolė Adomonytė, p. 182–183). XX a. II pusėje tyrėjų užfiksuoti Radzivilimontų rūmų griuvėsiai atskleidžia architektūrinio dekorą ir įrangos elementų (židinį, parketą, langus, duris) aukštą meninį ir meistrišką lygį (BGANTD, f. 91, ap. 1PD, b. 291; BGANTD, LA, f. 91, ap. 1PD, b. 296, l. 11; BGANTD, LA, f. 91, ap. 1PD, b. 296, l. 12; BGANTD, LA, f. 91 ap. 1PD, b. 296, l. 13).

⁶⁰⁵ Tadas Adomonis, Nijolė Adomonytė, p. 6.

2.4.1. Įranga

Šiame poskyryje *bus* analizuojama valgomiojo interjero įranga: grindų dangos, durys, krosnys ir židiniai.

Grindų dangos. Tyrėjų manymu, medinių grindų paruošimu ir klojimu vertėsi staliai⁶⁰⁶, kurie gamino ir duris bei baldus. Aptariamui laikotarpiui plito dviejų tipų medžių dengtos grindys – iš lentų (*posadzka z tarcic*) ir skydinės (*posadzka / padłoga taflowa*) – parketas⁶⁰⁷. XVIII a. II p.–XIX a. pr. parketui buvo naudojama pušies, eglės, ąžuolo, uosio, alksnio ar beržo mediena, jis galėjo būti vaškuojamas⁶⁰⁸. J. Kitowiczius pastebi, kad XVIII a. vid. ir antrojoje pusėje dvarų rūmuose ir toliau dėtos paprastos lentų grindys (*prostych tarcic*) arba meistrų darbo skydinės (*tafli stolarską robotą*), didikų rūmuose jos pradėtos vaškuoti (*woskowane*), o šiam darbui atlikti suformuota atskira grindų vaškuotojo (*froter*) pareigybė⁶⁰⁹.

Lentų grindys aptiktos tik iš stambių bajorų kilusių senatorių valgomuosiuose. Jos minimos 1826 m. Gelgaudų Panemunės valgomajame⁶¹⁰. Tokios buvo ir Zabielių, ir Medekšų Aristavos dvaro rūmų valgomajame⁶¹¹ (16c il.).

Skydinė meistrų darbo grindų danga aptikta daugiausia didikų valgomuosiuose. Skydinės grindys (*posadzka taflowa*) minimos inventoriuose: Nesvyžiaus Etmonų salėje (didžiamajame valgomajame)⁶¹², Sapiegų Antakalnio valgomiojo salėje⁶¹³, o Ružanų valgomajame jos dar buvę ir vaškuotos⁶¹⁴. Vaškuotos gero stalių darbo grindys minimos ir Rokiškio valgomajame⁶¹⁵, o baltų ir juodų kvadratų ąžuolinių skydų grindys taip pat buvo Kotlovo dvaro valgomajame⁶¹⁶. Kvadratais (*kwartery*) sudėtos medinės grindys minimos Jonavos valgomiojo inventoriuje⁶¹⁷ ir Siesikų rūmuose⁶¹⁸. Kvadratais sukloto parketo pavyzdžiai

⁶⁰⁶ Dalia Klajumienė, p. 518.

⁶⁰⁷ Grindų dangos *tafli drewianych* terminas, kaip *parkiet* sinonimas, pateiktas „Vaizduojamojo meno terminų žodyne“ (*Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, red. Stefan Kozakiewicz, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1969, p. 290.), tačiau medinės grindų dangas tyrinėjusi D. Klajumienė atkreipia dėmesį, kad skydinės grindys gali būti tiek parketas, tiek lentų grindys, todėl iš inventoriuje esančių įrašų gana sunku pasakyti, ar skydinės grindys yra parketas. Tiksliau galima įvardyti esant apibūdinimui (*wy-sadzone, sadzone, fornirowane, w guście dywana*). Tokie parketai Vilniuje buvo didikų Oginskių (Arklių g.), Oginskių–Nagurskių (buv. Bžostovskių, Vyskupų g.), Puslovskių (buv. Chorkevičių, Didžioji g.), Tiškevičių (Trakų g.) rūmuose, bei Masalskio Verkių rezidencijoje (daugiau apie grindų dangas: Dalia Klajumienė, p. 509, 513).

⁶⁰⁸ Dalia Klajumienė, p. 510–511.

⁶⁰⁹ Jędrzej Kitowicz, p. 15.

⁶¹⁰ Panemunės pilies ir dvaro 1826 m. inventorinis nuorašas, l. 5.

⁶¹¹ Roman Aftanazy, t. 3., p. 108.

⁶¹² Nesvyžiaus rūmų salės I aukšte aprašymas 1834 m. rūmų inventoriuje, NIAB, f. 694 2 nr. 5333, l. 7 verso, 8.

⁶¹³ Sapiegų rūmų Antakalnyje inventorių, 1795 m., l. 1–23.

⁶¹⁴ Ružanų rūmų inventorių, 1793 m. VUB RS, f. 4, b. (A–1270) 39576, l. 3.

⁶¹⁵ Rokiškio dvaro inventorių, 1826 m., RKM, 4035, l. 2.

⁶¹⁶ Акты для разбора древних актов, t. 38, p. 442.

⁶¹⁷ 1796 m. Jonavos valdos inventorių, LVIA, f. 11, ap.1, b. 1590.

⁶¹⁸ Pasak R. Aftanazy, visuose kambariuose buvo parketas (paprastai iš didelių kvadratų), kuris išliko nuo to laiko, kai buvo atnaujinta pilis (Roman Aftanazy, t. 4, p. 340–346.). Toks parketas iš didelių skydų matomas istorinėje kitos rūmų patalpos nuotraukoje (ČDM, Ta 5214, Albumo Nr. 30, 6 p. 7 (1920)).

užfiksuoti Kelmės⁶¹⁹ (18b il.) ir Radzivilimontų rūmuose (18a il.). Skydinės kvadratais sudėtos medinės grindys buvo Sviacko rūmų valgomajame, jos dar matomos 1933 m. valgomąjo nuotraukoje (18c il.). Apie buvusį meninį parketą Zabielių Paežerių rūmuose liudija XX a. pr. nuotrauka, kurioje matomas puošnus meninis parketas (18k il.), kurio raštas panašus į Puslovskių (buvę Chodkevičių) rūmų Vilniuje centrinės salės parketą⁶²⁰ (kvadratiniai skydai, kurių raštą sudaro žvaigždės).

XIX a. I p. populiarumo neprarado skydinio parketo grindys, kurių nesudėtingą raštą sudaro kvadratai. Tokioms grindims dažniausiai naudota vienos rūšies mediena. Radvilonių valgomajame parketo grindų raštą sudarė kvadratai (18e il.), sudalyti į keturias dalis, kuriose mediena suklota į skirtingas besikeičiančias kryptis, tačiau jų neskaidė plonesnių lentelių kryžius (Radzivilimontai, Kelmė, Burbiškis, Antašava). Verkių valgomajame parketo raštą taip pat sudarė kvadratai, tačiau itin dideli, kuriuose pasuktą kvadratą ketvirčia-vo kryžius⁶²¹ (18g il.). Nemėžio rūmuose beletažinio aukšto grindys 1866 m. buvo dengtos parketu⁶²², taigi ir valgomąjo grindys turėjo būti išklotos parketu. Kitame Tiškevičių dvare, Raudondvaryje, valgomajame į uosinio parketo kvadratų kampus įsiterpė rombai, kurie 1867 m. inventoriuje įvardijami kaip žvaigždės⁶²³, darniai atkartojančios sienų apmušalų žvaigždžių raštą (18f il.). Šis santūrus valgomąjo parketas buvo tarsi preliudas puošniam inkrustuotam parketui salone⁶²⁴. Pasak R. Aftanazy, Tiškevičių Astravo valgomąjo grindys taip pat buvo parketinės iš kvadratų su rombiniais surišimais⁶²⁵. Tam galėjo turėti įtakos ir tai, kad prie abiejų rūmų įrengimo dirbo tas pats architektas (Cesare Lorenzo Anichini, 1787–1861) – šis faktas ištis tikėtinas.

XVIII a. pab. rūmų erdvėse pasitaiko inkrustuoto parketo⁶²⁶, kuris XIX a. pirmoje pusėje ypač išpopuliarėjo. Pasak tyrėjų, toks parketas apibūdintas kaip *inkrustuotas* (*wysadzzone, sadzone*), *faneruotas* (*farnirowane*) arba raštas palyginamas su kilimu (*w guście*

⁶¹⁹ Parketinės grindys minimos inventoriuje (Kelmės dvaro pastatų aprašymas, XIX a. 4 dešimtmetis (?), LMAB RS, f. 37, b. A–1926); Parketo grindys matomos XX a. 4 deš. valgomąjo nuotraukoje (Kelmės dvaro valdytoja Gabrielė Gruževskienė (1860–1941) prie didžiojo paveikslų, XX a. 4 deš. (13,9 x 8,9 cm), Kelmės krašto muziejus (KKM GEK 7574); Stasys Maziliauskas 1937 m. mini valgomajame buvus „labai senoviško parketo“ (S. Maziliauskas]. Praeitis romantikos dulkėse. Senoviniuose magnatų dvaruose atsilankius. – XX amžius. 1937 V 14, Nr. 107 (265), p. 5. (*Op. cit.*: „Rasa Butvilaitė, Kelmės dvaro sodybos architektūrinė raida XVI–XX amžiais, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis* 47–48, p. 126–127.).

⁶²⁰ Chodkevičių (Puslovskių) rūmų Vilniuje centrinės salės parketas galėjo būti sudėtas tuo metu, kai Dorpat (dab. Tartu) meistras 1827 m. šioje rūmų dalyje įrengė krosnis, in: Dalia Klajumienė, p. 520.

⁶²¹ Identišką parketo raštą dėjo Vilniaus „krikščionių“ medžio apdirbimo cecho stalius Juozapas Rinkevičius, kuris 1818 m. buvo gavęs užsakymą sudėti Vilniaus universiteto aulai parketą, in: Klajumienė, p. 518.

⁶²² Nemėžio dvaro inventorių, 1866 m.

⁶²³ Raudondvario dvaro inventorių, 1867 m., l. 4v.

⁶²⁴ Raudondvario valgomajame buvo parketas, kurį sudarė kvadratai, surišti žvaigždėmis-rombais, tačiau neminama inventoriuje skirtinga mediena. Inkrustuotas parketas buvo gretimame baltajame kambaryje (salone). Raudondvario dvaro inventorių, 1867 m., l. 5.

⁶²⁵ Roman Aftanazy, t. 3, p. 31.

⁶²⁶ Pavyzdžiui, 1793 m. inventoriuje toks minimas Sapiegų Antakalnio rūmuose patalpoje prieš valgomąjį, in: Sapiegų rūmų Antakalnyje inventorių, 1795, l. 1–23, in: Rūta Janonienė, Evaldas Purlys, p. 153.

dyana)⁶²⁷. Daugiaspalvis inkrustuotas parketas, buvęs ATR valdovo rezidencijoje, Varšuvos pilyje darė įspūdį LDK kilmingiesiems. Noras įsirengti karališką valgomąjį vertė kloti ir inkrustuoto parketo grindis. Radvilų Polonečkoje valgomajame grindys buvo sudarytos iš daugiaspalvio medžio, su ornamentais, primenančiais Karališkosios pilies Varšuvoje inkrustuotą parketą⁶²⁸. Bistramų Bistampolio visų reprezentacinių patalpų grindys buvo dengtos parketu su šviesaus ir tamsaus medžio žvaigždžių ir kitų motyvų raštu, taigi valgomasis taip pat turėjo parketo grindis⁶²⁹. Burbų Belvederio rūmuose būta įvairaus atspalvio parketo,⁶³⁰ dalis jo išliko pirmo ir antro aukšto valgomuosiuose. Pirmo aukšto valgomąjo parketo raštas patalpos viduryje sudarytas iš nedidelių lentelių, kurios formuoja šešiakampius (18h il.). Antro aukšto valgomajame parketo raštas sudėtingas tarsi kilimo: centrinėje dalyje buvo suformuoti šešiakampiai, juos įrėmino kvadratai, o slenksčiuose intarsijoms panaudota skirtingų rūšių mediena (18i il.). Sudėtingo rašto inkrustuotas parketas buvo įrengtas Bulhakų Žiličių valgomajame: centrinėje parketo dalyje atsikartojo šviesesnės medienos aštuoniakampio skydai su inkrustuota tamsesnės medienos aštuoniakampe žvaigžde, kurią įrėmino meandro ornamentas⁶³¹ (18j il.). LMAVB RS išlikęs panašios kompozicijos parketo ornamento projektas⁶³² rodo, kad parketo projektavimui buvo reikalingos ir klasikinės architektūros žinios, tad galima manyti, kad prie Žiličių valgomąjo parketo piešinio teko prisiliesti ir rūmų interjerus projektavusiam architektui (K. Podčasinskiui?).

Akmens grindys aptiktos tik viename objekte. Marmuro grindys (*posadzka marmurowa*) valgomąjo galerijoje minimos 1795 m. Sapiegų Antakalnio rūmų inventoriuje⁶³³. Nors 1718 m. inventoriuje šios patalpos grindys neminimos (neminimos ir kitose patalpose), jos galėjo būti įrengtos statant rūmus XVII a. pabaigoje, tačiau neatmestina, kad marmuras paklotas ir vėliau, patalpą formuojant kaip valgomąjo galeriją. Bet kuriuo atveju, marmurinės grindys kaip tinkančios valgomąjo funkcijai buvo minimos prancūzų architektūros veikaluose, todėl tai darė šią patalpą patogia naudoti ir ypač prabangią.

Apibendrinant galima teigti, kad sudėtingi, inkrustuoti, meniški parketai valgomajame reti. Dominavo stambesnių, paprastesnių raštų parketas. Tai sietina su salonu, kurio puošyba privalėjo pranokti valgomąjį. Medinių grindų iš šio periodo išlikę tik fragmentai ir tik dviejuose tirtuose objektuose (Belvederis ir Radvilonys).

Durys. Durų dydis ir forma, taip pat furnitūra, atspindi laikotarpio stilistiką, patalpos paskirtį ir šeiminingumą. Valgomąjo durų tipas – interjero durys, kurios gali būti arba paprastos iš lentų, arba įsprūdinės. Interjero durims būdinga meniška puošyba (intarsija,

⁶²⁷ Puslovskių rūmų Vilniuje inventorius 1836 m. inventorius, LVIA, f. 567, ap. 2, b. 4016, l. 1–22. In: Dalia Klajumienė, p. 511

⁶²⁸ Roman Aftanazy, t. 2, p. 318–319.

⁶²⁹ *Ibid.*, t. 3, p. 34–38.

⁶³⁰ *Ibid.*, t. 3, p. 182.

⁶³¹ Meandro ornamentas – reljefinis ornamentas, kuriame panaudotas meandro motyvas, in: Cyril M. Harris, p. 209.

⁶³² Parketo ornamento projektas, LMAVB RS, f. 320, b. 1175.

⁶³³ VUB RS, f. 4, b. A1262, l. 1–23.

tapyba, drožiniai)⁶³⁴. Visų tirtų objektų pagrindinės durys buvo dvivėrės, tarnybinės dažniausiai vienvėrės (tik Rokiškio, Verkių – dvivėrės) arba jų visai nebuvo, įrengtas tik langelis su varčiomis valgiams paduoti (Jonava⁶³⁵, Aristava⁶³⁶).

XVIII a. II p.–XIX a. pr. pagrindinių valgomojo įsprūdinių durų skydai skaidyti paprastai į tris (Kelmė⁶³⁷ (19c il.), Gelvonų (19f il.), Radvilonių (19g il.), rečiau dvi (Sviackas⁶³⁸ (19b il.) dalis⁶³⁹). Šio periodo durys paprastai minkštos spygliuočių medienos, todėl dažytos⁶⁴⁰, koloritas derintas prie bendro valgomojo interjero, jos galėjo būti vienspalvės (Kelmėje – perlinės⁶⁴¹, Panemunėje – melsvos⁶⁴², Rokiškyje – baltos⁶⁴³, Siesikuose – baltos⁶⁴⁴, Cirkliškyje – žalsvos⁶⁴⁵ (19d il.)) ar daugiaspalvės (Aristava (19a il.)), tačiau kartais iš inventoriaus neaišku, ar durys buvo dažytos, ar ištapytos (Sapiegų Antakalnis⁶⁴⁶, Raudondvaris⁶⁴⁷). Taigi tikėtina, kad nuo 1770 m. galėjo būti durų, tapytų tuo metu populiaria Pompėjų ar etruskų tema⁶⁴⁸, juolab kad tokios tapytos durys buvo valdovo Stanislovo Augusto Baltojo namelio valgomajame. Puošyboje taip galėjo būti panaudoti klasicistinės architektūros drožtiniai elementai (Antašava⁶⁴⁹ (19e il.), Kelmė⁶⁵⁰ (19c il.)).

⁶³⁴ Rachel Kennedy, Treve Rosoman, „Doors“, in: *Encyklopedia of Interior Design*, Vol. 1, edited by Joanna Banham, London and Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers, 1997, p. 382–383.

⁶³⁵ Jonavos valdos inventorių, 1796 m.

⁶³⁶ Už informaciją dėkoju architektūros istorikei dr. Rasai Bertašiūtei, tyrinėjančiai Aristavos dvaro rūmus. Perrenkant rūmus XXI a. Lietuvos liaudies buities muziejaus ekspozicijoje, langelį atkurti atsisakyta, toje vietoje buvo įrengtos durys.

⁶³⁷ 1980 m. Polichromijos tyrimų ataskaitoje teigiama, kad durys naujos, tačiau ataskaitoje neminima, ar buvo daryti durų apkalos tyrimai, in: Buv. Kelmės dvaro rūmų ir vartų polichrominių patikrų ataskaita, Paminklų konservavimo institutas, Vilnius, 1980, VRVA, f. 1019, ap. 11, b. 2624, l. 4.

⁶³⁸ Dvivėrių durų varčią sudarė du skydai ir kito kolorito (su reljefu?) plati užrakto juosta. Viršutinis itin aukštas durų skydas suteikė durims lengvumo ir grakštumo.

⁶³⁹ Toks dalijimas šiuo periodu įprastas ir kitose Europos šalyse: Stephen Collaway, Alan Powers, p. 138, 174.

⁶⁴⁰ Šio periodo durys paprastai buvo dažytos ir kitose Europos šalyse: *Ibid.*, p. 138.

⁶⁴¹ Kelmės dvaro pastatų aprašymas, XIX a. 4 dešimtmetis (?).

⁶⁴² Panemunės pilies ir dvaro 1826 m. inventorinis nuorašas, l. 4–5.

⁶⁴³ Rokiškio dvaro inventorių, 1826 m., RKM 4035, l. 2.

⁶⁴⁴ Tai yra vėlyva, XX a. pr. informacija, in: Roman Aftanazy, t. 4, p. 340–346.

⁶⁴⁵ Polichromijos tyrimai, Sienos išklotinė M 1:20, pat. Nr. 4 [Valgomasis], pirminis patalpos dekoras, archit. G. Sabutytė, 17–271–01–PD.04.04, studija PD, l. 15/16.

⁶⁴⁶ Sapiegų rūmų Antakalnyje inventorių, 1795 m., l. 1–23.

⁶⁴⁷ Raudondvario dvaro inventorių, 1820 m., l. 3v.

⁶⁴⁸ Šio periodo durys paprastai buvo dažytos ir kitose Europos šalyse: Stephen Collaway, Alan Powers, p. 138.

⁶⁴⁹ Dvivėrių durų vieną iš varčių skaidė trys skydai. Skydų aukščiai projektuoti laikantis orderio proporcijų: apatinis stačiakampis skydas atitiko pjedestalą, vidurinis siauras ir aukštas skydas – liemenį, o viršutinis siauras ir horizontalus – kapitėlį. Keturi durų skersiniai (horizontalus skersinis strypelis – varstomų durų dalis, sujungianti šoninius strypelius (prie kurių yra įtaisyti vyriai ir užraktas) durų viršuje, apačioje ir viduryje; gali būti matomas, įsprūdinių durų, ir paslėptas, pavyzdžiui, skydinių durų, in: Cyril M. Harris, p. 149) tiesūs, tačiau antrąjį papildomai puošė diskinis ornamentas (lipdytas ornamentas, susidedantis iš monetos ar disko formos elementų), in: Cyril M. Harris, p. 55), kurio disko formos elementai užkloja vienas kitą yra suverti ant vienos ašies. Šis ornamentas atkartotas ir ant durų šoninio vertikalaus užrakto strypelio.

⁶⁵⁰ Kelmės valgomojo durų apkalą sudaro dorėninis laužtinis architravas (be supraporto ar architravo karnizo), kurio puošyboje panaudoti lašai (gutai) yra būdingi dorėniškojo orderio antablementui po mutulais ir regulomis.

XIX a. I pusėje durys tampa įvairesnės. Skydai galėjo būti visi vienodo dydžio (Raudondvaris (19i il.)) arba su aukštesniu skydu centre (Žiličiai (19j il.)), Burbiškis (19k il.)). Skydus galėjo puošti nesudėtingų geometrinių formų figūros (apskritimo, rombo), iškilus reljefas (Burbiškis) ar rustai bei kesonai (Verkiai (19l il.)). Šiuo periodu dažniausiai valgomajame aptiktos nedažytos kietmedžio durys: šviesaus ąžuolo (Verkiai⁶⁵¹), raudonmedžio (Raudondvaris⁶⁵²) arba tamsios medienos (Žiličiuose, Burbiškio⁶⁵³), kurių paviršiai derinti prie vėlyvojo klasicizmo stiliaus interjero visumos. Taip pat duris dažniau nei anksčiau papildė sudėtingi supraportai, kurie derinti prie interjero stiliaus visumos. Supraportai bus analizuojami vėliau, aptariant sienų dekorą.

Romantizmo laikotarpio valgomųjų durys interpretuoja praeities stilių formas. Durys galėjo įgauti vėlyvosios gotikos stiliaus elementus (Belvederio pirmo aukšto⁶⁵⁴ (19m il.)). Renesanso stilistiką sekančiuose valgomuosiuose durų meninei raiškai taip pat ieškota tinkančio pavidalo, jis galėjo atsirasti ir durų apkaloje, architrave⁶⁵⁵, pavyzdžiui, panaudojant virvelinį lipdinį⁶⁵⁶ (Belvederio antro aukšto (19n il.)). Tokių durų paviršiaus faktūrai sustiprinti buvo pasitelkiama ir tapyta ąžuolo medienos imitacija⁶⁵⁷.

Kad durys funkcionuotų, buvo būtini vyriai, spynos ir kiti praktiški elementai. XVIII a. buvo tebenaudojami H ir L formos išoriniai vyriai, tvirtinti prie durų skydo vinimis, tačiau jau plito ir vidiniai vyriai, kurie buvo paslėpti durų rėme ir durų apvade. XVIII a. vid. Anglijoje atsirado duris pakeliantys vyriai, kurie leido atveriant duris jas kilstelti ir taip išvengti kilimo kliudymo, o uždarius vėl nuleisti ir taip blokuoti skersvėję. Nuo XVIII a. vid. be išorinių spynų pradėjo plisti įleidžiamos spynos, taip pat durims naudoti kabliai ir sklendės. XVIII a. pab. interjero durų furnitūra pasipildė rankenomis, užrakto plokštelėmis ir pirštų plokštelėmis (durų pastūmimui). Tai buvo funkcionalūs, tačiau kartu ir dekoratyvūs durų elementai, gaminti iš auksuotos bronzos⁶⁵⁸.

⁶⁵¹ Verkių valgomajame ankstyviausiu etapu ąžuolinės durys buvo šviesios (nebeicuotos), vėliau patamsintos, suteikiant beicuoto ąžuolo spalvą, in: Verkių dvaro rūmų ansamblis. Verkių rūmų rytinio pastato architektūrinių tyrimų darbų ataskaita, 1979 m., VRVA, f. 1019, ap. 11, b. 7432, l. 21.

⁶⁵² Raudondvario dvaro inventorius, 1867 m.

⁶⁵³ Dvaro sodybos pastatų rekonstrukcija, Burbiškio g., Anykščių raj., Utenos apskr. Projektiniai pasiūlymai. Polichrominiai tyrimai, Matas Švažas, Rūta Valainienė, Vilnius, MS studija, 2006 m.

⁶⁵⁴ Dvivėrės durys, atsiveriančios į žiemos sodą, žemutinėje dalyje turėjo du tradicinius skydus, o viršutinė dalis buvo įstiklinta. Stiklo laikantysis karkasas suformuotas kaip gotikinis masverkas (gotikinio lango azūrinis ornamentas iš akmens ar profilinių plytų, in: Cyril M. Harris, p. 44), kuriame komponuoti žuvies pūslės ornamentai (vėlyvosios gotikos azūrinis masverko ornamentas, kurio forma primena žuvies pūslę), in: Cyril M. Harris, p. 191) su trilapiu (trijų sujungtų lapų formos ornamentas), in: Cyril M. Harris, p. 521).

⁶⁵⁵ Architravas – klasikiniuose orderiuose apatinė antablemento dalis; sija, perdengianti kolonas ir atsiremianti į kapitelius, in: Cyril M. Harris, p. 29.

⁶⁵⁶ Virvelinis lipdinys – vytas lipdinys kolonų kaneliūrų apatinėje dalyje, in: Cyril M. Harris, p. 69.

⁶⁵⁷ Belvederio dvaro 1876–1881 m. kasos dokumentai (kontraktas su dažytoju Mauša Neviažskiu), 1881 m., LMAVB RS, f. 33 (Burbų fondas), saug. vnt. 86, l. 671. Op. cit.: Belvederio dvaro istorija, 1971 m., VRVA, f. 1019, ap. 11, b. 1549 [ši byla LMAVB RS Burbų archyve nerasta, ieškota 2020–06].

⁶⁵⁸ Rachel Kennedy, Treve Rosoman, p. 382–383.

Atliekant valgomojo durų tyrimą, apie išlikusią autentišką šio periodo durų furnitūrą restauratoriai neužsimena. Fragmentiškos informacijos apie durų įrangą galima aptikti inventoriuose. Juose be paprastų išskiriamos prancūziškos ir angliškos furnitūros. Pavyzdžiui, prancūziška durų furnitūra minima Jonavos dvaro rūmų valgomajame, kuriame pagrindinės durys turėjo prancūziškus vyrius, spyną ir sklendę, tuo tarpu durys, vedusios į tarnybines patalpas, buvo su paprastais vyriais, bet su prancūziškomis spynomis⁶⁵⁹. Panašu, kad čia kalbama apie išorines spynas, kurioms itin svarbu dekoratyvumas, nes prancūziška furnitūra minima ir XVIII a. I p. įrengtame karališkosios Gardino Naujosios pilies valgomajame (prancūziška žalvarinė spyna⁶⁶⁰), kuomet vidinės spynos dar nebuvo paplitusios. Anglija aptariamuoju laikotarpiu buvo siejama su technologijų ir technikų pažanga, tad tokios modernios angliškos spynos nuodugniai aprašomos Nesvyžiaus pilies rūmų etmono salės durų įrangoje, minimi visi svarbiausi durų įrangos elementai: vyriai, kabliai ir vidinė spyna, varinė rankena, raktai ir dvi metalinės sklendės. Galbūt angliška furnitūra galėtų būti siejama su moderniomis vidinėmis spynomis⁶⁶¹. Lieka neaišku, ar inventoriuose minimi prancūziški vyriai reiškė vidinius vyrius, o angliški vyriai turėjo durų pakėlimo mechanizmą, kuris tuo metu buvo populiarius Anglijoje.

Apibendrinant galima teigti, kad valgomajame, kaip vienoje iš pagrindinių reprezentacinių patalpų, dvivėrės durys buvo privalomos – tokios buvo įrengtos visuose tirtuose aukščiausio sluoksnio kilmingųjų objektuose. Durų vizualinis sprendimas, derintas prie interjero. Durų specifiškumas valgomajame atsiskleidžia tarnybinių durų hierarchijoje. Į pagalbines patalpas durys dažniausiai paprastesnės, vienvėrės, arba jų galėjo visai nebūti (įrengiant į kredensą užveriamą langelį). Durims buvo naudojama paprasta, prancūziška arba angliška furnitūra.

Krosnys ir židiniai. Valgomojo techninį modernėjimą XVIII a. II pusėje atskleidžia šildymo įranga⁶⁶². Šiuo laikotarpiu buvo pradėta naudoti ne tik malkas, bet ir akmens anglis, o koklių gamybos kaitai įtakos turėjo karšto oro cirkuliavimui skirtos kanalų sistemos diegimas, tokios vadintos švediškosiomis ir olandiškosiomis krosnimis⁶⁶³. Valgomuosiuose dažnai buvo ne tik krosnis – didelėse patalpose galėjo būti sumontuotos ir dvi krosnys, taip pat ir židiny. XVIII a. prancūzų architektūros teorijoje buvo rekomenduojama valgomajame projektuoti tiek židinį, tiek koklių krosnį, panaudoti orderinės architektūrinės formas ir karūnuoti viršų vazomis bei biustais (8h, m, o il.). Nuo XVIII a. pab. dvaro valgomieji pasipuošė naujo tipo *Berlyno krosnimis* (*Berliner Ofen*), kurios paprastai būdavo baltos, ir tokios išliko populiarios iki XIX a. 7–8 dešimtmečio⁶⁶⁴.

⁶⁵⁹ Jonavos valdos inventorius, 1796 m., p. 268.

⁶⁶⁰ Naujosios ir senosios Gardino pilies inventorius, 1769 m., l. 80v.

⁶⁶¹ Vidinės spynos minimos Raudondvario (Raudondvario dvaro inventorius, 1867 m., l. 4v.), angliškos – Kelmės (Kelmės dvaro pastatų aprašymas, XIX a. 4 dešimtmetis (?)) valgomuosiuose.

⁶⁶² Daugiau apie krosnis XVIII a. II p.: Dalia Klajumienė, p. 395–504.

⁶⁶³ *Ibid.*, p. 398.

⁶⁶⁴ *Ibid.*, p. 398.

Apie XVIII a. II pusės krosnis žinių teikia archyvinė medžiaga ir pavienės nuotraukos. Ankstyvosios krosnys buvo spalvotos. Pavyzdžiui, Kotlovo dvaro valgomojo salėje⁶⁶⁵ buvo kampinė šviesiai žalių koklių krosnis ant ažuolinio pagrindo, pakelta ant devynių stulpelių, ir kampinis židiny, puoštas tapybos darbu. Sapiegų Antakalnio rūmų valgomojo salėje (~70 m²) buvo viena didelė krosnis, inventoriuje apibūdinama kaip marga, su žaliomis juostomis ir karūna, tačiau jau XIX a. pr. buvo pakeista į naują, modernią, didelę, švedišką, lygių baltų koklių krosnį⁶⁶⁶. Šalia krosnies XVIII a. pab. buvęs židiny su septyniomis gipsinėmis statulomis, galbūt tai pat buvo atnaujintas, nes XIX a. pr. jis buvęs stačiakampis, iš dirbtinio marmuro⁶⁶⁷. Aradnos valgomajame (~25 m²) buvo viena krosnis (pažymėta plane, 14e il.), kuri galbūt yra matoma nenustatyto Aradnos kambario nuotraukoje (20a il.). Iš rūmų plano galima suprasti, kad taip buvo įrengtos krosnys vestibulyje, bibliotekoje ir valgomajame, o iš krosnies šonų esančios tamsios medienos kėdės leidžia manyti, kad ši krosnis galėjo būti valgomajame. Panemunės valgomąjį (47,5 m²) apšildė viena pelenų spalvos⁶⁶⁸ glazūruotų koklių krosnis ir židiny⁶⁶⁹. Dvi apvalios krosnys⁶⁷⁰ buvo sumontuotos Nesvyžiaus Etmonų salėje – jos turėjo apšildyti 141 m² erdvę. Ilgojoje sienoje centre XIX a. pab. jau esantis židiny 1834 m. inventoriuje dar neminimas. Deja, inventorius neatskleidžia koklių glazūros spalvos, tačiau jos galėjo būti jau baltos, kolonos pavidalo, kaip ir kitos rūmuose buvusios krosnys⁶⁷¹.

XVIII a. pab.–XIX a. I p. paplinta baltos koklinės krosnys. Jonavos medinių dvaro rūmų valgomąjį apšildė baltų koklių krosnis ir akmeninis židiny⁶⁷², Radzivilimontų valgomąjį taip pat apšildė viena krosnis ir akmens – raudono marmuro – židiny⁶⁷³. Kelmės valgomajame (~70 m²) XIX a. 4 deš. inventoriuje⁶⁷⁴ minima viena švediško tipo krosnis. Balta krosnis dar matoma XX a. 4 deš. nuotraukoje⁶⁷⁵. Rokiško valgomajame buvo švediška krosnis,

⁶⁶⁵ Акты для разбора древних актов, т. 38, p. 442.

⁶⁶⁶ Sapiegų rūmų Antakalnyje inventorius, 1808 m., LVIA, f. 938, ap. 2, b. 39, l. 559–563v, publikuota in: Rūta Janonienė, Evaldas Purlys, p. 165–171.

⁶⁶⁷ Pasak R. Janonienės, židinio paviršius buvo dengtas ne dirbtiniu marmuru, o dažytas imituojant marmurą (nedidelės tokio marmuro imitacijos fragmentas atidengtas pietinėje galerijoje), in: Rūta Janonienė, Evaldas Purlys, p. 126.

⁶⁶⁸ *Poppielaty* – šviesiai pilka balsvo atspalvio sausų pelenų spalva, in: Gražina Marija Martinaitienė, p. 136.

⁶⁶⁹ Panemunės pilies ir dvaro 1826 m. inventorinis nuorašas, l. 5.

⁶⁷⁰ Nesvyžiaus rūmų salės I aukšte aprašymas 1834 m. rūmų inventoriuje, l. 7 verso, 8.

⁶⁷¹ Lijana Šatavičiūtė, „Taikomoji dailė“, in: Lietuvos dailės istorija, Vilnius: Vilniaus dailės akademija, p. 185.

⁶⁷² Jonavos valdos inventorius, 1796 m., l. 2v.

⁶⁷³ Roman Aftanazy, t. 2, p. 322–324.

⁶⁷⁴ Kelmės dvaro pastatų aprašymas, XIX a. 4 deš. (?).

⁶⁷⁵ Krosnies vieta atliekant rūmų atnaujinimo darbus 1892 m. turėjo likti pačioje vietoje, nes 1937 m. dar minimas išlikęs senasis parketas (Rasa Butvilaitė, Kelmės dvaro sodybos architektūrinė raida XVI–XX amžiais, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis* 47–48, 2008, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2008, p. 126–127.). Žemutinės dalies valgomojo krosnies fragmentai matomi XX a. 4 deš. nuotraukose (KKM GEK 7574). Nors ši krosnis neišliko, tačiau išliko dvi krosnys kitose patalpose, kurių apatinė dalis panaši į valgomojo (kokliai lygūs, turi platesnę apačią, kurią nuo vidurinėsios dalies skiria karnizo juosta). Viena iš išlikusių krosnių turi nišą, kuri XIX a. I p. buvo rekomenduojama valgomojo krosnyje, galbūt tokia niša buvo ir valgomojo krosnyje. XIX a. I p. valgomajame buvo rekomenduota įrengti krosnį su niša, kurią galima panaudoti tešlai ruošti, pašildyti patiekalus ar lėkštes (Karolina Nakwaska, p. 15).

pusiau iš baltų glazūruotų, pusiau iš terakotinių koklių, su figūriniu frizu. Šią valgomąją buvusią krosnį iš apačios, cokoliniame aukšte (kredenso patalpoje), prilaikė mediniai stulpai. Taip pat valgomąjame buvo iš plytų išmūrytas židiny, kuris inventoriuje apibūdinamas kaip „iš visų pusių apgobtas tamsiai dažytais lentomis“. Kadangi grindys buvo medinės, prie židinio buvo plieno spalvos marmuro plokštė⁶⁷⁶. Ružanuose gerokai didesnę valgomąją (109 m²) apšildė dvi baltų lygių koklių krosnys⁶⁷⁷, įkomponuotos pusapskritėse kampinėse nišose (20b il.).

Lietuvoje ypač garsėjo prabangios ampyro stiliaus Dorpat (dab. Tartu) meistrų krosnys. Dvi tokios krosnys, su skulptūromis ir figūromis bei žalvario durelėmis⁶⁷⁸, apšildė (68,6 m²) Tiškevičių 1834–1840 m. atnaujintą Raudondvario valgomąją (20c il.). 1892 m. dvieiose nuotraukose matoma krosnis yra analogiška panašiu metu įrengtoms Vilniaus generalgubernatoriaus ir Puslovskių rūmuose Vilniuje. 1836 m. Puslovskių rūmų inventoriuje minimos krosnys⁶⁷⁹, kurias įrengė Aleksandro Mykolo Lunino (*Alexander Michal Lunin*) iš Dorpat fabriko meistrai⁶⁸⁰, Lietuvos spaudoje pristatę savo produkciją dar 1827 metais⁶⁸¹. Dorpat dvi baltų lygių koklių plokščios krosnys buvo sumontuotos ir Burbiškio dvaro⁶⁸² valgomąjame (67 m²). Krosnių šonus pabrėžė korintiniai piliastrai su kaneliūromis, tačiau kiti elementai ne itin skyrėsi: vienos centrinės dalies plokštumos viršų puošia groteskas, o kitos frize įkomponuotas antemijo ornamentas⁶⁸³, tačiau abi tradiciškai vainikuoja puscilindris, puoštas festonais⁶⁸⁴, ir vazos (20d il.). Labai panašios į Dorpat krosnis buvo ir Naraulios rūmų raudonajame salone bei šokių salėje⁶⁸⁵, galbūt tokia stovėjo ir mažajame valgomąjame. Ampyro stiliaus itin didelį Žiličių valgomąją (200 m²) taip pat apšildė dvi baltų lygių koklių krosnys su santūriai ornamentuotu karnizu ir židiny (20e il.), kurio priekinė sienelė⁶⁸⁶ buvo priderinta prie viso valgomojo interjero, jos puošybai gausiai pasitelkti ampyro stilistikos apdailos elementai⁶⁸⁷.

⁶⁷⁶ Rokiškio dvaro inventorių, 1826 m., l. 2–3.

⁶⁷⁷ Ružanų dvaro inventorių, 1793 m., l. 3.

⁶⁷⁸ Raudondvario dvaro inventorių, 1867 m., l. 4v.

⁶⁷⁹ Valgomąjame minima baltų koklių švediško tipo Dorpat krosnis, su trimis vazomis ant viršaus, in: Puslovskių rūmų Vilniuje inventorių, 1836 m., l. 6v.

⁶⁸⁰ Daugiau apie Luninų Dorpat koklių fabriką: Dalia Klaumienė, p. 447–448.

⁶⁸¹ Dalia Klajumienė, p. 444–445.

⁶⁸² 2012–2013 m. restauruojant koklius Burbiškio dvare, nugarinėje pusėje buvo aptikti du skirtingi gamintojo ženklai – „Broliai Luninai“ (Братья Лунины) ir vietovės pavadinimas su savininko inicialais „Derpt ML“ (Дерпт МЛ); Dalia Klajumienė, p. 450.

⁶⁸³ Juostinis ornamentas iš palmečių, stilizuotų lapų ir sausmedžio žiedų, in: Cyril M. Harris, p. 261.

⁶⁸⁴ Festonas – pusapskričiai kabantys supintų gėlių, vaisių, lapų puošybiniai elementai su pritvirtintais ir laisvais galais, dažniausiai draperijos girlianda arba imitacija, in: Cyril M. Harris, p. 189.

⁶⁸⁵ Roman Aftanazy, t. 1, 128, 129, 134 il.

⁶⁸⁶ Priekinė židinio sienelė – židinio sienelių iškyša į patalpą, sudaranti priekinę dūmtraukio dalį, in: Cyril M. Harris, p. 95.

⁶⁸⁷ Židinio aptaisė pasitelktas figūrinis siužetas ir zoomorfiniai motyvai: ant židinio lentynos reljefas (išpuoštas židinio priekis virš ir (arba) apie angą, in: Cyril M. Harris, p. 95) vaizduoja jaunuolius su žirgais, židinio staktos kampus viršuje rėmina liūtų galvos. Virš židinio lentynos suformuota niša veidrodžiui, kurį šonuose įrėmina korintinės kolonos. Korintiniai piliastrai laiko antablementą, virš yra susipynę vainikai, kuriuos kampuose įrėmina antefliksai. Šis židiny atliepė bendrą valgomojo programos užmojų ir pratęsė meninę programą.

Romantizmo laikotarpio rūmų valgomuosiuose išliko baltų koklių krosnys. Pavyzdžiui, anglišku baltų koklių krosnis buvo Rietavo valgomajame⁶⁸⁸, Belvederio antro aukšto (20h il.) renesansinių formų valgomąjį (76 m²) apšildė didelė baltų koklių kaminė krosnis, o pirmo aukšto valgomajame (60 m²), sukurtame sekant gotikos pavyzdžiais, buvo ne tik viena baltų koklių krosnis, bet ir židinys su ant staktos pavaizduotais antikiniaiis ąsočiais⁶⁸⁹ (20g il.). Radvilonių dvaro valgomąjį (48 m²) apšildė viena baltų lygių koklių krosnis su itin sudėtingu trikampių sandriku⁶⁹⁰ (20f il.).

Židinys ir krosnis valgomajame buvo svarbūs kompoziciniai akcentai, tačiau neretai į konkurenciją jiems stojo baldai, o tiksliau svarbiausias valgomojo baldas – kredensas.

2.4.2. Valgomojo baldai

Valgomojo baldų pobūdis buvo paveldėtas iš senosios daugiafunkcės salės (didžiosios stalavinės), tik įgavo naujus pavidalus. Kredensas – pagrindinis XVII a. daugiafunkcės salės (didžiosios stalavinės) elementas (kaip patarnautojams skirta zona ir sykiu kaip baldas) buvo neretai atitvertas nuo likusios erdvės balesinomis ir turėjęs viršuje balkoną orkestrui, XVIII a. įgijo naują pavidalą ir buvo pritaikytas valgomajame kaip baldas, o patarnautojams skirta zona iškelta netoli valgomojo. Atlikęs svarbų vaidmenį svetingumo ceremoniale, kredenso baldas buvo centrinis kompozicinis taškas valgomajame, todėl naujai projektuotuose XVIII a. rūmuose kredensas galėjo išlikti kaip integralus elementas architektūriniame valgomojo interjere.

Lietuvos bajorai, XVIII a. vid. atvykę į Gardino Naująją pilį, dar turėjo matyti valgomojo apstatymą. Pagrindinis šios patalpos baldas buvo integruotas pusapvalės formos kredensas (*szafa w murze kredensowa*⁶⁹¹, 3b il.) ir dvejus dureles (vienos vedė virtuvės link). Toks charakteringas XVIII a. prancūziškų valgomųjų (7a, c il.) pavyzdys ATR valdovo Augusto III dvare Gardine netrukus rado atgarsį ir LDK didikų dvarų rūmuose.

Kredensas (baldas). Iš Saksonijos kilęs architektas J. S. Beckeris intergruotą kredensą kaip ir Gardino valdovo valgomajame pasiūlė įrengti ir Sapiegų Ružanų rūmuose. Kredensas buvo suformuotas nišoje (21a il.), puoštas drožinėta mediena ir dekoratyvine tapyba, taip pat buvo įrengtos integruotos durelės⁶⁹². Apie kitus architektūrinius ankstyvojo periodo kredensus žinių teikia neįgyvendinti projektai. Pavyzdžiui, integruotas kredensas buvo numatytas Bialos (5 il.), Šeduvos (6 il.) dvarų valgomuosiuose. Pastarasis buvo su-

⁶⁸⁸ Rietavo dvaro inventorių, 1850–1855 m., LVIA, f. 1177, ap. 1, b. 1441, l. 1v–2.

⁶⁸⁹ Belvederio dvaro rūmų istorinė-mėninė apybraiža, VRVA, f. 1019, ap. 11, b. 1551, 39 il.

⁶⁹⁰ Jo frize esantys festonai užkabinti and maksarono (groteskiškas žmogaus ar pusiau žmogaus veido atvaizdas, in: Cyril M. Harris, p. 322) ir dviejų ankonų, timpane motyvas primenantis kriauklinį raižinį, sandriko viršuje akroterijas (puošybinis elementas ant frontono kampų ar kraigo), in: Cyril M. Harris, p. 10), o sandriko kraigo dalyje – antefiksai (klasikinėje architektūroje vertikali puošybinė plokštė, naudojama stogo čerpių eilių sandūroms paslėpti), in: Cyril M. Harris, p. 22).

⁶⁹¹ Naujosios ir Senosios Gardino pilies inventorių, 1769 m., 1. l. 80v.

⁶⁹² Ružanų rūmų inventorių, 1793 m., l. 3.

projektuotas kaip uola valgomajame, po ja numatyta tarnybinė patalpa, o viršutinėje uolos dalyje turėjo būti įrengtas reprezentacinis kredensas, kuris peraugtų į taką, vedantį link ant kalvos viršuje stovinčio monopterio. Kitoje Šeduvos valgomojo patalpos pusėje, kaip ir Bialos projekte, buvo numatyta vieta židiniui. Monopteros ant valgomojo galinės sienos buvo nutapytas Valavičių Sviacko rūmuose (19b il.), tačiau architektūrinis kredensas nebuvo suformuotas, todėl tikėtina turėjęs būti kaip baldas ir stovėjęs būtent šioje vietoje, po monopteriu, tarp kredenso ir tarnybinės laptinės durų.

Apie ankstyvuosius kredensus kaip baldus žinių teikia dvarų inventoriai. Kartais kredensai valgomajame galėjo būti du, išdėstyti simetriškai vienas priešais kitą. Du vidutinio dydžio dažyti pušiniai kredensai minimi 1798 m. Vainilavičių Kotlovo dvaro (Naugarduko vaiv., vėliau Gardino gub., nuo 1842 m. Minsko gub.) valgomojo salėje⁶⁹³. Inventoriuose kredenso tipo baldas gali būti pavadinamas ir bufetu. Pavyzdžiui, Tiškevičių Aradnos 1841 m. inventorius valgomojo salėje mini uosinį bufetą kaip baldą. Be bufeto minimas kvadratinis stalas su raudonmedžio ir bronzos apdaila (būdinga ampyro stiliui), lakuotu ir beicuotu stalviršiu, kuris taip pat galėjo būti kaip pagalbinis baldas patarnavimui⁶⁹⁴. Kelmės dvaro 1831 m. konfiskuotų daiktų sąrašė minimi du kredensai⁶⁹⁵, kurie turėjo stovėti valgomajame.

Vėlyvojo klasicizmo periodu architektūriniai kredensai išliko. Kredensas kaip valgomojo pusiau atvira zona buvo suformuotas Bulhakų Žiličių valgomajame (21b il.), o virš šio kredenso-nišos buvo įrengta patalpa muzikantams. Šis planavimo principas akivaizdžiai sugrąžina senųjų stalavinių planavimo idėją su kredensu ir muzikantų balkonu virš jo. Kredenso-nišos zona galėjo būti kaip erdvė pasiruošti liokajams patarnauti prie stalo, tačiau indams eksponuoti ar tiesiog liokajų darbui palengvinti centrinėje valgomojo zonoje buvo du itin prabangūs tarplangiuose stovintys konsoliniai stalai (servantai) *Aux Griffons* (21c il.), kurie galėjo būti pagaminti François Honoré Jacob-Desmalter (1770–1841) dirbtuvėje Paryžiuje XIX a. pradžioje⁶⁹⁶. Valgomajame buvo dar du konsoliniai stalai šoninėse, mažiau svarbiose dalyse, ir nedidelis klasicistinis konsolinis stalas akmeniniu stalviršiu prie pagrindinio įėjimo.

Romantizmas ne tik sugrąžino valgomojo kambariui praeities formas, bet ir baldus. Vienas iš tokių – tai daugiaaukštis reprezentacinis kredensas (*Credence zur Parade*), tačiau jis buvo jau ne iš atskirų elementų, kurie daugiafunkcėje salėje (didžiojoje stalavinėje) buvo sustatomi tik puotų metu, bet kaip vientisas baldas su uždara apatine dalimi ir atvira

⁶⁹³ Акты для разбора древних актов, т. 38, p. 442.

⁶⁹⁴ Aradnos dvaro baldų ir mobilių daiktų inventorius, 1841 m., LVIA, f. 716, ap. 1, b.4563, l. 16–17.

⁶⁹⁵ LMAVB RS, f. 37, b. A–1700, l. 1–5. *Op. cit.*: Rasa Butvilaitė, 2008, p. 126–127.

⁶⁹⁶ Tipišką šio meistro braižą išduoda meistriškai raižyta mediena su sėdinčiais grifonais, palmetėmis, rožėmis, dekoratyviniu frizu, auksavimas, marmuro stalviršis ir veidrodinė galinė sienutė. Panašus dirbinyš Koller aukcione: Konsolė „Aux Griffons“, ampyro stilius, François-Honoré-Georges Jacob-Desmalter (1770–1841) (?), Paryžius, ~1810–1815 m., medis, drožyba, auksavimas, „Portor“ marmuras, veidrodis, 133×56×92 cm, [interaktyvus], prieiga per internetą: https://www.kollerauktionen.ch/en/315167-0018-----1170-prunk-konsole-aux-griffons__-1170_50788.html?RecPos=138. [žiūrėta 2020-12-14].

viršutine dalimi, skirta indams eksponuoti. Tokio daugiaaukščio architektūrinio kredenso, jau nuolat stovėjusio valgomajame, atgimimas Anglijos romantizmo interjeruose pastebimas XIX a. 4 deš. viduryje (9a il.). Pasak R. Aftanazy,⁶⁹⁷ Siesikų pilies valgomojo, vadinto arsenalu, kredensas buvo pagamintas vietinių dailidžių pagal Dominyko Daugėlos (1789–1857) užsakymą (21g il.). Burbų Belvederio pirmo aukšto valgomajame buvo gotikos formų kredensas (21h il.), kurį siekta integruoti į bendrą valgomojo meninę programą. Galbūt panašaus tipo aukštas kredensas buvo Tiškevičių Astravo rūmuose. Žinoma, kad meistras Steponas Jurevičius sukūrė indaujas, kurios turėjo stovėti valgomajame⁶⁹⁸. Turint galvoje, kad jos buvo pagamintos XIX a. 4 deš., kuomet jau plito reprezentacinių aukštų kresnų mada, šis kredensas taip pat galėjo būti aukštas, reprezentacinio kresno pavidalo. Visgi, šie pavyzdžiai negalėjo didingumu prilygti kunigaikščių Vitgenšteinų Verkių kresnui, kuris buvo integruotas į sienos nišą (21e il.).

Romantizmo periodu be daugiaaukščių kresnų išliko ir žemi, konsolinio stalo pavidalo, kresnai. Tiškevičių Gorodoko valgomąjį vaizduojančioje A. Žameto drobėje baldas, dengtas stalo kilimu, galėjo būti kredensas (21d il.). Jis stovi kresnui būdingoje vietoje, palyginti su šalia stovinčiomis kėdėmis, yra stalo aukščio ir atitinka to meto gotikinių ir renesansinių kresnų siūlomą stilių (11d il.). Tarplanguose du konsoliniai stalai su lentynėlių antstatais indų eksponavimui tik papildė valgomojo apstatymą, tačiau praktinės naudos liokajams iš jų nebuvo. Kaip teigia R. Aftanazy, valgomajame buvo eksponuojama ginklų kolekcija, taip pat rūmuose buvo senų sidabrinių lenkiškų ir vokiškų taurių ir fajanso kolekcija⁶⁹⁹. Galbūt ši indų kolekcija ir buvo eksponuojama tarplanguose (21f il.).

Stalas ir kėdės. Be kresno valgomajame buvo privalomas stalas ir kėdės. Anot J. Kitowicziaus, XVIII a. vid. stalai buvo platūs, iki 1,8 m, ne valgio metu buvo apdengti turkiškais ar persiškais kilimais, išnešami į vestibulį ar patraukiami prie sienos⁷⁰⁰. Valgomojo kėdės stengtasi daryti vietoje, dvaruose, jos buvo kietos, todėl paminkštinimui naudotos pagalvėlės, o XVIII a. II pusėje tapo madingos minkštos kėdės be porankių, kurios buvo apmuštos dviem sluoksniais, o viršutinis buvo dengtas tripu⁷⁰¹, brokatele, atlasu ar damastu⁷⁰². Tokie baldai buvo tik reprezentaciniuose kambariuose, taigi turėjo būti ir valgomajame (mažesnės svarbos reprezentaciniuose kambariuose kėdės buvo aptrauktos nuimama stora drobe). Paprastesniais audiniais, ne šilku ir atlasu, buvo populiariau aptraukti kėdės Stanislovo Augusto valdymo metu⁷⁰³.

⁶⁹⁷ Roman Aftanazy, t. 4, p. 344.

⁶⁹⁸ Lietuvos architektūros istorija, t. 3, p. 55–57.

⁶⁹⁹ Roman Aftanazy, t. 1, p. 64–66.

⁷⁰⁰ *Ibid.*, p. 6–21.

⁷⁰¹ Tripas – vilnonis arba medvilninis audinys, kai kurių autorių nuomone, šilkinis (?) ryškiapalvis audeklas pūkuota kirpta arba tankiomis mažomis kilpelėmis dengta gerąja puse. Panašus į aksomą. In: Gražina Marija Martinaitienė, p. 109.

⁷⁰² Jędrzej Kitowicz, p. 17.

⁷⁰³ *Ibid.*, p. 17–19.

Klasicizmo periodu išliko tradicija baldus gaminti didikų dvaruose, daugelis jų gaminių buvo užsienio baldininkystės centrų baldų kopijos⁷⁰⁴. Klasicizmo periodo Vilniaus mokyklos baldams darė įtaką brolių Roberto Adamo (1728–1792) ir James'o Adamo (1732–1794), George'o Hepplewhite'o (1727–1786) ir Thomo Sheratono (1751–1806) kūryba. XVIII a. II pusėje plito vadinamieji angliškieji stalai (su pusapskričiais nuleidžiamais šonais), kėdžių formoms įtaką darė anglų regentystės stiliaus kėdžių modeliai. Nuo XVIII a. vid. baldams būdinga šviesi mediena (uosio, ypač karpotųjų tuopų ir Kareljos arba rėtos, t. y. karpuotojo, beržo), tik pradžioje buvo naudota inkrustacijoms, o klasicizme – ir visam korpusui faneruoti, taip pat naudotas raudonmedis. Konstrukcijai galėjo būti naudojama spygliuočių ir alsknio mediena. Anglomanija baldininkystėje išsi-laikė iki Napoleono epochos pabaigos⁷⁰⁵. Apie 1800 m. atsirado prancūzų ampyro baldai, arba, kaip juos apibūdina Gabrielė Giunterytė-Puzinienė – *bronze-antique*. Nuo XIX a. 3 deš. ėmė reikštis vokiečių bydermejerio įtaka, o baigiantis 3 deš. romantizmas pasiūlė gotikos elementų, kuriems pirmavaizdžiai galėjo būti anglų, prancūzų ar vokiečių gotika. XIX a. 5–6 deš. Vilniaus baldų formose pasireiškia Liudviko Pilypo stiliaus bruožai⁷⁰⁶. Šią margą geografinę įvairovę S. Mieleszkiewiczus įvardija kaip Lietuvos ypatybę, erdvę, kurioje susilydė įvairios srovės, atėjusios iš daugelio buvusios ATR ir Vakarų Europos vietų. 1829 m. baldų pavyzdžių kataloge iš nežinomo Žemaitijos dvaro (12 il.) ir mato-ma ši įvairovė: tarp ampyro ir bydermejerio baldų galima rasti ir gotikos stiliaus bruožų turinčių kėdžių. Šia ir kitomis panašiomis baldų pavyzdžių knygomis Lietuvos kilmin-gieji galėjo naudotis gaminant ir valgomojo baldus, kurie buvo derinti prie bendro in-terjero stiliaus.

Ankstyvojo periodo valgomojo baldai aptinkami Nesvyžiuje. Etmonų salėje⁷⁰⁷ 1774 m. inventoriuje minimi pagrindiniai valgomojo baldai – stalas ir kėdės. Ant stalo buvo už-tiestas vienas didelis divanas⁷⁰⁸, stovėjo Radvilų Lachovo⁷⁰⁹ dvare pagamintos 22 minkštos kėdės su porankiais, aptrauktos siuvinėtu karmazino spalvos⁷¹⁰ aksomu⁷¹¹, nuaustu karo

⁷⁰⁴ Pavyzdžiui, Sapiegų rūmams baldus galėjo gaminti staliai ir šaltkalviai Varšuvos ir Kodenio rūmuose, Radvilų rezidencijoms Nesvyžiuje Lachove ar Polonkoje prie Naugarduko, in: Stefan Mieleszkiewicz, 2000, p. 304.

⁷⁰⁵ Stefan Mieleszkiewicz, 2000, p. 300–316.

⁷⁰⁶ *Ibid.*, p. 304.

⁷⁰⁷ Nesvyžiaus pilies baldų registras, 1774 m. NIAB, f. 1774, ap. 1, nr 20, l. 221–227.

⁷⁰⁸ Divanas – terminas, kuriuo XVI–XVIII a. Lenkijoje ir LDK vadinti rytietiški (persų, turkų, kaukaziečių) rištiniai kilimai. Kartais taip buvo vadinami tik turkiški kilimai, norint juos atskirti nuo persiškųjų. In: Dailės žodynas, p. 104.

⁷⁰⁹ Lachovas (Łachwa) – Radvilų valda, paveldėta iš Kiškų.

⁷¹⁰ Karmazino salva – sodri, raudona, išsirpusių aviečių uogų spalva, gaunama iš kermeso arba košinelės. ATR tai didikų ir bajorų tautinių apdarų spalva, kilmingųjų luomo simbolis. In: Gražina Marija Martinaitienė, p. 126.

⁷¹¹ Aksomas, veliūras – lygus vienspalvis arba raštuotas audinys labai tankiais trumpais (2–3 mm), stačiais pūkeliais padengta gerąja puse ir plokščia išvirkščiąja. Audžiamas iš šilkinų, vilninių, medvilninių siūlų, naudojant kuriuos vienus arba jungiant keletą jų; pūkas dažniausiai būna šilkinis, pagrindo matmenys ir ataudai – marškoniai. In: Gražina Marija Martinaitienė, p. 26.

palapinių dirbtuvėje⁷¹². Prieškambaryje, kuriame galėjo valgyti kasdien, stalas neminimas. Galbūt šioje patalpoje valgymui naudotas stalas inventoriaus sudarymo metu buvo išneštas į vestibulį.

Klasicizmo laikotarpiu gausenis objektų skaičius atskleidžia spalvingesę valgomojo stalų ir kėdžių įvairovę. Valgomojo stalai galėjo būti sudedami iš kelių dalių arba pailginami. Pušinis, dažytas iš šešių dalių, kurių kiekviena turėjo savo kojas, buvo Kotlove⁷¹³, uosinis ir ąžuolinis, pailginamas su trimis dalimis – Panemunėje⁷¹⁴, raudonmedžio apvalus, pailginamas, – Aradnoje⁷¹⁵, apvalus, ištraukiamas – Pastovyse⁷¹⁶. Keturi pušiniai stalai⁷¹⁷ ir vienas staliaus darbo kvadratinis stalas⁷¹⁸ minimas Antakalnio rūmuose, tačiau, šiuo atveju nežinoma, kurioje patalpoje jie buvo. Kėdžių skaičius varijavo: Aradnos valgomajame stovėjo septynios „senoviškos / nemadingos“ raudonmedžio kėdės⁷¹⁹, Panemunės valgomajame galėjo stovėti vienas iš trijų kėdžių komplektų, minimų inventoriuje (12 raudonojo beržo, 10 uosio ir 10 juodalksnio kėdžių)⁷²⁰, Kelmės valgomajame buvo dvidešimt keturios to paties komplekto kėdės⁷²¹ (16g il.). Be kėdžių kartais minima valgomajame ir sofa (Kelmė⁷²²) ar net kelios, pavyzdžiui, Ružanų valgomajame tarplangiuose stovėjo keturios sofos, trauktos žaliu damastu⁷²³.

Vėlyvojo klasicizmo laikotarpiu ampyro stiliaus stalų būta Tiškevičių Raudondvario (22d il.), Bulhakų Žiličių (22a, b il.), Oginskių Rietavo⁷²⁴, Vitgenšteinių Verkių (22c il.) valgomuosiuose, galbūt buvo ir Radvilų Polonečkoje⁷²⁵. Tokie stalai paprastai esti apvalūs, pailginami, tamsios medienos (raudonmedžio), kojos plonos, su ratukais. Pailginamas apvalus stalas su žalvario kojomis minimas tiek Rietavo, tiek Raudondvario valgomuo-

⁷¹² XVIII a. I pusės palapinės tento (lenk. *plot namiot*) fragmentas iš nenustatytos palapinių dirbtuvės (*wytwórni namiotniczych*) rytinėje Respublikos dalyje 2017 m. buvo restauruotas Lenkijos paminklų konservavimo dirbtuvėse ir eksponuojamas parodoje „Nie tylko Orient. Nabytki Fundacji Teresy Sahakian 2007–2017“, vykusioje 2017-12-19–2018-11-30, Karališkoje pilyje Varšuvoje „Pałac Pod Blachą“ (Teresės Sahakio fondo kolekcija), [interaktyvus], prieiga per internetą: <https://www.zamek-krolewski.pl/zwiedzanie/archiwum-wystaw-czasowych/nie-tylko-orient.-nabytki-fundacji-teresy-sahakian-w-latach-20072017> [žiūrėta 2016-12-13].

⁷¹³ Акты для разбора древних актов, т. 38, р. 442.

⁷¹⁴ Panemunės pilies ir dvaro 1826 m. inventorinis nuorašas.

⁷¹⁵ Aradnos dvaro baldų ir mobilių daiktų inventorių, 1841 m.

⁷¹⁶ Gabriela Puzynina, p. 135.

⁷¹⁷ Sapięgų rūmų Antakalnyje inventorių, 1795 m., l. 1–23.

⁷¹⁸ Sapięgų rūmų Antakalnyje inventorių, 1808 m., l. 559–563v; publikuotas in: Rūta Janonienė, Evaldas Purlys, 2012, p. 165–171.

⁷¹⁹ Aradnos dvaro baldų ir mobilių daiktų inventorių, 1841 m., l. 16–17.

⁷²⁰ Panemunės pilies ir dvaro 1826 m. inventorinis nuorašas.

⁷²¹ Kelmės dvaro inventorių, LMAVB RS, f. 37, b. A–1700, l. 1–5. *Op. cit.*: Rasa Butvilaitė, Kelmės dvaro sodybos architektūrinė raida XVI–XX amžiais, p. 126–127.

⁷²² *Ibid.*

⁷²³ Ružanų rūmų inventorių, 1793 m., l. 13.

⁷²⁴ Rietavo dvaro inventorių, 1850–1855 m., l. 1v–2.

⁷²⁵ R. Aftanazy mini, jog Radvilų Polonečkoje daugiausia buvus taip pat apstatyta ampyro stiliaus baldais, tad reikia manyti, kad ir valgomajame buvo šio stiliaus baldų, in: Roman Aftanazy, t. 2, p. 318–319.

siuose, tik pastarajame patikslinta, kad iš Sankt Peterburgo⁷²⁶. Panašius stalus bajorai galėjo pasigaminti ir dvaruose. Šiam poreikiu patenkinti buvo leidžiami baldų konstravimo katalogai (12 il.).

Erdviame Žiličių valgomajame buvo didingos ir monumentalios ampyro stiliaus kėdės (23a il.), tikėtina, ampyro stiliaus raudonmedžio kėdės iš Sankt Peterbugo buvo Rietavo valgomajame⁷²⁷. Raudondvario valgomajame stovėjo 18 elegantiškų *Chiavari*⁷²⁸ stiliaus paausutų kėdžių, kurios turėjo pynučių pasostę ir pagalvėles⁷²⁹ aptrauktas žvilgančiu perlų spalvos audiniu⁷³⁰ (23b il.). Panašios *Chiavari* tipo kėdės, tik su minkšta pasoste, buvo Oginskių Plungės dvare (23d il.). Verkių rūmuose kėdės su minkšta pasoste ir atlošu buvo trauktos oda (23c il.). XIX a. I pusėje valgomojo kambariui buvo rekomenduotinos kėdės, aptrauktos oda. J. C. Loudonas siūlė valgomojo kėdėms naudoti maroko odą, kurios spalva turėtų būti priderinta kaip užuolaidų, o pasostėms naudoti ne sagutes, o žiedus, aptrauktus oda⁷³¹. Šiuo laikotarpiu kėdžių apmušalų spalva reprezentaciniuose valgomuosiuose dažnai buvo raudona⁷³², tikėtina, kad tokia buvo ir Verkių valgomajame, juolab kad XIX a. vid. Verkių valgomojo chromolitografijoje kėdės pavaizduotos raudonos spalvos, o stalo aptiesalas ir užuolaidos taip pat raudoni (10a il.).

Romantizmo valgomuosiuose stalai ir kėdės derinti prie interjero visumos. Gorodoko valgomajame stovėjo du sujungti neprailginami renesansinių formų ažuoliniai stalai⁷³³ (22f il.), prie kurių derintos XVI a. italų renesansinės *sgabello*⁷³⁴ tipo kėdės (23f il.). Belvederio valgomajame gotikinio stiliaus kėdės (23e il.) puikiai derėjo su kredensu (21h il.) ir gotikiniais durų elementais, tačiau stalas jau turėjo Renesanso bruožų (22e il.). XIX a. I pusėje taip pat plito prailginami valgomojo stalai ant vienos kojos (11c, 8r, s il.). Tyrimo metu atminties institucijose aptikti išlikę du tokie apvalūs prailginami stalai: pirmasis su drakonų figūromis puošta koja priklausė Tiškevičių Astravo dvarui (22g il.), o antrasis, rensanso formų su delfiniais puošta koja, priklausė Oginskių Rietavo rūmams⁷³⁵ (22h il.). Tačiau iš 1850–1855 m. Rietavo inventoriaus sužinome, kad tuo metu valgo-

⁷²⁶ Raudondvario inventorius, 1876 m., ČDM, M-4-1-1, l. 3; Rietavo dvaro inventorius, 1850–1855 m., l. 1v-2.

⁷²⁷ Rietavo dvaro inventorius, 1850–1855 m., l. 1v-2.

⁷²⁸ Pavadintos pagal miestelį Šiaurės Italijoje iš kurio kilo šios kėdės kūrėjas Giuseppe Gaetano Descalzi (1767–1855). Chiavari kėdės gaminamos nuo 1807 m. Dėkoju Eglei Bagušinskaitei už konsultaciją.

⁷²⁹ Kėdės su pynučių pasoste buvo praktiškos, tiko valgomajame, tačiau kietos, todėl neretai būdavo naudojamos kaip ir XVIII a. II p. – su pagalvėle.

⁷³⁰ Raudondvario inventorius, 1876 m., l. 3.

⁷³¹ John Claudius Loudon, fig. 1891–1895.

⁷³² Raudonai apmuštų kėdžių madą populiarino plačiai paplitę Anglijos monarchų rezidencijų valgomųjų lito grafijos (62 il., 81–85).

⁷³³ Stalas. Vakarų Europa. XIX a. I pusė. Ažuolas: drožyba, faneravimas, 111,5×178 cm, h – 78,5 cm, LDM, TDS, TD 520.

⁷³⁴ *Sgabello*, arba suolelis – tai XVI a. itališka kėdė, be porankių, drožinėta, in: Charles Boyce, *Dictionary of Furniture*, 3rd ed., New York: Skyhorse, 2014.

⁷³⁵ *Lietuvos architektūros istorija*, t. 3, p. 371, p. 407.

majame buvo kitas apvalus prailginamas stalas – raudonmedžio, su žalvarine furnitūra, todėl renesansų formų delfinai puošta koja yra arba vėlesnio periodo, arba stovėjo ne valgomajame.

Kiti baldai ir daiktai. Be aptartų pagrindinių baldų valgomajame – kredenso, stalo ir kėdžių, valgomajame taip pat dažnai būdavo veidrodžiai⁷³⁶, širmos⁷³⁷, laikrodžiai⁷³⁸, barometrai⁷³⁹ ar postamentai⁷⁴⁰.

Vertingų žinių apie dvaruose buvusius laikrodžius teikia detalus Nesvyžiaus inventorius⁷⁴¹. Etmonų salėje ant grindų stovėjo dėžinis laikrodis, kurio korpusas buvo žydros spalvos, lakuotas, dekoruotas auksu, su gėlių ornamentais kampuose, o ant laikrodžio ciferblato užrašas *Spilen Slagen Stile*⁷⁴². Prieškambaryje (kuriame galėjo valgyti kasdien) minimas tarp langų buvęs laikrodis, dengtas raudonu laku, su žymaus Anglijos laikrodžių gamintojo *Villiam Jourdain London*⁷⁴³ įrašu ant ciferblato.

Valgomuosius, kaip ir kitas pagrindines patalpas, apšvietė įvairūs įrenginiai⁷⁴⁴. XVIII a. naujovė buvo nuo lubų kabinami stikliniai (krištoliniai) sietynai, vadinamieji žirandoliai. Tokie šviestuvai jau gaminti ir LDK, Radviloms priklausiusiose Nalibokų, o galbūt ir Urečės stiklo manufaktūrose⁷⁴⁵. Valgomuosiuose tyrimo metu taip pat aptikti žirandoliai⁷⁴⁶,

⁷³⁶ Ružanų rūmų inventorius, 1793 m., l. 13; Jonavos valdos inventorius, 1796 m., l. 2v; Panemunės pilies aprašymas, 1826 m., p. l.20; Aradnos dvaro baldų ir mobilių daiktų inventorius, 1841 m., l. 16–17.

⁷³⁷ Rietavo dvaro inventorius, 1850–1855 m., l. 1v–2; širma matoma XX a. pr. nuotraukoje, in: Tiškevičių rūmų valgomasis Gorodoke. Nežinomas fotografas. XX a. pr. NMGiKB, NP 22876; širma minima Sapiegų rūmų Antakalnyje 1795 m. inventoriuje, tačiau neminama, kurioje patalpoje buvo (VUB RS, f. 4, b. A1262, l. 1–23).

⁷³⁸ Raudondvario inventorius, 1867 m. l. 3; Aradnos dvaro baldų ir mobilių daiktų inventorius, 1841 m., l. 16–17; Panemunės pilies aprašymas 1826 m., VRVA, f. FG–101, p. l.20; Kelmės dvaro inventorius, LMAVB RS, f. 37, b. A–1700, l. 1–5; Jonavos valdos inventorius, 1796 m., l. 2v.

⁷³⁹ Rietavo dvaro inventorius, 1850–1855 m., l. 1v–2; Panemunės pilies aprašymas 1826 m., l. 20; Aradnos dvaro baldų ir mobilių daiktų inventorius, 1841 m., l. 16–17.

⁷⁴⁰ Rietavo dvaro inventorius, 1850–1855 m., l. 1v–2; S. Maz[ilauskas], p. 5, *op. cit.*: Rasa Butvilaitė, 2008, p. 126–127.

⁷⁴¹ Nesvyžiaus pilies baldų registras, 1774 m., l. 221–227.

⁷⁴² Užrašas vokiečių kalba gali reikšti laikrodžio garso valdymo mechanizmą: *Spilen (Spielen)* – skamba, o tai gali reikšti viduje esantį kariliono ar nedidelių vargonų mechanizmą (kompozitorius Francas Jozefas Haidnas (Franz Joseph Haydn, 1732–1809) rašė kūrinius laikrodžio mechanizmams, pavyzdžiui, „Flötenuhrstücke“, *Slagen (Schlagen)* – mušti valandas, *Stile (Still)* – tylus.

⁷⁴³ „Villiam Jourdain London“ – garsus laikrodžių gamintojas, tačiau pasak Łukaszo Sęko, tokių paklausių laikrodžių korpusas galėjo būti pagamintas ir centrinėje Europoje ar Prūsijoje. Toks XVIII a. vid. laikrodis su anglišku mechanizmu ir greičiausiai Prūsijoje pagamintu korpusu buvo Rževuskių Podhorcų rūmuose (Lvovo sritis), dabar saugomas Tarnovo regioniniame muziejuje (Muzeum Okręgowe w Tarnowie, MT–A–D/130/1), [interaktyvus], prieiga per internetą: <http://muzea.malopolska.pl/obiekty/-/a/26903/1127491> [žiūrėta 2016-12-13].

⁷⁴⁴ Jų įvairovė ir terminija išsamiai aptarta: Alantė Valtaitė-Gagač, 2015.

⁷⁴⁵ *Ibid.*, p. 68–70.

⁷⁴⁶ Jonavos valdos inventorius, 1796 m., l. 2v; Panemunės pilies aprašymas 1826 m., l. 20; Aradnos dvaro baldų ir mobilių daiktų inventorius, 1841 m., l. 16–17.

taip pat staliniai žirandoliai⁷⁴⁷, žvakidės su krištolo kabučiais⁷⁴⁸ ar daugiašakės žvakidės⁷⁴⁹. Šios buvo statomos ant stalių ar postamentų valgomojo kampuose.

XVIII a. II pusėje veidrodžiai, laikrodžiai ir žirandoliai buvo prabangūs interjero elementai, kuriuos galėjo sau leisti tik turtingiausieji. J. Kitowiczius⁷⁵⁰ užsimena, kad šiuo periodu veidrodžiai auksuotos bronzos rėmuose, su staliu po jais ir krištolo sietynai, buvo aukščiausia prabangos forma. Be šių elementų statusui pabrėžti eksponuoti ir kiti, nesusiję su valgomojo funkcija, baldai. Pavyzdžiui, Gorodoko valgomajame buvo demonstruojamas Augustui II 1697 m. karūnavimo proga sukurtas veidrodis⁷⁵¹ – buvusi tualetinio staliuko viršutinė dalis⁷⁵².

Apibendrinant galima teigti, kad XIX a. I p. įsitvirtino ne tik atskiro valgomojo kambario tradicija, bet ir valgomojo elementai: kredensas, prailginamas platus stalas, kėdės (trauktos oda, pynutėmis), o aukščiausiojo sluoksnio kilmingųjų namuose ir prabangos elementai – sietynas, veidrodis, paravanas ir laikrodis.

2.4.3. Dekorاس

Valgomojo erdvei dekoruoti aptariamuoju laikotarpiu buvo pasitelkiamos įvairios priemonės. Tai tekstiliniai ir popieriniai sienų ir lubų apmušalai, tapytas sienų ir lubų dekoras, taip pat lipdiniai ir medžio drožyba. Toliau poskyryje šie dekorų būdai bus aptariami grupėmis.

Tekstiliniai apmušalai. Pirmieji valgomieji Lietuvoje aptikti XVIII a. viduryje (Nesvyžius). Šio laikotarpio ATR rūmų interjerams būdingą puošybą aprašė s J. Kitowiczius⁷⁵³, teigdamas, kad Augusto III valdymo pradžioje didikų ir stambių bajorų patalpos buvo dengtos špaleriais⁷⁵⁴ ir namie austais audiniais, o brangiausi interjerai dengti auksu siuvinėtu damastu, dominavo keturios pagrindinės spalvos – karmazino, geltona, žalia ir dangaus žydra. Langų užuolaidos ir baldų apmušalai buvo tokie patys kaip ir sienų apmušalai,

⁷⁴⁷ Raudondvario inventorių, 1867 m..

⁷⁴⁸ Raudondvario inventorių, 1867 m., l. 3; Rietavo dvaro inventorių, 1850–55 m., l. 1v–2.

⁷⁴⁹ Arados dvaro baldų ir mobilių daiktų inventorių, 1841 m. l. 16–17; S. Maz[ilauskas]. Praeitis romantikos dulkėse. Senoviniuose magnatų dvaruose atsilankius. – XX amžius. 1937 V 14, Nr. 107 (265), p. 5. (*Op. cit.*: Rasa Butvilaitė, 2008, p. 126–127).

⁷⁵⁰ Jędrzej Kitowicz, p. 13–14.

⁷⁵¹ Veidrodis (tualeto dalis), Lenkijos ir Lietuvos valstybė, 1697 m. ČDM Tt – 2225.

⁷⁵² Aldona Snitkuvienė, Mykolo Tiškevičiaus (1828–1897) kolekcija: 1697 m. veidrodžio paslaptis, in: „Lietuvos muziejų rinkiniai“ in: *Lituanistika muziejuose: faktai, sampratos, procesai* (2004, Nr. 3, mokslinių straipsnių rinkinys, VII mokslinė konferencija), [interaktyvus], prieiga per internetą: <http://www.museums.lt/Biblioteka/Snitkuvienne.htm>. [žiūrėta 2016-12-13].

⁷⁵³ Jędrzej Kitowicz, p. 6–21.

⁷⁵⁴ Špalerių terminas XVII a. taikytas ir popieriniams apmušalams, XVIII a. įgyja naują prasmę – jais pradėti vadinti ir ne Paryžiuje gobelenų manufaktūroje austi meniniai audiniai. Daugiau: Dalia Klajumienė, p. 281–282.

viskas vienos spalvos, todėl patalpoms buvo suteikiami pavadinimai *geltonasis kambarys*, *žaliasis kambarys*⁷⁵⁵.

Radvilų manufaktūroje pagamintais špaleriais⁷⁵⁶, vaizduojančiais Jurgio Radvilos⁷⁵⁷ karų ir pergalių istoriją⁷⁵⁸, buvo išmūšti Nesvyžiaus valgomieji – Etmonų salė (didysis valgomasis) ir prieškambaris (galima kasdienė valgymo erdvė). Abiejose patalpose sienos taip pat buvo dekoruotos tapiserijomis (to paties laikotarpio ir siužeto, koks minimas inventoriuje, tapiserija saugoma Varšuvos nacionaliniame muziejuje (24a il.)). XVIII a. vid. sunkesnę damastą pakeitė lengvesnė brokatelė⁷⁵⁹. Tokie paprastesni apmušalai (ne šilko ar brokato, kaip rašo J. Kitowicz⁷⁶⁰), buvo klasicistinėje Vainilavičių Kotlovo dvaro valgomąjo salėje⁷⁶¹, kurios lubos buvo lygios, tinkuotos, o sienos dengtos blyškiai geltonos spalvos ir pelenų pilkos spalvos marginta drobe.

Valgomąjo užuolaidoms rekomenduotas ne toks trapus audinys kaip, pavyzdžiui, šilkas – tik medvilninis ar panašus, taip pat šiai patalpai derėjo paprastas dizainas (11h il.). Klasicistiniuose interjeruose siūlyta užuolaidas kabinti arti lango, kad užtraukus geriau atsiskleistų kambario architektūra (11a il.), o romantizmo laikotarpiu gotikos formų turinčiuose interjeruose užuolaidos turėjo būti permatomos, kad neslėptų langų architektūros (11b il.). Inventoriuose apie valgomąjo užuolaidos žinios gana šykščios, tačiau sužinome apie naudotus audinius, kartais spalvas. Pavyzdžiui, Ružanų keturis žalio kolorito valgomąjo langus puošė baltos užuolaidos⁷⁶², Jonavos melsvo valgomąjo keturis langus dengė septynios senos muslino⁷⁶³ užuolaidos⁷⁶⁴, kurios galėjo būti nuaustos jau ir Lietuvoje⁷⁶⁵, Raudondvario smėlio spalvos valgomąjo du langus dengė dvi užuolaidos – lengvos

⁷⁵⁵ Pirmas *en suite* interjeras minimas Markizės de Rambouillet (1586–1665) rūmuose (Hôtel Rambouillet) Paryžiuje XVII a. pradžioje, kuriuose mėlynajame kambaryje (*Chambre blue*) visas sienas, užuolaidas ir baldus apmušus mėlynu audiniu, buvo sukurtas praktiškas, patogus, harmoningas ir efektingas interjeras. *En suite* XVII a. tampa dominuojantis stilistinis elementas Prancūzijos interjere. Daugiau: Peter Thornton, 1983, p. 8.

⁷⁵⁶ Špaleris – austi sienų apmušalai. In: Dailės žodynas, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1999, p. 412.

⁷⁵⁷ Inventoriuje neįvardinama kuris tai buvo Jurgis. Galbūt tai buvo vienas žymiausių Radvilų giminės atstovų, talentingas karvedys, Lietuvos didysis etmonas Jurgis Radvila Heraklis (1480–1541).

⁷⁵⁸ Nesvyžiaus pilies baldų registras, 1774 m. l. 221–227.

⁷⁵⁹ Brokatas – storokas raštuotas pusšilkinis lampasų šeimai priskiriamas audeklas iš dvigubų matmenų ir dvigubų ar daugiau ataudų siūlų. Primena brokatą, tik pigesnis, in: Gražina Marija Martinaitienė, Audiniai ir jų spalvos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istoriniuose šaltiniuose, Vilnius: Nacionalinis muziejus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai, 2013, p. 44.

⁷⁶⁰ Jędrzej Kitowicz, p. 17–19.

⁷⁶¹ Акты для разбора древних актов, т. 38, p. 442.

⁷⁶² Ružanų dvaro inventorius, 1793 m., l. 3.

⁷⁶³ Muslinas – švelnus permatomas, lengvas, plonytis medvilninis, retsykiais vilnonis, šilkinis ar lininis dvynčio pynimo audinys, in: Gražina Marija Martinaitienė, p. 85.

⁷⁶⁴ Jonavos valdos 1796 metų inventorius, 2020, p. 268.

⁷⁶⁵ XVIII a. II pusėje Gardino linų manufaktūroje buvo jau audžiamas muslinas (Gražina Marija Martinaitienė, p. 85.), galbūt šis inventoriuje minimas muslinas buvo įsigytas Gardino audykloje. Ryšius su A. Tyzenhauzu ir jo Gorodnicos rūmais rodo ir rūmuose numatyta teatro patalpa šalia valgomąjo ar kredenso patalpa su langu.

muslino ir antrosios, tikėtina, sunkesnės⁷⁶⁶. Panemunės dvaro inventoriuje minimi du užuolaidų komplektai: baltos muslino ir žydros⁷⁶⁷. Jos galėjo derėti žydrajame kambaryje arba smėlio spalvos valgomajame, kurio durys buvo žydros spalvos. Kaip atrodė vėlyvojo klasicizmo ir romantizmo valgomojo užuolaidos, atskleidžia Verkių litografija (10a il.) ir Horodoko drobė (10b il.). Abiejose patalpose jos raudonos, sunkaus audinio, kurios derėjo prie turtingo karinė tematika prisodrinto interjero. Abi užuolaidos suformuotos taip, kad neslėptų kambario architektūrinio dekoru. Šiame inventoriuje minimas ir užuolaidų kabinimo būdas (*zawieszana na strzelach*), tačiau neaišku, ar tai paprastas, ar strėlės pavidalo karnizas. Pastarasis variantas būtų tikėtinas, nes ampyro stiliaus langų puošyboje ištis gausu karinės atributikos, o Panemunės valgomajame supraporte įkomponuotas panopliumas⁷⁶⁸ derėtų su šiuo sprendimu.

Popieriniai apmušalai. Klasicizmo laikotarpiu plačiai naudoti geltonos, šviesiai žalios, žalios, melsvos, pilkos spalvos, gėlių raštų⁷⁶⁹ ar figūrų motyvais marginti popieriniai tapetai⁷⁷⁰. Jų nevengta ir valgomajame. Jonavos dvaro rūmų valgomajame sienos buvo dekoruotos melsvais popieriniais apmušalais bei tapyta lamperija. Interjerą praturtino virš židinio ir durų įrengti supraportai su juose įkomponuotais tapytais paveikslais, lubos dengtos drobe⁷⁷¹.

XIX a. I p. valgomajame popieriniai sienų apmušalai neprarado paklausos, jie kūrybiškai derinti kuriant bendrą visumą su sienų lipdyba, drožtais medienos elementais bei sienų tapyba. Nuo 1829 m. Vilniuje buvo prekiaujama Varšuvoje gamintais apmušalais, taip pat buvo galima įsigyti anglišių ir prancūziškų apmušalų⁷⁷². Išskirtinių sienų apmušalų būta Burbiškio valgomajame⁷⁷³ (24b il.). Tyrėjams pavyko nustatyti, kad XIX a. viduryje šios patalpos sienos buvo klijuotos popieriniais apmušalais, o lubos pirminiame sluoksnyje buvo dekoruotos tapyba, kuri derinta prie sienų apmušalų piešinio. Pirminis sumanymas buvo klasikiniame architektūriniame kambario kiaute, su ampyro stiliaus krosnimis, apmušti sienas *chinoiserie* stiliaus aukšto meninio lygio rankų darbo prancūziškais „Jean Zuber & Cie“⁷⁷⁴ manufaktūros popieriniais apmušalais. Rasto apmušalų fragmento ornamento raporte vaizduojamos žvejybos scenos (žvejoja su sietu, neša žuvį ir rūko pypkę). Toks

⁷⁶⁶ Raudondvario inventorių, 1867 m., l. 3.

⁷⁶⁷ Panemunės pilies aprašymas 1826 m., l. 20.

⁷⁶⁸ Trofėjų ornamentas, iš įvairių ginkluotės elementų (šarvų, skydų, šalmų, vėliavų, iečių ir t. t.) sudarytas dekoratyvus motyvas, in: *Dailės žodynas*, p. 312.

⁷⁶⁹ Daugiau apie popierinius apmušalus: Dalia Klajumienė, p. 285.

⁷⁷⁰ Jędrzej Kitowicz, p. 13.

⁷⁷¹ Jonavos valdos 1796 m. inventorių, 2020, p. 268.

⁷⁷² Daugiau apie popierinius sienų apmušalus: Dalia Klajumienė, p. 288.

⁷⁷³ Valgomojo vieta spėjama autoriaus, šioje vietoje buvus valgomąjį mano ir atlikę architektūros ir polichromijos tyrimus tyrėjai, tačiau šaltinių, patvirtinančių šį spėjimą, kol kas nėra.

⁷⁷⁴ Jean Zuber & Cie manufaktūra buvo įkurta 1797 m. Riheimo mieste Prancūzijoje.

raportas minėtoje manufaktūroje buvo sukurtas 1842 m. (dail. Josephas Benoît Guichardo, Marie Victoras Poterletas ir George Zipelius)⁷⁷⁵.

Popierinius apmušalus savo projektuose naudojo ir nuo 1812 m. Vilniuje dirbęs italų archit. C. L. Anichinis⁷⁷⁶, kuris nuo XIX a. 4 deš. darbavosi atnaujinant Tiškevičių rūmus Raudondvaryje bei vėliau Astrave įrengiant naujuosius rūmus. Tiškevičių Raudondvario valgomio sienos XIX a. 7 deš.⁷⁷⁷ buvo dengtos rudais su auksinėmis žvaigždėmis apmušalais⁷⁷⁸, durys ir langai apvesti auksuotu lipdiniu ir apklijuoti (tikėtina, glefai – vidinės angos dalys) blizgiu popieriumi (*papierem glansowanym*); lubos puoštos įreminančiu lipdiniu ir rozete su karo motyvais⁷⁷⁹. 1892 m. nuotraukoje (24c, 16n il.) matyti tamsūs apmušalai su žvaigždėmis atrodo seni (matosi vertikalios juostų sujungimų linijos), taip pat galima išvelgti inventoriuje minimą auksinį lipdinį, įreminusį duris bei lubų lipdinius. 1876 m. inventoriuje minimos šilko užuolaidos su mėlynos ir baltos spalvos dryželiais bei muslino užuolaidos⁷⁸⁰, turėjusios derėti prie rusvų-smėlio spalvos sienų. 1892 m. nuotraukoje matomas greičiausiai Borčalinsko kilimas⁷⁸¹ (tikėtina, kad jis čia buvo ir anksčiau, nes 1876 m. inventoriuje minimi 37 kilimai⁷⁸²).

Apie Belvederio reprezentacinio valgomio (17d il.) apmušalus žinios pasiekia iš XIX a. pabaigos. 1881 m. dažymo darbų sutartyje⁷⁸³ nurodyta valgomąjį apmušti baltais šilkiniais apmušalais⁷⁸⁴, kurie pagal kraštus turėjo būti aprėminti lipdiniais (darbų kaina 25 sidabro rubliai). Apmušalai derinti prie baldų, kurie buvo traukti šilku *fraise* ir oda⁷⁸⁵. Bistrampolio

⁷⁷⁵ Indrė Valkiūnienė, „Burbų dvaro XIX a. interjero dekoras. Atradimai ir išsaugojimas“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis* / 77–78, 2015, 135–155.

⁷⁷⁶ Apie tai sužinome iš 1832 m. architekto aprašyto sienų dengimo popieriniais apmušalais proceso (*Sposob naklejania papierem wodnym scian drewnianych lub murowanych*, 1832, C. L. Anichini, in: VUB RS, f. 78, b.233, l. 15a), vertimas publikuotas in: Dalia Klajumienė, p. 287.

⁷⁷⁷ Raudondvario dvaro inventorių, 1867 m., l. 4v.

⁷⁷⁸ 1876 m. įvardyti jau kaip smėlio (*piaskowego*) spalvos su auksinėmis žvaigždėmis, Raudondvario dvaro inventorių, 1876 m., l. 14.

⁷⁷⁹ Raudondvario dvaro inventorių, 1867 m., l. 4v.

⁷⁸⁰ Raudondvario dvaro inventorių, 1876 m., l. 14. Tiek 1876, tiek 1867 m. inventoriuose minimos dvi medvilninės užuolaidos (*sztory*).

⁷⁸¹ Kilimų tyrėjos Lauros Bohne nuomone, įvertinus 1892 m. nuotraukoje matomą Tiškevičių Raudondvario dvaro rūmų valgomio kilimą, jo dydį, raštus, beveik užtikrintai galima teigti, kad tai rankų darbo Borčalinsko (Rusijos imperija, Šiaurės Kaukazas, Tifliso gubernija) apskrityje austas kilimas. XIX a. tai buvo vieningas regionas Šiaurės Kaukaze, kuris pagal užsakymus rišo kilimus rezidencijoms. Ant stalo nuotraukoje matomas rištinis kilimas, kuriame ant bordiūro arabiškos kaligrafijos tekstas, specialistės manymu, taip pat greičiausiai yra iš to paties Borčalinsko regiono, nes jame gyveno ir islamo religiją išpažįstanti bendruomenė. Nuoširdžiai dėkoju Laurai Bohne už konsultaciją.

⁷⁸² Kilimų sąrašė tik keli kilimai (*diwan*) priskirti buvę miegamuosiuose, kitų buvimo vieta neįvardyta. Raudondvario dvaro inventorių, 1876 m., l. 89–91.

⁷⁸³ Belvederio dvaro 1876–1881 m. kasos dokumentai (kontraktas su dažytoju Mauša Neviažskiu), 1881 m., LMAVB RS, f. 33 (Burbų fondas), saug. vnt. 86, l. 671. *Op. cit.*: Belvederio dvaro istorija, 1971 m., VRVA, f. 1019, ap. 11, b. 1549. [ši byla LMAVB RS Burbų archyve nerasta, ieškota 2020–06].

⁷⁸⁴ Apmušalų tipas patikslintas in: Buv. Belvederio dvaro rūmai. Istorinė apybraiža, 1979 m., VRVA, f. 1019, ap. 11, b. 1551, l. 9.

⁷⁸⁵ *Ibid.*

valgomojo sienos taip pat buvo dekorutos apmušalais⁷⁸⁶. R. Aftanazy, aprašydamas XIX a. pab.–XX a. pr. šio dvaro reprezentacines patalpas, teigia, kad sienos buvo dengtos popieriniais apmušalais, lubos lygios, tinkuotos⁷⁸⁷. Margi sienų apmušalai matomi ir 1939 m. nuotraukoje (160 il.).

Atnaujinant sparčiau besidėvinčius popierinius sienų apmušalus bendras koloritas turėjo būti išlaikomas, nes derintas prie ilgiau išliekančios kitos interjero įrangos (krosnių, grindų, lipdybos) ir elementų (baldų, langų užuolaidų, kilimų). Tai iliustruoja Ignacijaus Godlevskio (Ignacy Godlewski, ?–po 1864) Markučių dvaro namo (statyti 1840 m.) valgomojo sienų apmušalai⁷⁸⁸. Tyrimų metu valgomajame aptikti 4–7 sluoksniai popierinių apmušalų, du viršutiniai atsirado jau įsikūrus muziejui, o kiti liudija XIX a. vid.–XX a. pr. laikotarpį. Visų šių ankstyvųjų valgomojo popierinių apmušalų koloritas panašus: apmušalų dugnas buvo seladono⁷⁸⁹ spalvos, kurį skirtingu laikotarpiu papildė aukso ar mėlynos spalvos augaliniai ornamentai.

Tapytas sienų ir lubų dekoras. Pasak J. Kitowicziaus, XVIII a. II p. ypač išpopuliarėjus popieriniams apmušalams ir žemesniuose bajorų sluoksniuose, tarp diduomenės paplito sienų tapyba itališka *al fresco* technika; vieno tokio kambario ištapyimo kaina, anot amžininko, kainavo tiek pat, kiek apmušti damastu visus rūmus⁷⁹⁰. Žinoma, italų kurtos freskos Lietuvos didikų rūmus puošė jau ir XVII šimtmetyje. Antai Sapiegų Antakalnio rūmų XVIII a. pab. įrengta valgomojo galerija iš ankstesnio laikotarpio paveldėjo M. A. Palonio kurtą siužetinę freską⁷⁹¹ (25b il.). Tapytą sienų puošybą papildė skulptūrinis dekoras: šiaurinė siena buvo skaidyta piliastrais, o pietinė (kurioje buvo vidiniai krenseno patalpos langai) pajvairinta apvadais, sandrikais ir lipdyba⁷⁹². Lubos buvo perdengtos atviromis sijomis⁷⁹³, tačiau apie jų galimą polichrominį ar vienspalvį dažymą žinių nėra⁷⁹⁴. XVIII a. II p. buvo naujai įrengta Antakalnio rūmų valgomojo salė. 1795 m. inventoriuje minimas

⁷⁸⁶ Polichromijos tyrimų duomenys patvirtino tokį pirminį dekoravimo principą, nes pirmieji dažyti šeši sluoksniai atsiradę jau tuomet, kai buvo pašalinta apmušalinė sienų danga. Idalija Bėčienė, Bistrampolio dvaro rūmų (G120K1) interjero polichrominiai tyrimai, Vilnius, 2003.

⁷⁸⁷ Roman Aftanazy, t. 3, p. 34–38.

⁷⁸⁸ Daugiau in: Dalia Klaumienė, p. 314–328.

⁷⁸⁹ Šalta šviesiai žalia arba žalsva specifinio atspalvio įvairiai niuansuota kiniškos seladono keramikos spalva, in: Gražina Marija Martinaitienė, p. 119.

⁷⁹⁰ Jędrzej Kitowicz, p. 13–14.

⁷⁹¹ Tikėtina, kad galerijoje ir XVII a. pab. galėjo būti valgoma, tačiau kaip pagrindinė didelių puotų arena buvo salė. Senasis galerijos freskos pasakojimas tiko naujai priskirtai puotų galerijai, kaip didžiajam valgomajam, kurios siužetą XIX a. V. Smakauskas apibūdino kaip „orkestras už geltonos baliustrados, susidedantis iš ke- liolikos asmenų, kurie groja kontrabosu, smuikais ir kitais instrumentais <...> muzikantai apsirengę drabu- žiais, panašaus kirpimo kaip Šv. Kaziemiero koplyčioje, galvos taip pat apskustos, natūralaus dydžio“, o kitoje stalavos galerijos pusėje buvo „nutapyta baliustrada ar pilis, o tos ovalios nišos viršuje kabėjo žalvarinis narvelis su žalia papūga viduje.“ In: Rūta Janonienė, Evaldas Purlys, p. 135–136.

⁷⁹² Rūta Janonienė, Evaldas Purlys, p. 138.

⁷⁹³ Sapiegų rūmų Antakalnyje inventorių, 1795 m., 1–23, publikuotas: Rūta Janonienė, Evaldas Purlys, 2012.

⁷⁹⁴ Rūtos Janonienės ir Evaldo Purlio manymu, jos galėjo būti ištapytos. In: Rūta Janonienė, Evaldas Purlys, p. 125, 137, 138.

tapytinis sienų dekoras, gipsiniai lubų lipdiniai. XXI a. pr. atliktų polichromijos tyrimų metu buvo aptiktas rausvos spalvos lamperijų su rokailėmis ornamentas (25a il.). Tokia valgomojo puošyba buvo dažna XVIII a. vidurio prancūzų architektūros teorijos veikaluose (8c, d, e il.). Tikėtina, jog J. Kitowiczius, aptarinėdamas XVIII a. II p. rūmų interjerus, kalbėjo apie klasicistines freskas, kurių plitimas Lietuvoje sietinas su P. Smuglevičiaus grįžimu iš Romos. Valgomajame nuo XVIII a. 8 deš. plito vedutos, karybos, mokslo ir menų emblemos, antikinių vazų piešiniai, groteskas bei architektūrinis dekoras. Efektinga *trompe l'oeil* sienų tapybos programa gamtos tema įgyvendinta Valavičių Sviacko rūmų (1779 m.) valgomajame (16d il.). P. Smuglevičiaus arba T. Mankovskio valgomojo freskų sprendimas buvo artimas Stanislovo Augusto rūmų Šeduvoje (archit. Janas Christianas Kemsetzeris, 1776 m.) valgomojo sumanymui (6b il.). Abiejuose projektuose valgomasis buvo kuriamas iliuzinio angliško sodo fone, tačiau Sviacko valgomajame papildomai pasitelktas jonėninškojo orderio architektūrinis tapytas dekoras⁷⁹⁵. Panašios vedutos buvo ir Chodkevičių rezidencijose, galbūt ir valgomajame⁷⁹⁶. Natūralios gamtos, taip garbintos Jean-Jacques Rousseau (1712–1778), šauksmas valgomajame su angliško sodo *trompe-l'oeil* ir jonėniškosiomis kolonomis buvo sukurtas Provanso grafienės Marie-Joséphine de Savoie (1753–1810) muzikos paviljone Versalyje. Henrio Havardo „Baldų ir dekoravimo žodyne“ (1900 m.)⁷⁹⁷ šis valgomojo interjeras iliuziniame sode buvo pateiktas kaip charakteringas XVIII a. valgomojo pavyzdys.

Kuklesnė sienų tapyba buvo stambių bajorų valgomuosiuose. Pavyzdžiui, Panemunės valgomajame (25d il.) 1826 m. inventoriuje minimos sienos, kurios atrodo kaip mūro plokštės, taip pat minimi paveikslai. Atliekant polichromijos tyrimus, XXI a. 1–2 deš. buvo atidengtos ištaptos iliuzinės mūro sienos su antablementu, durų supraportas su panopliju, neišlikusios sieninės spintos durys taip pat buvo taptos panašiai kaip sienos, o tinkuotos lubos⁷⁹⁸, galbūt, buvo dažytos dangaus spalva, nes tokia buvo durų spalva. Tapytas architektūrinis dekoras buvo ir Aristavos valgomajame (16c, 25f il.). Valgomojo salės sienos apatinė dalis skaidyta tapytomis lamperijomis, kurių sudaro: lamperija⁷⁹⁹, laukas,

⁷⁹⁵ Sviacko rūmų valgomojo „sodas“ papildytas jonėninėmis kolonomis, sustiprinančiomis atviros erdvės išpūdį ir pilies griuvėsiais. Kuriant durų apdailą buvo pabrėžta besiribojančių patalpų hierarchija: pagrindinės duris (ir penkis langus) vainikuoja tapyti arkos formos supraportai, kurie suformuoti kaip viršuarčiai, o dvejų durų, vedusių į kredensą ir tarnybinę laiptinę, supraportai tiesūs, sienos plokštumoje iliuziškai perauga į koplyčias. Paslaptingo sodo apsuptyje, lubose, pro taptus romantiškus anktikinius griuvėjus atsivėrė dangus.

⁷⁹⁶ Vedutos architektūriniame rėme buvo nutaptos ir Chodkevičių Mlynovo rūmų (archit. Leopold Szlegiel, 1790–1791 m.) salone, peizažais buvo puošti ir Chodkevičių (nuo 1811 m. Puslovskių) rūmų sienos, patalpų, kurių sienos buvo lygios, virš durų ir langų buvo įkomponuoti peizažiniai supraportai, in: Dalia Klajumienė, p. 117.

⁷⁹⁷ Henry Havard, *Dictionnaire de l'ameublement et de la décoration depuis le XIIIe siècle jusqu'à nos jours*, t. 4, Paris: Quantin, 1900, fig. 551, 552.

⁷⁹⁸ Panemunės pilies ir dvaro 1826 m. inventorinis nuorašas, l.4–5

⁷⁹⁹ Horizontali juosta, puošianti ir apsauganti sienos apačią, in: *Dailės žodynas*, p. 237.

frizas⁸⁰⁰ ir karnizas⁸⁰¹. Deja, interjero meninė kokybė žemo lygio, kupina elementarių klaidų: prie jonėniškojo orderio priderintas dorėniškasis frizas, orderis neatitinka proporcijų, triglifai išdėstyti ne ant piliastų ašių. Tai rodo tiek kūrėjo profesinės kompetencijos spragas, tiek ir paties užsakovo nepakankamą išprusimą⁸⁰². Karinė ir heraldinė tematika pasitelkta tapant Salų dvaro valgomojo sienas (16m, 25c il.). 1982–1983 m. atliekant polichromijos tyrimus, aptikta pilkšvai rausvame fone rudų, baltų ir pilkšvų dažų likučių⁸⁰³. Po aštuonių perdažymų sluoksniais keliose vietose rasta tapeto gabalų, o po jais geriau išlikusi tapybinė kompozicija⁸⁰⁴. Lubų dekoras neišlikęs (pakeistas perdengimas)⁸⁰⁵. Tyrimus atlikusi Alvyra Vaitulevičienė tapybą priskiria XIX a. pradžiai.

Valgomojo sienos galėjo būti ir be tapyto siužeto. Štai Zabielių Paežerių atlikus zon-dažą, buvo aptiktas ankstyviausias gelsvai rusvos spalvos kalkinis dažymas⁸⁰⁶, deja, valgomajame visiškai neišliko interjero lipdyba⁸⁰⁷, tačiau žinoma apie patalpoje buvusią dekoratyvinę lamperiją (h – 0,7 m)⁸⁰⁸. Tapytinio ir lipdytinio dekoru darnią jungtį iliustruoja Mostovskių Cirkliškio valgomojo puošyba (16h, 25g, 26h il.). XIX a. pr. sienos plokštuma buvo dažyta samanine spalva, lipdytas ir tapytas epikranitas⁸⁰⁹ suformuotas

⁸⁰⁰ Frizas – vidurinė horizontali klasikinio antablementų dalis, esanti tarp architravo ir karnizo. Horizontali puošybinė juosta, juosianti pastato eksterjerą ar interjerą, in: Cyril M. Harris, p. 210.

⁸⁰¹ Lamperijose ritmiškai atkartoti balsvi rombai pilkšvame fone, sienos lauką skaidė 20 jonėninių balsvų piliastų, tarp kurių įkomponuotos ketverios durys, trys langai, o likusios plokštumos užpildytos terakotos spalvos optiškai iškeltu skydu mėlyname fone. Kiekvienas skydas viršuje užsibaigia arka, kurios timpane įkomponuoti keramikos dirbiniai. Panašus koloritas (žydra, terakota, juoda) ir antikinės vazos aptiktos Aušros Vartų g. 17 ir Vokiečių g. 24. (Dalia Klajumienė, p. 105–106.). Žydras fonas aplink panelius užpildytas terakotos spalvos lapija. Timpanai panaudoti ir kaip visų durų viršaukiai. Jonėniniam orderiui būdinga ištisinis frizas, tačiau šiuo atveju panaudotas dorėniškam orderiui būdingas frizas su triglifais ir metopomis ir karnizas. Frize atsikartoja skirtingos aštuonios metopos. Lubos dengtos tapyta drobe, kurioje iškelta reljefinė dalis formuoja pilkšvus skydus žydrame fone. Lubų centre esančią rozetę su karo simbolika aplink supa dangaus sferos ratas, padalytas su 12 zodiako ženklų, kuriuos apjuosia antemijo ornamentas. Likęs lubų plotas skaidytas plokštumomis, kuriose įkomponuoti groteskai arba rozetės. Žydras fonas aplink panelius užpildytas terakotos spalvos lapija.

⁸⁰² Buvusių sienų tapybą atskleidžia: Aristavos dvaro valgomojo sieninės dekoratyvinės tapybos regeneracijos projektas. Buvę Aristavos dvaro rūmai Kėdainių rajone. Išklotinė A–C ir C–D / D–A ir A–B. Sieninės tapybos atstatymo projektas. Lubų tapybos atstatymo projektas. Projekto vadovė A. Vaitulevičienė, projektavo B. Kaplerienė, V. Dambrauskaitė, S. Skrebė. Paminklų konservavimo institutas, 1985. Saugoma Lietuvos liaudies buities muziejuje.

⁸⁰³ Buv. Salų dvaro rūmai. Rokiškio r. Polichrominių paieškų ataskaita, VRVA, f. 1019, ap. 11, b. 3825. l. 15; Salos. Rokiškio r. Salų dvaro centriniai rūmai. Polichromijos tyrimų PRPI, 1976, VRVA f. 1019, ap. 11, b. 3823.

⁸⁰⁴ Buv. Salų dvaro rūmai. Rokiškio r. Polichrominių paieškų ataskaita, l. 15–16.

⁸⁰⁵ Buv. Salų dvaro rūmai. Mažosios salės sieninės dekoratyvinės tapybos restauravimo projekto ataskaita. 12 tomas. Paminklų konservavimo institutas, 1985, VRVA, f. 1019, ap. 11, b. 3835.

⁸⁰⁶ 1997 m. restauruojant rūmus buvo atkurta vėlesnio periodo valgomojo spalva, lubos ir langų glefai dažyti baltai, prie lubų palikta 15 cm pločio baltos spalvos juosta (Paežerių dvaro centriniai rūmai, Vestibiulio ir II a. patalpų polichrominiai tyrimai ir dažymo spalviniai sprendimai, vyr. archit. S. Mickevičienė, archit. I. Adamonytė, Kaunas, 1996, l. 15.).

⁸⁰⁷ Gretimų reprezentacinių patalpų interjero detalės buvo gausiai auksuotos, išlikę karnizai, lubų rozetės, durų portalai, mediniai paneliai, langų apvadai. Tikėtina, kad ir valgomajame buvo puošnus interjeras.

⁸⁰⁸ Tadas Adomonis, Nijolė Admononytė, p. 186.

⁸⁰⁹ Epikranitas – lipdiny, žymintis sienos viršų ar sudarantis viršutinę karnizo dalį. Karnizas patalpos viduje, in: Cyril M. Harris, p. 176.

kaip jonėniškasis antablementas⁸¹⁰. Samaninė spalva taip pat buvo dažytos dvivėrės įsprūdinės durys⁸¹¹.

Tapyba galėjo būti derinama su popieriniais sienų apmušalais. Pavyzdžiui, Burbiškio valgomojo⁸¹² *chinoiserie* stiliaus sienų apmušalus papildė lipdinius imituojanti tapyba. Lubų plafone tapytos figūrinės kompozicijos pratęsė tapetų siužetą: plafone ištapytą rozetę⁸¹³ visu perimetru juosė lubų apvadas, suskirstytas tarsi debesėliais, kiekvienas iš jų įrėmintas rausvos ir melsvos spalvos juostelėmis, kurių centre – figūriniai *chinoiserie* tapiniai (25h il.). XIX a. pab. ši puošyba buvo panaikinta suteikiant valgomojo kambariui šiltą, neutralų koloritą⁸¹⁴.

Rokiškio egiptietiškojo stiliaus valgomojo sienas puošė *trompe l'oeil* freskos. Iš 1825 m. rūmų inventoriaus sužinome, kad salės sienas puošė istorinės figūros. Nors egiptietiškas siužetas neįvardytas, tačiau tikėtina, kad būtent toks ir buvo. XX a. pr. H. Przewdziecka-Czetwertyńska prisimena, jog Rokiškio valgomojo salėje visos sienos buvo padengtos tapyba Egipto tema, frizuose pavaizduotos „Egipto gyvenimo scenos“, o sienų plokštumose – „didžiulės piramidės ir sfinksai“⁸¹⁵. 1905 m. nuotraukoje (17a il.) nesunkiai įžvelgiama ši efektinga *trompe l'oeil* sieninė valgomojo salės tapyba, kurioje per visą patalpos aukštį kyla egiptietiškos kolonos su palminiais kapiteliais⁸¹⁶ ir su istorinėmis figūromis, kurios laiko tapytą antablementą⁸¹⁷, o tarpkoloniuose tolumoje atsiveria senovės Egipto paminklai. Idėjų šiai tapybai autoriai galėjo semtis iš daigiatomio veikalo (23 tomai) „Egipto aprašymas“

⁸¹⁰ Entablementą (klasikinėje architektūroje virš kolonos esanti perdanga, horizontaliai padalyta į architravą (apačioje), frizą (viduryje) ir karnizą (viršuje). Kiekvieno orderio antablemento proporcijos ir detalės skiriasi, jos yra tiksliai nustatytos, Cyril M. Harris, p. 174) sudaro: trijų dalių samaninės spalvos architravo viršuje įkomponuotas echinas ir astragalas (juostinis ornamentas, susidedantis iš besikeičiančių, panašių į kiaušinius ir strėles elementų su smulkių karoliukų ir ritinėlių eile apačioje, in: Cyril M. Harris, p. 162); frizo dalyje samaniniame fone achromatinio kryžiažiedžio / fleurono groteskas, o karnizą sudaro dantukai, vainikuojamasis karnizas ir klimatijas, sudarytas iš ketvirtinio išlankio su akanto ornamentu. Akanto lapo išlinkis ir pasukimas primena susuktą spirališką pintąjį lipdinį.

⁸¹¹ Cirkliško dvaro rūmai. Polichromijos tyrimai, Sienos išklotinė M 1:20, pat. Nr. 4 [Valgomasis], pirminis patalpos dekoras, archit. G. Sabutytė, 17–271–01–PD.04.04, studija PD, l.15/16., in: KVR, [interaktyvus], prieiga per internetą: <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/38264275-d446-4453-9097-432d94f5e3d9>. [žiūrėta 2016-12-13].

⁸¹² Valgomojo vieta spėjama autoriaus, šioje vietoje buvus valgomąjį mano ir atlikę architektūros ir polichromijos tyrimus tyrėjai, tačiau šaltinių, patvirtinančių šį spėjimą, kol kas nėra.

⁸¹³ Piešinys neišliko, nebuvo atkurtas, nutapytas neutralus fonas.

⁸¹⁴ 2006 m. atliekant polichromijos tyrimus, patalpose rasti 4–5 dažymo sluoksniai. Restauratorės Rūtos Valainienės tyrimas parodo, kad vėlesniame ketvirtame dažymo etape sienų spalva buvo rusva-ochra, 24 cm. virš lango, perimetru apėjo mėlyna juostelė, virš kurios pilka spalva, ant lubų įvairaus pločio mėlynos, rausvos juostelės, imituojančios lipdytas traukas. Daugiau: Dvaro sodybos pastatų rekonstrukcija, Burbiškio g., Anykščių raj., Utenos apskr. Projektiniai pasiūlymai. Polichrominiai tyrimai, Matas Švažas, Rūta Valainienė, Vilnius, MS studija, 2006 m.

⁸¹⁵ Roman Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. 4: *Województwo wileńskie*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1923, p. 322.

⁸¹⁶ Palminis kapitelis – Senovės Egipto kolonos kapitelis, primenantis besiskleidžiančią palmės viršūnę, in: Cyril M. Harris, p. 372.

⁸¹⁷ Antablementas – orderio elementas: horizontali perdanga, paremta kolonomis, kurią sudaro 3 dalys: apatinė architravas, vidurinė frizas, viršutinė karnizas, in: *Dailės žodynas*, p. 28–29.

(*Escription de l’Egypte*), pasirodžiusio 1809–1828 m., taip pat iš J. N. L. Durando veikalų, kuriuose buvo pristatoma Egipto architektūra⁸¹⁸, arba svečiuodamiesi pas kitus didikus (pavyzdžiui, egiptietiško stiliaus (*w Egipskim stylu*) valgomojo salė buvo įrengta Puslovskių rūmuose Vilniuje⁸¹⁹).

Lipdiniai ir drožyba. Nors tapytas sienų dekoras XVIII a. II p.–XIX a. vid. buvo itin paplitęs⁸²⁰, tačiau didikų sluoksnyje plito dar brangesnis interjero puošybos būdas – lipdiniai. XVIII a. II pusėje didikų aplinkoje J. Kitowiczius mini plitusį polichromuotą stiuką, auksuotus karnizus ir lipdinius bei lamperijas⁸²¹. Lipdiniais valgomojo interjeras dekoruotas panašiai kaip rūmų išorė, sienos ir lubos puoštos klasicistine maniera komponuotais ornamentais. Tyrėjai teigia, kad šio laikotarpio lipdyba buvo formuojama iš gipso (panašus į klasicistų pamėgtą baltą marmurą), vietomis ji auksuojant⁸²². Tokius skulptūrinius interjeras projektavo architektai, o įgyvendindavo skulptoriai⁸²³. Skulptoriai, darbavęsi sakraliniuose objektuose, galėjo turėti užsakymų ir dvaruose⁸²⁴.

XVIII a. paskutiniajame ketvirtyje lipdytas dekoras ir drožiniai valgomajame taip pat atspindėjo klasicizmo estetiką. Antai Sapiegų Ružanų valgomojo salė buvo dažyta žaliai ir papuošta drožiniais⁸²⁵. Išlikę rūmų valgomojo interjero stiuko puošybos fragmentai (krosnių nišų, architektūrinio bufeto) akivaizdžiai nurodo patalpos dekorą buvus klasicistiniu (26a il.). Deja, visiškai neišlikusios durų ir langų apkalos, kurios valgomajame galėjo būti suformuotos panašiai kaip vestibulyje ir muzikos salėje⁸²⁶. Lubų įrengimo principas matomas projekto skersiniame pjūvyje⁸²⁷ – jos buvo lygios, kiek aukščiau karnizo, su apvalintais kampais. Lipdytos klasicistinės puošybos būta ir Siesikų valgomajame (16f il.). Čia sienos užsibaigė lipdytu epikranitu⁸²⁸, lubos buvo apvalintais kampais (26g il.), o dvejų durų, vedusių į saloną ir patarnavimui skirtą patalpą, apkala buvo vienoda⁸²⁹. Kuklaus architektūrinio lipdyto dekoru būta Kelmės dvaro sodybos rūmų valgomajame. Salės lubas įrėmino nesudėtingo vieno įlinkio karnizas (20b il.), kurio paprastumui įtakos turėjo žemas lubų

⁸¹⁸ Šie veikalai buvo ir Vilniaus universiteto Architektūros katedros bibliotekoje, žr. 4 priedą.

⁸¹⁹ Puslovskių rūmų Vilniuje inventorių, 1836 m., l. 6v.

⁸²⁰ Anot D. Klajumienės, tapytas dekoras buvo dažniausias pasaulietiniuose Vilniaus interjeruose XVIII a. II pusėje–XIX a. viduryje. Daugiau apie lipdytą dekorą XVIII a. II p.–XIX a. I p.: Dalia Klajumienė, p. 332.

⁸²¹ Jędrzej Kitowicz, p. 13–14.

⁸²² Tadas Adomonis, Nijolė Adomonytė, p. 181.

⁸²³ *Ibid.*, p. 182.

⁸²⁴ Daugiau apie Vilniuje (ir kai kuriuose dvaruose) dirbusius skulptorius šiuo periodu: Dalia Klajumienė, p. 334–336.

⁸²⁵ Ružanų dvaro inventorių, 1793 m., l. 3.

⁸²⁶ Durys buvo įrėmintos architravu, virš jų komponuotas supraportas su trikampės formos sandriku.

⁸²⁷ Ružanų rūmų skersinis pjūvis, J. S. Beckeris apie 1784 m., WUB GR Inw. Zb. d. 782.

⁸²⁸ Karnizą sudaro klimatijas, vainikuojamasis karnizas, apatinis lipdinys, frizas (palikta sienos plokštuma) ir tenijos.

⁸²⁹ Duris vainikuoja antablementas, sudarytas iš architravo, frizo bei karnizo. Karnizą sudaro karnizo profilis (iš turimos medžiagos neįmanoma įvardyti profilio tipo) ir gerokai į šonus išsikišęs vainikuojamasis karnizas. Frizą sudaro centre įkomponuota lygi plokštė. Architravas pratęsiamas aplink duris ir tęsiasi iki grindų (iš turimos medžiagos neįmanoma įvardyti, ar architravas apačioje užsibaigia baze).

(h – 3,5 m) aukštis. Lubų centre buvo stilizuotų lapų, apjuostų meandro ornamentu, reljefinė gipsinė rozetė⁸³⁰.

XIX a. I p. valgomiojo lipdybos pavyzdžių išliko gausiau. M. Šulco kurtuose Antašavos rūmuose, antrajame prieškambaryje (spėjamas valgomasis) sienos buvo lygios, o lipdyta puošyba sukoncentruota tik lubų centre ir epikranite, kuris suformuotas kaip romėnų jonėniškojo orderio antablementas⁸³¹ ir plafonas⁸³² (26e il.). Lipdybos būta ir Pakruojo valgomajame, deja, XIX a. vid. pertvarkymai ir gaisras⁸³³ neleidžia patikimai kalbėti apie šio atvejo lipdinius ir polichromiją. XX a. 3 deš. nuotraukoje (16q il.) matomas epikranitas, kuris, panašu, buvo suformuotas kaip jonėniškojo orderio antablementas. Jį papildė virš dvejų durų lipdyti karnizai⁸³⁴. Žemutiniame sienos registre matyti ir į lamperiją panašus elementas, kurio vieta valgomajame tikėtina. Kitas monumentalus jonėniškojo orderio valgomasis buvo įrengtas Naraulios mažajame valgomajame: sienos tapytos imituojant rustus, pilkšvos spalvos, jas skaidė balti jonėniškieji piliastrai, lubas įrėmino epikranitas⁸³⁵, duris puošė apkala⁸³⁶ (16r il.). Taigi, šiuose trijuose valgomuosiuose lipdybai pasitelkti jonėniškojo orderio elementai.

Valgomajame, kaip vienoje svarbiausių erdvių, mėgtas ir puošniausias – korintiškasis orderis. Ypač efektingai šis orderis pasitelktas kuriant Žiličių valgomiojo lipdinius. Visos sienos buvo dengtos šlifuo tu stiuku, imituojančiu marmurą⁸³⁷ (16j il.). Į marmuro gijas panaši faktūra panaudota ir durų apkaloje⁸³⁸. Čia keturios kolonos dalija erdvę į tris dalis,

⁸³⁰ Rasa Butvilaitė, 2008, p. 118.

⁸³¹ Tai rodo, kad architektas panaudojo savo bute Vilniuje įrengtą principą, tai yra siekė pasitelkus dekorą auginti kulminaciją – pirmajame prieškambaryje epikranitas suformuotas kaip dorėninis antablementas. Polichrominiai tyrimai neatlikti.

⁸³² Plafoną sudaro trys dalys: plunksnuotų lapų ir lauro šakelių motyvai išdėstyti pakaitomis, centre gėlės žiedas, o visą išorinį žiedą juosia ornamentinė juosta. Polichrominiai tyrimai neatlikti.

⁸³³ Tikėtina, kad XX a. vid. atliktų remontų metu lipdiniai buvo nuvalyti, o galbūt didesnė jų dalis pagal būvusius pavyzdžius atlikti naujai ir sumontuoti. 1968 m. pastatą suniokojo gaisras. Šie pokario įvykiai beveik visiškai sunaikino ankstesnius interjerų spalvinius sprendimus. Valgomiojo anksčiausias spalvinis sluoksnis yra XX a. vidurio. Daugiau: E. Kazlauskaitė, *Pakruojo dvaro rūmų polichromijos tyrimai*, Vilnius, 2005, PRI, f. 5, b. 7830.

⁸³⁴ Nuotraukoje nematyti lubų plafono, o iš Elenos Kazlauskaitės tyrimų ataskaitos nėra aišku, ar patalpos nr. 1–4 (valgomiojo) rozetė yra autentiška ir tik nuvalyta, ar naujai išlieta XX a. viduryje. Esamą dviejų dalių rozetę sudaro: išoriniai lapeliai buvo išlenkti kaip atvirkštinis kulnelis, aplink žiedą ratuėjo volelis ir burbuliukų juosta (reljefinė juosta, papuošta mažų plokščių diskų ar pusapvalių burbuliukų eilėmis, in: Cyril M. Harris, p. 384), o rozetės centre buvo nedidelis žiedas.

⁸³⁵ Apie interjerą žinias teikia R. Aftatazy ikonografinė medžiaga ir gauta informacija iš paskutinių savininkų, daugiau: Roman Aftanazy, t. 1, p. 113. Šiuo metu rūmai avarinės būklės, *in situ* tyrimo metu pavyko apžiūrėti tik eksterjerą, į vidų patekti galimybės nebuvo.

⁸³⁶ Toje pačioje nuotraukoje matoma vienu durų apkala, sudaryta iš architravo, juosiančio duris, karnizo ir skulptūrinio arkos formos supraporto, kuris suformuotas kaip viršauarkis. Timpone lipdytas dekoras (heraldinis?).

⁸³⁷ Marmuro paviršių galima įžvelgti šioje nuotraukoje, in: Žiličių valgomasis, fot. než., metai nežinomi, IS PAN, R37195.

⁸³⁸ Dokumentinėje nuotraukoje (22j il.) gerai matomas apkalas, sudarytas iš architravo (galima įžiūrėti marmuro raštą), frizo su plokštėje įkomponuotu laurų lazda ir dviejų ankonų, užsibaigiančių ananasais (ananasai – kiaušinio formos žvyniško paviršiaus smailės viršūnė. Tokios formos puošybinis elementas, in: Cyril

kuriose panaudota skirtinga frizo ir lubų puošyba⁸³⁹. Be šių keturių kolonų sienas puošė ir 12 korintiškųjų piliastų auksuotais kapiteliais, kurių apdaila imitavo raudoną marmurą⁸⁴⁰ (raudoną kolonų ir piliastų spalvą galima matyti polichromijos atodangose⁸⁴¹). Sprendžiant iš bendro interjero sumanymo, raudonas blizgus kolonų ir piliastų paviršius galėjo imituoti porfyrą, o kapiteliai turėjo priminti auksuotą bronzą. Toks aukščiausios kategorijos medžiagų atkartojimo pasirinkimas derėtų su kuriama valgomojo, kaip dievų buveinės, idėja⁸⁴². Korintiškojo orderio motyvų būta ir Vitgenšteinių Verkių vėlyvojo klasicizmo valgomajame (16v il.). Apie pirminį šio valgomojo puošybos sumanymą žinių teikia ikonografija⁸⁴³ ir iš dalies išlikęs restauruotas interjeras. Salės sienų apatinėje dalyje – tamsiai rudos buazerijos, kurios peraugo į 14 korintiškųjų kolonų (7 autentiškos, kitos – atkurtos), stovinčių ant pjedestalų. Viršduriai apdailinti *paper mâché* dažyta imituojant ažuolo medieną⁸⁴⁴. Neišliko virš bufetų buvę trikampiai sandriai, vainikuoti skulptūromis, frize komponuoti konchai⁸⁴⁵ su skulptūromis viduje, antresolėse virš kolonų išdėstyti atlantai, laikę lubų kesono karkaso tinklą⁸⁴⁶ ir erdvėse tarp atlantų buvę heraldikos motyvai ir medžioklės trofėjai (išlikusios pintinės su vaisiais). Architektūrinių tyrimų metu aptikta tik balta sienų, lubų ir lipdinių spalva, tačiau auksavimo, kuris matomas litografijoje (10a il.), neaptikta⁸⁴⁷.

M. Harris, p. 396), paremtas stipriai į šonus išsikišęs karnizas su galuose kabančiais ananasais. Tokios pačios durys vedė ir į kredenso patalpą, in: Žiličių valgomasis, fot. nežinomas, XIX a. pab.–XX a. pr., IS PAN R37187.

⁸³⁹ Pirmojoje erdvėje, į kurią patenkama tik įėjus pro pagrindines duris, lipdytame frize pavaizduotas atsikartojantis groteskas. Tolimiausioje erdvėje prie židinio frize atsikartoja trijų sparnuotų figūrų ritmas: pirmoji figūra meta lapuotą šakelę į degantį aukurą, antroji sparnuota figūra laiko durklą prie suklupusio jaučio, trečioji mažo žmogaus figūra laiko deglį. Virš abiejų šių erdvių frizų korintinio orderio karnizas su retai interjere naudojamomis liūto galvos pavidalo *kalymatie*, kurie graikų architektūroje buvo skirti vandeniui nuo stogo nuvesti (Wilfried Koch, *Baustilkunde*, München, London, New York: Prestel, 2014, pl. 14.), lubas puošė kesonas. Centrinės erdvės frizas turėjo sudėtingą figūrinį siužetą, kurį kaip karnizas vainikavo laurų lazda, o virš jos kilo itin sudėtingos konstrukcijos, gausiai drožiniais dekoruotos kesoninės konstrukcijos lubos (16 j il.). Ketvirtojoje, pusiau atviroje valgomojo dalyje, kuri galėjo atlikti bufeto funkciją, architravas ir frizas neišlikęs, karnizas kaip ir kitose erdvėse korintinio orderio, o lubas puošia itin sudėtingo rašto groteskas, kuris yra dvilykojės pindulių, išsidėsčiusių aplink centrinį apskritimą.

⁸⁴⁰ Tadas Adomonis, Nijolė Adomonytė, p. 67.

⁸⁴¹ Žiličių rūmų valgomojo *in situ* tyrimų ataskaita, 2019-11, autoriaus archyvas. Šiuo metu rūmuose vyksta restauracija, atliekami polichromijos tyrimai. Susipažinti su polichromijos tyrimų ataskaita nepavyko.

⁸⁴² Iš raudonos spalvos porfyro kurtos valdovų skulptūros, rodė išskirtinumą, raudonu porfyrą dengtos Panteono grindys, in: Audronė Kučinskienė, *Vaizduojamasis romėnų menas*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, Vilnius 2016, p. 78, 179.

⁸⁴³ Verčiai. Rūmų valgomasis / Filipas Benua litografija pagal Vasilijų Sadovnikovą / Jonas Kazimieras Vilčinskis, „Vilniaus albumas“, II serijos I sąsiuvinis, Nr. 3. (meno centro „Tartle“ kolekcija); Juozapas Čechavičius, Verkių rūmų interjeras, 1873 m., LDM ED 173317.

⁸⁴⁴ Verkių dvaro rūmų ansamblio rytinio pastato architektūrinių tyrimų darbų ataskaita, Vilnius, 1979 m., VRVA, f. 1019, ap. 11, b. 7432.

⁸⁴⁵ Konchai – pusiau apvali niša, kurią dengia puskupolis, in: Cyril M. Harris, p. 113.

⁸⁴⁶ Lubų plotas kesonais padalintas į tris dalis, centrinę dalį sudaro aštuoniakampis. Kiekvienos lubų dalies centre yra rozetė, sudaryta iš arabeskų, iš jų kabo daugiašakiai sietynai. Laisvose 8 kesonų plokštėse įkomponuotos tik lipdytos arabeskos.

⁸⁴⁷ Verkių dvaro rūmų ansamblio rytinio pastato architektūrinių tyrimų darbų ataskaita, Vilnius, 1979 m., VRVA, f. 1019, ap. 11, b. 7432.

Kituose vėlyvojo klasicizmo valgomuosiuose orderis traktuotas laisviau. Astravo dvaro rūmų valgomajame, kurio dekoravimo darbai užsitęsė iki 1850 m.⁸⁴⁸, lipdytame epikranite⁸⁴⁹ panaudotas banguotas vynuoginis ornamentas itin derėjo su valgomojo tematika (26d il.). Tokios kompozicijos entablementas būdingas korintiškajam, kompozitiniam, rečiau – jonėniškajam orderiui. Medžio meistras Stepas Jurevičius rūmuose kūrė indaujas, buazerijas, kurios galbūt dengė valgomojo sienų apatinį registrą, kaip tuo metu buvo įprasta šios paskirties erdvėse. Jašiūnų dvaro valgomajame orderio elementai visai nenaudoti, lubų skliauto plafonas dekoruotas polichromuota stiuko lipdyba⁸⁵⁰ (26c il.): ankstyviausio sluoksnio veidrodinio skliauto lubos buvo pilkšvai žalsvos spalvos, polichromuoto stiuko rėmo fonas – šviesiai pilkšvas, o lipdiniai – tamsiai žalios spalvos⁸⁵¹. Taigi koloritas išties darniai siejosi su čia pat už durų plytinčiu sodu bei įprastu / madingu valgomojo koloritu šiuo laikotarpiu.

Romantizmo valgomojo interjeruose, kuriuose taikytos gotikos ir Renesanso formos, ypač pagausėjo medienos apdailos elementų ir puošiančių drožinių (arba dažytos lipdybos, imituojančios medieną). Vienas pirmųjų valgomųjų, kuriame taikyti gotikos elementai, buvo įrengtas Sapiegų Antakalnio valgomojo salėje. 1829 m. inventoriuje minimos baltos sienos, gotikinių formų lubos, kurios vietomis buvo ištaipytos (потолокъ готическако зданія съ малыми живописями⁸⁵²). Tikras riteriškumo triumfas viduramžių gotikos dvasių perteikiančiame interjere aptariamuoju laikotarpiu neabejotinai buvo sukurtas Tiškevičių Gorodoko rūmų valgomajame (17e il.). Neišlikusių rūmų valgomajame esminiai elementai, užfiksuoti A. V. Žameto drobėje (10b il.)⁸⁵³, iš dalies sutampa su XIX a. pab.–XX a. pr. nuotraukoje įamžintu vaizdu⁸⁵⁴. Sienų žemutinis registras (lamperija), epikranitas ir lubos drobėje tamsiai rudos spalvos, puoštose heraldika. Lubose dailininkas

⁸⁴⁸ Statyboms vadovauti ir organizuoti iš Tiškevičių Raudondvario buvo pakviestas archit. C. L. Anichinis. Medžiaga rūmų statybai vežta iš Sankt Peterburgo bei Rygos, 1849 m. sąskaitos patvirtina įvairius darbus ir pirkinius, minimi Voložino dažytojai, iš Varšuvos gauti sienų ??? apmušalai. Interjero dekoravimas tęsėsi iki ~1850 m. Daugiau: Tadas Adomonis, Nijolė Adomonytė, p. 76.

⁸⁴⁹ Valgomojo epikranitą sudaro tenija, frizas, apatinis lipdinys, vainikuojamasis karnizas ir klimatijas. Išraiškingi yra klimatijas, kurį sudaro banguotasis vynuoginis ornamentas, bei frizas, kuriame yra labiau išplėtotas nei klimatijuje vynuoginis ornamentas.

⁸⁵⁰ Veidrodinio skliauto lipdybą (2,85×1,45) sudaro sudėtinis karnizas ir jo centre esanti rozetė. Karnizas sudarytas iš kelių ornamentų juostų: juostelinio lipdinio, meandro ornamento, atvirkštinio kulnelio su antemijo ornamentu, burbuliukų juosta, pynute (ornamentas, kurį sudaro nepertraukiama dviejų ar daugiau viena aplink kitą apsvijusių juostų eilė su apvaliomis angomis, dažnai užpildytų apvaliais papuošimais, in: Cyril M. Harris, p. 243) ir klimatiju. Meandro ornamento kampai „sutvirtinti“ penkiažiedžio augalo rozetėmis. Juosteliniu lipdiniu įrėmintą plafoną sudaro trys dalys: meandro ornamentas, akanto ir lauro lapų motyvai, išdėstyti pakaitomis, centre – gelės žiedas.

⁸⁵¹ Buv. Jašiūnų dvaro centrinių rūmų polichromijos tyrimų fiksacijos lentelės, VRVA, f. 1019, ap. 12, b. 2420, l. 22.

⁸⁵² Rūta Janonienė, Evaldas Purlys, p. 179.

⁸⁵³ Vaitiekus Žametas, Marijos Radvilaitės (1830–1902) ir Mykolo Tiškevičiaus (1828–1897) rūmų Gorodoke interjeras, 74,7×104 cm, drobė, 1872 m. ČDM Mt 1896.

⁸⁵⁴ Tiškevičių rūmų valgomasis Gorodoke. Nežinomas fotografas. XX a. pr. NMGiKB, NP 22876, prieiga per internetą: <http://www.museums.lt/Biblioteka/Snitkuvienne.htm> [žiūrėta 2021-05-15].

pavaizdavo dvi aštuoniakampes gotikos formų rozetes, kurios vėliau galbūt buvo pakeistos arba perteiktos apgaulingai / laisvai interpretuojant, nes nuotraukoje matyti lubose suformuoti renesansinio pavidalo stačiakampiai kesonai, taigi priderinti prie baldų. Sienos ir portjeros raudonos spalvos, o virš langų – tik nedidelė užuolaida (neapkrauti lango užuolaidomis gotikiniuose interjeruose rekomendavo J. C. Loudonas⁸⁵⁵), grindis dengė kilimas. A. V. Žameto drobėje vaizduojami spalvoto stiklo langai išties galėjo būti, nes atmosferiškas apšvietimas, išgaunamas vitražu, buvo būdingas romantizmo ir istorizmo interjerams.

Gotikos ir Renesanso bruožų turintys valgomieji buvo sukurti ir Belvederio rūmuose⁸⁵⁶. Kaip minėta anksčiau, rūmuose buvo du valgomieji (mažasis ir didysis). Mažajame buvo pasitelkti gotikos motyvai – sienų apatinį tarpsnį juosė ąžuolinės buazerijos, kurias sukūrė broliai Zokai⁸⁵⁷ (17c il.). Panašu, kad sienos buvo dengtos apmušalais, epikranitas kuklus, nedidelis, lubos lygios, tik kampai ir centras⁸⁵⁸ akcentuoti iškilia augaline lipdyba (26i il.), kuri atliepė greta įrengto žiemos sodo nuotaiką. Apie reprezentacinio renesansinio valgomojo (17d il.) lipdybos spalvinį sprendimą sužinojome iš 1881 m. dažymo darbų sutarties⁸⁵⁹, kurioje nurodyta valgomojo lubas⁸⁶⁰ dažyti šamoto⁸⁶¹ spalva, rozetes, karnizą, ketverias duris ir tris langus – tamsiai ruda, imituojant ąžuolą (26j il.)⁸⁶².

Spalvoti stiklai, turtingų sodrių spalvų kilimai, tamsios lubos ir buazerijos buvo itin svarbūs elementai kuriamam atmosferiškam romantizmo interjerui. Pasak Stefano Muthesiaus, paslaptingas, mistiškas *style cathédrale* interjeras, plitęs nuo XIX a. 2 dešimtmečio, taip pat buvo siejamas su namų aplinka (*domesticity, home-like expression*), apie kurią kalbėjo kraštovaizdžio architektas Andrew Jacksonas Downingas (1815–1852), populiarinę gotikos atgimimą⁸⁶³. Valgomasis, kuriame šeima susirenka kasdien valgyti, yra bene

⁸⁵⁵ John Claudius Loudon, p. 1091, fig. 2009.

⁸⁵⁶ XIX a. 4 deš., tačiau 1856 m., pasak gydytojo ir keliautojo Teodoro Triplino (1812–1881), dar rūmai nebuvo visai užbaigti, in: Teodor Triplin, *Dziennik podróży po Litwie i Żmudzi odbytej w 1856 roku*, t. 2. Żmudź, Wilno: M. Orgelbrand, 1858, p. 211). Pasak R. Aftanazy, interjeras buvo dekoruotas Pranciškaus Andriolio (*Franciszek Andriolli*, 1794–1861), tačiau tiksliai neįvardijama, kokie darbai jo atlikti. Daugiau: Roman Aftanazy, t. 3, p. 182.

⁸⁵⁷ *Ibid.*

⁸⁵⁸ Dviejų dalių plofoną sudaro centre esanti rozetė, kurią aplink pakaitomis supa aštuoni akanto lapai ir aštuoni žiedai. Kampuose lipdinį sudaro lapais iš šonų įrėmintas žiedas.

⁸⁵⁹ Belvederio dvaro 1876–1881 m. kasos dokumentai (kontraktas su dažytoju Mauša Neviažskiu), 1881 m., LMAVB RS, f. 33 (Burbų fondas), b. 86, l. 671. *Op. cit.*: Belvederio dvaro istorija, 1971 m., VRVA, f. 1019, ap. 11, b. 1549. [ši byla LMAVB RS Burbų archyve nerasta, ieškota 2020–06].

⁸⁶⁰ Epikranitą sudaro frizas, kuriame ritmiškai išsidėstę ankonai (architektūrinis elementas, dažniausiai su voliuota, remiantis karnizą, balkoną ar sandriką, in: Cyril M. Harris, p. 18), ir užsibaigia karnizu. Lubas skaido kvadratai, suformuoti kaip kesonai, kiekviename įkomponuota rozetė, o kesonų sankirtas akcentuoja nedidelis žiedas.

⁸⁶¹ Spalva patikslinta in: Buv. Belvederio dvaro rūmai. Istorinė apybraiža, 1979 m., VRVA, f. 1019, ap. 11, b. 1551, l. 9.

⁸⁶² Įvardyta ir šių darbų suma: už valgomojo lubų išdažymą turėjo būti sumokėta 25 sidabro rubliai, už kiekvienas duris po 5 rublius 30 kapeikų, už kiekvieną langelį (langą?) po 4 sidabro rublius.

⁸⁶³ Stefan Muthesius, 2008, p. 189.

namiškiausia vieta namuose, todėl gotiško stiliaus plitimas neturėtų stebinti. Tačiau kartu gotikiniai ir renesansiniai valgomieji bylojo ne tik apie namų jaukumą. J. C. Loudonas, 1833 m. publikavęs pavyzdinius gotikinį Tiudorų stiliaus ir renesansinį Elžbietos I stiliaus valgomojo projektus, pabrėžė, kad gotikinio stiliaus baldai yra brangesni už modernius, ir užsakant tokius baldus rekomenduojama klausyti architekto nurodymų⁸⁶⁴. Taip pat atkreipė dėmesį, kad renesansinių baldų dar yra išlikę, todėl nesunkiai galima juos įsigyti antikvariatuose ir priderinti valgomojo kambario interjere⁸⁶⁵. Taigi gotikinio ar renesansinio valgomojo įrengimas buvo prabanga, reikalavusi resursų, kurią galėjo leisti tik aukščiausiojo sluoksnio kilmingieji.

2.4.4. Ikonografija

XVIII a. architektūros veikaluose nuolat buvo svarstomi ikonografiniai siužetai, darantys specifinei valgomojo patalpos funkcijai pabrėžti. Prancūzų autorių leidiniuose minimas temas galima suskirstyti į tris grupes: 1) gamta ir jos vaisiai (vaisiai, gėlių girliandos, maištas⁸⁶⁶), 2) mitologija (Bakchas⁸⁶⁷, delfinai⁸⁶⁸, kurie gali būti siejami su Dionisu, Apolonu, Afrodite ar Poseidonu) ir 3) su kilmingųjų tradicija sietina veikla ir įvaizdžiu (medžioklės laimikiai⁸⁶⁹, portretai⁸⁷⁰). Lietuvos aukščiausiojo sluoksnio kilmingųjų valgomojuose pastaroji tema tapo svarbiausia – riterio statuso komunikavimas, su tuo siejama karyba, karo ir medžioklės trofėjai bei aukšta kilmė ir garbinga genealoginė tradicija. Ypač neramiu ATR padalijimų ir sukilimų laikotarpiu tokios patriotinės, luomą telkiančios idėjos buvo aktualios.

Riterių salė (karyba, trofėjai ir genealogija). Bajoras pirmiausia buvo karys, todėl ši valgomojo tema yra neatsiejama bajoro įvaizdžio dalis. Kaip teigia ekonomistas ir sociologas Thorsteinas Bunde Veblenas (1857–1929), trofėjai, t. y. tai, kas buvo užvaldoma užkariaujant, yra pirmosios parodomojo vartojimo gėrybės. Jos turėjo ne tiek utilitarinę vertę, kiek rodė vyro šlovę, deklaravo apie asmens, šiuo atveju – bajoro, vaidmenį įrodant savo narsą, o ne dirbti darbą⁸⁷¹. Taigi tokia valgomojo ikonografija buvo ir pranašumo luominėje visuomenėje demonstravimas / komunikavimas, ir sykiu patriotiškumo, meilės tėvynei išraiška. Eksponuodami heraldiką ir portretus, bajorai pasakodavo svečiams apie seną garbingą giminės kilmę ir garsius protėvius, skyrusius juos nuo paprastų, ne tokių

⁸⁶⁴ John Claudius Loudon, p. 1091, fig. 2009.

⁸⁶⁵ *Ibid.*, p. 1103, fig. 2037.

⁸⁶⁶ Jacques-François Blondel, 1771–1777, p. 95; Jacques-François Blondel, [1738], pl. 85; Jean-François Neufforge, 1760; Jean-François Neufforge, 1767, il. 17; Jean-François Neufforge, 1780; Juste-Nathan François Boucher, [1775].

⁸⁶⁷ Jacques-François Blondel, t. 2, 1738, pl. 60, p. 70.

⁸⁶⁸ Davilier, Le Blond, 1710, pl. 99, p. 340.

⁸⁶⁹ Jacques-François Blondel, t. 5, 1771–1777, p. 95.

⁸⁷⁰ Jean-François Neufforge, 1767; Gabriel-Pierre-Martin Dumont, 1767.

⁸⁷¹ Jūratė Černevičiūtė, „T. Vebleno parodomojo vartojimo teorija ir šiuolaikinės kultūros bei vartojimo tyrimų problemos“, in: *Problemos*, 2003, nr. 64, p. 38–51.

aukštakilmių bajorų⁸⁷². Klasizmo, ypač ampyro, bei viduramžių nostalgija alsuojančio romantizmo meninė kalba pasižymėjo itin plačiu karybos meninių priemonių arsenalu, todėl galėjo būti neišsamiškai interpretuojama.

Bene labiausiai šią temą valgomajame buvo išplėtoję Nesvyžiaus Radvilos. Karo ir pergalių tema buvo pasitelkta tiek prieškambaryje (galima kasdienė valgymo erdvė), tiek Etmonų salėje (valgomasis). 1774 m. inventoriuje⁸⁷³ pažymėta, kad Etmonų salėje be eksponuojamų Lietuvos didikų etmonų portretų galerijos visos salės sienos buvo dengtos Radvilų manufaktūroje austais špaleriais⁸⁷⁴, kuriuose pavaizduotos kunigaikščio Jurgio Radvilos karų ir pergalių istorijos⁸⁷⁵. Ant stalo buvo užtiestas didelis divanas, kuris galėtų būti sietinas su karo prieš Osmanus trofėjaus įvaizdžiu. Prieškambaryje, kuris XVIII a. II pusėje turėjo dar būti kaip kasdienio valgymo erdvė, sienos taip pat buvo dengtos dviem tokiais pat kaip ir salėje špaleriais. Meninius audinius valgomojo kambariui rekomendavo XVIII a. prancūzų architektūros veikalai⁸⁷⁶. Virš trejų prieškambario durų, supraportuose, buvo pavaizduotos dar trys pergalės – dvi iš jų prieš Osmanų imperiją: karaliaus Jono Sobieskio pergalė prie Lvovo⁸⁷⁷, to paties karaliaus pergalė prie Chotyno⁸⁷⁸, ir Kristupo Radvilos pergalė prie Sokalio⁸⁷⁹. Kuklesnės karo ir pergalių temos buvo plėtotos stambių bajorų dvarų valgomuosiuose. Pavyzdžiui, Panemunės valgomajame supraporte virš pagrindinių durų pavaizduotas panopliumas⁸⁸⁰ (27a il.), Aristavos eklektiškoje valgomojo meninėje programoje, be mokslo, meno ir amatų ženklų, centrinėje lubų rozetėje bei sienų frizo metopose⁸⁸¹ buvo pavaizduoti ir karybos simboliai. Nuo karybos neatsiejami yra pergalės ir taikos motyvai, kurie taip pat galėjo būti pasitelkti valgomojo puošyboje. Pavyzdžiui, laurų šakos galėjo būti įpintos į plafoną kartu su akanto lapais (Antašava), rėminti įvairias kitas lipdytas kompozicijas (Verkiai), įkomponuotas kaip laurų lazda⁸⁸² durų supraporte ar iš jo sudaryta ištisa karnizo juosta (Žiličiai).

Romantiškame valgomojo interjere itin derėjo autentiški medžioklės trofėjai. Ornamentas iš šerno ilčių ir dramblio kaulų buvo įkomponuotas Augusto II veidro-

⁸⁷² Šis elementas tapo itin stiprus, daugiau: Tamara Bairašauskaitė, 2003, p. 128–130.

⁸⁷³ Nesvyžiaus pilies baldų registras, 1774 m., l. 222.

⁸⁷⁴ Špalieris – 2. Austi sienų apmušalai. 3. XVII–XVIII a. austas gobelenas. In: *Dailės žodynas*, p. 412.

⁸⁷⁵ Nesvyžiaus pilies baldų registras, 1774 m., l. 221–227.

⁸⁷⁶ Jacques-François Blondel, t. 5, 1771–1777, p. 95.

⁸⁷⁷ Lvovo mūšis (lenk. *Bitwa pod Lesienicami, bitwa pod Lwowem*) vyko tarp ATR ir Osmanų imperijos netoli Lvovo 1675 m. rugpjūčio 24 d.

⁸⁷⁸ Chotyno mūšis įvyko 1673 metų lapkričio 11 d. tarp ATR ir Osmanų imperijos 1672–1676 m. kare.

⁸⁷⁹ Tokios Kristupo Radvilos (?) pergalės nustatyti nepavyko.

⁸⁸⁰ Centre antskydis, virš jo šalmas, iš šonų du skydai (aštuoniakampis ir apvalus), už kurių guli virbų kūlis (romėnų valdžios simbolis, kurį sudaro virbų ryšulėlis su iš jo išsikišusio kirvio ašmenimis, in: Cyril M. Harris, p. 187). Visą kompoziciją įrėmina laurų šakelės.

⁸⁸¹ Roman Aftanazy, t. 3, p. 108.

⁸⁸² Lapų lazda (vok. *Blattstab*) – lazda su lapų dekoracija. Ypatinga forma, kuri dažniausiai pasireiškė baroko laikotarpiu, yra laurų lazda (vok. *Lorbeerstab*), in: Hans Koepf, *Bildwörterbuch der Architektur*, Berlin: Kroener, 1999.

dyje⁸⁸³ (27e il.), kuris puošė Tiškevičių Gorodoko valgomąjį. Panašu, kad trofėjų (ragų kompozicija antresolėje, meškos kailis ant grindų) būta Verkių valgomajame⁸⁸⁴ (10a il.). Tiškevičių Valažine XIX a. II pusėje (tuo metu čia šeimininkavo Jonas Vytautas Tiškevičius (*Jan Witold Emanuel Józef Tyszkiewicz*, 1837–1892)), valgomąjį puošė vengrų dail. Michálo Zichego pastelės, vaizduojančios sumedžiotus lapę, lūšį, vilką, dvi kurapkas ir kurtinius⁸⁸⁵.

Romantizmo laikotarpiu, veikiant angliškojo *great hall* atgimimui, valgomasis tarytum virto senuoju sieniumi, stalavine, kuriame būdavo eksponuojami ginklai, kartais jie net vadinti *riterių salėmis* ar tiesiog *arsenalais*⁸⁸⁶. Tokie riterių šarvais aprengti manekėnai stovėjo Tiškevičių Raudondvario⁸⁸⁷ (27c il.) ir Tiškevičių Gorodoko⁸⁸⁸ (27d il.) valgomuosiuose, o pastarojo riterišką nuotaką sustiprino Charleso Louiso Verboeckhoven (1802–1889) paveikslas su žirgu. Tačiau bemaž didingiausia riterių salė⁸⁸⁹ su Nesvyžiaus Radvilų šarvų kolekcija buvo Vitgentšteinų Verkių valgomajame⁸⁹⁰ (10a il.). Kuklesnio užmojo valgomasis-arsenas, be manekėnų, o tik iš panoplijų, buvo Daugėlių Siesikų⁸⁹¹ (27b il.) valgomajame. XIX a. vid. interjero puošybai buvo galima įsigyti ir šarvų, pagamintų iš *papier-mâché*⁸⁹², tačiau tokio fakto tyrimo metu neteko aptikti. Be riterių-manekėnų, nors

⁸⁸³ Grafų Mykolo ir Juozapo Tiškevičių Rusijos imperatoriaus Aleksandro II garbei 1858 m. surengtos medžio-klės Vilniaus apylinkėse aprašymas, LVIA, f. 716, ap. 3, b. 976.

⁸⁸⁴ Dailininko Vasilijaus Sadovniko (Василий Семёнович Садовников, 1800–1879) pieštoje akvarelėje, kuri vėliau buvo išleista publikuota, antresolėse buvo pavaizduota ragų kompozicija, o po stalu patiestas meškos kailis, tačiau tai galėjo būti ir dailininko išmonė (*Album de Wilna*, public par J. K. Wilczyński. Paris, 1858, 2 ser., 1 livr. Nr. 1–5.)

⁸⁸⁵ Roman Aftanazy, t. 4, p. 436.

⁸⁸⁶ Arsenalu buvo vadinamas Daugėlių Siesikų pilies valgomasis, in: Roman Aftanazy, t. 4, p. 345.

⁸⁸⁷ Trys senoviniai šarvai minimi 1867 m. inventoriuje (l. 3.), gerokai daugiau jų matoma 1892 m. nuotraukoje.

⁸⁸⁸ Anot R. Aftanazy, Gorodokas buvo žinomas dėl meno kūrinių kolekcijos ir nacionalinių vertybių, kurias surinko Mykolas Tiškevičius (*Michał Tyszkiewicz*, 1828–1897). Tarp garsiausių buvo turtinga XVI ir XVII a. amžiaus ginklų kolekcija, prarasta per 1863–1864 m. sukilimą; ji buvo eksponuojama valgomajame. Ikono-grafijoje, atskleidžiančioje Gorodoko valgomojo vaizdą, matoma, kad ši kolekcija buvo išmaniai eksponuojama: iš ginklų suformuoti panoplijai, o šarvais buvo aprengti ant postamentų pastatyti manekėnai. Daugiau: Roman Aftanazy, t. 1, p. 64–66.

⁸⁸⁹ *Lietuvos architektūros istorija*, t. 3, p. 60.

⁸⁹⁰ *Ibid.*

⁸⁹¹ Minimi: Žiediniai šarvai, Damasko plieno karabelė, Emilijos Pliaterytės (*Emilia Plater* vel *Platerówna*, 1806–1831) špaga, šarvai, šalmas, alebarda, ietys ir trys komplektai šarvų su šalmais. Pasak šeimos pasakojimo, pirmasis komplektas priklausė Kalavijuočių ordinui, pateko po Pabaisko mūšio (1435 m.), antrasis su raide „R“ priklausė M. K. Radvilai Našlaitėliui, o trečiasis neįvardytam bajorui pavarde Jakša-Bykovskis (*Jakša-Bykowski*). Taip pat buvo karaliaus Stepono Batoro laikų geležinis kirtiklis, puoštas auksu su raide „S“, kuris greičiausiai priklausė arba Pacams, arba Andriejui Vypovskiui (*Jędrzej Wypowski*). Tikriausiai Vienos mūšį priminė turkiškas balnas ir balno kilimėlis, iš rytietiškos kilmės ginklų buvo totoriškas sidabrinis lankas. Šaunamųjų ginklų kolekcijoje vertingiausi buvo turkiškas meniškai pagamintas pistoletas, priklausęs Ali Bašui Zabelinui (*Ali Basz Zebelin*) ir Versalyje pagamintas pistoletas, kurį M. K. Oginskis buvo gavęs dovanų iš Prūsijos karaliaus Frederiko Vilhelmo III. (in: Roman Aftanazy, t. 4, p. 345).

⁸⁹² Niurnbergo „Fleischmann“ firmos 1866 m. *papier-mâché* ginklų, skirtų interjero puošybai, reklama publikuota in: Muthesius, p. 227.

su tikrais šarvais, valgomajame buvo būtini ir konkrečių riterių – protėvių, istorinių asmenybių – portretai.

Valgomasis buvo tinkama erdvė šeimos kilmei ir socialiniam statusui, giminės ištakoms ir senumui, ryšiui su kitomis, jei esama, aukštesnio socialinio statuso šeimomis (valdovų, dvasininkų, aristokratų) reprezentuoti. Svarbus socialinio statuso reprezentantas – giminės ir valdovų portretai. Unikali galerija buvo eksponuojama Radvilų Nesvyžiaus Etmonų salėje (didžiajame valgomajame). Salėje kabojo 27 Lietuvos didikų etmonų portretai, tarp kurių buvo ir ne vienas Radvila⁸⁹³. Idealiu atveju portretams vieta jau buvo numatoma projektuojant interjerą. Pavyzdžiui, Vitgenšteinų Verkių valgomojo projektavimo metu didelio formato (230×300 cm) rūmų šeimininkės Leonilos Bariatinskos-Vitgenšteinienės (*Leonilla zu Sayn-Wittgenstein-Sayn, Леонилла Ивановна Барятинская*, 1816–1918) portretas⁸⁹⁴, kurį L. Vitgenšteino užsakymu 1837 m. Paryžiuje nutapė Horace *vel* Emile Jean-Horace Vernet (1789–1863), buvo išmaniai įkomponuotas valgomojo erdvėje (10a il.). K. Podčasinskio projektuotuose Žiličių rūmuose valgomajame portretų galerijai taip pat buvo numatyta speciali erdvė tarp langų ir frizo⁸⁹⁵ (16j il.). Pasak R. Aftanazy⁸⁹⁶, Radvilų Polonečkoje XX a. pr. valgomajame buvo eksponuojama giminės įvairių atšakų portretų galerija (38 vnt.), kurie buvo sarmatiškojo tipo, vaizduoti su šarvais⁸⁹⁷. Nedideli portretų rinkiniai valgomuosiuose buvo Tiškevičių Raudondvario⁸⁹⁸ (16n il.), von der Roppų Pakruojo⁸⁹⁹ (16q il.), Gruževskių Kelmės⁹⁰⁰ (16g, 27f il.),

⁸⁹³ Portretų etmonų salėje Nesvyžiaus pilyje specifikacija, 1778 m. (*Specyfikacya Portretów roznych Hetmanów, Które w Sali Hetmańskiej na drugim Piętrze sytuowanej Iakowe były dopiero na Sali Wiszniowieckiej znajdując się w Osobach stojących*, 1778 m., NIAB, f. 694, ap. 1, b. 55 (k. 285). Inventorius publikuotas: T. Bernatowicz, 2011, p. 482–483.

⁸⁹⁴ Dail. Emile Jean Horace Vernet (1789–1863), Leonilla Fürstin zu Sayn-Wittgenstein-Sayn zu Pferde portretas, 1837 m., 230×300 cm, Sayn pilis (*Schloss Sayn*).

⁸⁹⁵ XIX a. pab.–XX a. pr. dokumentinėse nuotraukose matomi vienodo formato portretai, sukabinti virš kiekvieno lango (14 portretų), dar keturi portretai (du dideli ir du mažesni) yra ant šiaurinės sienos. Toks portretų tikslus išdėstymas, ypač viršulanguose, neabejotinai reikalavo išankstinio planavimo.

⁸⁹⁶ Roman Aftanazy, 2, p. 319–320.

⁸⁹⁷ *In situ* tyrimo metu Polonečkos galimo valgomojo vietoje sienose aptiktos ritmiškai ~80 cm atstumu, 220 cm aukštyje išlikusios angos (16s il.). Tikėtina, kad jos buvo skirtos eksponavimui, tačiau 38 portretai šioje erdvėje sunkiai būtų tilpę arba buvusių kablių angos yra vėlesnio laikotarpio ir įrengtos XX a. II pusėje.

⁸⁹⁸ Raudondvario dvaro inventorius, 1867 m., l. 4.

⁸⁹⁹ Žinoma apie jų buvimą tik iš XX a. pr. nuotraukų, tačiau manytina, kad portretų būta ir XIX a.

⁹⁰⁰ ~1825 m. valgomąjį papuošė Gruževskių šeimos daugiafigūris, kelias giminės kartas vaizduojantis paveikslas. Gali būti, kad jis papildė anksčiau patalpoje buvusius giminės portretus. 1831 m. daiktų sąrašas be šio paveikslą minimi dar aštuoni seni šeimos portretai su rėmais (LMAVB RS, f. 37, b. A–1700, l. 1–5.), kurie taip pat galėjo kaboti valgomajame. 1937 m. valgomojo sienos, anot Stasio Masiliausko, tebebuvo „apkabinėtos senelių portretais“, taip pat „nuošaliai“ buvo pakabintas valdovo Stanislovo Augusto portretas, kurio valdymo metu rūmai ir buvo pastatyti. Daugiau: S. Maz[ilauskas], p. 5. (Op. cit.: Rasa Butvilaitė, Kelmės dvaro sodybos architektūrinė raida XVI–XX amžiais, p. 126–127.).

Grincevičių Ilguvos⁹⁰¹, Medekšų, Jelenkių ir Veličkų Aristavos⁹⁰², ar poriniai šeimos portretai Burbų Belvederio⁹⁰³ (17c il.) dvaruose.

Galbūt garsūs giminės atstovai (arba pareigūnai, kaip Radvilų Nesvyžiaus etmonų salės atveju) buvo ir Sapiegų Antakalnio galerijoje. 1829 m. inventoriuje⁹⁰⁴ minimos aštuonios nedidelės statulos. Tyrėjų nuomone, greičiausiai tai buvo biustai, panašūs į esančius pagrindiniame fasade, kurių keli tikriausiai vaizdavo Sapiegų giminės atstovus. Šių statulų vieta valgomojo galerijoje neaiški⁹⁰⁵, galbūt jos stovėjo ant postamentų. Jei statulų skaičius būtų 12, būtų galima daryti prielaidą, kad tai buvo 12 Romos imperatorių – ši tema yra dažna Europos galerijų meninėse programose⁹⁰⁶. Horvatų Naraulios valgomojo nuotraukoje matyti ant konsolės iškeltas biustas (16r il.), kuris jonėniškaisiais piliastrais dekoruotoje erdvėje galėjo ritmiškai atsikartoti kelis kartus. Tokiu atveju galima būtų taip pat galvoti apie šioje patalpoje kurtą ATR valdovų, Romos imperatorių ar mažiau *hommes illustres* egzistavimą, kuris būdingas kabineto tipo patalpoms.

Kompleksiškų ATR valdovų galerijų XVIII a. II p.–XIX a. I p. valgomuosiuose nepavyko aptikti⁹⁰⁷, bet pavienių valdovų portretų būta. Pavyzdžiui, Kelmės valgomajame kabojo valdovo Stanislovo Augusto portretas⁹⁰⁸ arba Aristavos valgomajame – karalienės Barbaros Radvilaitės graviūra⁹⁰⁹.

⁹⁰¹ XX a. pr. palikuonys eksponavo 20 šeimos portretų (Roman Aftanazy, t. 3, p. 230–231.). Tikėtina, kad rūmų statytojo Stanislovo Augusto Poniatovskio šambeliono Jono Rapolo Grincevičiaus (*Jan Rafał Talko-Hryniewicz*) ir kitų senieji portretai valgomajame galėjo būti nuo pat pradžių.

⁹⁰² Klasicistinis Aristavos valgomojo sienų dekoras buvo pritaikytas portretams eksponuoti tuščiose plotuose tarp tapytų jonėninių piliastų. 1875 m. inventoriuje minimi šie portretai: 6 šventųjų paveikslai ant stiklo tapyti (Švč. Trejybė (Švieta Trójca), Ponas Jėzus Nukryžiuotasis (*Pan Jezus Ukrzyżowany*), Šv. Juozapas (Šviety Józef), Šv. Antanas (Šviety Antoni), Šv. Jonas Nepomukas (Š. Jonas Nepomucen), Šv. Teklė (*Sta Tekla*)), įstiklintas atgailaujancio pranašo Jokūbo (*Prorok Jakub*) paveikslas, 2 Jelenkių (*Jeleńskich*) aliejumi tapyti portretai, 2 Stanislovo ir Bogumilos Veličkų (*Stanisława i Bugumiły Wieliczeków*), 2 portetai Adelės ir Bogumilos Veličkaičių (*Adelii i Bugumiły Wieliczekowie*), Henrikučio (*Henrysia*) degerotipas medalijone, generolo Prozoro (*Generala Prozora*) portretas, vaiskio Adomo Medekšos (*Wojskiego Adama Medeksz*) portretas, Barbaros Radvilaitės (*Barbara Radziwiłłówna*) graviūra, in: Aristavos dvaro kilnojamojo turto inventorių, 1875 m., LNMMB RKRS f. 94, b. 318.

⁹⁰³ Portretai matomi XX a. pr. nuotraukoje, tačiau ar jų būta XIX a. I pusėje, nėra žinoma. *In situ* tyrimo metu pastebėti ritmiškai išdėstyti eksponavimui skirti kabliai epikranito apačioje – tai leidžia manyti, kad galėjo būti ir daugiau portretų / paveikslų.

⁹⁰⁴ Vilniaus karo ligoninės pastato aprašas, 1829 m., l. 16–34, publikuota: in: Rūta Janonienė, Evaldas Purlys, p. 172–183.

⁹⁰⁵ Rūtos Janonienės ir Evaldo Purlio manymu, jos galėjo būti ištautos. In: Rūta Janonienė, Evaldas Purlys, p. 138–139.

⁹⁰⁶ Pavyzdžiui, lodžija Palazzo Altemps arba galerija Palazzo Doria Pamphili Romoje.

⁹⁰⁷ Yra žinoma, kad Siesikų pilyje buvo kelių šimtų metų senumo Lietuvių kunigaikščių ir žymesnių didikų graviūrų vinjetė (Senovės Lietuvių tikybos palaikai Siesikuose, in: *Lietuvos aidas*, 1935VIII–18, 162 (2425)), tačiau vargu ar ji buvo eksponuojama, nes XX a. pr. valgomojo nuotrauka perteikia monumentalų valgomojo-arsenalą vaizdą su šarvų ir ginklų ekspozicija.

⁹⁰⁸ Stanislovas Mazilauskas, „Praeitis romantikos dulkėse. Senoviniuose magnatų dvaruose atsilankius“, in: *XX amžius*, 1937 V 14, Nr. 107 (265), p. 5. (*Op. cit.*: Rasa Butvilaitė, 2008, p. 126–127.).

⁹⁰⁹ Aristavos dvaro kilnojamojo turto inventorių, 1875 m.

Valgomajame pasitelkiant giminės portretų galerijas buvo kuriama vizuali genealogija, todėl ją natūraliai papildydavo herbai. Tradiciškai herbai buvo įkomponuoti sarmatiškų portretų kampuose, tačiau papildomai jie galėjo būti atspindėti ir valgomojo interjero puošyboje. Pats svarbiausias giminės kilmės istorijoje buvo titulo, kartu herbo, suteikimas. Tokia įsimintina proga buvo įamžinta Radvilų Nesvyžiaus Etmonų salėje (didysis valgomasis). Virš durų kabojusi tapiserija⁹¹⁰ vaizdavo 1547 m. Šventosios Romos Imperijos princo (*Reichsfürst*) titulo suteikimą Mikalojui Radvilai Juodajam (*Mikołaj Czarny Radziwill*, 1515–1565)⁹¹¹, o inventoriuje prie tapiserijos paminėta 1747 m. data leidžia manyti, kad ji buvo sukurta minint 200 metų titulo gavimo sukaktį. Tikėtina, kad titulo suteikimui dedikuotoje tapiserijoje buvo pavaizduotas ir juodo erelio auksiniame fone su skydu ant krūtinės herbas. Tokio siužeto gobelenų, išaustų Radvilų manufaktūroje Nesvyžiuje apie 1752 m. pagal Ksavero Dominyko Heskio (*Ksawery Dominik Heski*, ?–1764) kartoną, yra išlikę ir daugiau⁹¹² (24a il.). Heraldikos motyvai valgomajame neprarado aktualumo ir XIX a. I pusėje. Štai Tiškevičių *Leliwa* buvo gausiai eksponuojama virš durų, epikranite ir ant krosnies Gorodoko valgomajame (10b, 17e il.), herbų apstu Raudondvario valgomojo paveikslų rėmuose, herbo pavidalą taip pat galima išvelgti lubų lipdiniuose (16n il.). Vitgenšteinų Verkių valgomajame herbai atsikartojo taip pat tiek paveikslų? rėmuose, tiek įvairiose antresolių vietose (16v il.). Dažnai tokie vaizdai galėjo būti jungtiniai, rodantys protėvių iš abiejų pusių herbus, taigi vizualiai pateikiama kelių kartų šeimos genealogija.

LDK herbas Vytis buvo tyrėjų aptiktas⁹¹³ Marikonių Salų dvaro valgomajame (16m, 25c il.). Akivaizdus sumanymas kurti vientisą riterių salės interjerą: siužetą ant pilkšvai rausvo sienų fono sudaro dešimt tapytų kompozicijų. Jų komponentus sudarė panoplijai, sudaryti iš XVI–XVII a. ginkluotės ir augalinių motyvų, kurie buvo „pakabinti“ ant liūto nasrų, o trijose įkomponuoti ir herbai. Vienas jų kaip tik ir buvo su LDK herbu Vyčiu (kitų skydų siužetas neišlikęs)⁹¹⁴.

Šie valgomojo elementai padėjo kurti aukštos kilmės naratyvu grįstą, riterišką atmosferą valgomajame. Pasieniais sustatyti šarvuoti riterių manekenai žvelgė į valgančiuosius – laurais apipintus gyvuosius riterių palikuonis, priminė jų šlovingą praeitį. Svarbių pietų metu šią sėdinčių kupinų didybės riterių ir nebylių išrikiuotų riterių-manekenų armiją papildydavo greta jų stovintys iškilmų livrėjomis pasidabinę liokajai ir haidukai.

⁹¹⁰ Nesvyžiaus pilies baldų registras, 1774 m., l. 221–227.

⁹¹¹ Šventosios Romos imperatorius Karolis V 1547 m. M. Radvilai Juodajam paveldimą princo titulą, in: Stanisław Mackiewicz, *Dom Radziwiłłów*, Warszawa: Czytelnik, 1990, p. 57.

⁹¹² Gobelenas „Imperatorius Karolis V 1547 metais suteikia kunigaikščio titulą Mikalojui Radvilai Juodajam“. Pagal K. D. Heskio kartoną išaustas Radvilų manufaktūroje Nesvyžiuje, apie 1752. Varšuvos nacionalinis muziejus.

⁹¹³ Buv. Salų dvaro rūmai. Rokiškio r. polichrominių paieškų ataskaita, VRVA, f.1019, ap.11, b. 3825. l.15; Salos. Rokiškio r. Salų dvaro centriniai rūmai. Polichromijos tyrimų ataskaita, PRPI, 1976, VRVA f.1019, ap.11, b. 3823.

⁹¹⁴ Išsamiai kiekvieną panopliją ir herbinę kompoziciją aptarė D. Gričius ir A. Vaitulevičienė, in: Buv. Salų dvaro rūmai. Mažosios salės sieninės dekoratyvinės tapybos restauravimo projekto ataskaita. 12 tomas. Paminklų konservavimo institutas, 1985, VRVA, f. 1019, ap. 11, b. 3835.

Tai kūrė nostalgiką atmosferą ir leido esantiems erdvėje dalyvauti šlovingoje buvusios ATR istorijoje.

Gamta. Kaip jau buvo pastebėta aptariant sienų dekorą, vaizduojant gamtą XVIII a. II p. didikų rūmų valgomuosiuose nebuvo apsiribota tik mažo formato paveikslais. J. J. Rousseau išaukštintas gamtos šauksmas valgomajame su didžiausiu užmoju buvo įgyvendintas didikų Valavičių Sviacko rūmų valgomajame, kuriame angliško sodo, pilies griuvėsių ir mūzų šventykla buvo pavaizduota visose patalpos sienose ir lubose, stebėtoją tarsi fiziškai perkeliančią į kitą erdvę (16d il.). Ši tema buvo plėtojama ir kita forma – interjeruose plito peizažai⁹¹⁵, kurie paprastai komponuoti viršduriuose. Dvarų inventoriuose aptinkamas terminas *lanszafty* apibūdina paprastai peizažus arba natiurmortus⁹¹⁶. Abi šios temos valgomajame buvo labai priimtinos: pirmuoju atveju dažniausiai tai buvo keturių metų laikų, o antruoju – gausybės, derliaus tema. Tokie peizažai arba natiurmortai aptikti XVIII a. II p. Tiškevičių Aradnos (keturi ant drobės tapyti, paaukuotuose rėmuose,⁹¹⁷ du nedideli – ant medžio plokštės paaukuotuose rėmuose ir dar du (detaliau neaprašyti), taip pat nedideli) ir Kosakovskių Jonavos (virš durų ir židinio⁹¹⁸) dvarų valgomuosiuose. Supraportai, vaizduojantys peizažus, išliko ir XIX a. I p.: pavyzdžiui, du Italijos miestų kraštovaizdžiai buvo Tiškevičių Raudondvario valgomojo viršduriuose⁹¹⁹ (16n il.). Tačiau tikras gamtos išsileidimas į valgomąjį įvyko prie jo prišliejus žiemos sodą. Tiesiai iš valgomojo į sodą patekti buvo galima Gorodoko (10b il.) ir Belvederio rūmuose (19m il.).

Klasicistiniame interjere itin dažni gamtiniai motyvai, kurie naudoti kaip ornamentinė interjero puošyba. Antai Antašavos, Jašiūnų, Belvederio, Pakruojo, Žiličių valgomuosiuose plafono puošyboje taikyti akanto ir laurų lapų motyvai, Cirklišio dvaro rūmų valgomojo frize grotesko principu atsikartojo kryžiažiedžio / flerono⁹²⁰ ornamentas (26h il.) ir virš jo išlipdyta akanto lapų juosta. Luninų iš Dorpato krosnys Burbiškio ir Raudondvario valgomuosiuose be architektūrinės augmenijos (akantų, kryžiažiedžių) taip pat puoštos festonais. Kuklūs festonai atsirado Radvilonių valgomojo krosnies trikampio sandrisko frize⁹²¹. Tokių floristinių ornamentų gausiai turėjo būti ir taikomosios dailės dirbiniuose.

⁹¹⁵ Anot D. Klajumienės, *peizažiniai supraportai* buvo dažni Vilniuje bajorų ir miestiečių namuose, pavyzdžiui, tokie buvę XIX a. pr. Puslovskių (iki 1811 m. – Chodkevičių) rūmuose Vilniuje, o peizažinės tapybos interjere fragmentai išliko XVIII a. pab. Sapiegių (iki 1783 m. Pacų) rūmuose (Šv. Jono g. 3). Tyrėja atkreipė dėmesį, kad 1836 m. Puslovskių (iki 1811 m. – Chodkevičių) rūmų inventoriuje (Puslovskių rūmų Vilniuje 1836 m. inventorius) minimos patalpos buvo dekoruotos peizažais, o ten kur sienos paliktos vienspalvės, virš langų ir durų įkomponuoti peizažiniai supraportai. (in: Dalia Klajumienė, p. 115–117).

⁹¹⁶ Nuoširdžiai dėkoju dr. Aistei Bimbirytėi-Mackevičienei už konsultaciją [2020-04-22].

⁹¹⁷ Aradnos dvaro baldų ir mobilių daiktų inventorius, 1841 m., l. 16–17.

⁹¹⁸ Jonavos valdos inventorius, 1796 m., l. 2v.

⁹¹⁹ Inventoriuje minimi du peizažai, in: Raudondvario dvaro inventorius, 1867 m. l. 4.

⁹²⁰ Kryžiažiedis (fleronas) – nedidelė gėlė kiekvienos korintiškojo abako pusės centre. Bet koks nedidelis gėlės pavidalo ornamentas, in: Cyril M. Harris, p. 194.

⁹²¹ Pusapskričiai kabantys supintų vaisių ir lapų puošybiniai elementai kaip girlianda rodo šios patalpos sumanytą formuoti gamtišką erdvę, galbūt jie buvo plačiau išplėtoti neišlikusiame interjere (matyti žalsvos ir melsvos spalvos polichromijos likučiai).

Visgi šie ornamentai yra bendrinio pobūdžio ir galėtų atsirasti bet kurioje namų erdvėje, tačiau valgomajame, be abejo, ypač tiko.

Mitologija. Lietuvos didikų rezidencijose XVII a.–XVIII a. vid. salėse buvo mėgstama Olimpo dievų puotos tema: tokių vaizdų būta, pavyzdžiui, Sapiegų Antakalnio (XVII a. pab.⁹²²) ar Pacų Jiezno dvaro rūmuose⁹²³. XVIII a. II p. mitologijos tema valgomajame nebuvo populiari – atliekant tyrimą tokių meninių programų neaptikta. Visgi manytina, kad mitologijos tema turėjo egzistuoti, ypač atsižvelgiant į tai, kad XVIII a. prancūzų architektūros teorijos veikaluose Bakcho ir Bakchančių meninė programa buvo viena dažniausiai aptariamų. Apie šios temos patrauklumą byloja ir Lietuvoje austi meniniai audiniai reprezentacinėms puotų erdvėms. Pavyzdžiui, 1768–1774 m. statytuose Oginskių Slanimo rūmuose (archit. Innocente Maraino (?–apie 1800); Karolis Šilthauzas (Karol de Schildhaus *vel* Schylthauz *vel* Szyldhauz *vel* Szythauz, minimas nuo 1786 m.)), nors valgomojo vieta juose ir ikonografinė programa nežinoma, tačiau parko paviljonas, vadintas Dievybių sale, turėjęs ne tik pagrindines duris, bet ir atskiras duris tarnams, galėjo šiltuoju sezonu atlikti ir valgomojo funkciją⁹²⁴. Šią salę puošė 12 plonais šilko siūlais ant lininio pagrindo Slanimo dvare (*Slonim*, Naugarduko vaiv., vėliau Gardino gub.) austų gobelenų su Antikos dievybėmis serija pagal to paties rūmų architekto I. Maraino kartonus⁹²⁵ (28a il.). Tai rodo, kad iš Lugano kilęs rūmų architektas, Milano Breros akademijos absolventas, buvo neabejingas mitologinei ikonografijai interjere. Bakchantę, Fauną su vynuogėmis, Venerą, Florą ir kitus dievus vaizdavę gobelenai buvo kilnojamas inventorius, dalies jų ikonografija tiesiogiai siejosi su valgymo funkcija, tad žiemos metu jie galėjo puošti bet kurią kitą patalpą, taip pat ir valgomojo.

Klausimą kelia Sapiegų Antakalnio valgomojo salėje rokailiais puoštos virš židinio minimos septynios statulos. Išlieka neaišku koks buvo užsakovo A. M. Sapiegos sumanymas: tokio skaičiaus galima ieškoti įvardijant septynias planetas (žymėtų nenuspėjamą žmogaus likimą), septynis laisvuosius menus ar septynias Horas, kurios siejamos su Apolonu kaip saulės dievu, o tokiu atveju tai neretai turėjo politinę konotaciją į beprasidedančią naują erą⁹²⁶. Kaip paaiškės vėliau – naujoji era išties netrukus atėjo.

XIX a. I pusėje valgomojo ikonografijoje pastebimas dažnesnis mitologinių siužetų naudojimas. Subtili užuomina į dievų puotos temą⁹²⁷ buvo von Roppų Pakruojų val-

⁹²² Liudvika Byševska, 2008, p. 84.

⁹²³ Neaišku, ar salės plafone Olimpo dienų siužetas buvo sukurtas XVIII a. 7 deš. atnaujinant rūmus, ar ankstesniame periode, in: Stanislovas Moravskis, 2009, p. 429.

⁹²⁴ Piwocka Kietlińska, 1997, p. 107, op. cit.: Eimantas Gudas, „Mūzų buveinė: Mykolo Kazimiero Oginskio kultūrinė oazė Slanime“, in: *Slanime atgimusi antika, Lietuvos etmono Mykolo Kazimiero Oginskio gobelenai, parodos katalogas*, sud. Vydas Dolinskas, Vilnius: Nacionalinis muziejus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai, 2017, p. 48.

⁹²⁵ Magdalena Piwocka, „Naujas žvilgsnis į Mykolo Kazimiero Oginskio gobelenus“, in: *Ibid.*, p. 77.

⁹²⁶ Dail. Guido Reni, „Aurora“, 1614 m., sodo paviljonas „Casino dell'Aurora“, Palazzo Pallavicini Rospigliosi, Roma.

⁹²⁷ Skulptūros siužetas vaizduoja Pario teismo mito finalinę sceną, kurioje Venera (Afroditė) dalyvavo puotoje kartu su visais kitais dievais, tačiau nesantaikos ir ginčų deivė Eridė į puotą nebuvo pakviesta. Pastaroji

gomajame. Berthelio Thorvaldseno⁹²⁸ (1770–1844) skulptūra „Venera su obuoliu“ (16q, 28b il.) tapo ne tik pagrindiniu šios erdvės elementu, bet ir visos reprezentacinių kambarių anfilados kompoziciniu traukos centru – ji buvo matoma atvėrus visas duris iš paskutinės priešingoje rūmų pusėje buvusios patalpos.

Valgomuosiuose naudoti ir įvairūs simboliai (vynuogės, gausybės ragas ar vaisių pintinės), kurie taip pat gali būti siejami ir su įvairiais dievais. Tačiau neturint papildomų šaltinių, būtų perdėm drąsu juos priskirti antikos ikonografijos temai, tačiau tokia galimybė išlieka. Galbūt subtili užuomina į Bakchą buvo Astravo rūmų valgomajame: visą patalpą įrėmino epikranite lipdytas banguotas vynuoginis ornamentas (26d il.). Panašus drožtinis banguotas vynuogės ornamentas atsikartoja Tiškevičių Gorodko valgomojo stalo kojoje (22f il.). Vitgenšteinių Verkių valgomajame be gausiai naudojamo augalinio grotesko, valgomojo antresolėje pavaizduoti vaisių ir gėlių kupini krepšiai, sietini su žemdirbystės deive Cerera, ypač tiko valgomojo ikonografijai. Romantizmo epochoje Antikos panteono meninio arsenalo nepakako: atsirado mėginimų idėjų valgomojo puošybai ieškoti ir „baltų“⁹²⁹ mitologijoje.

Lietuvos romantizmo sekėjai domėjosi savo šalies istorija, tolima praeitimi. Štai Teodoras Narbutas (*Teodor Narbutt*, 1784–1864) 1835–1841 m. Vilniuje išleistos „Lietuvių tautos istorijos“ devyntomyje⁹³⁰ daug dėmesio skyrė ir lietuvių mitologijai. Lietuvių mitologija susidomėjimo susilaukė ir valgomojo meninėje programoje. Tuo metu kai T. Narbutas leido minėtą veikalą, Bulhakai statydinosi naujus rūmus Žiličiuose (archit. K. Podčasinskis, XIX a. 4 deš.). Šis objektas iliustruoja klasicizmo ir romantizmo sampyną: vėlyvojo klasicizmo rūmų architektūra ir interjeras koegzistavo drauge su romantikų įkvėpta ikonografinė programa. Žiličių valgomasis (10 schema, 16j il.) užėmė visą atskirą fligelį, jo langai atgręžti į keturias skirtingas pasaulio puses. Visose keturiose pusėse, frize (28c, d, e, f il.), pavaizduotas unikalus daugiafigūris siužetas, kuris, šio teksto autoriaus spėjimu, buvo sukonstruotas remiantis baltų mitologijos motyvais. Su šiuo spėjimu sutinka ir filosofas, mitologijos tyrėjas Vytautas Ališauskas⁹³¹.

atkeršydama išmetė puotos svečiams aukso obuolį su užrašu *καλλίστη* (Tam / už teisingiausią), tačiau svečiams nesisekė susitarti, kuri deivė tokia buvo, todėl ją išrinkti leista Trojos valdovo sūnui Pariui. Pastarasis rinkosi tarp Junonos (Heros), Minervos (Atėnės) ir Veneros (Afroditės), kuri, būdama grožio ir meilės deivė, laimėjo ir gavo obuolį. Pakruojo valgomajame buvusi skulptūra vaizdavo Venerą jau po rinkimų, laikančią obuolį, nuo medžio kelmo keliančią rūbus, kuriuos nori apsivilkti, o kita ranka laikė grožio ženklą ir adoravo jį savo žvilgsniu. Daugiau: Bertel Thorvaldsen, *Venus with the Apple*, [interaktyvus], prieiga per internetą: <http://thorvaldsensmuseum.dk/en/collections/work/A853> [žiūrėta 2016-12-13]; Nanette B. Rodney, „The Judgment of Paris“, in: *Bulletin*, October 1952, New York: The Metropolitan Museum of Art, 1952, p. 57–67.

⁹²⁸ Šis Romoje gyvenęs ir kūręs danų kilmės skulptorius buvo gerai žinomas Lenkijoje ir Lietuvoje, nes sukūrė *Mikalojaus Koperniko* (1828) ir *Juozapo Poniatovskio* (1817) skulptūras Varšuvoje.

⁹²⁹ „Baltų“ terminas sugalvotas 1845 m. Georgo Nesselmanno (1811–1881). T. Narbutas vadino Lietuvių genties tautos (turėdamas galvoje lietuvių, latvių ir prūsų) arba tiesiog Lietuvos mitologiją (*Mitologia Litewska*).

⁹³⁰ Teodor Narbutt, *Dzieje narodu litewskiego*, t1–9, Wilno: Nakładem i drukiem A. Marcinowskiego, 1835–1841.

⁹³¹ Nuoširdžiai dėkoju Vytautui Ališauskui už konsultaciją.

Kaip buvo aptarta anksčiau, tradicinė valgomojo mitologinė ikonografija paprastai vaizdavo dievų puotą, dvylika mėnesių ar keturis metų laikus. Žiličių valgomojo atveju keturias sienas su langais, nukreiptais į skirtingas keturias pasaulio puses, būtų galima interpretuoti įvairiai, taip pat sieti ir su keturių metų laikų, svarbiausių metų švenčių tema. Didžioji dalis siužetų, pavaizduotų frize, yra atsikartojantys, tačiau kai kurios figūros yra pavaizduotos tik po vieną, pavyzdžiui, vakarinėje sienoje pavaizduotas žynys Vurškaitis, aukojantis ožį⁹³², o rytinėje – į Pergrubę, lietuvių Florą panaši moteris⁹³³ (28c il.). Frizo siužeto autorius neabejotinai naudojosi-Kristupo Hartknocho (1644–1687) veikalu „Senoji ir naujoji Prūsija“⁹³⁴, tai įrodo Vuškaičio pavyzdys – personažų atvaizdai sutampa (28g il.). K. Hartknocho 1684 m. knygoje apibūdintos keturios metų puotos⁹³⁵. Pirmoji, kovo 22 d., vadinama *Pergubri* (T. Narbutas ją vadina *sutiktuvėmis*, pavasario švente, joje minima Pergrubė, lietuvių Flora⁹³⁶); antroji yra švenčiama rugpjūtį ir skirta derliaus nuėmimo pradžiai paminėti, vadinama *Zazinek*⁹³⁷ (T. Narbutas ją vadina pabaigtuvių švente, Dapjūmene⁹³⁸, joje minimas vaidila, aukojantis ožį); trečioji šventė, skirta derliaus pabaigtuvėms spalio mėnesį, vadinta *Ozinek*⁹³⁹ (T. Narbutas ją vadina Didžiaja švente, kuri švenčiama pabaigus visus laukų darbus⁹⁴⁰). Taip pat K. Hartknochas apibūdina ketvirtą puotą – avinėlio (*Bockheiligung*) pašventinimą⁹⁴¹. T. Narbutas aprašo dar daugiau švenčių⁹⁴². Šiai ikonografini programai būtini išsamūs tyrimai, kurie galėtų plačiau papasakoti apie šį unikalų Žiličių valgomojo meninės programos sumanymą. Ši iš pirmo žvilgsnio ampyro stiliaus interjere atsiradusi ikonografinė programa atrodo kalbanti antikinio siužeto ir klasicistinių formų kalba, tačiau pažvelgus iš arčiau, ji prabyla originaliu vietiniu dialektu. Interjerų baltų mitologijos tema dvaruose būtų ir daugiau, tačiau jie labiau priminė raritetų kabinetus, nedideles muziejines erdves⁹⁴³, tad šiuo požiūriu Žiličių valgomojo atvejis yra unikalus.

⁹³² Daugiau apie ožio aukojimą in: Rolandas Kregždys, „Sūduvių knygelė – vakarų baltų religijos ir kultūros šaltinis: formalioji analizė“, in: *Tautosakos darbai*, t. 38, 2009, 169–183, prieiga per internetą: http://www.lti.lt/failai/15_Kregdzio.pdf. [žiūrėta 2016-12-13].

⁹³³ Teodoras Narbutas, *Lietuvių tautos istorija*, t. 1, vert. R. Jasas, Vilnius: Mintis, 1992, p. 258–260.

⁹³⁴ Christoph Hartknoch, *Alt- und Neues Preussen oder Preussischer Historien zwey Theile*, Franckfurt und Leip [1684].

⁹³⁵ Christoph Hartknoch, p. 167.

⁹³⁶ Teodoras Narbutas, t. 1, p. 258.

⁹³⁷ Christoph Hartknoch, p. 168.

⁹³⁸ Teodoras Narbutas, t. 1, p. 264–265.

⁹³⁹ Christoph Hartknoch, p. 168.

⁹⁴⁰ Teodoras Narbutas, t. 1, p. 264–265.

⁹⁴¹ Christoph Hartknoch, p. 170–171.

⁹⁴² Nuomenujo (Jaunačių šventė), Sekminės (piemenų šventė), Rasa (birželio 23 d.), Pjūmenė (pjūties šventė), Diedų šventė (spalio mėn., už mirusius), Ilgės (didžiosios aukos Perkūnui), Vaižganto (linų gausiam derliui), Mėsėdrinės (Ragučio šventė, bakchanalijos) ir *Okkaatgimimas* (Šventos Kalėdos, rengtas javų aukojimas), daugiau: Teodoras Narbutas, t. 1, p. 255–272.

⁹⁴³ Siesikų pilyje, kurio klasicistiniame valgomajame vyravo patriotiška karo tema, tarp valgomojo ir koplyčios (tikėtina, kad svečių kambaryje) iki pat Antrojo pasaulinio karo buvo įrengta pagoniška šventykla, išdažyta tamsia spalva, su nišomis Perkūno, Patrimpo ir Pikuolio statuloms bei žalčiams ir kitiems garbinamiems gyvams, o viduryje stovėjo aukuras, in: Daugailių [Siesikų] dvaro rūmai. Istoriniai tyrimai, VRVA, f. 1019, ap. 11, b. 3869, l. 6.

Visgi kuriant Žiličių baltiškojo naratyvo valgomojo ikonografiją, nevengta ir klasikinės antikos simbolikos. Valgomojo bufeto zonos lubas puošė sudėtingo rašto groteskas, esantis dvylikoje spindulių, išsidėsčiusių aplink centrinį apskritimą: dviejuose spinduliuose vaizduojami gausybės deivės Gausybės (lot. *Copia*) simboliai – gausybės ragai, keturiuose plotuose pavaizduotos vynuogės, sietinos su vyno dievu Bakchu, bendrą kompoziciją papildė Pergalės ir Taikos (palmių šakos) ir Amžinumo (akanto lapai) simboliai. Visą 12 spindulių kompoziciją iš keturių pusių įrėmina keturios sparnuotos figūros su varpeliais abiejose rankose (28h il.). Taigi bendrą Žiličių valgomojo ikonografinę programą galima interpretuoti ir kaip nuorodą į nuolat atsikartojantį metų ciklą.

Nėbūdingi atvejai. Be šių aptartų trijų pagrindinių valgomojo ikonografijos temų, būta ir netipiškų puošybos atvejų. Apšvietos epochoje mokslo ir menų temoms dedikuota meninė programa nestebintų salone, kabinete, tačiau apie ją valgomojo erdvėje XVIII a. architektūros teorija neužsimena. Tyrimo metu vis tik pavyko aptikti vieną tokių objektą. Buvusiuose Zabielių Aristavos dvaro rūmuose, J. Medekšos atnaujintame moderniaame valgomajame įgyvendinta gana ambicinga, nors ir žemo meninio lygio ir eklektiška programa. Tikėtina, kad kurdamas ją autorius naudojos pavyzdžių albumais. Antablemento metopose pavaizduoti menų, amatų ar karybos simboliai (~54 vnt.), karybos tema plėtota lubų centre⁹⁴⁴, o aplink karo insigniją sukosi dangaus sferos ratas, padalytas į 12 dalių, kiekvienai priskiriant po zodiako ženklą⁹⁴⁵ (19f il.). Renesanse lubų kompozicijose populiarius zodiakas XVIII a. II pusėje vėl atgimė⁹⁴⁶ ir buvo populiarius kuriant pagal „graikišką skonį“ (*goût grec*), t. y. sekant antikinės Graikijos dailės stilistiką, tačiau valgomajame toks atvejis aptiktas vienintelis.

Antrasis pavyzdys – tai Rokiškio egiptietiško stiliaus valgomasis (17a il.). Iš pirmo žvilgsnio taip pat netipiškas, reta išimtis Lietuvos didikų valgomųjų gana tradicinėje įvairovėje, tačiau šioje Egipto tematikos vedutoje netiesiogiai galima įžvelgti politinius motyvus: karybos temą, akivaizdžias simpatijas prancūzų kultūrai, o galbūt net ir užuominų apie Prancūzijos imperatoriaus Napoleono I palaikymą bei siekius atkurti Respubliką⁹⁴⁷.

⁹⁴⁴ Roman Aftanazy, t. 3, p. 108.

⁹⁴⁵ Panašiu metu, kuomet buvo dekoruojamas Aristavos valgomasis, apie 1785 m., pagal architekto M. Knakfuso projektą buvo statomas Vilniaus universiteto observatorijos pietinis priestatas. Tačiau čia 13 Zodiakų ženklų kompozicija nulipdyta iš stiuko ir įkomponuota frizo metopose (Tadas Adomonis, Nijolė Adomonytė, p. 183.) buvo itin rafinuota, turėjo emblematinę struktūrą, kompoziciją papildė inskripcijos.

⁹⁴⁶ Plito pavyzdžių lakštai, pavyzdžiui Bordžijos apartamento Vatikano rūmuose lubų su grotesko ornamentu ir astrologiniais simboliais pagal Rafaelį (Raphael, *Volta della sala Borgia nel Palazzo Vaticano*, apie 1750–1850 m. 387×453mm, popierius, graviūra, Britų Muziejus, inv. nr. 1872,1012.1564.

⁹⁴⁷ Dvaro savininkas I. Tyzenhauzas pažinojo Prancūzijos imperatorių Napoleoną I (1769–1821), kuris buvo ką tik grįžęs iš Egipto. 1795 m. ATR neteko valstybingumo, tačiau 1812 06–12 mėn. Lietuva buvo užimta Napoleono I, ir jo kariuomenę Lietuvos gyventojai sutiko kaip išvaduotuos. Napoleono I įsaku įkurta aukščiausioji Lietuvos administravimo institucija – Lietuvos laikinosios vyriausybės komisija (Algirdas Matulevičius, „Prancūzmetis“, in: *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, prieiga per internetą: <https://www.vle.lt/Straipsnis/prancuzmetis-6924> [žiūrėta 2016–12–13]. Jos nariai buvo žymūs ir įtakingi LDK didikai, vienas iš jų buvo I. Tyzenhauzas, kuris taip pat vadovavo ir Karo komitetui. Deja, 1812 m. pabaigoje Rusijos imperijos kariuomenei išstūmus iš Lietuvos Prancūzijos kariuomenę ši Komisija nustojo veikti (Virgilijus Pugačiaus-

Kita nebūdinga tolimųjų kraštų tema valgomajame buvo *chinoiserie*⁹⁴⁸. Europoje jau XVIII a. žavėtasi egzotiška Kinija, jų kasdienybės elementai puošė Augusto II ir Augusto III laikų Saksų (Meissen) porcelianą, įvairiausius kinų kasdienybės siužetus tapė François Boucher (1703–1770): kinų maisto, šokių, žvejybos, medžioklės, tualetų ar sodo (*Le repas, La danse, La pêche, La chasse, La toilette* ar *Le jardin chinois*). Populiariausi *chinoiserie* buvo vaizduojantys kinišką sodą (*Le jardin chinois*) ir žvejojančius kinus (*La pêche chinoise*), nes juose buvo galima spalvingiausiai atskleisti viliojančią egzotiką – augmeniją, valtis ir sodo paviljonus.⁹⁴⁹ Būtent pastarojo populiaraus siužeto „Zuber & Cie“ (Prancūzija) manufaktūros popierinių apmušalų fragmentas rastas Venslavičių Burbiško valgomojo kambaryje (24b il.). Galbūt Burbiškio valgomajame buvo eksponuojamas kinų porcelianas, o tai paskatino šeimininkus pasirinkti *chinoiserie* kambario tematiką. Netoli Burbiškio už 23 km buvusiame Pac-Pomarnackių Alantos dvare, XIX a. II pusėje valgomajame buvo įrengta porceliano ekspozicija⁹⁵⁰, tad tokio rinkinio buvimas Burbiškyje taip pat nestebintų. Šinuazerių ir su jomis susijusios tematikos paplitimui Europos dvarų interjeruose impulsą suteikė visų pirma monarchų valgomieji: pavyzdžiui, XIX a. vid. karalienės Viktorijos (1819–1901) privatus valgomasis Bekingemo (*Buckingham*) rūmuose buvo įrengtas kinišku stiliumi⁹⁵¹.

Apibendrinant XVIII a. II p.–XIX a. I p. valgomuosiuose plitusią ikonografinę programą, galima išskirti tris pagrindines dominuojančias tematikas. Pirmiausia, tai luomo ir giminės reprezentacija. Kilmingieji būdami karių luomo atstovai savo identitetą atspindėjo ir vienoje iš pagrindinių reprezentacinių erdvių – valgomuosiuose, todėl karybos ir pergalės temos (Nesvyžiuje, Panemunės, Aristavos), medžioklės trofėjai (Gorodokas, Valažinas, Verkiai), ginklų ir šarvų ekspozicija (Raudondvaris, Gorodokas, Salos, Verkiai, Siesikai), herbų (Nesvyžiaus, Gorodokas, Raudondvaris, Verkiai) arba giminės portretų (Nesvyžius, Žiličiai, Polonečka, Pakruojis) eksponavimas buvo pagrindinės plastinės ir vaizdinės priemonės formuojant ir komunikuojant vizualinę informaciją. Ši ikonografija XVII–XVIII a. I p. plėtota daugiafuncėse salėse, o atsiradus moderniam valgomajam, buvo perkelta į jį. Antroji ryški ikonografinė grupė yra modernioji, naujoji, kuriai būdingi gamtos motyvai, Apšvietos epochos idėjos. Tokio tipo valgomuosiuose atsispindi Pomėjų kasinėjimų įkvėpti Antikos vaizdai, J. J. Rousseau aukštintas paprastumas, grįžimas prie prigimtinių vertybių ir iš gamtos kylančio grožio, kuris valgomuosiuose atsiskleidžia kuriant gamtinius siužetus (Aradna, Jonava, Raudondvaris), vedutas (Sviackas). Kai kurie

kas, „Lietuvos laikinosios vyriausybės komisija“, in: *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, prieiga per internetą: <https://www.vle.lt/Straipsnis/Lietuvos-laikinosios-vyriausybes-komisija-15803> [žiūrėta 2016–12–13].

⁹⁴⁸ *Chinoiserie* [*Chinois* – kiniškas], Tolimųjų Rytų, ypač kinų, japonų, stilistikos imitacija XVII–XIX a. Europos dailėje ir architektūroje, in: *Dailės žodynas*, p. 81.

⁹⁴⁹ *François Boucher, 1703–1770*, parodos katalogas, New York: Metropolitan Museum of Art, 1986, p. 207, 341.

⁹⁵⁰ Roman Aftanazy, t. 4, p. 268–269.

⁹⁵¹ *The Queen's Private Dining and Lunch Room, Buckingham Palace*, prieiga per internetą: <https://www.rct.uk/collection/2101820> [žiūrėta 2020–12–29].

pasitelkti gamtiniai motyvai architektūrinėje valgomojo ornamentikoje specifiškesni sie-tini tiek su valgomojo ikonografija, pavyzdžiui, vynuogės (Astravas, Horodokas), vaisių krepšiai (Verkiai) ar gausybės ragai (Žiličiai), tiek su mitologija. Trečioji valgomuosiuose plitusi ikonografijos tema – antikinė ikonografija. Vienais atvejais galėjo būti tęsiama jau XVI–XVIII a. I p. plėtota meninė Antikos programa (Pakruojis, galbūt Sapiegų An-takalnis), arba pasitelkiant lokalinę, savitą baltų mitologiją (Žiličiai). Kai kuriuose valgo-muosiuose apsiribota viena tema, kituose bandyta eklektiškai suformuoti kelias siužetines linijas, taip pat pasitelktos neįprastos zodiako, menų ir amatų (Aristava) ar egzotiškos tolimųjų kraštų – Egipto (Rokiškis) ar Kinijos (Burbiškis) temos.

2.5. Pagalbinės valgomojo patalpos: daugiafunkcis kredensas

Kilmingųjų valgomasis negalėjo funkcionuoti be aptarnaujančio personalo. XVII–XVIII a. I p. daugiafunkcėse salėse personalas naudojo tas pačias patalpas (ten pat buvo laikomi ir indai), o su pakitusia *comodité* koncepcija ir atsiradus atskiram valgomajam, aptarnaujan-čiam personalui, pasiruošimui prie stalo, inventoriaus ir maisto atsargų podėliui taip pat reikalaauta atskiros patalpos šalia valgomojo. Pirmiausia tarp tokių greta valgomojo buvu-sių patalpų minėtina *kredenso* patalpa (ar kelios patalpos), kuri buvo privaloma visuose didesniuose rūmuose.

Prancūzų architektūros teorija vadovavęsi LDK dirbę architektai, vėliau – ir studija-vusieji architektūros dalykus Vilniaus universitete nebejotinai buvo susipažinę su naujo tipo atskiros kredenso prie valgomojo planavimo principais. Kredenso atitikmuo XVIII a. Prancūzijos kilmingųjų sodybų rūmuose yra *office* (29a, b, f il.), mažesnis kredensas va-dintas *petit office*⁹⁵², o skirtas tik sandėliavimui vadintas *serre*⁹⁵³ (29c, d il.). *Office* plačią-ja prasme Prancūzijos rūmuose vadintos įvairios patalpos, susijusios su maisto funkcija (*département de la bouche*)⁹⁵⁴, tačiau siaurąja prasme tai patalpa prie valgomojo, kurioje laikyta viskas, ko reikia patarnavimui prie stalo, taip pat desertai. Patalpą rekomenduota planuoti rūmų fligelio gale, vengti įrenginėti cokoliniame aukšte. Tuo atveju, kai virtuvė būdavo toliau nuo valgomojo, mažesniuose namuose šioje patalpoje buvo šildomas mais-tas⁹⁵⁵. „Encyclopédie“ patikslina *office* terminą ir apibūdina kaip patalpą, skirtą sidabruui saugoti, o jei joje laikomas ir krištolas, porcelianas bei kiti indai, kurie yra serviruojami ant stalo, tuomet ši patalpa vadinama *office paré*. Šioje patalpoje susirenka valgyti ir leisti

⁹⁵² Briseux, 1743, p. 23.

⁹⁵³ *Ibid.*, p. 66.

⁹⁵⁴ Pavyzdžiui, virtuvės (*cuisines*), maisto ir gėrimų podėlio patalpos (*garde-manger, dépense, sommelleries*), tar-nų valgykla (*salle du commun*), in: *Encyclopédie méthodique. Architecture*, t. 3, Quatremere de Quincy, Paris: Mme veuve Agasse, DCCCXXV [1788–1825], p. 237.

⁹⁵⁵ *Encyclopédie méthodique. Architecture*, t. 3, p. 237.

laiką aukštesnio lygio tarnai, patalpa turi būti apsaugota ir orientuota rytų kryptimi⁹⁵⁶. Dideliuose rūmuose rekomenduota projektuoti atskirą *rechaufoir*⁹⁵⁷ – patalpą, skirtą maistui pašildyti (29e il.). Kartais nuo kredenso atskiriamas *commun*⁹⁵⁸ – liokajų valgomasis⁹⁵⁹, o didžiausiuose rūmuose įrengiamas bufetas (*buffet*⁹⁶⁰) – patalpa, skirta maistui išduoti į valgomąjį (29g, h il.), tačiau ją galėjo atstoti ir paliktas laisvesnis perėjimas prieš valgomąjį (*passage*⁹⁶¹). Bufetas turėjo būti įrengtas kaip tarpinė patalpa tarp virtuvės ir valgomojo⁹⁶² ar salės⁹⁶³. Bufeto (29h il.) patalpa turėjo būti erdvi⁹⁶⁴, turėti jungtį su virtuvėmis cokolinia-me aukšte. Bufete rekomenduota projektuoti sieninę spintą krištolui (*cristaux*), vieną stalą serviravimui (patiekalams) ir antrą vaisiams (desertui). Patalpa turėjusi būti pakankamai apšviesta.

Nuo XVIII a. 8 deš. apie kredensą, kaip atskirą patalpą prie valgomojo, galime rasti vis daugiau informacijos ir vietinių architektų teoriniuose darbuose. 1775–1776 m. M. Knak-fuso pavyzdiniame dvaro rūmų projekte greta valgomojo buvo numatytos dvi tarnybinės patalpos: šoninis išėjimas ir tarnų patalpa (*pokoy dla domowych*) (5 schema, 13b il.). At-rodo, kad tarnų patalpa turėjo būti kaip kredensas, o šoninio įėjimo erdvė - kaip bufetas. Atskira kredenso patalpa jau buvo aptarta P. Świtkowskio 1793 m. veikale⁹⁶⁵, tačiau dar nesant atskiro valgomojo ji buvusi numatyta prie daugiafunkcės salės (13c il.). 1812 m. S. Sierakowskis jau rekomenduoja kredensą įrengti šalia valgomojo ir užtikrinti patogų su-sisiekimą su virtuve⁹⁶⁶. Vėlesniuose veikaluose šios rekomendacijos pateikiamos su konkre-čiais planavimo pavyzdžiais. Pavyzdžiui, kredensas prie valgomojo nurodytas N. Rougeto 1828 m. dvaro rūmų projekte⁹⁶⁷ (13e il.). 1830 m. Ł. Golebiowski kredensą nusako taip pat esant kaip atskirą valgomojo patalpą⁹⁶⁸. 1851 m. B. Podčasinskio pavyzdiniame dvaro rūmų projekte (6 schema, 13g, h il.) pakartotas N. Rougeto kredenso planavimo būdas. B. Podča-šinskis kredensą su šoniniu išėjimu aprašo kaip tarpinę patalpą tarp virtuvės ir valgomojo, įrengtą rūmuose prie valgomojo kambario, kartu ši tarpinė patalpa turėjo apsaugoti nuo skersvėjo sėdinčiuosius valgomajame prie stalo⁹⁶⁹.

⁹⁵⁶ *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, Genève: Chez Jean-Léonard Pellet, MDCCLXXVIII [1778], p. 547.

⁹⁵⁷ Briseux, 1743, p. 56; Jacques-François Blondel, t. 4, 1737, p. 151; Briseux, 1743, p. 93, pl. 124; p. 126, pl. 95; p. 142, pl. 119.

⁹⁵⁸ Briseux, 1743, p. 34, 42.

⁹⁵⁹ Jacques-François Blondel, t. 4, 1737, p. 81.

⁹⁶⁰ *Ibid.*, p. 151.

⁹⁶¹ Jacques-François Blondel, t. 4, 1773, pl. XLVI.

⁹⁶² Jacques-François Blondel, t. 4, p. 360–364, pl. XLVII.

⁹⁶³ Bufetas galėjo būti projektuojamas ne prie valgomojo, o prie salės, nes jo funkcija siejama su didelėmis puo-tomis ir banketais. Anot J. F. Blondelio, mažesnių puotų metu, jei būtų vaišinama tik užkandžiais, jie galėjo būti patiekiami ir valgomajame (Jacques-François Blondel, t. 4, 1773, p. 353, pl. XLV.)

⁹⁶⁴ Bufeto skersmuo 14,5 pėdos (4,7 m, 1 pėda (*piéd du roi, piéd*) = ~32.48 cm).

⁹⁶⁵ Piotr Świtkowski, kart II. Fig. 2.

⁹⁶⁶ Sebastian Sierakowski, 1812, p. 157.

⁹⁶⁷ Nikolas Rouget, p. 159, Fig 72, Tabl. X.

⁹⁶⁸ Łukasz Golebiowski, p. 22.

⁹⁶⁹ Bolesław Podczaszyński, 1850, p. 68.

Apžvelgus šaltinius, aprašančius kredensą, galima įvardyti šias pagrindines kredenso Lenkijoje ir Lietuvoje funkcijas: indų saugyklą⁹⁷⁰, pasiruošimo patarnauti prie stalo patalpa⁹⁷¹, indų plovyklą⁹⁷², pagardų, tiekiamų prie maisto, laikymo ir jų gaminimo⁹⁷³, patiekalų iš virtuvės pašildymo⁹⁷⁴ vieta, tarnų dienos kambarys (laukimo, valgymo)⁹⁷⁵, žemesnio rango lankytojų, ateinančių pro šonines duris, priimamasis⁹⁷⁶, kredensininko (*kredencierz*) gyvenamasis kambarys⁹⁷⁷.

Kredenso tyrimo atveju vieninteliai šaltiniai yra inventoriai, išlikę objektai, kartais amžininkų atsiminimai. Iš aptariamojo laikotarpio yra išlikę tik keli architektų parengti rūmų projektai ar eskizai (Gorodnica (14c il.), Baisogala (14h il.), Astravas (14g il.), Ružanai (14a, b il.)), tačiau juose kredensas nors ir suprojektuojamas, bet atskiru terminu neįvardijamas. Todėl prieš pradedant tyrimą, svarbu buvo susipažinti su didesniu skaičiumi ATR dirbusių architektų paregtų projektų, kurie leistų patikrinti, kaip architektūros teorijoje siūlytas kredensas buvo įgyvendinamas praktikoje, sužinoti vartotą terminologiją ir būdingus funkcinius ryšius. Peržvelgus XVIII a. II pusės–XIX a. pradžios ATR 53 rūmų projektus, saugomus Varšuvos Universiteto bibliotekos Grafikos kabinete, didžioji dalis jau turėjo šalia valgomojo suprojektuotus kredensus (*credence*, *kredens*) arba / ir bufetus (*buffet*), kai kurie – net po kelis. Pagal vietą rūmuose kredensus galima skirstyti į: 1) įkomponuotus rūmų centre⁹⁷⁸,

⁹⁷⁰ *Ibid.* Kredense inventoriaus rekomendacijas pateikė K. Potocka-Nakwaska. Pačiame kredense patarė laikyti tik kasdienius, paprastesnius daiktus, o valgomajame – gražiuosius ir brangesnius. K. Potocka-Nakwaska pateikė rekomendacijas ir atskiriems kredenso indų grupėms: fajansui ir porcelianui, sidabru, stiklo dirbiniams ir tekstilei, daugiau: Karolina Nakwaska, p. 56–60.

⁹⁷¹ Bolesław Podczaszyński, 1850, p. 68.

⁹⁷² *Ibid.*, p. 68. Kredensetovėjo statinės su vandeniu (iki įvedant vandentiekį). Patalpoje vyko svarbiausi valymo darbai – sidabro blizginimas, indų po valgio plovimas. Po kiekvieno plovimo indai turėjo būti suskaičiuojami bei grąžinami į spintas (Karolina Nakwaska, p. 42–43).

⁹⁷³ Kredense vasarą buvo ruošiamos maisto atsargos žiemos sezonui ir laikomi maisto produktai: rauginti agurkai ir kopūstai, taip pat obuoliai salotoms ir kopūstams, silkė, ikrai, kapariai, alyvuogės, kapoti kiaušiniai (*jaja siekane*), burokai, įvairios salotos, prieskoniai ir jų sezoniniai mišiniai, daugiau: Łukasz Gołębiowski, 1830, p. 67–68.

⁹⁷⁴ Bolesław Podczaszyński, p. 68.

⁹⁷⁵ Be pagrindinio kredense dirbusio kredensininko, vieno ar kelių padėjėjų, sargo, kredensas buvo tarsi tarnų prieglobstis, in: Bolesław Podczaszyński, p. 68.); kredense laiką leisdavo ir laukdavo šeimininko nurodymų liokajai, sodininkas, vadieliotojai, prievaizdas, ekonomas, piemuo. Kredense ši išskirtinai tik vyriška kompanija ir valgydavo, daugiau: Karolina Nakwaska, p. 42–43.

⁹⁷⁶ Šatrijos Ragana, p. 100.

⁹⁷⁷ Kredensininkas, dar vadintas sidabrininku (*srebrowym*), šioje patalpoje ir gyvendavo, čia stovėdavo lova (Karolina Nakwaska, p. 42–43). Kiekvieni didesni namai turėjo šią pareigybę, kuri buvo ypač vertinama, kredensininko pareiga buvo rūpintis sidabro indų švarumu, stalo padengimu, indų apsauga, jis privalėjo per puotas išlikti visuomet blaivus (Zygmunt Gloger, 1902, t. 3, p. 98). Keliantis žiemos sezonui iš dvaro sodybos į miesto rūmus, kredensininkas kartu su visu kredenso inventoriu keliaudavo kartu (G. Giunterytė-Puzienienė, p. 180.). Neatsiejama patalpos ir pareigų ryšį E. Ožeškienė vaizdžiai apibūdino kredensininką buvus „kredenso ataugą“ (*kredesowego wyrostka*) (Eliza Orzeszkowa, p. 18, 101, 265).

⁹⁷⁸ BUW GR, Inw. Zb. D. 8822; BUW GR, Inw. G. R. 287; Nežinomų Sapiegų rūmų pirmo ir antro aukšto planai, projektas, aut. Kado, Michał (1765–1824) ? (atribucija: P. Wątroba, 2000), XVIII a. II p. (*Rzut przyziemia i mezzaniana jedenastoosiowej budowli na planie prostokąta. Pałac książęcy (Sapiehów)* do nieokreślonej miejsowości – projekt), in: BUW GR, Inw. G. R. 807.

2) kredensus rūmų šone ir atskiru išėjimu⁹⁷⁹ (tokie jau prancūzų architektūros teorijoje buvo išskirti kaip patogesni); 3) kredensus, kurie tiesioginės jungties su valgomuoju visai neturėjo⁹⁸⁰. Pastebima praktika įrengti dvi atskiras patalpas – kredensą ir bufetą⁹⁸¹ (arba kartais įvardijami du skirtingo dydžio kredensai⁹⁸²). Atlikus šią analizę buvo įmanoma toliau imtis analizuoti Lietuvos dvarų kredensus, nustatyti jų vietas, ryšius su kitomis patalpomis.

Pirmosios grupės kredensai, suprojektuoti rūmų viduje, be išorinių langų į lauką, turėjo galimybę būti susieti su daugiau nei viena patalpa. Pavyzdžiui, vidinis kredensas pirmame aukšte prie valgomojo, teatro salės ir dar vienos reprezentacinės patalpos buvo suplanuotas I. Tyzenhauzo Gorodnicos⁹⁸³ rūmuose (30a il.), o Sapiegų Antakalnio rūmuose kredensas atsivėrė į valgomąjį, galeriją (didįjį valgomąjį) ir salę.⁹⁸⁴ Kredensas antrame aukšte, netoli reprezentacinių centrinių laiptų prie pirmojo prieškambario (bibliotekos) buvo įrengtas Siesikuose⁹⁸⁵; čia jis turėjo jungtį ir su valgomuoju bei svečių kambariu (30c il.). Kredenso funkciją galėjo atlikti koridorius, jungiantis valgomąjį ir virtuvę – toks buvo įrengtas Aristavos dvare⁹⁸⁶. Salų dvaro rūmuose tarp valgomojo ir vestibulio buvusi erdvė rūmų centre galėjo būti kaip bufetas, o šalia nedidelė patalpa – kaip kredensas-saugykla.

Antrosios grupės kredensai, kurių aptikta daugiausia, įrengti rūmų šone, galėjo būti su atgręžtais langais į kiemą arba į sodą. Kredenso langai į kiemą buvo patogesni, nes tarnai galėjo stebėti atvykstančiuosius ir laiku juos pasitikti. Kredensai su langais į reprezentacinį kiemą ankstyvajame periode planuoti nedažnai. Išskirtiniai būtų archit. G. de Sacco projektuoti rūmai Sviacke, kuriuose kredensas buvo antrajame aukšte, šalia valgomojo, su langų į kiemą. XIX a. I pusėje kredensai su atgręžtais langais į kiemą projektuoti dažniau.

⁹⁷⁹ BUW GR, Inw. G.R. 762; *Ibid.*, 763; *Ibid.*, 359; *Ibid.*, 369; *Ibid.*, 384; Rūmų projektas, archit. Zug, Szymon Bogumił (1733–1807), in: BUW GR, Inw. G. R. 368; Lietuvos didžiojo maršalkos, Ostrogiškių ordino, kunigaikščio Povilo Karolio Sanguškos (*Paweł Karol Sanguszko*, 1680–1750) jaunesniojo sūnaus Jonušo Modesto Sanguškos (*Janusz Modest Sanguszko* 1749–1806) ir Karolinos Gozdzytės-Sanguškienės (*Karolina z Godzkich Sanguszkowa*, po 1751–1804) rūmų Varšuvoje pirmo aukšto planas, antrasis projektas, archit. Zug, Szymon Bogumił (1733–1807), Varšuva, iki 1778 m. (*Warszawa. Pałac Karoliny Gozdzykiej i ks. Janusza Sanguszki „Dynasy“. Projekt dugi, z teatrem. Rzut poziomy przyziemia*), in: BUW GR, Inw. G. R. 2269.

⁹⁸⁰ BUW GR, Inw. G.R. 356; *Ibid.*, 2591; *Ibid.*, 2593; *Ibid.*, 2602.

⁹⁸¹ BUW GR, Inw. G.R. 147; *Ibid.*, 2288; *Ibid.*, 8425.

⁹⁸² Sapiegų rūmų Varšuvoje teritorijos planas, pirmojo ir antrojo aukšto planas su pažymėtomis jų funkcijomis. in: BUW GR, Inw. G. R. 754.

⁹⁸³ Kredenso vietą padeda identifikuoti to paties archit. G. de Sacco Sapiegų Karolinos rūmų projektas, kuriame kredensai planuoti identiškai, rūmų centre, pirmame aukšte netoli pagrindinio įėjimo, su langais į valgomąjį ir kito kambario (prieškambario?) pusę (BUW GR Inw.Zb.D. 8822).

⁹⁸⁴ Vidinis kredensas, tačiau jau antrame reprezentaciniame aukšte, minimas 1795 m. Sapiegų Antakalnio rūmuose. 1795 m. inventoriuje (l. 1–23), tarp senosios didžiosios stalavinės *izbos*, paverstos sale, ir naujosios valgomojo salės įkuriamas kredensas (orig. lenk. *pokoju czyli Kredensie*). 1718 m. inventoriuje (LVIA, f. 1292, ap. 1, b. 309, l. 1, 2) ši kredenso patalpa įvardijama kaip du stikliniai kambariai (*pokoje dwa Szklanne*). Kredensas turėjo tris langus į didįjį valgomąjį (stalavinės galeriją), duris į valgomąjį ir salę, galbūt ir į reprezentacinę laiptinę, tačiau 1795 m. inventoriuje šios durys neminimos.

⁹⁸⁵ Roman Aftanazy, t. 4, p. 344.

⁹⁸⁶ Aristavos dvaro inventorių, 1875 m.

Patogiai kredensas buvo suplanuotas ir naujuose Baisogalos rūmuose (30d il.): į patalpą prie valgomojo antrame aukšte vedė atskiri šoniniai laiptai, turėjo langus, atsuktus į kiemą ir virtuvės pusę⁹⁸⁷. Jašiūnų kredenso vieta žinoma tik iš XX a pradžios laikotarpio – R. Aftanazy mini jį buvusius pirmame aukšte, vestibulio dešinėje⁹⁸⁸, kiemo pusėje. Alantos⁹⁸⁹ ir Burbiškio⁹⁹⁰ dvaruose tiksliai kredenso patalpos vieta nėra žinoma, tačiau remiantis analogais, galima daryti prielaidą, kuri patalpa prie valgomojo galėjo atlikti šią pagalbinę funkciją – visos jos buvo suprojektuotos pastato gale, kiemo pusėje, turėjo šoninius išėjimus. Manytina, kad atnaujinant Raguvėlės⁹⁹¹ rūmus XX a. pr. ir juose įrengiant vidinę rūmų virtuvę, buvo atnaujintas ir kredensas, tačiau jis galėjo išlaikyti ankstesnę vietą, nes panašu, kad valgomasis vietos nekeitė. Kartais kredensai neturėjo langų į kiemą, tačiau juos turėjo šalia esanti tranzitinė tarnų zona. Taip buvo suprojektuota Paežeriuose (kiemas matomas pro laiptinę) ir Panemunėje (kiemas matomas iš perėjimo tarp kredenso ir valgomojo). Oficiną pertvarkant į reprezentacinius rūmus Verkiuose, kredensas buvo įrengtas naujame priestate, todėl buvo sumaniai apgalvotas ir itin patogiai suplanuotas⁹⁹² (30d il.).

Kiek mažiau patogūs antrosios grupės kredensai buvo su langais, orientuotais į šoninį ar galinį fasadus. Kelmėje⁹⁹³ ir Taujėnuose⁹⁹⁴ tokie kredensai buvo pirmame aukšte, pastato galuose (virtuvių priestatai XIX a. pristatyti iš tų pačių pusių, kuriose buvo kredensai). Dviejų aukštų rūmuose, kuriuose valgomieji buvo pirmuosiuose aukštuose, kredensai planuoti tame pačiame aukšte. Antai Cirkliškyje kredensas buvo pagrindiniame pirmame aukšte, už valgomojo, sodo pusėje⁹⁹⁵, jį sudarė viena arba dvi kampinės patal-

⁹⁸⁷ 1890–1911 m. išplėtus rūmus (Lukšionytė, 2008, p. 198.) kredensas buvo dar patobulintas, tačiau išliko toje pačioje vietoje, o išskėlus laiptinę nauja susiformavusi erdvė tapusi patogiu praeinamu pasažu, palengvinusiu patarnautojų darbą.

⁹⁸⁸ Roman Aftanazy, t. 4, p. 154.

⁹⁸⁹ Alantos kredenso vieta taip pat gali būti tik numanoma remiantis analogais, spėjamas kredensas turėjo langus į kiemą, šoninį išėjimą virtuvės pastato link.

⁹⁹⁰ Galima tik spėti Burbiškio dvaro kredenso vietą, ji galėjo būti tipiška atsižvelgiant į rūmų planavimą, patogiai įsiterpusi tarp valgomojo ir šoninio išėjimo, kurios langai išeina į kiemo ir oficinų pusę.

⁹⁹¹ Raguvėlės valgomasis atskirtas nuo antrame aukšte buvusių reprezentacinių patalpų ir įrengtas pirmame aukšte; tikėtina, kredensas buvo už valgomojo prie šoninio išėjimo virtuvės pastato pusės link. Šiuo metu suskaidytos naujomis pertvaromis kredenso patalpos bendras plotas būtų apie 25 m² (A. Prikočienė, Raguvėlės dvaro sodybos rūmų (u.k.24858) architektūriniai tyrimai. Kaunas, 2016, KPD archyvas, in: KVR, [interaktyvus], prieiga per internetą: <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/e0460038-095a-4aab-bbf9-3f4e9194cb80>) [žiūrėta 2016-12-13].

⁹⁹² Buvo už valgomojo salės antrame aukšte, šalia tarnybinės laiptinės su sraigtiniais laiptais. Virš kredenso buvo vandens talpykla ir patalpa, kurioje, tikėtina, galėjo gyventi kredensininkas.

⁹⁹³ Kelmės rūmuose XIX a. 4 deš. inventoriuje šalia valgomojo minima virtuvėlė su pečiumi, manytina, buvo kredensas, nes XX a. pr. šioje vietoje po 1892 m. archit. F. Lehmano atlikto rūmų pertvarkymo tebuvo kredenso patalpa, kuri turėjo tiesioginę jungtį su valgomuoju, ir naują jungtį su naujuoju virtuvės priestatu. Kredensas turėjo vieną langą į sodą (Daugiau: Rasa Butvilaitė, 2008, p. 113)

⁹⁹⁴ Taujėnuose kredenso vieta žinoma iš XX a. pr. šaltinių (Roman Aftanazy, t. 4, p. 377.), kurie atskleidžia patalpą buvus prie pokylių salės. Kredenso langai išėjo į sodo pusę.

⁹⁹⁵ Roman Aftanazy, t. 4, p. 65.

pos⁹⁹⁶ (30g il.). Naujai projektuotuose Pakruojo rūmuose valgomasis turėjo dvi duris, vedančias į tarnybinės paskirties erdves, kuriose galėjo būti krenseno patalpos⁹⁹⁷ (30e il.). Astravo rūmuose krenseno vieta taip pat numanoma: jis galėjo būti suplanuotas už spėjamo valgomojo pirmame aukšte, nes tokiu būdu archit. T. Tiškevičius suprojektavo atskirą tarnybinę laiptinę Baisogaloje. XIX a. vid. Astrave pastatytas atskiras virtuvės pastatas, kuris prie krenseno buvo prijungta dengta galerija, tad patiekalus buvo galima net ir darganotu oru saugiai pernešti į valgomąjį. Rietave už valgomojo buvo koridorius, krensenas ir atskira liokajų patalpa (*stancja lokayska*)⁹⁹⁸.

Dviaukščiuose rūmuose, kuriuose valgomasis buvo antrame aukšte, krensenas planuotas tame pačiame aukšte arba jie galėjo būti du – vienas pirmame aukšte, o antras – antrame aukšte prie valgomojo. Štai Kėdainių dvaro rūmuose būta tokių dviejų krensenų – žemutinio pirmame aukšte (*kredens dolnego*), ir dar vieno antrame aukšte (*kredens górnego*)⁹⁹⁹. Radvilonyse rūmai buvo sujungti su virtuvės pastatu, o į valgomąjį antrame aukšte valgius kėlė maisto keltuvas. Tikėtina, kad krensenas galėjo būti šalia tarnybinės laiptinės antrame aukšte – joje iki šių dienų yra išlikęs medinis maisto keltuvas (60e il.). Spėjamas krensenas turėjo langus į kiemą, patalpoje yra patogios nišos, kuriose galėjo būti įrengtos lentynos. Belvederio krensenas buvo įrengtas antrame aukšte, prie reprezentacinio valgomojo, šalia taip pat patogiai suplanuota šoninė laiptinė (30f il.). Išskirtinė buvo Žiličių rūmų krenseno zona, kurioje prie reprezentacinio valgomojo antrame aukšte, aplink tarnybinę laiptinę yra išsidėsčiusi uždara krenseno patalpa ir pusiau atvira erdvė, kuri efektyviam liokajų darbui galėjo būti naudojama kaip bufetas (24b il.). Kai kurie ankstyvieji krensenai galėjo būti modernizuoti XX a. pradžioje. Manoma, kad atnaujinant Žeminių rūmus XX a. pr., krensenas išlaikė ankstesnę vietą, buvo antrame aukšte, šalia tarnybinės laiptinės.

Krensenai tiesioginės jungties su valgomuoju galėjo ir visai neturėti. Pavyzdžiui, Ružanuose valgomajame buvo numatytas integruotas krensenas-baldas (30b il.) su dvejomis durelėmis, o krenseno kambarys buvo pirmame aukšte¹⁰⁰⁰. Krensenas kitame (cokolinia-me) aukšte, buvo įrengtas ir Rokiškio rūmuose. Su valgomuoju patalpą jungė tarnybinė laiptinė ir koridorius. Tiesa, prie pat valgomojo inventoriuje minima buvusi nedidelė podėlio indams patalpa¹⁰⁰¹, kuri XX a. pr. amžininkų vadinama krensenu¹⁰⁰².

⁹⁹⁶ Abiejose patalpos sienose įrengtos giles nišos. Už patalpų buvo tarnybinis koridorius ir šoninis išėjimas link ledainės ir virtuvės pastato (vėliau virtuvė buvo įrengta rūmuose).

⁹⁹⁷ Vienos divivėrės durys vedė į vidinę patalpą, kurioje buvo laiptai į cokolį, sienoje įrengtos nišos inventoriaus laikymui, o kitos vienvėrės vedė į erdvią patalpą su langais rūmų gale. Patalpų tikslios funkcijos nėra žinomos, bet pagal lokaciją jos neabejotinai turėjo atlikti tam tikrą funkciją maisto tiekimo grandinėje.

⁹⁹⁸ Už valgomojo buvo koridorius, krensenas ir atskira liokajų patalpa, in: Rietavo dvaro inventorių, 1850–1855 m., LVIA, f. 1177, ap. 1, b. 1441, l. 2–3.

⁹⁹⁹ Kėdainių grafystės inventorių, 1854 m., LVIA, f. 1282, ap. 1, b. 9826, l. 2, 3.

¹⁰⁰⁰ Ružanų rūmų inventorių, 1793 m., l. 2.

¹⁰⁰¹ Rokiškio grafystės inventorių, 1825 m.

¹⁰⁰² Roman Aftanazy, t. 4, p. 319–327.

Kredensas kaip pirmasis prieškambaris (tarp vestibulio ir valgomojo) nors ir buvo siūlytas architektūros teorijoje, tačiau tyrimo metu aptiktas tik vienas toks pavyzdys. Žaibių XVIII a. II p. atnaujintuose Raudondvario rūmuose reprezentacinio apartamento pirmoji patalpa – prieškambaris, kuris ėjo prieš salę-valgomąjį, turėjo įrengtą sieninę kredenso spintą¹⁰⁰³. Šis pereinamasis ceremonialus prieškambaris atitinka prancūziško bufeto, kuris galėjo būti naudojamas puotų, vykusių salėje, metu, funkciją. Atskiro kredenso pirmame rūmų aukšte inventorius neminimi.

Kredenso funkciją atliepė patalpos įranga bei apstatymas. Kredensas buvo įrengiamas praktiškai: sienos balintos¹⁰⁰⁴ ar dengtos apmušalais¹⁰⁰⁵; lubos lentų¹⁰⁰⁶ ar lygios ir balintų¹⁰⁰⁷; grindys lentų¹⁰⁰⁸ ar plytų¹⁰⁰⁹; vienvėrės¹⁰¹⁰ ar dvivėrės¹⁰¹¹ durys; langas su grotoimis¹⁰¹²; patalpa galėjo būti apšildoma židiniu¹⁰¹³ ar krosnimi¹⁰¹⁴; taip pat kredense galėjo stovėti krosnelė, skirta vandeniui pašildyti¹⁰¹⁵; XVIII a. II pusėje patalpą apšvietė paprastas žibintas¹⁰¹⁶, o XIX a. vid. jau galėjo apšviesti ir žibalinė lempa¹⁰¹⁷. Kredense stovėjo svarbiausi sandėliavimui ir valgio paruošimui skirti baldai: sieninės spintos¹⁰¹⁸ ar lentynos¹⁰¹⁹, spintos ir ilgi stalai¹⁰²⁰, rečiau – krėslas¹⁰²¹. Kai greta kredenso būdavo antra patalpa, liokajai joje galėjo miegoti, čia stovėjo lovos¹⁰²². Taip suplanuotas buvo XIX a. pab.–XX a. pr. Biržuvėnų kredensas: rūmų plane kredense pažymėta spinta, stalas, suolas, kėdės, o šalia buvusiam kambarėlyje – liokajaus lova (39b il.).

¹⁰⁰³ Raudondvario ir Bernatovičių palivarko inventorius, 1820 m., LVIA, f. 716, ap. 1, b. 182, l. 3.

¹⁰⁰⁴ Raudondvario dvaro inventorius, 1867 m., l. 4.

¹⁰⁰⁵ Jonavos valdos inventorius, 1796 m., l. 2v, 3.

¹⁰⁰⁶ *Ibid.*

¹⁰⁰⁷ Panemunės pilies aprašymas, 1826 m., VRVA, Fg–101, l. 6.

¹⁰⁰⁸ Raudondvario dvaro inventorius, 1867 m., l. 4; Rietavo dvaro inventorius, 1850–1855 m., l. 2–3; Panemunės pilies aprašymas, 1826 m., l. 6.

¹⁰⁰⁹ Rokiškio grafystės inventorius, 1825 m.; Jonavos valdos inventorius, 1796 m., l. 2v.

¹⁰¹⁰ Rokiškio grafystės inventorius, 1825 m., in: RKM, inv. nr. 4034.

¹⁰¹¹ Ružanų rūmų inventorius, 1793 m., in: l. 2.

¹⁰¹² *Ibid.*

¹⁰¹³ Rietavo dvaro inventorius, 1850–1855 m., l. 2–3; Jonavos valdos inventorius, 1796 m., l. 2v, 3; Ružanų rūmų inventorius, 1793 m., l. 2.

¹⁰¹⁴ Rietavo dvaro inventorius, 1850–1855 m., l. 2–3; Jonavos valdos inventorius, 1796 m., l. 2v, 3; Panemunės pilies aprašymas, 1826 m., l. 6; Ružanų rūmų inventorius, 1793 m., l. 2; Rokiškio grafystės inventorius, 1825 m. Rietavo dvaro inventorius, 1850–1855 m., l. 2–3.

¹⁰¹⁵ Raudondvario dvaro inventorius, 1867 m., l. 4.

¹⁰¹⁶ Jonavos valdos inventorius, 1796 m., l. 2v, 3.

¹⁰¹⁷ Rietavo dvaro inventorius, 1850–1855 m., l. 2–3.

¹⁰¹⁸ Raudondvario ir Bernatovičių palivarko inventorius, 1820 m., l. 3.

¹⁰¹⁹ Rokiškio grafystės inventorius, 1825 m.

¹⁰²⁰ Raudondvario dvaro inventorius, 1867 m., l. 4; Rietavo dvaro inventorius, 1850–1855 m., l. 2–3; Aristavos dvaro inventorius, 1875 m.; Jonavos valdos inventorius, 1796 m., l. 2v, 3; Panemunės pilies aprašymas, 1826 m., l. 6.

¹⁰²¹ Jonavos valdos inventorius, 1796 m., l. 2v, 3.

¹⁰²² Rietavo dvaro inventorius, 1850–1855 m., l. 2–3.

Apibendrinant duomenis apie XVIII a. vid.–XIX a. pirmos pusės kredensus, galima teigti, kad juos projektuojant buvo remtasi prancūzų architektūros teoretikų rekomendacijomis. Kredensas dažniausiai projektuotas rūmų šone, turėjo šoninius atskirus išėjimus, galėjo būti atgręžtas į kiemą (Alanta, Baisogala, Burbiškis, Jašiūnai, Raguvėlė, Sviackas) arba dažniau į sodą (Astravas, Biržuvėnai, Belvederis, Cirkliškis, Kelmė, Paežeriai, Pakruojis, Panemunė, Radvilonys, Ružanai, Taujėnai, Žeimiai, Verkiai, Žiličiai). Kredensai rūmų centre projektuoti retai (Aristava, Gorodnica, Salos, Sapiėgų Antakalnis, Siesikai). Kaip pereinamas prieškambario tipo kredensas aptiktas tik vienas (Raudondvaris). Dide-liuose rūmuose kredensas galėjo būti žemesniame aukšte (pirmame arba cokoliniame), o šalia valgomojo – bufeto pobūdžio patalpa ar platesnis koridorius (Ružanai, Rokiškis). Kredenso dydis svyravo tarp 9 ir 50 m², išskirtinio dydžio buvo Sapiėgų Antakalnio rūmų kredensas (86,5 m²). Kredensai visad buvo įrengti praktiškai, šildomi, juose stovėjo svarbiausi baldai – spintos, stalai, krėslai, kartais – lovos ir įranga maistui pašildyti.

III. VALGOMOJO POKYČIAI XIX A. II PUSĖJE–XX A. PRADŽIOJE

XIX a. viduryje dvaro rūmuose valgomasis jau buvo įprastas reiškinys. Tuo metu valgomieji jau buvo ne tik įsitvirtinę ir paplitę tarp aukščiausiojo sluoksnio bajorų, bet aptinkami net ir smulkiųjų bajorų namuose bajorkaimiuose¹⁰²³. Tačiau XIX a. II pusėje–XX a. pradžioje pastebimas intensyvus aukščiausiojo sluoksnio bajorų naujų rūmų statybos ir senų pastatų atnaujinimo poreikis, kuris neaplenkė ir XVIII a. II p.–XIX a. I p. statytų rūmų. Šie atnaujinimai buvo atliekami ir valgomojo erdvėje.

Patalpų planavimo pokyčius XIX a. lėmė bendra Europos kilmingųjų rūmų oficialumo ir ceremonialumo mažėjimo tendencija. Pasak M. Girouard, pirmieji šią naują kryptį pradėjo formuoti anglai. Aukštosios klasės kultūra pasiekė neregėtą rafinuotumo lygį, todėl norėdami pasipriešinti buvo priversti atsigręžti į priešingą pusę – į gamtą. Natūralumo siekis pastebimas įvairios srityse, taip pat ir namų planavime. Jei XVIII a. dvaro rūmai buvo kuriami galantiškoms puotoms ar asamblėjoms, tai XIX a. namai projektuoti jaukiems šeimoms susibūrimams¹⁰²⁴. XVIII a. ir XIX a. sandūroje Anglijoje pasirodė pirmieji „natūraliai“ suplanuoti namai „natūraliame“ kraštovaizdyje¹⁰²⁵, kurių idėjos nuo XIX a. 3–4 deš. pradeda plisti ir Lietuvoje, tačiau didesnio pripažinimo susilaukia tik XIX a. II pusėje. Kaimo dvaras tapo idealia vieta šiai vizijai realizuoti.

Visgi pietūs Lietuvos aukščiausio sluoksnio kilmingųjų valgomajame XIX a. II pusėje neretai vyko tyrant ne pačioms maloniausioms nuotaikoms. XIX a. II pusės dvarų kultūrinę ir socialinę raidą lėmė du esminiai, lūžiniai, istorijos įvykiai – 1861 m. baudžiavos panaikinimas ir 1863–1864 m. sukilimas. Pirmasis lūžis, baudžiavos panaikinimas, negrįžtamai pakeitė dvaro ir kaimo santykius, sukėlė socialinę ir ekonominę įtampą, supriešino dvarininkų ir valstiečių pasaulėžiūras¹⁰²⁶. Dvaras, šis „paskutinis bajorų nepriklausomybės bastionas“¹⁰²⁷, vykdanč reformas buvo palaužtas. Visuomenės raidos aspektu ankstesnį tradicinės visuomenės periodą po baudžiavos panaikinimo pakeitė naujausių laikų moderniosios visuomenės laikotarpis¹⁰²⁸.

Antrojo lūžio pasekmės sietinos su sukilimu. Dvarams, kaip bausmė už sukilimo padarytus nuostolius, buvo taikytas sekvestras¹⁰²⁹, už dalyvavimą¹⁰³⁰ sukilime buvo konfiskuoti

¹⁰²³ Pavyzdžiui, valgomasis buvo įrengtas Naujokų bajorkaimyje (Jonavos raj. Žemimų apskr.), pono Skačkausko sodybos name, namas datuojamas 1857 m., in: asmeninis Dalės Puodžiukienės archyvas, 1990 m.

¹⁰²⁴ Mark Girouard, 1978, p. 214.

¹⁰²⁵ *Ibid.*, 220–231.

¹⁰²⁶ Tamara Bairašauskaitė, *Bajorų dvaras keičia savininką. Vilniaus, Kauno ir Gardino gubernijų dvarų likimai 1863–1864 metais*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2018, p. 241–242.

¹⁰²⁷ *Ibid.*, p. 25.

¹⁰²⁸ Zita Medišauskienė, p. 28–29.

¹⁰²⁹ *Ibid.*, p. 31.

¹⁰³⁰ *Ibid.*, p. 45.

dvarai¹⁰³¹, o ištremtų sukilėlių dvarus¹⁰³² Rusijos valdžia skubėjo parduoti¹⁰³³. Per amžius susiklosčiusią žemėvaldą griovė ir draudimas katalikams (ir lenkams) įsigyti dvarus Vakarų gubernijose. Taip kilmingieji prarado ne tik dvaro ir jo žemių monopolį, bet ir tautinį (lenkišką) bei socialinį monopolį. Tai buvo stiprus smūgis kilmingųjų tapatybei. Lenkiškumo ir bajorijos silpninimui priimti įstatymai buvo nacionalistiniai, stengtasi atskirti lenkiškai kalbančius Lietuvos bajorus (ir miestiečius) nuo lietuvių ir baltarusių, išduodami tautybės liudijimai priešino visuomenę¹⁰³⁴. Šių audringų įvykių atgarsiai pastebimi ir valgomiojo puošyboje.

Trečiąją dalį, skirtą valgomiojo pokyčiams XIX a. II p.–XX a. pr. atskleisti, sudaro penki skyriai, kurie atliepia antrosios dalies penkis skyrius. Pirmame skyriuje, siekiant nustatyti valgomiojo modernėjimo raidą aptariamuoju laikotarpiu, bus apžvelgti XIX a. II p.–XX a. pr. Vakarų Europoje, JAV ir buvusiose ATR žemėse parašyti aktualūs architektūros teorijos veikalai ir literatūra, skirta namų dekoravimo klausimams. Antrasis skyrius skirtas valgomiojo vietai rūmų erdvėje identifikuoti, skyriuje atkreipiamas dėmesys į ilgai išlikusį tradicinį prancūziškąjį ir naujus angliškojo ir amerikietiškojo namų planavimo būdus. Trečiame skyriuje aptiriamos valgomiojo planinė ir erdvinė kompozicija, jos pakitimai. Ketvirtajame skyriuje analizuojamas valgomiojo įrangos, puošybos, dekorų ir ikonografijos naujovės bei kaita. Penktajame skyriuje analizuojamas su valgomuoju susijusių tarnybinių patalpų modernėjimas (kredensas, spižarnė, vaistinė-lė-saugykla, maisto keltuvai).

3.1. Namų planavimo būdų ir valgomiojo įrengimo įvairovė architektūros teorijoje

XIX a. II p.–XX a. pr. Europoje pastebimos trys namų planavimo kryptys, kurios paveikė ir Lietuvos kilmingųjų dvarų rūmų ir valgomiojo planavimą. Pirmasis planavimo būdas buvo tradicinis prancūziškasis. Tiesa, jame galėjo būti naujovių. Nuo XVIII a. oficialaus namo (*formal house*) struktūra, pasak M. Girouardo, pradėjo irti keliomis fazėmis: pirmiausia prie salės namo centre buvo atveriami greta buvę šeimininko ir šeimininkės reprezentaciniai apartamentai, taip paverčiant juos bendro naudojimo patalpomis priėmimų metu, tačiau miegamasis vis dar išliko ceremonijų kambariu. Antruoju etapu salė ir abu reprezentaciniai apartamentai buvo atveriami svečių priėmimų metu (pavyzdžiui, asamblėjų): juose buvo išdėliojami kortų stalai, o miegamasis ir už jo esantis kabinetas buvo skirti tik apžiūrėjimui. Palaipsniui augo bendro naudojimo patalpų poreikis. Galiausiai ceremoninis miegamasis buvo iškeltas iš reprezentacinio apartamento, paliekant tik daug priėmimams skirtų

¹⁰³¹ Konfiskuotų Vilniaus, Kauno ir Gardino gubernijų dvarų sąrašas, su nuorodomis į šaltinius, publikuotas in: Tamara Bairašauskaitė, 2018, p. 355–387.

¹⁰³² Tamara Bairašauskaitė, 2018, p. 75.

¹⁰³³ Privalomai parduodamų Vilniaus, Kauno ir Gardino gubernijų dvarų sąrašas, su nuorodomis į šaltinius, publikuotas in: Tamara Bairašauskaitė, 2018, p. 388–429.

¹⁰³⁴ Tamara Bairašauskaitė, 2018, p. 186–214.

patalpų¹⁰³⁵. Kaip atrodė toks tradicinis prancūziškas apartamentas be miegamojo lovos, atskleidžia 1860 m. namo Paryžiuje planas (31b il.), kuriame išlaikyta tradicinė prancūziško apartamento planavimo schema, tačiau miegamasis jau iškeltas į antrą aukštą, o buvusio miegamojo vietoje numatytas žaidimų salonas¹⁰³⁶. Tačiau valgomojo planavimo atžvilgiu naujovių šiuo atveju nebūta – valgomasis išliko reprezentacinio apartamento dalimi.

Antrajam planavimo būdui įtaką darė idėjos, sklidusios iš Anglijos. Pirmieji naujo, vadinamojo angliškojo, planavimo reiškiniai apčiuopiami Vilniaus universiteto aplinkoje dar XIX a. 3 dešimtmetyje (13k, I. il.). K. Potocka-Nakwaska 1842 m. veikale, skirtame dvarininkams, rekomendavo taikyti modernų angliškąjį planavimą iškeliant miegamuosius į antrą aukštą, nes taip esą Europoje jau kuris laikas įprasta. Panaikinus reprezentacinį miegamąjį, ceremonialus apartamentas nustojo egzistuoti, o valgomasis tapo viena iš kelių reprezentacinių patalpų kartu su salonu (ar keliais salonais), biblioteka ar biliardo kambariu. Visos šios patalpos galėjo būti lygiavertiškai išdėstytos aplink centrinę holą (31a il.). Angliškąjį planavimą XIX a. II pusėje Europoje populiarino ankstesniame skyriuje aptartas britų architekto R. Kerro 1862 m. išleistas dvarų architektūrai skirtas veikalas „Kilmingojo namas“ (*The Gentleman's House*), kuriame buvo pateikti modernūs dvarų rūmų planavimo pavyzdžiai ir itin išsamiai aptarti valgomojo planavimo ir įrangos klausimai (31, 32 il.).

Trečiasis namų planavimo būdas susiformavo ne Europoje – netikėtos naujovės namų ir valgomojo planavimo srityje buvo pasiūlytos Jungtinėse Amerikos Valstijose (toliau – JAV). Architektas Frankas Lloydas Wrightas (1867–1959) 1896 m. rekomendavo vengti valgomojo atskyrimo ir skirti jam tam tikrą zoną bendroje erdvėje¹⁰³⁷. Pasak F. L. Wrighto, valgomasis turėtų būti šviesi, jauki, linksma vieta, į kurią įžengiama su šypsena, ne didesnė nei reikia šeimai ir nuolatiniams svečiams, galbūt saulėta niša gyvenamajame kambaryje¹⁰³⁸. 1901 m.¹⁰³⁹ leidinyje „Ladies' Home Journal“¹⁰⁴⁰ F. L. Wrightas valgomąjį, gyvenamąjį kambarį ir biblioteką daro pereinamas, be įprastų durų, iš dalies ištrindamas kiekvieno kambario izoliuotumą¹⁰⁴¹ (33 il.).

Dalis šių Vakarų Europoje ir JAV siūlytų namų ir valgomojo planavimo praktikų rado atgarsius buvusioje ATR valstybės teritorijoje XIX a. II pusėje–XX a. pradžioje leistuose architektūros ir inžinerijos periodiniuose leidiniuose.

¹⁰³⁵ Mark Girouard, p. 194.

¹⁰³⁶ Rober Kerr, Plate 44.

¹⁰³⁷ Carla Lind, *Frank Lloyd Wright's Dining Rooms*, Warwick: Pomegranate, 1995, p. 10.

¹⁰³⁸ *Op. cit.*: *Architect, Architecture and the Client*, 1896, in: Carla Lind, *Frank Lloyd Wright's Dining Rooms*, Warwick: Pomegranate, 1995, p. 12.

¹⁰³⁹ Frank Lloyd Wright, *A Home in a Prairie Town*, in: *The Ladies' home journal*, v.18, 1901, February, Nr. 3, p. 17.

¹⁰⁴⁰ 1900–1902 m. leidinyje „Ladies' Home Journal“ publikuotus progresyvių namų planus apžvelgė Kathryn Dethier: in: Kathryn Dethier, „The Spirit of Progressive Reform: The „Ladies' Home Journal“ House Plans, 1900–1902“, in: *Journal of Design History*, Vol. 6, No. 4 (1993), p. 247–261.

¹⁰⁴¹ XX a. 4 deš. valgomojo evoliucija žengs dar vieną žingsnį: 1933 m. Willey House Mineapolyje valgomojo, gyvenamojo kambario ir virtuvės erdvė buvo sujungta.

Pirmasis dešimtmetis po 1863–1864 m. sukilimo buvo nepalankus naujoms statyboms dvaruose, tačiau jau XIX a. 8 deš. jos palengva įsibėgėjo. 1832 m. uždarius Vilniaus universitetą, buvusios LDK teritorijoje nebeliko aukštosios mokyklos, rengusios architektus, todėl aptariamuoju laikotarpiu, be kelių dvaruose dirbusių Vilniuje gyvenusių architektų (Tadeuszo Rostworowskio), dvarų rūmus daugiausia projektavo iš Varšuvos¹⁰⁴² (Władysławas Marconis, Leandro Marconis, Józefas Hussas, Eugeniuszas Szretteris, Karolis Kozłowski), rečiau – iš Sankt Peterburgo (Leontijus Benua), Vokietijos (Franzas Schwechtenas) ar kitų Europos šalių (de Waegh) atvykę architektai. Pagrindiniu naujausios informacijos šaltiniu projektuotojams XIX a. II pusėje tapo įvairūs profesiniai periodiniai leidiniai

Jau XIX a. 4–5 deš. Europoje pradėtuose leisti specializuotuose leidiniuose, tokiuose kaip Austrijos „Bendrasis statybos laikraštis“ (*Allgemeine Bauzeitung mit Abbildungen*, leistas 1836–1918 m.) arba prancūzų architektūros žurnalas „Architektūros apžvalga“ (*Moniteur des architectes*, leistas 1847–1900 m.) buvo nuolat gvildenamos architektūros aktualijos. XIX a. 8–9 deš. kilo ambicijų leisti technikos žurnalus ir buvusiose ATR žemėse: nuo 1876 m. Varšuvoje ėjo „Techninė apžvalga“ (*Przegląd Techniczny*) ir nuo 1879 m. „Inžinerija ir statyba“ (*Inżynierja i Budownictwo, cywilne, przemysłowe i rolnicze*), o nuo 1883 m. Lvove „Technikos žurnalas“ (*Czasopismo Techniczne*). Kadangi šiuo periodu Lietuvos kilmingiesiems daugiausia dirbo Varšuvos architektai, tad šie specializuoti leidiniai jiems turėjo būti puikiai žinomi.

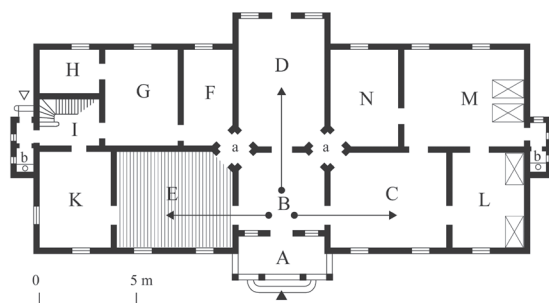
Minėtuose Varšuvos ir Lvovo leidiniuose taip pat buvo pristatomi ir dvarų rūmų projektai (38 il.). Pateiktos įgyvendintų dvarų rūmų projektų sąmatos (pavyzdžiui, grafų Zabielų Labūnavos dvaro rūmų (39d il.)) leidžia sužinoti ir palyginti skirtingo dydžio rūmų realizuotų projektų kainas¹⁰⁴³. Publikuotus periodikoje teorinius bei įgyvendintus dvarų rūmų projektus pagal patalpų planavimo būdą galima suskirstyti į dvi grupes: pirmasis – tradicinis prancūziškasis (18 schema), o antrasis – modernus angliškasis planavimas su atskirtais miegamaisiais (19 schema). Pirmuoju atveju valgomasis yra reprezentacinių patalpų grupės dalis (38b il.). Toks reprezentacinis apartamentas gali užsibaigti tradiciškai miegamuoju arba miegamasis galėjo būti netiesiogiai įtrauktas į apartamentą, o tarsi prie jo prijungtas. Kaip ir anksčiau, salonas išliko pagrindine, paprastai centrine, namo patalpa, kuri projektuota namo ašyje sodo pusėje, o valgomasis kaip antroji didžiausia patalpa – namo šoninėje dalyje, už kurios buvo pagalbinės patarnavimo patalpos ir jungtis su virtuve.

¹⁰⁴² Dalis Varšuvoje dirbusių architektų buvo baigę Rygos politechnikos institutą, kuris buvo įkurtas 1862 m., o nuo 1869 m. pradėjo rengti architektus. Atvykusieji iš buvusių ATR žemių sudarė didelę studentų dalį.

¹⁰⁴³ *Inżynierja i Budownictwo, cywilne, przemysłowe i rolnicze. Czasopismo techniczne ilustrowane*, 1882 m. balandžio 19 – gegužės 1 d. Nr. 9, p. 95–96; *Inżynierja i Budownictwo, cywilne, przemysłowe i rolnicze. Czasopismo techniczne ilustrowane*, 1882, rok IV, tom IV, 3(15) Marca, nr. 6, p. 64, Pl. 9, 10, 11.

18 schema. Tradicinio prancūziškojo planavimo pritaikymas (St. Szafarkiewiczius, 1882 m.): A) vestibulius; B) garderobas, tarnų kambarys (*garderoba, pokój dla służącego*); C) valgomojo kambarys (*pokój jadalny*); D) kredensas su laiptais į virtuvę (*bufet z schodami zo kuchni*); E, G) priešsaloniai (*przedsaloniki*); F) salonas (*salon*); I) miegamojo kambarys (*pokój sypialny*); K) kabinetas namų ponui ir poniai (*gabinety dla pani i pana domu*); H) pono kambarys (*pokój dla Pana*)¹⁰⁴⁴.

19 schema. Naujo angliškojo planavimo pritaikymas (J. Orłowski, 1875 m.): A) prieangis; B) prieškambaris (*przedpokój*); C) gyvenamasis kambarys (*pokój bawialny*); D) salonas (*salon*); E) valgomojo kambarys (*pokój jadalny*); F) kredensas (*kredens*); G) virtuvė (*kuchnia*); H) spizarnė (*spizarnia*); I) šoninis vestibulius (*sień boczna*); K) kanceliarija (*kancellarya*); L) vaikų kambarys (*pokój dziecinny*); M) miegamojo kambarys (*pokój sypialny*); N) garderobas (*garderobka*); a) perėjimai; b) tualetai (*wygodka*)¹⁰⁴⁵.

Antruoju atveju visos reprezentacinės patalpos, taip pat ir valgomasis, telkiasi aplink holą, o miegamieji yra atokiau namo gale (19 schema, 38a, c, d il.) arba kitame aukšte (38e il.). Tokiuose projektuose anglų įtaka pastebima ne tik planavime, architektūroje (pavyzdžiui, valgomasis turi erkerį, kokį rekomenduoja R. Kerras), bet kartais paliekama net britų mastelio liniuotė angliškais pėdomis (38e il.).

¹⁰⁴⁴ Schemą parengė Marius Daraškevičius pagal St. Szafarkiewicziaus dvaro rūmų pavyzdinį planą, in: *Inżynierja i Budownictwo*, 1882 m. t. III, p. 57–49 (Nr. 5), p. 48.

¹⁰⁴⁵ Schemą parengė Marius Daraškevičius pagal archit. J. Orłowskio nedidelių dvaro rūmų projektą, in: *Przegląd Techniczny*, R.1, T.2, z. 8, Sierpień, Warszawa: Stefan Kossuth, 1875, p. 65–67, IX, X lent.

Šie pavyzdžiai atskleidžia dvejopą galimą namų planavimą ir paaiškina ilgą prancūziškojo tipo išlikimą praktikoje, kurio pavyzdžiai aptinkami Lietuvos kilmingųjų namuose net ir XX a. pradžioje. F. L. Wrighto siūlytos amerikietiškojo namo planavimo idėjos Varšuvos ir Lvovo architektūros periodinėje spaudoje atgarsių nesulaukė.

Periodikoje pristatomuose dvarų projektuose dažniausiai siūlomi rūmai su cokoliu, kuriame numatytos virtuvės ir kitos ūkinės patalpos (38b–e il.). Rekomenduojama prie valgomojo numatyti ir maisto keltuvą (38c il.). Įvairiuose straipsniuose aptariami aktualūs vėdinimo, šildymo, kanalizacijos bei elektros instaliacijos klausimai. Taigi modernizuoti rūmus taip pat skatino ir įvairios atsirandančios technikos inovacijos, kurios ypač buvo aktualios su valgomojo funkcija susijusiose gamybinėse patalpose. Dėl atsirandančių naujovių leidiniuose buvo pateikiami ir aktualūs naujų terminų žodynai¹⁰⁴⁶. Kiekvienas „Inžinerijos ir statybos“ leidinys turėjo bibliografiją ir naujausių, projektuotojams aktualių veikalų sąrašą, dažniausiai prancūzų, anglų bei vokiečių kalbomis. Šie sąrašai leidžia numanyti, kokie architektūros teorijos ir inžinerijos leidiniai galėjo būti profesionalių specialistų ar besidominčių naujovėmis dvarininkų bibliotekose. Palyginus šiuos architektūrai skirtų veikalų sąrašus su 1832 m. Vilniaus universiteto Architektūros katedros knygų inventoriumi, galima pastebėti, kad XIX a. II p. angliškųjų leidinių skaičius nenusileidžia prancūzų ir vokiečių kalbomis leistiems leidiniams.

Modernaus valgomojo kambario funkcionavimą dvarų rūmų kontekste 1882 m. gvildeno architektas Stanisławas Szafarkiewiczus (1853–1885)¹⁰⁴⁷. Autorius pastebėjo, kad dvarininkai dažnai susiduria ne tik su pastatų projektavimo problemomis, bet ir su tuo, kaip funkcionuoja pastatytas namas, pabrėždamas, kad namų išplanavimas turėtų atitikti higienos reikalavimus. Turtinguose namuose galėjo būti priešsaloniai (*przedsaloniki*) – vienas prieš miegamąjį, kitas prieš valgomąjį. Jungtis su valgomuoju, einanti per vestibulį, galėjo būti su dvivėrėmis durimis, kurios įstumiamos į sieną, kad netrukdytų sujungti erdves (tokios 1897 m. įrengtos Palangoje). Svetainės ir valgomojo sujungimas, pasak autoriaus, yra nepatogus dėl nuolatinio tarnų šurmulio bei kvapų, kurie nedaro malonaus įspūdžio žmonėms, susirinkusiems salonuose. Todėl valgomąjį nuo salono jis rekomendavo atskirti priešsaliniu. Virtuvę patarė nesujungti su jokiais kambariais, ir kaip tinkamiausią jos vietą nurodė cokolį, kuriame kartu turėtų būti įvairios ūkinės-pagalbinės patapos: skalbykla, lyginimo kambarys, tarnų salė (buvo kaip jų valgomasis, laukiamasis) ir tarnautojų gyvenamosios patalpos bei įvairios podėlio patalpos ir rūšiai. Savo samprotavimus S. Szafarkiewiczus iliustravo „turtingesniojo dvarininko“ nedidelių rūmų planu (18 schema, 38b il.).

Šią specializuotą architektūros ir inžinerijos periodiką neabejotinai skaitė ir dvarininkai, o kartais jos veikiami ir patys įsitraukdavo į diskusiją. Štai kunigaikštis Zygmuntas

¹⁰⁴⁶ Pavyzdžiui, Durų naudojamų namuose, žodynas, in: *Inżynierja i Budownictwo*, 1881 m., t. III, p. 175.

¹⁰⁴⁷ *Inżynierja i Budownictwo*, 1882 m., t. III, p. 57–49 (Nr. 5).

Czartoryskis (1853–1920) knygoje, skirtoje Poznanės regiono dvarams, priešinosi iš svetimų kraštų plintančioms architektūros formoms ir siūlė dvaro namą statyti „vietiniu stiliumi“. Bendrame namo kontekste jis aptarė ir valgomojo erdvės planavimą¹⁰⁴⁸. Pasak Z. Czartoryskio, svetimos statybos praktikos įsigalėjo „dėl progreso, švietimo bei modernių technologijų perdėto garbinimo“¹⁰⁴⁹ ir priminė, kad atsisakius vietinės statybos tradicijos netenkama ir dalies identiteto¹⁰⁵⁰. Pabrėždamas būsto šiuolaikiškumą, autorius siekė įrodyti, kad vietinė¹⁰⁵¹ moderni statyba gali niekuo nenusileisti užsienio pavyzdžiams ir yra puikiai tinkama kaimo statybai, tačiau labiausiai – dvarams ir miesto namams¹⁰⁵². Šiaurinėje pusėje siūlė planuoti tarnybines patalpas (jei tokios įrengiamos name): kredensas, spižarnė, virtuvė bei tarnų kambariai (tarnai dvaro rūmuose turi miegoti toje dalyje, kur yra kredensas bei spižarnė¹⁰⁵³), o valgomąjį ir kitus gyvenamuosius kambarius – pietinėje. Rekomendavo statyti vieno aukšto namą, o jei netelpa tarnų ir svečių patalpos – jas įrengti oficinoje. Ypač kritikavo profesionalų tuo metu aktyviai propaguotus namus su cokoliu, kuriuose buvo siūloma įrengti virtuvę bei kitas tarnybines patalpas ir net žmonių miegamuosius. Pasak Z. Czartoryskio, tai būdinga miesto planavimui, o ne pastatams kaimo aplinkoje (kaip išimtį aptaria namą ant šlaito). Mažesniuose namuose, kur pačiai šeimininkei tenka prižiūrėti virtuvės darbą, virtuvė gali būti ir name, bet tik pagrindiniame aukšte, tačiau didesnėse rezidencijose, kur namų ponias nedarba šio darbo, virtuvę ir visas tarnybines patalpas geriau įrengti oficinoje¹⁰⁵⁴. XIX a. II pusėje plintant centriniam šildymui radiatoriais, židinyje valgomajame įrengiamas jau ne visuomet. Z. Čartoriskis tokią madą vertino kritiškai, ir primygtinai rekomendavo įrengti židinį¹⁰⁵⁵.

Taigi XIX a. II pusėje–XIX a. pradžioje dvarų planavimo teorijoje vyko aktyvi diskusija, kurią išprovokavo modernumo siekiantys architektai, diegę svetimų šalių praktikas, ir tradiciškumo įsitvėrę kilmingieji. Analogiška polemika vyko ir valgomojo interjero puošybos srityje.

Teatrališkas, muziejų primenantis valgomojo interjero dekoravimas istorizmo laikotarpiu buvo itin sudėtingas uždavinys. XIX a. II pusės puošybai skirtus Vakarų Europos ir JAV ledinius ir pavyzdžių knygas išsamiai tyrusi menotyrininkė Anca I. Lasc teigia, kad tuo metu literatūroje vyravo karšta diskusija apie kolekcionavimą ir dekoravimą, apie tai, kokie daiktai turėtų būti naudojami konkrečiame interjere, kaip ir kada jie turėtų būti naudojami. Pavyzdžių albumai šiuo atveju buvo puiki terpė tokiems svarstymams. XIX a. pab. itin gausiai dekoruotuose interjeruose buvo labai trapi riba tarp dekoravimo

¹⁰⁴⁸ Zygmunt ks. Czartoryski, *O stylu krajowym w budownictwie wiejskiem*, Poznań: księgaria J. K. Żupańskie-go, 1896.

¹⁰⁴⁹ *Ibid.*, p. 4.

¹⁰⁵⁰ *Ibid.*, p. 3.

¹⁰⁵¹ Knygos pabaigoje autorius tautinį stilių įvardija kaip slavišką stilių (lenk. *styl słowiański*).

¹⁰⁵² *Ibid.*, p. 5.

¹⁰⁵³ *Ibid.*, p. 6.

¹⁰⁵⁴ *Ibid.*, p. 7.

¹⁰⁵⁵ *Ibid.*, p. 32.

ir kolekcionavimo. Straipsniuose visada buvo atkreipiamas dėmesys į kambarių teatrališkumą, tikslų kitos pasaulio šalies, kultūros ar laikotarpio stiliaus perteikimą, taip pat dizaino pavyzdžius, kurie galėtų skatinti įsivaizduojamą kelionę laiku kuriant interjerą¹⁰⁵⁶. Tokia idėja gyventi idealizuotos praeities nuotaikų sklaidinoje aplinkoje, atrodo, bent da liai Lietuvos bajorų, kurie norėjo atitolti nuo karčios posukiliminės realybės, turėjo būti labai priimtina. Būtent šiuo laikotarpiu valgomieji virsta praeities giminių portretų galerijomis, senų gerų Saksų laikų baldų muziejais, ginklų arsenalais ar viduramžiškomis riterių salėmis.

Toks riteriškas, vyriškas, valgomojo dekoravimas buvo paplitęs reiškinys Europoje. Pasak namų erdvių skirstymą lyčių aspektu XIX a. II p.–XX a. pr. tyrusios istorikės Jane Hamlett, anglų praktiniuose vadovuose, tiek skirtuose vyrams, tiek moterims, gausu patarimų, kaip reikėtų padalyti namuose erdves vyrui ir žmonai bei jas dekoruoti vyriškai arba moteriškai. Namų dekoravimo vadove „Mūsų namai ir kaip juos pagražinti“ (*Our Homes and How to Beautify Them*) pabrėžiama, kad „valgomasis turi būti vyro rojus, o salonas – moters“¹⁰⁵⁷. Tiek šiame leidinyje, tiek kituose patarimų vadovuose idealus valgomasis turėjo būti dekoruotas tamsiomis ir niūriomis spalvomis, su raudonmedžio ar, vėliau – ąžuolo baldais (36m il.). Taip pat namų erdvės Anglijoje buvo siejamos su nacionaliniu tapatumu, pavyzdžiui, ąžuolinis (dažniausiai Tiudorų stiliaus) valgomasis asocijavosi su vyrišku anglišku, o dekoratyvus salonas (dažniausiai Liudviko XVI stiliaus) – su moterišku prancūziškumu¹⁰⁵⁸ (35n il.).

Lietuvoje XIX a. II p. plitusių interjero dekoravimui skirtus veikalus išsamiai apžvelgusi D. Klajumienė¹⁰⁵⁹ atkreipė dėmesį į archit. Joneso Oweno (1809–1874) populiarių leidinių „Ornamentų gramatika“¹⁰⁶⁰, kuriame pristatomi ir Tolimųjų Rytų ornamentai¹⁰⁶¹, taip pat Rusijos imperijoje cirkulavusius prancūzų leidinius¹⁰⁶², kurie darė didelę įtaką istorizmo stilistikos plėtotei. XIX a. II pusėje ir toliau išliko svarbus „Senųjų ir šiuolaikinių baldų rinkinys“, o jo leidėjas su grupe kitų autorių plačiai tebeskleidė prancūzišką interjero estetiką¹⁰⁶³. XIX a. pab. sklinda leidiniai, skirti interjero puošybai moderno stiliumi.

¹⁰⁵⁶ Anca I. Lasc, „Interior Decorating in the Age of Historicism: Popular Advice Manuals and the Pattern Books of Édouard Bajor“, in: *Journal of Design History* 26, no. 1 (2013).

¹⁰⁵⁷ H. J. Jennings, *Our Homes, and How to Beautify Them*, London: Harrison and Sons, 1902, p. 173.

¹⁰⁵⁸ Jane Hamlett, „The Dining Room Should Be the Man's Paradise, as the Drawing Room Is the Woman's: Gender and Middle-Class Domestic Space in England, 1850–1910“, in: *Gender & History*, Vol. 21, Nr. 3, November, 2009, p. 576–591.

¹⁰⁵⁹ Dalia Klajumienė, p. 37–100.

¹⁰⁶⁰ Owen Jones, *The grammar of ornament*, London: Day and Son, 1856.

¹⁰⁶¹ Žurnale „Inženierja i Budownictwo“ F. K. Martynowskis straipsnių cikle „Charakterisyska stylów“ taip pat Kinijos (1880, t. V, p. 2–4), Indijos (p. 21–22), Egipto (p. 144), Asirijos ir Babilono (p. 219) bei Persijos (p. 255–256) stilius.

¹⁰⁶² César Daly, *Décorations Intérieures Peintes*, Paris: Ducher, 1875; Hippolyte Gruz, *Motifs de Peintures Decoratives pour Appartements Modernes*, Paris: Charles Claese, 1860.

¹⁰⁶³ Désiré Guilmard, *La Connaissance des styles de l'ornementation*, Paris: D. Guilmard, Le Garde meuble, 1853; Désiré Guilmard, *La décoration au XIXe siècle (Texte imprimé): décor intérieur des habitations*, Paris: Le Garde meuble, 1861–1864.

Tyrėja išskiria kelis svarbiausius prancūzų¹⁰⁶⁴, vokiečių¹⁰⁶⁵ leidinius, galėjusius plisti Vilniaus aplinkoje, taigi, neatmestina galimybė, kad jie buvo žinomi ir platesniame areale.

Apžvelgus XIX a. prancūzų (34 il.), vokiečių, olandų, austrų (35 il.), britų ir amerikiečių (36 il.) spaudinius, skirtus interjerui, pastebėta juose siūlyta bendra valgomojo puošybos tendencija – dominuoja neorenesanso, gerokai rečiau neogotikos (36a il.) ar neoklasicizmo (34c il.) stiliaus valgomieji. Tik XIX a. ir XX a. sandūroje tamsių spalvų ir gilių skulptūriškų formų viduramžiškus interjerus stumia lengvesni moderno stiliaus valgomojo sprendimai (35o, p il.).

Be vizualiai įtaigių pavyzdžių albumų, valgomojo įrengimas taip pat buvo aptariamas ir namų įsirengimo vadovuose. Prancūzų dailės istoriko Henrio Havardo (1838–1921) 1883 m. pasirodžiusiame itin populiariame dviejų tomų leidinyje „Menas namuose. Būsto apstatymo gramatika“¹⁰⁶⁶ antrojo tomo atskirame skyriuje išsamiai aptartas valgomojo kambarys (34c, d il.). Atkreiptas dėmesys į specifinius, šio kambario funkcijai pritaikytus baldus, daiktų komponavimą erdvėje, jų derinimą tarpusavyje, skirtingus meninius stilius, taip pat ikonografiją, būdingą valgymo erdvei¹⁰⁶⁷. Pirmajame leidinio tome aptardamas atskirus vidaus apdailos elementus, autorius stengiasi pabrėžti ir jų tinkamumą atskiroms patalpoms, taip pat valgomajam.

Valgomojo kambario puošybos įvairovę XIX a. II pusėje atskleidžia britų „Statybos naujienos ir inžinerijos žurnalo“ 1878 m. organizuotas valgomojo kambario interjero konkursas. Atrinkti keturi projektai: pirmame sienos dengtos medinėmis panelėmis (37a il.), antrame sienos dažytos ant tinko (37b il.), trečiame sienos dengtos odos lakštais (37c il.), o ketvirtame apmuštos tapetais ir dažytos trafaretine tapyba (37d il.). Tai rodo, kad vieno priimtinausio, vyraujančio, puošybos būdo valgomajame nebuvo, sumanytai idėjai perteikti buvo galima pasitelkti įvairias technikas ir medžiagas. XIX a. 9 deš. madingas valgomojo spalvas ir jų derinimus aptaria anglų dekoratorius Jamesas Williamas Facey (1853–1935)¹⁰⁶⁸. Valgomiesiems rekomenduoti papildantys spalvų deriniai, pavyzdžiui, siūlyta tarpusavyje derinti rudą, alyvuogių žalią, oranžinę ir Pompėjų raudoną, taip pat galimi juodos, rudos, šviesiai lašišinės ir šviesiai žalios arba juodos, purpurinės, žalios ir raudonos spalviniai deriniai¹⁰⁶⁹. Siekiant sukurti atmosferiškumą, valgomajame lubų spalva galėjo būti tamsesnė nei kituose kambariuose, taip pat lubos valgomajame

¹⁰⁶⁴ *Art et décoration: revue mensuelle d'art moderne...* Paris: CMI Publishing (Levallois-Perret); *Album de la decoration*, t. 1–2, Paris: A. Calavas, 1900.

¹⁰⁶⁵ *Die Kunst. Monatsschrift für freie und angewandte Kunst*, München: Bruckmann; Julius Hoffmann, *Dekorative Vorbilder. Eine Sammlung von figürlichen Darstellungen*, Stuttgart: 1890–1915; *Das Interieur. Wiener monatshefte für angewandte kunst*, red. Ludwig W. Abels, Wien: A. Schroll & Co, 1900–1915; Paul Schultze-Naumburg, *Häusliche Kunstpflege*, Leipzig: Diederichs, 1899.

¹⁰⁶⁶ Henry Havard, *L'art dans la maison: grammaire de l'ameublement*, r. 1, 2 / éditeur: E. Rouveyre, Paris, 1887.

¹⁰⁶⁷ *Ibid.*, t. 2, 1887, p. 142–160.

¹⁰⁶⁸ James William Facey, *Practical house decoration*, London: Crosby Lockwood, 1886, p. 32,35, 54.

¹⁰⁶⁹ *Ibid.*, p. 22, Fig. 4.

buvo vienintelė vieta, kur rekomenduotas auksavimas, o visur kitur – tik spalvos¹⁰⁷⁰. Kaip atrodė rekomendacinio pobūdžio itin populiarūs neorenesansinių valgomųjų spalvų deriniai, buvo galima susipažinti ir švietėjiško pobūdžio chromolitografijose, cirkuliuavusiose visoje Europoje (34f, 35e, f, g, n il.).

Varšuvos ir Lvovo architektūrinėje periodikoje taip pat buvo skiriama dėmesio baldų projektams¹⁰⁷¹, o kaip puošti interjerą idėjų buvo galima pasisemti straipsniuose, skirtuose ornamentų taikymui puošyboje¹⁰⁷² ir egzotiškų tolimų šalių meniniams stiliams¹⁰⁷³. Istorizmo laikotarpiu išliko aktualūs antikiniai orderiai, todėl jie taip pat buvo aptariami periodikoje¹⁰⁷⁴.

Namų šeiminkėms skirtos K. Potockos-Nakwaskos knygos „Kaimo dvaras“ (1843) atgarsis pasirodė 1888 m. – Paulinos Szumlańskiej (1842–1915) knyga „Šeimos lizdelis“¹⁰⁷⁵. Čia autorė taip pat atskirame skyriuje aptarė valgomąjo apstatymo klausimą, bei, kaip ir ankstesni autoriai, pabrėžė higienos svarbą šioje namų vietoje. Be valgomąjo P. Szumlańska taip pat aprašė virtuvę,¹⁰⁷⁶ spizarnę¹⁰⁷⁷ ir rūšį¹⁰⁷⁸.

Ne visi dvarininkai žavėjosi plačiai paplitusiais kosmopolitiniiais stiliais ir savo namams ieškojo savitos išraiškos. Statybų dvarų valdose Rusijos imperijos administracija beveik nereguliavo (skirtingai, nei bažnyčių)¹⁰⁷⁹, taigi, dvaro architektūra, taip pat valgomąjo interjeras, po 1863–1864 m. sukilimo kartais virsdavo stiprėjančio patriotizmo ir nacionalinio judėjimo vizualine išraiška.

Modernizacijos procesuose Lietuvoje susiformavo tautinis (ATR tradicijų prasme) požiūris, kuris turėjo įtakos ir valgomąjo puošybai. Britų Menų ir amatų judėjimo¹⁰⁸⁰ kontekste meistrystė tapo svarbiausiu interjero kriterijumi. Ankstyviausi bandymai sukurti nacionalinę architektūros stilių pasireiškė XIX a. pradžioje Vokietijoje, Rusijoje ir Norvegijoje. Danci-

¹⁰⁷⁰ *Ibid.*, p. 133–135.

¹⁰⁷¹ Pavyzdžiui, archit. J. Świecianowskio veidrodžio rėmų ir stalo, skirto kabinetui, fasadų brėžiniai ir aprašymas, in: *Inżynierja i Budownictwo*, 1880, t. II, p. 22, 97.

¹⁰⁷² Pavyzdžiui, straipsnis apie auglinės kilmės ornamentiką: Edmund Jankowski, „Ornamentyka oparta na przyrodzie“, in: *Inżynierja i Budownictwo*, 1883, t. V, p. 9–10.

¹⁰⁷³ F. K. Martynowskio straipsnių cikle „Charakterisyyka stylów“ aptartas Kinų (*Inżynierja i Budownictwo*, 1880, t. V, p. 2–4), Indijos (p. 21–22), Egipto (p. 144), Asirų ir Babilono (p. 219) bei Persijos (p. 255–256) stiliai.

¹⁰⁷⁴ Pavyzdžiui, archit. J. Świecianowskio Lisikrato paminklo Atėnuose kapiteliai, in: *Inżynierja i Budownictwo*, 1880, t. II, pl. 40, dail. W. Krzeński.

¹⁰⁷⁵ Paulina Szumlańska, *Gniazdko Rodzinne: składnie i ładnie urządzone*, Warszawa: drukiem „Wieku“, 1888, p. 33–35.

¹⁰⁷⁶ *Ibid.*, p. 14–23.

¹⁰⁷⁷ *Ibid.*, p. 23–29.

¹⁰⁷⁸ *Ibid.*, p. 29–33.

¹⁰⁷⁹ Istorikė Marta Leśniakowska atkreipia dėmesį, kad Prūsijos okupuotoje ATR dalyje kaimo statybą reguliavo Prūsijos įstatymai, ir turėjo būti atsižvelgiama į archit. D. Gilly pavyzdžius, o Austrijos ir Rusijos dalyje tokie griežti apribojimai nebuvo taikomi, kelti tik dėl gaisro ar kiti nedideli reikalavimai, kurie neturėjo įtakos architektūrinei išraiškai ir suteikė architektūrai regioniskumo. Daugiau: Marta Leśniakowska, p. 33.

¹⁰⁸⁰ „*Arts and Crafts* [angl. menas ir amatai], XIX a. II pus. Anglijos dailininkų judėjimas. Jo dalyviai pabrėžė etinę darbo reikšmę, meno poveikį visuomenės ir individo gyvenime. Tvirtino, kad masinės gamybos dirbiniai dėl pramoninio darbo nekūrybiškumo prarado estetinę vertę, kvietė grįžti prie rankų darbo, atgaivinti amatus, liaudies verslus. ...“, daugiau: *Dailės žodynas*, p. 43.

go miestiečiai taip pat įsitraukė į šį judėjimą. Buvęs XVII a. pab. didžiausias ATR ir Hanzos tinklo miestas savo identitetui formuoti pasirinko brandaus baroko stilių¹⁰⁸¹. Gali būti, kad šis meninis įkvėpimas užgimė visuomenininkų, susibūrusių į kultūros draugijas Dancige XIX a. 4–7 deš.¹⁰⁸² aplinkoje bei daugybėje surengtų parodų ir paskelbtų publikacijų. Pradžioje buvo kuriamos tikslios baldų kopijos, o galiausiai prieita prie laisviau interpretuotų Dancigo stiliaus baldų komplektų, tarp jų ir valgomojo. Lietuvos bajorai XIX a. II p.–XX a. pr. noriai įrengdavo valgomuosius Dancigo stiliumi, panaudodami paveldėtus autentiškus baldus, įsigydami originalius antikvariatuose arba naujus šio stiliaus baldus (Vaitkuškis, Lyduokiai, Pajuostys, Meikštai)¹⁰⁸³. Visgi Dancigo biurgerių ir dalies lenkų bei Lietuvos kilmingųjų remiamas Dancigo stilius (*styl gdański*) netapo tikruoju lenkiškuoju tautiniu stiliumi.

Paskutiniame XIX a. ketvirtyje nacionalinio stiliaus paieškos paplito plačiau Europos šiaurės ir rytų regionuose bei buvusiose ATR teritorijose. Jau XIX a. viduryje buvo atkreiptas dėmesys į galimybę sukurti tautinį lenkų stilių pasitelkiant etninius motyvus, tačiau idėja įgavo realesnį vaizdą tik 9 deš., kuomet Žemaitijos bajoras Stanislovas Vitkevičius (*Stanisław Witkiewicz*, 1851–1915) 1886 m. pirmasis susidomėjo Podhalės menu ir sugėbėjo interpretuoti Tatrų kalnų valstiečių trobą kaip modernų būstą, tinkantį ir kilmingojo reprezentaciniam valgomajam. Valgomąjį sukuriant Zakopanės stiliumi (*styl zakopiański, styl witkiewiczowski*) buvo sąmoningai siekiama pabrėžti buvusios ATR vientisumą¹⁰⁸⁴. Šis stilius okupacijos laikotarpiu meno formų kalba išreiškė patriotinius jausmus, kadangi tai daryti kitais būdais dažnai būdavo pernelyg drąsu. Stilius buvo aktyviai reklamuojamas vietinėse ir tarptautinėse parodose bei leidiniuose. Gausiai naudojama medienos apdaila Zakopanės stiliaus interjere tapo alternatyva populiariems neorenesanso stiliaus valgomiesiems. 1904–1910 m. pradžioje pasirodė S. Vitkevičiaus dvitomis „Zakopanės stilius“, kurio pirmas tomas „Valgomasis“ buvo skirtas vien šio kambario interjerui¹⁰⁸⁵. Knygoje publikuoti S. Vitkevičiaus kurtų Oblengoreko (*Oblęgorek*) dvaro ir vilų „Pod jedlami“ bei „Kolibie“ valgomojo baldai, taip pat kitų autorių¹⁰⁸⁶ valgomojo baldai. Toks išplėtotas

¹⁰⁸¹ Dancigo baldų reprodukcijų kūrimas XIX a. tapo įdomiu sociokultūrinio fenomenu, kurio priežastis buvo siekis apibrėžti savo kultūrinį ir istorinį tapatumą. Šio reiškinio paaiškinimas kaip skonio formavimas veikiančiam vyraujančiam istorizmui neatrodo įtikinantis, daugiau: Czesława Betlejewska, 2003.

¹⁰⁸² 1835 m. įkurta Dancigo meno draugija (*Kunstverein zu Danzig*), 1856 m. Dancigo senų pastatų ir meno paminklų išsaugojimo draugija (*Verein zur Erhaltung der alterthümlichen Bauwerke und Kunstdenkmäler Danzigs*).

¹⁰⁸³ Konferencijos pranešimas: Marius Daraškevičius, „Remembrance of the Commonwealth: Baroque Danzig Furnishing in Lithuanian Nobilities Manor Houses in Nineteenth Century“, konferencija *Nineteenth International Baroque Summer Course* (2018 m. birželio 24–28 d., Šveicarija, organizatorius – Werner Oechslin Foundation).

¹⁰⁸⁴ Edyta Barucka, „Redefining Polishness: The Revival of Crafts in Galicia around 1900“, in: *Acta Slavica Iaponica*, t. 28, 2010, p. 71–99.

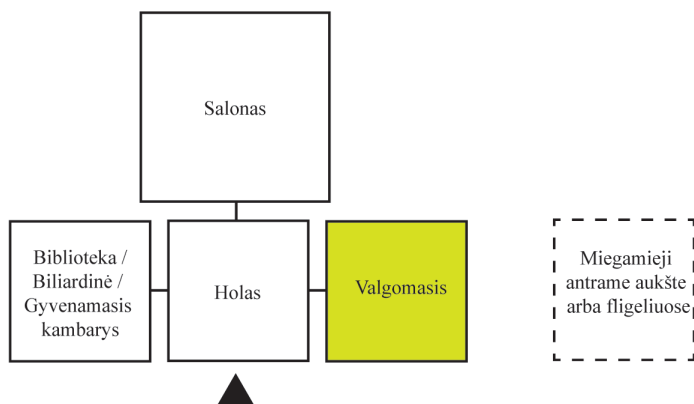
¹⁰⁸⁵ *Styl zakopiański. Zeszyt I. Pokój jadalny*, Lwów: Wydawnictwo H. Altenberga, 1904; *Styl zakopiański. Zeszyt II. Ciesielstwo*, Lwów: Wydawnictwo H. Altenberga, 1911

¹⁰⁸⁶ Stanisława Barabasza (1857–1949) – kredensas, spinta, valgomojo stalas, staliukas, krėslas ir lentynėlės; Wojciecho Brzegos (1872–1941) – kredensas, valgomojo stalas, kėdės ir suolas; Wiktora Gosienieckio (1876–1956) – kredensas, stalas ir krėslai, staliukai ir lentynos.

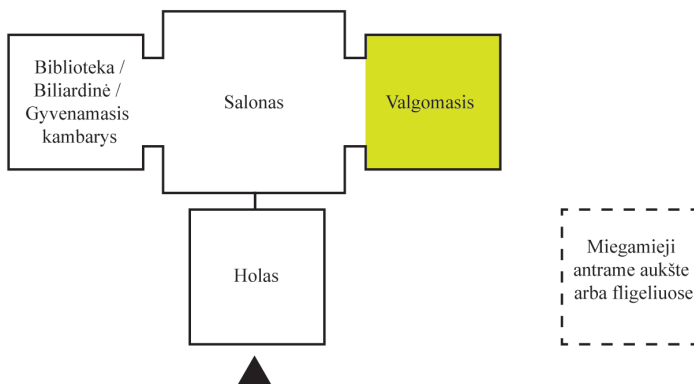
Zakopanės stiliaus valgomojo interjero įrangos priemonių arsenalas suteikė itin palankias sąlygas toliau plėtotis šiai interjero stiliaus kryptčiai, ypač valgomojo kambario erdvėje. Į šią romantinę bangą įsiliejo ir kai kurie Lietuvos dvarininkai, tapę Zakopanės stiliaus gerbėjais bei užsakovais (Rokiškis, 1905 m.).

3.2. Valgomojo vieta namų erdvėje: tradiciniai ir nauji planavimo būdai

Šiame skyriuje analizuojama kaip XIX a. II p.–XX a. pr. pakito namų planavimas ir kur buvo įrengiamas valgomasis. Tiriant XIX a. II p.–XX a. pr. Lietuvos aukščiausiojo sluoksnio kilmingųjų valgomojo kambario planavimo būdus, pastebėta, kad tradicinį prancūziškąjį (A, B ir C) namų planavimo būdą (10 objektų) papildė du nauji – tai angliškas (D) planavimas (10 objektų, 20A schema) ir amerikietiškas (E) planavimas (1 objektas, 20B schema).

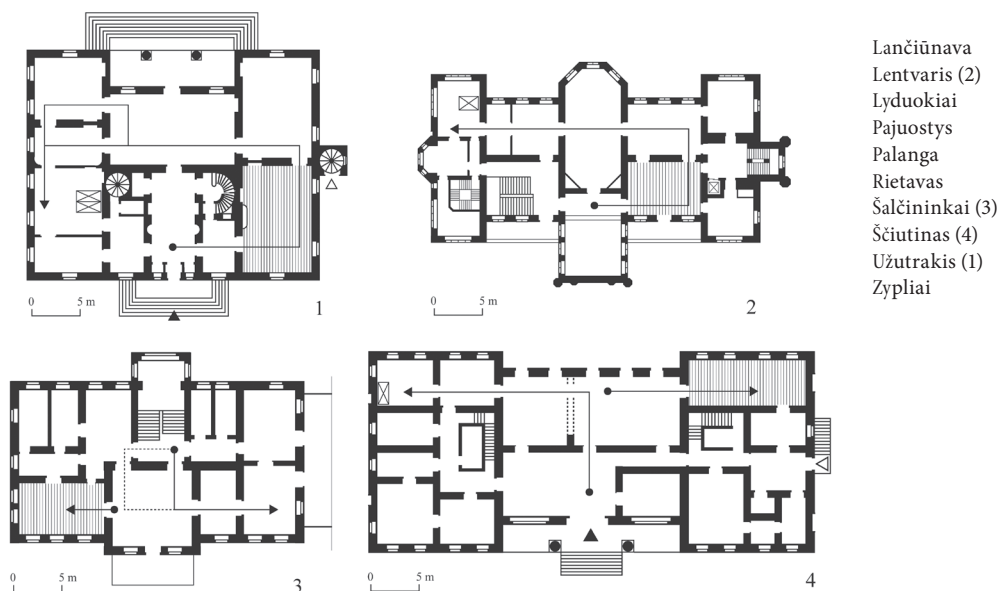
20A schema. Angliškas (D) planavimas (valgomasis ir kitos bendro naudojimo patalpos aplink holą, privatus apartamentai kitame aukšte / sparne)

20B schema. Amerikietiškas (E) planavimas (valgomasis sujungtas su salonu)

Valgomojo pobūdžio nustatymo tyrimui pasirinkti ne visi žinomi ir kitais aspektais darbe tiriami valgomieji, o tik tų dvarų rūmų, kurių yra žinomos ir kitų patalpų funkcijos, nes tai leidžia nustatyti valgomojo planavimo ypatumus. Beveik visi tirti objektai yra mūro architektūros (20) ir tik 1 medinis. Šie 21 objektai bus aptarti atskiruose poskyriuose pagal valgomojo planavimo būdą.

Tradicioniai planavimo būdai (A–C)

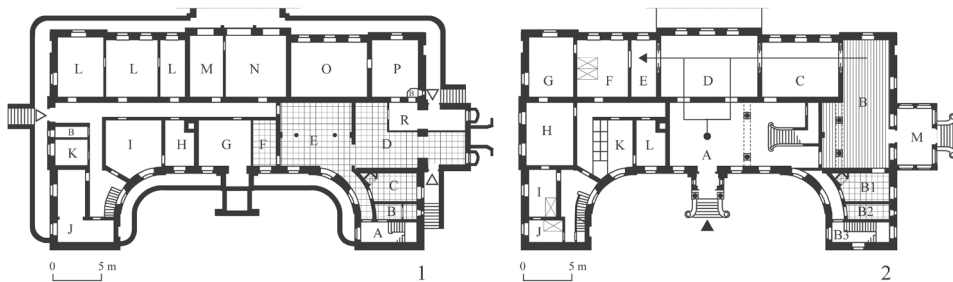
21 schema. Tradicinis planavimas

Nepaisant XIX a. įvairiose srityse diegiamos modernizacijos, senasis ceremonialus planavimas, grįstas anfiladine reprezentacinio apartamento sistema, išliko. Tiesa, atsiranda naujovių – miegamasis jau galėjo būti atskirtas nuo reprezentacinio apartamento trakto, o kaip kulminacija įrengiamas tik nedidelis kabinetas (Lyduokiai) arba efektingas žiemos sodas (Rietavas), tačiau valgomojo vieta šiuo atveju išliko tradicinė.

Valgomojo kaip prieškambario (A suplanavimo būdas, žr. 6A schemą) tradiciją XIX a. paskutiniame dešimtmetyje tęsia Palangos, Vokės, Lentvario ir Kretingos grafų Tiškevičių šakos palikuonys. Tai iliustruoja trijų šios šakos brolių naujai statyti rūmai. Pirmojo brolio Felikso Tiškevičiaus (*Feliks Tyszkiewicz*, 1869–1933) Palangos dvaro (Kuršo gub.) rūmuose¹⁰⁸⁷ valgomasis (40c il.) buvo suprojektuotas pirmame, pagrindiniame aukšte: tai buvo

¹⁰⁸⁷ Užs. F. Tiškevičius (ir žmona Antanina Kožbok-Loncka-Tiškevičienė (*Antonina Zofja z Korzbok-Ląckich Tyszkiewiczowa*, 1870–1951), archit. Franzas Heinrichas Schwechtenas (1841–1924), 1895–1897 m. Dau-

kampinis kambarys, prie vakarinio fasado prijungiant žiemos sodą¹⁰⁸⁸. Valgomasis buvo didžiausia rūmų patalpa, integruota į tradicinį reprezentacinį apartamento traktą, užsibai-giantį miegamuoju (22 schema). Palangoje, kaip ir Žiličiuose, iš vestibulio tiesiai į centrinį saloną. Akivaizdu, kad šioje didžiausioje namų erdvėje, reprezentaciniame valgomajame nebuvo patogų valgyti kasdien, valgomąjo salė buvo naudojama tik priimant svečius, o kas-dien šeima valgė gyvenamajame kambaryje (*Wohnzimmer*), vad. raudonajame salone¹⁰⁸⁹. Būtent ši patalpa atitikusi tradicinį prieškambarį, išlaikė ir kasdienio valgomąjo funkciją. Panašiai patalpos buvo suplanuotos Felikso brolio Juozapo Tiškevičiaus (*Józef Tyszkiewicz*, 1868–1917) rūmuose Užutrakyje.

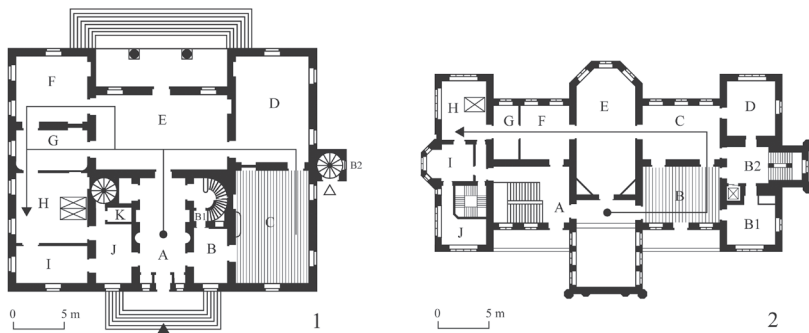

22 schema. Palangos dvaro rūmų funkcinė schema. **1) cokolinis aukštas:** A) tualetas (*Closet*); B) žemutinis kredensas (*Aurichte-Raum*); C) indų plovykla (*Spülküche*); E) virtuvė (*Küche*); F) spižarnė (*Speise-Kammer*); G) tarnų dienos patalpa (*Leutestube*); H) lyginimo patalpa (*Plättstube*); I) skalbykla (*Waschküche*); J) sandėlis (*Vorrat-Räume*); K) vonia (*Diener-Bad*); L) gyvenamasis kambarys (*Wohnräume*); M) katilinė (*Heiz Keller*); N) malkinė (*Holz*); O) administracijos kambarys (*Verwaltungs-Räume*); P) vestibulius (*Warteraum*). **2) Pirmas aukštas:** A) holas (*Halle*); B) valgomąjo salė (*Speise Saal*); B1) viršutinis kredensas (*Anrichte Raum*); B2) kamerdinerio kambarys (*Diener*); B3) tarnybinė laiptinė; C) gyvenamasis kambarys (*Wohnzimmer*); D) salonas (*Salon*); E) buduaras (*Boudoir*); F) miegamasis (*Schlafzimmer*); G, H) vaikų kambarys (*Kinderzimmer*); I) auklės kambarys (*Amme*); J) ponios tarnaitės kambarys (*Kammerfrau*); K) moterų tualetas (*Damen Toilette*), L) vonia (*Bad*) M) žiemos sodas (*Winter garten*)¹⁰⁹⁰.

giau: Małgorzata Omilanowska, *Pabaltijo Zakopanė. Palanga Tyszkiewiczų laikais*, vertė Vyturys Jarutis, Vilnius: Lietuvos dailės muziejus, Regionų kultūrinių iniciatyvų centras, 2014; *Grafų Tiškevičių Palangos rūmai. Architekto Franzos Heinricho Schwechteno brėžiniai ir piešiniai*, sud. Romualdas Budrys, Vilnius: Lietuvos dailės muziejus, 2008.

¹⁰⁸⁸ 1907 m. žiemos sodas buvo paverstas veranda (*Veranda*), jungiančia valgomąjį ir naujai pastatytą koplyčią. *Grafų Tiškevičių Palangos rūmai. Architekto Franzos Heinricho Schwechteno brėžiniai ir piešiniai*, p. 10.

¹⁰⁸⁹ Sudarė M. Daraškevičius pagal: Palangos dvaro sodybos rūmai, cokolinio ir pirmo aukšto aukšto planas, 1896 m. vasario 1 d., (kopija saugoma LDM, 559/4–5, orig. saugomas Prūsijos valstybės kultūros paveldo slaptajame archyve (*Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz*)).

23 schema. Tradicinio prancūziškojo apartamento pritaikymas. **1) Užutrakio dvaro rūmų funkcinė schema (žiedinis apartamentas):** A) holas (ir pagrindinė laiptinė A1); B) kredensas; B1) laiptai į cokolį; B2) laiptai iš cokolio; C) valgomojo salė; D) mažasis salonas, vad. gobelenų salė; E) salonas, vad. veidrodžių salė; F) buduaras; G) kabinetas (rūkomasis); H) miegamasis (1901 m. elektros plane ši patalpa dar buvo pažymėta kaip miegamasis, tačiau vėliau, kartu su garderobu, iškelta į antrą aukštą, o šiose patalpose įrengtas pono kabinetas ir tarnų kambarys); I) garderobas; J) vonios kambarys; K) tualetas¹⁰⁹¹. **2) Lentvario dvaro rūmų funkcinė schema:** A) reprezentacinė laiptinė; B) valgomasis; B1) kredensas; B2) bufeto tipo erdvė su maisto keltuvu ir tarnybine laiptine; C) rūkomasis, vad. žaliasis / angliškas salonas; D) pono kabinetas; E) šokių salė, vad. raudonasis salonas; F) gyvenamasis kambarys, vad. žydrasis salonas; G) buduaras; H) ponios miegamasis; I, J) vonios kambarys ir garderobas; K) tarnybina laiptinė. Pono privatus apartamentas buvo pirmame aukšte¹⁰⁹².

J. Tiškevičiaus Užutrakio dvaro (Vilniaus gub.) rūmuose¹⁰⁹³ reprezentacinės patalpas architektas sumanė kaip žiedinį apartamentą, kurio patalpų funkcijos artimos Mažojo Triano Versalyje funkciniam planavimui. Tačiau Užutrakyje reprezentacinio aukšto funkcija sutelkta pirmame aukšte (23.1 schema), todėl nebuvo poreikio įrengti didingos reprezentacinės laiptinės rūmų centre. Jos vietą užėmė išplėstas vestibulis, kurio gale buvo įrengtos durys tiesiai į centrinę apartamento patalpą – saloną (kaip Žiličiuose ir Palangoje). Valgomasis (40m il.) buvo kaip antrasis prieškambaris, į kurį buvo galima patekti iš vestibulio per pirmąjį prieškambarį, atlikusį kredenso funkciją (kaip ir Mažajame Trianone, Versalyje), arba per šokių salę ir gobelenų saloną (kaip Žiličiuose ir Palangoje). Užutrakyje ir Palangoje pastato eksterjero idėja su vidaus planavimo sumanymu sutapo, o trečio brolio Vladislavo Tiškevičiaus¹⁰⁹⁴ (*Władysław Tyszkiewicz*, 1865–1936) Lentvario dvare (Vilniaus gub.) tradicinis, griežtas ir ceremonialus prancūziškasis planavimas derintas su peizažiniame sode tapybiškai įkomponuotais rūmais (23.2 schema), patalpos planuotos laikantis

¹⁰⁹¹ Schemą sudarė M. Daraškevičius pagal 1901 m. Užutrakio dvaro rūmų el. instaliacijos planą.

¹⁰⁹² Schemą sudarė Marius Daraškevičius pagal palikuonių atsiminimus (Roman Aftanazy, t. 3, p. 61–72).

¹⁰⁹³ Užs. grafas J. Tiškevičius ir žmona kunigaikštė Jadvyga Sviatopelk-Četvertinska-Tiškevičienė (*Jadwiga Stefania Maria Józefina z Swiatopelk-Czetwertynskich Tyszkiewiczowa*, 1878–1939), archit. Józefas Hussas (1846–1904), statyti 1896–1901 m., daugiau: *Lietuvos architektūros istorija*, t. 3, p. 364.

¹⁰⁹⁴ J. Tiškevičius rezidenciją 1875 m. perkėlęs iš Lentvario į Kretingą, o dvarą paveldėjęs (senieji rūmai statyti 1855–1865 m., archit. Frydrichas Gustavas fon Šachtas (1820–1886)) sūnus V. Tiškevičius 1899 m. ėmėsi atnaujinti rūmus. Prie naujų rūmų dirbo belgų archit. De Waegh ir Vilniaus archit. T. Rostworowski, taip pat inž. Aleksandras Antonovičius (Aleksander Antonowicz, 1852–1936), o archit. Leandrošas Marconis suprojektavo perdangų sijas. Daugiau: *Lietuvos architektūros istorija*, t. 3, p. 357; Roman Aftanazy, t. 3, p. 61–72.

tradicinio prancūziškojo apartamento planavimo idėjos. Valgomojo vietą padeda nustatyti palikuonių prisiminimai, išlikusi viena XX a. pr. valgomojo nuotrauka (40n il.) ir atlikti architektūriniai tyrimai¹⁰⁹⁵. Valgomasis buvo suplanuotas kaip reprezentacinio apartamento, buvusio antrame aukšte, pirmasis prieškambaris. Už valgomojo buvo kredensas, laiptų aikštelė-bufetas su maisto keltuvu ir tarnybinė laiptinė.

Naujose rezidencijose valgomojo kaip prieškambario vieta pasirinkta sąmoningai, galbūt siekiant pabrėžti kilmingųjų tradiciją (Lentvaris, Palanga, Užutrakis), o XIX a. pab. atnaujinant vėlyvojo klasicizmo periodu statytus rūmus (Zypliai, Pajuostys), valgomojo kaip prieškambario vieta palikta. Pavyzdžiui, apie 1841 m. statyti Pajuosčio dvaro (Kauno gub.) rūmai, buvo atnaujinti ir išplėsti XIX a. pabaigoje¹⁰⁹⁶. Apie vykusias statybas byloja išlikusios gausios nuotraukos ir naujų rūmų fasado išklotinė. Valgomojo interjero nuotraukos, darytos tuo met, ir dvarininkų palikuonių pateikta informacija, publikuota R. Aftanazy, padeda gana tiksliai atkurti neišlikusių rūmų planą bei nustatyti valgomojo vietą¹⁰⁹⁷. Tai, kad atnaujintuose rūmuose valgomasis išliko senoje vietoje, galima numanyti iš dvarininkų palikuonio V. Meištavičiaus pasakojimo, kuriame jis savo namus apibūdina kaip itin tradicinius. V. Meištavičiaus motinos močiutė Aleksandra Laval-Kosakovskienė (*Aleksandra de Laval Kosakovska*, 1811–1886) buvo Vaitkuškių dvaro valdytoja, prancūzė emigrantė, išauklėta versalietiško *ancien régime* dvasia¹⁰⁹⁸, kurią perdavė ir savo dukrai, anūkėms, o viena iš jų atitekėjo į Pajuostį.

XIX a. vid. statyti Bartkovskių Zyplių dvaro (Suvalkų gub.) senieji rūmai, įsigijus grafams Potockiams 1898–1901 m.¹⁰⁹⁹, buvo išplėsti, tačiau senojo valgomojo kaip prieškambario vieta išliko. Apie atnaujintų rūmų valgomąjį galima spręsti iš kelių 1973 m. nuotraukų¹¹⁰⁰. Valgomasis buvo pirmame aukšte, kaip pirmas prieškambaris (40h il.). Prie valgomojo

¹⁰⁹⁵ Ferguson, D. (G12K1) Klevų al. 48, Lentvaryje restauravimas ir pritaikymas rezidencijai. XIX a. pab. istorizmo laikotarpio retrospekcija. 2008, KPD Vilniaus TP archyvas, in: KVR, [interaktyvus], prieiga per internetą: <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/eb1d7209-d0e7-4997-9a28-c352755c94b3> [žiūrėta 2020–12–22].

¹⁰⁹⁶ Statyti apie 1841 m. Mykolo Meištavičiaus (*Michał Meysztowicz*, 1797–1848) ir žmonos Paulinos Vavžekytės-Meištavičienės (*Paulina z Wawrzeckich Meysztowiczowa*, ~1800–1861), paveldėjo sūnus Eduardas Meištavičius (*Edward Meysztowicz*, 1821–1889) su žmona Marija Širinaite-Meištavičiene (*Maria z Szyrinów Meysztowiczowa*, 1841–1912). Pasak R. Aftanazy, mūrinių vieno aukšto rūmų architektas buvo iš L. Gucevičiaus mokinių (R. Aftanazy, t. 3, p. 117). Paskutiniai dvaro valdytojai buvo Aleksandras Meištavičius (*Aleksander Meysztowicz*, 1864–1943) ir žmona Sofija Kosakovskytė-Meištavičienė (*Zofia Pelagia Aleksandra z Korwin-Kossakowskich Meysztowiczowa*, 1868–1932), jų valdymo metu rūmai išplėsti, atnaujinti.

¹⁰⁹⁷ Pajuosčio rūmai – tai dviejų traktų anfilada sujungtos patalpos. Kairėje namo pusėje, kurioje buvo apartamentai, per vidurį dalijo koridorius, dešinėje pusėje nuo holo namo centre, kiemo pusėje, prasidėjo ir sukosi sodo fasado link reprezentacinis apartamentas: nuo vestibulio į dešinę buvo pirmoji patalpa – valgomojo salė su trimis langais į kiemo pusę, už jos, tikėtina, buvo kampinis kredensų kambarys su vienu langu, toliau sukosi apartamentas sodo link ir buvo didysis salonas, toliau mažasis „židinio“ salonas, už jo buduaras ir miegamasis.

¹⁰⁹⁸ Waleryan Meysztowicz, p. 60, 74.

¹⁰⁹⁹ Pirmieji reprezentaciniai mūriniai dvaro rūmai, dvi ofisinės ir virtuvė (išliko iki šių dienų) statyti bajoro Jono Bartkovskio (*Jan Bartkowski*, ~1845–1855 m.), architektas nežinomas. Rūmus atnaujino Tomas Potockis (*Tomasz Ludwik Potocki*, 1860–1912), Varšuvos architektas?, 1898–1901 m. Daugiau: *Lietuvos architektūros istorija*, t. 3, p. 373.

¹¹⁰⁰ Užfiksuota būdinga įranga – medinės drožinės buazerijos ir kredensas, in: VRVA, f. 1019, ap. 11, b. 7837.

esančios pagalbinės patalpos kurių grindys ir dalis sienų buvo dengtos plytelėmis, turėjo atskirus įėjimus iš rūmų viduryje ėjusio koridoriaus, jungusio valgomąjį su šoniniu išėjimu virtuvės pastato link (išlaikė pirminę vėlyvojo klasicizmo laikų vietą ir pavidalą). Ši jungtis ir leidžia teigti, kad valgomasis senuosiuose rūmuose buvo toje pačioje vietoje, kurioje ir liko po atnaujinimo. Už valgomojo reprezentacinės patalpos sukosi sodo link, tačiau taip pat buvo dar vienos durys į prijungtą siaurą ir ilgą salę, vietinių gyventojų vadintą didžiuoju valgomuoju. Nors šį teiginį pagrindžiančių šaltinių aptikti nepavyko, labai tikėtina, kad ši patalpa galėjo atlikti didžiojo valgomojo funkciją.

Aptartuose XIX a. II pusės rūmuose, ceremonialus apartamentas vis dar buvo planuojamas su miegamuoju. Šią nepaprastai ilgai išlikusią tradiciją Lietuvos aukščiausiojo kilmingųjų sluoksnio namuose galima būtų sieti su ilgiau nei kitur Europoje išlikusia feodالية santvarka, kilmingųjų gyvenamosios konservatyvumu, tradicionalizmu.

Valgomasis, prijungtas prie apartamento (B suplanavimo būdas, žr. 6B schemą). Vagnerių Šalčininkų dvaro (Vilniaus gub.) rūmuose¹¹⁰¹ suformuotas tradicinis reprezentacinis apartamentas¹¹⁰² su prie salono prijungtu ampyro stiliaus valgomuoju¹¹⁰³ (21.3 schema). Valgomasis buvo kampinė antro aukšto patalpa, už kurios buvo tarnybinis koridorius ir laiptinė (neišlikusi), kuri turėjo vesti į pirmą aukštą, šoninį išėjimą ir virtuvės priestatą. Druckių-Lubeckių Ščiutino (*Szczuczyn, Шичуцын*, Vilniaus gub.) dvaro sodybos rūmuose¹¹⁰⁴ taip pat išlaikytas tradicinis reprezentacinis apartamentas¹¹⁰⁵, valgomasis prijungtas prie rūmų centre buvusio didžiojo salono ir užėmė visą dešinę pusę (21.4 schema, 40d il.). Aptarnavimui skirta patalpa buvo tarp valgomojo ir šoninio išėjimo.

Prie prancūziškųjų planavimo pavyzdžių galima priskirti ir anfiladinės patalpų jungties tipo rūmus, kuriuose formuojamas reprezentacinis apartamentas, tik jau be reprezentacinio miegamojo. Lyduokių dvaro (Vilniaus gub.) rūmų¹¹⁰⁶ planą padeda nustatyti R. Aftanazy aprašymas ir XX a. pr. nuotraukos¹¹⁰⁷. Gimtajame Mykolo Kosakovskio (*Michał Kossakowski*, 1883–1962) Vaitkuškyje reprezentacinis apartamentas tradiciškai užsibaigė miegamuoju, o Lyduokiuose jau žengta modernesniu sprendimu – miegamieji iškelti į

¹¹⁰¹ Užs. Vitoldas Vagneris (*Witold Wagner*, 1844–1906), archit. Hetzscholdas, statyti 1876–1880 m. Apie 1904 m. atnaujinti – įvestas centr. šildymas, elektros apšvietimas. Daugiau: *Lietuvos architektūros istorija*, t. 3, p. 366; Nijolė Lukšionytė, Šalčininkų dvaro rūmai, in: *Kultūros paminklų enciklopedija: Rytų Lietuva*, I tomas, 1996, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, p. 252.

¹¹⁰² Patalpų seka: A) laiptinė; B) biblioteka; C) salonas; D) salonėlis; E) miegamasis (pagal: Roman Aftanazy, t. 4, p. 347.)

¹¹⁰³ Roman Aftanazy, t. 4, p. 351.

¹¹⁰⁴ Užs. Vladislovas Druckis-Lubeckis (*Władysław Drucki-Lubecki*, 1864–1913) ir jo žmona Marija Zamojska-Druckienė-Liubeckienė (*Maria z Zamoyskich Drucka-Lubecka*, 1868–1939), pagal nežinomo Vilniaus architekto projektą, statyti XIX a. pab.–XX a. pr. Daugiau: Roman Aftanazy, t. 3, p. 365.

¹¹⁰⁵ Už holo pirmoji patalpa buvo didysis salonas, toliau – mažasis salonas, kabinetas ir kampinis gyvenamasis kambarys (miegamasis?). Daugiau: Roman Aftanazy, t. 3, p. 365.

¹¹⁰⁶ Užs. Henrikui Voinickiui (*Henryk Wojnicki*, 1832–1915)), prancūzų kilmės rusų archit. Leontijus Benua (*Леонтий Николаевич Бенуа*, 1856–1928), statyti 1881 m., projektas saugomas in: LMAVB RS, f. 229, b. 184. Daugiau: *Lietuvos architektūros istorija*, t. 3, p. 357.

¹¹⁰⁷ Roman Aftanazy, t.4, p. 240–247; ČDM Ta 281; ČDM Ta 272; ČDM Ta 273.

atskirą fligelį¹¹⁰⁸. Į valgomąjį sodo pusėje buvo galima patekti tik iš didžiojo salono, taigi jis buvo prijungtas prie apartamento. Kredensas buvo vestibulio dešinėje, iš jo (tiesiai arba per koridorių) buvo galima patekti į valgomąjį¹¹⁰⁹.

Valgomasis atskirai nuo apartamento (C suplanavimo būdas, žr. 6C schemą). Modernus sprendimas planuojant reprezentacines patalpas buvo pasitelktas Irenėjaus Kleopo Oginskio (*Ireneusz Kleofas Ogiński*, 1808–1863) Rietavo dvare (Kauno gub.), statytame apie 1850 metus¹¹¹⁰. Vestibulio dešinėje prasidėjo reprezentacinis apartamentas¹¹¹¹, tačiau jau be miegamąjo, jis iškeltas į antrą aukštą, o kulminacija sumanyta įrengiant oranžeriją. Vestibulio kairėje, taigi atskiriant nuo apartamento, buvo įrengta valgomojo salė. Tai vienas pirmųjų tyrimo metu aptiktų tradicinio apartamento planavimo atvejų, kuomet miegamieji buvo atskirti nuo reprezentacinių patalpų.

Tradicionis senasis planavimas ypač tiko Stanislovo Augusto stiliaus Kognovickių Lančiūnavos (Kauno gub.) dvaro rūmams¹¹¹². Iš dvare dirbusių tarnų pasakojimo¹¹¹³ galima susidaryti vaizdą apie bendrą suplanavimą: tradicinis reprezentacinis apartamentas, užsibaigiantis miegamuoju, buvo pirmame aukšte¹¹¹⁴, valgomasis (42e il.) buvo atsietas nuo apartamento, į jį buvo patenkama tiesiai iš holo, o maistas patekdavo iš šalia buvusio kredenso. Už tarnybinių patalpų ėjo koridorius, vedęs į virtuvinę oficiną. Nors šie XX a. pirmosios pusės liudinininkų atsiminimai atskleidžia tarpukario situaciją, tačiau pagal patalpų išdėstymą, jų dekorą ir kitų dvarų analogijas, galima spėti, kad patalpų funkcija ankstesniame laikotarpyje buvo panaši.

Angliškas namų patalpų planavimo būdas XIX a. II pusėje buvo laikytas patogiausiu. Esminiai angliškojo planavimo bruožai yra miegamųjų atskyrimas nuo reprezentacinių patalpų bei reprezentacinių patalpų (paprastai valgomojo, salono ir bibliotekos) sutelkimas aplink centrinį holą ar holą-laiptinę (jei dviejų aukštų). Angliškojo planavimo namuose

¹¹⁰⁸ Reprezentacinis apartamentas turi visas įprastas patalpas, tik pabaigoje atsisakoma miegamąjo: A) vestibulis; B) biliardo kambarys; C) didysis salonas; D) mažasis salonas (buvusio miegamąjo galima vieta?); E) kampinis aštuoniakampis žydrasis salonas (būdingas kabinetui už miegamąjo). Dešiniajame rūmų sparne, už vestibulio, buvo įrengti miegamieji.

¹¹⁰⁹ Nuotraukoje (ČDM Ta 272.) matomos valgomojo kambario gilumoje, kredenso pusėje, nedidelės vienvėrės durys.

¹¹¹⁰ Daugiau: *Lietuvos architektūros istorija*, t. 3, p. 371.

¹¹¹¹ Apartamento patalpų seka: A) prieškambaris (*przedpokoi*); B) biliardinė (*pokoi biliardowego*); C) geltonasis gyvenamasis kambarys (*pokoi bawialnego żółtego*); D) žydrasis gyvenamasis kambarys (*pokoi bawialnego błękitnego*). Apartamento gale miegamąjo ir kabineto nėra, tačiau užsibaigia oranžerija (*oranżeria*). Šaltinis: Rietavo dvaro inventorių, 1850–1855 m., l. 2–3.

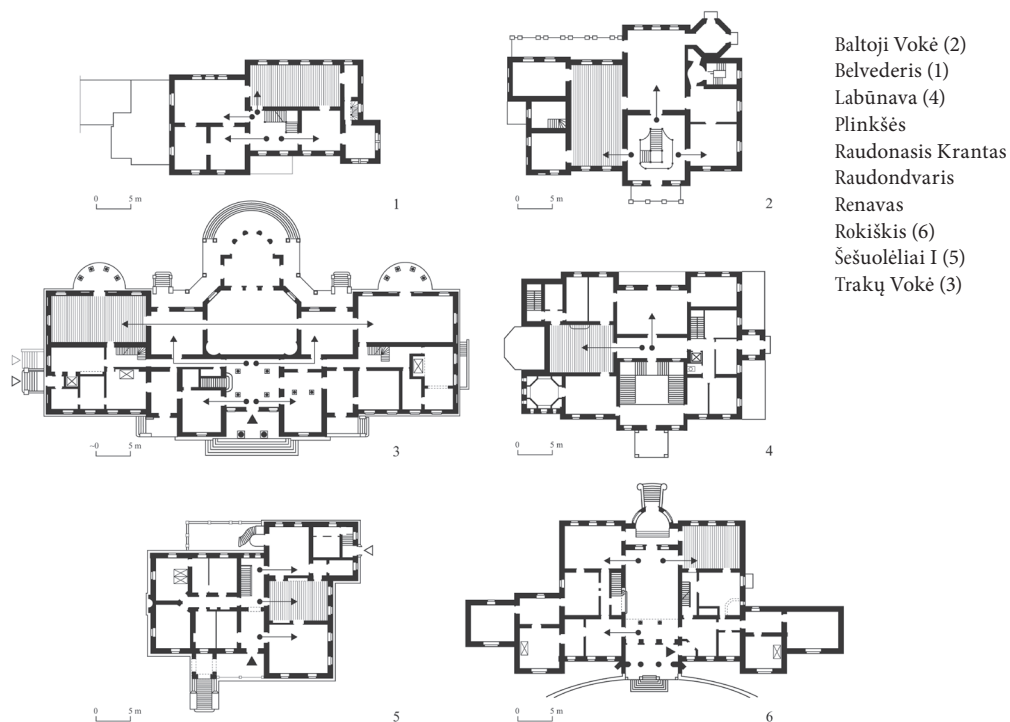
¹¹¹² Užs. Stanislovas Kognovickis (*Stanisław Kognowicki*, 1863–1941, statyta XIX a. pab.–XX a. pr., pasak paliktonės Alinos Kognowickos-Taczanowskos, architektas buvo T. Rostworowski (1860–1928), in: Aftanazy, t. 3, p. 76–80.

¹¹¹³ Tarnaitės Marijos Vaižgauskaitės-Kazlauskienės (g. 1914) prisiminimai, in: Buv. Lančiūnavos dvaro pastatų ansamblis. Istoriniai tyrimai. Istorinių-meninių tyrimų ataskaita, 1978. Fotofiksacija. VRVA, f. 1019, ap. 11, b. 3232, l. 20–24.

¹¹¹⁴ Reprezentacinis apartamentas prasidėjęs holo kairėje: A) biblioteka; B) šokių salė; C) salonėlis; D) garderosbas; E) miegamasis. Dar du salonėliai buvo holo dešinėje, in: VRVA, f. 1019, ap. 11, b. 3232, p. 20–24.

nebeliko ceremonialios anfilados, užsibaigiančios miegamuoju ir kabinetu, nors kelių reprezentacinių patalpų anfilada galima (Trakų Vokė).

D. Angliškasis planavimas

24 schema. Angliškasis planavimas.

Atlikus XIX a. II p.–XX a. pr. dvarų rūmų planavimo tyrimą, iš 21 aukščiausiojo kilmingųjų sluoksnio tirtų rezidencijų, buvo nustatyta 10 objektų, kuriuose valgomasis buvo suprojektuotas angliškuoju principu. Nors pirmasis aptiktas pavyzdys iš XIX a. 4 deš. (Belvederis), tačiau plačiau šis principas paplito tik XIX a. II pusėje naujai projektuotuose dvarų rūmuose (Baltoji Vokė, Labūnava, Meištai, Plinkšės, Raudonasis Krantas, Šešuolėliai I, Trakų Vokė) arba atnaujinant ankstesnius rūmus (Rokiškis, Renavas).

Vienas pirmųjų naujo angliškojo planavimo pavyzdžių buvo pritaikytas itališkų vilų stiliaus Belvederio dvaro (Vilniaus gub., nuo 1843 m. Kauno gub.) rūmuose, kurie statyti 1830–1840 metais¹¹¹⁵. Antrame aukšte suprojektuotos reprezentacinės bendro naudojimo patalpos, kurių visos durys atsiveria į erdvų holą-laiptinę (24.1 schema). Miegamieji ir

¹¹¹⁵ Užs. Kleopas (Kletas) Burba (*Kleofas (Klet) Burba*, ~1820–?); atnaujinti 1880 m. valdant jo dukteriai Onai (*Anna z Burbów Puzynyna*, 1849–1872) ir jos vyrui Pavelui Puzinui (*Pawel Puzyn*, 1839–1911). Daugiau: *Lietuvos architektūros istorija*, t. 3, p. 61.

kasdienio naudojimo patalpos buvo pirmame aukšte. Taigi rūmuose buvo du valgomieji – kasdienis (17c il.) ir reprezentacinis (17d il.). Už pastarojo buvo patarnavimui skirta patalpa ir tarnybinė laiptinė (30f il.).

Itališkos stiliaus vilos Lietuvos dvarų sodybose plito ir XIX a. II pusėje. Antai Lenskių Baltosios Vokės dvaro rūmuose¹¹¹⁶, kaip ir Belvederyje, visos reprezentacinės patalpos taip pat buvo suplanuotos antrame aukšte aplink erdvų holą-laiptinę, valgomasis buvo didžiausia patalpa (40g il.). Už valgomojo buvo pagalbinė patalpa ir šoninė laiptinė¹¹¹⁷. Asimetriškuose itališkos vilos tipo Zabielių Labūnavos dvaro (Kauno gub.) rūmuose¹¹¹⁸, kurių projektas ir sąmata 1881 m. buvo publikuoti žurnale „Inžinerija ir statyba“¹¹¹⁹ (39d il.), gyvenamieji kambariai (*pokoje mieszkalne*) vėlgi buvo pirmame aukšte, o antrame – kambariai svečiams priimti (*pokoje przyjęcia gości*). Iš holo-laiptinės buvo galima patekti į saloną ir valgomąjį, o per jį – į kitas svečių priėmimo patalpas: biliardinę, rūkomąjį. Šių trijų patalpų (valgomojo, rūkomojo ir biliardinės) grupavimas prancūzų archit. César Daly (1811–1893) apibūdinamas kaip valgomasis ir jo priklausiniai (*salles à manger et dépendances*)¹¹²⁰. Už valgomojo buvo kredenso patalpa, maisto keltuvas, spižarnė, laiptai, vedantys į cokolyje įrengtą virtuvę. Kasdienis maistas galėjo būti patiekiamas pirmajame aukšte (po valgomoju) buvusiam gyvenamajame kambaryje (*pokój bawialny*), kuris taip pat turėjo jungtį su šonine tarnybine laiptine, virtuve, spižarne (24.4 schema). Broel-Pliaterių (*Plater-Bloer*) Plinkšių dvaro (Kauno gub.) rūmuose¹¹²¹ reprezentacinės patalpos aplink itin erdvų holą susitelkė pirmame aukšte. Valgomasis¹¹²² (40k il.) buvo įrengtas kaip centrinė rūmų patalpa sodo pusėje už vestibulio. Dideliuose rūmuose šeiminingų miegamieji tilpo pirmame aukšte, atokiau nuo holo, o antrame aukšte buvo kambariai, skirti vaikams bei svečiams, todėl čia įrengti efektingą laiptinę hole poreikio nebuvo.

Be itališkų vilų, Lietuvos dvarų sodybose XIX a. II p. toliau plito viduramžiškų formų rūmai. Raudondvario (Vilniaus gub.) dvaro rūmai statyti XVII a. pr., Zabielių atnaujinti XVIII a. II p., 1830–1831 m. sukilimo metu nukentėjo, todėl Benedikto Emanuelio

¹¹¹⁶ Užs. Hilarijus Lenskis (*Hilary Łęski*, 1834–1920), pastatyta po 1873 m., pagal nenustatyto vilniečio architekto projektą (*Lietuvos architektūros istorija*, t. 3, p. 371; Roman Aftanazy, t. 4, p. 20.).

¹¹¹⁷ Laiptinė šiuo metu neišlikusi, tačiau laiptų pėdsakai aptikti *in situ* tyrimo metu grindų perdangoje.

¹¹¹⁸ Užs. Hentikas Zabiela (*Henryk Onufry Maria Zabiello*, 1844–1900), archit. Karolis Kozłowski (1847–1902), 1881 m.

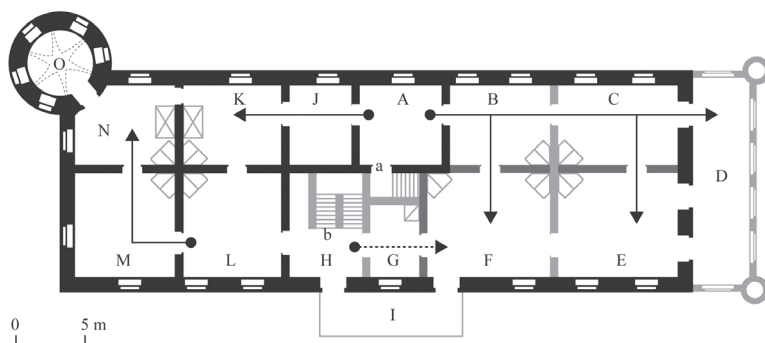
¹¹¹⁹ *Inżynierja i Budownictwo*, Warszawa, 1881, t. II, p. 70–71; *Inżynierja i Bunownictwo*, Warszawa, 1882, t. IV, p. 64, Pl. 9, 10, 11.

¹¹²⁰ César Daly, *Décorations intérieures peintes : l'architecture privée au XIXe siècle (troisième série)*. Vol. 1, *Salons, salles à manger, chambres à coucher et leurs dépendances*, Paris: Ducher, 1877, II d.

¹¹²¹ Užs. Konstantinas Broel-Pliateris (1847–1899), archit. nežinomas, darbus vykdė vokiečiai Rosenbankas iš Liepojos, statyti 1880–1886 m. Daugiau: *Lietuvos architektūros istorija*, t. 3, p. 365.

¹¹²² Valgomojo vieta nustatyta remiantis analogais, architektūros teorija ir išlikusiais interjero elementais, saugomais Žemaičių muziejuje „Alka“. Išlikusios buazerijos ir kredensas (ŽAM GEK 14747/ 1–12.) tiksliai atkartoja renesanso stiliaus centrinės rūmų salės sodo pusėje interjero puošybą (lubų, krosnių). Tai leidžia tvirtai teigti, kad valgomasis buvo būtent šioje patalpoje. Neorenesansinio stiliaus oda muštos kėdės (ŽAM GEK 1392–1405), saugomos „Alkos“ muziejuje, tikėtina, yra iš neorenesanso stiliaus valgomojo.

Tiškevičiaus (*Benedykt Tyszkiewicz*, 1801–1866) 1837–1840 m. buvo atnaujinti¹¹²³. Buvo atsisakyta prancūziškojo planavimo, miegamieji atskirti nuo bendro naudojimo patalpų. Valgomasis (16n il.) su trimis salonais įrengtas pietiniame rūmų korpusė, antrame aukšte, o už valgomojo – kredensas, turėjęs jungtį su pagalbine (ne reprezentacine) laiptine (28 schema). Šioje vietoje valgomasis išliko iki XX a. pr., kuomet rūmus perėmęs valdyti sūnus Benediktas Jonas Tiškevičius (*Benedykt Jan Tyszkiewicz*, 1875–1948), juos pertvarkė ir perkėlė valgomąjį su kredensu į pirmą aukštą įkurdindamas jį greta reprezentacinės laiptinės, o kredensą prie šoninio išėjimo¹¹²⁴ (39g il.). Toks sutrumpėjęs maisto tiekimo kelias buvo gerokai patogesnis sprendimas.

25 schema. Raudondvario dvaro rūmų patalpų funkcijos kaita XIX a.: Benedikto Emanuelio Tiškevičiaus atlikti atnaujinimai. Antras aukštas: A) prieškambaris (*przedpokój*); a) reprezentaciniai (uosiniai) laiptai (*schody jasienowe parady*); B) žaliasis salonas (*pokój zielony*); C) safyrinis salonas (*pokój safirowy*); D) žiemos sodas, vad. rojaus sodas; E) baltasis salonas (*pokój biały*); F) valgomasis (*sala, salon jadalny*); G) kredensas (*kredens*); H) vestibulius (*sień*); b) cementiniai laiptai (*schody cymmentowe*); I) balkonas; J) šeimininkės kabinetas (*gabinet*); K) šeimininkės miegamasis (*pokój sypialny*); L) prieškambaris, biliardo kambarys (*przedpokój*); M) šeimininko kabinetas (*pokój 1szy, Pana Benedykta*); N) šeimininko miegamasis (*pokój 3ci, Sypialny Pana Benedykta*); O) gardero tipo patalpa (*skład w bastyonie*)¹¹²⁵.

Meištaivičių (*Meysztowiczowie*) Meiščių (dab. Meikštų, Kauno gub.) dvaro sodybos rūmuose¹¹²⁶ valgomasis kartu su kitomis reprezentacinėmis patalpomis (salonu ir kabinetu) suplanuotas aplink erdvų holą, pirmame pagrindiniame aukšte. Centrinėje rūmų ašyje už holo esančiame valgomajame buvo penki langai į sodo pusę, šalia įrengta spizarnė, už jos – mažoji virtuvė. Miegamieji tame pačiame aukšte buvo įrengti ir Končių Šešuolėlių

¹¹²³ Archit. Jonas Margevičius (*Jan Margiewicz*, ?–?), Jokūbas Voleris (*Jakob Woller*, 1813–apie 1847) iš Prūsijos, italas L. C. Anichinis. Daugiau: *Lietuvos architektūros istorija*, t. III, Vilnius: Savastis, 2000, p. 66.

¹¹²⁴ Marius Daraškevičius, 2020, p. 75–134.

¹¹²⁵ Sud. M. Daraškevičius pagal: VRVA, f. 1019, ap. 11, b. 3692; VRVA, f. 1019, ap. 11, b. 11; ČDM M–4–1–1; ČDM M–4–1–3.

¹¹²⁶ Užs. Simonas Meištaivičius (*Szymon Meysztowicz*, 1830–1888), pasak šeimos palikuonių, rūmus projektavo italų architektas, statyti 1871–1875 m. Daugiau: Rūta Janonienė, „Keli štrichai Meikštų dvaro istorijai“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis* / 55, 2009, p. 219–231.

I dvaro (Kauno gub.) rūmuose¹¹²⁷ (24.5 schema), tačiau nuošaliau bendro naudojimo patalpų (salonas, valgomasis, biblioteka), į kurias taip pat atskirai buvo galima patekti iš holo. Už erdvaus valgomojo (41d il.) buvo tarnybinės patalpos, laiptinė ir išėjimas. Panašiu metu statytuose Kozielių-Poklevskių (*Koziell-Poklewski*) Raudonojo Kranto (*Krasny / Czerwony Brzeg, Красны Бераг, Minsko gub.*) dvaro sodybos rūmuose¹¹²⁸ miegamieji suprojektuoti antrame aukšte, o pirmame aukšte aplink erdvą holą sutelktos reprezentacinės patalpos, taip pat ir valgomasis (42c il.).

Be Europoje plitusių dvaro rūmams tikusių kosmopolitiškų sprendimų, XIX a. paskutiniame ketvirtyje idėjų ieškoti buvo siekta ir savoje istorijoje. Įkvėpimo ieškota paskutiniojo valdovo Stanislovo Augusto klasicistinėje architektūroje, regioninėse renesanso ar baroko formose. Dvarų rūmų išorės ir vidaus puošyboje taikyti praeities stiliai, o funkcinis patalpų planavimas neretai buvo sumanytas inovatyviai, patogiai, pagal tuo metu populiarių angliškąjį planavimą. Stipri anglų įtaka akivaizdi Rokiškio dvaro 1905 m. atnaujintuose rūmuose¹¹²⁹ (24.6, 26.2 schemas), kuriuose buvo įrengtas angliško tipo didysis holas (*great hall*) ir dėl Menų ir amatų sąjūdžio įtakos susiformavęs Zakopanės stiliaus valgomojo kambarys. Trys pagrindinės bendros patalpos (salonas, biblioteka ir valgomasis) sugrupuotos aplink didįjį holą pirmame, pagrindiniame aukšte. Už valgomojo buvo kredensas, spėžarnė, langas į virtuvės pastato pusę, taip pat tarnybinė laiptinė. Cokoliniame aukšte kitos maisto podėlio patalpos, tarnų valgomasis, ekonomės ir liokajaus kambariai. Šeiminkų miegamieji planuoti atokiau fligeluose, o vaikų ir svečių miegamieji – antrame aukšte. Šis pavyzdys iliustruoja, kaip pakito namų planavimas ir valgomojo vieta: atnaujinant senuosius klasicistinius rūmus su prancūziškuoju apartamentiniu planavimu buvo pritaikytas naujasis, modernus, angliškasis planavimo būdas (23 schema).

¹¹²⁷ Užs. Petras Povilas Končius (*Piotr Paweł Kończal, 1845–1917*), spėjama, kad juos suprojektavo archit. T. Rostworowski, nes statė tuo metu panašius rūmus bajorų Ivanauskų Lebidkos dvaro sodyboje (*Lietuvos architektūros istorija*, t. 3, p. 442.), statyti 1900 m. Daugiau: Nijolė Lukšionytė, „Šešuolių I dvaro sodyba“, in: *Kultūros paminklų enciklopedija. Rytų Lietuva I*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996, p. 299–301.

¹¹²⁸ Užs. Vincentas Koziela-Poklevskis (*Wincenty Koziell-Poklewski, 1853–1929*) ir dvarą kaip kraitį atsinešusi žmona Marija Hatovska (*Maria z Hattowskich Koziellowa-Poklewska, 1858–1949*), archit. Eugeniuszas Szretteris (1876–1925) po 1900 m., in: Roman Aftanazy, t. 4, p. 86.

¹¹²⁹ Užs. Jonas Pšezdzeckis (*Jan Przewdziecki, 1877–1944*), archit. Karolis Jankovskis (*Karol Jankowski, 1868–1928*) ir Pranciškus Lilpopas (*Franciszek Lilpop, 1870–1937*), statyta 1905 m. Daugiau: *Lietuvos architektūros istorija*, t. 3, p. 376.

26 schema. Rokiškio rūmų pagrindinio aukšto patalpų planavimo ir valgomąjo vietos kaita: **1) Klasicistiniai rūmai (1801 m.):**

A) vestibulius, vad. geltonasis biliardo kambarys (*pokoil bilardowego żółtego*); reprezentacinis apartamentas; B) prieškambaris, šviesiai žydras (*przedpokoil swiatło błękitny*); C) antrojo prieškambario vieta, vad. rožinis kambarys, su frizu, puoštu vynuogėmis (*pokoil różowego*); D) gyvenamasis kambarys / salonas, vad. žydrasis (*pokoil bawialnego błękitnego*); E) reprezentacinio miegamojo vieta (su lova alkovoje), vad. tamsiai mėlynas svečių kambarys (*pokoil gosciniego siniego*); F) kabineto vieta, vad. arkadinis kambarys (*pokoil arkadowego*). Valgomąjo zona: G) salė (*sala*), kuri funkcionavo ir kaip valgomasis, o XIX a. pab. kaip valgomasis bei šalia esančios techninės patalpos: G2) koridorius (*korytarzyk*) galėjęs atlikti ir bufeto funkciją; G1) tamsus sandėlis (*gabineł ciemnego*) su lentynomis indams; laiptai į cokolį, kuriame buvo kredensas (*kredens*). Privatūs apartamentai (H)¹¹³⁰. **2) Istorizmo stiliistikos rūmai (1905 m.):** A) prieškambaris; B) didysis holas (vad. didžioji salė); C) valgomasis; C1) kredensas; C2) spizarnė (vad. šaldytuvai); C3) laiptinė į cokolinį aukštą (žr. 32.1 schemą); C4) balkonas su varpu; D) biblioteka; E) salonas; F) grafienės privatus apartamentas ir vaikų kambarys; G) grafo privatus apartamentas; H) žiemų sodas¹¹³¹.

Panašiai kaip Rokiškyje, tik gerokai plačiau išvystyta reprezentacinių patalpų programa, buvo Stanislovo Augusto stiliaus Trakų Vokės dvaro sodybos rūmuose¹¹³² (24.3 ir 31 schemas). Šių rūmų reprezentacinės patalpos buvo sutelktos aplink holą, o du atskiri šeimininkų apartamentai, kaip ir Rokiškyje, įkurti fligeluose. Valgomasis ir kabinetas taip pat nukelti į sodo pusę kaip Rokiškyje. Trakų Vokės valgomąjo vietą padeda nustatyti išlikusios nuotraukos ir palikuonių publikuoti prisiminimai. Valgomasis buvo numatytas sodo pusėje, kaip šiaurės rytų kampo patalpa¹¹³³, tačiau dėl išplėtos rūmų patalpų programos, valgomąjį nuo šokių salės skiria tarpinė patalpa, vad. angliškas salonas¹¹³⁴. Tokio

¹¹³⁰ Schemą sudarė M. Daraškevičius pagal: Rokiškio dvaro sodybos inventorių, 1825 m., l. 3–4.

¹¹³¹ Schemą sudarė M. Daraškevičius, pagal: Patalpų funkcija tarpukariu pagal liokajaus J. Petruolio pasakojimą, 1993 m., Rokiškio dvaro darbininkų atsiminimai, RKM 70(1)–A, p. 36–38.

¹¹³² Užs. grafas Jonas Vytautas Tiškevičius (*Jan Witold Tyszkiewicz*, 1831–1892), statyti 1875–1880 m. pagal nugriovus iki tol stovėjusius, greičiausiai, ankstesnių dvaro savininkų Dombrovskių statytus rūmus. Senieji rūmai 1863 m. buvo klasikistiniai, statyti ar perstatyti XVIII a. pab.–XIX a. I pusėje. Projekto architektas Lendandro Janas Marconis (1834–1919), in: Trakų Vokės dvaro sodybos rūmų (unikalus objekto kodas kultūros vertybių registre 24972), Žalioji a. 2a Vilniuje. Tvarkybos darbų projektas, 2017–05.

¹¹³³ Roman Aftanazy, t. 4, p. 393–404; Liliana Narkowicz, *Vokės dvarvietės istorija*, Vilnius: L. Narkovič, 2015 (Vilnius: Standartų sp.); *Ibid.*, *Trakų Vokės dvaro sodyba. Grafių Tiškevičių palikimas*, Vilnius: Algimantas, 2014; *Ibid.*, *Trakų Vokė ir Tiškevičių šeima*, Vilnius: L. Narkovič, 2012 (Vilnius: Spauda); *Ibid.*, *Tyszkiewiczowie z Waki*, Tarwswaza: Wydawnictwo DiG, 2010.

¹¹³⁴ Tai buvo įprasta ir Anglijos didesnių dvarų rūmų architektūroje. Pavyzdžiui, Nun Appleton Hall dvaro sodybos rūmuose Jorkšyre (1863) aplink vestibulį–laiptinę buvo sutelkti gyvenamasis, ryto ir biliardo kambarys bei salonas, o biblioteka ir valgomasis buvo toliau už jų, arčiau virtuvės fligelio.

tipo patalpą S. Szafarkiewiczus įvardijo kaip priešsalonį (*przedsaloniki*), ir turtinguose namuose rekomendavo jį įrengti tarp valgomojo ir pagrindinio centrinio salono¹¹³⁵. Už valgomojo buvo koridorius ir kredensas (31.2 schema), o cokoliniame aukšte buvo kitos su maisto funkcija susijusios tarnybinės patalpos, tarnų valgomasis bei požeminė perėja į virtuvės pastatą (31.1 schema).

Angliškas planavimas sutelkiant patalpas aplink holą buvo bandytas pritaikyti ir atnaujinant anksčiau statytus rūmus. Pavyzdžiui, 1830–1833 m. statytų Renavo dvaro (Vilniaus gub.) rūmų¹¹³⁶ interjerai XIX a. pab. buvo atnaujinti kelis kartus (1880 ir ~1895), tačiau plano schema nekito¹¹³⁷. Kisti galėjo tik patalpų funkcija, nes XX a. pr. Marijos Melžinskytės (*Maria z Mielżyńskich Zdziechowska*, 1902–1990) atsiminimuose, kuriuos užrašė R. Aftanazy, išvardytų patalpų funkcijos seka nėra būdinga XIX a. 4 deš. tradiciniams vėlyvojo klasicizmo Lietuvos dvarų rūmams, nors ir išlikusi anfilada. Holo kairėje buvo valgomasis, dešinėje – šokių salė, priešais – salonas. Salono dešinėje – kabinetas, kairėje – salonėlis. Taigi aplink holą sutelktos bendro naudojimo patalpos, o privatūs apartamentai nustumti į rūmų gilumą. Šalia valgomojo kredenso nebuvo, jis buvo įkurdintas už šokių salės, kuri didelių švenčių metu, tikėtina, galėjo atlikti reprezentacinio valgomojo funkciją. Kredenso vieta patogi, nes buvo greta šoninio išėjimo, vedusio virtuvės pastato link.

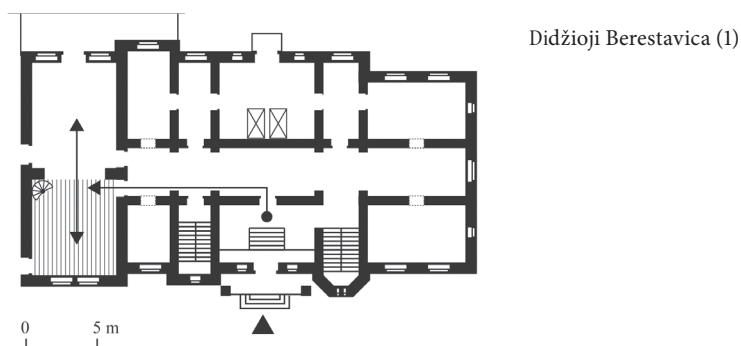
Biržuvėnų dvaro (Kauno gub.) mediniai rūmai, statyti XVIII a. 6–7 deš. senatoriaus Mykolo Gorskio (*Michał Jan Gorski*, 1717–1776), palikuonių buvo atnaujinti XIX a. pask. ketvirtyje. Aplink centrinį vestibulį buvo sutelktos trys pagrindinės patalpos: kairėje – kabinetas, dešinėje už buduaro – didysis ir mažasis salonai (39b il.), o tiesiai – valgomojo salė (40l il.). Miegamieji nukelti į tolimesnes rūmų erdves. Sodo pusėje, dešiniame fligelyje, buvo suformuota virtuvės-kredenso zona, kurią sudarė kredensas su laiptais į rūšį, tarno miegamasis, virtuvė, ir šoninis išėjimas, tačiau spižarnė buvo įrengta atskirai, prie pagrindinio įėjimo į valgomąjį. Taigi modernizuojant senus dvarus ne visuomet pavykdavo sukurti patogų patalpų suplanavimą, tačiau akivaizdu, kad buvo siekiama atnaujinti ne tik interjero puošybą, bet ir namų erdvių sąrangą, kuri būtų patogesnė, modernesnė – tokiu XIX a. II p. buvo laikytas angliškas planavimas, kuris užtikrino patekimą į visas pagrindines patalpas iš holo.

¹¹³⁵ *Inżynierja i Budownictwo*, 1882 m. t. III p. 57–49 (Nr. 5).

¹¹³⁶ Užs. Antanas Rönne (*Antoni von Rönne*, ~1795–1869), architektas nežinomas, tačiau, pasak N. Lukšionytės-Tolvaišienės, yra tikimybė, kad rūmus galėjo projektuoti Vilniaus universiteto auklėtinis. Daugiau: Nijolė Lukšionytė-Tolvaišienė, „Renavo dvaro ansamblio meninės ypatybės“, in: *Renavas, Žemaičių praeitis*, t. 9, sudarė A. Butrimas, A. Miltenytė, P. Šverebas. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2001, p. 75–89.

¹¹³⁷ Nijolė Lukšionytė-Tolvaišienė, 2001, p. 75–89.

E. Amerikietiškas planavimas

27 schema. Amerikietiškas planavimas

Amerikietiškas planavimas, kuriam būdinga valgomojo sujungimas su salonu, Lietuvos aukščiausiojo sluoksnio kilmingųjų valgomojo planavimo raidoje yra išimtis. Atlikus XIX a. II p.–XIX a. pr. laikotarpio tyrimą, iš 21 aukščiausiojo kilmingųjų sluoksnio tirtų objektų buvo nustatytas tik vienas, kuriame valgomasis buvo sujungtas su salonu. Nors aptiktas tik vienas pavyzdys, visgi išskirti kaip atskirą tipą verčia bendra XIX a. pab.–XX a. pr. namų planavimo tendencija Europoje ir JAV¹¹³⁸.

Kosakovskių Didžiosios Berestavicos dvaro (*Brzostowica Wielka, Вялікая Бераставіца*, Gardino gub.) rūmuose¹¹³⁹, statytuose 1900–1901 m., jau buvo įdiegti visi modernūs inžineriniai sprendimai (vandentiekis, elektra, centrinis šildymas¹¹⁴⁰). Amžininkų šie rūmai suvokti kaip amerikietiško Pulmano stiliaus¹¹⁴¹ ir „atrodė tarsi viešbutis, perkeltas iš Liucernos ar Montrė“¹¹⁴². Išties tuo metu komforto ir technologijų naujausias tendencijas be Anglijos pradėjo diktuoti jau ir JAV¹¹⁴³. Rūmai nėra išlikę, taip pat nėra žinoma jų tiksli struktūra, tačiau žinomas priekinio fasado projektas bei itin gausios eksterjero bei

¹¹³⁸ Marius Daraškevičius, „Dvarų rūmų planavimo modernėjimas XVIII a. vid.–XX a. pr.: nuo versalietiškojo iki amerikietiškojo“, in: *Dvarų archeologiniai ir kultūriniai tyrinėjimai Lietuvoje*, (2020 m. rugsėjo 11–12 d. vykusios konferencijos pranešimai, konferencijos straipsnių rinkinys), Burbiškis: Daugyvenės kultūrinis istorijos muziejus-draustinis Burbiškių dvaras, 2020, p. 89–122.

¹¹³⁹ Užs. Juozapas Kosakovskis (*Józef Korwin-Kossakowski*, 1771–1840) ir Liudvika Potocka (*Ludwika Zofia z Potockich Korwin-Kossakowska*, 1779–1850). Archit. Juliusz H. Wasiutyński, 1900–1901 m. Daugiau: Roman Aftanazy, t. 3, p. 31.

¹¹⁴⁰ Walerian Meysztowicz, p. 79.

¹¹⁴¹ Amerikiečių inžinierius ir pramonininkas George'as Mortimeris Pullmanas (1831–1897), 1880 m. įkūręs kompanijos miestelį netoli Čikagos (urb. Solonas Spenceris Bemanas, archit. Clevelandas Spenceris Bemanas), kuriame ypač daug dėmesio skyrė sveikoms gyvenimo sąlygoms. Šis projektas pasaulinio žiniasklaidos dėmesio susilaukė 1893 m. parodoje Čikagoje (*World's Columbian Exposition*). Daugiau apie G. M. Pullmaną: *Appletons' Cyclopædia of American Biography*, red. Wilson, J. G.; Fiske, J., New York: D. Appleton, 1900.

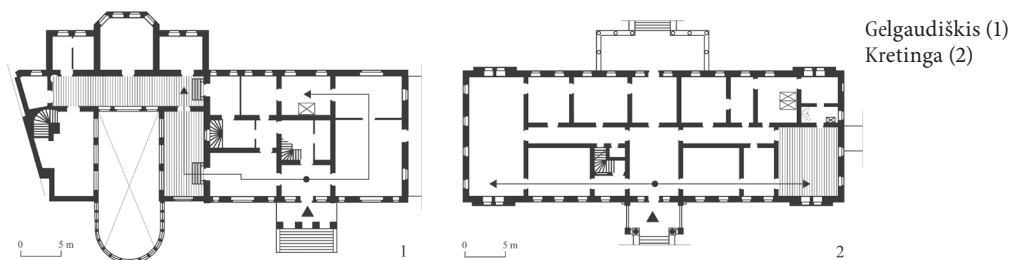
¹¹⁴² Walerian Meysztowicz, p. 79.

¹¹⁴³ Apie tai užsimena amžininkas V. Meištavičius: Walerian Meysztowicz, p. 161.

interjero nuotraukos leidžia sudaryti hipotetinį rūmų planą¹¹⁴⁴ (27.1 schema). Didžiosios Berestavicos naujųjų rūmų centrą tiek pirmame, tiek antrame aukšte kirtė neįprastai platus koridorius-holas su dideliu švieslangiu viename jo gale. Į jį buvo patenkama iš vestibulio ir pagrindinės laiptinės. Koridorius-holas tapo pagrindiniu namo stuburu ir ašimi, iš kurios buvo galima patekti į visas patalpas, taip pat ir valgomąjį (42f il.) bei su juo sujungtą naująjį saloną (*salon nowy*)¹¹⁴⁵. Nebūdingas Lietuvos dvarų architektūrai toks koridorius-holas (nebent cokoliniame ir antrame aukšte) neatsitiktinai amžininkams kėlė viešbučio įspūdį. „Amerikietiškuose Pulmano stiliaus rūmuose“, kaip juos įvardija V. Meištavičius, nestebina ir valgomojo įrengimas sujungiant jį (pagal F. L. Wrighto idėją) su kita pagrindine namų patalpa – vadinamuoju naujuoju salonu. Išlikusi virtuvės nuotrauka atskleidžia, kad ši patalpa buvo cokoliniame aukšte. Tarnybiniai laiptai galėjo būti dešiniajame bokšte, o tarp jų esančioje patalpoje su vienu langu – kredensas¹¹⁴⁶.

Dviejų pagrindinių reprezentacinių patalpų – valgomojo ir salono – erdvių suliejimas yra paskutinis etapas ilgame XVIII a. vid.–XX a. pr. valgomojo planavimo modernėjimo kelyje. Šis vienas pavyzdys leidžia, nors ir nedrąsiai, kalbėti ir apie buržuazijos kultūros įtaką Lietuvos aukščiausiojo sluoksnio kilmingųjų namų planavimui.

Netipiniai planavimo atvejai

28 schema. Netipiniai valgomojo planavimo atvejai

¹¹⁴⁴ Didžiosios Berestavicos rūmų plano schema sukurta remiantis fasado projekto išsklotine (ČDM Ta-5220 39, p. 2438), eksterjero ir interjero nuotraukomis (ČDM Ta-5233 15, p. 3457; Ta-5238 26, p. 3838; Ta-5238 25 p. 3837; Ta-5233 14, p. 3456; Ta-5224 13, p. 2693; Ta-5231 58, p. 3365; Ta-5238 24, p. 3836; Ta-5232 2, p. 3367; Ta-5224 10, p. 2690; Ta-5224 11, p. 2691).

¹¹⁴⁵ Du suporinti langai ir kampe durys fasade tėra matomi vienintelėje vietoje – iš kiemo pusės, pirmo aukšto dešinėje. Iš valgomojo buvo tiesioginis išėjimas į senųjų rūmų dengtą terasą, taip pat per naująjį saloną buvo galima išeiti į naujai įrengtą didelę dengtą erdvią terasą sodo pusėje.

¹¹⁴⁶ Pasak Stanislovo Kazimiero Kosakovskio, rūmuose buvo kredensas, in: *Wojtkuski / Velikaja Berestavica*, in: Skaitmeninis archyvas, (interaktyvus), prieiga per internetą: <http://wojtkuski.eu//page.php?p=wielka-brzostowica> [žiūrėta 2020-12-22].

Netipinių valgomojo planavimo sprendinių kartais buvo sunku išvengti pertvarkant ir atnaujinant ankstesnius rūmus. 1842–1846 m. statytuose Gelgaudiškio dvaro (Suvalkų gub.) sodybos rūmuose¹¹⁴⁷ naujieji šeimininkai Komarai XIX a. pab.–XX a. pr. atnaujinami rūmus¹¹⁴⁸ nekeitė ankstesnio sienų tinklo, tačiau buvo paaukštintos lubos, papildomai pristatytas virtuvės priestatas¹¹⁴⁹. Neabejotinai turėjo kisti ir patalpų funkcijos. Tam įtakos turėjo atsiradęs virtuvės priestatas, kuris reikalavo kuo glaudesnio valgomojo ir virtuvės patalpų bloko jungties. R. Aftanazy, aptardamas Komarų laikotarpių rūmų patalpų funkcijas, nurodo tokį kelią iki valgomojo (28.2 schema): pirmame, pagrindiniame aukšte, holų dešinėje buvo salonas, ponios kabinetas ir valgomasis, o kairėje – pono kabinetas ir salė¹¹⁵⁰. Visos šios kiemo pusės patalpos sujungtos anfilada formavo reprezentacinį traktą. Taigi šokių salė ir valgomasis tarsi įrėmino mažesnes reprezentacines patalpas. Už valgomojo (42d il.) buvo kredensio patalpa, kurioje įrengtas maisto keltuvas ir laiptai į cokoliniame aukšte buvusias maisto podėlio ir virtuvės patalpas.

Kiek kitaip spręstas valgomojo įrengimas mažesnių rūmų išplėtimo atveju. Pavyzdžiui, Kretingos dvaro (Kauno gub.) sodybos rūmai buvo atnaujinti Juozapo Tiškevičiaus (*Józef Tyszkiewicz*, 1830–1890)¹¹⁵¹ po 1874 m. ir 1910–1912 m. jo sūnaus Aleksandro Tiškevičiaus (*Aleksander Tyszkiewicz*, 1864–1945), kuris įrengė du naujus valgomuosius. R. Aftanazy mini rūmuose buvus tris valgomuosius: didžiąją valgomojo salę, valgomojo salę ir mažąją valgomojo kambarį. Kur buvo mažasis Dancigo stiliaus valgomasis¹¹⁵² nepavyko nustatyti, tačiau kitus du naujai pristatytus valgomuosius (28.1 schema) pasisėkė identifikuoti pasitelkiant XX a. 4 deš. nuotrauką (40b il.) ir 1910–1912 m. nežinomo architekto projekto eskizą (39c il.), kuriame įvardytos patalpų funkcijos. Didžiojo valgomojo salė buvo suformuota pirmame aukšte žiemos sodo dalyje, jos visi langai išėjo į likusią žiemos sodo erdvę. Nors salė ilga bei aukštomis lubomis, tačiau kaip valgomojo kambariui – per siaura ir turėjo būti nepatogi. Antrasis valgomasis buvo įrengtas taip pat dalyje žiemos sodo, į kurį buvo patenkama iš muzikos kambario. Už abiejų minėtų valgomųjų buvo du kredensai ir laiptinė, vedusi į cokoliniame aukšte buvusią virtuvę. Abiejų šių valgomųjų vieta nėra tipiška.

¹¹⁴⁷ Užs. Prūsijos baronas Teodoras Henrikas Frydrichas Koidelis (*von Keudell*).

¹¹⁴⁸ Nuo 1898 m. Gelgaudiškis atiteko Baisogalos Komarams. Paveldėjęs Medardas Komaras (1881–1937) su žmona Marija Komaraitė (1881–1956) iš Palevenės dvaro; in: Sigita Samuolienė. *Respublikinės reikšmės architekt. paminklas buv. Gelgaudiškio dvaro rūmai. Istorinė-meninė apybraiža*, Vilnius, 1980; Raimonda Rickevičienė. *Gelgaudiškio dvaro rūmų istoriniai tyrimai*, Kaunas, 2009.

¹¹⁴⁹ Buv. Gelgaudiškio dvaro I a. patalpų ankstyvųjų etapų dažymo schema ir patalpų dažymo projektai, AB „Kauno paminklų restauravimo projektavimo institutas“, Kaunas, 2012, p. 21.

¹¹⁵⁰ Roman Aftanazy, t. 3, p. 226.

¹¹⁵¹ *Lietuvos architektūros istorija*, t. 3, p. 396.

¹¹⁵² Roman Aftanazy, t. 3, p. 237–242.

3.3. Valgomojo planinės ir erdvinės kompozicijos įvairovė

XIX a. II p. valgomojo planinės ir erdvinės kompozicijos ypatumai išliko tokie patys kaip ir ankstesčiau, todėl didelių pokyčių nebuvo. Galima būtų įvardyti keletą naujų veiksnių, kurie lėmė nežymius valgomojo dydžio ir formos pokyčius – tai dažnesnis valgomojo patalpos naudojimas, nauji technologiniai ir inžineriniai sprendimai bei istorizmo estetikos padiktuotas įvairesnis pastato, vidaus erdvių tūrių ir baldų formų modeliavimas. Šis skyrius skirtas apžvelgti, kaip pasikeitė valgomojo planinė ir erdvinė kompozicija, aptarti kelių valgomųjų rūmuose buvimo atvejus bei užkandžiavimą ne valgomajame.

Valgomojo padėtis pasaulio šalių atžvilgiu. XIX a. II p.–XX a. pr. išlieka aktualūs 1865 m. anglų architekto R. Kerro veikale „Kilmingojo namas“ išdėstyti siūlymai valgomajame vengti vakarinės saulės ir planuoti patalpą šiaurės, rytų ar pietryčių kryptimi¹¹⁵³. Anglijos Menų ir amatų sąjūdžio Vokietijos imperijoje šalininkas ir propaguotojas architektas Hermannas Muthesius (1861–1927) 1904–1905 m. išleido trijų tomų solidų veikalą „Angliškas namas“ (*Das Englische Haus*), kuriame vienas skyrius buvo skirtas išskirtinai valgomojo kambario planavimui¹¹⁵⁴. Šiame veikale pakartotos R. Kerro siūlytos specifinės valgomojo planavimo rekomendacijos, jame valgomąjį siūloma atgręžti į rytinę pusę.

Tačiau vietinių architektų ir kilmingųjų saulėtas valgomasis negąsdino. Pavyzdžiui, 1882 m. S. Szafarkiewiczus valgomąjį patarė projektuoti vakarinėje pusėje (virtuvę ir spįžarnę – šiaurinėje, ir siūlė nepamiršti įrengti pakankamai rūsių ir palėpių)¹¹⁵⁵, o 1896 m. Z. Czatoryskis valgomąjį bei kitus gyvenamuosius kambarius siūlė suplanuoti pietinėje pusėje (kredensą, spįžarnę, virtuvę bei tarnų kambarius – šiaurinėje)¹¹⁵⁶. Tokia valgomojo planavimo pasaulio šalių atžvilgiu įvairovė pastebima ir Lietuvos dvaruose.

Atlikus tyrimą nustatyta, kad XIX a. II p.–XX a. pr. valgomojo įrengimo atvejai į vėsiąją, šiaurės, šiaurės-rytų ar šiaurės-vakarų (10) buvo dažnesni nei į malonią pusryčių metui rytinę / pietyrinę (6) arba šiltąją pietų / pietvakarių / vakarų (7) puses (2 priedas). Palyginus šiuos duomenis su ankstesniojo laikotarpio, įmanu teigti, kad vėsiąji pusė valgomojo kambariui tapo priimtinesnė. Dar XVIII a. Ch. E. Brisaux siūlytas valgomojo atgręžimas į sodą išliko aktualus. Tyrimo metu nustatyta (3 priedas), kad XIX a. II p.–XX a. pr. valgomieji dažniausiai projektuoti sodo pusėje (13), rečiau langus atgręždavo į kiemą (8), tačiau esant kampinei patalpai pro langus buvo matomas tiek kiemas, tiek sodas (4).

Valgomojo aukštas. XVIII a. II p. valgomieji dažniausiai buvo suplanuoti antrame aukšte, XIX a. I p. jau rečiau, o XIX a. II p. valgomasis antrame aukšte projektuotas itin retai (4 priedas). Iš 21 analizuoto atvejo tik 5 valgomieji aptikti antrame aukšte, tačiau du iš jų

¹¹⁵³ Robert Kerr, p. 181.

¹¹⁵⁴ Hermann Muthesius, *Das Englische Haus*, t. 1–3., Berlin, 1904–1905.

¹¹⁵⁵ *Inżynierja i Budownictwo*, 1882 m. t. III p. 57–49 (Nr. 5).

¹¹⁵⁶ Zygmunt ks. Czatoryski, *O stylu krajowym w budownictwie wiejskiem*, Poznań: Księgarnia J. K. Żupańskiego, 1896.

turėjo įrengtus erdvius balkonus (Baltoji Vokė, Lentvaris). Kituose objektuose valgomieji įkurti pirmame aukšte, turėjo terasas (Plinkšės, Trakų Vokė, Lančiūnava) ar tiesioginį išėjimą į žiemos sodą (Kretinga, Palanga, Rokiškis). Tokios terasos ir žiemos sodai galėjo būti tarsi neformalios valgymo vietos¹¹⁵⁷. Valgymo oranžerijoje praktiką atskleidžia XX a. pradžios Stanislovo Kosakovskio nuotraukos (15a il.), kurios rodo, kad Vaitkuškio dvaro oranžerijose šventės rengtos tiek šaltuoju, tiek šiltuoju metų laiku (15b il.). Taip pat valgyti galėjo įvairiuose sodo statiniuose – altanose, paviljonuose. Jų įvairovę atskleidžia Volmerių Vėžaičių dvaro parko XIX a. pab. fotografijų albumas¹¹⁵⁸: kai kurių jame užfiksuotų statinių viduje matomi stalai ir suolai¹¹⁵⁹, pritaikyti valgymui, neabejotinai šiai funkcijai ir naudoti.

Valgomojo dydis ir forma. Ankstyvieji valgomieji buvo naudojami ir kitoms reikmėms, o valgoma galėjo būti ir kitose namų erdvėse. XIX a. tampa vis labiau įprasta visus dienos valgius patiekti valgomajame. XIX a. I p. dvarininkų dienos ritmą ir bendras taisykles bajorėms skirtame veikale aptarusi K. Potocka-Nakwaska, ragino atsisakyti blogo įpročio valgyti pusryčius miegamajame ir patarė suaugusiems ir vyresniems vaikams susirinkti kartu į valgomąjį pusryčiauti. Autorė mini veiklą pusryčių metu, pateikia angliškų pusryčių serviruotės aprašymą¹¹⁶⁰, tačiau apie atskirą pusryčių kambarį, kuris minimas to laikotarpio anglų architektūros teorijos veikaluose¹¹⁶¹, neužsimena. Toks atskiras pusryčių kambarys tyrimo metu nebuvo aptiktas. Yra žinoma, kad Pšezdzieckiai XX a. pr. valgomajame pusryčius valgė 9 val., pietus 14 val., o vakarienę 21 val.¹¹⁶², taigi šiam kasdieniam valgymo ritualui išties reikėjo patogaus valgomojo.

Nauji inžineriniai šildymo sprendimai darė valgomąjį patogesnį bei keitė įprastą formą. Rūmuose esant centriniam šildymui nebeliko krosnių (Rokiškis, Trakų Vokė, Palanga), kurių didžiuosiuose valgomuosiuose būdavo net dvi. Karštu vandeniu šildomi radiatoriai įtaisyti po langais, rūmuose įrengtos katilinės¹¹⁶³ (26.1 schema, 39f il.). R. Kerro išsamiai aptartas valgomojo įrengimas ir apstatymas (17 schema), aptariamai moderniausi techno-

¹¹⁵⁷ Baltosios Vokės dvaro rūmų terasa, XIX a. 4 deš., LMAVB RSS, Fg.1–1253 3, 1 albumas; Pietūs Vaitkuškio dvaro terasoje (*Obiad na werandzie*), aut. Józef Krajewski, 1895 m., ČDM. Ta–5196 36, p. 506; Vaišės Vaitkuškio dvaro terasoje (*Przy stole z X. Radziwillami. X. Janusz trzyma melona*), aut. Józef Krajewski, 1896–06–30, ČDM. Ta–5202 49, p. 986; Vaišės Vaitkuškio dvaro terasoje (*Przy stole. X. Janusz trąca się czekoladą z hr. Zofją Kossakowską*), Józef Krajewski, 1896–06–30, ČDM Ta–5202 50, p. 987; Sofija Tiškevičienė su dukra Marija Tiškevičiūte, marčia Marija Tiškevičienė ir anūkėmis, XX a. 2 deš., KM GEK 17165.

¹¹⁵⁸ Vėžaičių dvaro parko albumas (*Wieżajcie widoki z parku*), ŽAM GEK 28391.

¹¹⁵⁹ Vėžaičių dvaro pastato terasa, ŽDM GEK 5036; Vėžaičių dvaro parko albumas. Parko altana, ŽAM GEK 28391/13.

¹¹⁶⁰ Karolina Nakwaska, p. 26, 170–194, 242.

¹¹⁶¹ Robert Kerr, p. 106.

¹¹⁶² Rokiškio dvaro darbininkų prisiminimai, RKM 70 (1)–A, p. 41.

¹¹⁶³ Katilinės vieta (*Rauchkammer*) pažymėta Tiškevičių Kretingos atnaujinimo projekte cokoliniame aukšte, in: Kretingos grafo Aleksandro Tiškevičiaus rūmų planas, KRKM GEL 11915; Palangos dvaro sodybos rūmų komunikaciniai įrenginiai (orig. saugomas Prūsijos valstybės kultūros paveldo slaptajame archyve, publikuota in: *Grafų Tiškevičių Palangos rūmai. Architekto Franzos Heinricho Schwechtenso brėžiniai ir piešiniai*, p. 26.

loginiai šildymo ir maisto tiekimo pasitelkiant maisto keltuvą aspektai¹¹⁶⁴. Tačiau židinyse išliko, tik įgijo naują, veikiau simbolinę ir dekoratyvinę paskirtį (Rokiškis, Trakų Vokė). Angliško namų ir valgomojo planavimas su moderniais įrenginiais neblėso ir XX a. pradžioje. Pavyzdžiui, H. Muthesiuso veikale „Angliškas namas“¹¹⁶⁵ išlieka aktualios R. Kerro siūlytos specifinės valgomojo planavimo rekomendacijos. Buvusiose ATR žemėse leistoje periodikoje, kaip anksčiau minėta, nemaža dalimi remtasi britų architektų praktika.

Aptariamuoju laikotarpiu rekomenduojamas valgomojo dydis išliko panašus koks buvo ir XVIII a. II p.–XIX a. I pusėje (5 priedas). Pavyzdžiui, Varšuvos periodiniame leidinyje „Inżynierja i statyba“ 1882 m. S. Szafarkiewiczus¹¹⁶⁶ dvaro rūmų valgomąjį siūlė planuoti 4–5 m pločio ir 7–6 m ilgio, pailgą, kad vienoje eilėje būtų galima išdėstyti kuo ilgesnį stalą. Lubų aukštis siūlytas tarp 3,4 ir 3,8 metrų. Tokios valgomojo proporcijos beveik nesiskiria nuo B. Podčasinskio (1851), N. Rougeto (1828) ar M. Knakfuso (1775) siūlytų valgomojo matmenų (6 priedas).

Svarbią įtaką valgomojo dydžiui darė ir baldų formos. XIX a. II p. išaugo kredenso dydis, jis galėjo būti itin didelis (Trakų Vokė, Plinkšės, Šešuoliai I, Rokiškis) ir reikalauti papildomo projektuotojų dėmesio. Stalas išliko platus, pavyzdžiui, stačiakampio Alantos ištraukiamo stalo plotis – 1,27 m (49ba il.), Rokiškio – 1,38 m (49h il.). Abu stalai turėjo teleskopinį mechanizmą, leidžiantį stalą pailginti iki 3 ir daugiau metrų. Pavyzdžiui, Alantos stalo plotis ištraukus siekia apie 3,2 metro. Kėdžių matmenys nekito, tačiau istorizmo interjeruose sugrįžo šeimininko kėdė, kuri paprastai išsiskyrė dydžiu ir forma. Valgomojo vietų skaičių gali atspindėti ir dvaruose turėti servizai. Pavyzdžiui, Astravo Tiškevičių 1872 m. kredenso inventoriuje minimas sidabruotas servizas, skirtas ~32 asmenims¹¹⁶⁷, galėjo nesunkiai sutilpti 12 m ilgio šių rūmų valgomajame, kuriame prie vieno ilgo ~8,5 m stalo galėjo tilpti apie 24–36 asmenys. Kartais kredenso inventoriuje minimi pietų servizai vargiai sutilptų ant valgomojo stalo. Pavyzdžiui, Tiškevičių Raudondvario valgomasis buvo vidutinio dydžio (7,34×9,35 m), kuriame prie vieno stalo galėjo patogiai susėsti tik iki ~28 asmenų, tačiau kredenso inventoriuje minimi įvairūs 36–48 asmenims skirti servizai¹¹⁶⁸. Palangos Tiškevičiai turėjo servizą, skirtą šešiasdešimčiai asmenų¹¹⁶⁹, kuris taip pat nebūtų sutilpęs ant stalo net ir labai dideliame Palangos rūmų valgomajame (4,8×13,4 m). Valgytojų aptarnavimas prie stalo taip pat turėjo įtakos valgomojo dydžiui ir formai.

Europoje XIX a. keitėsi svečių prie stalo aptarnavimo būdas. M. Girouardas atkreipia dėmesį, kad XIX a. Europoje pasikeitęs patarnavimo tipas iš *service à la française* į *service*

¹¹⁶⁴ Robert Kerr, p. 91–99.

¹¹⁶⁵ Hermann Muthesius, 1904–1905.

¹¹⁶⁶ *Inżynierja i Budownictwo*, 1882 m. t. III p. 57–49 (Nr. 5)

¹¹⁶⁷ Tiškevičių Astravo dvare esančio kredenso inventorių, 1872 m., LVIA, f.716, ap. 3, b. 1161.

¹¹⁶⁸ Maisseno porceliano su medžioklės scenomis 42-iems asm., Sevro porceliano su herbu 42-iem asm., Berlynietiškas stalo sidabras su herbu 48-iems asm., įvairios taurės 36-iems asm. in: Raudondvario dvaro inventorių, 1876 m., l. 110, 101, 113v.

¹¹⁶⁹ *Grafų Tiškevičių Palangos rūmai. Architekto Franzos Heinricho Schwechteno brėžiniai ir piešiniai*, p. 10.

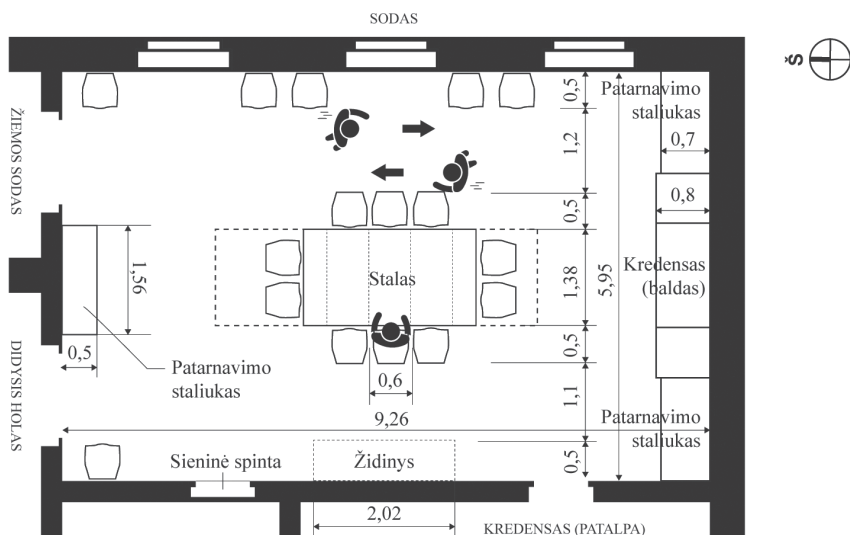
à la ruse¹¹⁷⁰ leido sumažinti personalo skaičių, kuris teoriškai turėjo daryti įtaką valgomojo sumažėjimui, tačiau praktikoje valgomasis Anglijoje nesumažėjo, paprotys planuoti valgomąjį tokio paties dydžio kaip salonas išliko, o ypatingoms išskilmėms laikytasi papročio kiekvienam svečiui priskirti atskirą liokajų¹¹⁷¹. Apskaičiavus Lietuvos aukščiausiojo sluoksnio kilmingųjų valgomojo plotų kaitą (8 priedas), tyrimas rodo, kad valgomojo kambario bendro ploto vidurkis XVIII a. vid.–XX a. pr. nežymiai, tačiau kito – valgomieji mažėjo, tačiau patogiam funkcionavimui aktualus patalpos plotis kito labai nedaug, todėl sieti su liokajų mažėjimu ir pakitusiu aptarnavimu nebūtų galima.

XIX a. II p.–XX a. pr. siauresni nei 5 m ar nedaug platesni valgomieji, kaip ir anksčiau, taip pat buvo nedažni (Palanga, Kretinga, Šalčininkai). Šiuo laikotarpiu dažniausi išliko platūs 5,6–7,7 metro valgomieji. Palyginus visų tirtų objektų duomenis, galima teigti, kad aukščiausiojo sluoksnio Lietuvos kilmingųjų valgomųjų plotis XVIII a. vid.–XX a. pr. svyravo nuo 5,75 iki 7,7 m ir viršijo architektūros teorijoje siūlomus minimalius patogaus valgomojo keliamus standartus. Valgomojo ilgis, kaip ir anksčiau, priklausė nuo šeimininko asmeninių ambicijų, svyravo tarp 5 m ir beveik 19 m (7 priedas). Tokių didžiausių valgomųjų savininkai buvo didikų palikuonys: Tiškevičiai Kretingoje ir Palangoje, Lenskiai Baltojoje Vokėje, Potockiai Zypliuose ar Druckiai-Liubeckiai Ščiutine. Šių savininkų valgomuosiuose prie vieno stalo patogiai galėjo susėsti 40–60 svečių.

Valgomojo lubų aukštis XIX a. II p.–XX a. pr. buvo 4–5 metrai ir paprastai priklausė nuo patalpos dydžio. Tik vieno objekto – Zyplių dvaro rūmų – valgomojo lubos buvo kiek žemesnės nei 4 metrai. Tai galėjo lemti sprendimas atnaujinant ankstesnįjį klasicistinį pastatą neaukštinti perdengimo. Tačiau perstatant Trakų Vokės dvaro rūmus lubos pasiekė net 5,74 metrus. Tai būtų aukščiausios valgomojo lubos, aptiktos tiriant XIX a. II p.–XX a. pr. interjerus, ir gerokai lenkė kitus panašaus dydžio (Palanga, Ščiutinas) ar net didesnius (Baltoji Vokė, Kretinga) valgomuosius. Toks sprendimas turėjo būti neogotikinio stiliaus valgomojo sumanymo dalis – siekta kurti pageidaujamą *style cathédrale* efektą. XIX a. II p.–XX a. pr. valgomojo lubų altitudės grindų atžvilgiu vidurkis yra 4,37 m (9 priedas), o patalpos tūrio vidurkis – 392 m³ (10 priedas). Palyginus XIX a. II p.–XX a. pr. valgomojo lubų aukštį su ankstesniojo etapo, imanu teigti, kad valgomojo lubos tapo aukštesnės, tačiau sumažėjus patalpos plotui patalpos tūris išliko beveik toks pats.

¹¹⁷⁰ *Service* – patiekalų grupė formalių pietų metu. Pagal patiekalų patekimą svečiui skirstoma į prancūziškąjį (*service à la française*) ir rusiškąjį (*service à la ruse*). Prancūziškojo metu visi patiekalai patiekiami ant stalo vienu metu, paprastai švenčių metu buvo 3–4 patiekimai, patiekalus svečiams pasiūlydavo liokajai. Šis aptarnavimo būdas naudotas iki ~1870 m. Nuo XIX a. pr. Europoje plito rusiškasis aptarnavimo būdas, kurio metu patiekalai tiekiami paeiliui, ant stalo nededami (šiandien dažniausiai naudojamas aptarnavimo būdas). Daugiau: *Larousse gastronomie. The world's greatest culinary encyclopedia*, New York: Clarkson Potter, 2009, p. 957–958.

¹¹⁷¹ Mark Girouard, p. 267–318.

29 schema. Rokiškio dvaro rūmų valgomojo funkcinė analizė¹¹⁷².

Kaip funkcionavo XX a. pr. valgomasis, atskleidžia Rokiškio dvaro rūmų pavyzdys. Išsaugoti beveik visi autentiški valgomojo kambario elementai: kredensas, servantai, stalas, židiny, neišliko tik kėdės, tačiau jos buvo atkurtos remiantis ikonografinė medžiaga. Tai leidžia fiziškai susipažinti su objektais erdvėje, sudaryti tikslią valgomojo schemą (29 schema) ir įvertinti, kaip valgomojo planavimo teorija buvo taikoma praktikoje. Atlikus funkcinę interjero analizę, galima teigti, kad Rokiškio dvaro valgomasis buvo suplanuotas patogiai: per visą trumposios sienos plotį numatyti kredensas su dviem servantais, priešingoje pusėje – trečiasis servantas, reikalingas efektyviam liokajų darbui, prie sienų palikta 0,5 m kėdėms, iš visų stalo pusių paliktas platus 1,2 m praėjimas, kuriame nesunkiai gali prasilenkti du patarnautojai. Esant poreikiui stalas galėjo būti pailgintas iki 4,6 m, ir prie jo patogiai galėjo sutilpti 16 svečių (liokajus mini valgomajame buvus daugiau nei 20 kėdžių¹¹⁷³). Siekiant išlaikyti simetriją, kaip kompozicinė atsvara kredenso durims, buvo įrengta sieninė spinta. Valgomasis turėjo jungtis su didžiuoju holu, žiemos sodu ir kredensu, trys langai orientuoti į rytus, pro langus atsivėrė malonus sodo vaizdas. Taip pat galima teigti, kad Rokiškio dvaro valgomasis buvo suplanuotas moderniai: rūmuose buvo įrengtas centrinis šildymas, tad krosnių valgomajame nebuvo, tačiau suplanuotas židiny atliko vėdinimo, momentinio šildymo, papildomo apšvietimo bei simbolinę-dekoratyvinę funkciją.

¹¹⁷² Pagal esamą situaciją schemą sudarė Marius Daraškevičius, 2019 m.

¹¹⁷³ Jono Petruolio, gyv. Rokiškio raj. Šilalio km, gim. 1895 m. Siesikų km., Pandikio valsč. buv. Rokiškio dvaro grafo liokajaus (tarno) prisiminimai. Tarnavo 1926–1938 m. in: Rokiškio dvaro darbininkų prisiminimai, RKM 70 (1)–A, p. 41.

Toks gerai suplanuotas, kompaktiškas valgomasis turėjo būti patogus kasdieniam naudojimui. Todėl nestebina, kad ir toliau Lietuvos kilmingųjų dvarų rūmuose išliko praktika planuoti vieną valgomąjį. Tik keliuose objektuose buvo aptikti mažieji ir didieji valgomieji.

Didysis ir mažasis valgomasis. XIX a. II p.–XX a. pr. interjerų tyrimo metu gauti duomenys rodo, kad ir šiuo laikotarpiu nebuvo paplitusi praktika rūmuose įrengti kelis valgomuosius. Didžioji dalis tirtų objektų turėjo vieną pagrindinį, reprezentacinį, valgomąjį (5 priedas). Antrasis valgomasis buvo aptiktas vos keliuose XVIII. vid.–XIX a. vid. rūmuose (Sapiegų Antakalnis, Belvėderis), o šiuo laikotarpiu jų identifikuota kiek daugiau (Bistrampolis, Naraulia, Kretinga, Taujėnai).

Tyrimo metu aptikti vos keli objektai, kuriuose buvo įrengtas mažasis valgomasis. Kretingos dvaro sodybos rūmuose jis buvo Dancigo stiliaus¹¹⁷⁴, deja, nepavyko identifikuoti šios patalpos vietą rūmuose. Išlikusios Kretingos dvaro Dancigo stiliaus septynios valgomojo kėdės galėjo stovėti šiame mažajame valgomajame. Kitame objekte, Taujėnų dvaro rūmuose, mažasis valgomasis¹¹⁷⁵ buvo įrengtas vestibulio kairėje, už salono. Mažąjo valgomojo ir šalia jo esančio salono funkcija atspindi vėlyviausią dvaro planavimo ir gyvavimo etapą ir skirta privatiems šeimos poreikiams, kasdieniam gyvenimui, nes reprezentaciniai salonai, pokylių salė liko ankstesniame dešiniajame rūmų sparne. Mažasis valgomasis išties nebuvo mažas – plotas siekė 47,45 m², jame patogiai galėjo išsitenkti platus stalas, kredensas, kėdės prie sienų bei liko pakankamai vietos liokajams judėti (7.3×6.5 m), taigi net ir mažasis valgomasis buvo patogus specifinei patalpos funkcijai.

Kaip ir ankstesniuoju laikotarpiu retai aptinkamas mažasis valgomasis, panašu, kad atskleidžia nepakitusį paprotį tam tikromis neformaliomis progomis valgyti gyvenamajame kambaryje. 1882 m. archit. A. Niemewskis, pateikdamas nedidelių dvaro rūmų projektą, siūlo įrengti valgomąjį, kurį įvardija ir kaip kasdienį gyvenamąjį kambarį su žiemos sodu (38e il.). Nors šis namo projektas skirtas ne didikams, o vidutiniams dvarininkams, tačiau panašu, kad ir aukščiausiojo sluoksnio Lietuvos kilmingieji gyvenamąjį kambarį naudojo kaip kasdienį valgomąjį. Pavyzdžiui, Palangos dvaro rūmuose (26.2 schema) grafų Tiškevičių šeima kasdien valgė raudonajame salone¹¹⁷⁶ (*Wohnzimmer*). Ši patalpa, atitinkanti gyvenamąjį kambarį (*bawialnia*), buvo įsiterpusi tarp formalaus salono ir formalaus didžiojo valgomojo. Zabielių Labūnavos dvaro rūmuose gyvenamieji kambariai buvo pirmame aukšte, kuriame atskiros valgomojo nebuvo [39d il.]. Tikėtina, kad šeima kasdien galėjo pietauti taip pat gyvenamajame kambaryje. Tai leidžia spręsti kambario lokaciją: kambarys įkomponuotas kaip kasdienio gyvenimo centras tarp ponios privataus apartamento, vaikų ir auklės apartamento, žiemos sodo, taip pat turėjo patogią tiesioginę jungtį su šonine tarnybine laiptine bei virtuve cokoliniame aukšte. Valgomojo ir gyvenamojo kambario funkcijos sujungimo tradicija XIX a. buvo paplitusi visoje Europoje, pavyzdžiui,

¹¹⁷⁴ Roman Aftanazy, t. 3, p. 237–242.

¹¹⁷⁵ Roman Aftanazy, t. 4, p. 383.

¹¹⁷⁶ Grafų Tiškevičių Palangos rūmai. Architekto Franzo Heinricho Schwechteno brėžiniai ir piešiniai, p. 10.

apie tokią gyvenamojo ir valgomojo (*Parlour Dining Room*) bendrą funkciją rašė minėtasis R. Kerras¹¹⁷⁷. Šis autorius, kalbėdamas apie anglų kilmingųjų dvarų papročius XIX a., taip pat atkreipia dėmesį, kad kasdieniai pietūs galėjo būti patiekiami prie to paties stalo, kuriame dienos metu darbavosi šeimininkas. Lietuvos dvarų rūmuose tokios patalpos galėjo būti kabinetas ir kanceliarija: antai Biržuvėnų dvaro rūmuose už kabineto buvo mažasis valgomasis, kuris kartu vadintas ir kanceliarija¹¹⁷⁸.

Tyrimo metu aptikti tik trys objektai, kuriuose įrengti antrieji, didieji, valgomieji. Didžiajam valgomojo kambariui galiojo tokie patys planavimo aspektai kaip ir valgomojo kambariui, kurio pavyzdžiai buvo aptarti ankstesniuose poskyriuose. R. Kerras, aptardamas didžiojo valgomojo ypatumus, atkreipė dėmesį į išskirtinį patalpos dydį, meninę programą ir rekomendavo skirti ypatingą dėmesį patarnavimo patalpoms, siūlė numatyti vieną ar kelias erdvas kredenso patalpas (*Butlery pantry, Service room*), taip pat rekomendavo vengti vakarinės saulės, kuri gali peršildyti svarbaus vakarinio renginio patalpą¹¹⁷⁹. Pirmajame pavyzdyje, Kretingos dvaro sodybos rūmuose, R. Aftanazy mini buvus tris valgomuosius, tarp jų ir didžiąją valgomojo salę, kurios vietą padeda atsekti interjero nuotrauka¹¹⁸⁰ ir XX a. pr. rūmų išplėtimo projektas¹¹⁸¹. Didžiojo valgomojo salė (78 m²) buvo pirmame, pagrindiniame aukšte, suformuota dalyje žiemos sodo, jos visi langai išėjo į likusią žiemos sodo erdvę. Nors salė ilga (18,84 m) bei su aukštomis lubomis (4,27 m), tačiau siaura (4,15 m). Puotų metu, kuomet reikalauta gerokai daugiau liokajų nei įprastai, ši patalpa turėjo būti nepatogi. Antrajame pavyzdyje, Zyplių dvaro sodybos rūmuose, po 1898–1901 m. atnaujinimo buvo įrengta didelė salė. Tikėtina, ši patalpa atliko didžiojo valgomojo funkciją, nes valgomasis buvo ištis nedidelis (37,46 m²) ir negalėjo sutalpinti daug svečių. Spėjamas didysis valgomasis buvo beveik du kartus didesnis (63 m²), tačiau vėlgi nebuvo platus (4,96 m, jame tarp sėdinčiųjų prie stalo ir prie sienos sustatytų servantų galėjo praeiti tik vienas liokajus), tačiau buvo ilgas – siekė 12,72 metro. Nors abu šie valgomieji buvo siauri ir atitiko minimalius architektūros teorijoje valgomojo pločiui keliamus reikalavimus, tačiau patalpos proporcijos nebuvo harmoningos. Trečiasis pavyzdys – tai jau anksčiau aptartas 1850 m. pastatytų Naraulios dvaro rūmų didysis valgomasis, kuris buvo įrengtas tik XX a. pradžioje¹¹⁸² (40-o il.). Kaip ir XVIII a. II pusėje, taip ir vėliau tai buvo būdinga tik didikų palikuonims (Tiškevičiai, Potockiai, Horvatai), kurie aptariamuoju laikotarpiu išsaugojo galią ir turtus, leidusius jiems įsirengti reprezentatyvius itin didelius valgomuosius.

Nesant didžiojo valgomojo, galėjo būti valgoma ir šokių salėse. Dar XVIII a. Prancūzijos architektūros teorijoje užsimenama, kad didelių vakarienių metu, kuomet valgomasis per mažas, salė gali atlikti ir valgomojo funkciją, todėl prie jos būtina įrengti kredenso patalpą

¹¹⁷⁷ Robert Kerr, p. 99–103.

¹¹⁷⁸ Roman Aftanazy, t. 3, p. 192.

¹¹⁷⁹ Robert Kerr, p. 181.

¹¹⁸⁰ Pokylis Kretingos dvaro rūmuose, XX a. 4 deš. než. fotografas, KM GEK 26538.

¹¹⁸¹ Kretingos grafo Aleksandro Tiškevičiaus rūmų planas, KRKM GEL 11915.

¹¹⁸² Daugiau: Анатолий Николаевич Кулагин, p. 113; Roman Afatanzy, t. 1, p. 105–116.

(29h il.). Manytina, kad ir Lietuvos kilmingųjų dvarų rūmuose tokia praktika egzistavo, ir kaip didieji valgomieji išskirtinėmis progomis galėjo būti ir šokių salės. Nors šokių salės buvo daugelyje rūmų, tačiau plačiau apie jų panaudojimą valgymo paskirčiai galima kalbėti tik keliais atvejais. Pavyzdžiui, Renavo dvaro valgomasis buvo nedidelis, todėl šokių salė, didžiausia patalpa rūmuose (12,4×6,97 m), galėjo tarnauti ir kaip valgomasis. Taip teigti leidžia šalia šokių salės įrengtas kredensas. Galbūt ypatingomis progomis valgomuoju virsdavo ir didysis holas Čapskių Beržėnuose. Apie tokią funkciją leidžia kalbėti vėlyvuoju periodu jame stovėjęs masyvus drožinėtas kredensas¹¹⁸³.

Apibendrinant visą tiriamąjį laikotarpį (XVIII a. II p.–XX a. pr.), reikia pastebėti, kad specializuotų valgomųjų (didžiojo, mažojo) klausimas Lietuvos aukščiausiojo sluoksnio kilmingųjų dvaruose išlieka probleminis. Pavieniai pavyzdžiai rodo jų egzistavimą, tačiau liudija veikiau atskiras išimtis nei bendrą sluoksnio tradiciją. Kasdienio valgymo praktika ne valgomajame (gyvenamajame kambaryje, kanceliarijoje) taip pat gyvavo, ir tai galėtų būti atskira tema tolesniems tyrimams. Taip pat apčiuopta labiau pramoginio, sezoninio pobūdžio puotavimo gamtinėse aplinkose (terasose, žiemos soduose, oranžerijose, paviljonuose) praktika, kuri taip pat konkuravo su valgomuoju. Šių erdvių klausimas nors ir nėra šio tyrimo tikslas, tačiau svarbus tiek valgomojo planavimo, tiek ir interjero dekoravimo aspektu.

3.4. Valgomojo interjero specifiškumas: tarp tautiškumo ir tarptautiškumo, tarp masiškumo ir unikalumo

XIX a. II pusėje valgomojo interjero stilių pasirinkimo repertuaras išliko panašus kaip ir XIX a. viduryje. Toliau plito gotikos ir renesanso stilius interpretuojantys valgomojo interjerai, rečiau – neoklasikiniai ar pavieniais atvejais – neoromaniniai ar neorokoko bruožų turintys valgomieji. Tokią stilių įvairovę populiarino specializuoti leidiniai, įrangos puošybos elementus prieinamesnius platesniam ratui darė pramonės perversmo technologiniai pasiekimai, fabrikinė gamyba. Tačiau prabangos prieinamumas pažadino ir priešingą aukščiausiojo sluoksnio kilmingųjų poreikį – rinktis vienetinį amatininkiską, rankų darbo interjerą. XIX a. pab.–XX a. pr. Lietuvos kilmingųjų dvarų rūmų valgomojo interjeruose plėtojami nauji Dancigo ir Zakopanės stiliai, kuriems būdinga puošyba rankų darbo medienos dirbiniais, o XX a. pr. juos papildė taip pat natūraliu medžiu dekoruoto modernio stiliaus interjero sprendiniai. Moderno interjerai sekė tarptautines tendencijas, o Dancigo ir Zakopanės stiliams buvo svarbu lokalios tautiškumo paieškos. Nors užuominų į savitumo ieškojimus valgomojo erdvėje būta jau romantizme (Žiličiai), tačiau dėl ypač sudėtingų kultūrinių ir socialinių aplinkybių XIX a. II p. ši tema tapo dar svarbesnė.

¹¹⁸³ Beržėnų dvaro kredensas, Jono Dvairiško nuotr., 1935-02-04, ŠAM Neg. Nr. 1768; Roman Aftanazy, t. 3, p. 184–188.

Šiame skyriuje bus analizuojamas 23 valgomojo interjerų specifiškumas. Istorizmo valgomojus iškilniausiai reprezentuoja Nesvyžius, Trakų Vokė ir Užutrakis. Papildomos informacijos teikia Kretingos, Palangos, Ščiutino, Raudonojo Kranto, Zyplių, Žaludko, Baltosios Vokės, Alantos, Biržuvėnų ir Beržėnų valgomieji. Tautinių stilių raiška atsiskleidžia Vaitkuškyje, Lyduokiuose ir Rokiškyje, papildomų duomenų teikia Meikštų, Pajuosčio dvarų rūmų valgomieji. Moderno stilius geriausiai atsiskleidžia trijose Komarų rezidencijose – Raguvėlėje, Baisogaloje ir Gelgaudiškyje, taip pat papildo Šešuolėlių I ir Didžiosios Berestavicos valgomojo atvejai.

3.4.1. Įranga

Šiame poskyryje analizuojami valgomojo interjero elementai: grindų dangos, durys ir šildymo įranga – krosnys, židiniai ir centrinis šildymas.

Grindų dangos. Aptariamuoju laikotarpiu parketas valgomajame išliko pagrindiniu grindų dengimo būdu. Rusijos imperijoje išaugusio parketo paklausą atspindi 85 stambūs parketo gamintojai, veikę XX a. pradžioje¹¹⁸⁴. Vienas iš parketų fabrikų, kuris XIX a. II pusėje buvo stambiausias regione, veikė Verkių dvare¹¹⁸⁵. Jį XX a. pr. aplenkė Tiškevičiams priklausantis miško kirtimo įmonės ir garu varomo parketo fabriko susivienijimas¹¹⁸⁶. Be šių gamintojų parketo grindis Vilniuje taip pat gamino staliai, buvo įvairių prekeivių, siūliusių atvežtinį parketą, pavyzdžiui, iš Voluinės gub. buvo tiekiamas Felikso Malinowskio „Tajkury“ fabriko (nuo 1882 m.) parketas¹¹⁸⁷. Šis gamintojas turėjo būstinę ir Varšuvoje, taigi galėjo būti žinomas Varšuvoje dirbusiems architektams, kurie projektavo dvarų rūmus Lietuvos kilmiečiams.

Aptariamuoju laikotarpiu valgomajame išliko tradicija kloti paprastesnį, mažiau sudėtingo rašto parketą nei salone. Parketo raštas, priklausomai nuo valgomojo dydžio, turėjo skirtingą piešinį. Nesvyžiaus didžiojo valgomojo (43a il.) grindis dengė didelio formato įstrižai pasukti kvadratai, o mažajame valgomajame jie kloti nepasukti (40a il.), nuotraukose matomas raštas panašus į Versalio parketą (*Parquet de Versailles*¹¹⁸⁸). Gelgaudiškio moderno stiliaus valgomajame taip pat dėtas tradicinis skydinis parketas (43e il.), tačiau piešinys paprastesnis. Zyplių valgomajame taip pat būta raštuoto skydinio ažuolinio parke-

¹¹⁸⁴ Remdamasis Rusijos fabrikų ir įmonių surašymu ši skaičių nustatė A. Solovjovas, *op. cit.* Dalia Klajumienė, p. 520.

¹¹⁸⁵ Apie fabriko veikimą rašoma 1887 m. išleistame Rusijos imperijos fabrikų žinyne, in: Dalia Klajumienė, p. 523.

¹¹⁸⁶ Dalia Klajumienė, p. 525–527.

¹¹⁸⁷ *Ibid.*

¹¹⁸⁸ Versalio raštui būdingas lentelių klojimas įstrižai kvadrato skyde, kuris primena pinto krepšio pynimą. Prancūzijoje XVII a. pradėjo naudoti parketą, o parketo projektams Versalio pilyje sukurti naudotasi Sebastiano Serlio (1475–1554) ir A. Palladio darbais. Sukurti parketai tapo pirmavaizdžiu XVII–XVIII a. Prancūzijos pilyse klotiems parketams ir darė įtaką kitų Europos dvarų rūmų parketų raštams. Daugiau: Fatos Miralay, “The Interpretation of Architectural Objects in Plastic Arts, “Encaustic Tiles in Cyprus”, in: *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, t. 51, 2012, p. 29–37..

to¹¹⁸⁹, sudėto įstrižai (43f il.). Istorizmo interjere pasitaiko ir sudėtingesnių meniškų skydų raštų. Pavyzdžiui, Vaitkuškio Dancigo stiliaus valgomajame parketo raštą formuoja pasukti įstrižai kvadratai, kuriuos įrėmina lentelės, turinčios nusklembtus šonus, sukuriančius kesono, išprūdų, gylio efektą (43c il.). Lubų tapyba taip pat imitavo kesonus, tad kuriant grindis galbūt buvo siekta veidrodinio efekto. Visų šių skydų esmė yra kvadratų įrėminimas ir viduje esantis daugiau ar mažiau sudėtingas raštas, tačiau galėjo būti parketų ir be rėmų. Antai Lyduokių valgomajame parketą sudarė įstrižai pasukti berėmiai kvadratai, kurių lentelių kryptis buvo keičiama šachmatų lentos principu (43d il.). Panašiai sudėtos grindys buvo ir XX a. pr. atnaujintame Baisogalos valgomajame¹¹⁹⁰ (43j il.). Baltosios Vokės valgomajame parketo skydus dalijo įstriži kryžiai, kurių veržlumą suvaldė tik pasieniais per vieną skydą atitrauktas rėmas¹¹⁹¹ (43i il.). Rėmų atsisakymas, paprastumo ir natūralumo paieškos valgomąjį parketo piešinyje ryškiausiai pastebimas Zakopanės stiliaus valgomųjų interjere. Pavyzdžiui, Rokiškio valgomajame suklotas eglutės formos parketas (43h il.) – charakteringas šio stiliaus elementas (vila „Pod Jedlami“). Nors eglutės parketo raštas nebuvo naujiena ir propaguotas jau XIX a. I p. medinei grindų dangai skirtuose veikaluose¹¹⁹², tačiau anksčiau jis valgomajame nebuvo aptiktas.

Išskirtiniais atvejais valgomajame dėtas sudėtingas meninis parketas, puoštas smulkioomis intarsijomis, paprastai būdingas kitoms patalpoms, pavyzdžiui, salonui. Antai Beržėnų valgomajame buvo geometrinių kelių medienos rūšių ir spalvų smulkiais raštais inkrustuotas parketas (43b il.). Modernesnis variantas buvo Didžiosios Berestavicos valgomajame, kuriame parketo linijos formavo geometrinius prasikeičiančius kvadratus¹¹⁹³ (43g il.). Prasikeičiančių kvadratų skirtingų medienos spalvų parketas buvo suklotas ir XX a. pr. įrengtame neoklasicistiniame Naraulios didžiajame valgomajame (43k il.).

Tik viename objekte aptiktos ne medinės grindys. Antai Tiškevičių Vialos dvaro (*Віала, Вялае, Рудня*, Minsko gub.) valgomajame buvo aštuoniakampių plytelių pavidalo su jungiamaisiais keturkampiais tarpais grindys (43l il.), tačiau tiksliau nusakyti šios dangos medžiagiškumą ir koloritą negalima. Tokia grindų apdaila neabejotinai tiko neorenesansinio stiliaus valgomajame ir kūrė įtaigią istorišką aplinką.

Apibendrinant galima teigti, kad valgomajame dominavo medinės skydinio parketo grindys. Jos, kaip ir anksčiau, dažniausiai buvo nesudėtingo tradicinio parketo rašto (vad.

¹¹⁸⁹ Buv. Zyplių dvaro sodyba. Istoriniai-meniniai tyrimai. Fotofiksacija, Paminklų konservavimo institutas, 1973 m. VRVA, f. 1019, ap. 11, b. 7837, p. 20, 19 il.

¹¹⁹⁰ Buv. Baisogalos dvaro pastatų ansamblis. Ventrinių rūmų restauravimas-pritaikymas. Techninis darbo projektas. Interjerai. Architektūrinė-statybinė dalis. Paminklų konservavimo institutas, 1978 m., VRVA, f. 1019, ap. 12, b. 598.

¹¹⁹¹ Buv. Baltosios Vokės dvaras. Interjerjėro dokumentacija. Patalpų planai ir išklotinės, 1989, IDD–1, VRVA, f. 1019, ap. 12, b. 867.

¹¹⁹² Marius Wölfer, *Modell- und Musterbuch für Bau- und Möbel-Tischler. Mit 126 Tafeln.*, Basse, Quedlinburg und Leipzig, [1829], pl. 128 (Telšių kraštotyros muziejus, Inv. Nr. 2919).

¹¹⁹³ Didžiosios Berestavicos valgomasis, fot. S. K. Kosakovskis ir / arba J. Krajevskis, 1903-02-13, ČDM Ta–5238 26 p. 3838; Ibid., Ta–5238 25 p. 3837.

Versalio raštas ir jo interpretacijos). Tik pavieniais atvejais aptikti meniški parketai su intarsijomis (Beržėnai, Didžioji Berestavica, Naraulia). Be įprastų skydinių grindų atsiranda naujas, anksčiau valgomajame neaptiktas, parketo raštas – eglutė (Rokiškis). Vienintelė ne medinė grindų danga (Viala), yra išimtis.

Durys. XIX a. II p. masinė produkcija ir stilių įvairovė lėmė durų dydžių ir formų įvairovę. Tačiau kaip pasipriešinimas šiam reiškiniui plito ir tradicinės, senais metodais pagamintos durys¹¹⁹⁴. Tyrėjai atkreipia dėmesį, kad pagrindinių kambarių durys buvo ne tik puošnesnės, o tai rodė patalpos išskirtinę paskirtį, bet ir storesnės (apie 7,5 cm) nei kitų patalpų (apie 2,5 cm) – kartu jos buvo ir apsauga nuo nuolat visko besiklausančių tarnų¹¹⁹⁵.

Aptariamuoju laikotarpiu valgomajame dažnos įsprūdinės, visuomet dvivėrės durys, kurių vienas skydas paprastai dalijamas į tris dalis (Kretinga (44b il.), Vaitkuškis (44c il.), Beržėnai (44o il.), Žaludkas (44l il.), Nesvyžiaus mažasis valg. (44e il.), Baisogala (44n il.), Raguvėlė (44m il.), Zypliai (44h il.)), rečiau – keturias (Plinkšės (44g il.)). Esant itin aukštai durų angai, varstoma durų dalis galėjo būti žemesnė, tokiu atveju virš durų buvo įmontuojamas nevarstomas skydas (Vaitkuškis, Baltoji Vokė (44a il.)). Visų šių įsprūdinių durų paviršiai lygūs (neornamentuoti), dažyti derinant prie bendro interjero kolorito, natūralios medžio arba ją imituojančios faktūros. Tokių durų skydo paprastumą dažniausiai kompensuoja puošni apkala (Nesvyžiaus mažasis valg., Kretinga, Baisogala, Žaludkas, Vaitkuškis) arba portjerės (Nesvyžiaus mažasis valg., Vaitkuškis, Pajuostys, Alanta). Kartais skirtingos durų pusės derintos prie skirtingų interjerų, todėl jų puošyba skyrėsi (Šalčininkai, Plinkšės, Trakų Vokė). Pagalbinių patalpų durys neretai buvo vienvėrės ir žemesnės (Palanga, Ščiutinas, Trakų Vokė, Baisogala), jas pridengė širma (Nesvyžiaus mažasis valg.¹¹⁹⁶, Baltosios Vokės¹¹⁹⁷, Vaitkuškis¹¹⁹⁸), todėl joms turtinga puošyba buvo ne tokia aktuali.

Istorizmo interjeruose durų puošyba buvo sutelkiama pačioje varčioje. Siekiant sukurti vientisą atmosferišką istorizmo interjerą, durys turėjo būti nepastebimai įkomponuotos į visą aplinką. Štai Nesvyžiaus didžiojo valgomojo dvivėrės, įsprūdinės durys priderintos prie buazerių: kiekviena varčia turi du skydus, kurie puošti spalvotos medienos intarsijomis, kaip ir buazerių įsprūdose (44 il.). Panašaus efekto pasiekta ir Trakų Vokėje. Neogotikinio stiliaus valgomajame įsprūdinės, dvivėrės durys turėjo tris skydus, puoštus gotikiniu iškiliu trilapio ornamentu (44d, 46b il.). Panašiai ornamentuotos ir vienvėrės tarnybinės durys. Šie valgomojo durų raštai pratęsė neogotikinį gipsinės lubų iš lipdybos piešinį, taigi siekta sukurti vientisą *style à la cathédrale*¹¹⁹⁹ nuotaiką. Gotikos elementų tu-

¹¹⁹⁴ Rachel Kennedy, Treve Rosoman, p. 382–383; Stephen Collaway, Alan Powers, p. 308–311.

¹¹⁹⁵ Stephen Collaway, Alan Powers, p. 236.

¹¹⁹⁶ Mažasis valgomasis (*Niešviež, zamek, wnętrze jadalni*), IHSUJ P 017885.

¹¹⁹⁷ Roman Aftanazy, t. 4, p. 24–25.

¹¹⁹⁸ Vaitkuškio valgomasis iš salono pusės, fot. S. K. Kosakovskis ir / arba J. Krajevskis, 1894 m., ČDM, Ta–5190 28p.33(28).

¹¹⁹⁹ Apibūdinimas neogotikos stiliui XIX amžiuje.

rinčiame Beržėnų valgomajame dvivėrės lygaus skaidymo įsprūdines trijų dalijimų duris (44o il.) vainikavo laužtinio užraitinio sandriko, būdinga vėlyvojo baroko architektūrai, durų apkalą su jungtiniu herbu. Bendrame valgomųjų kontekste šis atvejis netipiškas, kūrė eklektišką valgomąjį vaizdą. Kaip kontrastas šioms durims buvo tarnybinės vienvėrės durys (44o il.). Lentvario valgomąjį durys, priešingai, nebuvo naujai pagamintos imituojant praeities stilių, o buvo įsigytos iš demontuotų Torlonia rūmų Romoje¹²⁰⁰ (44j il.). Tokias duris dvarininkų palikuonys taip ir vadino – „itališkomis“¹²⁰¹.

Nuosekliai kuriant pasirinkto stiliaus valgomąjį interjerą buvo pasitelkiamos ir netikros durys. Antai Užutrakėje valgomajame buvo suformuotos papildomos dvi netikros durys (40m il.). Jos, kaip ir tikrosios, viršutinėje skydo dalyje turėjo 12 stačiakampių veidrodėlių dalijimą. Durys į kredenso patalpą buvo taip pat dvivėrės, įsprūdinės, trijų skydų, dažytos. Toks sprendimas sukūrė vientisą Liudviko XVI valgomąjį interjero vaizdą. Lančiūnavos valgomajame dalis durų taip pat buvo netikros, jos slėpė sienines spintas (47e il.). Dvivėrės įsprūdinės dekoruotos durys turėjo priderintą apkalą (44i il.).

Senieji meistrystės būdai atgimė kuriant Rokiškio Zakopanės stiliaus valgomąjį duris. Dveiose tarnybinėse vienvėrėse duryse buvo naudojami specifiniai sujungimo metodai, kalvių darbo L formos vyriai (57f il.). Tačiau pagrindinės dvi dvivėrės durys buvo įprastos, įsprūdinės, turėjo po du skydus (žiemos sodo viršutiniai skydai įstiklinti). Visų šių ketverių durų apkalose taikyta klasikinė kompozicija, kurią sudarė architravas, frizas ir karnizas. Tai leido pasiekti harmoningą ir architektūriškai patrauklų rezultatą.

Technologinio perversmo fone interjeruose plito įstumiamos į sieną durys. Tai sudarė galimybę atverti ir didesnes angas. Tačiau būta ir minusų, pavyzdžiui, sumenko dekoratyvumas, dėl nelengvo stumdymo sumenko privatumas, nes atvertos durys dažnai nebuvo uždaromos¹²⁰². Tokios durys buvo įrengtos Palangos rūmų valgomajame (44k il.), jose dekoras nors ir žemo reljefo, tačiau išliko, buvo santūrus, derintas su klasicistiniu valgomąjį interjeru (moteriškų patalpų – salono ir buduaro – skydai dekoruoti grakščiais rokailiais). Pradėjus didinti angas ir įrengiant stumdomas duris, kurios galėjo būti ir ketverių durų pločio, tuo buvo neapsiribota. Kai kuriais atvejais pagrindinių valgomąjį durų galėjo ir visai nebūti – taip nutiko įrengiant Didžiosios Berestavicos valgomąjį, sujungtą su salonu (44p il.).

Durų furnitūroje aptariamuoju laikotarpiu taip pat atsispindėjo plitę istoriniai stiliai¹²⁰³. Nors šiuo periodu ir toliau galėjo būti naudojamos išorinės spynos, tačiau atliekant natūros ir ikonografijos tyrimą buvo aptiktos tik vidinės spynos (44 il.). Inventoriuose valgomajame taip pat minimos vidinės spynos su žalvarinėmis rankenomis (Rietavas¹²⁰⁴,

¹²⁰⁰ Stanisław Lorentz, *Pamiętki zamku królewskiego w Warszawie*, Warszawa: Propagandowe, 1974.

¹²⁰¹ Roman Aftanazi, t. 3, p. 66.

¹²⁰² Edith Wharthon, Ogden Codman Jr., *The Decoration of Houses*, Mineola, New York: Dover Publications, inc. 2015 (New York: Republication of the work originally published by Charles Scribner's Sons, 1914), p. 50–51.

¹²⁰³ Rachel Kennedy, Treve Rosoman, p. 382–383.

¹²⁰⁴ Rietavo dvaro inventorius, 1850–55 m., l. 1v.

Kėdainiai¹²⁰⁵). Tačiau prancūziško tipo vyriai (Rietavas¹²⁰⁶) minimi prie įleidžiamųjų spygnų. Durų į tarnybines patalpas, kredensą, furnitūra kuklesnė – vidinės rakinamos spygnos su kabliu (Kėdainiai¹²⁰⁷). Alternatyva senosioms išorinėms spygnoms buvo modernūs durų įrengimo sprendimai. Išorinė iškili furnitūra negalėjo būti panaudota įstumiamose duryse, ir tai sumenkino jų dekoratyvumą¹²⁰⁸. Štai Palangos rūmų valgomajame (44k il.) durys be furnitūros išties atrodo praradusios dalį charakterio, jose beliko tik įdubi plokštelė, skirta durims įstumti ir ištraukti.

Krosnys ir židiniai. XIX a. II p. buvusiose LDK žemėse pastebimas koklių pramonės produkcijos išsigalėjimas. Stambesni koklių fabrikai veikė Vilniaus,¹²⁰⁹ Kauno,¹²¹⁰ Gardino,¹²¹¹ Minsko,¹²¹² Vitebsko¹²¹³ ir Mogiliavo¹²¹⁴ gubernijose. Taip pat bajorijai buvo įprasta apsipirkti Rygoje¹²¹⁵ ar Varšuvoje¹²¹⁶, koklių fabrikai veikė Kuršo gub., todėl galima manyti, kad ne viename Kauno gub. dvare buvo sumūryta ir šio gamintojo krosnis¹²¹⁷. Krosnių buvo galima įsigyti ir iš užsienio gamintojų (ypač populiarios buvo Vokietijos imperijoje pagamintos krosnys¹²¹⁸), tarp kurių modernio stiliaus krosnimis garsėjo Meiseno fabrikai¹²¹⁹. Kad Meiseno buitinė keramika Lietuvos kilmingųjų dvaruose buvo žinoma, rodo Žeimių rūmuose valgomojo zonoje, greta kredenso (galbūt plovykloje), aptikta keramikos plytelė su spaudu¹²²⁰.

XIX a. II p. dar plito berlynietiško tipo baltų koklių klasicistinės, kartais gotikos elementais pajavairintos krosnys. Pajuosčio dvare buvo baltų lygių koklių kampinė krosnis (galbūt

¹²⁰⁵ Kedainių grafystės inventorius, 1854 m., l. 3.

¹²⁰⁶ Rietavo dvaro inventorius, 1850–55 m., l. 1v.

¹²⁰⁷ Kedainių grafystės inventorius, 1854 m., l. 3.

¹²⁰⁸ Edith Wharthon, Ogden Codman Jr., p. 50–51.

¹²⁰⁹ Iš stambiųjų minėtini „Drue, Boretti i komp“, „Pavlovičiaus koklių fabrikas“ ir Abelio Mereino ir Evelio Leibovičiaus Libo fabrikas, kuris XIX a. pab.–XX a. pr. tapo šios srities lyderiu regione, turėjo atstovybę Varšuvoje. Išlikęs šios produkcijos katalogas, kuriame teigiama, kad gaminami olandiško ir rusiško tipo kokliai pagal „naujausius užsienietiškus pavyzdžius“. Šio fabriko gaminiai buvo išvežami į Lenkiją ir kitas Rusijos gubernijas. Daugiau: Dalia Klajumienė, p. 401–444.

¹²¹⁰ P. Puzinos Panevėžio ir P. Pavlovskio Viekšnių (Šiaulių apskr.) koklių fabrikai: Dalia Klajumienė, p. 456.

¹²¹¹ Didikų Druckių-Liubeckių „Stanisławów“ (po 1885 m.) koklių fabrikas: Dalia Klajumienė, p. 481.

¹²¹² Leitnekerio Naugarduke (nuo 1862 m.), Budnikovo Minske (nuo 1865 m., nuo 1790 m. Vitebsko apylinkėse) ir Epšteino Novoborisove. Daugiau: Dalia Klajumienė, p. 452–455.

¹²¹³ Dvarininko Lisovskio koklių fabrikas (nuo 1879 m.). Daugiau: Dalia Klajumienė, p. 469.

¹²¹⁴ Nuo seno garsėjo Kopystės krosnių meistrai, o XIX a. II p. klestėjo dvarininkės Kokliarskajos (nuo 1867 m.), Šapiro (nuo 1889 m.) ir Alperovičiaus (nuo 1880 m.) koklių fabrikai: Dalia Klajumienė, p. 472.

¹²¹⁵ Lietuvoje populiarius buvo Rygos Zelmo ir Boehmo fabriko kokliai (nuo 1875 m.). Iki XIX a. 9 deš. veikė ir Kauno gub. buvo platinama Šrederaso (*Szreders*, nuo 1842 m.) fabriko iš Kuršo gub. produkcija, o jos XIX a. vid. produkcija buvo artima Berlyno produkcijos stilistikai. Daugiau: Dalia Klajumienė, p. 482, 444.

¹²¹⁶ Iš Lenkijos gamintojų Vilniuje tyrėjai aptiko Varšuvos Pruškovo (nuo 1880 m.) koklių. Šių gamintojų krosnis sumontuota 1899 m. statytame grafičės Jadvygos Hutėn-Čapskos name (dab. Jogailos g. 10), galbūt jos buvo įrengtos ir Sulitrovskių rūmuose (dab. Skapo g. 4). Nėra žinių apie Mykolo Radvilos Nalibokų majolikos fabriko (nuo 1881 m.) produkciją Lietuvoje. Daugiau: Dalia Klajumienė, p. 460–467.

¹²¹⁷ Pavyzdžiui, Biržuvėnų dvare rasta židinio detalė su šio fabriko įspaudu, in: Dalia Klajumienė, il. 27., p. 451–452.

¹²¹⁸ Felteno, Berlyno, Dreseno ar Meiseno.

¹²¹⁹ Dalia Klajumienė, p. 492–498.

¹²²⁰ Nuoširdžiai dėkoju dvaro valdytojams už pasidalytą informaciją.

iš XIX a. I pusės ar vidurio) (45d il.). Vaitkuškyje buvo dvi baltos kampinės krosnys su viršaus papuošimu ir cokoliais (45c il.). Baltosios Vokės valgomajame buvo tamsaus marmuro židiny ¹²²¹ ir šviesi krosnis su karūna (45a il.). Didžiosios Berestavicos valgomajame buvo židininė šviesių lygių koklių krosnis su kontrastuojančiu kitos spalvos viršaus papuošimu (45b il.).

Tačiau istorizmo interjerui baltų krosnių nepakako. Siekiant sukurti įtikinančią praeities vizualizaciją rūmų erdvėse, pradėtos kurti atitinkamų stilinių bruožų turinčios krosnys, naudotos įvairiaspalvės glazūros, auksavimas. Krosnys turėjo derėti prie interjero visumos. Tokių būta Lyduokių (45e il.), Beržėnų (45j il.) ir Šešuolėlių I (45f il.) valgomuosiuose. Šios krosnys aukštos, spalvotų koklių (Šešuolėlių I žalios spalvos, kitos neišlikusios) su viršaus papuošimais ir cokoliais, vienodo rašto, kurių pavidalas primena XVI–XVI a. dubeninius koklius. Tai derėjo prie kuriamo Beržėnų gotikinio ar Šešuolėlių I Zakopanės stiliaus interjero, o žalia spalva harmoningai papildė mediena dekoruotus valgomuosius. Papildomai Beržėnų valgomąjį šildė židiny su aukšta židinio lentyna ¹²²², būdinga anglikiams židiniams. Iš panašių neorenesansinių koklių buvo suformuotas ir Vialos valgomojo židiny su ketaus dėklu, kuris leido efektyviau ir su mažesniais nuostoliais apšildyti patalpą (46d il.).

Neorenesanso stiliaus valgomuosiuose krosnims būdingi rudai glazūruoti gilios faktūros kokliai. Pavyzdžiui, Plinkšėse (45g il.) įrengtos dvi tokios kampinės krosnys. Deja, neišardžius krosnių, koklių atributuoti negalima. Turint omenyje, kad Plinkšių valgomojo kredensas, medinės buazerijos ir net kėdės itin panašios į Ulmo (Vokietija) baldų fabriko produkciją (35m il.), nestebintų ir faktas, kad kokliai taip pat galėjo būti importuoti iš Vokietijos. Tačiau panašaus modelio krosnis (Nr. 96) buvo siūloma ir 1900 m. vilniečio E. Libo koklių fabriko kataloge ¹²²³. Gerokai modernesnė rudų koklių krosnis (45h il.) priderinta prie Radvilų Nesvyžiaus interjero, kuriame bandyta kurti renesanso nuotaiką. Tačiau koklių rašto visai nesiekta parinkti stiliaus požiūriu preciziškai: priderinus prie rudų buazerijų rudą koklių glazūrą, naudotas modernio stiliaus raštas, kuriame įstrižai sukomponuoti du persipynę gėlių žiedai. Kiekvieno koklio rėmelio profilis buvo auksuotas (išlikę pėdsakai). Identiškas modelis buvo ir E. Libo kataloge (Nr. 103) ¹²²⁴. Tačiau istoristinį vaizdą kūrė ilgosios sienos centre įrengtas aukštas židiny (46a il.), dekoruotas keraminėmis plytelėmis, giminės herbu. Mažajame Nesvyžiaus valgomajame buvo sumontuota panašios kompozicijos krosnis, tik iš šviesių koklių (45i il.). Tačiau ir čia koklių raštas nederintas prie neoklasicistinio interjero. Kartais atnaujinant interjerą ir įrengiant naujas krosnis ir židinius, buvo panaudojami ir autentiški istoriniai kokliai. Antai Biržuvėnų valgomajame į

¹²²¹ Roman Aftanazy, t. 4, p. 24.

¹²²² Židinio lentyna – išpuoštas židinio priekis virš ir (arba) apie angą, in: Cyril M. Harris, p. 95.

¹²²³ Katalogas „Альбомъ белоглазурованныхъ, терракотовыхъ, маіоликовыхъ и позолоченныхъ печки и каминовъ паро- вого изразцово-гончарнаго завода Е. Либо въ Вильне, Вильна: Скоропечатня Д. Яловнера и И. Минкера. (s. a.).“, saugomas – LMAVB RSS, publikuota in: Dalia Kļajumienė, p. 422.

¹²²⁴ Publikuota in: Dalia Kļajumienė, p. 425.

XIX a. pab. pastatytas dvi naujas krosnis ir vieną židinį buvo integruoti kokliai su jungtiniu Gorskių ir Vainų giminių herbais bei datomis (1759 ir 1767)¹²²⁵ (46c il.).

Moderno stiliaus krosnys buvo sumontuotos ir priderintos prie to paties stiliaus interjero trijose Komarų rezidencijose: Raguvėlėje (45j il.), Baisogaloje (45l il.) ir Gelgaudiškyje (45k il.). 2018–2019 m. restauruojant Gelgaudiškio valgomąjį dvi lygių žalių koklių krosnis paaiškėjo, kad jos buvo pagamintos Zelmo ir Boehmo Rygos koklių fabrike¹²²⁶. Tiek forma, tiek žalios glazūros atspalviu panašios krosnys buvo įrengtos ir Baisogalos bei Raguvėlės rūmų valgomuosiuose.

Kartais apie krosnių valgomajame buvimą žinoma tik iš palikuonių atsiminimų (Meikštai¹²²⁷) ar likusių tuščių nišų, žyminčių krosnių buvimą vietą (Lančiūnava). Apmaudu, kad koklių fabriką Gardine turėjusių Druckių-Lubeckių Ščiutino dvaro rūmuose krosnys neišliko. Pasak R. Aftanazy, valgomajame buvo dvi didelės krosnys ir židiny¹²²⁸.

Centrinis šildymas. XIX a. II p. dvarų rūmuose pradėta įrengti centrinį šildymą vandeniu. Tai keitė bendrą valgomąjį vaizdą. Tiškevičių Trakų Vokėje neogotikinį valgomąjį apšildė centrinis šildymas, tačiau išliko ir židiny¹²²⁹ (46b il.), kuris užėmė centrinę ilgosios sienos priešais langus dalį ir tapo visos patalpos kompoziciniu akcentu. Židinio puošyboje buvo panaudoti tie patys kaip ir durų bei lubų puošyboje gotikiniai trilapio ornamentai, taigi židiny atliepė bendrą interjero stilistiką ir darniai ją papildė.

Tačiau esant centriniam šildymui, valgomajame židinio galėjo ir nebūti. Valgomąjį variantai be židinio buvo aptarti jau XIX a. vid. anglų dvarų architektūrai skirtame veikalė. Kompozicinio centro vieta užleista kredensui¹²²⁹. Palangos rūmuose buvo sumontuoti visi moderniausi tų laikų techniniai įrenginiai, kuriuos suprojektavo Hermannas Liebau iš Magdeburgo. Yra išlikę šildymo, vandens ir kanalizacijos, vėdinimo sistemos pirmo ir antro aukšto projektai¹²³⁰ (46e il.). Valgomajame buvo 4 radiatoriai po langais ir vėdinimo kanalai. Židiniai numatyti tik salone ir hole, valgomajame židinio nebuvo.

Židinio atsisakymo madą Z. Čartoriskis vertino kritiškai¹²³¹. Galima manyti, kad taip galvojančių didikų buvo ir daugiau, todėl ir XX a. pr. židiny neišnyko. Pavyzdžiui, Rokišio rūmuose centrinis šildymas išstūmė iš valgomąjį krosnis, tačiau židiny išliko (46f

¹²²⁵ Dalė Puodžiukienė, Biržuvėnų dvaro sodybos architektūros raida XVII–XX a. pradžioje, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 47–48, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2008, p. 17–41.

¹²²⁶ Vykdamas *in situ* tyrimą objekte vyko šių krosnių restauracija, todėl buvo galimybė apžiūrėti vidinę koklių pusę ir aptikti gamintojo spaudą. Taip pat buvo išsiaiškinta, kad krosnys tarpukariu buvo paaugštinamos įterpiant Kauno Š. Žalberio bendrovės „Kokliai“ vyšninės spalvos koklių dvi eiles.

¹²²⁷ Meikštų dvaro sodybos rūmų planas, Simono Meištaučiaus jaunesniojo piešinys (pažymėtos dvi kampinės krosnys), 1939 m. (publikuota Rūta Janonienė, „Keli štrichai Meikštų dvaro istorijai“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 55, Vilnius: Vilniaus dailės akademija, 2009, p. 219–231.

¹²²⁸ Aftanazy, t. 4, p. 365.

¹²²⁹ Angliško valgomąjį planavimo pavyzdžiai, Robert Kerr, *The Gentleman's House*, 1865, p. 95.

¹²³⁰ GStA PK, IX HA, Bilder, Archit. Schwechten, Nr. 559, Bl. 559. 11 ir 13. *Op. cit.*: Małgorzata Omilanowska, *Pabaltijo Zakopanė. Palanga Tyszkiewiczų laikais*, vertė Vyturys Jarutis, Vilnius: Lietuvos dailės muziejus, Regionų kultūrinių iniciatyvų centras, 2014, p. 45.

¹²³¹ Zygmunt ks. Czartoryski, p. 32.

il.). Zakopanės stiliaus valgomajame židiniui suteikta trapecinė, į viršų siaurėjanti forma. Istorinio stiliaus interjere nederėję modernūs radiatoriai buvo sumaniai paslėpti už ažūri- nių servantų durelių (46g il.). Centrinį šildymą turėjusiuose Kretingos rūmuose, viename iš trijų valgomųjų, kuris buvo įrengtas atitvėrus dalį žiemos sodo, taip pat liko anksčiau žiemos sode buvęs židinis (46h il.). Virš židinio buvo įrengtas švieslangis, kuris apšvietė už sienos buvusią bufeto patalpą. Taigi, nepaisant valgomajame diegiamų naujovių, židi- nys dažnu atveju išliko ir toliau konkuravo su kitu pagrindiniu valgomojo kompoziciniu elementu – kredensu.

3.4.2. Valgomojo baldai

Istorizmo laikotarpio valgomojo interjeruose, kuriant vientiso tam tikro stiliaus kamba- rius (pavyzdžiui, gotikos ar renesanso), kiekviena detalė buvo ypač svarbi. Baldai nebuvo išimtis.

Kredensas. XIX a. II p. plinta aukšti, masyvūs kredensai, kurių stilistika derinta prie valgomojo stiliaus: neogotikos (Trakų Vokė), neorenesanso (Plinkšės, Zypčiai, Alanta), Za- kopanės (Rokiškis, Šešuolėliai I) ar moderno (Didžioji Berestavica, Baisogala). Neoklasiki- nių interjerų atveju išliko konsolinio stalo (Nesvyžius), architektūrinio integruoto bufeto kaip lentynos sprendimas (Užutrakis) ar nišos (bufeto), atitvertos kolonomis (Palanga) pavidalai. Kuriant Dancigo stilių, kaip indaujos naudotos antikvarinės Dancigo spintos ar modernios jų interpretacijos (Vaitkuškis, Lyduokiai, Pajuostys).

XIX a. II pusėje, prie *atnaujinto (reformed)* gotikos stiliaus populiarumo prisidėjo škotų architekto ir interjero dizainerio Bruce'o Talberto (1838–1881) publikacijos¹²³² (36a, b il.). Jose pateikiami gotikos elementų taikymo pavyzdžiai baldininkystėje, taip pat valgomojo erdvei. Angliško gotikos stiliaus Trakų Vokės rūmų valgomajame stovėjo didelis ąžuoli- nis kredensas¹²³³ (48a il.), kurio bendra kompozicija artima B. Talberto publikuotam kre- densui. Neorenesanso stiliaus valgomieji teoriniuose veikaluose buvo minimi dažniausiai. Tokio stiliaus valgomųjų taip pat gana gausiai aptikta tyrimo metu. Plačiau kalbėti galima apie Plinkšių valgomojo bufetą (48b il.). 1880–1886 m. atnaujintuose rūmuose, tikėtina, tuo pačiu metu buvo atnaujintas ir valgomasis, jis apstatytas neorenesansiniais baldais. Plinkšių daugiaaukštis kredensas artimas Ulmo baldų fabriko amerikietiško raudonme- džio Renesanso stiliaus kredensui Nr. 266 (35m il.). Alantos valgomajame taip pat stovėjo du kampiniai dviaukščiai šio stiliaus kredensai (48d il.). Zypčių Renesanso stiliaus bruožų turintis žemas vieno aukšto kredensas buvo integrali buazerijos dalis (40h il.).

Neoklasicistiniame Nesvyžiaus valgomajame stovėjo vieno aukštas Renesanso stiliaus bruožų turintis bufetas (48c il.), o šalia sustatytos XVII a. baroko stiliui būdingos kėdės

¹²³² Bruce Talbert, *Gothic Forms Applied to Furniture, Metal Work and Decoration for Domestic Purposes*, Bir- mingham: S. Birbeck, 1868.

¹²³³ Roman Aftanazy, t. 4, p. 393–404.

sustiprino stilistinės įvairovės įspūdį. Galbūt toks daugiasluoksnis valgomasis turėjo kelti istoriško, paveldėto interjero pojūtį ir priminti, jog gyvenama senoje pilyje. Liudiko XVI stiliaus bufetas, kaip konsolė, buvo įrengtas Užutrakyje (47b il.). Jį sudarė du ankonai¹²³⁴ ir ant jų suformuoto medinio rėmo paguldyta rausvo su pilkomis ir baltomis gijomis marmuro plokštė. Palangos valgomajame buvo suformuota dviem dorėniškosiomis kolonomis atribota kredenso niša (47a il.). Galbūt joje stovėjo rūmų tarnautojo Konstantino Kraucovo (1899–1972) minimos indaujos¹²³⁵.

Dancigo stiliaus interjeruose buvo statomi ne nauji bufetai, o antikvarinės XVII a. pab. Dancigo meistrų spintos, tačiau galėjo būti ir jų aukštos kokybės kartotės ar serijinės gamybos žemesnės meninės kokybės baldai, nes XIX a. II pusėje Dancige buvo vystoma baldų gamyba, gaminami Dancigo stiliaus valgomojo komplektai¹²³⁶. Romantizmas ir istorizmas, sugrąžinęs senuosius baldus atgal į interjerus, jiems rado naujas paskirtis. XVII–XVIII a. spintos ir kredensai stovėjo pagrindinėje daugiafunkcėje salėje arba stalavinėje, todėl jų komponavimas valgymui skirtoje vietoje neatsitiktinis. Tyrimo metu pavyko aptikti Dancigo stiliaus valgomuosius dviejų susigiminiavusių šeimų – Kosakovskių ir Meištavičių – dvaruose. Vaitkuškyje buvo kuriamas šio stiliaus valgomojo interjeras (41a il.): stovėjo Dancigo spinta (48g il.), stalo tekstilės presas (51f il.) ir naujos gamybos Dancigo stiliaus kredensas (48g il.). Po Vaitkuškio dvarininko S. Kosakovskio mirties (1905 m.) sūnus Mykolas įsigijo Lyduokių dvarą. Pardavus Kosakovskių rūmus Varšuvoje, matyt, kad Varšuvos rūmų valgomajame¹²³⁷ buvę Dancigo stiliaus baldai buvo perkelti į Lyduokių valgomąjį (48h il.). Taip pat tikėtina, kad iš Vaitkuškio buvo atkelti valgomajame iki 1899 m. buvę du Liudviko XV stiliaus konsoliniai stalai (51c il.).

Pajuosčio dvaro valgomajame Dancigo spinta su lenktu karnizu buvo vėlesnė (XVIII a. vid.), taip pat patalpoje stovėjo dvi neorenesansinės spintos, skirtos porcelianui eksponuoti (48i il.). Šiuo metu XVIII a. spinta saugoma LNM¹²³⁸. Neobaroko stiliaus kredensas (48j il.) buvo Baltosios Vokės valgomajame, tačiau jis derintas ne prie Dancigo, o prie angliško *Chippendale* stiliaus kėdžių (50h il.). Kredensas su laužtiniu karnizu 1935 m. buvo ir Beržėnų didžiajame hole (48f il.), tačiau XX a. pr. jo šioje patalpoje dar nebuvo¹²³⁹. Galbūt jis tuo metu buvo valgomajame, kuriame durų apkala taip pat turėjo laužtinį

¹²³⁴ Architektūrinis elementas, dažniausiai su voliuta, remiantis karnizą, balkoną, sandriką, in: Cyril M. Harris, p. 18.

¹²³⁵ Grafų Tiškevičių Palangos rūmai. Architekto Franzo Heinricho Schwechteno brėžiniai ir piešiniai, sud. Romualdas Budrys, Vilnius: Lietuvos dailės muziejus, 2008, p. 10.

¹²³⁶ Daugiau apie Dancigo stiliaus baldų gamybą XIX a. II p.–XX a. pr., in: Czesława Betlejewska, 125–177.

¹²³⁷ ČDM Ta–5198 27,p.30(697); Ta–5198 18, p.21(688); Ta–5198 17,p.20(687); Ta–5198 16,p.19(686); Ta–5197 7,p.7(22); Ta–5198 10,p.13(680).

¹²³⁸ Spinta, baroko stiliaus, XVIII a. I p. priklausė dvarininkams Meištavičiams, ąžuolas, durų apyraktis ir stalčių rankenos žalvarinės, aukštis – 235 cm, plotis – 191 cm, gylis – 50 cm. LNM, IM 5828.

¹²³⁹ Salonas, XX a. pradžia, Literatūros ir meno archyvas, f. 251, ap. 1, b. 118, publikuota: Lietuvos architektūros istorija, t. 3, p. 355.

karnizą. 1935 m. valgomajame, tarp dvivėrių durų ir krosnies, stovėjo kuklus dvejų durelių kredensas su dviem atviromis viršutinėmis lentynomis (48e il.).

Zakopanės stiliaus kredensuose taikyta bendra funkcinė komponavimo schema kaip ir gotikiniuose. Rokiškio integruotą į bendrą interjerą kredensą sudaro uždara keturių skyrių apatinė dalis ir pusiau atvira viršutinė dalis iš trijų vertikaliai skaidytų skyrių¹²⁴⁰ (50c il.). Trys korpusiniai integruoti baldai (servantai), du iš kredenso šonų ir trečias priešingoje patalpos pusėje, turėjo dvigubą paskirtį – tarnavo kaip pagalbiniai staleliai ir centrinio šildymo sistemos priedanga. LNM saugomas Zakopanės stiliaus Lietuvos meistrų darbo kredensas¹²⁴¹ rodo, kad plito ir mobilūs šio stiliaus baldai.

Moderno stiliaus bufetai išsiskyrė ne tik forma ir dekoru, bet ir tuo, kad juose gausiau naudotas stiklas. Šešuolėlių I valgomojo architektūrinis integruotas kredensas yra neaukštas ir platus, įstatytas į nišą, todėl tik nedaug išsikišęs į valgomojo erdvę. Šio baldo sumanymas atspindi Menų ir amatų sąjūdžio amatininkiško darbo estetiką. XX a. pr. kredensuose atsiranda jau ir lenkto stiklo, kuris įstatomas į išlenktas dureles. Toks kredensas buvo Džiosios Berestavicos (48k il.) ir Baisogalos (48l il.) valgomuosiuose.

Kaip ir XIX a. I pusėje, be bufetų valgomajame buvo įrengiamos sieninės spintos indams laikyti. Tokios utilitarinės spintos neturėjo dominuoti ir matytis interjere, todėl jas siekta maskuoti. Antai XIX a. pab. Lančiūnavos valgomajame sieninių spintų durys buvo identiškos įėjimo dvivėrėms durims, turėjo tuos pačius puošybos elementus, tiesa, buvo padalytos į kelias dalis, kurios palengvino varstymą (47e il.). Beržėnų valgomajame buvo dvi neogotikinės sieninės spintos (47f il.). R. Aftanazy¹²⁴² mini, kad porcelianas ir stiklas buvo laikomi įleidžiamose spintose Tiškevičių Lentvario dvaro valgomajame, tačiau architektūrinių tyrimų metu tokios nišos nebuvo aptiktos¹²⁴³.

Stalas ir kėdės. XIX a. II p. interjerams būdinga baldų gausa, nors ir nežymiai, tačiau pasireiškė ir valgomajame. Be pagrindinių baldų – kredenso, servantų, stalo, kėdžių, karštais kanapomis, laikrodžio ar širmos – čia taip pat galėjo atsirasti indų eksponavimo spintos, įvairūs staliukai, etažerės ar net staltiesių ir stalo tekstilės presas. Vienais atvejais buvo siekta sukurti išgrynintą pasirinktą istorinį stilių, o kartais derinti kelis stilius. XIX a. 9 deš. anglų firmos „C & R Light“ siūlyti 48 skirtingi valgomojo kėdžių modeliai rodo plačią šio laikotarpio baldų pasirinkimo įvairovę (36k il.).

¹²⁴⁰ Apatinėje dalyje yra keturios spintelės, keturi stalčiai ir dvi duonai pjaustyti ištraukiamos lentelės. Viršutinę dalį sudaro atvira darbo zona (medinis stalviršis), centrinė lentynėlių zona ir šoninės uždarnos įstiklintos spintelės. Rokiškio dvare 1926–1938 m. dirbęs liokajus Jonas Petrulis teigia, kad bufeto apačioje buvo laikomi įrankiai, o viršuje išdėliojami indai (RKM 70 (1)–A, p. 41).

¹²⁴¹ Kredensas, XIX a. pab.–XX a. pr., LNM, IM, 8039.

¹²⁴² Roman Aftanazy, t. 3, p. 67.

¹²⁴³ Lentvario dvaro sodybos rūmų (G12K1) pastato, parko, vandentiekio bokšto pastato, arklidžių-karietinės pastato liekanų žvalgybiniai architektūros tyrimai. 2008, KPD Vilniaus TP archyvas, in: KVR, [interaktyvus], prieiga per internetą : <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/eb1d7209-d0e7-4997-9a28-c352755c94b3> [žiūrėta 2020-12-24].

Neogotikiniame Trakų Vokės rūmų valgomajame, kuriame visos interjero ir įrangos detalės buvo nuosekliai kurtos pasitelkiant gotikos meninę kalbą, kėdės taip pat buvo šio stiliaus. Jų galima suskaičiuoti buvus trijų skirtingų tipų: dvi iš jų skirtos svečiams, o trečioji, šeimnininko kėdė, turėjo aukštesnę atkalnę, buvo turtingiau ornamentuota (50a il.). Tikėtina, kad ir stačiakampis pailginamas stalas turėjo gotikos puošybos elementų. Deja, tik viena išlikusi fotografija neleidžia tiksliai nusakyti stalo ornamentikos (49a il.).

Neorenesansinis išlikęs Alantos dvaro stalas leidžia susipažinti ir su pačiu tebefunkcionuojančiu stalo išplėtimo mechanizmu¹²⁴⁴ (49b il.). Prie krenseno ir stalo priderintos buvo ir kėdės (nuotraukoje matoma 17 vnt. (50b il.)). Jos buvo aptrauktos ne oda (kaip įprasta), o japoniškais ornamentais margintu audiniu, priderintu prie portjerų. Bendrame tyrimo kontekste šis sprendimas yra išskirtinis. Be pagrindinių baldų valgomajame buvo keli eksponavimui skirti staliukai. Plinkšių neorenesansiniame valgomajame, kur viskas buvo skrupulingai suderinta, kėdės taip pat buvo šio stiliaus, tačiau priešingai nei Alantoje, jos buvo apmuštos itin tradiciškai: štampuota oda, atkaltesė papildomai įspaustas ir giminės herbas, viena iš kėdžių – aukštesnė ir su porankiais – spėjama, buvo šeimnininko kėdė (50c il.). Kretingos dvarui priskiriamas ovalus stalas ant vienos kojos (49c il.)¹²⁴⁵, kaip ir Rietavo, turi keturių delfinų pavidalo koją, tačiau neturi pailginimo funkcijos, todėl neišku, ar tai buvo valgomojo stalas, ar galėjo būti kitoje patalpoje.

Kretingos mažajame valgomajame galėjo stovėti išlikusios 7 Dancigo stiliaus kėdės, trauktos štampuota oda, su atkalte, puošta Dancigo stiliui būdingais akanto lapais, o jų centre – Tiškevičių Lelivos (*Leliwa*) herbas (50d il.). Išlikusios šešios Pajuosčio dvaro Dancigo stiliaus XIX a. II p. valgomojo kėdės (50f il.), kurias akivaizdžiai siekia priderinti prie kuriamo to paties stiliaus interjero. Pajuosčio valgomojo stalas buvo stačiakampis (49d il.), sprendžiant iš gausaus kėdžių skaičiaus patalpoje galima manyti, kad buvo pailginamas. Dancigo stiliaus Lyduokių valgomajame buvo drožtiniais ir tekintais elementais puoštos kėdės su pynučių atkalte ir pasoste, (50e il.), būdingos 1700 m. Dancigo produkcijai¹²⁴⁶. Tačiau stalas (49e il.) jau buvo ne Dancigo stiliaus, o turi identiškas tekintas kojas (spėjama, metalines) su ratukais ir formą kaip buvusiuose Kosakovskių rūmuose Varšuvoje. Meikštų valgomajame taip pat buvo daugiausia Dancigo stiliaus baldų, tačiau iš 24 drožinėjų krėslų tik 6 buvo autentiški, kitus pagal jų pavyzdį buvo pagaminęs vietinis stalius Kopčius (*Kopiec*)¹²⁴⁷. Šis

¹²⁴⁴ Stačiakampis 127 cm pločio stalas yra 194 cm ilgio, 78 cm aukščio, tačiau esant poreikiui gali būti pailginamas iki ~320 cm. Stalo kojos yra stabilios, nejudančios, todėl išplėtus stalviršį į šonus, centre atsivėrusioje ertmėje galėjo būti pageidaujamas papildomų plokščių skaičius. Stalo paviršius puoštas šviesios inkrustuotos medienos mozaika, kojos dažytos.

¹²⁴⁵ Ovalus valgomojo stalas ant vienos skulptūriško susirangiusio gyvio (delfino?) pavidalo kojos rekomenduotas Liudviko XVI stiliaus interjerui in: Henry Havard, *L'Art dans la maison*, Paris: Rouveyre, 1884, pl. XXXIX.

¹²⁴⁶ Panašios nuotraukos matomos nuotraukoje yra Nacionaliniame muziejuje Gdanske ir Lancuto pilyje-muziejuje. Publikuota in: Czesława Betlejewska, il. 125, 126. Panašios saugomos ir LNM (neinventoriuota), publikuota: Ona Mažeikienė, 163 il.

¹²⁴⁷ Roman Aftanazy, t. 4, p. 212.

faktas įrodo, kad ne tik Dancigo meistrų kopijos buvo Lietuvos kilmingųjų valgomuosiuose, bet pagal pirmavaizdžius buvo gaminamos ir vietos dvaruose. XX a. pr. naujai įrengtame Tiškevičių Raudondvario valgomajame, puoštame drožinėtomis buazerijomis, stovėjo Dancigo stalas¹²⁴⁸, taip pat buvo 19 krėslų ir kredensas, tačiau neaišku, ar jie taip pat buvo šio stiliaus.

Lietuvos kilmingieji XVIII a. pab. mėgę anglišką baldų stilių, XIX a. I pusėje jį kiek primiršo, tiksliau, stilius plito anglų neogotikos pavidalu. XIX a. IV ketv. statytuose Baltosios Vokės rūmų valgomajame sukurtas XVIII a. II pusės angliško stiliaus interjeras, kuriame vykusiai derintos Chippendale kėdės¹²⁴⁹ (50h il.) ir stalas (49f il.) su lenkto silueto kojomis, neobaroko stiliaus bufetas su laužtiniu užraitiniu karnizu ir neogotikinė širma (51a il.), kuri blokavo vaizdą į kredensą. Toks vėlyvojo baroko (rokoko) ir gotikos derinimas nestebina, nes jau Thomo Chippendale (1718–1779) veikale „Kilmingasis ir baldžiaus vadovas“ (1754)¹²⁵⁰ šie stiliai pateikiami kartu. Neogotikos puošybos elementu trilapiu, kėdės su lenkto silueto kojomis buvo Didžiosios Berestavicos dvare (50c il.), jos derintos su moderno stiliaus bufetu (48k il.). Taip pat kambaryje buvo apvalus stalas (42f il.), kuris, sprendžiant iš didelio skaičiaus kėdžių, turėjo prailginamo mechanizmą. Angliško tipo karalienės Onos stiliaus (*Queen Ann style*) kėdės su lenkto silueto kojomis (50g il.) derintos su Dancigo stiliaus stalu (49g il.) Vialos valgomajame. Angliški baldai sugrįžo ir į Lentvario valgomąjį. Anot palikuonių, čia stovėjo ilgas ažuolinis pailginimas stalas bei 24 XVIII a. angliški krėslai (50j il.), aptraukti Genujos aksomu (*Velours de Gênes*), margintu akanto lapų raštu, tokiu kaip ir sienų apmušalai¹²⁵¹.

Zakopanės stiliaus Rokiškio valgomojo stalas, pasak 1926–1938 m. dirbusio liokajaus Jono Petrulio¹²⁵², yra tas pats, kuris šiuo metu eksponuojamas muziejuje¹²⁵³ (49h il.). Jo teigimu, valgomajame buvo daugiau nei 20 krėslų (šiuo metu ekspozicijoje esantys krėslai atkurti remiantis istorinėmis nuotraukomis).

Kiti baldai ir mobilūs daiktai. Be aptartų trijų esminių valgomojo baldų – kredenso, stalo ir krėslų, erdvėje taip pat galėjo būti kiti specifiniai valgomojo funkcijai reikalingi baldai (51a–f il.): pagalbiniai staliukai ir servantai (Trakų Vokė, Pajuostys, Vaitkuškis, Didžioji Berestavica, Lentvaris), etažerė indams (Vaitkuškis, Didžioji Berestavica), širma (Vaitkuškis, Baltoji Vokė, Lentvaris), laikrodis (Pajuostys, Lyduokiai, Rokiškis), barometras (Vaitkuškis). Į Dancigo stiliaus valgomuosius sugrįžo staltiesių ir stalo tekstilės presai (Vaitkuškis, Lyduokiai). Su valgomojo funkcija nesusiję, tačiau valgomajam gamtiškumo

¹²⁴⁸ Raudondvario dvaro inventorius, 1820 m., l. 95–103.

¹²⁴⁹ Baltosios Vokės dvaro rūmų valgomasis, XIX a. 4 deš., LMAVB RSS, Fg.1–1253 3, 2, 3 albumas.

¹²⁵⁰ Thomas Chippendale, *The Gentleman and Cabinet-maker's Director: Being a Large Collection of the most Elegant and Useful Designs of Household Furniture in the Gothic, Chinese and Modern Taste*, London: Thomas Chippendale, 1754.

¹²⁵¹ R. Aftanazy, t. 3, p. 67; Liliana Narkowicz, 2013, p. 75.

¹²⁵² Jono Petrulio, gyv. Rokiškio raj. Šilalio km., gim. 1895 m. Siesikų km., Pandikio valsč., buv. Rokiškio dvaro grafo liokajaus (tarno) prisiminimai. Pas grafą jis tarnavo 1926–1938 m. in: Rokiškio dvaro darbininkų prisiminimai, RKM 70 (1)–A, p. 41.

¹²⁵³ Plotis 137 cm, ilgis 247 cm, aukštis 77 cm, RKM–6346.

teikė žardinjerės (Pajuostys) ar stovai gelėms (Lentvaris), patogumo – sofa (Lentvaris, Užutrakis), o prabangos – veidrodis (Užutrakis).

Šviestuvus Lietuvoje XIX a. II p.–XX a. pr. tyrusi A. Valtaitė-Gagač teigia, kad šviestuvai į Lietuvą daugiausia pateko iš Rusijos imperijai priklausiusių centrų, ypač Varšuvos, bei užsienio kraštų (šaltiniuose aptinkami „Meissen“, „Baccarat“, „Moser“ ir „Elias Palme“ dirbtuvių sietynai). Prekeiviai siūlė skirtingus šviestuvus tinkančius salonams, miegamiesiems, kabinetams¹²⁵⁴ ir valgomiesiems. Valgomųjų šviestuvai pasižymėjo ryškesniu specifiniu funkciniu aspektu – buvo dviejų dalių, viršutinės dalies šakos nukreiptos į viršų ir skirtos bendram patalpos apšvietimui, o apatinė dalis buvo skirta stalui apšviesti. Elektriniai valgomojo šviestuvai turėjo medžiaginį gaubtą, kuris pakeitė ankstesnius žibalinės lempos gaubtus, plitusius nuo XIX a. vidurio (matomi jau Gorodoko valgomajame) (10b il.).

Būtent tokie specifiniai daugiašakiai žvakių sietynai su žibalinės lempos mechanizmu aptikti ir kai kurių dvarų valgomuosiuose (Nesvyžiaus (40a il.), Trakų Vokės (51e il.), Alantos (40i il.), Pajuosčio (51d. il.), Vaitkuškio (51f il.), Lyduokių (51c il.), Didžioji Berestavica (51a il.)). Neretai valgomuosius papildomai apšvietė sieninės žvakidės (Lentvaris, Lyduokiai) ar žibaliniai toršerai (Lyduokiai). Elektros instaliacijos Užutrakio valgomajame projektas (39i il.) atskleidžia šviestuvo lubų centre, virš valgomojo stalo, vietą; jis pakeitė įprastą žvakių sietyno ar žibalinės lempos vietą. Pasak istorikės Lilianos Narkowicz, valgomajame galėjo kabėti airių „Waterford“ manufaktūros žirandolis ir dar keli mažesni stovėti ant židinio ir dviejų staliukų¹²⁵⁵. Krištolinis žirandolis (40n il.) su akanto lapų formos¹²⁵⁶ krištolo karučiais apšvietė Lentvario valgomąjį. Priešingai modernybei, istorizmas sugrąžino ir iki XVIII a. naudotus šviestuvus, suformuotus iš elnio ragų su lizdais žvakėms. Tokie buvo pakabinti Beržėnų (40j il.) ir Taujėnų (40s il.) valgomuosiuose. Šviestuvai dengti audiniu (Baisogala, Rokiškis) su nukreipta į stalą šviesa matomi XX a. 3–4 deš. nuotraukose (48l, 41d il.) ir liudija jau vėlesnes valgomojo šviestuvų¹²⁵⁷ tendencijas.

3.4.3. Dekoras

Valgomojo erdvei dekoruoti XIX a. II p.–XX a. pr., kaip ir anksčiau, buvo pasitelkiamos įvairios priemonės. Dekoro įvairovę iliustruoja 1878 m. anglų „Designing Club“ surengto valgomojo interjero konkurso metu atrinkti projektai (37 il.): pirmojo sienos dengtos mediniais paneliais, antrajame pasitelktas ant tinko tapytas dekoras, trečiojo valgomojo

¹²⁵⁴ Latvijos elektros statybos bendrijos J. Perls un F. Marienfelds 1932 m. kataloge šviestuvai salonams siūlo mi prabangiausių formų (istorinių formų krištolinis ir kiek modernesni šakoti sietynai), darbo kabinetams siūlyti gaubteliais dengti šviestuvai, miegamiesiems ir vaikų kambariams – paprastų formų lempos, o laiptinėms – žibintai, daugiau: Alantė Valtaitė-Gagač, p. 99.

¹²⁵⁵ Liliana Narkowicz, 2016, p. 18–21.

¹²⁵⁶ Roman Aftanazy, t. 3, p. 66.

¹²⁵⁷ Valgomojo „lempa“ J. Perls un F. Marienfelds bendrovės apšvietimo priemonių 1932 m. kataloge, *op. cit.*: Alantė Valtaitė-Gagač, 2015, p. 174, il. 60.

sienos dengtos odos lakštais, o ketvirtojo – dekoruotos tapetais, kurie papildomai marginti trafaretine tapyba. Lietuvos aukščiausiojo sluoksniu kilmingųjų valgomojo dekoru tyrimo atveju buvo aptikti visi minėti dekoru būdai, taip pat šią įvairovę papildė lipdyba ir tekstiliniai sienų apmušalai. Toliau poskyryje šie dekoru būdai bus aptariami grupėmis.

Popieriniai apmušalai. XIX a. II p. valgomojo kambario puošyba popieriniais sienų apmušalais išliko aktuali. Dvarininkai įvairių šalių apmušalų galėjo įsigyti ir Vilniuje¹²⁵⁸. Tapetų įvairovę skelbimuose atspindėjo istorizmo interjerų panoramą: apmušalai imitavo ampyro, rokoko, Liudviko XV ir Liudviko XVI stilius arba kordibaną¹²⁵⁹. Pastarieji tapetai, kordibanas, imituojantis štampuotą auksuotą arba neauksuotą odą, įvardijami kaip tinkami valgomojo kambariui¹²⁶⁰, jais dekoruotas ir vienas iš konkursinių „Designing Club“ valgomojo interjero projektų (37c il.). Tokio tipo auksuotos štampuotos odos apmušalais su gėlių raštu buvo dengtos ir Korvinų-Milevskių rūmų (nuo 1894 m. Tiškevičių) Vilniuje neorenesansinio galimo valgomojo¹²⁶¹ salės sienos¹²⁶² (52d il.). Tai rodo, kad bendros interjero rekomendacijos valgomajam buvo žinomos ir Lietuvos kilmingiesiems. Nuo 1871 m. rinkoje atsirado plaunamų popierinių sienų apmušalų, kai kurie jų turėjo ir štampuotos odos imitacijos paviršių¹²⁶³. Vilniuje jau XIX a. pab. buvo siūlomi amerikietiški plaunami tapetai arba vokiški „Salubra“ apmušalai, kurie buvo higieniški, negėrė dulkių, juos buvo galima plauti, fabrikas nenaudojo sveikatai kenksmingų medžiagų ir, pasak gamintojų, tiko valgomojo kambariui¹²⁶⁴. Taigi valgomojo kambario popierinių sienų apmušalų svarbi savybė buvo jų higieniškumas.

Neorenesansiniame Nesvyžiaus didžiajame valgomajame (40e il.) sienų plotas tarp buazerijų ir sijinių lubų buvo dengtas apmušalais. Nuotraukose matomas augalinis ornamentas blizgiame paviršiuje (52a il.), kuris galėtų būti štampuotos, gal net auksuotos odos imitacija. Auksavimo pėdsakai yra likę ant tamsiai ruda glazūra dengtų koklių (45h il.), tad auksuotų tapetų ir tamsiai rudos buazerijos derinys būtų tikėtinas. Alantos valgomojo (40i il.) sienos dengtos margais apmušalais (matosi durų angos apačioje susiraukšlėjęs tapeto kraštas) (52b il.), tikėtina, kad jie derinti prie neorenesansinių baldų, o rašte nesunkiai

¹²⁵⁸ Varšuvos Franaszeko, Sankt Peterburgo „Carskoje Selo“, „Jerzy Riks“, „Marijos Lichačiovos“, Maskvos E. S. Krotovo, Paryžiaus „Gillou & Fils“, Helsinkio „Sand-uda“, Maskvos „Krotovo“, Čenstakavos „Gerke i S-ka“, vokiškais „Hinderer Thomas et Co“, „Salubra“, „Tekko Brokat“, „Targos“ taip pat būta ir „amerikietišku plaunamų vandeniu“ (gamintojas nenurodytas) in: Klajumienė p. 294–308.

¹²⁵⁹ *Kalendarz ilustrowany „Kuriera Litewskiego“ na rok 1909*, in: Dalia Klajumienė p. 300, il. 27.

¹²⁶⁰ Henry Havard, pl. XL, XLI.

¹²⁶¹ Patvirtinančio fakto, jog šioje patalpoje buvo valgomasis, aptikti nepavyko, tačiau patalpos interjeras yra itin būdingas valgomojo funkcijai: neorenesansinio stiliaus, lubos suformuotos kaip kesonai buvo tamsios medienos su kukliu auksavimu, sienos davo dalis dengta buazerijomis, grindys akmens (marmuro). Kaip kontrastas šiai patalpai – neoklasicistinis salonas, su kuriuo buvo tiesioginė jungtis.

¹²⁶² Vitalija Stepulienė, Nijolė Ščiogolevienė, XIX a. architektūros paminklas, buv. rūmai, Vilniuje, K. Sirvydo g. 6. Polichromijos tyrimai, Vilnius, 1986, in: VRVA, f. 2, 309–23, in: Dalia Klajumienė, p. 312, il. 34.

¹²⁶³ Joanna Banham, „Wallpaper“, in: *Encyclopedia of Interior Design*, vol. 2, London and Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers, 1997, p. 1365.

¹²⁶⁴ Dalia Klajumienė, p. 307–308.

galima įžvelgti iškilią rašto faktūrą, kuri būdinga kordibano¹²⁶⁵ imitacijoms. Vialos valgomajame virš sunkių buazerių sienas taip pat dengė tapetai (52c il.) su augaliniu raštu. Neatmestina, kad ten taip pat galėjo būti kordibanas.

Dancigo stiliaus Pajuosčio dvaro valgomajame sienos buvo muštos tapetais (nuotraukoje matomos vertikalios jungimo linijos) (52e il.), o naujos Dancigo stiliaus kėdės – oda. Vaitkuškio Dancigo stiliaus valgomojo sienos iki 1900 m. atnaujinimo taip pat galėjo būti dengtos popieriniais apmušalais. 1894 m. nuotraukoje matyti lygios, minkštos faktūros sienos su vertikalėmis ritmiškomis tapetų juostų jungimo linijomis (52f il.). 1895–1896 m. nuotraukose matyti, kad ir kitų Vaitkuškio rūmų reprezentacinių patalpų (salono¹²⁶⁶, mėlynojo salono¹²⁶⁷, kabineto¹²⁶⁸, buduaro¹²⁶⁹) sienos dengtos tapetais. Netolimame Kosakovskių dvare Liukonyse valgomojo sienos taip pat buvo dengtos popieriniais apmušalais, o epikranitą formavo popierinė ornamentuota juosta¹²⁷⁰ (52g il.).

Moderno ir Zakopanės stiliaus interjerams įtaką darė Menų ir amatų sąjūdis. Šis judėjimas vaidino svarbų vaidmenį kuriant apmušalus¹²⁷¹, todėl jų pasekėjų interjeruose taip pat galime tikėtis tapetų. Pavyzdžiui, Rokiškio Zakopanės stiliaus interjere, virš medinių buazerių, sienos buvo klijuotos tamsiai rudos spalvos storais tapetais¹²⁷². Gelgaudiškio modernio stiliaus valgomajame sienos virš medinių buazerių, pasak liudininkų, buvo dengtos „bordiniu pliušu su aukso vynuogėmis“¹²⁷³. Deja, nežinoma, ar tai buvo popieriniai, ar tekstiliniai apmušalai.

Tekstiliniai apmušalai. Nepaisant daugelio privalumų, popieriniai tapetai turėjo ir trūkumų. Aukščiausios klasės interjeruose sienų, langų užuolaidų, durų portjerų ir baldų apipavidalinimas turėjo būti vieno audinio, o šito harmoningo nuo XVII a. pradžios aukščiausios klasės Europos namų interjeruose įsitvirtinusio interjero dekoravimo būdo, pasirinkus tapetus, nebuvo galima išgauti¹²⁷⁴. Todėl siekiant aukščiausios prabangos, tekstilinių apmušalų nevengta net ir valgomuosiuose. Pavyzdžiui, Tiškevičių Lentvario valgomajame, palikuonių teigimu, sienos buvo dengtos žaliuoju Genujos veliūru (*Velours de Gênes*), margintu akanto raštais, tuo pačiu audiniu buvo aptraukti ir 24 krėslai¹²⁷⁵.

¹²⁶⁵ Ožkos ar ėriuko oda su įspaustu, neretai auksuotu, sidabruotu ar tapytu ornamentu. Kordibanas taikytas sienų ir baldų apmušalams, knygų viršeliams. <...> XVII–XVIII a. kordibanas gamintas ATR (Gdanske), in: *Dailės žodynas*, p. 219.

¹²⁶⁶ Vaitkuškio salono vaizdas iš valgomojo pusės. 1895 XII 24, ČDM, Ta–5192, alb. 3, fot. 196.

¹²⁶⁷ Mėlynasis salonas. 1896 II 5, ČDM, Ta–5199, alb. 11, fot. 763.

¹²⁶⁸ Kabinetas su giminių portretais ir fotografijomis. 1896 II 5, ČDM, Ta–5200, alb. 12, fot. 816.

¹²⁶⁹ Grafo S. K. Kosakovskio sūnus Mykolas Stanislovas buduare. Vaitkuškis, 1894 10 15, ČDM, Ta–5191, alb. 2, p. 12, fot. 19 (69).

¹²⁷⁰ Kosakovskių Liukonių dvaro valgomasis, 1896 VII 24, ČDM Ta–5203, alb. 34 p. 1027.

¹²⁷¹ Joanna Banham, p. 1365–1366.

¹²⁷² Rokiškio dvaro darbininkų prisiminimai, RKM 70 (1)–A, p. 41.

¹²⁷³ Buv. Gelgaudiškio dvaro centrinių rūmų polichrominių paieškų ataskaita. Paminklų konservavimo institutas. 1981 m., VRVA, f. 1019, ap. 11, b. 1706, l. 13.

¹²⁷⁴ Pirmieji tokie koordinuotos gamybos vienodo rašto tekstilės ir popieriniai apmušalai rinkai buvo pasiūlyti tik 1962 m. Londone įsikūrusios kompanijos „Arthur Sanderson“. Daugiau: Joanna Banham, p. 1366.

¹²⁷⁵ Roman Aftanazy, t. 3, p. 66.

Tapytas dekoras. XIX a. II p. itin svarbi tapyto interjero dekoru raiškos forma – medienos ir marmuro imitacija¹²⁷⁶. Valgomąjo specifiskumo atveju šis puošybos būdas imituojant medį XIX a. II pusėje tampa pats aktualiausias. Medžio imitacijos techniką atliko šioje srityje dirbę specialistai¹²⁷⁷. Taip pat išplinta trafaretinė apmušalų raštų imitacija¹²⁷⁸. XX a. pr. moderno interjeruose tebenaudota audinių ar medienos imitacijos technika, taip pat taikyta ornamentinio dekoravimo trafaretais technika. Ornamentui buvo pasitelkiamas augalo motyvas, išgryninant ir geometrizuojant jo pavidalą. Tokia tapyba atliekama trafareto ir volelio technika, tačiau gali būti ir pridedama ranka tapytų detalių¹²⁷⁹. Kai kuriuose dvarų rūmuose dekoruojant valgomąjį galėjo dirbti ir meistrai iš Vilniaus¹²⁸⁰.

Neogotikinio Trakų Vokės valgomojo lubos – įtaigiausia medžio imitacija. Atliktas darbas apgavo net ir amžininkus. 1887 m. valgomąjį matęs ir išpūdžius aprašęs etnografas Edwardas Chłopickis (1830–1894)¹²⁸¹, teigė, kad sienas nuo grindų iki lubų dengė buazerijos. Tačiau lubos buvo ne medinės, o gipsinės, polichromuotos. Tarp kabančių atramų¹²⁸² buvo ištapytos insiginių juostos.

Dancigo stiliaus valgomuosiuose (Vaitkuškis, Lyduokiai, Pajuostys) pagrindinis vaidmuo tenka Dancigo antikvariniams baldams (ar jų kopijoms), o tapyba kuria tik foną. Meistavičių Pajuosčio dvaro valgomajame pasitelkta tapyta medienos imitacija lubų plafone (53d il.). Lubų sumanymas turėjo perteikti kesonų įvaizdį, tapyba – įtaigiai imituoti medžio faktūrą. Lubas įrėmino lipdytas epikranitas, kurį sudarė tik dantytasis frizas. Tapytos tamsios lubos turėjo derėti prie kambario stilinės visumos ir kurti deramą XVII a. nuotaiką. Į Pajuosčio dvarą iš Vaitkuškio nutekėjusi S. Kosakovskytė-Meistavičienė buvo užaugusi rūmuose, kuriuose taip pat buvo Dancigo stiliaus valgomasis. Vaitkuškio valgomojo sienų tapyba buvo atnaujinta tarp 1894 ir 1900 m: išlikusios dvi nuotraukos fiksuoja abu tapybos variantus¹²⁸³. Ankstyvesnėse nuotraukose tapyba matoma tik lubų plafone – nuotraukoje joje galima aiškiai matyti meandro ornamentą, juosiantį lubas, ir plafoną, užpildytą aštuoniakampiais kesonais su rozete centre. Pajuostyje taip pat ištapytos kesonas imituojančios lubos – jas sudarė olandiškam manierizmui ir barokui būdinga įsprūda, vad. pagalvė (*kussen*), kuri buvo naudota olandiškose spintose (*Kussenkast*), o vėliau ir Dancigo balduose. Vaitkuškio valgomojo sienos buvo arba tapytos lygiai, arba dengtos apmušalais (kaip ir kituose reprezentaciniuose kambariuose). Iki 1900 m. buvo atnaujintas valgomojo

¹²⁷⁶ Šiai technikai būdinga „tapybą retušuoti dažais, prisotintais sėmenų aliejaus, suteikiant specifinį blizgesį ir išgaunant smulkiausias imituojamos medžiagos, ypač medžio, faktūros niuansus“, in: Dalia Klajumienė, p. 177.

¹²⁷⁷ Dalia Klajumienė, p. 177.

¹²⁷⁸ Daugiau apie sienų tapybą XIX a. II p.–XX a. pr.: Dalia Klajumienė, p. 164.

¹²⁷⁹ Dalia Klajumienė, p. 235.

¹²⁸⁰ Daugiau apie tapytojus dekoratorius ir jų formas XIX a. II p.–XX a. pradžioje: Dalia Klajumienė, p. 242–254.

¹²⁸¹ E. Chłopicki, *Opowiadania i wędrówki po kraju*, *Kłasy*, 1887, nr. 1134, p. 180.

¹²⁸² Viduramžių pastatuose trumpa atrama, statyta į sieną, apatiniu galu atsiremianti į gembę ar kapitėlį, o viršutiniu laikanti santvarą, in: Cyril M. Harris, p. 385.

¹²⁸³ ČDM Ta-5190 29, p. 34(29); ČDM Ta-5225 50, p. 2826-SO.

interjeras: sienos tapytos iliuziniais paneliais, kurie dalija plokštumą į dvi dalis – žemutinę lamperijos ir viršutinį panelį. Lipdytame epikranite, frizo dalyje atsiranda anksčiau tik ant lubų buvęs meandro ornamentas (tai leidžia manyti, kad lubos galėjo likti nepertapytos). Iš Vaitkuškio kilusio M. S. Kosakovskio Lyduokių dvaro valgomajame, pasitelkiant baldus¹²⁸⁴, taip pat buvo sukurtas Dancigo stiliaus įvaizdis. XX a. pr. nuotraukoje matomas lubų ornamentas panašus į trafaretinę tapybą (53c il.), tačiau jį sieti su Dancigo stiliumi nevertėtų. Galbūt interjeras jau buvo sukurtas iki dvarą XX a. pr. įsigyjant M. S. Kosakovskiui.

Moderno stiliaus valgomuosiuose medienos imitavimo klausimas išliko aktualus. Polichrominiai tyrimai parodė¹²⁸⁵, kad Gelgaudiškio rūmuose XX a. pr. atnaujinant valgomąjį, virš išlikusių ąžuolinių panelių buvo kalkiniais dažais dažytas ir raudona bei tamsia juoste pajvairintas dekoras (panelis ir plati juosta). Polichromijos tyrimas parodė, kad lubų detalės ankstyviausiame etape buvo dažytos taip pat kaip durys ir langinės – pagrindas buvo išdažytas šviesios ochros aliejiniais dažais, ant jo dengtas plonas persišviečiantis lako sluoksnis, kurio paviršiuje tamsesniu ruda dažu buvo imituota medienos tekstūra (šiuo metu valgomojo dažymo ir dekoravimo autentiškumas visiškai atkurtas remiantis tyrimais). Taigi modernio valgomajame pasikeitė forma, bet ne atlikimo technika – mediena ir toliau buvo pageidaujama ir pasitelkiama imitacijos technika, siekiant sukurti harmoningą interjero visumą. Medienos imitacija buvo pasitelkta ir kituose modernio stiliaus valgomuosiuose. Pavyzdžiui, Raudonajame Krante visos valgomojo gipsinės lubos buvo tapytos imituojant tamsią medieną, dalį puošybos elementų taip pat ir auksuojant, o tarp netikrų sijų komponuoti Menų ir amatų judėjimo stilistikai būdingi augaliniai ornamentai. Medienos imitacijos galėjo būti naudojamos ir ant plokščių lubų. Pavyzdžiui, Lančiūnavos valgomajame melsvos spalvos (tarsi dangaus) plafono centre komponuota apvali rozetė, kurią laikė keturi stilizuoti ąžuolai, atsirėmę į aplink lubas einantį tapytą panelį. Stilizuotų kankorėžių, melsvų spyglių ir energingų Hortos botago¹²⁸⁶ linijų ornamentai, būdingi *Art Nouveau* interjerams, Lančiūnavoje derinti su valgomojo kambario pageidaujama solidžia rimitimi. Lubas įrėmino lipdytas vieno gilaus linkio epikranitas. Sienos iki ~155 cm aukščio buvo dažytos tamsesne spalva arba dengtos medinėmis buazerijomis (polichromijos tyrimai neatlikti). Panašiai kaip Lančiūnavoje, Didžiosios Berestavicos modernio stiliaus valgomajame lubos taip pat buvo suskaidytos į keturis kvadratus. Vieną erdvę su salonu sudarantis valgomasis meninėmis priemonėmis buvo atskirtas į atskiras funkcines zonas – valgomajame lubų kompozicija griežta, geometrinė, o salone – aptaki, minkšta. Šių dviejų

¹²⁸⁴ Tikėtina, kad čia buvo perkelta Dancigo baldų kolekcija iš po tėvo mirties parduotų Kosakovskių rūmų Varšuvoje, kur taip pat buvo Dancigo stiliaus valgomasis.

¹²⁸⁵ Gelgaudiškio dvaro rūmų Šakių rajone fasado ir vidaus patalpų polichrominiai tyrimai. AB „Kauno paminklų restauravimo projektavimo institutas“, Kaunas, 2009, in: KVR, [interaktyvus], prieiga per internetą: <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/4f61fb7e-b43b-43ca-b9d6-78a1c8c0579a> [žiūrėta 2020-12-25].

¹²⁸⁶ Puošybos elementas iš plastiškų linijų, pavadintas pagal belgų architektą Victor'o Horta'os (1861–1947), buvusį vienu iš *Art Nouveau* judėjimo pradininkų. In: Hilary J. Grainger and Susan Hoyal, „Horta, Victor 1861–1947. Belgian architect and designer“, in: *Encyclopedia of Interior Design*, vol. 1, London and Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers, p. 581–584.

pagrindinių reprezentacinių patalpų „lytiškumas“, diskutuotas visą XIX a., išliko ir puikiai atsiskleidžia šiame sujungtos erdvės sprendime. Tapyba taikyta dekoruojant lipdytą epikranitą: frizas puoštas plastiniu gėlių ornamentu, karnize ritmiškai atsikartoja statiškesnis (nuotraukoje neįžiūrimas) ornamentas (54g il.). Sienų plokštumos nuo grindų iki epikranito visiškai lygios, neskaidytos¹²⁸⁷. Didžiosios Berestavicos valgomajame derinti gotikiniai baldai leidžia manyti, kad ir tapyboje galėjo būti naudota medienos imitacija, atlikta tokiu principu kaip Lančiūnavos valgomajame.

Baltosios Vokės valgomajame taip pat vyravo medieną imituojanti polichromija. Tyrimai atskleidė¹²⁸⁸, kad sienos buvo žalios spalvos, o lamperija iki 120 cm imitavo medinę buazeriją, sukomponuotą iš skirtingų atspalvių ir tekstūros rėmų ir išsprūdų. Langai ir durys taip pat apvesti medį imituojančiais apvadais. Sieną užbaigė neutralus lipdytas epikranitas¹²⁸⁹, kurį sudarė lygi profiliuota juosta, atitraukta nuo lygių baltų lubų (40g il.). Valgomasis buvo apstatytas XVIII a. pab. angliškais vėlyvojo baroko *Chippendale* stiliaus baldais, kurie turėjo derėti šiame angliško stiliaus interjere. XVIII a. baldais buvo apstatytas ir Tiškevičių Lentvario dvaro valgomasis, kurio sienos taip pat buvo žalios, tačiau dengtos apmušalais, lubos ištapytos sukuriant žydro dangaus su baltais debesimis iliuziją¹²⁹⁰. Taigi, istorizmo interjeruose kelios apdailos rūšys kūrybiškai derintos tarpusavyje.

Lipdyba ir drožiniai. Istorizmo laikotarpiu puošybos įvairovė dar labiau išaugo, tačiau dėl valgomąjo specifiškumo lipdyba išliko santūri. Sudėtingai polichromuoti gipso, papjė mašė¹²⁹¹ ar keramikos lipdiniai, medžio drožiniai leido išgauti išraiškingas plastiškas formas, kurios didelėms erdvėms suteikė daugiau faktūriškumo, šviesotamsos ir pageidaujamo istoristinio atmosferiškumo.

XIX a. sparčiai augantys Europos didmiesčiai formavo didelį poreikį pigesniems interjero dekoravimo būdams. Šiuo laikotarpiu dėl atpigusios gamybos itin išaugo lipdinių kiekiai interjeruose, lipdiniai naudoti ir mažiau pasiturinčių asmenų namuose¹²⁹². Artimiausias stambus pramoninių lipdinių (ir krosnių) gamintojas buvo Rygos fabrikas „Zalm & Boehm“, tačiau Lietuvos dvarus taip pat galėjo pasiekti gipso gaminiai iš Varšuvos ar Sankt Peterburgo¹²⁹³. Jau ir žemesnėms klasėms prieinamas puošybos būdas netenkinio aukščiausiojo sluoksnio atstovų. XIX a. II pusėje stiuko ir gipso dekorą valgomąjo kamba-

¹²⁸⁷ Didžiosios Berestavicos dvaro naujasis salonas iš valgomąjo pusės. 1901 m., ČDM, Ta 5233, alb. 50, 14 p., fot. 18 (3456).

¹²⁸⁸ Baltosios Vokės dvaras. Centriniai rūmai. Polichromijos tyrimai. Ataskaita. 1989 m., VRVA, f. 1019, f. 11, b. 1543, p. 7–8; Baltosios Vokės dvaras. Centriniai rūmai. polichromijos tyrimai. Dekoro fragmentų kopijos. 1989 m. VRVA, f. 1019, f. 11, b. 1545.

¹²⁸⁹ Buv. Baltosios Vokės dvaro rūmai. Istoriniai-meniniai tyrimai, Alvyra Vaitulevičienė, 1974 m., VRVA, f. 1019, ap. 11, b. 1541.

¹²⁹⁰ Roman Aftanazy, t. 3, p. 66.

¹²⁹¹ Papjė mašė lipdybos buvo grafų Povstanskių Čiulų dvare (dab. Molėtų raj.) – išlikęs rokokio fragmentas, ant kurio yra dažų, imituojančių auksą, pėdsakų. Už šią informaciją esu dėkingas buv. dvaro sodybos gyvenamojo namo valdytojui Aisčiui Šimaičiui.

¹²⁹² Daugiau apie lipdinius XIX a. II p.–XX a. pr. Vilniuje: Dalia Klajumienė, p. 339–397.

¹²⁹³ *Ibid.*

ryje pasivijo, o gal net ir pralenkė, puošyba medžio drožiniais. Medžio puošyba taikyta tiek neorenesansiniuose, tiek moderno, tiek Zakopanės stiliaus valgomąjo interjeruose. Tiesa, medienos faktūrą galėdavo imituoti tapyba ant gipso ar papildomas sluoksnius ant mažiau prestižinės medienos. Taigi, gausus rankų darbo medienos dirbinių naudojimas valgomajame pramonės amžiuje darė šią patalpą išskirtinę ir tokią, kurią galėjo leisti tik aukštesnės klasės atstovai. Polichromuoto gipso lipdyba ir drožyba moderno interjeruose išliko, tik XX a. pradžioje taikyta gerokai mažesnė formų įvairovė¹²⁹⁴.

Nogotikiniuose valgomuosiuose derinta lipdyba ir medžio drožyba. Trakų Vokės valgomąjo interjerą (40f, 54b il.)¹²⁹⁵ 1887 m. aprašęs E. Chłopickis¹²⁹⁶ mini buazerijas, dengusias sienas „nuo grindų iki lubų“, tačiau iš tikrųjų jos dengė tik apatinę sienos dalį, epikranitą ir lubas, o tuščios vietos – gobelenais. Deja, buazerijų detaliau aptarti neleidžia prasta nuotraukų kokybė ir tradicinis nenaudojamų kėdžių pasieniais sustatymas. Iki šių dienų išliko plokščios¹²⁹⁷ polichromuotos gipsatūros, imituojančios drožinėtas medines, atraminės gembinės anglų gotikinės konstrukcijos¹²⁹⁸ lubos, kurių kiekviena gembė atsiremia į lubas ir sieną bei užsibaigia raktu¹²⁹⁹. Beržėnų valgomajame¹³⁰⁰ gotikos nuotaiką sustiprina dvi drožinėtos sieninės indų spintos (47f il.), židinytis ir baldai taip pat turėjo angliško arba gotikinio stiliaus bruožų, tačiau valgomąjo lipdytinis dekoras neturi daug bendro su šiuo stiliumi: epikranitas lygus, su giliu įlinkiu, kurį įrėmina lipdiniai ant sienos ir lubų¹³⁰¹. Duris puošė laužtinis užraitinis sandrikas¹³⁰², būdingas vėlyvojo baroko architektūrai; sandriko timpane įkomponuotas jungtinis Čapskių *Leliwa* ir Gorskių *Nalecz* herbas. Panašu, kad Beržėnų valgomasis galėjo būti įrengtas dar XIX a. vid. ir XIX a. II pusėje buvo tik atnaujintas.

Neorenesanso stilius, populiarus valgomąjo puošyboje Vokietijoje bei Prancūzijoje, taip pat susilaukė gerbėjų tarp Lietuvos kilmingųjų. Nesvyžiaus Etmono salė (didysis valgomasis) buvo atnaujintas¹³⁰³ (40e il.) XIX a. II p., šeimininkaujant prancūzų kilmės aris-

¹²⁹⁴ *Ibid.*, p. 354, 360.

¹²⁹⁵ Valgomąjo interjerą išsamiai aprašė B. R. Vitkauskienė, in: Dr. Birutė Rūta Vitkauskienė, Trakų Vokės dvaro rūmų pastato architektūrinių formų bei interjerų istorinės ir ikonografinės medžiagos analizė Leandro Marconi kūrybos kontekste, Vilnius, 2017.

¹²⁹⁶ E. Chłopicki, „Opowiadania i wędrówki po kraju“, in: *Kłosy*, 1887, nr. 1134, p. 180.

¹²⁹⁷ Lubų plokštumos lipdinio ornamentas kurtas pasitelkiant žuvies pūslės ir trilapio ornamentą.

¹²⁹⁸ Atraminės gembinės anglų gotikos konstrukcijos lubų pavyzdys: Cyril M. Harris, p. 443.

¹²⁹⁹ Panaši imitacinė atraminių gembinių gotikinių lubų konstrukcija buvo panaudota jau 1814 m. Carlton House valgomajame (9b il.).

¹³⁰⁰ Neišlikusių interjero vaizdą perteikia XX a. 4 deš. gausios nuotraukos: Beržėnų dvaras, 1935-02-04, aut. Jonas Dvareškis, ŠAM Neg. Nr. 1764; Žemaičių vyskupystės muziejus, ŽVM GEK 2044/1–4; Beržėnų dvaras, 1935-02-04, aut. Jonas Dvareškis, ŠAM Neg. Nr. 1765; Beržėnų, C3, fot. nn, ok. 1920, IS PAN R36490; Beržėnų, C3, fot. nn, ok. 1939, IS PAN R36487; Beržėnų, C3, fot. nn, ok. 1939, IS PAN R36489.

¹³⁰¹ Beržėnų dvaro rūmų interjeras. Valgomasis, (*Beržėnų*), ~1939 m., IS PAN R36488; Beržėnų dvaro rūmų interjeras. Valgomasis, (*Beržėnų*), ~1939 m., IS PAN R36489

¹³⁰² Laužtinis užraitinis sandrikas – frontonėlis virš durų, lango, nišos. Būna trikampės, kreivalinijinės, laužytos formos, in: Cyril M. Harris, p. 383.

¹³⁰³ Vaizdą apie salės interjerą teikia gausios XIX a. pab.–XX a. pr. nuotraukos: IS PAN AF–04306; IS PAN AF–04311; IS PAN AF–04321; IS PAN AF–04366; IS PAN AF–04371; IS PAN AF–04373; Alamy Stock Photo, ID: P806N0, NAC 1–P–2149–5, NAC 1–P–2152, NAC 1–U–4285–3.

tokratei Marijai Daratai de Castellane-Radvilenei (*Marie Dorothée Élisabeth de Castellane princesse Antoine Radziwill; Maria Dorota Radziwiłłowa*, 1840–1915). XVIII a. atvirų sijų lubos buvo išlaikytos (54a il.) ir tai valgomajam suteikė vėlyvojo prancūziškojo Šiaurės Renesanso stiliaus atmosferą (34f il.). Šis ATR valdovo Henriko Valua tėvo Henriko II stilius XIX a. Prancūzijoje buvo dažniausiai naudojamas dekoruoti valgomojo interjerą¹³⁰⁴. Du trečdalius sienos dengė medinės XVIII a. itališkos sienų buazerijos¹³⁰⁵, kurių kiekviena puošta skirtingu geometrinio ir augaliniu ornamentiniu rėmeliu, sukurtu intarsijos technika. Dvejas duris ir patalpos kampuose esančias koklines krosnis įrėmina aukšti jonėniniškieji piliastrai (8 vnt.), kitas plokštumas skaido 42 trumpi piliastrai. Tokio tipo buazerijos Italijoje būdingos zakristijose¹³⁰⁶. Plinkšėse¹³⁰⁷ sėkmingai suderinta pramoninė lipdinių, koklių, buazerijų ir kredenso drožyba (40k il.). Lubų plafoną sudaro centrinis kvadratas, iš galų įrėmintas kriauklės formos motyvu, kuris interjere nuolat pasikartoja: kokliuose, buazerijose, kredense (48b il.). Labai panašiomis neorenesansinėmis buazerijomis prekiaavo Ulmo (Vokietija) baldų fabrikas (35 m il.). Masyvi aukšta medinė buazerija su plačia atbraila indų eksponavimui buvo ir Tiškevičių Vialos¹³⁰⁸ dvaro neorenesansiniame valgomajame (40q il.). Kuklesnė renesansinių bruožų turinti valgomojo puošyba buvo pasitelkta Zypliųuose. Interjero vaizdą iš dalies atskleidžia 1973 m. nuotrauka (40h il.), kurioje matomos medinės įsprūdinės 1 m aukščio buazerijos, medinės polangių panelės¹³⁰⁹. XX a. pr. medžio drožyba jau nėra tokia smulkmeniška ir rafinuota kaip Plinkšių atveju, čia formos paprastesnės, buazerijų piliastų kapitelių vietas žymi vertikalių linijų eilė. Valgomojo epikranitas sudarytas iš profiliuotos lipdinių juostos, lubų plafono centre – reljefinis lipdytas dekoras.

Neoklasicizmo stilistika pasitelkta kuriant Nesvyžiaus, Kretingos, Palangos, Ščiutino ir Užutrakio valgomųjų interjerus. XIX a. pab. įrengtą naują Nesvyžiaus valgomojo vaizdą atskleidžia nuotraukos¹³¹⁰, išlikusios autentiškos buazerijos, lipdyba (40a il.). Visos sienos dengtos tamsios medienos buazerijomis, kurių dalis negausiai auksuota. Apatinė dalis atitinka dado, centrinėje lauko dalyje įkomponuoti visafigūriai portretai, o tarpai formuoja neorderines plokštumas, primenančias piliastrus. Epikranitą sudaro tik korintiškasis karnizas (be frizo ir architravo), lubos lygios, plafoną puošia akanto lapų rozetė, apsupta festonais¹³¹¹. Festonai, atkartoti durų supraportuose, sujungė bendrą kompozicinį sumanymą

¹³⁰⁴ Stefan Muthesius, 2009, p. 210.

¹³⁰⁵ Baltarusijos nacionalinio istorijos ir kultūros muziejaus-draustinio „Nesvyžius“ ekspozicijoje pateikta informacija.

¹³⁰⁶ Nuoširdžiai dėkoju menotyrininkui prof. hab. dr. Axeliui Christophui Gamppui už konsultaciją.

¹³⁰⁷ *Lietuvos architektūros istorija*, t. 3, p. 365.

¹³⁰⁸ Po 1894 m. gegužės mėn. gaisro sudegė Vialos dvaro rūmai, tačiau iškart po gaisro Benediktas Henrikas Tiškevičius (*Benedykt Henryk Tyszkiewicz*, 1852–1935) pastatė naujus rūmus. Nauji interjerai, tarp jų ir valgomojo, užfiksuoti 1895 m. nuotraukose.

¹³⁰⁹ Buvusi Zyplių dvaro sodyba. Istoriniai-meniniai tyrimai. Fotofiksacija. 1973 m., VRVA, f. 1019, ap. 11, b. 7837.

¹³¹⁰ Roman Aftanazy, t. 2, p. 285–286; IHSUJ P 017885; Alamy Banque D'Images, P806ME.

¹³¹¹ Panašios kompozicijos lipdiny D. Klajumienės lipdinių tipologijoje priskirtas III tipo pirmam variantui, in: Dalia Klajumienė, p. 358.

į visumą. Ščiutino rūmų valgomajame (40d il.) buvo lipdytas epikranitas, kurį sudarė lygus platus įlinkis, puošnumo taip pat teikė neoklasicistinė durų apkalė.

XIX a. pab.–XX a. pr. neogotikinis stilius neteko populiarumo. Trys broliai Tiškevičiai – Aleksandras, Vladislovas ir Juozapas – savo dvarų valgomuosiuose pasirinko neoklasikinį stilių. Jų tėvo Juozapo brolio J. V. Tiškevičiaus neogotikinis Trakų Vokės valgomasis, aki-vaizdu, jau nebežavėjo. Aleksandro valgomasis ir didysis valgomasis Kretingoje buvo suformuoti iš dalies žiemos sodo (39c, 40b il.), kurio ankstesnis puošybos elementai nekeisti. Tai durų apkalos su puošniais neoampyro stiliaus supraportais (44b il.) ir židinys (46h il.). Valgomojo duris iš Muzikos kambario rėmino kompozitinės kolonos ant pjedestalų. Tačiau neišvengta klaidų: virš durų esantis supraportas yra dorėniškojo orderio ir yra gerokai per sunkus jį laikančiam grakščiausiam kompoziciniam orderiui. Didžiojo valgomojo durys į kredeną buvo tokios pačios kaip anksčiau aptartosios, o kitų dvivėrių durų supraportą puošė Tiškevičių herbas su skydininkais. Dar trejos vienvėrės durys turi frizą, karnizą, ir virš jo – puošnų supraportą su sfinksais ir arabeska tarp jų. Aleksandro vasaros rezidencijoje Palangoje valgomojo (40c il.) lipdytą epikranitą sudaro tik karnizas (be frizo ir antablemento), kredensą nišą įrėmina du dorėniškieji piliastrai (47a il.), siją papildomai laiko dvi dorėniškosios kolonos ant pjedestalų. Epikranitas ir trys lubų rozetės (dvi mažos, centre – didesnė) buvo baltos, su vos melsvu atspalviu, kolonos šviesios ochros spalvos, kolonos cokolinė dalis kaip ir sienų, žalsvai pilkšva, tik gerokai intensyvesnė, o panelio aukštyje tyrimų metu rastas ochros spalvos dažų sluoksnis¹³¹². Lygiai dažytas valgomojo sienas puošė paveikslai¹³¹³. Subtili lipdyba sukurta Juozapo Tiškevičiaus Užutrakio dvaro valgomajame (40m, 55b il.). Sienos skaidytos polichromuotais žalsva ochros spalva¹³¹⁴ gipso paneliais¹³¹⁵, puoštais iškiliais augaliniais ir medžioklės trofėjus vaizduojančiais lipdiniais. Valgomojo interjere buvo dvejios funkcionalios ir dvejios netikros dvivėrės durys, turėjusius identiškus lipdytus portalus¹³¹⁶. Lubų lipdytinę rozetę sudarė keturios su kaspiniu centre surištos rožių pynės¹³¹⁷ (56b il.). Vladislovo Lentvario dvaro valgomojo sienų ir lubų apdailą aprašė R. Aftanazy, su ja bent iš dalies galima susipažinti 1913 m. nuotraukoje (40n il.). Patalpoje lipdybos buvo nedaug, ja puoštos tik lubos – rozetė ir kuklus karnizas, kuris įrėmino sienų apmušalus¹³¹⁸. Nuotraukoje taip pat matyti, kad apatinę sienų dalį dengė šviesi gilių profilių

¹³¹² Palangos buv. rūmai (Gintaro muziejus). Žvalgybinių polichromių paieškų ataskaita, Paminklų konservavimo institutas, 1983 m., VRVA, f. 1019, b. 11, ap. 3530.

¹³¹³ Stanisławas Karwowski: „Labai vertingų paveikslų yra valgomajame, regis, italų dailininkų“ (in: Karwowski, 1913, p. 8–9. Op. cit.: Mołgorzata Omalinowska, p. 57.)

¹³¹⁴ Trakų turistinė bazė. Buv. Tiškevičiaus dvaro rūmai. Užutrakio centrinių dvaro rūmų polichromijos tyrimai. Paminklų restauravimo projektavimo institutas, 1985 m., VRVA, f. 1019, b. 12, ap. 20379.

¹³¹⁵ Sudaro: plintas, dado, dado karnizas, laukas ir epikranitas (frizas ir karnizas).

¹³¹⁶ Supraporte pratęsimas durų frizas, kuris sudaro arką, jos centre įkomponuotas laužytos formos medalionas, įrėmintas laurų lapų pyne. Medaliono centre vaizduojama vaza su gelėmis, žemiau – laurų lapų šakos. Supraporte esančią arką vainikuoja ąžuolo lapų girlianda.

¹³¹⁷ Užutrakio buvusios dvaro sodybos ansamblis AtV741. Fasadų, II aukšto patalpų ir I aukšto trijų salių polichrominiai tyrimai. Vilnius, 1998, VĮ „Lietuvos paminklai“ archyvas, f. 1, ap. 4, sv. 2202;

¹³¹⁸ Roman Aftanazy, t. 3, p. 67.

lamperija, duris rėmino taip pat šviesi plati durų apkala, kuri kontrastavo su žalia sienų apmušalų spalva. Susidaro įspūdis, kad buvo siekta kurti klasicistinį interjerą.

Ampyro stiliaus valgomojo kesonines lubas Šalčininkų dvaro rūmuose puošė subtili polichromuota žemo reljefo lipdyba (54h il.). Lubų kesonai polichromuoti gelsvai pilka spalva, įrėminantys plotai – tamsiai žalia spalva. Lubas įrėmino lipdytinis epikranitas. Jo juostos buvo gelsvai pilkos, frizo fonas – tamsiai žalias, palmečių ir akanto motyvai auk-suoti, sienos tamsiai žalios spalvos¹³¹⁹. R. Aftanazy¹³²⁰ mini sienas buvus geltonžiedės raze-tos spalvos¹³²¹. Četvertinskių (*Czetwertyńscy*) Žaludko (*Żołudek, Жапыдок*, Vilniaus gub.) Vilniaus gub.) neobarokiniuose rūmuose¹³²² valgomojo puošybos išliko tik fragmentai (54p il.). Pramoninės gamybos lipdinių plafone akantų lapai mainosi su gėlės stiebeliu¹³²³, ma-tomi polichromijos pėdsakai, epikranitas suformuotas kaip jonėniškasis entablementas, jo frizas puoštas Vitruvijaus bangos¹³²⁴ ornamentu. Šie negausūs klasiciniam repertuarui bū-dingi elementai leidžia priskirti objektą neoklasicistiniam stiliui. Neoklasicistiniu stiliumi buvo įrengtas ir Naraulios didysis valgomasis (40o il.). Patalpa gausiai dekoruota lipdiniais: sienas skaidė tiesaus profilio paneliai (sudarė dado ir laukas, dalyje jų buvo tapyba), sufor-muotas jonėniškojo arba korintiškojo orderio epikranitas, lubas puošė rozetės.

Aptariamuoju laikotarpiu dvarų rūmų interjeruose taip pat plito Dancigo stiliaus dro-žyba (pavyzdžiui, Tiškevičių Vialos dvaro holas¹³²⁵). Tyrimo metu valgomajame Dancigo drožybos nebuvo aptikta, tačiau tokia galėjo būti. Galbūt tokios būta Vialos medžioklės dvarą valdžiusių Tiškevičių pagrindinėje rezidencijoje Raudondvaryje. Žinoma, kad XX a. pr. įrengtame naujame valgomajame buvo ažuolinės buazerijos su vynuogių lapų ir kekių motyvu, ant kiekvienos sienos – po erelį, patalpoje buvo eksponuojamas Lietuvos manu-faktūrų stiklas (Urečės ir Nalibokų) ir porcelianas (saksų, lenkų ir kinų)¹³²⁶, stovėjo Dan-cigo baldai¹³²⁷. Toks valgomasis-muziejus, kuriame eksponuoti senieji ATR baldai ir indai, neabejotinai reikalavo ir derančios puošybos.

Zakopanės stiliaus valgomuosiuose (Rokiškis) lipdyto dekoru nebuvo, jį atstojo gausi medžio apdaila ir drožyba. Rokiškio dvaro valgomojo (41d il.), kurį, manoma, projekta-vo 1905 m. rūmų atnaujinimo autoriai archit. K. Jankovskis ir P. Lilpopas, sienų apatinę

¹³¹⁹ Šalčininkų pionierių (buv. Vagnerio dvaro) rūmų polichrominių paieškų ataskaita, Paminklų konservavimo institutas, 1980 m., VRVA, f. 5, ap. 1, b. 1400.

¹³²⁰ Roman Aftanazy, t. 4, p. 350–351

¹³²¹ Tamsiai žalia spalva, kurios pavadinimas kilo iš šio augalo lapų pavadinimo. Daugiau apie šią spalvą: Nikolas Davies, Erkki Jokiniemi, *Dictionary of Architecture and Building Construction*, JK, JAV: Architectural Press, Elsevier, 2008, p. 312.

¹³²² Archit. W. Marconi, 1907 m. Daugiau: Roman Aftanazy, t. 4, p. 470.

¹³²³ Rozetė panaši į VI tipo rozetę, in: Dalia Klajumienė, p. 358.

¹³²⁴ Vitruvijaus bangos ornamentas – įprastas klasicinio ornamento motyvas, užraitų eilės, jungiamosios bangos pavidalo juosta, in: Cyril M. Harris, p. 544.

¹³²⁵ Vialos holo 1895 m. nuotraukoje matoma Dancigo stiliaus židinio apdaila, in: Vialos dvaro rūmų interjeras. Holas (*La Hall*), B. H. Tiškevičiaus nuotrauka, 1895 m., in: Gražinos ir Gedimino Petraičių rinkinys.

¹³²⁶ Roman Aftanazy, t. 3, p. 211.

¹³²⁷ Raudondvario dvaro inventorius, 1820 m., l. 95–103.

dalį dengia aukštos ąžuolinės buazerijos (h – 184 cm), užsibaigiančios ekspozicijai skirta lentynėle. Lubos sijinės, medinės perdangos klotos ant dekoruotų sijų. Dvi skersinės sijos remiasi ant konsolių, penkios išilginės sijos guli ant dviejų išilginių. Lubų perdangos raštą sudaro dekoratyvios profiliuotos lentos, suklotos eglute. Joms antrina taip pat eglutės raštu sudėtas grindų parketas. Vidinės langų dalys dekoruotos drožiniais (identiški dvivėrių durų puošybai), virš jų – medinis užuolaidų karnizas, palangė – rudo marmuro. Lubų epikranitą sudaro trys dalys (karnizas, frizas ir architravas), kiekvienas iš jų savitai interpretuotas Zakopanės stiliumi. Daugelis minėtų elementų būdingi šio stiliaus interjerui ir jau XIX a. pab. buvo panaudoti vilų „Koliba“, ir „Pod jedlami“ valgomuosiuose. Kaip minėta anksčiau, Zakopanės stilius susiformavo veikiamas Menų ir amatų sąjūdžio idėjų, kurių interjeruose teikta didelė reikšmė medžio apdailai. Toks, itin artimas Menų ir amatų judėjimo idėjoms ir formoms valgomojo pavyzdys sukurtas Šešuolėlių I dvare, kurio sienas puošė aukštos buazerijos (42g il.), lubos dengtos medžio sijomis, skersiniai balkiai turėjo atraminę gembinę konstrukciją, kuri būdinga gotikos statiniams.

Menų ir amatų sąjūdis darė įtaką ir moderno interjerams, kuriuose lipdybą taip pat keitė medis. Atkreiptinas dėmesys į tris Komarų valgomuosius, kurie panašiu metu XX a. pr. buvo atnaujinti moderno stiliumi skirtingose rezidencijose – Baisogaloje, Rauguvėlėje ir Gelgaudiškyje. Baisogalos (archit. T. Tiškeckis, 1830–1847 m., atnaujinta 1890–1911 m.¹³²⁸) rūmų interjero įrangos ir dekorų pagrindas sukurtas XIX a. 4 deš., N. Lukšionytės manymu, išliko, ir tik prieš Pirmąjį pasaulinį karą buvo atnaujinti kai kurie jo elementai¹³²⁹. Visgi su šiuo teiginiu reikėtų diskutuoti, nes valgomojo interjeras (42a il.) galėjo būti visiškai atnaujintas XX a. pr. įrengiant naujas moderno stiliaus krosnis ir, matyt, naujas buazerijas bei kesonus. Taip pat nuotraukoje matomas patalpoje stovėjęs moderno stiliaus masyvus kredensas. Sienų du apatinius trečdalius dengė ąžuolinės buazerijos, duris įrėmino durų apkala, kurioje moderniai interpretuotos orderio detalės (turi panašių elementų su Lančiūnavos durų valgomojo durų apkala), supraportą sudaro frizas ir karnizas (durys į kredensą be supraporto). Lubas puošia kesonai. Palangės dengtos marmuru. Baisogalos valgomąjį priskirti ne romantizmo, o moderno laikotarpiui leidžia šios patalpos lyginimas su kitais Komarų giminės rezidencijų valgomaisiais, kurie buvo atnaujinti ir išplėsti pristatant virtuvinius priestatus XX a. pradžioje.

Raguvėlės dvaro valgomojo interjeras (42b il.) buvo atnaujintas XX a. pr., tuomet buvo pristatyti šoniniai fligeliai¹³³⁰, pačiuose rūmuose įrengta virtuvė, įvestas vandentiekis, kanalizacija, elektra. Atnaujintame valgomajame, kaip ir Baisogaloje, taip pat dominuoja

¹³²⁸ Nijolė Lukšionytė-Tolvaišienė, 2008, p. 198.

¹³²⁹ *Ibid.*, p. 195–216.

¹³³⁰ Rūmų plėtros etapas XX a. pr. užfiksuotas architektūrinių tyrimų metu, in: Raguvėlės dvaro sodybos rūmų (u. k. 24868) architektūriniai tyrimai. Kaunas, 2016. Kultūros paveldo departamento archyvas; Raguvėlės dvaro sodybos rūmų (u. k. 24868) architektūriniai tyrimai. Kaunas, 2016. Kultūros paveldo departamento archyvas, in: *Kultūros vertybių registras*, [interaktyvus], prieiga per internetą: <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/e0460038-095a-4aab-bbf9-3f4e9194cb80>.) [žiūrėta 2016–12–13].

medžio puošyba. Apatinę sienų dalį dengia tamsios aukštos buazerijos, kurios turi viršuje suformuotą indams eksponuoti skirtą lentynėlę, paremtą ant atvirkštinio kulnelio (*cyma reversa*¹³³¹) profilio. Tokios lentynėlės yra charakteringa XIX a. II pusės valgomojo detalė, matoma rekomendacinio pobūdžio valgomojo interjero puošybos lakštuose (35d, i, m il.). Tačiau dėl žemų valgomojo lubų, matyt, atsisakyta kesonų idėjos: lubos baltos, lygios, epikranitas lipdytinis, geometrinio nesudėtingo piešinio, tik kampus akcentuoja susikertančios linijos (54e il.). Bendra Raguvėlės valgomojo dekoruota panaši į trečią valgomąjį. Gelgaudiškis, nuo 1898 m. atitekęs Baisogalos Komarams, XX a. pr. buvo atnaujintas¹³³². Polichrominiai tyrimai¹³³³ atskleidė, kad valgomajame (42d il.) durų apkala ir lubų plafonai ankstyviausiame etape buvo dažyti imituojant medienos struktūrą, taip pat kaip durys ir langinės.

Bene geriausiai aptariamojo laikotarpio teiktas pramonės galimybes iliustruoja Raudonojo Kranto dvaro rūmų interjeras. Skirtingoms reprezentacinėms patalpos pasirinktas vis kitas puošybos stilius: gotikos, renesanso, baroko, rokoko, klasicizmo ar maurų stilius. Valgomajame pasirinktas archajiškiausias iš jų visų – romaninis, o tiksliau, normanų architektūros stilius (42c il.). Šios angliškos romaninės architektūros interpretavimas sietinas su Menų ir amatų judėjimo veikla, prasidėjusia Anglijoje, kurioje be gotikos, ankstyvojo renesanso taip pat remtasi ir normanų architektūros meniniu arsenalu. Apatinėje lamperijos dalyje atsikartoja aklinoji arkada (h – 1,91 m), viršutinė dalis turėjo būti skirta apmušalams. Durų apkalą sudaro architravas, peraugantis į arką, kurios supraporte buvo numatyta vieta puošybai. Lubose, kurios imituoja tamsių drožinėlių medinių sijų perdangą (kaip Rokiškio valgomajame), kukliai taikytas auksavimas. Būtent tik lubose naudoti auksavimą rekomenduota 1886 m. J. W. Facey „Praktiniame namų dekoravime“¹³³⁴. Kaip šiame vadove ir pasiūlyta, valgomojo lubos buvo itin tamsios, priešingai nei kitose patalpose, kuriose buvo šviesios. Taigi, Raudonojo Kranto valgomojo interjero autorius turėjo būti susipažinęs su anglų valgomojo interjero teorija.

Apibendrinant galima teigti, kad valgomojo interjere puošybai buvo pasitelkiamos įvairios dekoravimo priemonės, jos išmaniai derintos tarpusavyje. Specifiškumas valgomajame pasižymėjo aukštesne higienos klase, taip pat tai buvo vienintelė rūmų patalpa, kurioje buvo pageidaujamos tamsios lubos. Kita svarbi ypatybė, skyrusi valgomąjį nuo kitų patalpų, ypač salono, yra jo santūri, griežta, net tamsi aplinka, kaip kontrastas žaismingam, lengvam ir šviesiam salonui. Tai galima būtų sieti su anglų valgomojo dekoravimo tradicija, kurioje siekta valgomąjį kurti kaip „vyrišką“ erdvę, supriešinant ją su „moterišku“ salonu.

¹³³¹ Dvigubai išlenkta reljefinė juosta: išoriniame krašte išgaubta, o iš vidaus įgaubta, in: Cyrim M. Harris, p. 131.

¹³³² Sigita Samuolienė. Respublikinės reikšmės archit. paminklas buv. Gelgaudiškio dvaro rūmai. Istorinė-mėnininė apybraiža. Vilnius. 1980; Raimonda Rickevičienė. Gelgaudiškio dvaro rūmų istoriniai tyrimai. Kaunas, 2009, 1980. VRVA, f. 1019, ap. 11, b. 1698.

¹³³³ Veronika Trečiokienė, Gelgaudiškio dvaro rūmų Šakių rajone fasado ir vidaus patalpų polichrominiai tyrimai. AB „Kauno paminklų restauravimo projektavimo institutas“, Kaunas, 2009.

¹³³⁴ James William Facey, *Practical house decoration*, London: Crosby Lockwood, 1886, p. 133–135.

Tautinio stiliaus paieškos atspindėjo Dancigo ir Zakopanės stiliaus interjeruose, kurie dėl medienos drožinių panaudojimo, buvo lengviausiai pritaikomi būtent valgomojo erdvėje, todėl buvo alternatyva neogotikinio ir neorenesansinio stiliaus valgomojo interjerams.

3.4.4. Ikonografija

XIX a. II pusės namų puošybai skirtuose veikaluose valgomojo ikonografija nekito. Rekomenduotos tos pačios jau XVIII a. II p.–XIX a. I p. paplitusios trys ikonografinės temos. Valgomajam deranti programa išsamiai aprašyta veikale „Praktinė namų puošyba“. Pirmoji tema – tai medžioklė ir trofėjai: valgomajame rekomenduota formuoti medalioną, kuriame galima būtų komponuoti žvėrių, retų plunksnų paukščių atvaizdus, o ant frizo vaizduoti vėlgį retų ir gražių paukščių plunksnas arba žuvų ir žvėrių siluetus¹³³⁵.

Antra klasikinė Europos valgomųjų meninė programa XIX a. II p. išliko gamta. Rekomenduota valgomojo erdvę dekoruoti visais įmanomais žemės vaisiais. Tebuvo aktuali keturių metų laikų tema, kuri galėjo būti išdėstoma kiekvienoje sienoje skirtingas dalis užpildant skirtingų sezonų elementais. Siužetų, sukomponuotų į kamėjas, fonas turėtų būti mėlynas arba prislopintas raudonas, su baltomis figūromis ant mėlyno ir gelsvomis ant raudono, su fono spalvos šešėliais. Vaisių krepšeliai gali būti tapyti natūralių spalvų ant tamsaus fono arba tokia pačia maniera kaip kamėjos.¹³³⁶ Valgomajame siužetai galėjo būti įkomponuojami emblemose: kraštovaizdis (pavyzdžiui, vynuogynai), ūkininkavimo ar Bakchanalijos scena, natiurmortas su vyno ąsočiu, vynuogėmis, svyrančiomis ant stalo¹³³⁷. Taigi gamta (vynas, vaisiai, gėrybių krepšeliai) kartais siejama ir su mitologija.

Trečioji valgomojo kambariui rekomenduota ikonografinė programa – mitologiniai motyvai, pavyzdžiui, romėnų žemdirbystės deivė, javų globėja Cerera, vaismedžių ir vaisių deivė Pomona ar vyno ir vynininkystės dievas Bakchas. Gausos deivės simbolis gausybės ragas valgomajame ypač tinkamas. Frize derėjo vaizduoti visą gėrį, esantį žemėje, kaip besitęsiantį siužetą, įpinant vynuogių pynes ir krepšius su vaisiais¹³³⁸. Lubose ar viršduriuose buvo galimos ir inskripcijos, kurių pavyzdžius pateikdavo įvairūs autoriai¹³³⁹. Visos šios trys ikonografinės programos aptiktos ir Lietuvos kilmingųjų valgomojo interjero tyrimo atveju.

Riterių salė (karyba, trofėjai ir genealogija). Nors britų veikale „Praktinė namų puošyba“ tiesiogiai karybos, riterystės ar genealogijos tema nebuvo aptarta, tačiau medžioklės ir trofėjų temą galima interpretuoti kaip riteriškas pratybas taikos metu. Lietuvoje kilmingųjų valgomojo atveju karybos ir ypač genealogijos tema išliko aktuali.

¹³³⁵ *Ibid.*, p. 112–116.

¹³³⁶ *Ibid.*, p. 58–60.

¹³³⁷ *Ibid.*, p. 112–116.

¹³³⁸ *Ibid.*, p. 112–116.

¹³³⁹ *Ibid.*, p. 114.

Dalis objektų, kuriuose XIX a. II p.–XX a. pr. buvo išplėtotos karybos temos, buvo jau aptarta ankstesniuose skyriuose, todėl iš naujo apie juos kalbama nebus (pavyzdžiui, Siesikai). Galima būtų paminėti tik kelis valgomojo interjerus, kuriuose vyravo kitos temos, o karybos elementai buvo nežymūs. Pavyzdžiui, Lyduokių Dancigo stiliaus valgomajame su valdovų portretų galerija prie pagrindinio įėjimo, ant sienos iš ginklų buvo sukomponuotas panopliumas (55a, h il.). Iš amunicijos silueto galima manyti, kad jie buvo ATR naudoti rytietiškių formų turintys ginklai ir derėjo prie bendros kuriamos tautinės nuotaikos. Tačiau ginklai galėjo turėti ir egzotišką atspalvį. Antai Alantos dvaro neorenesansinės stilistikos valgomajame ant manekeno buvo eksponuojami japoniški samurajaus šarvai (40i il.). Kelių temų jungimas valgomojo ikonografinėje programoje pastebimas ir Užutrakyje. Kaip pagrindinę temą galima išskirti medžioklę (55b il.), kurią papildo karo, valdžios ir gausos simboliai. Sienų buazerijose pavaizduotus medžioklės trofėjus papildė Franso Snyderso (1579–1657) animalistinis paveikslas¹³⁴⁰. Medžioklės tema buvo pasirinkta ir Taujėnų mažajame valgomajame (40s il.), tik čia pasitelkti tikri trofėjai.

Svarbiausia XIX a. II p.–XX a. pr. kilmingumo vizualizacijos priemone tapo giminės portretų galerijos. Didesnės ar mažesnės portretų galerijos eksponuotos daugelyje šio laikotarpio valgomųjų. Bene didžiausia buvo suformuota atnaujintuose Radvilų Nesvyžiaus abiejuose valgomuosiuose. Jų vaizdą atskleidžia gausios XIX a. pab.–XX a. pr. nuotraukos ir 1939–1941 m. atskirų patalpų inventoriai¹³⁴¹. Po salės atnaujinimo XIX a. II pusėje didžiajame valgomajame Lietuvos etmonų portretų nebeliko, vietoje jų buvo suformuota vadinamųjų šeimos portretų, apjuostų laurų vainikais (*portret w wieńcu laurowym*), galerija (21 vnt.) (40e il.). Naujai įrengtame valgomajame taip pat buvo eksponuojami tik giminės portretai: antai 1939 m. inventoriuje minimi šeši visafigūriai protėvių portretai¹³⁴² (40a il.).

Trakų Vokės valgomajame sienų viršutinėje dalyje suformuoti plotai ikonografijai (55c il.). Taip leidžia teigti kiekviename plote išlikusi tapyta insignijų juosta. Kas ten buvo eksponuojama – portretai ar herbai – nėra žinoma, tačiau *Leliwa* herbai išliko lubų puošyboje. Užutrakio valgomajame kabojo šeimnininkės J. Sviatopelk-Četvertinskosa-Tiškevičienės portretas (dail. Kazimieras Mordasevičius, *Kazimierz Mordasewicz*, 1859–1923)¹³⁴³.

Kognovickių giminės portretai buvo eksponuojami Lančiūnavos dvaro rūmų valgomajame¹³⁴⁴. Vagnerių Šalčininkų dvaro rūmų valgomajame sienos taip pat buvo dekoruotos

¹³⁴⁰ Liliana Narkowicz, 2016, p. 18–21.

¹³⁴¹ Publikuota: Надежда Высоцкая, *Радзивиллы. Несвиж. Замок*, книга II, часть 2, Минск: Мастацкая літаратура, 2014, p. 243–262.

¹³⁴² Jonušo XI Radvilos (*Janusz Radziwiłł*, 1612–1655) su žmonomis Kotryna Potockyte-Radviliene (*Katarzyna z Potockich Radziwiłłowa*, (?)–1642) ir Marija Lupu-Radviliene (*Maria z Lupulów Radziwiłłowa*, 1625–1660) (1646, dail. Jonas Šreteris), Barboros Radvilaitės tėvo Jurgio I Radvilos (*Jerzy Radziwiłł Herkules*, 1480–1541), Barboros Radvilaitės karūnavimo Lenkijos karalienė scena, Albrechto (Alberto) Stanislovo IV Radvilos (*Albrecht Stanisław Radziwiłł*, 1595–1656), Mikalojaus V. Radvilos Žuvelės (*Michał Kazimierz Radziwiłł Rybniko*, 1702–1762) ir Kristupo II Radvilos (*Krzysztof Radziwiłł*, 1585–1640) portretai.

¹³⁴³ Liliana Narkowicz, 2016, p. 18–21.

¹³⁴⁴ Tarp jų buvo ir jėzuitų istoriko Kazimierzo Kognowickio (*Kazimierz Kognowicki*, 1746–1825) portretas, tapytas italų dailininko. Plačiau: Roman Aftanazy, t. 3, p. 79.

šeimos portretais. Seniausiam jų – Martyno Vagnerio (*Marcin Wagner* XVIII a, II p., nežinomas dailininkas), kurio sūnus Karolis įsigijo Šalčininkų dvarą, atvaizdas. Vėliausiame portrete pavaizduotas garbaus amžiaus Karolis, dėvintis kontušą (kituose portretuose – fraką)¹³⁴⁵. Kontušinį kostiumą dėvinčių bajorų atvaizdai buvo ir Beržėnų valgomajame (55d il.). Tačiau po 1863–1864 m. sukilimo tokių sarmatiškųjų portretų, kuriuose bajorai dėvi patriotiškumą simbolizuojančius kontušus, kartais galėjo ir nebūti. Antai iš Pajuosčio dvaro kilęs V. Meištavičius atsiminimuose rašė, kad „Muravjovo teroro laikais“ močiutė sudegino senus vyrų su kontušais portretus – liko tik moterys, be vyrų, o maskoliams „saugoti“ atiduoti penki puikūs rytietiški kardai¹³⁴⁶. Tačiau 1894 m. valgomojo nuotraukoje dar yra matomas vieno vyro, dėvinčio minėtą apdarą, portretas, tačiau kolekcija išties praretėjusi, o patriotiškumą ir senosios ATR nostalgiją kambaryje atspindi nebylūs Dancigo baldai (55e il.). Kitame Meištavičių dvare – Meikštuose valgomajame buvo Vavževskių ir Meištavičių giminių portretų galerija¹³⁴⁷. Lenskių Baltosios Vokės valgomajame ATR puošybės savitumas išreikštas ne Dancigo baldais, o rytietišku kilimu ant sienos (55f il.). Ant jo komponuoti keturi ovalo formos šeimos portretai paaukuotuose rėmuose, be jų buvo dar keletas XVIII amžiaus atvaizdų¹³⁴⁸.

Pšezdzieckių Zakopanės stiliaus valgomajame virš židinio buvo „grafo prosenelės paveikslas“¹³⁴⁹, o kredenso dešinėje pusėje, prie lango veikiausiai kabojo paskutiniojo valdovo Stanislovo Augusto portretas (41e il.). Barboros Radvilaitės graviūra kabojo Aristavos dvaro valgomajame, čia buvo ir gausi giminės portretų galerija¹³⁵⁰. Valgomuosiuose būta ne tik pavienių valdovų portretų, bet kurtos ir ištisos jų galerijos. Tokios valdovų portretų galerijos dvaruose XIX a. II pusėje buvo neretas reiškinys. Tokios buvo aptiktos Ščiutino, Vaitkuškio ir Lyduokių valgomuosiuose. Druckių-Lubeckių Ščiutino rūmų valgomajame, pasak R. Aftanazy, buvo eksponuoti Lenkijos karalių ir karalienių portretai, tikriausiai

¹³⁴⁵ Pirmojo Šalčininkų savininko, Karolio Vagnerio, buvo trys portretai. Seniausiam portretuojamasis vaizduojamas 18 metų, natūralaus dydžio, dėvintis tamsiai mėlyną fraką (nežinomo dailininko). Antrasis portretas tapytas Jano Rustemo, taip pat natūralaus dydžio, jau vėlesnis, jame Karolis subrendęs, dėvi tamsiai žalią fraką. Šio portreto porinis portretas yra jo žmonos Bogumilos, kilusios iš Feldmanų, kuriame ponias dėvi baltą suknelę su raudonu šaliu, trijų eilių perlų vėrinio, auskarais ir sege plaukuose. Trečiajame neasignuotame portrete Karolis jau vėlyvame amžiuje, dėvi kontušą. Kiti du portretai tapyti Vincento Slendzinskio (*Wincenty Ślodziński*, 1928–1909) vaizduoja Algirdą Vagnerį (*Olgierd Wagner*, 1819–1891) ir jo žmoną Henriką (*Henryka z Jankowskich Wagnerowa*, ~1825–po 1861). Vytauto Martyno Vagnerio (*Witold Marcin Wagner*, 1854–1905) portretas tapytas greičiausiai Teodoro Axentowicziaus (1859–1938). Paskutinis portretas, kurio autorius buvo Jonas Tiškevičius (*Jan Tyszkiewicz*), vaizdavo Vytauto žmoną Heleną. Šaltinis: Roman Aftanazy, t. 4, p. 351–352.

¹³⁴⁶ Walerian Meysztowicz, p. 88.

¹³⁴⁷ Roman Aftanazy, t. 4, p. 212.

¹³⁴⁸ Roman Aftanazy, t. 4, p. 24–25.

¹³⁴⁹ Jono Petručio, gyv. Rokiškio raj. Šilalio km., gim. 1895 m. Siesikų km., Pandikio valsč., buv. Rokiškio dvaro grafo liokajaus (tarno) prisiminimai. Pas grafą tarnavo 1926–1938 m. in: *Rokiškio dvaro darbininkų prisiminimai*, RKM 70 (1)–A, p. 41.

¹³⁵⁰ Minimi du Jelenskių, Stanislovo ir Bogumilos Veličkų, Adelės ir Bogumilos Veličkaičių, generolo Prozoro ir vaissio Adomo Medekšos portretai bei *Henrysio* (galbūt tai Henrikas Medekša) degerotipas, in: *Aristavos dvaro inventoriųs*, 1875 m., LNMMB, RKRS, f. 94, b.318.

nežinomų originalų kopijos¹³⁵¹. Kosakovskių Vaitkuškio valgomasis, kaip teigia J. E. Kosakovskis, taip pat buvo išpuoštas Lenkijos karalių portretais¹³⁵² (55g il.). Portretai buvo tapyti ant drobės, įrėminti siaurais tamsiais rėmais su auksiniu rėmeliu vidinėje jų dalyje, sukabinti chronologine tvarka – pagal valdymo metus. Ši portretų galerija užfiksuota gausiose XIX a. pab. Vaitkuškio valgomąjo nuotraukose. Kitoje Kosakovskių rezidencijoje, Lyduokiuose, valgomajame taip pat buvo eksponuojama valdovų portretų galerija (55h il.). Kaip anksčiau aptarta, valgomąjo baldai, tikėtina, atkeliavo iš Kosakovskių rūmų valgomąjo Varšuvoje. Tačiau Varšuvos valgomajame kaboję šeimos portretai Lyduokiuose buvo eksponuojami Mėlynajame salone¹³⁵³. XX a. pr. valgomąjo nuotraukos¹³⁵⁴ atskleidžia patalpoje buvus du visafigūrius valdovų portretus bei daug mažesnių. Dancigo ar Zakopanės stiliaus valgomuosiuose eksponuoti pavieniai buvusios ATR valdovų portretai ar jų ištisos galerijos, buvo sąmoninga patriotinė išraiška ir aiškus tautinės kilmingųjų tapatybės konstravimo siekis, orientuotas į valstybingumo tęstinumą.

Be ATR valdovų portretų valgomajame galėjo būti ir Romos imperatorių biustų. Tokia meninė programa, kaip buvo minėta anksčiau, buvo tipiška renesansinėse ir barokinėse galerijose, kuriose ir puotauta. Būtent „12 Cezarių skulptūrų ant XVII a. pjedestalų“ buvo ir Lentvario valgomajame¹³⁵⁵ (55i il.). 12 Romos imperatorių biustai paprastai buvo kuriami remiantis romėnų istoriko Gajaus Svetonijaus Trankvilo (*Gaius Suetonius Tranquillus*, ~70 – po 122) veikalu „Cezarių gyvenimas“ (dar žinomas kaip „Dvylikos Cezarių gyvenimas“), kuriame aprašomi dvylikos Romos lyderių Cezario, Augusto, Tiberijaus, Kaligulos, Klaudijaus, Nerono, Galbos, Otono, Vitelijaus, Vespasiano, Tito ir Domiciano gyvenimai¹³⁵⁶. Taigi šių imperatorių skulptūros, tikėtina, ir buvo Lentvario valgomajame.

Gamta. Trakų Vokės valgomajame ant sienų kabėjo 8 gobelenai, vaizduojantys kalnų peizažus ir miestų vaizdus. Gobelenai turėjo viršuje išaustą Pocięjų herbą ir kadaise esą jie buvo Chodkevičių nuosavybė¹³⁵⁷. B. R. Vitkauskienės manymu, gobelenai su Pocięjų herbais

¹³⁵¹ Roman Aftanazy, t. 4, p. 365.

¹³⁵² Šeimoje buvo pasakojama, kad dalis tų portretų buvo tapyti Marcello Bacciarellio, kiti pasakojo, kad tai karalių portretų galerijos, buvusios Varšuvos karalių pilyje, kopijos, kurias atliko M. Bacciarellio mokiniai vadovaujant pačiam meistriui. Kita dalis buvo tapyti J. E. Kosakovskio senelio ant skardos, jie išsiskyrė žemesniu meniniu lygiu. Daugumos šių portretų dydis kartu su rėmu buvo 50×60 cm, tačiau du portretai buvo dideli (200×250 cm), jie vaizdavo paskutinį valdovą Stanislovą Augustą ir Augustą II. Kitoje portretų pusėje buvo įrašai, nurodantys, koks tai valdovas, ir jog priklauso Vaitkuškio rinkiniui. J. E. Kosakovskis prisiminimuose užsimena, kad galbūt valgomajame dar du visafigūriai portretai (Jonas Eustachijus Kosakovskis, p. 224.). Valgomąjo nuotraukoje ČDM, Ta-418–isv matomi du didieji paveikslai yra nebejotina Jono Sobiesnio ir Augusto II. Pastarasis paveikslas yra nufotografuotas ir atskirai (ČDM Ta-5293). Taip pat atskirai yra nufotografuotas Augusto III portretas (ČDM Ta-5297) leidžia manyti, kad jis taip pat galėjo kaboti valgomajame.

¹³⁵³ ČDM Ta 281.

¹³⁵⁴ ČDM Ta 272, ČDM Ta 273.

¹³⁵⁵ Roman Aftanazy, t. 3, p. 66.

¹³⁵⁶ Gajus Svetonijus Trankvilas, *Dvylikos cezarių gyvenimas*, vert. Janina Mažiulienė, Vilnius: Gimtasis žodis, 2008.

¹³⁵⁷ Roman Aftanazy, t. 4, p. 393–404.

anksčiau buvo Vilniuje, Vokiečių ir Mėsinų gatvės sankirtoje stovėjusiuose rūmuose, kurie priklausė etmonui Liudvikui Skuminui Tiškevičiui (*Ludwik Skumin Tyszkiewicz*, 1748–1808) ir jo žmonai Konstancijai Poniatovskytėi-Tiškevičienei (*Konstancja z Poniatowskich Tyszkiewiczowa*, 1759–1830), valdovo Stanislovo Augusto dukterėčiai¹³⁵⁸. A. Snitkuvienės manymu, gobelenas su Pociųjų herbu, dabar saugomas LNDM (56a il.), kabojo Trakų Vokės valgomajame, dešinėje durų į angliškąjį saloną pusėje¹³⁵⁹. Tikėtina, kad visi aštuoni gobelenai, kurie buvo nuausti Aubussono dirbtuvėje XVIII a. pagal dail. Jeano-Baptiste Pillemento (1728–1808) kartonus¹³⁶⁰, sudarė ciklą. Taigi, be gamtos, kuri buvo verdiūrose išreikšta tiesiogiai, šiuose gobelenuose galima netiesiogiai įžvelgti ir genealogijos temą, kuri atsiskleidžia heraldiniuose motyvuose. Tokia svarbi giminystė su paskutiniu juo ATR valdovu buvo neabejotinai itin vertinta. Kitame Tiškevičių dvare, Užutrakyje, valgomajame medžioklės temą papildė gėlių pynės lubų plafone ir gėlių vazos keturiuose supraportuose (56b il.).

Lančiūnavos valgomajame, kuriame eksponuoti giminės portretai, taip pat buvo pasitelkta gamtos tema. Kaip ir Užutrakio valgomojo medžioklės trofėjų pynėje, čia taip pat derinti ažuolo ir spygliuočių ornamentiniai motyvai. Pagrindinis kompizicinis elementas buvo keturi ažuolai, papildyti ažuolo šakelių su gilėmis arabeska bei stilizuotais kankorėžių, spyglių ir botago kirčių raizginiais (53e, 56c il.). Raudonojo Kranto neoromaninio valgomojo lubose pasitelkta gausi augalinė ir geometrinė puošyba, kurią įrėmina frizas su paukščiais formuodamas rojaus sodo įvaizdį (54f, 56d il.). Gamtiškų elementų aptinkama ir kituose šio periodo valgomuosiuose (lipdiniuose, tapyboje, apmušalų raštuose, krosnių kokliuose), tačiau jie yra bendrinio ornamentinio pobūdžio ir negalėtų būti specifiškai sietini su valgomuoju, nors, be abejo, jam labai tiko.

Mitologija. Vienintelė išplėtotą figūratyvinę mitologinę programą valgomajame šiuo periodu buvo aptikta tik Naraulios neoklasicistiniame didžiamajame valgomajame. Pasak R. Aftanazy, architektas ir dailininkas Tadeusz Rostworowskis nutapė keliolika paveikslų, skirtų valgomajam (57a il.). Tai drobės, kuriose pavaizduoti Apolonas su mūzomis, Diana, sugrįžtanti iš medžioklės. Šio dvaro didžiamajame valgomajame taip pat buvo sukurta ir būdinga barokinių salių ikonografinė Dievų puotos tematika. Siauroje vienos sienos plokštumoje buvo pavaizduotas Kupidono ir Psichės siužetas. Vietoje šeimos portretų galerijos šiame valgomajame buvo sumanyta ovaluose virš veidrodžių suformuoti gražiausių apylinkės damų portretų galeriją¹³⁶¹.

Kituose šio periodo valgomuosiuose buvo aptikti nebent tik antikos dievų simboliai. Pavyzdžiui, Gausybės deivės simboliai gausybės ragai buvo panaudoti Šalčininkų dvaro rūmų ampyro stiliaus valgomojo kesoninėse lubose. Ant durų pavaizduotą vynuogių mo-

¹³⁵⁸ B. R. Vitkauskienė, Trakų Vokės dvaro sodybos istoriniai tyrimai. II dalis (nepublikuota).

¹³⁵⁹ Aldona Snitkuvienė, „Gobelenai Tiškevičių kolekcijose“, in: *Mokslas ir gyvenimas*, 1996, nr. 10, p. 6–7, 28.

¹³⁶⁰ Atributavo Ieva Kuizininė, in: Ieva Jedzinskaitė-Kuizininė, *XVI–XVIII a. gobelenai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2000, p. 98–99.

¹³⁶¹ Roman Aftanazy, t. 1, p. 111.

tyvą galima būtų sieti su vyno dievu Bakchu¹³⁶² (57b il.). Šio dievo simbolika aptinkama ir Gelgaudiškio valgomajame, kurio sienos buvo dengtos bordiniu pliušu su aukso vynuogių raštu¹³⁶³. Užutrakio valgomajame medžioklės ir gamtos temą papildė keturiuose supraportuose įkomponuoti vienodi vazų su gėlėmis lipdiniai (56b il.), kurios gali būti sietinos ir su derlingumo deive Cerera. Pro valgomąjį langus atsiveriantis sodo vaizdas, parteryje matoma medžioklės deivė Diana bei giliau sode esantis Bakchas išraiškingai pratęsė valgomąjį mitologinę programą ir neabejotinai kvietė valgyti ir lauke.

XIX a. I p. Žiličių valgomajame buvo pasitelkti baltų mitologijos siužetai, o XX a. pr., kuriant Rokiškio valgomąjį Zakapanės stiliaus interjerą, buvo gausiai naudoti etnografiniai guralių¹³⁶⁴ motyvai: saulė, svastika, žvaigždė, lelija ar širdis (57c–g il.), kurie gali būti siejami su ikikrikščioniškąja religija.

Netipiški atvejai. Valgomąjį interjerą galėjo atsirasti ir naujos namų puošybos tendencijos, kurios papildydavo tradicinę valgomąjį ikonografiją. XIX a. 6 deš. užsimezgas prekybiniai ryšiai tarp Vakarų valstybių ir Japonijos, Europą pasiekė japonų kultūros produktai, vadinamieji *japonaiserie* – tai porcelianas, lako dirbiniai, širmos, vėduoklės ar ginklai¹³⁶⁵. Šie rytietiški pavyzdžiai, pristatyti Europos parodose (Londonas, 1862), netrukus pasiekė ir Lietuvos aukščiausiojo sluoksnio valgomuosius. Pavyzdžiui, Alantos dvaro rūmų konservatyviam neorenesansiniam valgomajam suteiktas naujas *japonaiserie* įvaizdis. Tai buvo padaryta nekeičiant interjero pirminio sumanymo, tačiau pasitelkus japonišką raštą turinčius apmušalus durų portjeroms (galbūt ir langams) ir kėdėms, sienas dekoravus rytietiško (ir Europos) porceliano indais, prie durų pastačius samurajaus šarvus buvo kuriamas orientalistinio įvaizdžio interjeras. Pasak buvusios dvaro virėjos Elenos Bratkauskaitės, valgomasis buvo vadinamas japonišku, jame patarnaudavo svetimšaliai, šeimininkas samdė juodaodį¹³⁶⁶ (40i il.).

XIX a. II pusės interjeruose daiktų išdėstymui buvo skirta daug dėmesio, pateikiamos tinkamos ir netinkamos objektų komponavimo schemos¹³⁶⁷. Manoma, kad tam tikrų taisyklių Alantos dvaro valgomajame eksponuojant porceliano rinkinį buvo laikomasi, tačiau chaoso įspūdžio išvengti nepavyko.

Be japoniškų interjerų dvaruose XIX a. II p. plito persiški ir arabiški¹³⁶⁸, tačiau tokio stiliaus valgomąjį tyrimo metu nebuvo aptikta. Visgi, tikėtina, kad tokių galėjo būti, nes

¹³⁶² Šalčininkų pionierių (buv. Vagnerio dvaro) rūmų polichrominių paieškų ataskaita, Paminklų konservavimo institutas, 1980, VRVA, f. 5, ap. 1, b. 1400.

¹³⁶³ Buv. Gelgaudiškio dvaro centrinių rūmų polichrominių paieškų ataskaita. Paminklų konservavimo institutas, 1981, VRVA, f. 1019, ap. 11, b. 1706, p. 13.

¹³⁶⁴ Gurāliai (savivardis *gōrale*), lenkų etninės grupės, gyvenančios Karpatų ir Sudetų kalnuose, in: *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 7.: *Gorkai – Imermanas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 2005, p. 288.

¹³⁶⁵ *Dailės žodynas*, p. 172.

¹³⁶⁶ *Alantos dvaras*, Alanta: VšĮ Alantos technologijos ir verslo mokykla, 2018 (pirmas leidimas 2010), p. 35.

¹³⁶⁷ Henry Havard, 154, 155, 164, 163 il.

¹³⁶⁸ Persiškasis ir arabiškasis kabinetas (*Gabinet Perski i Arabski*) minimas Raudondvario 1876 m. inventoriuje (l. 17v, 18.). Raudonojo Kranto dvare (Minsko gub.) arabišku stiliumi buvo įrengta taip pat viena iš reprezentacinių patalpų.

Poniatovskijų Jablonos rūmuose netoli Varšuvos valgomasis buvo įrengtas būtent maurų stiliumi¹³⁶⁹.

Apibendrinant galima teigti, kad modernėjimą valgomojo ikonografijoje aptariamuoju laikotarpiu bene ryškiausiai atskleidžia Zakopanės Tatrų kalnų valstiečių architektūrai būdinga puošyba, kurioje panaudoti etnografiniai motyvai (Rokiškis). Nors valgomojo ikonografijos tipologijos prasme tai nėra naujas repertuaras, tačiau kalba paprastesnė, lokalesnė. Taip pat moderniu, net originaliu, sprendimu būtų galima laikyti japoniškų elementų derinimą su neorenesanso stiliaus valgomojo baldais (Alanta). Tai rodo nusi-stovėjusių *décorum*, *bienséance* taisyklių laužymą, asmeninio skonio demonstravimą re-prezentacinėse erdvėse, kuriose paprastai tą daryti buvo nepriimtina, paliekant egzotiką ir fantazijas kabinetui ir kitoms privatesnėms erdvėms. Kaip visiška priešybė modernumui, minėtinas pavyzdys būtų 12 Cezario skulptūrų Lentvario valgomajame. Tačiau jų atsiradi-mas rūmuose nestebina, nes visi interjerai čia ne tik dekoruoti remiantis praeities stiliais, apstatyti antikvariniais baldais, bet ir dvaro kasdienybėje buvo užkoduota praėjusių laikų gyvensena: patalpos suplanuotos remiantis *ancien régime* būdinga reprezentacinio aparta-mento tvarka, kurios anfilados pradžioje išliko valgomasis-prieškambaris, o patalpų virtinę vainikavo grafienės miegamasis.

3.5. Valgomojo pagalbinių patalpų perorganizavimas: specializuotos patalpos

XIX a. II p. pokyčiai vyko ne tik valgomajame, bet ir valgomojo pagalbinėse patalpose. To-bulinant prancūzų *département de la bouche*¹³⁷⁰ ir pritaikant pagal kintančius technologi-nius ir higienos standartus, XIX a. ypač pasižymėjo anglų projektuotojai (58 il.). Skleidžia-mos naujos vertė perorganizuoti senuosius daugiafunkčius kredensus ir įrengti įvairias specializuotas patalpas.

Anglijoje kredenso funkciją atliko patalpa, vadinama *butler pantry*. Kredensininko (vy-riausiojo liokajaus) atitikmuo buvo *butler*¹³⁷¹, kurio darbas nereikalavo tiesioginio santykio su virtuve, nes jo darbas buvo tik patarnauti prie stalo¹³⁷², todėl kredensą rekomenduota projektuoti kuo arčiau valgomojo, tačiau nuošaliau pagrindinio judėjimo srauto, numatyti jungtį su alaus ir vyno rūsiu. Ekonomės ir liokajų kambariai taip pat turėjo būti netoli. Pabrėžiamos dvi svarbios kredenso planavimo taisyklės: pirmiausia, kredensininkas ga-lėjo būti ir šeimininko asmeninis padėjėjas, todėl kredensas turėtų būti šalia šeimininko kambarių; antra, kadangi kredensininko žinioje yra įėjimo į rūmus durų priežiūra, pro jo

¹³⁶⁹ Poniatovskijų Jablonos rūmai, maurų stiliaus valgomasis (*Jabłonna, Pałac Poniatowskich. Sala jadalna w stylu mauretańskim*), 1926, NAC 1–U–1749–6.

¹³⁷⁰ Taip vadintos su valgomuoju susijusios patalpos – kredensas, bufetas, įvairūs podėliai, virtuvės.

¹³⁷¹ Didesniuose namuose indai buvo patikėti saugoti vyr. liokajaus padėjėjui (*under butler*).

¹³⁷² Robert Kerr, p. 221.

langus turėjo matytis atvykstantieji (kiemo pusė). Rekomenduotina kredenso forma yra kvadratas, kurio kraštinės ilgis yra 12–14 pėdų (3,65–4,26 m) ar dvigubai ilgesnė (13,32–72,59 m²), jame turėjo tilpti virtuvės spintelės stalas su dviem mažomis uždengiamomis švino kriauklėmis (karštam ir šaltam vandeniui atskirai), didelė spinta taurėms, mobilus stalas, stalo tekstilės presas, stalčiai stalo tekstilei, lentynos, kaiščiai ir spinta lėkštėms su slankiojančiais padėklais, padengtais veltiniu, o kuomet saugomi ypač brangūs tauriųjų metalų indai, įprasta šalia įrengti nedegų mūrinį su metalinėmis durimis tauriųjų metalų indų seifą. Svarbiausia projektuojant kredensą buvo užtikrinti apsaugą nuo galimų vagysčių¹³⁷³. Atkreipiamas dėmesys ir į kredenso funkcijos padalijimą į kelias atskiras patalpas. Viena tokių, kokios nebuvo prancūzų ankstesnėse rekomendacijose, buvo atskira patalpa indams plauti, kuri naudinga rengiant daug puotų, ji turėtų būti šalia kredenso. Anksčiau kredensininkas miegodavo kredense dėžinėje lovoje, o moderniuose namuose jau rekomenduota jam įrengti atskirą miegamąjį (58a il.).

XIX a. anglų dvaruose išliko bufetas. Jis buvo privalomas kiekvienuose namuose, kurie siekė aukšto statuso¹³⁷⁴. Aptarnavimo kambarys arba bufetas¹³⁷⁵ turėjo būti suprojektuotas šalia valgomojo, 10–20 kv. pėdų (30–60 m²) ploto, ir jame numatyta tik paprasta virtuvinė spintelė, ant kurios galima padėti indus. Bufetas apibūdinamas kaip valgomojo prieškambaris, todėl turėjo būti projektuojamas link kelio į virtuvę, kredensą, podėlio patalpas, nes pro bufetą buvo tiekiama vakarienė, vynai, desertas. Durys turėjo atsiverti tiesiai arba per nedidelę patalpą, tačiau tik ne per siaurą koridorių. Židinys šiai patalpai nebuvo būtinas, bet šildomas stalas rekomenduotinas (58b il.). Mažuose namuose šią patalpą atstojo erdvesnė aikštelė koridoriuje (ne vestibulis), paradiniai laiptai arba kredensas (autorius neatmeta galimybės, kad ši patalpa gali būti ir prieš valgomąjį)¹³⁷⁶. Pavyzdiniai anglų dvarų projektai (58 a, b il.) atskleidžia, kaip šios patalpos buvo išdėstomos.

Šios naujovės jau 1843 m. rado atgarsį Lenkijoje ir Lietuvoje. Antai Lietuvoje populiarioje¹³⁷⁷ K. Potockos-Nakwaskos knygoje, skirtoje dvarininkėms, senąjį daugiafunkcį kredensą įvardijo kaip netinkamą, nehigienišką, kaip „blogio lizdą“ dvare. Siūlė atsisakyti indų plovimo, vyrų susibūrimo, kredensininko miegamosios vietos funkcijų, paliekant tik nedidelę kredenso patalpą prie valgomojo, kurioje galima sudėti visą neišvaizdų, bet buityje reikalingą inventorių¹³⁷⁸. Autorė pabrėžė glaudų valgomojo, kredenso ir virtuvės ryšį¹³⁷⁹ ir siūlė įrengti virtuvę rūmuose. Taip suprojektuotuose rūmuose kredensas taptų patogia tarpine patalpa aptarnavimo atžvilgiu, būtų išsaugojamas šiltas maistas, indai plaunami ne

¹³⁷³ Robert Kerr, p. 221.

¹³⁷⁴ Robert Kerr, p. 97.

¹³⁷⁵ Šiame veikale terminas *buffet* ir *sideboard* pateikiami kaip sinonimai („A sideboard or Buffet...“), in: Robert Kerr, p. 34.

¹³⁷⁶ Robert Kerr, p. 223.

¹³⁷⁷ Išlikusios knygos LMAVB Knygų saugykla 4380/1–3.

¹³⁷⁸ *Ibid.*, p. 42–43.

¹³⁷⁹ *Ibid.*, p. 42–43.

kredense, o virtuvėje taip išvengiant indų dūžių nuostolių¹³⁸⁰. Kredensas taptų tik valgomojo inventoriaus saugykla. Visgi jei virtuvė būtų paliekama atskirame pastate, patarta kiek įmanoma labiau kredensą laikyti išvėdintą, išbalintą, stalus švarius, nelaikyti kredensininko lovos, nes tai, pasak autorės, sukelia nuolatinę netvarką. Kredensas privalėjo turėti atskirą išėjimą, kad nereikėtų vaikščioti pro valgomąjį, arba neturėjo būti prie jo prijungtas tiesiogiai, o durys galėjo turėti įrengtą spyruoklę, kuri užverdavo duris¹³⁸¹.

Tiek anglų architektūros teorijoje, skirtoje dvarų projektavimui, tiek Lenkijoje ir Lietuvoje plitusioje rekomendacinio pobūdžio dvarams skirtoje literatūroje, iš esmės išliko dar XVIII a. prancūzų architektūros teorijoje susiformavęs kredenso planavimo principas, išskyrus tai, kad siekta skaidyti jo funkcijas ir pagal jas įrengti naujas tarnybines patalpas. Atliekant valgomojo raidos tyrimą pastebėta, kad teorijoje diskutuoti kredenso įrengimo klausimai atsispindėjo ir XIX II p.–XX a. pr. tirtuose objektuose: pastebimas vis dažnesnis kredenso iš kelių patalpų planavimas, kurį be kredenso gali sudaryti atskiras kredensininko kambarys, tarnų valgomasis, indų plovykla, taip pat atsiranda maisto podėlio patalpos – tai spižarnė¹³⁸², vaistinėlė-saugykla ir maisto transportavimo palengvinimas – maisto keltuvas.

Kredenso zonos patalpos. Tiškevičių Palangos rūmų projektą (22.1 schema, 39f il.) galima pasitelkti kaip raktą aiškinant ir kitas šio laikotarpio išplėtotas kredenso zonas. Palangos kredenso zoną sudaro viršutinis ir apatinis kredensas (59c il.), tarp aukštų sujungtas vertikaliai judančiu maisto keltuvu, tarno kambarys, indų plovykla, tualetas ir jas jungianti tarnybinė laiptinė. Kretingos rūmuose, 1910–1912 m. atliekant atnaujinimą, šalia didžiojo valgomojo buvo suformuoti du kredensai (39c, 59d il.). Virtuvė, maisto podėlio patalpos, tarnų valgomasis ir tarnų kambariai buvo cokoliniame aukšte.

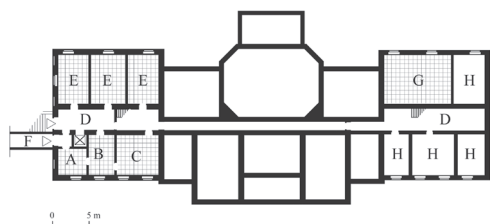
Architekto L. Marconio Trakų Vokės rūmų cokolinio aukšto projektas (39a il.) atskleidžia patalpų, susijusių su kredensu, paskirtis. Kredensas buvo tarp koridoriaus, vedusio į valgomąjį, ir šoninio išėjimo į virtuvės pastato pusę (30.2 schema). Vienoje iš kredenso sienų buvo padaryta plati gili niša, tikėtina, inventoriaus lentynoms įrengti (59b il.). Prie kredenso buvo nedidelė patalpa, kurios sienoje aptiktos trejos durys, kurios rodo, kad galbūt planuotas maisto keltuvas nebuvo įrengtas¹³⁸³. Cokoliniame aukšte (30.1 schema) rikiavosi su maisto funkcija susijusios patalpos: tarnų valgomasis (langai į kiemo pusę), vaistinėlė, spižarnė, trys rūšiai, požeminė perėja į virtuvės pastatą ir koridorius į kitą rūmų fligelį, kuriame buvo vyno rūšys ir keturios tarnų patalpos. Panašiai kredenso patalpos buvo suplanuotos ir Rokiškio dvare.

¹³⁸⁰ *Ibid.*, p. 42–43.

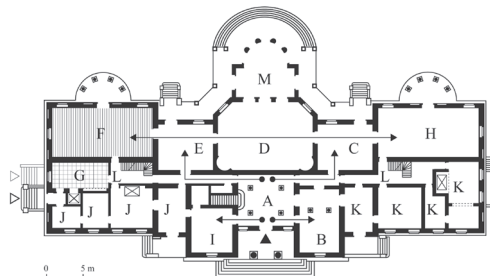
¹³⁸¹ Magdalena Komrowska, *Sugrįžimas į Žemaitiją*, p. 48.

¹³⁸² Lietuvių bendrinei kalbai neteiktinas, vartojamas kaip archajizmas. Spižarnė – sandėliukas valgams pasidėti, viralinė, in: *Lietuvių kalbos žodynas*, prieiga per internetą: <http://www.lkz.lt/?zodis=spi%C5%BEarn%C4%97&id=24174290000> [žiūrėta 2021-01-01].

¹³⁸³ Trakų Vokės dvaro sodybos rūmų (unikalus objekto kodas kultūros vertybių registre 24972), Žalioji a. 2a Vilniuje. Tvarkybos darbų projektas, 2017–05.), in: Trakų Vokės dvaro sodyba, VŠĮ (toliau – TVDS).

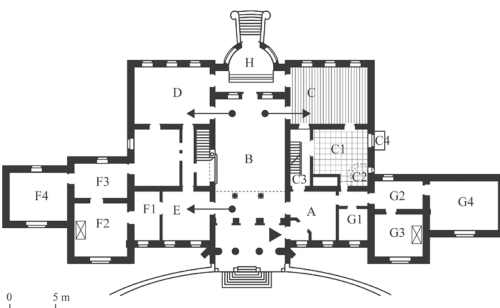

1

2

30 schema. Trakų Vokės dvaro funkcinis planas. **1) cokolinis aukštas:** A) spižarnė (*spižarnia*); B) vaistinė (*apteczka*); C) tarnų valgomasis (*jadalny*); E) podėlis produktams arba daiktams (*piwnica*); D) koridorius (*korytarz*); F) požeminė perėja į virtuvės pastatą; G) vyno rūšys; H) tarnų patalpos (*sluźba*). **2) pirmas aukštas:** A) holas; B) biliardinė-biblioteka; C) buduaras; D) šokių salė; E) angliškas salonas; F) valgomasis; G) kredensas; H) kabinetas; I) spėjama koplyčia; J) privatus ponios apartamentas; K) privatus pono apartamentas; M) žiemos sodas¹³⁸⁴

31 schema. Rokiškio rūmų funkcinė patalpų schema. **1) cokolinis aukštas:** A) kūriko kambarys; B) liokajaus kambarys; C) paveikslų sandėlis; D) ekonomės kambarys; E) tarnų valgomasis; F) ponios kambarinės kambarys; G) svečių kambarys; H) tualetas; I) mėsos produktų sandėlis (spižarnė); J) uogų ir uogienių saugykla (vaistinė-saugykla); K) tarnaitės kambarys. **2) pirmas aukštas:** A) prieškambaris; B) didysis holas (vad. didžioji salė); C) valgomasis; C1) kredensas (vad. virtuvė); C) spižarnė (vad. šaldytuvas); C3) laiptinė į cokolinį aukštą; C4) balkonas su varpu; D) biblioteka; E) salonas; F) grafiinės privatus apartamentas ir vaikų kambarys; G) grafo privatus apartamentas; H) žiemos sodas¹³⁸⁵

Rokiškio rūmų tarnybinių patalpų funkcijas (31.1 schema) atskleidžia tarpukariu rūmuose dirbęs vyriausiasis liokajus J. Petrulis. Tikėtina, kad tokia funkcija buvo ir prieš Pirmąjį pasaulinį karą. Kredensas (59e il.) turėjo trejas duris: į valgomąjį, prieškambarį (pono apartamento pradžia) ir tarnybinių laiptinę. Kredenso kampe buvo atitverta patalpa su mažu langeliu, tikėtina, tai buvo spižarnė. Kredense buvo krosnelė, o už lango balko-

¹³⁸⁴ Schemą sudarė M. Darskevičius remdamasis: L. Marconi. Trakų Vokės rūmų rūšio planas, 17,6×42,8 cm. AGAD 581–34.; Trakų Vokės dvaro sodybos rūmų (unikalus objekto kodas kultūros vertybių registre 24972), Žalioji a. 2a Vilniuje. Tvarkybos darbų projektas, 2017–05.

¹³⁸⁵ Schemą sudarė M. Darskevičius pagal: Patalpų funkcija tarpukariu pagal liokajaus J. Petrulio pasakojimą, 1993 m., Rokiškio dvaro darbininkų atsiminimai, RKM 70(1)–A, p. 36–38.

nėlis, kuriame buvo įtaisytas varpelis¹³⁸⁶. Taigi kredensas buvo ir kaip patalpa patiekalams pašildyti, o varpelis – užtikrinti sklandžiai komunikacijai tarp virtuvės ir kredenso bei skelbti pietų metą dvare. Greta kredenso buvusi tarnybinė laiptinė, o cokoliniame aukšte dar keletas patalpų, susijusių su maisto funkcija: vyriausiojo liokajaus kambarys, tarnų valgomasis, mėsos sandėlis (spižarnė) ir uogienių saugykla (vaistinėlė-saugykla). Virtuvė išliko atskirame pastate. Šios kredenso zonos specifinės funkcijos patalpos, išskaidytos į atskiras erdves, yra tradicinio daugiafunkcio kredenso pavyzdys.

Labūnavos kredenso vietą atskleidžia publikuotas rūmų projektas (39d il.). Kredensas buvo prie valgomojo, antrame aukšte, šalia spižarnės. Kredense buvo vienas langas, krosnis, pažymėtas ir projekto aprašyme minimas maisto keltuvas. Tarnybinė laiptinė vedė į cokolinį aukštą, kuriame buvo virtuvė.

Biržuvėnų dvare kredensas buvo tarp valgomojo ir rūmuose įrengtos virtuvės, šalia kredenso taip pat įrengta tarno miegojimo patalpa (39b il.).

Lančiūnavos kredenso zonos funkcijas atskleidžia tarnaitės atsiminimai¹³⁸⁷: tarp valgomojo ir virtuvės priestato buvo įsiterpusi bufeto tipo patalpa, tarnaitės vadinama „indauja“, iš kurios buvo „padavinėjami valgiai, plaunami indai“, o šalia jos buvęs „kredensas“, manoma, kartu atliko ir vaistinėlės-saugyklos funkciją (plačiau žr. 3.5.2).

Daugelio kitų rūmų valgomojo zonos tarnybinių patalpų tikslios funkcijos nėra žinomos, todėl gali būti tik spėjamos remiantis analogais. Vieno aukšto rūmuose visos kredenso zonos patalpos planuotos viename lygyje. Tokią išplėtotą atnaujintų ir išplėstų Zyplių rūmų kredenso zoną sudarė dvi nedidelės patalpos, turėjusios tiesioginę jungtį su valgomuoju, ir dar dvi patalpos, dengtos keraminėmis plytelėmis prie koridoriaus (59f il.). Matyt, kad praplėsta viename lygyje kredenso zona buvo atnaujinant ir išplečiant Raguvėlės rūmus, kuriuose XX a. pr. įrengta vidinė (rūmų) virtuvė¹³⁸⁸. Nesvyžiuje XIX a. pab. Pertvarkytuose rūmuose už didžiojo valgomojo įrengtas naujas valgomasis, suformuota kredenso zona, kurią be tarnybinės laiptinės sudarė dar trys patalpos (59a il.). Erdvūs kredensai prie valgomojo buvo įrengti Tiškevičių Užutrakyje¹³⁸⁹ (59h il.), Lentvaryje¹³⁹⁰, o kitos su kre-

¹³⁸⁶ Rokiškio dvaro liokajaus J. Petrulio prisiminimai, 1993 m., in: Rokiškio dvaro darbininkų atsiminimai, RKM, 70(1)–A, l. 1–3.

¹³⁸⁷ Kognoviskių eigulio Juozo Vaižgausko duktė Marija Vaižgauskaitė-Kazlauskienė (g. 1914 m.) nuo 12 m. augusi dvare, vėliau tapusi tarnaitės padėjėja, tarnaitė. Ištekėjusi už vežėjo dirbo virtuvės šeimininke, vėliau daržininke. Prisiminimus 1978 m. užrašė A. Vojevodskaitė ir S. Samuolienė. VRVA, f.1019, ap.11, b.3232, l.38.

¹³⁸⁸ Raguvėlės rūmų atnaujinimo ir išplėtimo darbai atlikti XX a. pr. Prikockienė, A., Raguvėlės dvaro sodybos rūmų (u. k. 24858) architektūriniai tyrimai. Kaunas, 2016, KPD archyvas, in: *Kultūros vertybių registras*, prieiga per internetą: <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/e0460038-095a-4aab-bb9-3f4e9194cb80> [žiūrėta 2016-12-13].

¹³⁸⁹ Suplanuotas tarp valgomojo ir vestibulio, turėjo ir tarnybinių laiptinę. Tačiau kelias iki valgomojo buvo netrumpas: nusileidus į cololį, praėjus kelias tarpines patalpas, buvo vėl pakylama suktais plieniniais laiptais į pirmo aukšto lygyje esantį namo priestatą-tambūrą, iš kurio vedė durys į lauką virtuvės pastato link.

¹³⁹⁰ Įrengtas šalia valgomojo antrame aukšte, prie kredenso, buvo bufeto tipo patalpa su laiptine, kurioje buvo maisto keltuvas. Laiptinė vedė į trečią aukštą, kuriame buvo įrengta virtuvė – tai vienintelis objektas tyrime, kuriame virtuvė buvo aukščiau nei valgomasis.

densu sietinos patalpos nukeltos į kitą aukštą – Užutrakėje į cokolinį aukštą, o Lentvaryje į trečią aukštą. Atnaujintuose Žeimių rūmuose, šalia valgomojo esančio kredenso¹³⁹¹ su langeliu patiekalams į valgomąjį paduoti, patalpa išklota „Meissen“ keramikos plytelėmis. Ši patalpa galėjo būti kaip indų plovimo vieta¹³⁹². Gelgaudiškyje prie valgomojo kredenso nebuvo, ten suplanuota tik nedidelė bufeto tipo patalpa, skirta maistui išduoti¹³⁹³ (59g il.). Kituose analizuojamuose šio laikotarpio objektuose kredenso vieta yra numanoma (Žaludko, Ščiutino, Baltoji Vokės, Šešuolėlių). Kredensui būdingos patalpos suprojektuotos už valgomųjų, šoninėje fasado pusėje, prie šoninio išėjimo. Šiuose rūmuose tai yra ne viena patalpa, o jų grupė, taigi kredenso daugiafunkciškumas taip pat galėjo būti išskaidytas. Tik kai kuriuose anksčiau statytuose rūmuose kredensai išlaikė ankstesnį daugiafunkciškumą ir nebuvo išplėtoti (Renavas¹³⁹⁴).

Išplėtoti kredenso pavyzdžiai atskleidžia aukštų higienos standartų diegimą su maisto funkcija susijusioje rūmų dalyje. Tam neabejotinai darė įtaką nauji technologiniai išradimai bei jų sklaida specializuotuose statybai ir inžinerijai skirtuose leidiniuose. Apibendrinant galima teigti, kad išliko ankstesnė tradicija kredensą projektuoti rūmų gale, taip suplanuoti 12 iš 15 tirtų kredensų. Dėl padalintos kredenso funkcijos ir nežinant visų tikslų jų lokacijos ir paskirties, plotą apskaičiuoti sudėtinga ir galima daryti tik apytikslės išvadas, teigiant, kad kredenso zonos plotas išaugo pusantro karto (iki vidutiniškai 38 m²). Šiuo periodu kredensuose be jau anksčiau pradėjusių plisti naujovių (vandentiekio), pradėta įrenginėti maisto keltuvus, elektrą, kanalizaciją, vėdinimą ir centrinį šildymą. Pasak R. Kerro, langelis valgiam, pro kurį paduodami patiekalai iš gretimos patalpos, didesniuose namuose nėra geras sprendimas, galbūt tai paaiškina, kodėl Lietuvos aukščiausiojo sluoksnio kilmingųjų namuose toks langelis aptinkamas retai¹³⁹⁵ (Gelgaudiškis, Žeimiai).

Spizarnė prie valgomojo. Dvarų sodybos buvo žemdirbystės centrai, tai lėmė plačią architektūros įvairovę, skirtą produktų ir maisto sandėliavimui bei gamybai. Šiame valgomojo mikrotyrime nesiekama apžvelgti visų maisto podėlio patalpų – tai reikalautų atskirų virtuvės zonos ir maisto sandėliavimo patalpų ar statinių dvarų sodybose tyrimų. Į maisto

¹³⁹¹ Kredenso grindys buvo dengtos impregnuota neperšlampama danga, tarp kredenso ir valgomojo buvo langelis (plotis 0,72 m, aukštis 0,73, aukštis nuo grindų 0,67 m) valgiam perduoti, in: Žeimių dvaro sodybos rūmai. Taikomieji architektūriniai tyrimai (Rūmai. II aukšto planas), Vilnius 2012, : KVR, prieiga per internetą: <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/8a20399f-c713-4e5f-99e9-07f786ca38bb> [žiūrėta 2020-12-14].

¹³⁹² Taip pat ši patalpa galėjo būti ir gretimo kambario vonia (reikalingi tolesni tyrimai).

¹³⁹³ Pirmame aukšte prie valgomojo buvo nedidelė bufeto tipo patalpa, kurioje be laiptų buvo maisto keltuvai ir langelis į valgomąjį maistui išduoti. Cokoliniame aukšte buvo dar trys patalpos, kurios, tikėtina, buvo kaip kredenso zonos patalpos (pavyzdžiui, indų plovykla, kredensas, tarnų valgomasis). Už šių trijų patalpų prasidėjo virtuvės zona.

¹³⁹⁴ Remiantis palikuonių atsiminimais, XX a. pr. kredensas buvo kampinė rūmų patalpa prie pokylių salės (ne valgomojo), šalia buvo šoninis išėjimas virtuvės pastato link. Roman Aftanazy, t. 3, p. 268–272.

¹³⁹⁵ Langelis valgomajame valgiam paduoti minimas XIX a. pab.–XX a. pr. vidutinių bajorų egodokumentikoje (in: Merkelis Račkauskas, p. 379.), išlikęs pavyzdys miestiečių namuose yra eksponuojamas buv. Frenkelių šeimos namų Šiauliuose valgomajame (dabar – Šiaulių muziejus „Aušra“).

sandėliavimo patalpas šiame tyrime žiūrima iš valgomojo kambario perspektyvos, ir tiriamos tik tos patalpos, kurios turėjo tiesioginę jungtį su valgomuoju ir buvo neatsiejama valgomojo architektūros dalis. Kilmingojo valgomasis privalėjo netoliese turėti pagalbines patalpas, tačiau ne maisto podėliui, o jei maistas ir buvo laikomas, šią funkciją atliko anksčiau aptartas kredensas. Tačiau tyrimo metu visgi buvo aptiktos pavienės maisto atsargų podėlio patalpos greta valgomojo. Modernėjant kredensui, padalijant jo funkcijas į kelias patalpas, prie valgomojo galėjo atsirasti nedidelės maisto produktų podėlio patalpos – spižarnė ir naujo tipo vaistinė-lė-saugykla.

Spižarnės (*spiżarnia*, *сніжарня*, *garde manger*¹³⁹⁶, *cook's pantry*, *dry larder*¹³⁹⁷) terminą K. Podčasinskis aiškina kaip patalpą (*izba* arba *sklep*), kurioje laikomi miltai ir kiti virtuvės reikmenys¹³⁹⁸, o terminą kildina iš lenkiško termino *spiż* (liet. ketus). XIX a. pr. spižarnės kaip maisto podėlio patalpą ir jos inventorių išsamiai aprašo Ł. Gołębiowski¹³⁹⁹, jos paskirtis nekinta ir XIX a. vid.¹⁴⁰⁰, tačiau pradedama kalbėti apie dar vieną spižarnę rūmuose prie valgomojo ir kredenso.

XIX a. vid. archit. B. Podčasinskis apibūdina spižarnę jau kaip podėlį, skirtą degtinei, užkandžiams, likučiams nuo stalo po pietų bei nedideliems virtuvės reikmenims. Taip pat užsimena, kad čia gali būti laikomi namų vaistai, nes dvaruose vaistinė-lė-nyksta. Rekomenduoja įsirengti spižarnę, ją planuoti šiaurinėje pusėje (kaip prancūzų¹⁴⁰¹ ir anglų¹⁴⁰² teorijoje), prie šoninio išėjimo, šalia valgomojo, patalpa turi būti nedidelė, vėsi, su langu ir vėdinama¹⁴⁰³. Panašiai apie spižarnės įrengimą rašė K. Potocka-Nakwaska¹⁴⁰⁴.

¹³⁹⁶ Funkcija apibūdinama gana siaurai, tik kaip podėlis prie virtuvės, skirtas mėsai, žvėrienai ir paukštienai, kurioje stovi stalas, spintelės ir kiti šiai funkcijai reikalingi prietaisai. In: *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, t. 15, Geneve, 1777, p. 830.

¹³⁹⁷ Laikyti mėsos produktai, duona, kepiniai, pienas, sviestas, o jei laikyta šviežia mėsa, tuomet patalpa vadinta *wet larder*. Dideliuose namuose gali būti atskiri pieno, duonos, kepinų, žvėrienos, žuvies, kiaulienos podėliai. Todėl svarbu vėsi temperatūra, nuolatinė ventilacija ir sausumas. Geriausia orientacija šalių atžvilgiu – šiaurė ir rytai, taip pat patalpa turi būti apsaugota nuo perkaitimo, o sienos ir grindys – nuo drėgmės. Patalpoje gali būti laikomas šaldytuvas (*Refrigerator*), skirtas nedideliems indams vėsinti prieš tiekiant ledus. In: Robert Kerr, p. 214–220.

¹³⁹⁸ Karol Podczaszyński, 1854, p. 151.

¹³⁹⁹ Autorius mini spižarnėje laikytus nesijotus miltus tarnams, trijų rūšių kviečius: rupius, vidutiniškai ir smulkiausiai maltus ponų stalui, taip pat miežius, avižas ir kitas kruopas įvairioms košėms. Čia laikydavo sviestą, lašinius, lydytus kiaulės taukus, šoninę, mėsą, vištieną, jautienos ir vištienos sultinį, daržoves, kiaušinius, krienus, grybus ir kitą dvaro ūkio produkciją. Didesniuose dvaruose būdavo kelios skirtingos paskirties specializuotos spižarnės, kuriose mėsa, miltai ir gėrimai laikyti atskirai. In: Łukasz Gołębiowski, p. 50–51.

¹⁴⁰⁰ Autorė spižarnės įrengimą dvare jau mato kaip būtinybę, ypač jei norima išsaugoti šviežią mėsą ilgiau nei dieną, ypač jei nėra ledainės. Pataria inventorizuoti bent kartą per savaitę. Taip pat mini, kas laikoma šioje patalpoje (įvairios kruopos, miltai, soros, miežinės kruopos, žirniai, taukai, sviestas, kiaušiniai, o taip pat sausai krakmolos ir muilas). In: Karolina Nakwaska, p. 60–63.

¹⁴⁰¹ *Encyclopédie méthodique. Architecture*, t. 2, Quatremere de Quincy, Paris: chez Henri Agasse, MDCCCII–MDCCCXX [1788–1825], p. 436.

¹⁴⁰² Robert Kerr, p. 216–220.

¹⁴⁰³ Bolesław Podczaszyński, 1850, p. 69–70.

¹⁴⁰⁴ Patalpą rekomendavo įrengti šiaurinėje pusėje, numatyti langelį vėdinimui, pateikė ūkiškų praktinių patarimų, pavyzdžiui, kaip pasigaminti specialią pakabinamą nuo lubų įrangą mėsai laikyti, nuoširdžiai

Patarimų, kaip prižiūrėti dvaro spižarnę, dvarininkės ir dvarų ekonomės galėjo rasti specializuotoje literatūroje¹⁴⁰⁵.

XIX a. IV ketv. statybai bei inžinerijai skirtuose leidiniuose virtuvę rekomenduota įrengti jau pačiuose rūmuose, o spižarnę planuoti greta. Tradiciškai siūloma spižarnės langus orientuoti į šiaurinę pusę, o jei namai dideli, įrengti kelias tokias patalpas¹⁴⁰⁶. Virtuvei esant cokoliniame aukšte, spižarnės įrengiamos šalia jos (38b il.), tačiau pasitaiko rekomendacijų, kurios tęsia B. Podčasinskio siūlymą įrengti nedidelę mažą spižarnę prie valgomojo pirmame aukšte (38c il.). Šie negausūs pavyzdžiai rodo kelių tipų spižarnės egzistavimo tradiciją dvaruose ir vienos iš jų galimą įrangimą prie valgomojo.

Tokios dvigubos spižarnės tradicijos anglų dvarų planavimo tradicijoje nepastebėta, visos jos buvo virtuvės zonoje (58 il.). XIX a. vokiečių techninėje periodikoje spižarnė (*Speise Kammer*) taip pat planuota virtuvės zonoje¹⁴⁰⁷. Lietuvoje ir Lenkijoje iki XIX a. pab. išliko atskiro virtuvės pastato tradicija, svarbi buvo užkandžių prieš valgį tradicija¹⁴⁰⁸, galbūt tai paaiškina nedidelės spižarnės atsiradimą greta valgomojo.

Iš visų tirtų aptariamojo laikotarpio objektų atskira spižarnė buvo įrengta tik prie keleto valgomųjų (Labūnava, Rokiškis, Biržuvėnai) arba netoli jų, tačiau kitame aukšte (Trakų Vokė). Kituose objektuose, kuriuose aptiktos spižarnės, jos buvo įrengtos cokoliniame aukšte (Palanga, Kretinga) prie virtuvės, todėl su kredensu ir valgomuoju nesietinos ir turėjo kitą pobūdį, buvo virtuvinės spižarnės, todėl plačiau šiame tyrime nebus aptartos.

Labūnavos spižarnė (matmenys ~4×2,64 m, plotas ~10,46 m²) buvo įrengta antrame aukšte šalia kredenso ir valgomojo. Taigi, nors virtuvė buvo rūmuose cokoliniame aukšte, tačiau spižarnė vis tiek buvo įrengta atskirai (39d il.). Rokiškio spižarnė (vadinta šaldytuvu) buvo atitverta dalyje kredenso (neišlikusi, tačiau išlikusios žymės leidžia nustatyti patalpos matmenis: 2×2,1 m (durys kampinės), plotas 4,2 m²). Patalpa turėjo siaurą aukštai įstatytą langą (plotis 0,59 m aukštis 1,15 m, palangės aukštis 1,30 m), taigi patalpa buvo gerai ventiliuojama (59e il.). Rūmų virtuvė buvo kitame pastate, tačiau rūmuose dar buvo dvi patalpos maisto podėliui cokoliniame aukšte – viena mėsai, o kita uogienėms laikyti (32.1 schema). Trakų Vokės rūmų cokoliniame aukšte, po kredensu, buvo numatyta spižarnė (10,19 m²), vaistinėlė ir keli rūšiai¹⁴⁰⁹ (31.1 schema, 59b, 39a il.). Biržuvėnų rūmuose prie

perspėjo visuomet laikyti duris uždarytas, kad nepatektų musių, patarė, kaip apsaugoti nuo graužikų, o jei yra spyna – duris laikyti užrakintas.

¹⁴⁰⁵ Jan Szyttler, *Spiżarnia dostatecznie i przezornie urządzona*, Wilno, 1841.

¹⁴⁰⁶ *Inżynierja i Bunownictwo*, Warszawa: w drukarni Ignacego Zawiszelewskiego, St. Szafarkiewicz, 1882 m. t. III, p. 57–49 (Nr. 5).

¹⁴⁰⁷ *Illustrirte kunstgewerbliche Zeitschrift für Innendekoration*, Nr. 4, 1893, p. 148.

¹⁴⁰⁸ Apie užkandžių tradiciją prieš vakarienę rašė ir vyskupas I. Krasickis 1778 m. novelėje „Ponas Pastalininkis“ (Ignacy Krasicki, 1824 m.). XIX a. vid. tokią tradiciją vis dar aprašo dail. A. Bartelis, in: *Szkice A. Bartelsa, N.5, Obiadek sąsiedzki*, VUB RS, f. 78, b. 37.

¹⁴⁰⁹ L. Marconi. Rūmų rūsio projektas. ~1876, tušas, 17,6×42,8 cm. (Senųjų aktų archyvas Varšuvoje, sign. 581–34.).

naujai įrengto valgomojo taip pat buvo spižarnė. Patalpa įrengta atitveriant dalį vestibulio, tad neturėjo ryšio su kredsenu (39b il.).

Šios nedidelės spižarnės atitiko B. Podčasinskio išdėstytus reikalavimus: buvo netoli valgomojo ir tarnybinio išėjimo, turėjo langelius (Labūnava, Rokiškis, Trakų Vokė), tad turėjo būti gana gerai vėdinamos. Visos patalpos buvo nedidelės, apie 10 m². Kai kurių grindys buvo dengtos betono arba keramikos plytelėmis (Rokiškis, galbūt ir Trakų Vokė, nes gretima patalpa (vaistinė) buvo dengta betono plytelėmis). Be spižarnės prie valgomojo galėjo būti dar viena artimos funkcijos maisto podėlio patalpa – vaistinė.

Vaistinė-saugykla. Išsamiai dvarų vaistinės raida, paskirtis¹⁴¹⁰ ir interjero architektūra aptarta atskirame straipsnyje¹⁴¹¹, todėl šiuo atveju bus susitelkta tik į vėlyvojo periodo vaistinės, kurios atliko vaistinės-saugyklos funkciją ir buvo įrengtos prie valgomojo. Į tradicinės vaistinės, kurios paprastai būdavo prie miegamojo (iki XIX a. pr.), darbe nebus gilinamasi.

M. Giroaurdas, aptardamas Anglijos dvarų kultūros pokyčius, pastebėjo, kad tradicinės vaistinės pradėjo nykti XVIII a. ir procesas tęsėsi visą XIX a.¹⁴¹², o tai siejama su Apšvieta, vaistinių tinklo augimu, pramonės revoliucija bei visuomenės modernėjimu. Tačiau Anglijoje jos neišnyko ir XIX a. II pusėje, tik įrengiamos rečiau¹⁴¹³, ir priminė labiau mažąją virtuvę¹⁴¹⁴. XIX a. 5 deš. Lenkijos ir Lietuvos kilmingųjų aplinkoje taip pat kinta tradicinės vaistinės paskirtis, vieta ir pavadinimas, ji gali būti pavadinta vaistinė-saugykla (*apteczka czyli chowalnia*) arba tiesiog spižarne. K. Potocka-Nakwaska siūlė įsirengti kitokią nei įprasta vaistinę – prie valgomojo¹⁴¹⁵. Naujo tipo vaistinėje siūlė laikyti visokias geresnes maisto atsargas ir daiktus, kurie nėra skirti kasdieniam naudojimui. Tačiau A. Adanson knygos originale tokio skyriaus nebuvo, tad panašu, kad K. Potocka-Nakwaska jį sukūrė sujungusi ir papildžiusi vietinėmis (gal ir angliškoms) realijomis du prancūziškosios knygos skyrius: pirmasis buvo skirtas kredenso atitikmeniui prancūzų dvaruose *office*¹⁴¹⁶,

¹⁴¹⁰ Vaistinė – tai specializuota podėlio patalpa. Visus vaistinėje laikus produktus galima suskirstyti į tris grupes: pirmą – namų gamybos ir pirkinius vaistus; antrą – degtines ir likerius; trečią – skanėstus.

¹⁴¹¹ Marius Darsaševičius, „Magiškasis kambarys“: gyvybinga ir prisitaikanti vaistinės tradicija Lietuvos bajorų namuose, in: *XVIII amžiaus studijos. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė. Visuomenė. Kasdienybės istorija*, t. 4 (2018), p. 164–195.

¹⁴¹² *Ibid.*, p. 208.

¹⁴¹³ Isabella Mary Beeton, *The book of household management*, London: S.O. Beeton, 1861, p. 22.

¹⁴¹⁴ Vaistinėje ruošiami arbata, kava, pyragai bei sausainiai. Jos įranga, anot architekto, panaši kaip virtuvės, tik gerokai kuklesnė ir paprastesnė, tačiau nesant šeiminkams namuose gali būti ir kaip virtuvė. Vaistinėje reikalinga maža viryklė, katilas, orkaitė, maža karšta plokštė, kriauklė(s), virtuvinė spintelė, stalas, spintelės ir lentynos. Patogi jungtis yra tarp vaistinės ir sandėlio, kartais vaistinė turi jungtį su ekonomės patalpa. Mažesniuose namuose vaistinė galėjo būti naudojama kaip tarnaičių kambarys, o jei yra antroji virtuvė, vaistinės gali ir visai nebūti. In: Robert Kerr, p. 225–226.

¹⁴¹⁵ Karolina Nakwaska, p. 17.

¹⁴¹⁶ Pasak A. Adonson, kredensas (*Office et cabinet attenant*) neturėtų būti tarnų valgomas, o skirtas tik prie stalo patarnauti, ypač tiekiant desertus, taip pat indams plauti. Centre siūlė statyti didelį stalą, ant kurio atnešamas nesuvalgytas maistas, kuris negrąžinamas į virtuvę ir namų šeiminkės įvertinamas po vakarienės bei sprendžiama, kas su juo bus daroma toliau. Patalpoje turėjo būti pakankamai rakinamų spintelių ir atvirų lentynų, kuriose laikomas sidabras, porcelianas ir kasdieniai indai. Jei yra židiny, ši patalpa atlieka

o antrasis – medicininei spintelei¹⁴¹⁷. Šioje naujo tipo vaistinėlėje-saugykloje turėtų būti gaminami įvairūs skanėstai, kuriems nereikia ugnies ir apibūdina patalpą kaip moterų studiją (*damska pracownia*), tam tikrą chemijos laboratoriją¹⁴¹⁸. Tai atitinka anglišką vaistinėlę-mažąją virtuvėlę.

K. Potocka-Nakwaska įvardija, kas turėtų būti naujo tipo vaistinėlėje-saugykloje: vaistų spinta, aplink sienas įrengtos uždarnos spintos ir atviros lentynos. Patalpos viduryje turėtų būti stalas, ant kurio ruošiami patiekalai ir vaisiai, kurie patiekiami iškart po valgio valgomojame, siekiant panaikinti nemalonius tvyrančius kvapus. Patalpoje rekomendavo įrengti langą su užuolaidomis, kad patektų oras, o jei vaistinėlėje būtų kaminas, tai patalpa galėtų būti kaip nedidelė spižarnė mėsai laikyti. Tokiu atveju reiktų į kaminą įdėti metalinį tinklą, kanvą, įtaisyti kelias lentynas ir dureles, kurias taip pat reiktų apsaugoti grotelėmis. Iš prancūziškosios knygos K. Potocka-Nakwaska pasiskolina ir aprašo valgių padėklus ir jų apdengimą sieteliu apsaugai nuo musių¹⁴¹⁹.

Dalis tradicinio vaistinėlių inventoriaus išliko (vaistų spintose laikoma degtinė, atvirose lentynose šioje patalpoje pagamintos uogienės, sultys, konservuoti agurkai, vaisiai, sūris), tačiau būta ir tam tikrų naujovių, pavyzdžiui, uždarose spintose siūlyta laikyti stalo sidabrą, porcelianą, stiklą, stalo tekstilę ir kitus prie stalo reikalingus daiktus tiek kasdien, tiek rečiau naudojamus (pavyzdžiui, įvairius matavimo prietaisus, piltuvą degtinei, stiklainius uogienėms)¹⁴²⁰. Reiktų pastebėti, kad šis inventorių būdingas kredensui¹⁴²¹. Taip pat vaistinėlėje-saugykloje siūlė laikyti namų audinius, siūlus, kavą, cukrų, arbatą, vaško žvakes, šaknis, pupeles, ryžius, kruopas, makaronus, įvairias sodo sėklas¹⁴²² – dalies šių naujovių ankstesnėje vaistinėlėje dar nebuvo. Išliko ir vaistinėlės kaip vaišinimo vietos funkcija: K. Potocka-Nakwaska išskirtinai pabrėžė patalpos atvėrimą atvykus svečiams ir vaišinimą skanėstais¹⁴²³. Tai paaiškintų vaistinėlės svarbų ryšį su valgomoju. Galima teigti, kad turtinga ir gausi vaistinėlė buvo šeimininkės ir namų prestižo reikalas.

Naujo tipo vaistinėlę-saugyklą prie valgomojo aprašė ir pateikė jos planavimo pavyzdį dvaro rūmuose B. Podčasinskis. Pasak jo, spižarnė kartu yra ir kaip vaistinėlė, o joje be vandens, užkandžių, maisto nuo stalo likučių ir smulkių virtuvės įrankių kartu laikytos

ir spižarnės funkciją (*garde-manger*). Kaip funkcionavo ši dalis, K. Nakwaska išvertė nekeisdama (Aglai Adanson, p. 20–24.). K. Potocka-Nakwaska kredenso skyrių (*Kredens*) įkėlė vietoje prancūziškojo „Chambre de décharge“ (p. 49–51), kuriam, matyt, nerado atitikmens buvusios ATR dvarų kultūroje.

¹⁴¹⁷ A. Adanson vaistų spintelės (*armoire de pharmacie*) sudėtį apžvelgė atskirame poskyryje ir pateikė svarbiausių vaistų sąrašą. Tačiau tiksliai neįvardijo, kur turėtų būti laikoma medicininė spintelė, tik pabrėžė, kad vieta turi būti sausa ir rakinama (Aglai Adanson, p. 163–169.)

¹⁴¹⁸ Karolina Nakwaska, p. 17–20.

¹⁴¹⁹ *Ibid.*, p. 17–20.

¹⁴²⁰ *Ibid.*, p. 17–20.

¹⁴²¹ Palyginus K. Potockos-Nakwaskos vertimą su A. Andanson originalu (Aglai Adanson, p. 22–24.), pastebėta, kad autorė itin stipriai pakeitė skyrių, skirtą kredensui (*Office et cabinet attenant*) ir dalį jo funkcijų įtraukė į vaistinėlės-saugyklos paskirtį.

¹⁴²² Karolina Nakwaska, p. 17–20.

¹⁴²³ *Ibid.*, p. 17–20.

vaistažolės ir kiti naminiai vaistai, „nes padoriuose namuose kaime namų šeimininkei tai yra privaloma“. Tokia patalpa turėtų būti ne per didelė ir arti valgomojo¹⁴²⁴ (6 schema, 13g il.). Taigi, B. Podčasinskis pakartoja tai, ką apie vaistinė-šaukyklą aprašė K. Potocka-Nakwaska.

Naujo planavimo vaistinė-šaukykla netoli valgomojo buvo aptikta keliuose aukščiau-siojo sluoksnio kilmingųjų dvarų rūmuose. Tiškevičių Trakų Vokės rūmuose vaistinė (15,27 m²) buvo numatyta netoli valgomojo, cokoliniame aukšte¹⁴²⁵ (31.1 schema, 39a il.). Rūmų rūsio brėžinyje (~1876 m.) galime matyti, kad vaistinė buvo numatyta cokolyje kairiajame rūmų sparne, po grafienės apartamentais, o šalia vaistinės buvo atskira spizarnė. Patalpoje išliko grindų iš spalvoto betono plytelių fragmentas (59b il.). Šią grindų dangą tyrinėjusi B. R. Vitkauskienė¹⁴²⁶ mano, kad grindų projekto autorius galėjo būti pastato architektas L. Marconis, o projektas galėjo būti parengtas remiantis Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc (1814–1879) sudarytu leidiniu „XI–XVI a. prancūzų architektūros žodynas“ (*Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*), kuriuo noriai vadovavosi Lenkijoje ir Lietuvoje dirbę architektai. Rokiškio dvaro rūmuose liokajaus J. Petrulio minima patalpa, kurioje buvo saugojamos uogos ir uogienės¹⁴²⁷ (27,84 m²), tikėtina, kad buvo naujo tipo vaistinė-šaukykla (32.1 schema). Ši patalpa Rokiškio rūmuose įkurta kaip ir Trakų Vokės vaistinė po ponios rūmų fligeliu, netoli jos taip pat yra mėsos sandėlis (spizarnė). Lančiūnavoje prie valgomojo tarnaitė mini buvus kredensą, tačiau jo funkcija turėjo būti mišri, nes kartu priminė ir vaistinė-šaukyklą: stovėjo stalas ir spintos su medumi, uogiene ir kitomis atsargomis, iš čia ponia mokėjusi algas darbininkams¹⁴²⁸.

XIX a. II p. modernėjant visuomenei senosios vaistinės sugebėjo prisitaikyti ir iki XX a. pr. išliko svarbi bajorijos kultūros dalis. Nors aptikti tik keli atvejai, tačiau reikia manyti, kad daugelis šio periodo vaistinių-šaukyklų tiesiog slepiasi po spizarnės pavadinimu. Reikia pastebėti, kad kredensas buvo siejamas su vyrais patarnautojais, o vaistinė-šaukykla išskirtinai su moterimis, todėl jų įrengimas ponios namo pusėje (Trakų Vokė, Rokiškis) atrodo logiškas.

Maisto keltuvai. Modernizacijos procesai XIX a. plito lėtai ir reikšmingesni pokyčiai apskritai pradėjo ryškėti tik 1870 metais¹⁴²⁹, antrosios pramonės (technologinės) revoliucijos metu, naujuosius technologinius išradimus pradedant praktiškai pritaikyti namų bui-

¹⁴²⁴ Bolesław Podczaszyński, 1851, p. 70

¹⁴²⁵ Rūmų cokolinio aukšto pateiktas: Birutė Rūta Vitkauskienė, *Trakų Vokės dvaro rūmų pastato architektūrinių formų bei interjerų istorinės ir ikonografinės medžiagos analizė* Leandro Marconi kūrybos kontekste, Vilnius, 2017 (nepublikuota medžiaga).

¹⁴²⁶ Birutė Rūta Vitkauskienė, Trakų Vokės dvaro rūmų pastato architektūrinių formų bei interjerų istorinės ir ikonografinės medžiagos analizė Leandro Marconi kūrybos kontekste, Vilnius, 2017 (nepublikuota medžiaga), 6 skyrius. Trakų Vokės rūmų meniniai dekorų elementai.

¹⁴²⁷ Rokiškio dvaro darbininkų atsiminimai, in: RKM 70(1)–A, l. 1–3.

¹⁴²⁸ Tarnaitės Marijos Vaižgauskaitės-Kazlauskienės (g. 1914 m.) prisiminimus 1978 m. užrašė A. Vojevodskaite ir S. Samuolienė. VRVA, f.1019, ap. 11, b. 3232, l. 38.

¹⁴²⁹ Zita Medišauskienė, p. 18.

tyje. Šiuo metu plinta ir maisto keltuvai. Maisto keltuvas, jo raida, veikimo principas jau buvo aptartas¹⁴³⁰, todėl šiuo atveju bus tik glaustai apžvelgiami objektai ir jų santykis su valgomoju.

XIX a. pramonės revoliucijos lyderė Europoje buvo Anglija, todėl anglų kilmingųjų dvaruose keltuvas buvo itin dažnas reiškinys. R. Kerras užsimena (1863 m.), kad Anglijos dvaruose maisto keltuvas (*lift*) valgiams yra įprastas reiškinys. Rekomendavo juos projektuoti 5×3 pėdų (1,52×0,91 m) ploto ir įrengti visiškai vertikaliai¹⁴³¹. Tokie tarnų zonoje atsiradę buitį palengvinę patobulinimai XIX a. II p. plito ir Lietuvoje. Jų sklaidai įtaką darė namų interjerui (32d il.) ir pasirodę pirmieji architektūros bei inžinerijos periodiniai leidiniai. Štai 1876 m. statybos ir inžinerijos žurnale „Techninė apžvalga“ Karolis Chojnackis ir Bronisławas Źochowskis publikavo 1874 m. Žemės ūkio parodoje Varšuvoje apdovanotą vidutinio dydžio dviejų aukštų su cokoliu gyvenamojo namo projektą (38c il.). Cokolyje autoriai rekomenduoja įrengti virtuvę ir kredensą, iš kurio numatytas pakrovimas į maisto keltuvą (*winda*). Pirmame aukšte maisto keltuvo durys atsidaro koridoriuje prie valgomojo.

Atliekant tyrimą aptikti septyni maisto keltuvai Lietuvos aukščiausiojo sluoksnio kilmingųjų dvarų sodybų rūmuose. Juos galima grupuoti į 1) rūmus su atskiru virtuvės pastatu ar priestatu (Gelgaudiškis, Radvilonys, Trakų Vokė) ir 2) rūmus su pagrindiniame name įrengta virtuve (Cirkliškis, Labūnava, Lentvaris, Palanga).

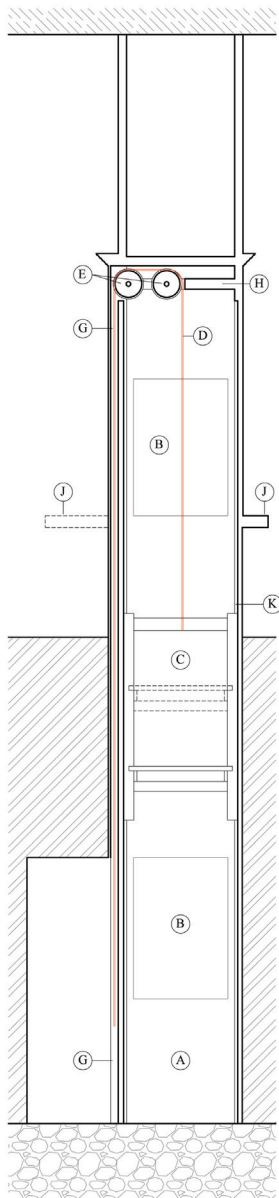
Pirmosios grupės objektai – tai atnaujinti ankstesni rūmai ar naujai statyti iki XIX a. 8 dešimtmečio. Šio laikotarpio rūmų apatinio (pirmojo arba cokolinio) tarnybinio aukšto schema panaši – išilgai rūmų ėjo ~2 m pločio koridorius, kurio abiejose pusėse buvo išsidėsčiusios podėlio, tarnų darbo ir gyvenamosios patalpos. Radvilonių ir Trakų Vokės dvarų rūmuose šiame koridoriuje yra išlikusios keltuvo šachtos. Radvilonių rūmuose išlikęs vienintelis ir beveik su visomis dalimis maisto keltuvas (33 schema, 60e il.). Keltuvas turėjo būti įrengtas XIX a. pab. atnaujinant XVIII a. pab. statytus rūmus. Valgomasis buvo antrame aukšte, o virtuvė priestate, juos skyrė koridorius pirmame aukšte ir tarnybinė laiptinė. Keltuvo šachta medinė, įmontuota iškirstoje pirmo aukšto koridoriaus sienoje, o antrame aukšte keltuvas išnyra visu šachtos tūriu į tarnybinės laiptinės aikštelę, kuri turėjo atlikti bufeto funkciją. Išlikusi keltuvo vidaus įranga (skriemuliai, keltuvo padėklas) ir klampė virvei tvirtinti, suteikia išsamų vaizdą, kaip veikė šis įrenginys. Trakų Vokės valgomasis buvo pirmame aukšte, o virtuvė stovėjo atskirame pastate, tačiau buvo prijungta požemine perėja su rūmų cokoliniu aukštu. Maisto keltuvo šachta buvo sumanyta jau statant rūmus, ji mūrinė, turėjo jungti pirmą ir cokolinį aukštus¹⁴³² (31 schema). Gelgaudiškio valgomasis buvo pirmame aukšte, kurį su virtuve, įrengta gretimame priestate, jungė antžeminė dengta

¹⁴³⁰ Marius Daraškevičius, „Maisto keltuvas Lietuvos bajorų namuose XIX a.“, in: *Mokslas – Lietuvos ateitis*, t. 9, Nr. 1, 2017, p. 127–142.

¹⁴³¹ Robert Kerr, p. 223.

¹⁴³² VP1 Trakų Vokės dvaro sodybos rūmų (unikalus objekto kodas kultūros vertybių registre 24972), Žalioji a. 2a Vilniuje. Tvarkybos darbų projektas, 2017–05, in: TVDS.

perėja. Maisto keltuvas buvo įrengtas tik įėjus į rūmų korpusą, cokoliniame aukšte. Pirmajame aukšte maisto keltuvas atsivėrė taip pat į siaurą bufeto tipo patalpą, kuri buvo skirta tik maistui išduoti (60b il.).

M 1:30

33 schema. Radvilonių maisto keltuvo pjūvis: A – keltuvo šachta; B – pakrovimo anga (durelės neišlikusios); C – kabina (išlikęs visas rėmas, trūksta apatinės lentynos ir vieno skersinio); D – lynas; E – mediniai skriemuliai; F – skriemulių tvirtinimo skersinis; G – dengtas lyno kanalas; H – klampė; J – išorinė lentynėlė (dalis neišlikusi); K – kabinos judėjimo kanalas.

Autoriai: M. Daraškevičius ir archit. Akiko Tutlys.

Antrajai grupei priskirtini objektai, pastatyti ar atnaujinti XIX a. pab.–XX a. pradžioje. Zabielių Labūnavos dvaro rūmuose (1882 m.) maisto keltuvas įrengtas antrame aukšte, šalia valgomojo buvusioje krendeno patalpoje (60 a il.). Iš publikuoto rūmų projekto ir aprašymo sužinoma, kad šachta siekė cokolinį aukštą, kuriame buvo virtuvė. Pirmajame aukšte maisto keltuvas šachta kirto garderobo patalpą, tikėtina, kad ir čia buvo galimybė atverti maisto keltuvas, nes šalia buvusi gyvenamojo kambario patalpa galėjo būti naudojama ir kasdieniam valgymui. Taip pat išliko Tiškevičių Palangos rūmų projektas (1895 m.), kuris atskleidžia maisto keltuvas vietą ir greto jo esančių patalpų funkcijas (26 schema, 60c il.). Valgomasis buvo įrengtas pirmame aukšte, šalia jo buvo pirmojo aukšto krendenas, kuriame ir buvo įrengtas keltuvas, jungęs patalpą su antruoju krendensu cokoliniame aukšte. Cokoliniame aukšte buvo virtuvė, indų plovykla. Išlikusi keltuvas šachta šiuo metu neeksponuojama. Maisto keltuvas buvo įrengtas 1899 m. perstatytuose Tiškevičių Lentvario dvaro rūmuose, prie kurių projektavimo prisidėjo ir jau anksčiau statytų Trakų Vokės rūmų archit. L. Marconis. Valgomasis buvo antrame aukšte, tačiau virtuvė atsidūrė ne cokolyje, kaip įprasta, o trečiame aukšte. Taip siekta išvengti kvapo sklidimo iš virtuvės į viršutines patalpas¹⁴³³. Vykdytų atnaujinimų metu suformuota keltuvas šachta¹⁴³⁴ prasidėjo cokoliniame aukšte ir tęsėsi iki trečio aukšto¹⁴³⁵ (60d il.). Šiuose objektuose maisto keltuvas buvo įrengtas šalia valgomojo buvusioje patarnavimui skirtoje patalpoje. Tačiau jis galėjo būti įrengtas ir pačiame valgomajame. Pavyzdžiui, Cirkliškio rūmų maisto keltuvas (neišlikęs) buvo pačiame valgomojo kambaryje, pietryčių kampe¹⁴³⁶. Mechanizmas kilo iš cokoliniame aukšte įrengtos virtuvės¹⁴³⁷.

Negausūs aptarti pavyzdžiai rodo, kad maisto keltuvai dvarų sodybose nebuvo plačiai paplitę. Tai lėmė Lietuvos dvarų planavimo ypatybė statyti vieno aukšto namus, įrengti valgomąjį pirmajame aukšte bei ilgai išlikusi tradicija statyti virtuvę atskirame pastate ar priestate (fligelyje). Visgi net ir šie negausūs maisto keltuvai – tai svarbi inžinerinio paveldo

¹⁴³³ *Kultūros paminklų enciklopedija. Rytų Lietuva II*, p. 31.

¹⁴³⁴ Dvaro rūmų II-o aukšto planas. Istorinė kartograma, in: Lentvario sodybos rūmų (G12K1) pastato, parko, vandentiekio bokšto pastato, arklidžių-karietinės pastato liekanų žvalgybiniai architektūriniai tyrimai. 2008, KPD Vilnius TP archyvas, br. nr. 3, in: KVR, prieiga per internetą: <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/eb1d7209-d0e7-4997-9a28-c352755c94b3> [žiūrėta 2020-12-22].

¹⁴³⁵ Dvaro rūmų rūsio, I-o, II-o ir III-io a. planas. Iš Ferguson, D. rūmų (G12K1) Kelvų al. 48 Lentvareje restauravimas ir pritaikymas rezidencijai. XIX a. pab. istorizmo laikotarpio retrospekcija. 2008, KPD Vilniaus TP archyvas, in: KVR, prieiga per internetą: <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/eb1d7209-d0e7-4997-9a28-c352755c94b3> [žiūrėta 2020-12-22].

¹⁴³⁶ Centriniai rūmai, AS–1, in: XVIII–XIX a. resp. reikšmės architektūros pam. AR–143/ Buv. Cirkliškio dvaro pastatai. Centr. rūmai ir ledainė. Architektūrinė–statybinė dalis, Tomas I, Vilnius, 1990, in: KVR, prieiga per internetą : <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/38264275-d446-4453-9097-432d94f5e3d9> [žiūrėta 2016–12–13].

¹⁴³⁷ Maisto keltuvas galėjo būti įrengtas tik perkėlus virtuvę iš atskiros pastato į rūmus. Įrengimo darbai galėjo vykti po 1905 m., kuomet rūmus iš dvaro paveldėtojos Jonušo Radvilo (*Janusz Fryderyk Radziwiłł*, 1843–1923) žmonos Marijos Mostovskytės-Radvilienės (*Maria z Mostowskich Radziwiłłowa* 1864–1920) gyvenusios Prancūzijoje, įsigijo Romualdas Chaleckis (*Romuald Chalecki*, 1859–1913).

dalį, kuri leidžia interpretuoti šio laikotarpio dvarus kaip pramonės revoliucijos modernių idėjų skleidėjų.

XX a. pr. dvaro rūmų valgomasis su aplink jį buvusiomis specializuotomis pagalbinėmis patalpomis atspindėjo aukščiausią valgomąjo modernėjimo pakopą dvarų kultūros raidoje. Po Pirmojo pasaulinio karo toks rafinuotas valgomasis su jį lydinčiais patarnautojų užkulisiais, pakitus politinėms, socialinėms ir ekonominėms galimybėms, prarado aktualumą. Tolesni įvykiai tarpukariu lėmė dvarų institucijos ir tradicijų nykimą, kol galiausiai lėtą mirtį visiškai nutraukė Antrasis pasaulinis karas ir sovietinė okupacija.

IŠVADOS

- XVI–XVIII a. vid. Lietuvos didikų ir stambių bajorų dvarų sodybų gyvenamuosiuose pastatuose puotavimui skirta erdve laikytina daugiafunkcė didžioji stalavinė (*stołowa izba wielka*). Kasdien galėjo būti valgoma vienoje iš privačių apartamentų patalpų, paprastai pirmojoje, kuri vadinta stalavine (*izba stołowa*). Naujo tipo atskiro valgomojo atsiradimo poreikį suformavo pakitusios laiko leidimo formos, kurios reikalavo įvairaus dydžio ir paskirties bendro naudojimo erdvių. Vienos daugiafunkcės nebepakako – jos paskirtys buvo padalytos kelioms skirtingoms patalpomis, pavyzdžiui, šokių salei, salonui ir valgomajam.
- Lietuvos aukščiausiojo sluoksnio kilmingieji sparčiai reagavo į Vakarų Europos valgomojo įrengimo tendencijas – valgomasis pradeda plisti valdant Augustui III. Išanalizavus XVIII a. – XX a. pr. architektūros teorijai, interjero puošybai ir dvarų ūkiui skirtus leidinius, kuriuose aptariami valgomojo specifiškumo aspektai, galima teigti, kad naujo tipo atskiro valgomojo atsiradimą ir plitimą lėmė tiesiogiai iš Prancūzijos sklindusios idėjos, jas propagavo valdovo dvaras, didikams dirbę svetimšaliai architektai, o vėliau – ir Vilniaus universiteto architektūros profesoriai bei jų auklėtiniai. XIX a. valgomojo raidai įtaką darė angliškoji bei vokiškoji tradicija. Visu aptariamuoju laikotarpiu, su nedideliais pakitimais, rūmuose patalpos buvo organizuojamos sekant prancūzų apartamentų planavimo tradicija, tačiau nuo XIX a. vid. svarbi tampa ir patogesne laikyta namų planavimo praktika pagal angliškus pavyzdžius. XX a. pradžioje valgomojo erdvės planavimui įtaką darė ir amerikietiška bendro naudojimo patalpų namuose planavimo praktika. Nors toks pavyzdys Lietuvoje aptiktas tik vienas (Didžioji Berestavica), tačiau jis rodo itin ankstyvą amerikiečių architekto F. L. Wrighto tuo metu propaguoto valgomojo ir salono erdvių sujungimo adaptacijos Europoje atvejį.
- Valgomojo vietos dvaro rūmų erdvėje planavimas kito. XVIII a. II pusėje–XIX a. I pusėje vyravo prancūziška apartamentinė rūmų planavimo sistema ir galimos kelios būdingos valgomojo vietos apartamento atžvilgiu: a) valgomasis kaip prieškambaris, b) valgomasis, prijungtas prie apartamento ir c) valgomasis atskirai nuo apartamento. Iš jų šiuo laikotarpiu mažiau paplitęs buvo valgomasis, prijungtas prie apartamento. Pastebėta, kad identiškas rūmų planavimas galėjo būti taikomas tiek didikų itin erdviuose rūmuose (Sapiegų Ružanai), tiek nedideliuose stambių bajorų elito rūmuose (Zabielių Paežeriai), kuriuose valgomasis numatytas toje pačioje vietoje, tačiau patalpa beveik du kartus mažesnė. Giminės glaudus komunikavimas ir tradicijų bendrystė ypač atsiskleidžia Tiškevičių (Astravas, Palanga, Lentvaris, Užutrakis) ar von Roppų (Pakruojis, Rabilonys) atvejais, kuomet skirtingų giminės šeimų ar šakų dvarų rūmuose aptinkamas toks pats valgomojo planavimo būdas. XIX a. II pusėje paplinta neapartamentinė planavimo sistema, vadinamas angliškasis planavimas, tačiau tradicinio prancūziškojo jis neišstumia.
- Didžiojo ar mažojo valgomojo klausimas išlieka probleminis. Pavieniai pavyzdžiai rodo jų egzistavimą, tačiau liudija labiau kaip atskiras išimtis nei bendrą sluoksnio tradiciją. Kas-

dienio valgymo praktika ne valgomajame, o gyvenamajame kambaryje ar kabinete (kanceliarijoje) taip pat egzistavo. Taip pat apčiuopta sezoninio pobūdžio valgymo praktika gamtinėse aplinkose (terasose, žiemos soduose, oranžerijose, paviljonuose), kuri buvo alternatyva valgomojo kambariui. Tai lėmė savitą šios patalpos planavimą bei erdvių tarpusavio jungtis: prie valgomojo planuotos terasos ir tiesioginiai išėjimai į žiemos sodą. Kasdienio, sezoninio ar šventinio valgymo ne valgomajame tema galėtų būti tolesnių tyrimų laukas.

- Valgomojo kambario interjeras pasižymėjo specifiškumu, kuris skirtingais laikotarpiais kito, tačiau galima teigti, kad atliepė bendras Europos tendencijas ir skirtingais periodais atspindėdavo vyraujančius tarptautinius meninius stilius (vėlyvąjį baroką (rokoko), klasicizmą, ampyrą, romantizmo neogotiką, istorizmo įvairius neostilius bei eklektiką ir moderną), tačiau būta ir regioninių savitumų, kuriuos lėmė kilmingųjų luomo tradicija, romantizmo skleidžiamos idėjos bei politinių įvykių nulemti kultūriniai ir socialiniai pokyčiai, susiję su kilmingojo tapatumu ir tautine savivoka (Dancigo ir Zakopanės stiliaus valgomieji).
- Valgomojo svarba namų erdvėje lėmė jo dekorą puošnumą, kuriam pasitelktos įvairios interjero apdailos priemonės: tapyba, lipdyba, drožyba, sienų apmušalai ir meniniai audiniai. Valgomajam būdinga žemutinį sienos registrą formuoti kaip lamperijas, sienų plokštumos dažniausiai neutralios, įprastai skirtos giminės portretams eksponuoti, retesniu atveju – meniniams audiniams ar panopliumams. Ši sienų komponavimo schema būdinga visam tiriamajam laikotarpiui, tačiau meniniai stiliai koregavo proporcijas, medžiagiškumą ir koloritą. Jei pirmajame etape (XVIII a. vid.–XIX a. I p.) valgomojo specifiškumą žymi patalpos spalva (neretai žalsvi, ochros, kiti žemiški tonai) ir ikonografinė programa, tai vėliau (romantizmo, o ypač istorizmo laikotarpiais) galima pastebėti didesnę valgomojo interjero apdailos savitumą kitų patalpų atžvilgiu. Valgomojo lubos, kitaip negu kitų patalpų, buvo tamsių tonų, „sunkios“. Salono ir valgomojo erdvėse buvo ryškus lytiškumo aspektas: valgomasis beveik visuose tirtuose objektuose buvo „vyriskas“ kambarys (priešingai „moteriškam“ salonui), jame taikyti viduramžių, riteriški stiliai – gotika, Renesansas, apdailai gausiai naudota tamsių tonų mediena ar jos imitacija. XIX a. II p. valgomojo erdvės puošyboje buvo akivaizdūs pramonės pažangos techniniai pasiekimai (pavyzdžiui, plačiai naudoti fabrikinės gamybos lipdiniai). Valgomojo durys visuomet dvivėrės, ypatingas dėmesys telktas durų supraportui, o tarnybinių patalpų (kredenso) – dažniau vienvėrės, esantis supraportas galėjo būti ne toks puošnus (Sviackas). Durų skydų iš valgomojo pusės spalva, puošyba derinta prie bendro valgomojo interjero, ji galėjo skirtis nuo kitos durų pusės skydo (Plinkšės, Trakų Vokė). Išskirtinis dėmesys valgomojo durims skirtas istorizmo laikotarpiu, jos tapo itin svarbiu puošybiniu interjero elementu (Lančiūnava, Beržėnai, Trakų Vokė), o kartais valgomojo tematiškumas buvo atskleidžiamas pasitelkiant ir ikonografiją (Šalčininkai). Grindų dangos atžvilgiu specifiškumas valgomajame pasireiškė paprastesniu raštu, paliekant puošniausią parketo raštą salonui. Beveik visuomet buvo įrengtos medinės grindys (parketas), tik keliais atvejais – marmuro (Sapiegų Antakalnis) ar plytelių (Viala) danga.

- Techninė valgomojo įranga aptariamuoju laikotarpiu laipsniškai modernėjo. Pagrindinis patalpos šildymo įrenginys visu aptariamuoju laikotarpiu išliko krosnis, tačiau ji buvo nuolat tobulinama. XVIII a. II pusėje plito olandiško ir švediško tipo efektyvesnio šildymo krosnys, nuo XIX a. pr. išpopuliarėjo berlynietiško dizaino baltų koklių krosnys, kurias antroje amžiaus pusėje papildė spalvotų koklių istorizmo ir moderno krosnys. Valgomasis, dėl patalpos erdvumo, neretai turėjo dvi krosnis. Krosnių dekoras galėjo būti derinamas prie valgomojo interjero (gėlių, vaisių motyvai). Giminystės saitai ir dalijimasis interjero architektūros idėjomis iškalbingai atsiskleidžia trijuose Komarų dvarų rūmuose (Raguvėlė, Baisogala, Gelgaudiškis), kurių valgomieji buvo atnaujinti XX a. pradžioje moderno stiliumi, juose įrengiant ir naujas panašias moderno stiliaus koklių krosnis. Židiniai išliko visu aptariamuoju laikotarpiu, tačiau kito jų paskirtis: XVIII a. II pusėje–XIX a. vid. tai buvo papildomos šilumos, šviesos ir vėdinimo šaltinis, o XIX a. II pusėje plintant centrinio šildymo ir vėdinimo sistemoms, židinyje jau buvo neprivalomas, tačiau išlaikė simbolinę ir dekoratyvinę funkciją. Įprastą apšvietimą žvakėmis XIX a. vid. papildė apšvietimas žibaline lempa, kuri derinta su žvakių apšvietimu, o XIX a. pab. keitė elektra ir naujo tipo šviestuvai. Nuo XIX a. vid. krenseno patalpoje galėjo jau būti įrengtas ir vandentiekis.
- Valgomojo baldai pasižymėjo itin ryškiomis specifiskumo charakteristikomis, kurias lėmė daiktų praktinė paskirtis, skirta valgymui. Išskirtiniais atvejais pagrindinis valgomojo baldas – kredensas – galėjo būti numatomas jau projektuojant rūmus (Ružanai, Verkiai, Užutrakis, Šešuoliai I, Rokiškis). Jei XVIII a. II p.–XIX a. pr. kredensai buvo paprastai vienaaukščiai, tai romantizmo ir ypač istorizmo laikotarpiais paplinta daugiaaukščiai, ir jie tampa dominuojančiu valgomojo elementu. Be kredenso valgomajame papildomai galėjo būti servantų, jų skaičius priklausė nuo valgomojo dydžio. Taip pat valgomajame buvo įrengiamos sieninės spintos, kurios galėjo būti ir kaip raiškus interjero elementas (Lančiūnava, Beržėnai), ir užslėptos (Panemunė) imituojant sieną. Mobilųjų baldų dėl kambario specifikos būta nedaug, tik stalai ir kėdės, nes likusi erdvė turėjo likti laisva patarnautojų judėjimo aplink stalą srautui. XVIII a. II pusės valgomojo stalai nuo ankstesnių, naudotų daugiafunkcėse salėse, skyrėsi pločiu, kuris galėjo siekti 1,2–1,8 metrus. Nuo XVIII a. plinta angliški atlenkiami stalai, vėliau – pailginami stalai, kurie dažniausiai buvo apvalūs (Rietavas, Raudondvaris, Žiličiai). Praeities stiliais sekant kurti stalai turėjo įvairių istorinių architektūrinių stilių elementų, tačiau jau buvo platūs ir pritaikyti laikmečiui būdingos stalo kultūros poreikiams. Paskirtis lėmė ir kėdžių specifiskumą: jos galėjo būti aptrauktos oda (Verkiai) ar dengtos pynutėmis (Raudondvaris), šeimininko kėdės išsiskyrė dydžiu ir puošyba (Plinkšės).
- XIX a. II pusėje valgomajame ženkliai pagausėja baldų. Naujieji baldai – tai papildomos etažerės ir spintelės kolekcijų eksponavimui. Muziejinė-memorialinė valgomojo erdvės specifika ypač sustiprėjo XIX a. II pusėje. Simbolinę vertę įgyja XVII a. pab.–XVIII a. pr. Dancigo baroko baldai, išreiškę buvusios ATR klestėjimo laikus. Būtent šie baldai (originalūs ir jų kopijos), geriausiai tikę valgomojo kambariui, jame dažniausiai ir buvo eksponuojami. Dancigo stilius aptiktas dviejų tarpusavyje susigiminiavusių giminių (Kosakovskiai,

Meištavičiai) dvarų rūmų (Vaitkuškis, Lyduokiai, Pajuostys, Meikštai) valgomouosiuose. Tautiško stiliaus idėją atspindintys Zakopanės stiliaus korpusiniai baldai (stalai ir kėdės) taip pat buvo geriausiai pritaikomi valgomojo erdvėje (Rokiškis).

- Formuojant valgomojo ikonografinę programą, visu aptariamuoju laikotarpiu išliko vyraujanti riterių salės (karyba, trofėjai ir genealogija) tematika. Tai būtų galima vertinti kaip Lietuvos aukščiausiojo kilmingųjų sluoksnio ypatybę. Lietuvos dvarų valgomouosiuose taip pat buvo plėtojamos gamtos ir mitologijos temos. Tai buvo bendraeuropinės specifinės valgomojo ikonografijos programos, visur panašios, o savitesnės gamtos ir mitologijos interpretacijos atsiranda tik romantizmo ir istorizmo laikotarpiais, kylant tautiškumo bangai. Pirmasis žingsnis žengtas XIX a. I p. pasitelkiant baltų mitologijos repertuarą (Žiličiai), o XIX a. II pusėje buvo ieškoma jau bendresnio stiliaus, kuris apimtų visą ATR arealą: pasitelkus Dancigo baroko taikomosios dalės paveldą ir žemaičių bajoro Stanislovo Vitkevičiaus sumanytą Zakopanės stilių, valgomieji formuoti kaip buvusios jogailaitiškos ATR tautiškumo bastionai. Ryškėjant naujajam ir senajam tautiškumui, aukščiausiojo sluoksnio kilmingieji dažnu atveju pasirenka istorinės Lietuvos idėją, kurią ir perteikia valgomojo interjeruose, įgyvendindami su bendra buvusia ATR valstybe tapatintus stilius, eksponuodami bendrų valdovų bei Lenkiją iki Krėvos unijos valdžiusių karalių atvaizdus. Kaip išimtis aptiktos kitos kelios ikonografijos temos – mokslas, menas, Artimieji Rytai (Egiptas) ar Tolimieji Rytai (Kinija, Japonija), kurios neturėjo tiesioginių sąsajų su valgomojo specifiskumu, tačiau išreiškė bajorą kaip laisvą išsilavinusį pilietį, galėjusį sau leisti užsiimti laisvaisiais menais, mokslu, domėtis egzotiškais kultūromis.
- Būtinasis valgomojo elementas yra šalia įrengtas krensenso kambarys. XVIII a. II p.–XIX a. I p. krensenso būdingas daugiafunkciškumas, jį sudarė viena, kartais dvi patalpos, suplanuotos dažniausiai pastato šone, greta tarnybinio išėjimo į virtuvės pastato pusę. XIX a. II p. modernėjimas krensenso zonoje pasireiškia jo daugiafunkciškumo suskaidymu – prie valgomojo be krensenso galėjo atsirasti patalpa liokajui miegoti, nedidelės maisto produktų podėlio patalpa (spūžinė ir naujo tipo vaistinė–saugykla), tarnų valgomasis, indų plovimo patalpa, maisto keltuvas. Krensenso zonos tyrimas ateityje galėtų būti išplėstas, ypač gilinant jį jo inventorių (indai, įrankiai, tekstilė ir kiti elementai), valgomojo erdvės vaizdą taip pat papildytų virtuvės tyrimas.
- Šiame XVIII a. vid.–XX a. pr. Lietuvos dvarų mikro-istoriniame tyrime modernizacijos istorija pasakojama ne pasitelkiant dvarų sodybų architektūrą apskritai, bet gilinant jį vieną jos elementą – dvarų rūmų valgomojo erdvę. Šios kūno poreikiams tenkinti skirtos erdvės analizė atskleidžia to meto aukščiausio kilmingųjų sluoksnio kasdienybės reikmes, skonį, papročius ir tradicijas, išreikštas namų planavimo, valgomojo planinės ir erdvinės kompozicijos sprendinių, interjero įrangos ir puošybos, specifinių baldų kalba. Tyrimo rezultatai leidžia daryti išvadą – Lietuvos elitas neatsiliko nuo pagrindinių Vakarų Europos madų. Kitaip tariant, net ir valgomasis juos darė modernėjančios Vakarų Europos civilizacijos dalimi.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych
ASP – History and Art Collection / Alamy Stock Photo
BGANTD – Белорусский государственный архив научно-технической документации
BM – British Museum
BN – Biblioteka Narodowa
CARGGTOP – Musée Carnavalet, Histoire de Paris
ČDM – Nacionalinis Čiurlionio dailės muziejus
IHSUJ – Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego
IS PAN – Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk
KM – Kretingos muziejus
KPCA – Kultūros paveldo centro archyvas
KRVA – Kauno rajono valstybės archyvas
KVR – Kultūros vertybių registras
LLBM – Lietuvos liaudies buities muziejus
LLMA – Lietuvos literatūros ir meno archyvas
LMAVB RSS – Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Retų spaudinių skyrius
LNMMB RKRS – Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Retų knygų rankraščių skyrius
LVIA – Lietuvos valstybės istorijos archyvas
NAC – Narodowe Archiwum Cyfrowe
NIAB – Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі
NMGiKB – Нацыянальны музей гісторыі і культуры Беларусі
PRI – Paminklų restauravimo institutas, AB
RCIN – Royal Collection Trust
RIBA – The Royal Institute of British Architects
RKM – Rokiškio krašto muziejaus archyvas
TVDS – Trakų Vokės dvaro sodyba, VšĮ
UWB GR – Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie
VRSKCM – Vilkaviškio rajono Suvalkijos (Sūduvos) kultūros centras-muziejus
VRVA – Vilniaus regioninis valstybės archyvas
VUB RS – Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius
ŽAM – Žemaičių muziejus „Alka“
ŽVM – Žemaičių vyskupystės muziejus

Rankraštiniai šaltiniai

1. Aradnos dvaro baldų ir mobilių daiktų inventorių, 1841 m. (*Opisanie Wszelkich Mebli i Mobiliiom znaydujących się w Dworze Horodenskim w Dniu 15m Męca Marca 1841 Roku*), in: LVIA, f. 716, ap. 1, b. 4563, l. 16–17.
2. Aristavos dvaro kilnojamojo turto inventorių, 1875 m., in: LNMMB RKRS, f. 94–318.
3. Astravo dvaro kredenso inventorių, 1872 m., in: LVIA, f. 716, ap. 3, b. 1161.
4. Balstogės rūmų pirmojo aukšto planas, apmatavimo arba pertvarkymo projektas, archit. Kazimierz Nowicki (apie 1771–1778). Balstogė, 1771–1778 m. (*Rzut pierwszego piętra. Białystok. Pałac Jana Klemensa Branickiego – pomiar lub przerys projektu*), in: BUW GR, Inw.G.R. 8028.
5. Baltosios Vokės dvaro rūmų terasa, XIX a. 4 deš., in: LMAVB RSS, Fg.1–1253 3, 1 albumas.
6. Baltosios Vokės dvaro rūmų valgomasis, XIX a. 4 deš., in: LMAVB RSS, Fg.1–1253 3, 2 albumas.
7. Baltosios Vokės dvaro rūmų valgomasis, XIX a. 4 deš., in: LMAVB RSS, Fg.1–1253 3, 3 albumas.
8. Bartels Artur, eskizai, sąsiuvinis Nr. 5, „Pietūs pas kaimyną“: (*Szkice A. Bartelsa, N. 5, Obiadek sąsiedzki*), in: VUB RS, f. 78–37.
9. Beržėnų dvaro rūmų interjeras. Valgomasis, (*Berżany*), in: IS PAN, R36486, R36487, R36488, R36489, R36490.
10. [Beržėnų dvaro rūmų] Salonas, XX a. pradžia, in: LLMA, F. 251, ap. 1, b. 118.
11. Biržuvėnų dvaro rūmų interjeras. Valgomasis, po 1940 m. (*Birżyniany*), in: IS PAN R36621.
12. Bordžų salės skliautas Vatikano rūmuose, Rafaelis (*Raphael*) (*Volta della sala Borgia nel Palazzo Vaticano*), apie 1750–1850 m. 387×453mm, popierius, graviūra, in: BM, inv. nr. 1872,1012.1564.
13. Branicki „didesnių“ rūmų (anksčiau Wielkopolska) atnaujinimo ir „mažesnių“ statymo projektas, Pirmo aukšto planas su sodo planu, Varšuva, archit. S. G. Zugas vel Sz. B. Zugas, Varšuva, 1775–1777, (*Rzut przyziemia zespołu z planem ogrodu. Warszawa. Pałac Branickich projekt przebudowy pałacu „większego“ (dawn. Wielopolskich) i wzniesienia „mniejszego“*), in: UWB GR, Inw. G. R. 108.
14. Didžioji Berestavica. Senas gyvenamasis namas ir statomas naujas dvaras Didžiojoje Berestavicoje. 1900 05 07/20, in: ČDM, Ta 5224, alb. 41, p. 11, fot. 11 (2691).
15. Didžioji Berestavica. Statomo dvaro vidus (sienos nenutinkuotos) (*Wnętrze nowego domu bez tynku*). Koridorių (*Korytarz*), 1900 05 07/20, in: ČDM, Ta 5224, alb. 41, 13 p. 13 (2693).
16. Didžiosios Berestavicos dvaras iš sodo pusės, 1903 02 14, in: ČDM, Ta 5238, alb. 55, 24 p., fot. 24 (3836).
17. Didžiosios Berestavicos dvaras iš vidinio kiemo pusės. 1901 07 20 (08 02), in: ČDM, Ta 5232, alb. 49, 2 p., fot. 2 (3367).
18. Didžiosios Berestavicos dvaras, 1901 07 22 (08 04), in: ČDM, Ta 5231, alb. 48, 58 p., fot. 81 (3365).
19. Didžiosios Berestavicos dvaro naujasis salonas iš valgomąjo pusės. 1901 m., in: ČDM, Ta 5233, alb. 50, 14 p., fot. 18 (3456).
20. Didžiosios Berestavicos dvaro naujasis salonas, 1903 02 13, in: ČDM, Ta 5238, alb. 55, 25 p., fot. 25 (3837).
21. Didžiosios Berestavicos dvaro plano (*Plan nowego Domu*) fotografija. 1899 08 08, in: ČDM, Ta 5220, alb. 37, 39 p. 59 (2438).
22. Didžiosios Berestavicos dvaro statyba. Vaizdas iš sodo pusės. 1900 05 07/20, in: ČDM, Ta 5224, alb. 41, 10 p., fot. 10 (2690).
23. Dvaro rūmų atnaujinimo projektas, fasado išklotinė ir pirmo aukšto planas, aut. nežinomas, (*Planta Reformy Pałacu Stołowieckiego*), in: BUW GR, Inw. G. R. 8425.

24. Gotikinio stiliaus medžioklės namo arba vilos projektas Nr. 7, in: VUB RS, F78–233, l.5.
25. Gruževskių Kelmės dvaro rūmų išplėtimo projektas, I lapas, skersiniai pjūviai a–b, c–d, išilginis pjūvis e–f, antro aukšto planas, pirmo aukšto planas, autorius F. Lehmann, 1892 VII 31, Pa-nevėžys (*Project zum Ausbau des herrschaftlichen Wohngebäudes auf dem Gute Kelm. gehörig Herrn Br. von Gruschevsky. Blatt I. Auerschnitt a–b, c–d, Längenschnitt e–f, Grundriss der Etage, Grundriss des Parterre, Fr. Lehmann, 1892 VII 31, Ponewesch*), in: LMAVB RS, f. 229, b.155, 1r.
26. Juozapo Sierakausko (1750–1817) rūmų projektas, archit. Adam Idźkowski (1798–1879) (*Pałac Józefa Sierakowskiego – projekt*), in: BUW GR, Inw.G.R. 356.
27. Karališkoji pilis Varšuvoje, antrasis plėtros projektas, archit. Jakub Fontana (1710–1773). Varšuva, 1766 m. (*Wersja druga z budynkiem teatru od północy i senatu od południa. Rzut pierwszego piętra z doklejonym wariantem sali senatu. Warszawa. Zamek Królewski – drugi projekt rozbudowy*), in: BUW GR, Inw.G.R. 9045.
28. Kelmės dvaro pastatų aprašymas, XIX a. 4 dešimtmetis (?), LMAB RS, f. 37, b. A–1926.
29. Kėdainių grafystės inventorius, 1854 m., LVIA, f. 1282, ap.1, b.–9826.
30. Klemenso Berneaux (?–1802) namo ir sodo planas, pirmas aukštas, S. G. Zugas vel Sz. B. Zugas, Marszałkowska g, Varšuva, archit., (*Warszawa. Dom i ogród Klemensa Berneaux przy ul. Marszałkowskiej – plan przyziemia*), in: BUW GR, Inw. G. R. 147.
31. [Kosakovskių] Varšuvos rūmai. Mortimero. In: ČDM, Ta 5198, alb. 10, 27 p., fot. 30 (697).
32. [Kosakovskių] Varšuvos rūmai. Prieškambaris, in: ČDM, Ta 5198, alb. 10, 10 p., fot. 13 (680).
33. [Kosakovskių] Varšuvos rūmai. Valgomasis iš koplyčios pusės, iš kurios atsiveria vaizdas į safyrinį buduarą, in: ČDM, Ta 5198, alb. 10, 18 p., fot. 21 (688).
34. [Kosakovskių] Varšuvos rūmai. Valgomasis iš safyrinio buduaro pusės, in: ČDM, Ta 5198, alb. 10, 16 p., fot. 19 (686).
35. [Kosakovskių] Varšuvos rūmai. Valgomasis, iš kurio atsiveria vaizdas į koplyčią, biblioteką ir miegamąjį, in: ČDM, Ta 5198, alb. 10, 17 p., fot. 20 (687).
36. [Kretingos dvaro rūmai] Sofija Tiškevičienė su dukra Marija Tiškevičiūte, marčia Marija Tiškevičienė ir anūkėmis, XX a. 2 deš., in: KM, GEK 17165.
37. Lyduokiai, stalo tekstilės spaustuvos, fotografija iš grafo Stanislovo Kazimiero Kosakovskio sūnaus Mykolo Stanislovo Kosakovskio Lyduokių dvaro bibliotekos: su tamsiai mėlynos spalvos spaudu Z KSIĘGOZBIORU * Michała-Stanisława HR. KORWIN-KOSSAKOWSKIEGO * NIDOKI, in: ČDM, Ta 235.
38. Lyduokių valgomasis, fotografija iš grafo Stanislovo Kazimiero Kosakovskio sūnaus Mykolo Stanislovo Kosakovskio Lyduokių dvaro bibliotekos: su tamsiai mėlynos spalvos spaudu Z KSIĘGOZBIORU * Michała-Stanisława HR. KORWIN-KOSSAKOWSKIEGO * NIDOKI, in: ČDM, Ta 281.
39. Lietuvos didžiojo maršo, Ostrogiškių ordinato, kunigaikščio Povilo Karolio Sanguškos (*Paweł Karol Sanguszko, 1680–1750*) jaunesniojo sūnaus Jonušo Modesto Sanguškos (*Janusz Modest Sanguszko, 1749–1806*) ir Karolinos Gozdzkytės-Sanguškienės (*Karolina z Godzskich Sanguszkowa, po 1751–1804*) rūmų Varšuvoje pirmo aukšto planas, projektas, archit. S. G. Zugas vel Sz. B. Zugas, Varšuva, iki 1778 m. (*Rzut poziomy przyziemia. Warszawa. Pałac Karoliny Gozdzkiej i ks. Janusza Sanguszki „Dynasy” – projekt*), in: BUW GR, Inw. G. R. 2264.
40. Lietuvos didžiojo maršalkos, Ostrogiškių ordinato, kunigaikščio Povilo Karolio Sanguškos (*Paweł Karol Sanguszko, 1680–1750*) jaunesniojo sūnaus Jonušo Modesto Sanguškos (*Janusz Modest Sanguszko 1749–1806*) ir Karolinos Gozdzkytės-Sanguškienės (*Karolina z Godzskich Sanguszkowa, po 1751–1804*) rūmų Varšuvoje pirmo aukšto planas, antrasis projektas, archit. S. G. Zugas vel Sz. B. Zugas, Varšuva, iki 1778 m. (*Warszawa. Pałac Karoliny Gozdzkiej i ks. Janusza Sanguszki „Dynasy”. Projekt dugi, z teatrem. Rzut poziomy przyziemia*), in: BUW GR, Inw. G. R. 2269.

41. Ludvikos Mnišekaitės-Potockienės *Ludwika z Mniszchów Potocka*, 1712–~1786) Rogovo (Rogówo) dvaro rūmų projektas, archit. Jędrzejowski, Hieronim (?–1787) ? (atributacija pagal Wątroba, 2000 m.), iki 1785 m., (*Rzut przyziemia. Rogów. Dwór Ludwiki z Mniszchów Potockiej – projekt*), BUW GR, Inw. G. R. 1794.
42. Medžioklės, kurioje dalyvavo imperatorius Aleksandras II su sūviu 16 varstų už Vilniaus, aprašas. Medžioklės organizavo Juozapas Tiškevičius (*Józef Tysskiewicz*, 1830–1891) ir Mykolas Tiškevičius (*Michał Tysskiewicz*, 1826–1897). 1858 m., in: LVIA, f. 716, ap. 3, b. 976.
43. Meninio parketo projektas, XIX a. I p., in: LMAVB RS, f. 320 b. 1175.
44. Mnišekų rūmai Dancige (Gdanskas, Lenkija), fasado išklotinė ir aukštų planai, archit. Ricaud de Tirregaille, Pierre (not. 1752–63), po 1756 m. (*Elewacja oraz rzuty przyziemia i piętra. Gdańsk. Pałac Mniszchów – przerys projektu*), in: BUW GR, Inw. G. R. 762.
45. Namo planas ir fasadas, archit. Hilary Szpilowski (1753–1827), (*Wzór Planty i Elewacji Domu na Piwnicach*) in: BUW GR, Inw. G. R. 8873.
46. Naujoji karališkoji pilis Gardine, archit. G. de Sacco, in: BUW GR Inw. G. R. 8821.
47. Naujosios ir Senosios Gardino pilies inventorių, 1769 m. (*Inwentarz Zamku Nowego y Starego Grodzieńskiego Roku, 1769*). Diebus Septembris spisaný, in:– LVIA, f. 11, ap. 1, b. 1094.
48. Nemėžio dvaro inventorių, 1866 m., in: LVIA, f. 716, ap. 1, b. 4472, l. 1v.
49. Nemėžio dvaro turto aprašymas, 1867 m., in: LMAVB RS, f. 264, b. 1191.
50. Nemėžio dvarų baldų inventorių, 1851 m., in: LVIA, f. 716, ap. 1, b. 3661, l. 4.
51. Nesvyžiaus pilies baldų registras, 1774 m. (*Regestr Mobiliiw z Zamku Nieswizkiem...*, 1774), in: NIAB, f. 1774, ap. 1, nr 20, l. 221–227.
52. Nesvyžiaus pilies rūmai. Didysis valgomasis, (*Nieśwież*), in: IS PAN, AF-04306, AF-04311, AF-04371, AF-04373, AF-04321.
53. Nesvyžiaus pilies rūmai. Salė, apie 1914 m. (*Nieśwież*), in: IS PAN, AF-04362, 04366.
54. [Nesvyžiaus pilies rūmai] Žvakidžių ir stalo servizo, išsiųsto į Minską, inventorių, 1795 m. (*Regestr żyrandoli i tafel stołowych, wysłanych do Mińska [1795]*), in: AGAD, Archiwum Warszawskie Radziwiłłów, 1/354/0, ap. 26, b. 710.
55. Nesvyžiaus rūmų inventorių, 1834 m., in: NIAB, b. 694 2 nr. 5333, l. 7, 8.
56. Nesvyžiaus valgomasis, XIX a. pab., in: IHSUJ, P 017885.
57. Nesvyžius, Radvilų pilies rūmai, didysis valgomasis (Lenkijos maršalo Józefo Piłsudskio vizitas Nesvyžiuje pas kunigaikščius Radvilas), 1926 m., in: NAC, sygn. 1–P-2149–5.
58. Nesvyžius, Radvilų pilies rūmai, didysis valgomasis, než. fotografas, 1918–1928 m., in: NAC, sygn. 1-U-4285-3.
59. Nesvyžius, Radvilų pilies rūmai, didysis valgomasis, vakarienis pas kunigaikštį Albrechtą Antaną Vilhelmą Radvilą (*Albrecht Antoni Wilhelm Radziwiłł*, 1885–1935), aut. než. 1933 m., in: NAC, sygn. 1–P-2152.
60. Nežinomi rūmai, pirmasis projektas, pirmo aukšto planas, archit. Jean-François Thomas, *vel* de Thomon (1754–1813). Łańcut ?, 1799 m. (*Rzut przyziemia. Pałac do nieokreślonej miejscowości – projekt pierwszy*), in: BUW GR, Inw. G. R. 1747.
61. Nežinomo namo pjūvis, matomas valgomasis, projektas, archit. S. G. Zugas *vel* Sz. B. Zugas, in: BUW GR, Inw. G. R. 2319, 2344.
62. Nežinomo namo planas, projektas, archit. Wilhelm Henryk Minter (1777–1832), in: BUW GR, Inw. G. R. 2354, 2585, 2586, 2587, 2588, 2590, 2591, 2593, 2597, 2598, 2599, 2600, 2602, 2607, 2608, 2610, 2622, 2631, 2614, 2617.
63. Nežinomų medinių dvaro rūmų (su dvipakopiu mansardiniu stogu ir toskaninio orderio keturių kolonų portiku) projektas, fasadas ir planas, in: BUW GR, Inw. G. R. 3636.
64. Nežinomų rūmų Lietuvoje projektas, archit. S. G. Zugas *vel* Sz. B. Zugas, in: BUW GR, Inw. G. R. 369.

65. Nežinomų rūmų pirmo aukšto ir sodo planas, projektas, archit. S. G. Zugas *vel* Sz. B. Zugas, in: *BUW GR*, Inw. G. R. 2288.
66. Nežinomų rūmų planas, archit. nežinomas, in: *BUW GR*, Inw. G. R. 1781.
67. Nežinomų rūmų projektas, pirmo aukšto planas, archit. J. S. Becker, in: *BUW GR*, Inw. G. R. 766.
68. Nežinomų rūmų su galerijomis šonuose fasado išklotinė ir pirmo aukšto planas, Michał Kado (1765–1824) ? (atribucija: P. Wątroba, 2000), XVIII a. II p. (*Elewacja frontowa i rzut budowli dziewiętnastoosiowej z ćwierćkolistymi galeriami-i kolumnowymi po bokach. Pałac do nieokreślonej miejscowości – projekt*), in: *BUW GR*, Inw. G. R. 804.
69. Nežinomų Sapiegų rūmų pirmo ir antro aukšto planai, projektas, aut. Michał Kado (1765–1824) ? (atribucija: P. Wątroba, 2000), XVIII a. II p. (*Rzut przyziemia i mezzaniana jedenastoosiowej budowli na planie prostokąta. Pałac książęcy (Sapiehów) do nieokreślonej miejscowości – projekt*), in: *BUW GR*, Inw. G. R. 807.
70. Opacki rūmai Oliwoje (Dancigas, dab. Gdanskas, Lenkija) projektas, fasado išklotinė ir aukštų planai, archit. Pierre Ricaud de Tirregaille (apie 1752–63), po 1756 m. (*Elewacja oraz rzuty przyziemia i piętra. Oliwa. Pałac opacki – przerys projektu*), in: *BUW GR*, Inw. G. R. 763.
71. Panemunės pilies ir dvaro 1826 m. inventorinis nuorašas, in: *VRVA*, f. 9, b. 101. f. 1019, ap. 11, b. 101.
72. Panemunės pilies ir dvaro 1833, 1840 ir 1857 m. inventoriniai nuorašai, in: *VRVA*, f. 1019, ap. 11, b. 17. l. 1–23. f. 9, b. 101.
73. Parketo ornamento projektas, in: *LMAVB RS*, f. 320, b. 1175.
74. Piotro Fergussono Tepperio (1713–1794) rūmų projektas Kotkówe, Lenkija, archit. Simon Gottlieb Zugas *vel* Szymon Bogumił Zugas (1733–1807) (*Kotków. Pałac Piotra Teppera –projekt*), in: *BUW GR*, Inw. G. R. 287.
75. Piotro Fergussono Tepperio (1713–1794) rūmų vad. „Po keturiais vėjais“ (Długa g. Varšuva) pirmo aukšto planas, projektas, archit. Zug, Szymon Bogumił (1733–1807), apie 1784 ? (*Rzut pierwszego piętra. Warszawa. Pałac Piotra Teppera zw. „Pod czterema wiatrami“ przy ul. Długiej – projekt*), in: *BUW GR*, Inw. G. R. 2296.
76. Puslovskių rūmų Vilniuje inventorių 1836 m., in: *LVIA*, f. 567, ap. 2, b. 4016, l. 1–22.
77. Raudondvario dvaro inventorių, 1867 m., in: *ČDM*, M-4-1-1.
78. Raudondvario dvaro inventorių, 1876 m., in: *ČDM*, M-4-1-3.
79. Rietavo dvaro inventorių, 1850–55 m., in: *LVIA*, f. 1177, ap. 1, b. 1441, l. 1v–2.
80. Rokiškio grafystės inventorių, 1825 m., in: *RKM*, inv. nr. 4034.
81. Rūmų projektas, archit. nežinomas, in: *BUW GR*, Inw. G. R. 1743.
82. Rūmų projektas, archit. S. G. Zugas *vel* Sz. B. Zugas, in: *BUW GR*, Inw. G. R. 364, 368, 371, 384.
83. Ružanų rūmų inventorių, 1793 m., in: *VUB RS*, f. 4, A1270 39576, l. 3.
84. [Ružanų dvaro rūmai] Aleksandro Mykolo Sapiegos (*Aleksander Michał Sapieha*, 1730–1793) rūmų projektas, pjūvis ir dešinėsios oficinios fasado išklotinė, archit. J. S. Beckeris, , Ružanai ?, apie 1784 m. (*Różana. Pałac Aleksandra Sapiehy – projekt rozbudowy. Przekrój poprzeczny korpusu głównego, wraz z przekrojem dziedzińca z widokiem na elewację galerii kolumnowej i pawilonu z teatrem i ujeżdżalnią*), in: *UWB GR*, Inw. G. R. 782.
85. [Ružanų dvaro rūmai] Aleksandro Mykolo Sapiegos (*Aleksander Michał Sapieha*, 1730–1793) rūmų su šoninėmis galerijomis Ružanuose projektas, antro aukšto planas, archit. J. S. Beckeris, Ružanai (?), apie 1784 m. (*Rzut piętra korpusu głównego z dodanymi ćwierćkolistymi galeriami. Różana. Pałac Aleksandra Sapiehy – projekt rozbudowy*), in: *BUW GR*, Inw. G. R. 779.
86. Stanisławo Lingenaus (1746–1826) dvaro rūmų projektas, archit. S. G. Zugas *vel* Sz. B. Zugas (*Dwór Stanisława Lingenaus – projekt*), in: *BUW GR*, Inw. G. R. 358.
87. Stanisłovo Poniatovskio (*Stanisław Poniatowski*, 1676–1762) rūmų pirmo aukšto planas, Krokuvos Przedmieście g., Varšuva, archit. Jan Zygmunt Deybel (1685/90–1752), Varšuva ?, apie

- 1750 m. (Rzut pierwszego piętra. Warszawa. Pałac Stanisława Poniatowskiego na Krakowskim Przedmieściu (hip. 393a–b)), in: *BUW GR*, Inw. G. R. 756.
88. Tadeušo Mostovskio (*Tadeusz Mostowski*, 1766–1842) rūmų Tarchomine projektas, pirmo aukšto planas, archit. S. G. Zugas *vel* Sz. B. Zugas, 1800. Varšuva, (*Rzut przyziemia. Tarchomin. Pałac Tadeusza Mostowskiego – projekt*), in: *BUW GR*, Inw. G. R. 359.
 89. Tiškevičių Astravo dvare esančio kredenso inventorius, in: *LVIA*, f. 716, ap. 3, b.1161, 1872–1875 m.
 90. Tyzenhauzo namo Vilniuje Subačiaus gatvėje projektas, in: *VUB RS*, F78–978.
 91. Vaitkuškio kabinetas su giminių portretais ir fotografijomis, 1896 m., in: *ČDM*, Ta 5200, alb. 12, 15 p., fot. 23 (816).
 92. Vaitkuškis. Vaišės dvaro terasoje. Už stalo kunigaikštis Jonušas (Radvila) ir grafienė Sofija Kosakovska susidaužia taurelėmis (*Przy stole. X. Janusz trąca się szklanką z hr. Zofją Kossakowską*), fot. Józef Krajewski, 1896-06-30, in: *ČDM*, Ta 5202, alb. 14, 50 p., 64 (987).
 93. Vaitkuškio mėlynasis salonas, 1896-02-5, in: *ČDM*, Ta 5199, alb. 11, 29 p., fot. 50 (763)
 94. Vaitkuškio salono vaizdas iš valgomojo pusės. 1895-12-24, in: *ČDM*, Ta 5192, alb. 3, 40 p., fot. 64 (196).
 95. Vaitkuškis. Grafo S. K. Kosakovskio sūnus Mykolas Stanislovas buduare, 1894-10-15, in: *ČDM*, Ta 5191, alb. 2, p. 12, fot. 19 (69).
 96. Vaitkuškis. Paruoštas puotos stalas dvaro oranžerijoje vasarą. Fot. Stanislovas Kazimieras Kosakovskis, 1903-08-02/15, in: *ČDM*, Ta 5240, alb. 58, 31 p., fot. 77(4042).
 97. Vaitkuškis. Pietūs dvaro terasoje (*Obiad na werandzie*), aut. Józef Krajewski, 1895 m., in: *ČDM*, Ta 5196, alb. 7, 36 p., fot. 40 (506).
 98. [Verkių dvaro rūmai] *Regestr srebra, spraw i innych rzeczy pozostałych w Werkiach po sł. Pamięci Jaśnie Wielmożnego w Bogu JMci Xdza Abrahama Woyny z Łaski Bożej Biskupa Wileńskiego, o przez JMci Mvi Xięży executurów Testamentu In presentia Pokrewnych z Przyjaciół w r. 1649 17 Apryla*, in: *LMAVB RS*, f. 43–19083.
 99. Vėžaičių dvaro parko albumas „WIEŻAJCIE WIDOKI Z PARKU”, in: *ŽAM*, GEK 28391.
 100. Vėžaičių dvaro parko albumas „WIEŻAJCIE WIDOKI Z PARKU”. Parko altana, in: *ŽAM*, GEK 28391/13.
 101. Vėžaičių dvaro pastato terasa, in: *ŽAM*, GEK 5036.
 102. Vilniaus universiteto Architektūros kabineto knygų aprašas, 1832 m., in: *VUB*, RS, F.2 KC 332.
 103. Vilniaus universiteto architektūros studentų brėžiniai ir eskizai, XIX a. I p., in: *VUB*, RS, F78–233.
 104. Žemimų dvaro inventorius, 1890 m., in: *KRVA*, f.106, ap. 1, b. 2187, l. 9–10.

Šaltinių publikacijos

1. Byševska Liudvika, *1786 m. kelionės į Vilnių dienoraštis / L. Byszewska, Żurnal podróży do Wilna z roku 1786*, sudarė Vydas Dolinskas, P. J. Jamski, E. Manikowska, Vilnius: Lietuvos dailės muziejus, 2008.
2. Frankas Josephas, *Atsiminimai apie Vilnių*, iš prancūzų kalbos vertė Genovaitė Dručutė, Vilnius: Mintis, 2001.
3. Frankas Josephas, *Vilnius XIX amžiuje. Atsiminimai*, iš prancūzų kalbos vertė Genovaitė Dručutė, Vilnius: Mintis, 2013.
4. Gawroński Jan, *Moje wspomnienia 1892–1919*, Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2016.
5. Gelgaudiškio dvaro (Žemaitijos seniūnija) inventorius, 1665 m. (*VUB*, ŽP 20 l. 14–23a.), in: *Lietuvos inventoriai XVII a. Dokumentų rinkinys*, sudarė K. Jablinskis, M. Jučas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1962, p. 234–240.

6. Giunterytė-Puzinienė Gabrielė, *Vilniuje ir dvaruose: 1815–1843 metų dienoraštis*, iš lenkų kalbos vertė Irena Aleksaitė, Vilnius: Regioninių kultūrinių iniciatyvų centras, 2005.
7. *Grafų Tiškevičių Palangos rūmai. Architekto Franzos Heinricho Schwechteno brėžiniai ir piešiniai*, sudarė Romualdas Budrys, Vilnius: Lietuvos dailės muziejus, 2008.
8. Gurnickis Lukas, *Lenkų dvariškis*, iš lenkų kalbos vertė Eglė Patiejūnienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2009.
9. Jonavos valdos inventorių, 1796 m. (LVIA, f. 11, ap.1, b. 1590), in: *Jonavos valdos 1796 metų inventorių*, sudarė D. Puodžiukienė, V. Jankauskas, A.E. Ancuta, Jonava: Jonavos rajono savivaldybės viešoji biblioteka, 2020.
10. Kasciukiškių dvaro (Trakų vaivadija) inventorių, 1689 m. (LVIA, f. 5952, l. 1493–1496a), in: *Lietuvos inventoriai XVII a. Dokumentų rinkinys*, sudarė K. Jablinskis, M. Jučas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1962, p. 360.
11. Komorowska Magdalena z Nałęcz-Gorskich, *Sugrįžimas į Žemaitiją*, iš lenkų kalbos vertė Kazys Uscila, Vilnius: Tyto alba, 2013.
12. Kosakovskis Jonas Eustachijus, *Vaikystės metų užrašai 1903–1910*, parengimas spaudai, įžanga ir priedai Mateušo Klemperto (Jan Eustachy Kossakowski, *Notatki z lat dziesiętych 1903–1910*, Opracowanie, wstęp i przypisy Mateusz Klempert, Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych, 2016), iš lenkų kalbos vertė Raimondas Ramanauskas, Ukmergė: Valdo leidykla, 2019.
13. Kotlovo dvaro (Kotłowo, Kamłowa, Naugarduko vaivadija) inventorių, 1798 m., in: *Акты для разбора древних актов, Акты издаваемые Виленскою Комиссиею для разбора древних актов*, t. 38, Вильна, 1914, p. 433–456.
14. Krasinskis Adomas Stanislovas, *Atsiminimai*, parengė ir iš lenkų kalbos vertė Aldona Prašmantaitė, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2013.
15. *Krótką nauka budownicza dworów, pałaców, zamków podług nieba i zwyczaju polskiego* / oprac. Adam Miłobędzki [wstęp, komentarz, okł. i obwolūtę oprac. Adam Miłobędzki]; Państwowy Instytut Sztuki, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1957.
16. Lentvario dvaro rūmų valgomasis, 1913 m., Tiškevičių giminės archyvas, publikuota in: prieiga per internetą: <http://www.tygodnik.lt/201651/bliska5.html>. [žiūrėta 2020-12-28].
17. Lorentz Stanisław, *Pamiętki zamku królewskiego w Warszawie*, Warszawa: Propagandowe, 1974.
18. Meysztowicz Walerian, *Pašnekesiai apie laikus ir žmones*, iš lenkų kalbos vertė Rasa Drazdauskienė, Vilnius: Aidai, 2004.
19. Mickevičius Adomas, *Ponas Tadas arba Paskutinis antpuolis Lietuvoje. Bajorų nuotyčiai iš 1811 ir 1812 metų dvylikoje eiliuotų knygų*, vertė Vincas Mykolaitis-Putinas ir Justinas Marcinkevičius, Vilnius: Vilspa, 1998 (4 leidimas).
20. Moravskis Stanislovas, *Iš visur po truputį. Atsiskyrėlio gavenda*, I tomas. Nuo Merkinės iki Kauno, parengė ir iš lenkų kalbos Reda Griškaitė, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2009.
21. Moravskis Stanislovas, *Iš visur po truputį. Atsiskyrėlio gavenda*, II tomas. Broliai bajorai, parengė ir iš lenkų kalbos vertė Reda Griškaitė, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2016.
22. Moravskis Stanislovas, *Keleri mano jaunystės metai Vilniuje: atsiskyrėlio atsiminimai, 1818–1825*, iš lenkų kalbos vertė Reda Griškaitė, Vilnius: Mintis, 1994.
23. Narbutas Teodoras, *Lietuvių tautos istorija*, vertė R. Jasas, Vilnius: Mintis, 1992.
24. Narūnų dvaro (Vilniaus vaivadija) inventorių, 1665 m. (LVIA, f. 4, l. 129–136a), in: *Lietuvos inventoriai XVII a. Dokumentų rinkinys*, sudarė K. Jablinskis, M. Jučas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1962, p. 241.

25. Nesvyžiaus pilies inventorių, 1673 m. (AGAD, AR, dz. XXV, nr 2695/2), in: Tadeusz Bernatowicz, „*Momumenta variis Radvillorum*”. *Wyposażenie zamku nieświeckiego w świetle źródeł archiwalnych. Część I: XVI–XVII wiek*, Warszawa, 1998, p. 60–69.
26. Nesvyžiaus pilies inventorių, 1778 m. (NGAB, f. 694, op. 1, nr 55 (k. 285)), in: Bernatowicz Tadeusz, *Mitra i buława. Królewskie ambicje książąt w Rzeczypospolitej szlacheckiej (1697–1763)*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2011, p. 482–483.
27. Nesvyžiaus pilies inventorių, 1857 m. (*Opisanie armat, portretów i malowich Zamku Nieświeckiego, 1857*), (NIAB f. 694, ap.1, 108), in: Высоцкая Надежда. *Радзивиллы. Несвиж. Замок*, книга II. часть 2, Минск: Мастацкая літаратура, 2014, p. 108–144.
28. Oginskis Mykolas Kleopas, *Atsiminimai apie Lenkiją ir lenkus nuo 1788 iki 1815 metų pabaišos*, t. 1–4, iš prancūzų kalbos vertė Virginijus Baranauskas, Vilnius: Regioninių kultūrinių iniciatyvų centras, 2007, 2009, 2010.
29. Ožeškienė Elzė, *Prie Nemuno*, iš lenkų kalbos vertė J. Majauskas, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1958.
30. Palladio Andrea, *Quattro libri dell'architettura, english ed. The Four Books on Architecture*, translated by Robert Tavernor and Richard Schofield, Cambridge, London: MIT Press, 2002 (pirmas leidimas 1997).
31. Puzynina Gabriela, *W Wilnie i w dworach litewskich: pamiętnik z lat 1815–1843*, Wilno: Józefa Zawadzkiego, 1928.
32. Račkauskas Merkelis, *Užrašai. Dvidešimt metų (1885–1905) Žemaitijos užkampyje*, parengė Tomas Venclova, redaktorė Ilona Čiužauskaitė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2008.
33. Raudondvario ir Panemunės palivarko (Žemaitijos seniūnija), inventorių, 1652 m. (VUB [nenurodyta]), in: *Lietuvos inventoriai XVII a. Dokumentų rinkinys*, sudarė K. Jablinskis, M. Jučas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1962, p. 173–177.
34. Sapięgų rūmų Antakalnyje inventorių, 1718 m. (LVIA, f. 1292, ap. 1, b. 309, l. 1, 2), in: Janonienė Rūta, Pūrlis Evaldas, *Sapięgų rūmai Antakalnyje*, Vilnius: Vilniaus dailės akademija, Nacionalinis muziejus, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai, 2012.
35. Sapięgų rūmų Antakalnyje inventorių, 1795 m. (VUB RS, f. 4, b. A1262, l. 1–23), in: Janonienė Rūta, Pūrlis Evaldas, *Sapięgų rūmai Antakalnyje*, Vilnius: Vilniaus dailės akademija, Nacionalinis muziejus, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai, 2012.
36. [Sapięgų rūmų Antakalnyje] Vilniaus karo ligoninės Antakalnio pastato aprašas, 1829 m. (LVIA, f. 937, ap. 1, b. 1003), in: Janonienė Rūta, Pūrlis Evaldas, *Sapięgų rūmai Antakalnyje*, Vilnius: Vilniaus dailės akademija, Nacionalinis muziejus, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai, 2012.
37. Sirokomlė Vladislovas, *Iškylos iš Vilniaus po Lietuvą*, iš lenkų kalbos vertė Kazimieras Umbražiūnas, Vilnius: Mintis, 1989.
38. Sirokomlė Vladislovas, *Nemunas nuo versmių iki žiočių*, iš lenkų kalbos vertė Stanislovas Žvirgždas, [eiles vertė Regina Koženiauskienė], Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2020 (pirmas leidimas 1933, Kaunas).
39. Šatrijos Ragana, *Sename dvare*, Vilnius: Vaga, 1977.
40. Šiaulėnų dvaro (Žemaitijos seniūnija) inventorių, 1619 m. (VUB, ŽA 46 l. 539–578a), in: *Lietuvos inventoriai XVII a. Dokumentų rinkinys*, sudarė K. Jablinskis, M. Jučas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1962, p. 82–83.
41. Šūklių dvaro (Trakų vaivadija) inventorių, 1694 m. (LVIA, f. 39, l. 1030–1031a Nr. 356), in: *Lietuvos inventoriai XVII a. Dokumentų rinkinys*, sudarė K. Jablinskis, M. Jučas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1962, p. 388.

42. Tiškevičius Konstantinas, *Neris ir jos krantai : hidrografiniu, istoriniu, archeologiniu ir etnografiniu požiūriu*, parengė Reda Griškaitė, vertė Irena Katilienė, eiles vertė Albinas Bernotas, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, Mintis, 2013 (2-oji laida).
43. [Tiškevičiūtė Potocka Ana] *Memoirs of the Countess Potocka*, edited by Casimir Stryenski, translated by Lionel Strachey, London: Grant Richards, 1901.
44. Tyzenhauzaitė Sofija, *Reminescencijos: apie imperatorių Aleksandrą I ir apie imperatorių Napoleoną I*, iš prancūzų kalbos vertė Liucija Baranauskaitė ir Virginijus Baranauskas, Vilnius: Žemaičių kultūros draugijos informacinis kultūros centras, 2004.
45. Wielądko Wojciech, *Kucharz doskonały*, wydał i opracował: Jarosław Dumanowski przy współudziale Aleksandry Kleśty–Nawrockiej, Seria Monumenta Poloniae Culnaria, t. 3, Warszawa: Muzeum Pałac w Wilanowie, 2012.

Nepublikuoti tyrimai

1. Antašavos dvaro sodybos ansamblis. Paminklosauginė dokumentacija. S. Domanskienė. Vilnius, 1993, in: *PRI*, F2 1556-172.
2. [Aristavos dvaro rūmai] Vojevodskaitė Aleksandra Arimeta, Kėdainių raj. Taučiūnų apyl. Aristavėlės km. buv. Aristavos dvaro sodybos istoriniai tyrimai. Vilnius, 1985 m., in: *LLBM*, inv. Nr. 683.
3. Baisogalos dvaro pastatų ansamblis. Centrinų rūmų restauravimas ir pritaikymas. Techninis darbo projektas. Interjerai. Architektūrinė-statybinė dalis. Paminklų konservavimo institutas, 1978 m., in: *VRVA*, f. 1019, ap. 12, b. 598.
4. Baltosios Vokės dvaras. Centriniai rūmai. Polichromijos tyrimai. Ataskaita. Paminklų restauravimo projektavimo institutas, 1989 m., in: *VRVA*, f. 1019, ap. 11, b. 1543, l. 7–8.
5. Baltosios Vokės dvaras. Centriniai rūmai. Polichromijos tyrimai. Dekorų fragmentų kopijos. Paminklų restauravimo projektavimo institutas, 1989 m. in: *VRVA*, f. 1019, f. 11, b. 1545.
6. Baltosios Vokės dvaras. Interjero dokumentacija. Patalpų planai ir išsklotinės. IDD–1, Paminklų restauravimo projektavimo institutas, in: *VRVA*, f. 1019, ap. 12, b. 867.
7. Baltosios Vokės dvaro rūmai. Istoriniai–meniniai tyrimai, Paminklų konservavimo institutas, 1974 m., in: *VRVA*, f. 1019, ap. 11, b. 1541.
8. Belvederio dvaro rūmai. Interjero darbo brėžiniai, Paminklų konservavimo institutas, 1983, in: *VRVA*, f. 1019, ap. 12, b. 956.
9. Belvederio dvaro istorija, 1971 m., in: *VRVA*, f. 1019, ap. 11, b. 1549.
10. Belvederio dvaro rūmai. Istorinė apybraiža, 1979 m., in: *VRVA*, f. 1019, ap. 11, b. 1551, l. 9.
11. Belvederio dvaro rūmai. Istorinė apybraiža. Paminklų konservavimo institutas, 1979 m., in: *VRVA*, f. 1019, ap. 11, b. 1551.
12. Belvederio dvaro rūmų istorinė–meninė apybraiža, in: *VRVA*, g. 1019, ap. 11, b. 1551, il. 39.
13. Bistrampolio dvaro rūmai, Architektūriniai tyrimai, Rimas Valeckas, Daiva Valeckienė, Vilnius, 2003 m., p. 5, in: *KVR*, prieiga per internetą: <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/de9bd67f-731a-41bb-9251-6f21844bb06a>. [žiūrėta 2020-12-14].
14. Bistrampolio dvaro rūmų (G120K1) interjero polichrominiai tyrimai, I. Bėčienė, Architekto R. Bėčiaus cechas, 2003, in: *Bistrampolio dvaro archyvas*.
15. Buvę Aristavos dvaro rūmai Kėdainių rajone. Sieninės tapybos ir lubų plafono tapybos atstatymo projektas. PKI, l. 01,02/4, in: *LLBM*, inv. Nr. 854-859.
16. Centriniai rūmai, AS–1, in: XVIII–XIX a. resp. reikšmės architektūros pam. AR–143/ Buv. Cirkliškio dvaro pastatai. Centr. rūmai ir ledainė. Architektūrinė-statybinė dalis, tomas I, Vilnius, 1990, in: *KVR*, prieiga per internetą: <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/706c1cac-c2d5-4d2c-a3eb-07f561b70253> [žiūrėta 2016-12-13].

17. Cirkliškio dvaro rūmai. Polichromijos tyrimai, Sienos išsklotinė M 1:20, pat. Nr. 4 [Valgomasis], pirminis patalpos dekoras, archit. G. Sabutytė, 17–271–01–PD.04.04, studija PD, l.15/16., in: KVR, prieiga per internetą: <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/38264275-d446-4453-9097-432d94f5e3d9> [žiūrėta 2016–12–13].
18. Gelgaudiškio dvaro centrinių rūmų polichrominių paieškų ataskaita. Paminklų konservavimo institutas. 1981 m., in: VRVA, f. 1019, ap. 11, b. 1706.
19. Gelgaudiškio dvaro rūmų istoriniai tyrimai. R. Rickevičienė, Kaunas, 2009 m., in: *Gelgaudiškio dvaro archyvas*.
20. Gelgaudiškio dvaro rūmų Šakių rajone fasado ir vidaus patalpų polichrominiai tyrimai. Trečiokienė, V. AB „Kauno paminklų restauravimo projektavimo institutas“, Kaunas, 2009, in: KVR, prieiga per internetą: <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/4f61fb7e-b43b-43ca-b9d6-78a1c8c0579a>. [žiūrėta 2020-12-28].
21. Jašiūnų dvaro centrinių rūmų polichromijos tyrimų fiksacijos lentelės, in: VRVA, f. 1019, ap. 12, b. 2420, l. 22.
22. Kelmės dvaro rūmų ir vartų polichrominių paieškų ataskaita, A. Dikčiūtė, 1980 m., in: VRVA, f. 1019, ap. 11, b. 2623, 2624.
23. Kelmės dvaro grindų parketas 1529–29, 1957 m., KPC archyvas, in: KVR, prieiga per internetą: <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/d76aec0a-dd73-46ae-b1e2-e542473c05ba>. [žiūrėta 2020-12-28].
24. Kėdainių grafystės inventorių, 1854 m., LVIA, f. 1282, ap.1, b.–9826.
25. [Korvino-Milevskio rūmai Vilniuje] XIX a. architektūros paminklas – buv. rūmai Vilniuje, Rašytojų g. 6. Darbo projektas. Architektūriniai sprendimai. Polichrominiai tyrimai (kalkės, originalas). Paminklų restauravimo projektavimo institutas, 1986 m., in: VRVA, f. 1019, ap.12, b. 34445.
26. Lančiūnavos dvaro pastatų ansamblis. Istoriniai tyrimai. Istorinių-meninių tyrimų ataskaita. Fotofiksacija. Paminklų konservavimo institutas, 1978 m., in: VRVA, f. 1019, ap. 11, b. 3232, p. 20–24.
27. [Lentvario dvaras] XIX a. pab. istorizmo laikotarpio retrospekcija. Dalia Ferguson, 2008, KPD Vilniaus TP archyvas, in: KVR, prieiga per internetą: <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/eb1d7209-d0e7-4997-9a28-c352755c94b3> [žiūrėta 2020-12-28].
28. [Lentvario dvaras] Dvaro rūmų II-o aukšto planas. Istorinė kartograma. Iš R. Valeckas, Lentvario sodybos rūmų (G12K1) pastato, parko, vandentiekio bokšto pastato, arklidžių-karietinės pastato liekanų žvalgybiniai architektūriniai tyrimai. 2008, KPD Vilniaus TP archyvas, br. nr. 3, in: KVR, prieiga per internetą: <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/eb1d7209-d0e7-4997-9a28-c352755c94b3> [žiūrėta 2020-12-28].
29. [Lentvario dvaras] Dvaro skersinis pjūvis, Dalia Ferguson, (G12K1) Klevų al. 48, Lentvaryje restauravimas ir pritaikymas rezidencijai. XIX a. pab. istorizmo laikotarpio retrospekcija. 2008, KPD Vilniaus TP archyvas, in: KVR, prieiga per internetą: <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/eb1d7209-d0e7-4997-9a28-c352755c94b3> [žiūrėta 2020-12-28].
30. [Lentvario dvaras] Klevų al. 48, Lentvaryje restauravimas ir pritaikymas rezidencijai. XIX a. pab. istorizmo laikotarpio retrospekcija. Dalia Ferguson, 2008, KPD Vilniaus TP archyvas, in: KVR, prieiga per internetą: <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/eb1d7209-d0e7-4997-9a28-c352755c94b3> [žiūrėta 2020-12-28].
31. [Lentvario dvaras] Lentvario dvaro sodybos rūmų (G12K1) pastato, parko, vandentiekio bokšto pastato, arklidžių-karietinės pastato liekanų žvalgybiniai architektūros tyrimai. R. Valeckas, 2008, KPD Vilniaus TP archyvas, in: KVR, prieiga per internetą: <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/eb1d7209-d0e7-4997-9a28-c352755c94b3> [žiūrėta 2020-12-28].
32. Lietuvos TSR architektūros paminklai. Istoriniai tyrimai. Istorinės apybraižos. 1980 m., in: VRVA, f. 1019, ap. 11, b. 262, l. 77–78.

33. Naujokų bajorkaimio byla, in: asmeninis Dalės Puodžiukienės archyvas, 1990 m., in: *Dalės Puodžiukienės asmeninis archyvas*.
34. Nemėžio (Vilniaus raj.) buvusio dvaro rūmai ir arklidė. Istoriniai tyrimai. I dalis, in: VRVA, f. 1019, ap. 11, b. 3352, l. 22.
35. Paežerių dvaro centriniai rūmai, Vestibiulio ir II a. patalpų polichrominiai tyrimai ir dažymo spalviniai sprendimai, vyr. archit. S. Mickevičienė, archit. I. Adamonytė, Kaunas, 1996, l. 15, in: *VRSKCM*.
36. Pakruojo dvaro rūmų polichromijos tyrimai, E. Kazlauskaitė, Vilnius, 2005, in: *PRI*, f. 5, b. 7830.
37. Palangos buv. rūmai (Gintaro muziejus). Žvalgybinių polichrominių paieskų ataskaita, Paminklų konservavimo institutas, 1983 m., in: VRVA, f. 1019, ap. 11, b. 3530.
38. Petrulio Jono, gyv. Rokiškio raj. Šilalio km., gim. 1895 m. Siesikų km., Pandikio valsč., buv. Rokiškio dvaro grafo Iokajaus (tarno) prisiminimai. Pas grafą tarnavo 1926–1938 m. in: Rokiškio dvaro darbininkų prisiminimai, in: *RKM*, 70 (1)–A, p. 41.
39. Plinkšių architektūriniai tyrimai, in: *KPC*, f.5, ap. 1, b. 2396.
40. Plinkšių istorinė apybraiža, in: *KPC*, f.5, ap. 1, b. 2392.
41. Plinkšių polichromijos ataskaita, in: *KPC*, f.5, ap. 3362, b. 3363.
42. Radzivilimontų dvaro rūmai, patalpos Nr. 11 apmatavimai, in: *BGANTD*, f. 91, ap. 1PD, b. 291, l. 11, 12.
43. Radzivilimontų dvaro rūmai, židinių patalpose Nr. 10 ir 12 apmatavimai, 1974 m., in: *BGANTD*, f. 91, ap. 1PD, b. 296, l. 13.
44. Raguvėlės dvaro sodybos rūmų (u. k. 24868) architektūriniai tyrimai, A. Prikockienė, Kaunas, 2016, KPD archyvas, in: *KVR*, prieiga per internetą: <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/e0460038-095a-4aab-bbf9-3f4e9194cb80>. [žiūrėta 2016–12–13].
45. Raguvėlės dvaro sodybos rūmų (u. k. 24858) architektūriniai tyrimai, A. Prikockienė, Kaunas, 2016, KPD archyvas, in: *KVR*, prieiga per internetą: <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/e0460038-095a-4aab-bbf9-3f4e9194cb80>. [žiūrėta 2016–12–13].
46. Raudondvario ansamblis. Pilies-rūmų tyrinėjimas ir išvados, Mokslinė-restauracinė gamybinė dirbtuvė, 1959 m., in: VRVA, f. 1019, ap. 11, b. 11.
47. Raudondvario ansamblis. Pilies-rūmų tyrinėjimas ir išvados. Vilnius, 1959 m., in: VRVA, f. 1019, f. 11, ap. 11.
48. Raudondvario ansamblis. Pilies-rūmų tyrinėjimo darbai. Apmatavimo darbai, Mokslinė-restauracinė gamybinė dirbtuvė, 1959 m., in: VRVA, f. 1019, ap. 11, b. 3692.
49. Raudondvario ansamblis. Pilies-rūmų tyrinėjimo darbai. Apmatavimo darbai. Vilnius, 1959 m., in: VRVA f. 1019, f. 11, ap. 3692.
50. [Gelgaudiškio dvaro rūmai] Respublikinės reikšmės archit. paminklas Buv. Gelgaudiškio dvaro rūmai. Istorinė-meninė apybraiža. Samuolienė S. Vilnius, 1980 m., in: *Gelgaudiškio dvaro archyvas*.
51. Rokiškio dvaro rūmai. Valgomojo interjero restauracijos autorinės priežiūros ataskaita, 1984 m., in: VRVA, f.1019, ap.11, b. 3738.
52. Salų dvaro rūmai. Mažosios salės sieninės tapybos regeneracijos projektas. Spalvinis sprendimas. Paminklų konservavimo institutas, 1985, in: VRVA, f. 1019, ap.11, b. 3840.
53. Salų dvaro sodybos rūmai. Mažosios salės sieninės tapybos regeneracijos projektas. Spalvinis sprendimas, Paminklų restauravimo projektavimo institutas, 1983 m., in: VRVA, f. 1019, ap. 11, b. 3840.
54. [Siesikų] Daugailių dvaro rūmai. Istoriniai tyrimai, in: VRVA, f. 1019, ap. 11, b. 3869, l. 6.
55. Siesikų dvaras. Centriniai rūmai, architektūriniai tyrimai. Antro aukšto statybos laikotarpį kartograma M 1:100. Iš G. Kirdeikienė, Siesikų dvaro sodyba, G257K. Kultūros vertybių

- pagrindinis dosjė. 2000 m. KPCA, in: KVR, prieiga per internetą: <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/d3e4376d-781c-4a43-a63e-e87e5a03895d>. [žiūrėta 2016–12–13].
56. Šalčininkų dvaro rūmų apmatavimo planų eksplikacijos. Paminklų konservavimo institutas, 1956 m., in: VRVA, f. 5, ap. 1, b. 1183.
 57. Šalčininkų pionierių rūmai (buv. Vagnerio dvaro) rūmų polichrominių paieškų ataskaita, Paminklų konservavimo institutas, 1980 m., in: VRVA, f. 5, ap. 1, b. 1400.
 58. Trakų turistinė bazė. Buv. Tiškevičiaus dvaro rūmai. Užutrakio centrinių dvaro rūmų polichromijos tyrimai. Paminklų restauravimo projektavimo institutas, 1985 m., in: VRVA, f. 1019, ap. 12, b. 20379.
 59. Trakų Vokės dvaro rūmų pastato architektūrinių formų bei interjerų istorinės ir ikonografinės medžiagos analizė Leandro Marconi kūrybos kontekste, Dr. Birutė Rūta Vitkauskienė, Vilnius, 2017, in: TVDS.
 60. Trakų Vokės dvaro sodybos rūmų (unikalus objekto kodas kultūros vertybių registre 24972), Žalioji a. 2a Vilniuje. Tvarkybos darbų projektas, 2017–05.), VP16.185–TPDP–AT–AR, l. 9, in: TVDS.
 61. Užutrakio buvusios dvaro ansamblis. Fasadų, II aukšto patalpų ir I aukšto trijų salių polichrominiai tyrimai. Vilnius, 1998, in: VI „Lietuvos paminklai“ archyvas, f. 1, ap. 4, sv. 2202.
 62. Zyplių dvaro sodyba. Istoriniai-meniniai tyrimai. Fotofiksacija, Paminklų konservavimo institutas, Vilnius, 1773 m., in: VRVA, f. 1019, ap. 11, b. 7837.
 63. Zyplių dvaro sodybos pritaikymas kultūriniam turizmui, Rūmų 1C1/p (24737, G212K1) rekonstravimas ir pritaikymas kultūriniam turizmui, N. Kazakevičiūtė, A. Linauskaitė, Tvarkomų paveldosaugos darbų projektas, 2009 m., in: PRI, f. 2, 1894–9.
 64. [Žeimių dvaro rūmai] Žvalgomieji architektūros tyrimai. Pirmo aukšto raidos kartograma M 1:100. Rūmai. I a. planas. Zilinskas, R., Žeimių dvaro sodybos rūmai. Taikomieji architektūros tyrimai, Vilnius 2012. Br. Nr. 6. in: KVR, prieiga per internetą: <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/8a20399f-c713-4e5f-99e9-07f786ca38bb>. [žiūrėta 2020-12-14].

Istoriniai spaudiniai

1. Adanson Aglaé, *La maison de campagne*, 3 vol. Paris: Audot, 1822.
2. *Appletons' Cyclopædia of American Biography*, red. Wilson, J. G., Fiske, J., New York: D. Appleton, 1900.
3. Bartels Artur, „Pan Atanazy Skorupa. Człowiek postępowy“, in: *Album de Wilna*, 6 Serie, No.5, Paris: imp. Lemercier, [1858 m.].
4. Beeton Isabella Mary, *The book of household management*, London: S. O. Beeton, 1861.
5. Blondel Jacques-François, *Architecture française*, vol. 1–4, Paris: Charles–Antoine Jombert, 1752–1756.
6. Blondel Jacques-François, *Cours d'architecture ou traité de la décoration [et] construction des bâtiments: contenant les leçons données en 1750, & les années suivantes*, vol. 1-6 (5 & 6 by Pierre Patte), Paris: Desaint, 1771–1777.
7. Blondel Jacques-François, *De la distribution des maison de plaisance et de la decoration des edifices en general*, vol. 2, Paris: Charles–Antoine Jombert, MDCCXXXVIII [1738].
8. Blondel Jacques-François, *De la Distribution des maisons de plaisance et de la décoration des edifices en général*, vol. 1, Paris, 1737–1738.
9. Blondel Jacques-François, Patte Pierre, *Planches pour le Cours d'architecture*, vol. 5–6, Paris, 1777.
10. Boucher Juste-Nathan François, *Plan et Elévations d'un Salle à manger. Ornée d'une Niche avec un Poële*, Folge L, Paris: o. J., [1775].

11. Briseux Charles-Etienne, *Architecture moderne ou l'art de bien bâtir pour toutes sortes de personnes tant pour les maisons des particuliers que pour les palais*, Paris: Chez Claude Jombert, 1728.
12. Briseux Charles-Etienne, *L'Art de bâtir des maisons de campagne*, Paris: Prault, 1743.
13. C. & R. Light, *Designs and Catalogue of Cabinet and Upholstery Furniture*, London, ~1880.
14. Carloni Marco, *Vestigia delle terme di Tito e loro interne pitture*, Roma: Ludovico Mirri, 1776.
15. Chippendale Thomas, *The Gentleman and Cabinet-maker's Director: Being a Large Collection of the most Elegant and Useful Designs Designs of Household Furniture in the Gothic, Chinese and Modern Taste*, London: Thomas Chippendale, 1754.
16. Chłopicki E., „Opowiadania i wędrówki po kraju“, in: *Kłosy*, 1887, nr. 1134, p. 180.
17. Czartoryski Zygmunt ks., *O stylu krajowym w budownictwie wiejskiem*, Poznań: księgaria J. K. Zupańskiego, 1896.
18. Daly César, *Décorations intérieures peintes*, Paris: Ducher, 1875.
19. Daly César, *Décorations intérieures peintes: l'architecture privée au XIXe siècle (troisième série). Vol. 1, Salons, salles à manger, chambres à coucher et leurs dépendances*, Paris: Ducher, 1877.
20. Daly César, *L'architecture privée au XIXe siècle, sous Napoléon III : nouvelles maisons de Paris et des environs*, t. 1, Paris: A. Morel, 1864.
21. *Das Interieur. Wiener monatshefte für angewandte kunst*, red. Ludwig W. Abels, Wien: A. Schroll & Co, 1900–1915.
22. d'Aviler Augustin-Charles, *Cours d'architecture qui comprend les ordres de Vignole... [Explication des termes d'architecture...]*, Paris: Nicolas Langlois, 1691.
23. d'Aviler Augustin-Charles, *Cours d'Architecture qui Comprend les Ordres de Vignole. Avec des Commentaires, Les Figures & les Descriptions de ses plus beaux Batimens, & de ceux de Michel-Ange*, Paris, 1738.
24. d'Aviler Augustin-Charles, *Dictionnaire d'architecture civile et hydraulique et des arts qui en dépendent*, Paris: Charles-Antoine Jombert, 1755.
25. d'Aviler Augustin-Charles, *Le Blond, Cours d'architecture qui comprend Les orders de Vignole*, Paris: Jean Mariette, 1710.
26. Desprez Louis Jean, Panseron Pierre, *Ouvrage d'Architecture des Sieurs Desprez et Panseron*, Paris: Chés l'auteur, Le Vasseur graveur: Desnos, 1781.
27. *Die Kunst. Monatsschrift für freie und angewandte Kunst*, München: Bruckmann, 1900.
28. Dumont Gabriel-Pierre-Martin, *Recueil de plusieurs parties d'architecture sacrée et profane de différents maîtres, tant d'Italie que de France : entablements, charpentes, croisées de Rome, ruines antiques*, Paris, 1767.
29. Durand Jean-Nicolas-Louis, *Précis des leçons d'architecture données à l'École polytechnique*, Paris: par J.-N.-L. Durand, 1825.
30. Durand Jean-Nicolas-Louis, *Recueil et parallèle des édifices de tout genre, anciens et modernes*, 4 tomes, 1800.
31. *Encyclopédie méthodique. Architecture*, t. 2, t. 3, Quatremere de Quincy, Paris: chez Henri Agasse, MDCCCI–MDCCCXX [1801–1820], MDCCCXXV [1825].
32. *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, t.15, Geneve: Chez Jean-Léonard Pellet, 1777.
33. Facey James William, *Practical house decoration*, London: Crosby Lockwood, 1886.
34. Gloger Zygmunt, *Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce*, t. 1, 2, Warszawa: Wł. Łazarski, 1907–1909.
35. Gloger Zygmunt, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, Warszawa: druk P. Laskauera i W. Babickiego, 1900–1903.
36. Gołębiowski Łukasz, *Domy i dwory*, Warszawa, Druk. N. Glücksberg, 1830.

37. Grohmann Gottfried, *Ideenmagazin für Liebhaber von Gärten, Englischen Anlagen und für Besitzer von Landgütern um Gärten und ländliche Gegenden, sowohl mit geringem als auch grossem Geldaufwand nach originellsten Englischen, Gothischen, Sinesischen Geschmacksmanieren zu verschönern und zu veredeln / unter der Aufsicht von Johann Gottfried Grohmann Professor der Philosophie zu Leipzig herausgegeben*, Leipzig: bei Friedrich Gotthelf Baumgärtner, 1797.
38. Grohmann Johann Gottfried, *Ideen-Magazin für Architecten, Künstler und Handwerker*, Leipzig: Baumgärtner's Buchhandlung, leistas 1832–1842.
39. Gruz Hippolyte, *Motifs de Peintures Decoratives pour Appartements Modernes*, Paris: Charles Claese, 1860.
40. Guilmard Désiré, *La Connaissance des styles de l'ornementation. Histoire de l'ornement et des arts qui s'y rattachent depuis l'ère chrétienne jusqu'à nos jours,... par D. Guilmard...* [Texte imprimé], Paris: D. Guilmard, au bureau du journal le Garde meuble, 1853.
41. Guilmard Désiré, *La décoration au XIXe siècle [Texte imprimé] : décor intérieur des habitations / Guilmard*, Paris: Au journal Le Garde meuble, 1861–1864.
42. Hartknoch Christoph, *Alt- und Neues Preussen oder Preussischer Historien zwey Theile: in derer erstem von dess Landes vorjähriger Gelegenheit und Nahmen, wie auch die Völcke, Uhrankunft in dem andern aber von dess Teutschen Ordens Ursprung desselben, wie auch der nachfolgenden Herschafft vornehmste Thaten und Kriegen ... gehandelt wird / durch M. Christophorum Hartknoch dess thornischen Gymnasii Professorem*, Franckfurt und Leip, [1684].
43. Haur Jakub Kazimierz, *Oekonomika ziemiańska generalna*, Kraków: Drukarnia Akademii Krakowskiej, 1679.
44. Havard Henry, *L'art dans la maison: grammaire de l'ameublement*, t. 1, 2, Éditeur: E. Rouveyre, Paris, 1887.
45. Havard Henry, *Dictionnaire de l'ameublement et de la décoration depuis le XIIIe siècle jusqu'à nos jours*, t. 4, Paris: Quantin, 1900.
46. Havard Henry, *L'Art dans la maison*, Paris: Rouveyre, 1884.
47. Heck Johann Georg, *Bilder-Atlas zum Conversations-Lexikon / Ikonographische Encyklopädie der Wissenschaften und Künste. Entworfen und nach den vorzüglichen Quellen bearbeitet von Johann Georg Heck*, Leipzig: Brockhaus, 1849.
48. Hummel Johann Erdmann, *Die freie Perspektive erläutert durch praktische Aufgaben und Beispiele, hauptsächlich für Maler und Architekten*, Berlin: Herbig, 1824.
49. Kerr Robert, *The gentleman's house or, How to plan English residences, from the parsonage to the palace. with tables of accommodation and cost, and a series of selected plans*, London: J. Murray, 1865.
50. Kitowicz Jędrzej, *Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III*, t. 4, współautor Edward Raczyński, Poznań: w księgarni i drukarni Walentego Stefańskiego, 1841.
51. Krasicki Ignacy, *Dzieła Ignacego Krasickiego*. Tom IV. – Nowe i zupełne wyd. Pan Podstoli, Wrocław: U Wilhelma Bogumiła Korna, 1824.
52. Krasicki Ignacy, *Zbiór potrzebniejszych wiadomości porządkiem alfabetu ułożonych*, t. 1, 2, Warszawa, Lwów: Michał Gröll, 1781–82.
53. Krasicki, Ignacy, Pan Podstoli, t. 1, 2, 3, Warszawa, Michał Gröll, 1778, 1784, 1803.
54. La Chapelle Vincent, *Le cuisinier moderne*, t. 1, Paris: A La Haye, 1735.
55. La cvstodia d'oro [...], Bologna: Per li Peri, 1693.
56. Le garde-meuble, Paris: Guilmard et Bordeaux Frères, 1839, livr. 36, nr. 96.
57. Le garde-meuble, Paris: Guilmard et Bordeaux Frères, 1839, livr. 40, nr. 108.
58. Leroux Jean-Baltiste(?), Mariette Jean, *[Buffets]*, Paris, c. 1700.
59. Loudon John Claudius, *An encyclopædia of cottage, farm, and villa architecture and furniture. containing numerous designs for dwelling... each design accompanied by analytical and critical marks*, London: Longman, Brown, Green, & Longmans, 1846 (pirmas leidimas 1833).

60. Mariette Jean, *L'architecture Française ou Recueil des plans, elevations, coupes et profils des eglises, palais, hôtels & maisons particuliers de Paris, & des Chasteaux & Maisons de Campagne ou de Plaisance des Environs, & de plusieurs autres endroits DE FRANCE Bâtis nouvellement par les plus habils Architectes, et levés & mesurés exactement sur les lieux*, vol. 1–3, Paris: Jean Mariette, 1727–1738.
61. Menon, *La Cuisinière bourgeoise*, 2 vol. Paris: Guillyn, 1746.
62. *Moniteur des architectes: recueil de maisons de ville et de campagne, édifices publics [et al.] / fondé et rédigé par une Société d'Architectes attachés aux travaux publics et à la grande voirie*, Paris: A. Grim, 1847–1900.
63. Mothes Oskar, *Unser Heim im Schmucke der Kunst*, Leipzig: Schloemp, 1879.
64. Nakwaska Karolina, Adanson Aglaé, *Dwór wiejski: dzieło poświęcone gospodyniom polskim, przydatne i osobom w mieście mieszkającym przerobione z fr. pani Aglaë Adanson wielu dod. i zupełnem zastosowaniem do naszych obyczajów i potrzeb*, t. 3, Poznań: w Księg. Nowej, 1844.
65. Neufforge Jean-François, *Recueil Élémentaire D'Architecture Contenant Des Distributions de bâtimens Bourgeois, Depuis Deux Toises de Face jusqu'à 24. Modèles De Bâtimens à l'usage de toutes sortes de Personnes, Tant pour la Ville que pour la Campagne, depuis 3 Toises de Face jusqu'à 50. Des Portes, Croisées, des Niches, de la Menuiserie, et Ornamens, à l'usage de Bâtimens, Sacrée, Publiques, et Particuliers. Composé Par le Sieur de Neufforge Architecte. Suite du 1.e Volume. Approuvé Le 5 7. bre 1757 par M.rs de l'Académie Royale d'Architecture, III Volume 3e en 1760. en 4.e en 1761*, Paris: auteur Ruë St. Jacquesau Chariot d'Or, 1757 [1758].
66. Neufforge Jean-François, *Recueil Élémentaire D'Architecture*, t. 3, 4, 5, 7, Paris: chez l'auteur, 1760, 1761, 1763, 1767.
67. Neufforge Jean-François, *Recueil Élémentaire D'Architecture*, vol 3, (36ème cahier. *Traité concernant la décoration des lambris propre à l'usage des appartements bourgeois et particuliers: Développement propre pour une salle à manger . Décoration pour un salon de compagnie*, 2, 212), Paris: chez l'auteur, 1760.
68. Neufforge Jean-François, *Recueil Élémentaire D'Architecture*, vol 4, (47ème cahier. *Modèles pour la décoration de lambris à l'usage des appartements: Décoration pour une salle à manger . Décoration pour un salon*, 2, 278), Paris: chez l'auteur, 1761.
69. Neufforge Jean-François, *Recueil Élémentaire D'Architecture*, vol 5, (50ème cahier. *Modèles pour des trumeaux à l'usage des appartements: Pour une salle à manger*, 3, 297), Paris: chez l'auteur, 1763.
70. Neufforge Jean-François, *Recueil Élémentaire D'Architecture*, vol 7, (82ème cahier. *Suite des modèles contenant plusieurs décorations de lambris à l'usage des appartements: Décoration convenable pour une salle à manger*, 3, 489), Paris: chez l'auteur, 1767.
71. Neufforge Jean-François, *Supplément au Recueil élémentaire d'architecture*, t.3, Paris: chez l'auteur, 1780.
72. Normand Charles, *Décorations intérieures et extérieures, en collaboration avec Pierre-Nicolas Beauvallet*, Paris, 1803.
73. Normand Charles, *Nouveau Recueil en divers genres d'ornemens*, Paris: Joubert, 1803.
74. Normand Charles, *Recueil de décorations intérieures*, Paris, Joubert: Joubert, 1801.
75. Normand Charles, *Recueil varié de plans et de façades, motifs pour des maisons de ville et de campagne*, Paris: Carillian-Guoery, 1815.
76. *Nowa kuchnia warszawska czyli Wykład smacznego i oszczędnego przyrządzania potraw oraz zastawiania i ubierania stołów, usługi stołowej, utrzymania win, robienia ciast, konfitur, soków, syropów itd.*, Warszawa: G. Sennewald, 1838.
77. Orzeszkowa Eliza, *Nad Niemnem*, Warszawa: Gebethner i Wolff, 1888.
78. Owen Jones, *The grammar of ornament*, London: Day and Son, 1856.

79. Percier Charles, Pierre François Léonard Fontaine, *Recueil de décorations intérieures comprenant tout ce qui a rapport à l'ameublement, comme vases, trépièdes, candélabres, cassolettes, lustres, girandoles, lampes, chandeliers, cheminées, feux, poêles, pendules, tables, secrétaires, lits, canapés, fauteuils, chaises, tabourets, miroirs, écrans, &c. &c. &c.*, Paris: Egon Hessling, 1801, 1812.
80. Pyne William Henry, *The History of the Royal Residences*, Vol. I. [II. III.] London: Printed for A. Dry..., 1819.
81. Podczaszynski Karol, *Nomenklatura architektoniczna czyli słownik powodowany cieśliczych wyrazów*, Warszawa: w drukarni J. Jaworskiego, 1854 (pirm. leidimas 1843).
82. Podczaszynski Bolesław, „Budownictwo wiejskie“, in: *Stanisława Strąbskiego, Pocznok na rok zwyczajny 1851*, Warszawa: druk. Wydawcy, 1850, p. 69–70.
83. *Przegląd Techniczny: pismo miesięczne poświęcone sprawom techniki i przemysłu*, [R.1], [T.2], [z. 8] ([sierpień] 1875), Stefan Ludwik Mieczysław Kossuth (1849–1919). Red., [Warszawa]: Stefan Kossuth, 1875.
84. Pugin Augustus, Willson Edward James, *Specimens of Gothic architecture. selected from various ancient edifices in England: consisting of plans, elevations, sections, and parts at large*, London: Nattali, 1825.
85. Quincy Antoine Quatremère de, *Encyclopédie méthodique. Architecture. Tome 1 / , par M. Quatremere de Quincy, dédiée et présentée a monseigneur de Lamoignon, garde des sceaux de France, &c. Tome premier [–troisième]*, A Paris, chez Panckoucke, libraire, hôtel de Thou, rue des Poitevins. A Liège, chez Plomteux, imprimeur des Etats. M. DCC. LXXXVIII. Avec approbation, et privilège du Roi – A Paris, chez Henri Agasse, imprimeur–libraire, rue des Poitevins, n° 18. An IX, Paris: chez Mme veuve Agasse, 1788.
86. Rausch Franz, *Budownictwo wiejskie do gospodarskich potrzeb stosowne a do użycia kraiowego podane*, Warszawa: Druk. J. K. Mci I Rzeczypospolitey u XX. Scholarum Piarum, 1788.
87. Rausch de Traubenberg Franciscus, *Elementa Architecturae ad [47] structuram oeconomicae applicatae*, Buda: Typis Regiae Universitatis, 1779.
88. Rohras Julius Bernhardas von, *Einleitung zur Ceremonial- Wissenschaft der großen Herrn*, Berlin: Rüdiger, 1729.
89. Rouget Nikolas, *Budownictwo wiejskie czyli Doręcznik dla gospodarzy obeymujący wszelkie zasady i prawidła które w stawianiu różnych budynków ekonomicznych i mieszkalnych na wsi, dla nadania im większy dogodności i trwałości, zachować potrzeba*, Warszawa: nakładem i drukiem Zawadzkiego i Węckiego, 1828.
90. Saint-Félix Armand-Joseph-Marie de, *Architecture rurale, théorique et pratique, à l'usage des propriétaires et des ouvriers de la campagne*, Toulouse, 1820.
91. Syrokomla Władysław, *Wycieczki po Litwie w promieniach od Wilna*, t. 1, 2, Wilno, 1857, 1860.
92. *Styl zakopiański. Zeszyt I. Pokój jadalny*, Lwów: Wydawnictwo H. Altenberga, 1904.
93. *Styl zakopiański. Zeszyt II. Ciesielstwo*, Lwów: Wydawnictwo H. Altenberga, 1911.
94. Świtkowski Piotr, *Budowanie wiejskie dziedzicom dóbr i posesorom, toż wszystkim jakążkolwiek zwierchność po wsiach i miasteczkach mającym do uwagi i praktyki podane. Z figurami*, Lwów: Michał Gröll, 1782, 1793 (papildytas leidimas).
95. Szyttler Jan, *Spizarnia dostatecznie i przezornie urządzona*, Wilno: Nakładem Rubena Rafałowicza, 1841.
96. Szumlańska Paulina, *Gniazdko Rodzinne: składnie i ładnie urządzone*, Warszawa: Wieku, 1888.
97. Talbert Bruce, *Gothic Forms Applied to Furniture, Metal Work and Decoration for Domestic Purposes*, Birmingham: S. Birbeck, 1868.
98. *The Building news and engineering journal*, vol. 33, 1877.

99. Watt William, *Art Furniture from Designs by E. W. Godwin and Others*, London: Batsford, 1877.
100. Wharthon Edith, Codman Jr. Ogden, *The Decoration of Houses*, Mineola, New York: Dover Publications, inc. 2015 (republishing of the work originally published by Charles Scribner's Sons, New York, 1914).
101. Wölfer Marius, *Modell- und Musterbuch für Bau- und Möbel-Tischler. Mit 126 Tafeln.*, Basse, Quedlinburg und Leipzig, [1829].
102. Wright Frank Lloyd, „A Home in a Prairie Town“, in: *The Ladies' home journal*, v.18, 1901, February, Nr. 3, p. 17.
103. [Zawadzka Wincenta] W. A. L. Z., *Kucharka Litewska*, Wilno: nakł. Autorki, 1858.
104. Альбомъ белоглазурованныхъ, терракотовыхъ, маіоликовыхъ и позолоченныхъ печки и каминовъ паро- вого изразцово-гончарнаго завода Е. Либо въ Вильне, Вильна: Скоропечатня Д. Яловнера и И. Минкера. [s. a.].

Literatūra

1. Ackermann James S., *The Villa: Form and Ideology of Country Houses*, Princeton: Princeton University Press, London: Thames and Hudson, 1990.
2. Adomonis Tadas, Adomonytė Nijolė, *Lietuvos dailės ir architektūros istorija*, t. 2, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1997.
3. Aftanazy Roman, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Województwo mińskie, mścisławskie, połockie, witebskie*, t. 1, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1991.
4. Aftanazy Roman, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Województwo brzesko-litewski, nowogródzkie*, t. 2, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1992.
5. Aftanazy Roman, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Województwo trockie, Księstwo Żmudzkie, Inflanty Polskie, Księstwo Kurlandzkie*, t. 3, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1992.
6. Aftanazy Roman, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Województwo wileńskie*, t. 4, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1993.
7. *Alantos dvaras*, sudarė Viktorija Kazlienė, Alanta: VšĮ Alantos technologijos ir verslo mokykla, 2018.
8. Arnold Dana, *The Georgian country house: architecture, landscape and society*, Stroud: Sutton, 2003.
9. Bagušinskaitė Eglė, „Baldų gamyba, prekyba ir produkcija Vilniuje XIX a. II pusėje–XX a. pradžioje“, in: *Kultūros paminklai*, Nr. 19, Vilnius: Savastis, 2015, p. 93–119.
10. Bairašauskaitė Tamara, *Bajorų dvaras keičia savininką. Vilniaus, Kauno ir Gardino gubernijų dvarų likimai 1863–1864 metais*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2018.
11. Bairašauskaitė Tamara, *Lietuvos bajorų savivalda XIX a. pirmoje pusėje*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2003.
12. Bairašauskaitė Tamara, Medišauskienė Zita, Rimantas Miknys, *Lietuvos istorija. Devynioliktas amžius: visuomenė ir valdžia*, t. 8, I d., Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011.
13. Barucka Edyta, „Redefining Polishness: The Revival of Crafts in Galicia around 1900“, in: *Acta Slavica Iaponica*, t. 28, 2010, p. 71–99.
14. Batowska Natalia, Batowski Zygmunt, Kwiatkowski Marek, Jan Chrystian Kamsetzer. *Architekt Stanisława Augusta*, Warszawa: PWN, 1978.

15. Bernatowicz Tadeusz, *Alba. Od renesansowej willi do kompozycji krajobrazowej. Z badań źródłowych nad architekturą ogrodów na Kresach*, Warszawa: Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, 2009.
16. Bernatowicz Tadeusz, „*Miles Christianus et Peregrinus*“. Fundacja Mikołaja Radziwiłła „Sierotki“ w ordynacji nieświeskiej, Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 1998.
17. Bernatowicz Tadeusz, *Mitra i buława. Królewskie ambicje książąt w Rzeczypospolitej szlacheckiej (1697–1763)*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2011.
18. Bernatowicz Tadeusz, „*Monumenta variis Radivillorum*“. Wyposażenie zamku nieświeskiego w świetle źródeł archiwalnych. Część I: XVI–XVII wieku, Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe, 1998.
19. Bertašiūtė Rasa, „Dwór Orwistowo (Aristavėlė) – więzy dziedzictwa materialnego i niematerialnego“, in: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 8, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok, 2017, p. 505–521.
20. Betlejewska Czesława, *Meble gdańskie od XVI do XIX wieku*, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2003.
21. Boyce Charles, *Dictionary of Furniture*, New York: Skyhorse, 2014 (3rd ed.).
22. Brzeziak Agnieszka, Bułat Barbara, „Poradniki savoir-vivre’u. Bibliografia druków tego typu wydanych w polsce lub w języku polskim do połowy XX wieku“, in: *Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej*, t. 67, 2017, p. 337–387.
23. Budreika Eduardas, „Architektūros meno ir mokslo studijos Vilniuje“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 2: Vilniaus architektūros mokykla XVIII – XX a., sudarė Rūta Janonienė, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1993, p. 5–104.
24. Bursche Stefan, *Tafelzier des Barock*, München, editions Schneider, 1974.
25. Butvilaitė Rasa, „Architektūros mokymas bajorų akademijose, kadetų ir inžinierių korpuso mokyklose XVIII amžiuje“, in: *XVIII amžiaus studija*, t. 2: *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XVIII amžiuje Valstybė. Kultūra. Edukacija*, sudarė Ramunė Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2015, p. 183–197.
26. Butvilaitė Rasa, „Architektūros mokymas Polocko jėzuitų kolegijoje ir akademijoje“, in: *Menotyra*, t. 21, Nr. 4, 2014, p. 304–315.
27. Butvilaitė Rasa, *Architektūros studijos Vilniaus universitete 1773–1832 metais*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2009.
28. Butvilaitė Rasa, „Kelmės dvaro sodybos architektūrinė raida XVI–XX amžiais“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 47–48: *Lietuvos dvarai: kultūros ir šaltinių tyrinėjimai*, sudarė Rasa Butvilaitė, 2008, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2008, p. 99–131.
29. Butvilaitė Rasa, „Mykolo Šulco paskaitų konspektai“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 17: *XIX–XX a. Lietuvos dailė. Edukacinis aspektas*, sudarė Vidmantas Jankauskas. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2000, p. 5–14.
30. Butvilaitė Rasa, „Panemunės pilies tvarkybos raida XX a.–XXI a. pradžioje“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 77–78: *Dailės ir architektūros paveldas: tyrimai, išsaugojimo problemos ir lūkesčiai*, sudarė Dalia Klajumienė, 2015, p. 241–271.
31. Cambridge Advanced Learner’s Dictionary & Thesaurus, prieiga per internetą: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/> [žiūrėta 2020-12-27].
32. Černevičiūtė Jūratė, „T. Vebleno parodomojo vartojimo teorija ir šiuolaikinės kultūros bei vartojimo tyrimų problemos“, in: *Problemos*, Nr. 64, 2003, p. 38–51.
33. *Dailės žodynas*, red. Jolita Mulevičiūtė, Giedrė Jankevičiūtė, Lijana Šatavičiūtė, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1999.
34. Dambrauskaitė Neringa, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorų namai XVI a.–XVII a. pirmoje pusėje*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2019.

35. Daraškevičius Marius, „Magiškasis kambarys“: gyvybinga ir prisitaikanti vaistinė tradicija Lietuvos bajorų namuose, in: *Aštuonioliktojo amžiaus studijos. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė. Visuomenė. Kasdienybės istorija*, sudarytoja Ramunė Šmigelskytė-Stukienė, t. 4 (2018), p. 164–195.
36. Daraškevičius Marius, „Maisto keltuvai Lietuvos bajorų namuose XIX a.“, in: *Mokslas – Lietuvos ateitis* t. 9, Nr. 1, 2017, p. 127–142.
37. Daraškevičius Marius, „Raudondvario dvaro rūmų planinės-funkcinės struktūros kaita“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 97: *Dvarų kultūra: erdvės, istorija, architektūros paveldas*, sudarė Rasa Butvilaitė, Dalia Klajumienė, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2020, p. 75–140.
38. Davies Nikolas, Jokiniemi Erkki, *Dictionary of Architecture and Building Construction*, Architectural Press, Elsevier, 2008.
39. Denis Michael, *Court and Garden: From French Hotel to the City of Modern Architecture*, Cambridge: Massachusetts Institute of Technology Press, 1986.
40. *Dictionnaire critique des historiens de l'art*, prieiga per internetą : <https://www.inha.fr/fr/ressources/publications/publications-numeriques/dictionnaire-critique-des-historiens-de-l-art-guilmard-desire.html> [žiūrėta 2019-11-20].
41. Dobrowolski Witold, „Neoklasicizmas“, in: *Vilniaus klasicizmas*, Vilnius: Lietuvos dailės muziejus, 2000, p. 51–54.
42. Drėma Vladas, *Dingęs Vilnius*, Vilnius: Versus aureus, 2013 (2-oji patais. laida).
43. *Elegant Eating. Four Hundred Years of Dining in Style*, ed. By Philippa Glanville and Hilary Young, London: V&A Publications, 2002.
44. *Encyclopedia of Interior Design*, vol. 1, ed. by Joanna Banham, London and Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers, 1997.
45. *Encyclopedia of Interior Design*, vol. 2, ed. by Joanna Banham, London and Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers, 1997.
46. *François Boucher, 1703–1770*, ed. Alastair Laing, New York: Metropolitan Museum of Art, 1986.
47. Franklin Jill, *The Gentlemen's Country House and its Plan, 1835–1914*, London: Routledge, 1981.
48. Gady Alexandre, *Les hôtels particuliers de Paris*, Paris: Parigramme, 2008.
49. Ginzburg Carlo, „Morelli, Freud and Sherlock Homes: Clues and Scientific Method“, trans. by Anna Davin, in: *History Workshop Journal*, Oxford University Press, No. 9 (Spring, 1980), p. 5–36.
50. Girouard Mark, *Life in the English Country House: A Social and Architectural History*, New Haven and London: Yale University Press, 1978.
51. Girouard Mark, *Life in the French Country House*, London: Cassell & Co, 2000.
52. Girškaitė Reda, *Konstantinas Tiškevičius ir Neris, arba Kelionė ir Knyga*, Vilnius: Mintis, 2009.
53. Glemža Jonas Rimantas, *Istoriniai Lietuvos architektūros paveldo interjerai: istorija, tvarkyba, vertinimas*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2014.
54. Gudas Eimantas, „Mūzų buveinė: Mykolo Kazimiero Oginskio kultūrinė oazė Slanime“, in: *Slanime atgimusi antika, Lietuvos etmono Mykolo Kazimiero Oginskio gobelenai*, parodos katalogas, sudarė Vydas Dolinskas, Vilnius: Nacionalinis muziejus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai, 2017, p. 38–59.
55. Harris Cyril M., *Iliustruotas architektūros istorijos žodynas: anglų-lietuvių kalbomis*, vertė Zina Mažeikaitė, Jūratė Jurevičienė, sudarė Algė Jankevičiūtė, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2007.
56. *History of the Palace*, prieiga per internetą: <https://rundale.net/en/the-palace/history/> [žiūrėta 2020-06-03].

57. Holberton Paul, *Palladio's Villas: Life in the Renaissance Countryside*, London: Murray, 1990.
58. Jankevičienė Algė, „Buvusių dvarų sodybos ir pastatai“, in: *Lietuvių liaudies architektūra*, t. 2, Vilnius: Mintis, 1968, p. 84–99.
59. Janonienė Rūta, „Keli štrichai Meikštų dvaro istorijai“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 55: *Lietuvos dvarai: kultūros paveldo tyrinėjimai*, sudarė Algė Andriulytė, Rasa Butvilaitė, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2009, p. 219–231.
60. Jaroszewski Tadeusz, „Dwor w Horodnie“, in: *Biuletyn Historii Sztuki*, Nr. 28, Warszawa: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, 1966, 166–187.
61. Jedzinskaitė-Kuizininė Ieva, *XVI–XVIII a. gobelenai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2000, p. 98–99.
62. Kačinskaitė Indrė, „Tyzenhauzų Rokiškio dvaro sodyba: istorinio vaizdo retrospekcija“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 86–87: *(Iš)koduota istorija architektūroje*, sudarė Rasa Butvilaitė, Edita Povilaitytė-Leliugienė, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2017.
63. Kaleta Roman, „Obiady czwartkowe na dworze króla Stanisława Augusta“, in: *Warszawa XVIII wieku*, z. 2, *Studia Warszawskie*, t. 16, Warszawa, 1973, p. 9–114.
64. Kasprzak Aleksandra J., „Stiklo gamyba ir meninis stiklas klasicizmo laikotarpiu Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje“, in: *Vilniaus klasicizmas*, parodos katalogas, Vilnius: Lietuvos dailės muziejus, 2000, p. 323–327.
65. Kathryn Dethier, „The Spirit of Progressive Reform: The „Ladies‘ Home Journal“ House Plans, 1900–1902“, in: *Journal of Design History*, Vol. 6, No. 4, 1993, p. 247–261.
66. Kiaupa Zigmantas, *Lietuvos istorija. Trumpasis XVIII amžius (1733–1795 m.)*, t. 8, II d., Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2018.
67. Klajumienė Dalia, *Vilniaus gyvenamųjų namų interjerų dekorų elementai nuo klasicizmo iki moderno*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2015.
68. Koeppel Wolfram, *Vienna Circa 1780. An Imperial Silver Service Rediscovered*, New York: The Metropolitan Museum of Art, Yale University Press, New Haven and London, 2010.
69. Konczacki Janina M., „Stanisław August Poniatowski’s “Thursday Dinners” and Cultural Change in Late Eighteenth Century Poland“, in: *Canadian Journal of History* XXI, April 1986, Vol. 21, No. 1, p. 25–36.
70. Kowecka Elżbieta, *W salonie i w kuchni. Opowieść o kulturze materialnej pałaców i dworów polskich w XIX w.*, Warszawa: PIW, 1989.
71. Krajewski Klemens, *Mała encyklopedia architektury i wnętrz*, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich Wydawnictwo, 1974.
72. Kregždys Rolandas, „Sūduvių knygelė – vakarų baltų religijos ir kultūros šaltinis: formalioji analizė“, in: *Tautosakos darbai*, t. 38, 2009, p. 169–183.
73. Kučinskienė Audronė, *Vaizduojamasis romėnų menas*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, Vilnius 2016.
74. *Kultūros paminklų enciklopedija*, t. 1. *Rytų Lietuva*, red. Algis Bliujus, Birutė Juodienė, Vilija Kneitienė, Marija Skirmantienė, Jonas Varnauskas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1996.
75. *Kultūros paminklų enciklopedija*, t. 2. *Rytų Lietuva*, red. Algis Bliujus, Birutė Juodienė, Vilija Kneitienė, Marija Skirmantienė, Jonas Varnauskas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998.
76. Lasc Anca I., „Interior Decorating in the Age of Historicism: Popular Advice Manuals and the Pattern Books of Édouard Bajor“, in: *Journal of Design History* 26, no. 1, 2013.
77. Lemoine Pierre, *Versailles and Trianon*, Translated by Mary Delahaye, Paris: Réunion des musées nationaux, 2002 (pirmas leidimas 1990).
78. Leśniakowska Marta, *„Polski dwór“ – wzorce architektoniczne, mit, symbol*, Warszawa: wyd. IS PAN, 1992.

79. Lestienne Cécile, „La salle à manger dans le château français (XVIIe-XVIIIe siècles): essai typologique“, in: *À la table des châteaux (Actes du colloque « À la table des châteaux », Rencontres d'archéologie et d'histoire en Périgord, Périgueux, septembre 2014)*, Bordeaux: Ausonius, 2015.
80. Lestienne Cécile, „La salle à manger, 1760–1800. Triomphe du programme-Ambiguïté de l'usage“, in: *Annales du centre Ledoux, Tome IX, Chalgrin et sons temps. Architectes et architectures, de l'Ancien Régime à la Révolution*, Bordeaux: William Blake & Co., Art & Arts, 2016, p. 175–185.
81. Lestienne Cécile, „Salle à manger rêver, salle à manger réelle: réflexions autour du souper de Mélite“, in: *Les arts réunis. Études offertes à Daniel Rabreau*, Paris: Nouvelles Éditions Latines, 2017.
82. Lestienne Cécile, *Le temple de Comus. Naissance et évolution de la salle à manger dans l'architecture française (XVIIe–XIXe siècle)*, daktaro disertacija apginta Université Paris-Sorbonne, Centre André Chastel, Paris, 2017.
83. Levandauskas Vytautas, „Architektas Karolis Podčasinskis“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 4, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1994.
84. *Lietuviški tradiciniai vietovardžiai: Gudijos, Karaliaučiaus krašto, Latvijos ir Lenkijos*, sudarė Marija Razmukaitė, Aistė Pangonytė, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2002.
85. *Lietuvos architektūros istorija*, t. 2: *Nuo XVII a. pradžios iki XIX a. vidurio*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994.
86. *Lietuvos architektūros istorija*, t. 3: *Nuo XIX a. II-ojo dešimtmečio iki 1918 m.*, Vilnius: Savastis, 2010.
87. *Lietuvos architektūros istorija*, t. 4: *Lietuvos etninė architektūra nuo seniausių laikų iki 1918 m.*, Vilnius: Savastis, 2014.
88. *Lietuvos dailės ir architektūros istorija*, t. 1: *Nuo seniausių laikų iki XVII a. vidurio*, Vilnius: Mokslo, 1998.
89. *Lietuvos dailės istorija*, sudarė A. Andriuškevičius ir kt., Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2002.
90. *Lietuvos dailininkų žodyna*, t. 2: *1795–1918*, sudarė Jolanta Širkaitė, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2012.
91. *Lietuvos dailininkų žodynas*, t. 1: *XVI–XVIII a.*, sudarė Aistė Paliaušytė, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2005.
92. *Lietuvos dvarų sodybų atlasas*, t. 1, *Šilalės rajono savivaldybė*, sudarė Rasa Butvilaitė, Vilnius: Dailės akademijos leidykla, 2012.
93. *Lietuvos dvarų sodybų atlasas*, t. 2, *Pagėgių savivaldybė*, sudarė Rasa Butvilaitė, Martynas Purvinas, Marius Iršėnas, Vilnius: Dailės akademijos leidykla, 2014.
94. Lind Carla, *Frank Lloyd Wright's Dining Rooms*, Warwick: Pomegranate, 1995.
95. Lukšionytė-Tolvaišienė Nijolė, „Renavo dvaro ansamblio meninės ypatybės“, in: *Renavas, Žemaičių praeitis*, t. 9, sudarė A. Butrimas, A. Miltenytė, P. Šverebas. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2001, p. 75–89.
96. Lukšionytė-Tolvaišienė Nijolė, „Romantizmo sklaida architekto Tomo Tišeckio projektuose, skirtuose Lietuvos dvarams“, *Acta Academiae artium Vilnensis*, t. 47–48: *Lietuvos dvarai: kultūros ir šaltinių tyrimai*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2008, p. 195–216.
97. Mackiewicz Stanisław, *Dom Radziwiłłów*, Warszawa: Czytelnik, 1990.
98. Martinaitienė Gražina Marija, *Audiniai ir jų spalvos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istoriniuose šaltiniuose*, Vilnius: Nacionalinis muziejus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Valdovų rūmai, 2013.
99. Mastianica Olga, *Praverus namų duris. Moterų švietimas Lietuvoje XVIII a. pabaigoje–XX a. pradžioje*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2012.

100. Matulaitis Audrys, „Siesikų dvaro pilis – ieškojimų paraštės“, in: *Iš Panevėžio praeities: dvarų kultūros atodangos: XVIII konferencijos pranešimai, Panevėžys, 2016 09 16*, sudarė Jūratė Gaidelienė, Donatas Pilkauskas, Panevėžys: Panevėžio kraštotyros muziejus, 2016 p. 106–123.
101. Mažeikienė Ona, *17–20 a. I p. baldai*, Vilnius: LTSR istorijos ir etnografijos muziejus, 1986.
102. Mieleszkiewicz Stanisław Stefan, „Meble biedermeierowskie“, in: *Biedermeier*, sudarė Anna Kozak, Agnieszka Rosales Rodríguez, Warszawa: Muzeum Narodowe w Warszawie, 2017, p. 175–241.
103. Mieleszkiewicz Stefan, „Vilniaus baldai“, in: *Vilniaus klasicizmas*, parodos katalogas, Vilnius: Lietuvos dailės muziejus, 2000, p. 300–316.
104. Millard Mark J., *Architectural Collection: French books, sixteenth through nineteenth centuries*, New York: G. Braziller, National Gallery of Art, 1993.
105. Miłobędzki Adam, *Architektura polska XVII wieku*, Warszawa: Wyd. PWN, 1980.
106. Miłobędzki Adam, *Zarys dziejów architektury w Polsce*, Warszawa: wiedza powszechna, 1978 (wydanie trzecie).
107. Miralay Fatos, „The Interpretation of Architectural Objects in Plastic Arts, “Encaustic Tiles in Cyprus”, in: *Procedia – Social and Behavioral Sciences* 51, 2012, p. 29–37.
108. Miškinis Algimantas, *Lietuvos urbanistikos paveldas ir jo vertybės, Vidurio Lietuvos miestai ir miesteliai*, Vilnius: Savastis, 2009.
109. Mulevičius Leonas, *Kaimas ir dvaras Lietuvoje XIX amžiuje*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2003.
110. Murray Baillie H., „Etiquette and the Planning of the State Apartments in the Baroque Palaces“, in: *Archéologia*, vol. 51, Oxford: Ridler, 1967, p. 169–199.
111. Muthesius Stefan, *The Poetic Home: Designing the Nineteenth-Century Domestic Interior Hardcover*, London: Thames & Hudson, 2008.
112. Narkowicz Liliana, *Bože Narodzenie u Tyszkiewiczów (I) Niegdyś w Landwarowie*, prieiga per internetą: <http://www.tygodnik.lt/201651/bliska5.html> [žiūrėta 2020–03–09].
113. Narkowicz Liliana, *Trakų Vokės dvaro sodyba. Grajų Tiškevičių palikimas*, Vilnius 2015.
114. Omilanowska Małgorzata, *Pabaltijo Zakopanė. Palanga Tyszkiewiczų laikais*, vertė Vyturys Jarutis, Vilnius: Lietuvos dailės muziejus, Regionų kultūrinių iniciatyvų centras, 2014.
115. Orłowski Tomasz, *Diplomatinių protokolais: ceremonialas ir etiketas*, vertė Halina Kobeckaitė, Vilnius: Vaga, 2013.
116. *Pasaulio vietovardžiai. Europa*, sudarė Rita Trakymienė, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2006.
117. Peltonen Matti, “Clues, Margins, and Monads: The Micro–Macro Link in Historical Research”, in: *History and Theory*, Vol. 40, No. 3, Published by Wiley for Wesleyan University, 2001, p. 347–359.
118. Petruilienė Alfreda, „Radvilonių dvaro oficina“, in: *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2011 metais*, Vilnius: Lietuvos archeologijos draugija, 2012, prieiga per internetą: <http://www.atl.lt/2011/266–268.pdf> [žiūrėta 2016–12–13].
119. Piwkowski Włodzimierz, *Nieborów*, Warszawa: Muzeum Narodowe, Muzeum w Nieborowie i Arkadii, 2005.
120. Piwocka Magdalena, „Naujas žvilgsnis į Mykolo Kazimiero Oginskio gobelenus“, in: *Slanimo atgimusi antika, Lietuvos etmono Mykolo Kazimiero Oginskio gobelenai*, parodos katalogas, sudarė Vydas Dolinskas, Vilnius: Nacionalinis muziejus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai, 2017.
121. Preišgalavičienė Lina, *Lietuvos tarpukario interjerai 1918–1940*, Kaunas: Vox altera, 2016.
122. Puodžiukienė Dalė, *Medinės ponų namų architektūros raida Lietuvoje XVI a. vid.–XIX a. vid.* (daktaro disertacija, Menotyra 03 H), Kaunas: Vytauto Didžiojo Universitetas, 2011.

123. Ramonienė Dalia, „Vidutinės bajorijos reprezentacinių interjerų įrangos ir apipavidalinimo tendencijos XVIII amžiuje“, in: *Pasaulietiniai interjerai: idėja, dekoras, dizainas*, Vilnius: Dailės akademijos leidykla, 2014.
124. Rampley Matthew, „Contested Histories: Heritage and/as the Construction of the Past: An Introduction“, In: *Heritage, Ideology, and Identity in Central and Eastern Europe: Contested Pasts, Contested Presents, Series: Heritage Matters*, Volume: 6, Boydell Press, Boydell & Brewer, 2012, p. 1–18.
125. Rampley Matthew, „The Constuction of National Art Histories and the „New“ Europe“, in: *Art History and Visual Studies in Europe. Transnational Discourses and National Frameworks*, Volume: 212/4, Leiden: Brill, 2012, p. 231–249.
126. *Renavas (ser. Žemaičių praeitis, kn. 9)*, sudarė A. Butrimas, A. Miltenytė, P. Švėrebas. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2001, p. 75–89.
127. Rybczynski Witold, *Home: A short History of an Idea*, New York: Viking, 1986, London: Heinemann, 1988.
128. Rodney Nanette B., „The Judgment of Paris“, in: *Bulletin*, October 1952, New York: The Metropolitan Museum of Art, 1952, p. 57–67.
129. Rottermund Andrzej, „O programie funkcjonalnym rezydencji monarszej w XVIII wieku“, in: *Materiały muzeum wnątrz zabytkowych w Pszczynie*, t. 3, Pszczyna: Wydawnictwo Muzeum Wnątrz Zabytkowych, 1984, p. 7–21.
130. Sachs-Hombach Klaus (Ed.), *Bildtheorien. Anthropologische und kulturelle Grundlagen des Visualistic Turn*. Frankfurt am Main 2009.
131. Schaffner Cynthia Van Allen, *Désiré Guilnard: Le Garde-meuble, ancien et moderne, 1839–1935*, prieiga per internetą: <https://www.sil.si.edu/DigitalCollections/Art-Design/garde-meuble/intro.htm> [žiūrėta 2020–12–27].
132. Scott Katie, *The Rococo Interior: Decoration and Social Spaces in Early Eighteenth-Century Paris*, New Haven and London: Yale University Press, 1995.
133. Sliesoriūnas Feliksas, „Nauji duomenys apie Martyno Knakfuso veiklą“, in: *Lietuvos istorijos metraštis*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 1979, p. 58–86.
134. *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*, ed. Paweł Migasiewicz, Hanna Osiecka–Samsonowicz, Jakub Sito, Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2016.
135. *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, red. Stefan Kozakiewicz, Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1969.
136. Snitkuvienė Aldona, *Biržų grafai Tiškevičiai ir jų palikimas*, Kaunas: Nacionalinis M. K. Čiurlionio dailės muziejus, 2008.
137. Snitkuvienė Aldona, „Gobelenai Tiškevičių kolekcijose“, in: *Mokslas ir gyvenimas*, 1996, nr. 10, p. 6–7, 28.
138. Snitkuvienė Aldona, „Mykolo Tiškevičiaus (1828–1897) kolekcija: 1697 m. veidrodžio paslaptis“, in: *Lietuvos muziejų rinkiniai. 2004 nr. 3*, (mokslinių straipsnių rinkinys, VII mokslinė konferencija: „Lituanistika muziejuose: faktai, sampratos, procesai“), prieiga per internetą: <http://www.museums.lt/Biblioteka/Snitkuvienne.htm> [žiūrėta 2020–12–27].
139. Thornton Peter, *Authentic Decor: The Domestic Interior, 1620–1920*, London: Weindenfeld and Nicolson, New York: Viking, 1984.
140. Thornton Peter, *Seventeenth–Century Interior Decoration in England, France and Holland*, New Haven and London: Yale University Press, 1983 (4 leidimas).
141. Užutaitė Indrė, *Veidrodis XVII a.–XX a. pradžios Lietuvoje – kultūros istorijos šaltinis*, daktaro disertacija: humanitariniai mokslai, menotyra (03H). Vilniaus dailės akademija ir Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2016.
142. Valkiūnienė Indrė, „Burbiškio dvaro XIX a. interjero dekoras. Atradimai ir išsaugojimas“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 77–78: *Dailės ir architektūros paveldas: tyrimai, išsaugo-*

- jimo problemos ir lūkesčiai*, sudarytoja Dalia Klajumienė, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2015, p. 135–155.
143. Valtaitė Alantė, „Sietynai Europoje ir XVII–XX a. pirmosios pusės sietynų paveldas Lietuvoje“, in: *Kultūros paminklai*, Nr. 14, 2009, p. 82–99.
 144. Valtaitė-Gagač Alantė, *XVII a.–XX a. 4 dešimtmečio sietynų paveldas Lietuvoje*, daktaro disertacija, Humanitariniai mokslai, Menotyra (03H), Vilniaus dailės akademija ir Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Vilnius, 2015.
 145. Veblen Thorstein, *The Theory of the Leisure Class: An Economic Study of Institutions*, New York: B. W. Huebsch, 1918, p. 48, prieiga per internetą: <https://oll.libertyfund.org/titles/1657> [žiūrėta 2020–04–18].
 146. Vickery Margaret Birney, „Planning and Arrangement of Rooms“, in: *Encyclopedia of Interior Design*, Vol. 2, edited by Joanna Banham, London and Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers, 1997, p. 965–966.
 147. Visuotinė lietuvių enciklopedija, prieiga per internetą: <https://www.vle.lt/Straipsnis/colis-61308> [žiūrėta 2020–12–27].
 148. Vitkauskienė Birutė Rūta, „Vilniaus vyskupo Eustachijaus Valavičiaus rezidencija Verkiuose“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 55: *Lietuvos dvarai: kultūros paveldo tyrinėjimai*, sudarė Algė Andriulytė, Rasa Butvilaitė, Vilnius: Vilniaus dailės akademija, 2009, p. 23–51.
 149. Waddy Patricia, *Seventeenth-Century Roman Palaces. Use and the art of the plan*, Cambridge, Massachusetts, London: The Mit Press, 1990.
 150. Wilke Thomas, *Innendekoration: Graphische Vorlagen und theoretische Vorgaben für die wandfeste Dekoration von Appartements im 17. und 18. Jahrhundert in Frankreich, Teil 2 – Katalog*, München: scaneg Verlag, 2016.
 151. *Архітэктура Беларусі. Нарысы эвалюцыі ва ўсходнеславянскім і еўрапейскім кантэксце. Том 2. XV – сярэдзіна XVIII ст.* Рэд. А.І. Лакотка, Т.В. Габрусь, А.М. Кулагін, А.Ю. Пятросава, А.С. Сардараў, Ю.У. Чантурыя, Мінск: Беларуская навука, 2006.
 152. *Архітэктура Беларусі. Нарысы эвалюцыі ва ўсходнеславянскім і еўрапейскім кантэксце. Том 3. Кніга 1. Другая палова XVIII – першая палова XIX ст.*, Рэд. А.І. Лакотка, Т.В. Габрусь, А.М. Кулагін, В.Ф. Марозаў, Е.Б. Марозава, А.С. Сардараў, Ю.У. Чантурыя, Мінск: Беларуская навука, 2007.
 153. *Архітэктура Беларусі. Нарысы эвалюцыі ва ўсходнеславянскім і еўрапейскім кантэксце. Том 3. Кніга 2. Другая палова XIX – пачатак XX ст.*, Рэд. А.І. Лакотка, Т.В. Габрусь, А.М. Кулагін, В.Ф. Марозаў, Е.Б. Марозава, А.С. Сардараў, Ю.У. Чантурыя, Г.Л. Залеская, Мінск: Беларуская навука, 2007.
 154. Волкаў Мікола, „Гальшанскі замак у нас росквіту“, in: *Беларускі гістарычны часопіс*, 2020, Nr. 4., p. 12–24.
 155. Высоцкая Надежда, *Радзивицкі. Несвиж. Замок*, кніга II, частка 2, Мінск: Мастацкая літаратура, 2014.
 156. Кулагін Анатолий Николаевич, *Архитектура дворцово-усадебных ансамблей Белоруссии. Вторая половина XVIII – начало XIX в.*, Мінск: Наука и техника, 1981.
 157. Моразай Владимир Фёдорович, *Дворец в Жиличай*, Мінск: Пальма, 1992.

ILIUSTRACIJŲ SĄRAŠAS

1. Daugiafunkcės salės (XVI–XVIII a. I p.)

- a) Pavyzdinis namų planavimas, XVII a. (salė / stalavinė pažymėta), in: Jakub Kazimierz Haur, p. 13.
- b) Nesvyžiaus pilies rūmų salė (*stołowa izba*), ~1914 m., aut. než., in: IS PAN, AF-04362.
- c) Bialos pilies rūmų riterių salės interjeras (*Wnętrze sali rycerskiej w zamku Podlaskie*), Vincentas Smakauskas, XIX a. I p., 25,3×37,8 cm, popierius, pieštukas, in: LNDM, G 10087.
- d) Sapiegų rūmų Antakalnyje salė (*izba wielka stołowa*), fot. M. Daraškevičius, 2018 m.
- e) Siesikų dvaro rūmų salė, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
- f) Angliško tipo išskleidžiamasis stalas, in: Česlovas Moniuška, 1806(?), 1806 m. dvaro interjeras, Iš Česlovo Moniuškos dienoraščio, pop., plunksna, rašalas, 32,9×19,5, *Varšuvos Stanisława Moniuszko muzikos draugija*, inv. 365, in: *Vilniaus klasicizmas*, 2000, p. 330.

2. Reprezentacinis kredensas ir didysis servizas

- a) Reprezentacinio kredenso projektas senatoriaus Francesco Ratta Vizzani rūmuose Bolonijoje, 1693 m., in: *La custodia d'oro [...]*, Bologna: Per li Peri, 1693.
- b) Augusto II 49-ojo gimtadienio puotos puošyba pagal archit. M. D.Pöppelmanno projektą, ~1719 m., in: Stefan Bursche, il. 51.
- c) Didysis servizas 32-iem asmenims, in: Menon, *La science du maître d'hôtel confiseur*, Paris: Paulus-Du-Mesnil, 1750.
- d) Stalo padengimas 40 ir 60 asmenų, in: Vincent La Chapelle, *Le cuisinier moderne*, t. 1, Paris: A La Haye, 1735.
- e) Didysis servizas stalo centre. 1719 m. rugsėjo 23 d. Drezdeno rūmuose vyko „Veneros puota“ ATR valdovo Augusto II sūnaus, būsimą ATR valdovą Augusto III ir Marijos Juozapos Austrės vestuvių proga (*Festsaal des Palais im Großen Garten beim Venusfest 1719*), aut. Carl Heinrich Jacob Fehling (1683–1753), 1726 / 1728 m., in: *Die Staatlichen Kunstsammlungen Dresden*, C-6723 [detalė].

3. Valgomasis ATR valdovo dvare: Varšuvos ir Gardino pilys

- a) Augusto III valdymo metu, Varšuvos karališkoje pilyje, buvo du valgomieji: maršalo valgomasis (plane pažymėta vėlesnė planuota funkcija kaip *Gallerie des Tableaux*) ir valgomojo salė (plane pažymėta vėlesnė planuota funkcija kaip *Chambre des Seigneurs*). Stanislovo Augusto metu naujas valgomasis įrengtas privačiuose karaliaus apartamentuose (patalpoje, kuri plane pažymėta *Cabinet de Toilete*), in: Karališkosios Varšuvos pilies išplėtimo antro aukšto planas (*Rzut pierwszego piętra. Warszawa. Zamek Królewski - pierwszy projekt rozbudowy*), aut. Jakub Fontana, Varšuva, 1764 m., 830×1103 mm, in: WUB GR, Inw. zb. d. 9042 [detalė].
- b) Valgomasis Gardino Naujojoje karališkoje pilyje (pažymėta), in: Gardino Naujosios pilies pirmojo aukšto planas, aut. G. de Sacco, data nežinoma, in: WUB GR, Inw. zb. d. 8821.

4. LDK didikų rūmai Varšuvoje ir kitose Lenkijos Karalystės vietose XVIII a. II p.

- a) Sapiegų rūmų Varšuvoje teritorijos planas, pirmojo ir antrojo aukšto planas su pažymėtomis jų funkcijomis. in: BUW GR, Inw. G. R. 754.
- b) Sapiegų rūmų Varšuvoje antrojo aukšto planas. Valgomasis (6. *sala iadalna*, pažymėta) buvo prišlietas prie reprezentacinio apartamento, kurį, pakilus į antrą aukštą reprezentaciniais laiptais, sudarė: 5) salė šokiams ir gausiems svečiams priimti (*sala tanców i i wielki kompanji*), 4) du salonai (*bawialne*), 3) miegamasis (*sypialnij*), 2) tualetas (*tualeta*) ir 1) garderobas (*garderoby*), in: WUB GR, Inw. zb. d. 754 [detalė].
- c) Cartoriskių Natolino vasaros rezidencijos prie Varšuvos salono arba valgomojo plafono polichromijos projektas, aut. V. Brenna, 1781 m., (*Projekty polichromii do pałac zwanego*

- Bažantarnią, później Natolinem, sala bawialna lub jadalna, plafon*), in: BN MI, R.5242/WAF.80.
- d) Čartoriskijų Natolino vasaros rezidencijos prie Varšuvos salono arba valgomojo sienos polichromijos projektas, aut. V. Brenna, 1781 m. (*Projektu polichromii do pałaců zwanego Bažantarnią, później Natolinem, sala bawialna lub jadalna, ściana sali z wejściem po lewej*), in: BN MI, R.5245/WAF.80.
 - e) Radvilų Nieborovo dvaro rūmuose valgomasis buvo pirmajame aukšte (pažymėta), atskirai nuo apartamentų, in: Radvilų Nieborovo dvaro rūmų pirmo aukšto planas (*Nieborów. Pałac Radziwiłłów-rzut przyziemia*), aut. S. B. Zug, in: WUB GR, Inw. G. R. 301.
 - f) Jano Klemenso Branickio ir Izabelės Poniatovskytės-Branickienės rūmuose Balstogėje valgomasis buvo antrajame aukšte (pažymėta), prie salono, in: Branickių Balstogės rūmų antro aukšto planas (*Białystok. Pałac Jana Klemensa Branickiego – pomiar lub przerys projektu*), aut. Kazimierz Nowickis (1771–1778), 158×208 mm, popierius, tušas, akvarelė, in: BUW GR, Inw. zb. d. 8028.
5. Radvilų Bialos pilies rūmų projektas
- a) Radvilų Bialos pilies rūmų projekte valgomasis (pažymėta) buvo numatytas atskirai nuo reprezentacinio apartamento, in: Bialos pilies pirmo aukšto planas (*Plan Général du Château de Biala et des Offices qui doivent etre bati, b. d., b. a*), aut. C. F. Pöppelmann (?), 1746–1750 m., M ~1:272, 60×75,5 cm, in: AGAD, Zb. Kart. 452 – 55.
 - b) Radvilų Bialos pilies rūmų projektas valgomajame pažymėta įranga (židiny, krosnis), integruoti baldai (bufetas) ir mobilūs baldai (stalas, 48 kėdės), in: Bialos pilies pirmo aukšto planas (*Plan Général du Château de Biala et des Offices qui doivent etre bati, b. d., b. a*), aut. C. F. Pöppelmann (?), 1746–1750 m., M ~1:272, 60×75,5 cm, in: AGAD, Zb. Kart. 452 – 55 [detalė].
6. Poniatovskijų Šeduvos dvaro rūmų ir valgomojo interjero projektas
- a) Poniatovskijų Šeduvos rūmų neįgyvendintame projekte valgomasis (pažymėta) buvo numatytas kaip prijungtas prie apartamento, in: Poniatovskijų Šeduvos dvaro rūmų projektas, pirmas aukšto planas, aut. J. C. Kemsetzeris, 1776 m., in: WUB GR, Inw. Zb. d. 8156.
 - b) Poniatovskijų Šeduvos dvaro rūmų valgomojo interjero projektas, aut. J. C.C. Kemsetzeris, 1776 m., in: WUB GR, Inw. Zb. d. 8160.
7. Rūmų patalpų ir valgomojo planavimas prancūzų architektūros teorijoje
- a) Valgomojo planavimas, in: Jacques-François Blondel, *De la distribution des maison de plaisance et de la decoration des edifices en general*, t. 2, Paris: Charles-Antoine Jombert, 1738, pl. 85, Nr. 2.
 - b) Valgomasis kaip prieškambaris (pažymėta), in: Jacques-François Blondel, *De la Distribution des maisons de plaisance et de la décoration des edifices en général*, t. 1, Paris, 1737–1738, pl. 40, p. 174.
 - c) Valgomasis, prijungtas prie apartamento (pažymėta), in: Hôtel Gournay, archit. Germanin Boffrand, Paryžius, 1712 m., in: Jean Mariette, Pierre Jean Mariette, Jean Marot, *L'architecture françoise*, t. 3, Paris: Chez Jean Mariette, 1727, 4 il.
 - d) Valgomasis atskirai nuo apartamento (pažymėta), in: Augustin-Charles Daviler, *Cours d'architecture*, Paris: chez Nicolas Langlois, 1691, pl. 61, p. 177.
 - e) Valgomasis atskirai nuo apartamento (pažymėta), in: Armand-Joseph-Marie de Saint-Félix, *Architecture rurale, théorique et pratique, à l'usage des propriétaires et des ouvriers de la campagne*, Toulouse: impr. de J.-M. Douladoure, 1820, pl. 3.
 - f) Valgomasis kaip prieškambaris (pažymėta), in: Jean-Nicolas-Louis Durand, *Précis des leçons d'architecture données à l'École polytechnique*, Paris: par J.-N.-L. Durand, 1825, pl. 27.
 - g) Reprezentacinių ir privačių erdvių atskyrimas, in: Jean-Nicolas-Louis Durand, *Précis des leçons d'architecture données à l'École polytechnique*, Paris: par J.-N.-L. Durand, 1825, pl. 30.

- h) Pagrindinių reprezentacinių erdvių (vestibiulis, prieškambariai, valgomas, biliardinė, salonas) sutelkimas aplink centrinę puotų salę. Privatūs apartamentai nukelti į fligelius, in: Jean-Nicolas-Louis Durand, *Précis des leçons d'architecture données à l'École polytechnique*, Paris: par J.-N.-L. Durand, 1825, pl. 29.
8. Valgomojo įranga ir puošyba prancūzų architektūros teorijoje
- a) Bufeto projektas, in: Augustin-Charles d'Aviler, Le Blond, *Cours d'architecture qui comprend Les orders de Vignole*, Paris: Jean Mariette, 1738, pl. 99.
 - b) Valgomojo kambario arba kabineto židinys, in: Augustin-Charles d'Aviler, Le Blond, *Cours d'architecture qui comprend Les orders de Vignole*, Paris: Jean Mariette, 1738, pl. 58.
 - c) Valgomojo pagrindinė sienos dalis su kredensu. Legendoje išvardyta: A. Marmurinis konso-linis stalas desertams išdėlioti (*Table de marbre pour recevoir des desserts*) / B. Bronziniai vaikai, laikantys šviestuvus (*Groupe d'enfants de bronze portants des girandoles*) / C. Didelis spalvotas paveikslas tarp piliastrų (*Grand tableau colorié et pose entre des pilastres de menuiserie*) / D. Lenktos durys (*Porte de dégagement pratiquée dans le portions circulaires*) / E. Didelis veidrodis (*Grand trumeau de glace formant avant corps*) / F. Sofa (*Sopha dont la forme est assujettie a la traverse d'en bas des glaces*) / G. Durų supraportai kamajo (monochrominės tapybos) technika, paauksuoti (*Petit Dessus de Porte peint en camaïeu rehaussé d'or*) / H. Epikranitas, juosiantis visą kambario sienos viršutinę dalį (*Partie de la corniche qui doit couronner cette pièce*), in: Jacques-François Blondel, *De la distribution des maison de plaisance*, t. 2, Paris: Charles-Antoine Jombert, 1738, pl. 85, p. 122.
 - d) Židinys nišoje valgomojo kambariui, virš veidrodžio paveikslas su Bakcho scena, in: J. F. Blondel, *De la Distribution des Maisons de Plaisance*, t. 2, part. 2, Paris, 1738, pl. 60, p. 70.
 - e) Valgomojo dekoras, in: Hôtel de Soubise, Paryžius, in: Jean Mariette, *Architecture française*, Paris: Jean Mariette, vol. 3, 1727–1738, in: *CARGGTOP*, 29105, 29104.
 - f) Valgomojo kredensu su fontanais projektas, aut. Nicolas Pineau, Jean Mariette, 215×305 mm. (kairėje), 215×300 mm. (dešinėje), in: Thomas Wilke, *Innendekoration: Graphische Vorlagen und theoretische Vorgaben für die wandfest Dekoration von Appartements im 17. Und 18. Jahrhundert in Frankreich*, t. 2: Katalog, München: scaneg Verlag, 2016.
 - g) Valgomojo kaip prieškambario puošyba, planas ir sienos su kredensu išklotinė, in: J.F. Blondel, Pierre Patte, *Planches pour le Cours d'architecture*, t. 5, Paris, 1777, pl. XLII, XLIII.
 - h) Valgomojo puošyba (su krosnimi), J. F. Neufforge, *Recueil Élémentaire D'Architecture*, t. 3, Paris, 1760, pl. 2, p. 212.
 - i) Valgomojo puošyba (su kredensu ir dviem fontanais), in: Jean-François Neufforge, *Recueil Élémentaire D'Architecture*, t. 4, Paris, 1761, pl. 2, p. 278.
 - j) Valgomojo puošyba, bufetas, Jean-François Neufforge, *Recueil Élémentaire D'Architecture*, t. 5, Paris, 1763, pl. 3, p. 297.
 - k) Valgomojo puošyba (su kredensu ir dviem fontanais), in: Jean-François Neufforge, *Recueil Élémentaire D'Architecture*, t. 7, Paris, 1767, pl. 3, p. 489.
 - l) Valgomojo puošyba (su kredensu ir dviem fontanais), in: Jean-François Neufforge, *Supplément au Recueil élémentaire d'architecture*, t. 3, Paris, 1780, pl. 1, p. 61.
 - m) Valgomojo puošyba (su krosnimi), in: Gabriel-Pierre-Martin Dumont, *Recueil de plusieurs parties d'architecture sacrée et profane de différents maîtres, tant d'Italie que de France: entablements, charpentés, croisées de Rome, ruines antiques*, Paris, 1767.
 - n) Valgomojo sienos su kredensu niša išklotinė, in: Juste-Nathan François Boucher, *Elévations d'alcoves avec portes de dégagement à côté*, Folge B, Paris: o. J., [1775].
 - o) Valgojo siena su niša krosniai, in: Juste-Nathan François Boucher, *Elévations d'alcoves avec portes de dégagement à côté*, Folge B, Paris: o. J., [1775].
 - p) Valgojo sienos išklotinė su kredensu, Juste-Nathan François Boucher, *Elévations d'alcoves avec portes de dégagement à côté*, Folge B, Paris: o. J., [1775].

- q) Valgomojo aksonometrinis vaizdas, in: *Le garde-meuble*, Paris: Guilmard et Bordeaux Frères, 1839, livr. 40, nr. 108.
- r) Valgomojo planas ir lango išklotinė su užuolaidomis, in: *Le garde-meuble*, Paris: Guilmard et Bordeaux Frères, 1839, livr. 36, nr. 96.
9. Angliškojo valgomojo pirmavaizdžiai
- Scarlsbrick Hall (Jungtinė Karalystė) valgomojo eskizas (*Preliminary design for Scarlsbrick Hall, Lancashire: perspective view of the dining hall*), dail. A. W. N. Pugin, 1836 m., akvarelė, popieriaus, in: *RIBA*, 28542 / PA142/64(4).
 - Carlton House (Jungtinė Karalystė) gotikinis valgomasis (aut. Joseph Nash, 1814), dail. Charles Wild, 1817 m., akvarelė, popieriaus, 19,5×26,3 cm, in: *RCIN*, 922189
 - Vindzorų pilies (Jungtinė Karalystė) Vatarlo galerija, chromolitografija, aut. J. Nash, 13 1/8×18 15/16 inch. (33,33×48,10 cm), in: *Views of the Interior and Exterior of Windsor Castle*, London: Thomas McLean, 1848 m., in: *RCIN*, 817132.
 - Vindzorų pilies (Jungtinė Karalystė) Šv. Jurgio salė, chromolitografija, aut. J. Nash, 13 1/8×18 15/16 inch. (33,33×48,10 cm), in: *Views of the Interior and Exterior of Windsor Castle*, London: Thomas McLean, 1848 m., in: *RCIN*, 817132.
 - Vindzorų pilies (Jungtinė Karalystė) baltasis salonas, chromolitografija, aut. J. Nash, 13 1/8×18 15/16 inch. (33,33×48,10 cm), in: *Views of the Interior and Exterior of Windsor Castle*, London: Thomas McLean, 1848 m., in: *RCIN*, 817132.
 - Vindzorų pilies (Jungtinė Karalystė) privatus valgomasis, chromolitografija, aut. J. Nash, 13 1/8×18 15/16 inch. (33,33×48,10 cm), in: *Views of the Interior and Exterior of Windsor Castle*, London: Thomas McLean, 1848 m., in: *RCIN*, 817132.
10. Lietuvos dvarų rūmų valgomasis dailės kūriniuose
- Verkių rūmų valgomasis (*Werki. Izba Jadalna / Salle à Manger*), 1848–1849 m., dail. Filipas Benua, chromolitografija pagal Vasilijų Sadovnikovą, 38,2×55,5 cm, in: Jonas K. Vilčinskis, *Vilniaus albumas*, II serijos I sąsiuvinis, Nr. 3., in: Advokatų kontoros „Valiūnas Ellex“ meno kolekcija.
 - Marijos Radvilaitės-Tiškevienės (1830–1902) ir Mykolo Tiškevičiaus (1828–1897) rūmų Gorodoke interjeras, dail. AV.Žametas, 74,7×104 cm, drobė, aliejinė tapyba, 1872 m., in: ČDM, Mt-1896.
11. Valgomojo interjeras ir baldai anglų architektūros teorijoje
- Graikiškojo stiliaus valgomasis. Pasak autoriaus, virš kredenso, kurį įrėmina iš šonų du langai, yra didelis veidrodis, tarnų įėjimas yra priešingoje pusėje nei pagrindinis įėjimas ir turi tiesioginę jungtį su su virtuve ir kitomis tarnybinėmis patalpomis. Skulptūra ir arabeskos yra pagrindiniai puošybiniai elementai, užuolaidos kabinamos arti lango su piliastrais, kad jas užtraukus neužstotų kambario architektūros. Kambaryje numatytas vyno sarkofagas, valgomojo stalas tokio pat stiliaus kaip interjeras, kėdės patartina rinktis tokias, kurių tiek priekinės, tiek galinės poros kojų puošnios; in: John Claudius Loudon, *An encyclopædia of cottage, farm, and villa architecture and furniture*, London: Longman, Brown, Green, & Longmans, 1846 (pirmas leidimas 1833), p. 1051; 1900 il.
 - Tiudorų (gotikinio) stiliaus valgomojo interjeras. Pasak autoriaus, gotikinio stiliaus baldai yra brangesni už modernius, užsakant tokius baldus rekomenduojama klausyti architekto nurodymų. Užuolaidos turėtų būti permatomos, kad neslėptų langų architektūros, lubos iš ąžuolo, paausuotos, buazerija taip pat ąžuolinė. Interjere pateikiamos dvi galimos neogotikos stiliaus kėdės, in: John Claudius Loudon, 1091, 2009 il.
 - Elžbietos (renesanso) stiliaus valgomojo interjeras, archit. Lamb. Pasak autoriaus, dar yra išlikę tokių baldų, todėl nesunkiai galima juos antikvariatuose įsigyti ir apstatyti kambario interjerą, in: John Claudius Loudon, p. 1103, 2037 il.

- d) Valgomojo ir gyvenamojo kambario kredensai (*parlour*): gotikinio stiliaus kredensas (2005 il.); Elžbietos stiliaus (2035 il.); Liudviko XIV stiliaus su sarkofagu vynui vėsinti (1873 il.); servantai, statomi dideliuose valgomuosiuose (1876 il.), in: John Claudius Loudon.
 - e) Valgomojo kambario stalai. Pasak autoriaus, stalų forma turi atitikti kambario formą: apvalūs ir kvadratiniai – apvaliam arba kvadratiniam stalui, ovalūs arba pailgi – pailgiems kambariams: „Cottage / Pembroke“ tipo 7–9 pėdų (2,13–2,74 m) stalai (1882 il.); sujungiami iš dviejų dalių 13–14 pėdų (3,96–4,26 m) ilgio stalai (1884, 1885 il.); gotikinio stiliaus stalai (fig. 2006); sulankstomo stalo plokščių laikymo įranga (1878, 1879, 1880 il.), in: John Claudius Loudon.
 - f) Valgomojo kėdės: dengtos maroko oda, kurios spalva tokia pati kaip užuolaidų, pasostės oda turi ne sagutes, o oda aptrauktus žiedus (fig. 1891–1895); paprasta gyvenamojo kambario (*parlour*) kėdė (2007 il.); prabangi valgomojo kambario kėdė su tamsiai raudono (*crimson*) damasko pasoste ir atkalte, dekoruota vynuogių lapais ir vynuogėmis (nudažytos jų natūraliomis spalvomis) (2008 il.), in: John Claudius Loudon.
 - g) Stalo žvakidžių pakyla (*candlestick stands*), skirta geriau patiekalams apšviesti (1898 il.); židinio ekranas (1896 il.), in: John Claudius Loudon.
 - h) Valgomojo kambario užuolaidoms naudoti rekomenduojamas medvilninis audinys (*moreen*) ar panašios medžiagos, ne tokios trapios ir raštuotos kaip šilkas, paprasto dizaino, in: John Claudius Loudon, p. 1051; 705, 708, 710 il.
12. Valgomojo baldai vokiečių leidiniuose
- a) Išskleidžiamasis valgomojo stalai, in: Marius Wölfer, *Modell- und Musterbuch für Bau- und Möbel-Tischler. Mit 126 Tafeln.*, Basse, Quedlinburg und Leipzig, [1829], pl. 63, in: *Telšių kraštotyros muziejus*, Inv. Nr. 2919.
 - b) Paprastas stalai, stalai atlenkiamais kraštais ir stalo žvakidžių pakyla, in: Marius Wölfer, Taf. 64.
 - c) Vėlyvojo klasicizmo kėdės, in: Marius Wölfer, Taf. 35.
 - d) Vėlyvojo klasicizmo ir romantizmo (gotikos stiliaus) kėdės, in: Marius Wölfer, Taf. 36.
13. Dvarų rūmų patalpų ir valgomojo planavimas Lenkijos ir Lietuvos architektūros teorijoje
- a) Navedusio vyro gyvenamojo namo pavyzdinis projektas (*Dom mieszkalny dla zamożnego obywatela - projekt. Rzut przyziemia budowli dwutraktowej z ryzalitem w elewacji tylnej*), archit. M. Knakfusas, 1775–1776 m., in: *WUB GR*, Inw. zb. d. 8058.
 - b) Vedusio vyro gyvenamojo namo pavyzdinis projektas (*Dom mieszkalny dla zamożnego obywatela - projekt. Rzut przyziemia budowli dwutraktowej z ryzalitem w elewacji tylnej*), archit. M. Knakfusas, 1775–1776 m., in: *WUB GR*, Inw. zb. d. 8059.
 - c) Stambaus bajoro dvaro rūmai, pirmojo aukšto planas. Vasarą valgoma salėje, žiemą – prieškambaryje (pažymėta), atskiros valgomojo nėra, in: Piotr Świtkowski, *Budowanie wiejskie*, 1793, p. 104–106, 2 il.
 - d) Vidutinio bajoro dvaro rūmai. Valgymui skirta salė (pažymėta), in: Piotr Świtkowski, *Budowanie wiejskie*, 1793, p. 106–107, Fig. 3.
 - e) Pasiturinčio dvarininko rūmai. Valgomasis arba kaip prieškambaris, arba atskirai nuo apartamento (pažymėta), Nikolas Rouget, *Budownictwo wiejskie*, Warszawa, 1828, p. 159, Fig 72, Tabl. X.
 - f) Vidutinio dvarininko rūmai, salonas (arba valgomasis) (pažymėta), Nikolas Rouget, *Budownictwo wiejskie*, Warszawa, 1828, p. 160, Fig 73, Tabl. XI.
 - g) Mūriniai dvaro rūmai. Valgomasis atskirai nuo apartamento (pažymėta), in: Bolesław Podczaszyński, 1851, Fig 1.
 - h) Mediniai dvaro rūmai. Valgomasis atskirai nuo apartamento (pažymėta), in: Bolesław Podczaszyński, 1851, Fig 1.

- i) Neatpažintų medinių dvaro rūmų pirmojo aukšto planas. Valgomasis atskirai nuo apartamento (pažymėta), in: Architektūriniai brėžiniai (pratybos), dvarų planų eskizai, archit. Tomas Tišeckis, XIX a. I p., in: *VUB RS*, F78–371.
 - j) Panemunio dvaro rūmų perstatymo projektas, pirmojo aukšto planas. Valgomasis atskirai nuo apartamento (pažymėta), in: Architektūriniai brėžiniai (pratybos), dvarų planų eskizai, archit. Tomas Tišeckis, XIX a. I p., in: *VUB RS*, F78–387, l. 1.
 - k) Gotikos stiliaus medžioklės namas arba vila, fasadai ir pirmojo aukšto planas, valgomasis – pažymėtas, in: Architektūriniai brėžiniai (pratybos), archit. T. Tišeckis (ir kt.), 1826–1828 m., 435×275 mm, tušas, in: *VUB RS*, F78–233, l. 5.
 - l) Elžbietos stiliaus vilos projektas Nr. 10, fasadai ir aukštų planai, valgomasis – pažymėtas, in: Architektūriniai brėžiniai (pratybos), archit. T. Tišeckis (ir kt.), 1826–1828 m., 435×275 mm, tušas, in: *VUB RS*, F78–233, l. 7.
 - m) Du valgomieji (pažymėti): pagrindinis (*stołowy*) ir kasdienis (*familiijny stołowy*), in: Neatpažintų (Palevenės?) dvaro rūmų projektas, archit. T. Tišeckis, 1844 m. in: *VUB RS*, F78–375
 - n) Vilniaus universiteto Architektūros katedros vedėjo profesoriaus M. Šulco apartamentai Vilniuje buvo naudojami ir kaip edukacinė priemonė studentams. Antrajame prieškambaryje, būdingoje valgomosio vietoje, puošybai pasitelkta mitologijos ikonografija (Bakchas ir vynuogės). Fot. Vytautas Balčytis, 2014 m.
14. Dvarų rūmų projektai, eskizai ir funkciniai planai
- a) Aleksandro Sapiegos Ružanų dvaro rūmų projektas, pirmojo aukšto planas, pirmas variantas (kredensas – pažymėtas), aut. nežinomas, XVIII a. 9 deš. (?), popierius, tušas, akvarelė, in: *BUW GR*, Inw. G. R. 778.
 - b) Aleksandro Sapiegos Ružanų rūmų su šoninėmis galerijomis antrojo aukšto planas (valgomasis – pažymėtas), archit. J. S. Beckeris, ~1784 m. (*Rzut piętra korpusu głównego z dodatkowymi ćwierćkolistymi galeriami. Różana. Pałac Aleksandra Sapiehy - projekt rozbudowy*), 500×1095 mm, popierius, tušas, akvarelė, in: *BUW GR*, Inw. G. R. 779.
 - c) Tyzenhauzų Gorodnicos rūmų pirmojo aukšto planas (*Planta Pałacu Horodnickiego*), aut. nežinomas, XVIII a. 7–8 deš. (?), popierius, tušas, akvarelė, in: *BUW GR*, Inw. Zb. D. 9004.
 - d) Gruževskių Kelmės dvaro rūmų atnaujinimo projektas, pirmas aukštas, valgomasis (pažymėtas) išliko pirminėje vietoje, in: Kelmės dvaro rūmų atnaujinimo projektas: planai, archit. F. Lehmann, 1892 m., popierius, tušas, akvarelė, in: *LMAVB RS*, f. 229, b. 155, l. 1r [detalė].
 - e) Tiškevičių Aradnos dvaro rūmų pirmojo aukšto planas pagal W. Szymanowski (valgomasis pažymėtas), in: *IS PAN*, R37689.
 - f) Daugėlių Siesikų dvaro rūmų (pilies) antrojo aukšto patalpų funkcijos pagal paskutinį dvaro šeimininką, in: *Gražinos Kirdeikienės asmeninis archyvas* in: *KVR*, prieiga per internetą: <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/d3e4376d-781c-4a43-a63e-e87e5a03895d>. [žiūrėta 2016-12-13].
 - g) Tiškevičių Astravo dvaro rūmų pirmojo aukšto planas (valgomasis – pažymėtas), archit. Tomas Tišeckis, 1840 m., popierius, tušas, akvarelė, in: *VUB RS*, F78–376 [detalė].
 - h) Komarų Baisogalos dvaro rūmų projekto eskizas (valgomasis – pažymėtas), archit. Tomas Tišeckis, XIX a. 4 deš., popierius, pieštukas, in: *VUB RS*, f. 78, b. 366e [detalė].
 - i) Kosakovskių Vaitkuškio dvaro rūmų pirmo aukšto planas, aut. Jonas Kosakovskis (*Jan Kosakowski*, 1900–1979), in: *Kosakovskių fondas*, PL 1018-1764-002-15.
15. Vaišės gamtoje
- a) Vaitkuškis. Vaišės dvaro terasoje. Už stalo su kunigaikščiais Radvilomis. Kunigaikštis Jonas Radvila laiko melioną (*Przy stole z X. Radziwiłłami. X. Janusz trzyma melona*), fot. Józef Krajewski, 1896-06-30, in: *ČDM*, Ta 5202, alb. 14, 49 p., fot. 63 (986), 2x t. p. Nr.

- b) Vaitkuškis. Puota dvaro oranžerijoje šaltuoju sezonu. Fot. Józefas Krajewskis. 1903-08-04/17, in: ČDM, Ta 5240, alb. 58, 41p., fot. 87 (4052).
 - c) Moravskių dvaro (*Zausze, Заушье*, Gardino gub.) sodo vaizdas su pietautojais, dail. T. Hess, akvarelė, 1839 m., in: Roman Aftanazy, t. 4, p. 496.
 - d) Mykolo ir Juozapo Tiškevičių surengta puota po medžioklės Rusijos imperatoriui Aleksandrui II Vilniaus apylinkėse (*Episode d'une Chasse aux environs de Wilna offerte a La Majesté Alexandre II, Empereur de toutes les Russies / par Messieurs les Comtes Michel et Joseph Tyszkiewicz*), aut. Adolphe Jean-Baptiste Bayot, Eugène Cicéri, 55×70,5 cm, tonuota litografija, in: Jonas K. Vilčinskis, *Vilniaus albumas*, Paryžius: Lemersjė litografijos spaustuvė, XIX a. vid., in: LNDM, ED 131607.
16. Vėlyvojo baroko (rokoko) ir klasicizmo valgomojo interjerai (XVIII a. vid.–XIX a. I p.)
- a) Sapiegų rūmų Antakalnyje valgomasis, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - b) Sapiegų rūmų Antakalnyje didysis valgomasis (valgomojo galerija), fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - c) Aristavos valgomasis, iki 1914 m., in: Roman Aftanazy, t. 3, p. 108.
 - d) Sviacko valgomasis, fot. nežinomas, 1933 m., NAC, sygn. 1–C–610–2. B.
 - e) Panemunės valgomasis, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - f) Siesikų valgomasis, fot. nežinomas, XIX a. pab.–XX a. pr. in: ČDM, Ta 5194, Albumo Nr. 5, 42 p. 66 (355).
 - g) Kelmės valgomasis, fot. nežinomas, metai nežinomi, in: *Kelmės muziejus* (gauta iš N. Kazevičiūtės).
 - h) Cirklišio valgomasis, fot. M. Daraškevičius, 2018 m.
 - i) Antašavos antrasis prieškambaris, būdinga valgomojo vieta, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - j) Žiličių valgomasis, fot. nežinomas, XIX a. pab.–XX a. pr., in: *IS PAN*, R37187.
 - k) Jašiūnų valgomasis, fot. M. Daraškevičius, 2018 m.
 - l) Astravo valgomasis, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - m) Salų valgomasis, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - n) Raudondvario valgomasis (šioje vietoje buvo ir ankstesnis Zabielių valgomasis), fot. M. Daraškevičius, in: Valgomasis (*Le salle à manger*), fot. Benediktas Henrikas Tiškevičius, 1892 m., in: *Gražinos ir Gedimino Petraičių rinkinys*.
 - o) Bistrampolio valgomasis matomas pro atviras salono duris, fot. než., iki 1939 m. in: *Krzeszoto Bistramo archyvas Briuselyje*, in: *Bistrampolio dvaras*.
 - p) Paežerių valgomasis, fot. než., data než., in: SSKCM, F2 P.m.13512.
 - q) Pakruojo valgomasis, fot. S. Ivanauskas, 1940 m., in: KVR, prieiga per internetą: <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/13EA4E0C-C233-47AD-9A47-497A7E5B9B1A> [žiūrėta 2016-12-13].
 - r) Naraulios mažasis valgomasis, aut. než., ~1914 m., in: *IS PAN*, R160433.
 - s) Poloneckos rūmų valgomojo buvusi vieta, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - t) Gelvonų valgomasis, fot. než., ~1914 m., in: *IS PAN*, R37457.
 - u) Taujėnų valgomojo spėjama vieta, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - v) Verkių valgomasis, fot. J. Čechavičius, 1873 m., in: LNDM, ED 173317.
 - w) Radvilonių valgomasis, fot. M. Daraškevičius, 2017 m.
17. Romantizmo ir rytietiškojo stiliaus valgomojo interjerai (XIX a. I p.)
- a) Rokiškio salė, kuri galėjo atlikti valgomojo funkciją, o vėliau, XIX a., būti kaip valgomasis, in: Rokiškio dvaro rūmų statybos darbai, matomas valgomojo interjeras, fot. než., 1905 m., in: RKM, 4557 [detalė].
 - b) Burbiškio spėjamas valgomasis, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - c) Belvederio pirmojo aukšto valgomasis, fot. než., ~1900 m., in: *IS PAN*, R36387.
 - d) Belvederio antrojo aukšto, didysis, valgomasis, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.

- e) Gorodoko valgomasis, fot. než., XX a. pr., in: *NMGiKB*, NP 22876, in: Aldona Snitkuvienė, „Mykolo Tiškevičiaus (1828–1897) kolekcija: 1697 m. veidrodžio paslaptis“, in: *Lietuvos muziejai. 2004 2-3. Rūmai, dvarai*, prieiga per internetą: http://www.museums.lt/Zurnalas/2004%272_3/Snitkuviene.htm. [žiūrėta 2020-12-30].
 - f) Beržėnų dvaro rūmų valgomasis, fot. než., ~1939 m., in: *IS PAN*, R36489.
18. Valgomojo grindų dangos (XVIII a. II p.– XIX a. I p.)
- a) Radzivilimontuose XX a. vid. užfiksuotas parketo raštas (ketvirčiuoti kvadratai), skydo matmenys 70×70 cm, rastas reprezentacinio apartamento antrajame prieškambaryje, kuris galėjo būti kaip valgomasis, in: *BGANTD*, f. 91, ap. 1PD, b. 296, br. 12 [detalė].
 - b) Kelmės įvairių patalpų parketo raštai (kuris iš jų buvo valgomajame, nėra žinoma), in: Kelmės dvaro grindų parketas, 1957 m., KPC archyvas, in: *KVR*: <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/d76aec0a-dd73-46ae-b1e2-e542473c05ba> [žiūrėta 2016-12-13].
 - c) Sviacko valgomojo parketas (skirtingomis kryptimis sukloti didelio formato skydai), fot. Než., 1933 m., in: *NAC*, sygn. 1–C–610–2. B [detalė].
 - d) Aristavos valgomojo lentų grindys, fot. A. Chodzka, ~1900 m., in: Roman Aftanazy, t. 3, p. 108.
 - e) Radvilonių valgomojo parketas, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - f) Raudondvario dvaro rūmų valgomojo parketas, fot. Benediktas Henrikas Tiškevičius, 1892 m. [detalė], in: *Gražinos ir Gedimino Petraičių rinkinys*.
 - g) Verkių valgomojo parketas (ketvirčiuoti kvadratai), fot. J. Čechavičius, 1873 m., in: *LDM*, ED 173317.
 - h) Belvederio pirmojo aukšto valgomojo parketo fragmentai (šešiakampio formo skydai), fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - i) Belvederio antrojo aukšto valgomojo parketo fragmentai (šešiakampio formos skydus centrinėje dalyje rėmino stačiakampiai skydai, durų angose išsprūdomis formuotas raštas), fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - j) Žiličių valgomojo parketas (šešiakampio formos skydus centre centrinėje dalyje rėmino dekoratyvinė juosta su meandro motyvu), fot. než., metai nežinomi, in: Моразай, Владимир Фёдорович, 1992.
 - k) Paežerių valgomojo parketas (kvadratiniai skydai, kurių raštą sudaro žvaigždės), fot. než., metai nežinomi, in: *SSKCM*, F2 P. m. 13512.
19. Valgomojo durys (XVIII a. vid.–XIX a. I p.)
- a) Aristavos valgomojo kambario pagrindinės dvivėrės durys, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.; durų polichromijos regeneracijos projektas, in: Medekšų Aristavos dvaro rūmų valgomojo dekoratyvinės tapybos regeneracijos projektas, in: Buvę Aristavos dvaro rūmai Kėdainių rajone. Sieninės tapybos ir lubų plafono tapybos atstatymo projektas. archit. A. Vaitulevičienė, B. Kaplerienė, PKI, l. 01,02/4 [detalė], in: *LLBM*, inv. Nr. 854-859.
 - b) Sviacko valgomojo durys: pagrindinės (kairėje, fot. než., iki 1939 m. [detalė], in: *NAC*, 1–C–610–2), kredenso ir laiptinės (dešinėje, in: Roman Aftanazy, t. 2, p. 151 [detalė]).
 - c) Kelmės valgomojo pagrindinės durys (buvo perlinės spalvos), fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - d) Cirklišio valgomojo durys, in: Polichromijos tyrimai, Sienos išklotinė M 1:20, pat. Nr. 4, pirminis patalpos dekoras, archit. G. Sabutytė, 17–271–01–PD.04.04, studija PD, l. 15/16 [detalė], in: *KVR*, prieiga per internetą: <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/38264275-d446-4453-9097-432d94f5e3d9> [žiūrėta 2016-12-13].
 - e) Antašavos antrojo prieškambario, spėjamo valgomojo, pagrindinės dvivėrės durys ir puošybos fragmentas, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - f) Gelvonų valgomojo dvivėrės durys, fot. než., ~1914 m. [detalė], in: *IS PAN*, R37457.
 - g) Radvilonių valgomojo durys: dvivėrės pagrindinės ir vienvėrės tarnybinės patalpos durys (neišlikusios, uždengtos audiniu), fot. M. Daraškevičius, 2019 m.

- h) Pakruojo valgomiojo tarnybinės durys, fot. S. Ivanauskas, 1940 m. [detalė], KPD archyvas, in: KVR, prieiga per internetą: <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/13EA4E0C-C233-47AD-9A47-497A7E5B9B1A> [žiūrėta 2016-12-13].
- i) Raudondvario valgomiojo pagrindinės durys, fot. B. H. Tiškevičius, 1892 m. [detalė], in: *Gražinos ir Gedimino Petraičių rinkinys*.
- k) Žiličių valgomiojo pagrindinės durys, fot. než., metai nežinomi [detalė], in: Моразаѣ Владимир Фёдорович, 1992.
- l) Burbiškio spėjamo valgomiojo durys, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
- m) Verkių valgomiojo durys (į kredensą), fot. J. Čechavičius, 1873 m. [detalė], in: LDM, ED 173317.
- m) Belvederio pirmojo aukšto valgomiojo durys: į žiemos sodą (kairėje, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.), į gretimą patalpą (fot. než., ~1900 m., in: IS PAN, R36387).
- n) Belvederio antrojo aukšto valgomiojo pagrindinės durys ir durų į kredensą fragmentas (XIX a. pab. dažytos tamsiai ruda, imituojant ąžuolą), fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
- 20. Valgomiojo šildymo įranga: krosnys ir židiniai (XVIII a. II p.–XIX a. I p.)
 - a) Aradnos rūmų krosnis nežinomoje patalpoje. Tokioje pozicijoje krosnis galėjo būti trijose patalpose: vestibulyje, bibliotekoje arba valgomajame. Nuotraukoje prie krosnies matomos sustatytos kėdės yra charakteringas valgomiojo elementas, fot. než., prieš 1939 m., in: Roman Aftanazy, t.4, il. 193, 199.
 - b) Ružanų valgomiojo kampuose suformuotos dvi nišos kampinėms krosnims, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - c) Raudondvario valgomiojo Dorpato meistrų kampinė krosnis (2 vnt.), in: Valgomasis (*Le salle à manger*), fot. Benediktas Henrikas Tiškevičius, 1892 m. [detalė], in: *Gražinos ir Gedimino Petraičių rinkinys*
 - d) Burbiškio valgomiojo dvi Dorpato meistrų koklinės krosnys, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - e) Žiličių valgomiojo krosnis (2 vnt., fot. než., metai nežinomi: ČDM, Ta-1327-SO.a) ir židiny (fot. než., metai než.: IS PAN, R37194).
 - f) Radvilonių valgomiojo krosnis, fot. M. Daraškevičius, 2016 m.
 - g) Belvederio pirmojo a. valgomiojo kampinės krosnies koklis (fot. M. Daraškevičius, 2019 m.) ir židiny (fot. než., XX a. II p., in: VRVA, f.1019, ap.11, b.1551).
 - h) Belvederio antrojo aukšto valgomiojo kampinė krosnis, fot. než., 2014 m.
- 21. Integruoti ir mobilūs kredensai, bufeto zonos ir servantai (XVIII a. II p.–XIX a. I p.)
 - a) Sapiegų Ružanų valgomiojo integruotas kredensas valgomajame (buvo medinis, su dvejomis durelėmis), fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - b) Žiličių valgomiojo bufeto zona valgomajame, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - c) Žiličių valgomiojo ampyro stiliaus „Aux Griffons“ servantai, fot. než., metai nežinomi, in: IS PAN, R37195.
 - d) Gorodoko valgomiojo kredensas, in: Marijos Radvilaitės (1830–1902) ir Mykolo Tiškevičiaus (1828–1897) rūmų Gorodoke interjeras, dail. A.V.Žamet, 74,7×104 cm, drobė, aliejinė tapyba, 1872 m. [detalė], in: ČDM, Mt-1896.
 - e) Verkių reprezentacinis kredensas, J. Čechavičius, 1873 m. [detalė], in: LDM, ED 173317.
 - f) Gorodoko valgomiojo servantai, in: Marijos Radvilaitės–Tiškevičienės (1830–1902) ir Mykolo Tiškevičiaus (1828–1897) rūmų Gorodoke interjeras, dail. Al.V.Žamet, 74,7×104 cm, drobė, aliejinė tapyba, 1872 m. [detalė], in: ČDM, Mt-1896.
 - g) Siesikų valgomiojo kredensas, in: Siesikų dvaro valgomasis, fot. než., metai nežinomi [detalė], in: ČDM, Ta 5194, Albumo Nr. 5, 42, p. 66 (355).
 - h) Belvederio pirmojo aukšto valgomiojo kredensas, in: Belvederio valgomasis, fot. než., ~1900 m. [detalė], in: IS PAN, R36387).

22. Valgomąj stalai (XIX a. I p.)
 - a) Žiličių valgomąj išskleidžiamasis stalias (suskleistas), in: Žiličiai, fot. než., metai nežinomi [detalė], in: *IS PAN*, R37187.
 - b) Žiličių valgomąj išskleidžiamasis stalias (išskleistas ir padengtas pietums), in: *Žiličiai*, fot. než., metai nežinomi [detalė], *IS PAN*, R37190.
 - c) Verkių valgomąj išskleidžiamasis stalias, in: Verkių rūmų interjeras, fot. J. Čechavičius, 1873 m. [detalė], in: *LNDM*, ED 173317.
 - d) Raudondvario valgomąj išskleidžiamasis stalias, apdengtas stalo kilimu, in: Valgomasis (*Le salle à manger*), fot. Benediktas Henrikas Tiškevičius, 1892 m. [detalė], in: *Gražinos ir Gedimino Petraičių rinkinys*.
 - e) Belvederio pirmąj aukštą valgomąj stalas, in: Belvederis, fot. než., ~1900 m., in: *IS PAN*, R36387.
 - f) Gorodoko valgomąj neorenesansinio stiliaus stalias, XIX a. I p., ąžuolas, faneravimas, drožyba, 111,5×178 cm, h – 78,5 cm (fot. A. Kopčius, in: Aldona Snitkuvienė, 2008, p. 364.), in: *LNDM*, TD 520.
 - g) Astravo ištraukiamas apvalus valgomąj stalas, XIX a. II p., ąžuolas, faneravimas, drožyba, skersmuo 146 cm (fot. M. Daraškevičius, 2019 m.), in: *BKM*, GEK 15213.
 - h) Rietavo ištraukiamas apvalus valgomąj stalas, XIX a. vid., ąžuolas, faneravimas, drožyba, skersmuo 132 cm (fot. M. Daraškevičius, 2019 m.), in: *ŽAM*, GEK 1391.
23. Valgomąj kėdės (XIX a. I p.)
 - a) Žiličių valgomąj ampyro stiliaus kėdės in: Žiličiai, fot. než., metai nežinomi [detalė], in: *IS PAN*, R37190.
 - b) Raudondvario valgomąj *Chiavari* stiliaus kėdė (paukuota, su pynučių pasoste ir pagalvėlėmis), in: Valgomasis (*Le salle à manger*), fot. B. H. Tiškevičius, 1892 m. [detalė], in: *Gražinos ir Gedimino Petraičių rinkinys*.
 - c) Verkių valgomąj kėdės, trauktos oda, in: Verkių rūmų interjeras, fot. J. Čechavičius, 1873 m. [detalė], in: *LDM*, ED 173317.
 - d) Plungės dvaro rūmų *Chiavari* stiliaus kėdės (fot. M. Daraškevičius, 2019 m.), in: *ŽAM*, GEK 10237–10240, DB–159–162.
 - e) Belvederio pirmąj aukštą valgomąj neogotikinio stiliaus kėdės, XIX a. II p., in: Belvederis, fot. než., ~1900 m., in: *IS PAN*, R36387.
 - f) Gorodoko valgomąj *Sgabello* stiliaus kėdės, in: Gorodoko valgomasis, fot. než., XX a. pr., in: *NMGiKB*, NP 22876.
24. Valgomąj tekstiliniai ir popieriniai apmušalai (XVIII a. II p.–XIX a. I p.)
 - a) Gobelenas „Imperatorius Karolis V 1547 m. suteikia kunigaikščio titulą Mikalojui Radvilai Juodajam“, pagal K. D. Heskio kartoną išaustas Radvilų manufaktūroje Nesvyžiuje, ~1752 m., in: *Varšuvos nacionalinis muziejus*.
 - b) Burbiškio 11-toje patalpoje (spėjamas valgomasis) aptiktas popierinių apmušalų fragmentas, kuris sutampa su „Zuber & Cie“ firmos 1842 m. gamintų *chinoiserie* popierinių apmušalų raportu, in: Indrė Valkiūnienė, „Burbiškio dvaro XIX a. interjero dekoras. Atradimai ir išsaugojimas“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 77–78, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2015, p. 141.
 - c) Raudondvario valgomąj apmušalai. 1864 m. ir 1876 m. inventoriuose minimi rudi tapetai su auksinėmis žvaigždėmis galėjo būti dar išlikę ir matomi šioje 1892 m. nuotraukoje, in: Valgomasis (*Le salle à manger*), fot. Benediktas Henrikas Tiškevičius, 1892 m. [detalė], in: *Gražinos ir Gedimino Petraičių rinkinys*.
25. Valgomąj tapytas dekoras (XVIII a. II p.–XIX a. I p.)
 - a) Sapiegų rūmų Antakalnyje valgomąj XVIII a. II p. puošybos fragmentas, fot. E. Purlys, 2006 m., in: Rūta Janonienė, Evaldas Purlys, 2012.

- b) Sapiėgų rūmų Antakalnio valgomasis (valgomojo galerija), sienų polichromija iš ankstesnio laikotarpio (XVII a. pab.), fot. M. Daraškevičius, 2018 m.
- c) Salų valgomasis: dešinėje – pietinės sienos išlikusios tapybos fragmentas, 1983 m., in: VRVA, f. 1019, ap.11, b. 3840; kairėje – Salos. Rokiškio r. buv. Salų dvaro rūmai. Mažosios salės sieninės tapybos regeneracijos projektas. Spalvinis sprendimas. Paminklų konservavimo institutas, 1985, in: VRVA, f.1019, ap.11, b. 3840.
- d) Panemunės valgomasis, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
- e) Sviacko valgomasis, fot. než., iki 1939 m., in: Roman Aftanazy, t. 2, p. 150.
- f) Aristavos valgomojo dekoratyvinės tapybos regeneracijos projektas, in: Buvę Aristavos dvaro rūmai Kėdainių rajone. Sieninės tapybos ir lubų plafono tapybos atstatymo projektas. archit. E. Vaitulevičienė, B. Kaplerienė, PKI, l. 01,02/4, in: LLBM, inv. Nr. 854-859.
- g) Cirklišio valgomojo pirminis dekoras, in: Polichromijos tyrimai, Sienos išsklotinė M 1:20, pat. Nr. 4, pirminis patalpos dekoras, archit. G. Sabutytė, 17–271–01–PD.04.04, studija PD, l. 15/16, in: KVR, prieiga per internetą: <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/38264275-d446-4453-9097-432d94f5e3d9> [žiūrėta 2016-12-13].
- h) Burbiškio spėjamo valgomojo lubų tapyba (fragmentas), fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
- 26. Valgomojo lipdytas dekoras (XVIII a. II p.–XIX a. I p.)
 - a) Ružanų valgomojo integruoto kredo puošybos fragmentai, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - b) Kelmės valgomojo epikranito lipdiny, in: Kelmės dvaro valdytoja Gabrielė Pšeciševskytė-Gruževskienė (*Gabriela z Przeciszewskich Grużewska*, 1860–1941) prie didžiojo paveikslo, fot. než. XX a. 4 deš., in: KKM, GEK 7574 [detalė].
 - c) Jašiūnų lubų lipdyba (XX a. pr. valgomajame), fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - d) Astravo valgomojo epikranito lipdiny, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - e) Antašavos spėjamo valgomojo lipdyba (rozetė ir epikranitas), fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - f) Žiličių valgomojo lipdyba (kolonos, piliastrai, epikranitas, lubos, židiny, durų supraportai, langų apdaila), in: Žiličiai, fot. Než., metai nežinomi, in: ČDM, Ta-1327-SO.a [fragmentas].
 - g) Siesikų valgomojo lipdybos fragmentai, fot. Gražina Kirdeikienė, in: *Gražinos Kirdeikienės asmeninis archyvas*, in: KVR, prieiga per internetą: <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/d3e4376d-781c-4a43-a63e-e87e5a03895d> [žiūrėta 2016–12–13]
 - h) Cirklišio valgomojo epikranito lipdyba ir tapyba, fot. M. Daraškevičius, 2018 m.
 - i) Belvederio valgomojo pirmajame aukšte polichomuota lipdyba, in: VRVA, f. 1019, ap. 12, b. 956.
 - j) Belvederio valgomojo antrajame aukšte lubų polichomuota lipdyba, in: VRVA, f. 1019, ap. 12, b. 956.
- 27. Valgomojo ikonografijos specifiškumas: riterių salė (XVIII a. II p.–XIX a. I p.)
 - a) Panemunės valgomojo supraporte pavaizduotas tapytas panopliumas, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - b) Siesikų valgomajame, vadintame „arsenal“, suformuoti tikrų ginklų panopliumai, in: Siesikų dvaro valgomasis, fot. než., metai nežinomi [detalė], in: ČDM, Ta 5194, Albumo Nr. 5, 42 p. 66 (355).
 - c) Raudondvario valgomajame eksponuota šarvų ir ginklų kolekcija, in: Valgomasis (*Le salle à manger*), fot. B. H. Tiškevičius, 1892 m. [detalė], in: *Gražinos ir Gedimino Petraičių rinkinys*.
 - d) Gorodoko valgomajame eksponuota XVI–XVII a. šarvų ir ginklų kolekcija, in: Gorodoko valgomasis, fot. než., XX a. pr. [detalė], in: NMGiKB, NP 22876.
 - e) Gorodokas. Valgomajame eksponuojamas veidrodis, puoštas medžioklės trofėjais, kuris priklausė karaliui Augustui II, in: Veidrodis (tualetas dalis), ATR, 1697 m. (Augusto II karūnavimo data), medis (skaptavimas, dažymas), mastika (štampavimas, auksavimas), stiklas veidrodinis, šerno iltys (inkrustavimas, kljavimas), dramblio kaulas (neiškilo), 152x

- 80 cm, Lenkijos Karalystės herbas (virš rėmo, centre), rėmo dešinėje (neiškliko) ir kairėje Lenkijos ir Lietuvos herbai, Augusto II monograma (rėmo viršuje, centre, kartuše, neiškliko), data – 1697 (rėme, viršuje, po centriniu kartušu), in: *ČDM*, TDS, Tt–2225.
- f) Kelmė. Gruževskių šeimos portretas, 220×193,5 cm, drobė, aliejiniai dažai, aut. než. ~1825 m., in: *ŠAM*, 2SK 5893. Šis paveikslas valgomajame matomas XX a. 4 deš. nuotraukoje (in: *Kelmės dvaro valdytoja G. Gruževskienė prie didžiojo paveikslų, XX a. 4 deš.*, 13,9×8,9 cm, in: *KKM*, GEK 7574).
28. Valgomojo ikonografijos specifiškumas: mitologija (XVIII a. II p.–XIX a. I p.)
- Slanimo dvaro sodo paviljono dievybių salės gobelenai (3 iš 12): Bakchantė, fleitininkas ir Flora, Johanno Karl Kletscho dirbtuvės, Slanimas, ~1784–1788/1790 m., kartonų aut. Innocente Maraino, ~1800 m.), in: *Krokuvos nacionalinis muziejus, Kunigaikščių Čartoriskų muziejus*, inv. Nr. MNK XIII–3213; *Krokuvos Vavelio karališkoji pilis*, inv. Nr. 1299; 9420.
 - Pakruojis. Venera su obuoliu, aut. Bertel Thorwaldsen (1770–1844), 1805 m., 128,5×50×40 cm, marmuras, in: *ČDM*, Ms 67.
 - Žiličių valgomojo frizas. Rytinė dalis, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - Žiličių valgomojo frizas. Pietinė dalis, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - Žiličių valgomojo frizas. Vakarinė dalis, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - Žiličių valgomojo frizas. Šiaurinė dalis, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - Žiličių valgomojo frizo vakarinėje pusėje esančios figūros palyginimas su žynio Vurškaičio, aukojančio ožį, raiziniu (in: Christoph Hartknoch, p. 173).
 - Žiličių valgomojo bufeto zonos plafonas, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
29. Valgomojo pagalbinių patalpų planavimas prancūzų architektūros teorijoje (XVIII a. II p.)
- Kredensas (*petit office*) rūmų šone, in: Charles-Etienne Briseux, 1743, p. 78, pl. 30.
 - Kredensas (*petit office*) rūmų centre, in: Charles-Etienne Briseux, 1743, p. 48, pl. 15.
 - Mažesniuose rūmuose vietoje kredenso projektuotas vadinamasis krištolo sandėlis (*serre*), in: Charles-Etienne Briseux, 1743, p. 36, p. 6.
 - Mažesniuose rūmuose vietoje kredenso projektuotas vadinamasis krištolo sandėlis (*serre*), in: Charles-Etienne Briseux, 1743, p. 65, pl. 28.
 - Dideliuose rūmuose prie kredenso (*petit office*) galėjo būti maisto pašildymo patalpa (*rechauffoir*), in: Charles-Etienne Briseux, 1743, p. 142, pl. 119.
 - Kredensas (*office*) iš dviejų dalių, kurių mažesnioji funkcionavo kaip vadinamasis krištolo sandėlis (*serre*), in: Charles-Etienne Briseux, t. 1, 1743, p. 153, pl. 132.
 - Bufetas (*buffet*), in: Jacques-François Blondel, 1773, pl. XLVII.
 - Bufetas (*buffet*) su vadinamuoju krištolo sandėliu (*serre*), in: Jacques-François Blondel, 1773, pl. XLV.
30. Valgomojo pagalbinė patalpa: kredensas (XVIII a. II p.–XIX a. I p.)
- Tyzenhauzų rūmuose Gardine spėjamos dviejų kredensų vietos (kairėje) ir to paties architekto (G. de Sacco) projektuoti Karolinos rūmai (dešinėje), kuriuose panašiu principu įrengti du kredensai (įrašas – *kredens*), in: Tyzenhauzų Gorodnicos rūmų pirmojo aukšto planas (*Planta Pałacu Horodnickiego*), aut. nežinomas, XVIII a. 7–8 deš. (?), popierius, tušas, akvarelė [detalė], in: *BUW GR*, Inw. Zb. D. 9004; Sapiegų Karolinos rūmų projektas, archit. G. de Sacco, XVIII a. pask. ketv. popierius, tušas, akvarelė [detalė], in: *BUW GR*, Inw. Zb. D. 8822.
 - Ružanai. Integruotame kredense buvo dvi durys, kurios vedė į pagalbines patalpas (mažuosius kredensų?), in: Aleksandro Sapiegos Ružanų rūmų su šoninėmis galerijomis antrojo aukšto planas (valgomasis – pažymėtas), archit. J. S. Becker, ~1784 m. (*Rzut piętra korpusu głównego z dodanymi ćwierćkolistymi galeriami. Różana. Pałac Aleksandra Sapiehy - projekt rozbudowy*), 500×1095 mm, popierius, tušas, akvarelė [detalė], in: *BUW GR*, Inw. G. R. 779.

- c) Siesikai. Kredenso patalpa (službowy), fot. Gražina Kirdeikienė, 1996 m., in: KVR, prieiga per internetą: <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/d3e4376d-781c-4a43-a63e-e87e-5a03895d>. [žiūrėta 2016-12-13].
 - d) Verkiai. Kredensas (kairėje), tarnybinė laiptinė prie šoninio įėjimo (centre) ir patalpa virš kredenso (dešinėje), fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - e) Baisogala. Kredensas ir šoninė laiptinė, in: Rūmų projektas Baisogalos rūmams, archit. Tomas Tiškeckis, XIX a. 4 deš. [detalė], in: VUB, RS, F78–366 e
 - f) Pakruojis. Kredenso zona (su laiptais į cokolinį aukštą), fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - g) Belvederis. Kredensas ir tarnybinė laiptinė, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - h) Cirkliškis. Kredensas (kairėje) ir antra tarnybinio pobūdžio patalpa (dešinėje), fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
31. Rūmų patalpų planavimas architektūros veikaluose (XIX a. II p.)
- a) Valgomasis (pažymėta) su kitomis bendro naudojimo patalpomis atskirtas nuo miegamųjų, in: Bylaugh Hall rūmai, Norfolkas, Jungtinė Karalystė, 1852 m., in: Robert Kerr, pl. 26.
 - b) Valgomasis (f) prancūziškame apartamente, kuriame jau nėra miegamojo, jo vietoje – žaidimų kambarys (g), in: César Daly, *L'architecture privée au XIXe siècle, sous Napoléon III : nouvelles maisons de Paris et des environs*, t. 1, Paris: A. Morel, 1864, 3 il.
32. Valgomojo planavimas architektūros veikaluose (XIX a. II p.)
- a) Angliškojo valgomojo planavimo pavyzdžiai su židiniu ir kredensu, in: Robert Kerr, p. 93.
 - b) Angliškojo valgomojo planavimas be židinio (tik su kredensu), in: Robert Kerr, p. 95.
 - c) Valgymui skirtos erdvės: valgomasis-gyvenamasis kambarys (*Parlour Dining room*), ryto (pusryčių) kambarys (*morning room*), in: Robert Kerr, p. 101, 104, 114.
 - d) Valgomasis: kambario planas, sienos išklotinė, buazerijos pjūvis, maisto keltuvo išilginis ir skersinis pjūvis, in: César Daly, t. 2, 1864, 7 il.
33. Valgomojo ir gyvenamojo kambario sujungimas, in: Frank Lloyd Wright, „A Home in a Prairie Town“, in: *The Ladies' home journal*, v. 18, 1901, February, Nr. 3, p. 17.
34. Valgomojo interjero pavyzdžiai prancūzų leidiniuose (XIX a. II p.)
- a) Valgomasis Paryžiuje, in: *Moniteur des Architectes*, vol. 54, 1859, pl. 642; in: Stefan Muthesius, p. 140.
 - b) Prancūziškojo šiaurės renesanso stiliaus valgomasis, in: T. Villeneuve, *Intérieurs d'appartements de haut style*, Paris: Guérinet, [~1880], in: Stefan Muthesius, p. 210.
 - c) Liudviko XVI stiliaus valgomasis, architektas C. David, in: Henry Havard, 1884, pl. XXXIX.
 - d) Valgomojo kambariui rekomenduojami sienų apmušalai, imituojantys auksuotą (dešinėje) ir neuksuotą kordobaną, in: Henry Havard, 1884, pl. XL, XLI.
 - e) Valgomasis, in: *Journal des demoiselles et petit courrier des dames*, R. Rytownik Delafontaine, ~1886 m., in: BN, G.58405/II.
 - f) Vėlyvasis prancūziškojo šiaurės renesanso stiliaus valgomasis Paryžiuje, in: *Album Général d'Ameublement Parisien*, Paris: Camis, ~1890 m.
 - g) Valgomojo interjeras, siena ir plafonas, Crêtes pilis, Šveicarija (*Salle à manger. Château des Crêtes (Suisse), par MM. Laval, architecte, et. Denuelle, peintre-décorateur. Trumeau, porte et plafon*), in: César Daly, *Décorations intérieures peintes : l'architecture privée au XIXe siècle (troisième série). Vol. 1, Salons, salles à manger, chambres à coucher et leurs dépendances*, Paris: Ducher, 1877, II d., 1–2 il.
 - h) Valgomojo interjeras, siena ir plafonas, neįvardinti rūmai Paryžiuje (*Salle à manger. Hôtel privé, rue de Lisbonne, n° 32, à Paris, par MM. H. Fevre, architecte, et Fréchou, peintre-décorateur. Cheminée, portres et corniche du plafod*), in: César Daly, 1877, vol. 1, section II, 3–5 il.
 - i) Valgomojo plafonas, neįvardinti rūmai Paryžiuje (*Salle à manger. Hôtel privé, rue de Écuries-d'Artois, n° 26, à Paris, par MM. E. Delaistre, architecte, et L. Rey, peintre-décorateur. Plafod*), in: César Daly, 1877, vol. 1, section II, 6–7 il.

- j) Valgomojo plafonas, neįvardinta vila Croissy-sur-Seine (*Salle à manger. Villa, à Croissy (Seine-et-Oise), par MM. Duc, architecte, et Denuelle, peintre-décorateur. Plafod*), in: César Daly, 1877, vol. 1, section II, 8 il.
- k) Valgomojo plafonas, neįvardinti rūmai Paryžiuje (*Salle à manger. Hôtel privé, boulevard Exelmans, à Paris, par MM. Ed. Guillaume, architecte, et Ouri, peintre-décorateur. Plafod*), in: César Daly, 1877, vol. 1, section II, 9–10 il.
- l) Valgomojo plafonai, neįvardinti rūmai Paryžiuje (*Salle à manger. Divers hôtel privé, à Paris, par MM. Ed. Guillaume, peintre-décorateur. Plafod*), in: César Daly, 1877, vol. 1, section II, 11 il.
- 35. Valgomojo interjero pavyzdžiai vokiečių, olandų ir austrų leidiniuose (XIX a. II p.)
 - a) Olandiško renesanso valgomojo lubų ir sienos kambario išklotinė, aut. Constantijn Muysken, 1876–1879 m., in: *Bouwkundig Tijdschrift*, vol. 1, 1881, pl. 12, 13.
 - b) Valgomasis, in: *Bouwkundig Tijdschrift*, vol. 1, 1881, pl. 18.
 - c) Valgomasis, in: Oskar Mothes, *Unser Heim im Schmucke der Kunst*, Leipzig: Schloemp, 1882, p. 13.
 - d) Valgomasis, archit. Phillip Niederhöfer, in: *Frankfurter Möbelbazar*, vol. 4, 1884, pl. 3.
 - e) Valgomasis, aut. H. Kolb, T. Seubert, in: *Mustersammlung für Tapezierer*, Stuttgart: Wittwer, 1885–1888, pl. 41, in: Stefan Muthesius, p. 61.
 - f) Valgomasis su erkeriu, kuris XIX a. 8 deš. tapo madingu elementu centrinėje Europoje, aut. H. Kolb, T. Seubert, in: *Mustersammlung für Tapezierer*, Stuttgart: Wittwer, 1885–1888, pl. 6, in: Stefan Muthesius, p. 171.
 - g) Valgomasis, aut. Jean Pape, Dresdenas, 1887 m. in: *Musterzimmer. Vollständige Decorationen*, vol 2, part. 3, Dresden: Gilbers, 1890, in: Stefan Muthesius, p. 133.
 - h) Valgomasis, in: *Illustrierte kunstgewerbliche Zeitschrift für Innendekoration*, (nuo 1900 m. *Innendekoration erschien*), red. Alexander Koch, Darmstädter, vol. 2, 1891, p. 176.
 - i) Firmos „Max Schulz & Co. Möbelfabrik“ pristatomi valgomojo interjerai 1879 m. Didžiojoje Berlyno industrijos parodoje (archit. S. Schütz ir dail. M. Meurer), in: *Cojen der Berliner Gewerbeausstellung*, 1879, Berlin: Wasmuth, 1880, p. 2, in: Stefan Muthesius, p. 22, 178.
 - j) Kredensas ir sienos medinių dalių dekoru apdaila (aut. A. Schill, Štutgartas, ~1879 m., firma „F. Wirth Söhne, K. Hofebenisten“, Štutgartas), in: *Gewerbehalle*, 1880, p. 22, in: Stefan Muthesius, p. 102.
 - k) Valgomojo sienos su kredensu dizainas (aut. prof. Josef Storck), in: *Blätter für Kunstgewerbe*, Bant IV, red. von W. Teirich, Wien, 1875, pl. III.
 - l) Renesansinis valgomasis ir kredensas, in: *Georg Hirth, Das Deutsche Zimmer der Renaissance: Anregungen zur häuslichen Kunstpflege*, 1879–1880, p. 291, pl. 218.
 - m) Valgomojo baldai ir įranga, in: *Illustrierte kunstgewerbliche Zeitschrift für Innendekoration*, vol. 2, 1891, p. 177.
 - n) Tamsus valgomasis ir šviesus salonas (Berlynas, Wilhelmstasse 71, aut. „Friebe & Lange“), in: *Architektonisches Skizzenbuch*, Br. 2, pl. 1, 1878, in: Stefan Muthesius, p. 197.
 - o) Moderno stiliaus valgomasis, 1899 m., in: *Illustrierte kunstgewerbliche Zeitschrift für Innendekoration*, vol. 10, 1899.
 - p) Moderno stiliaus valgomojo ir salono lengvai kilnojami baldai, in: *Illustrierte kunstgewerbliche Zeitschrift für Innendekoration*, vol. 3, 1899, p. 37–44.
- 36. Valgomojo interjero pavyzdžiai britų ir amerikiečių spaudiniuose (XIX a. II p.)
 - a) Gotikos formų panaudojimas valgomojo interjere, in: Bruce J. Talbert, *Gothic Forms Applied to Furniture*, Bristol: Birbeck, 1867, pl. 11.
 - b) Gotikos formų panaudojimas valgomojo interjere, in: Bruce J. Talbert, pl. 11.

- c) Renesansinis Elžbietos stiliaus valgomasis, aut. D. Murray, in: *The House Furnishers and Decorators, Upholsterers' and Cabinet-makers' Monthly Journal*, Oct. 1872, p. 136, in: Stefan Muthesius, p. 242
- d) Firmos „Kendal, Milne & Co.“ valgomojo puošybos reklama, in: *The British Architect and Northern Engineer*, 18 Dec. 1885, in: Stefan Muthesius, p. 165.
- e) Apdailos ir įrangos vienovė valgomajame, in: *Furniture Gazette*, London, 3 Apr. 1875, p. 432 [1872–1896].
- f) Londono firmos „James Shoolbred & Co.“ valgomojo kambario baldų ekspozicija (kredensas, stalas, kėdė) 1876 m. Pasaulio parodoje Filadelfijoje (JAV), in: *Art Journal*, New York: D. Appleton & Co, 1876, p. 365.
- g) Valgomasis (archit. Henry Van Brunt, 1832–1903) valgomasis, in: *American Architect and Building News*, 5 May 1877, p. 139, pl. VI.
- h) Firmos „Godwin's furnishing“ valgomojo baldai, in: William Watt, *Art Furniture from Designs by E. W. Godwin and Others*, London: Batsford, 1877, pl. 5, 6, 7.
- i) Firmos „Jones & Cribb“ (Lidsas, Jungtinė Karalystė) sienos su kredensu siūlomas dekoras, pristatytas Paryžiaus pasaulinėje parodoje 1878 m., in: *The British Architect and Northern Engineer*, 26 Jul. 1878, in: Stefan Muthesius, p. 96.
- j) Anglų kompanijos „H. W. Batley“ kredensas, pristatytas Paryžiaus pasaulinėje parodoje 1878 m., in: *Art Journal*, 1879, p. 121.
- k) Valgomojo kėdės (32 iš 48 skirtingų dizaino pavyzdžių, firma „C. & R. Light“), in: *Designs and Catalogue of Cabinet and Upholstery Furniture*, London, ~1880, in: Stefan Muthesius, p. 20–21.
- l) Valgomojo židinio apdaila, karalienės Onos stilius, in: *Furniture Gazette*, London, 5 Jul. 1879, 1 March. 1886.
- m) Pavyzdinis valgomojo apstatymas, in: H. J. Jennings, *Our Homes, and How to Beautify Them*, London: Harrison and Sons, 1902, p. 170, in: Jane Hamlett, p. 578.
- 37. Keturi valgomojo interjero puošybos projektai. „Designing Club“ (Jungtinė Karalystė) narių surengto konkurso valgomojo projektai: a) sienos, dengtos mediniais paneliais (aut. W. R. Let-haby); b) tapyta ant sienos (aut. J. O. Harris); c) sienos, dengtos odos lakštais (aut. W. K. Booth); d) tapetai ir trafaretinė tapyba (aut. A. Marshall), in: *The Building news and engineering journal*, v.34, 1878, in: Stefan Muthesius, p. 112–113.
- 38. Dvaro namo ir valgomojo planavimas buvusios ATR teritorijos periodikoje (XIX a. II p.)
 - a) Nedidelių dvaro rūmų projektas (archit. J. Orłowski, 1875 m.), in: *Przegląd Techniczny*, rok 1, t. 2, z. 8 sierpień, 1875, red. Stefan Ludwik Mieczysław Kossuth (1849–1919), Warszawa: Stefan Kossuth, 1875, p. 65–67, IX lent.
 - b) Dvaro rūmų planas (aut. St. Szafarkiewicz), in: *Inżynierja i Budownictwo*, 1882, rok IV, t. III, 17 Lutego – 1 Marca, nr. 5, p. 48.
 - c) Namo projektas su maisto keltuvu (aut. K. Chojnacki, B. Żochowski, 1876 m.), in: *Przegląd Techniczny*, rok. 2, z. 2, 1876, p. 91–94.
 - d) Dvaro rūmų projektas (aut. S. Grzywiński), in: *Inżynierja i Budownictwo*, t. II, 1880, Nr. 30/31, p. 70–71, tabl. 19–20.
 - e) Nedidelių neogotikinių dvaro rūmų projektas (salonas (a), valgomasis (b), biblioteka (c), archit. A. Niemewski), in: *Inżynierja i Budownictwo*, 1882, rok IV, t. III, 18 (18) Lipca, nr. 15, p. 163–164, pl. 23.
- 39. Dvarų rūmų projektai, eskizai ir funkciniai planai (XIX a. II p.–XX a. pr.)
 - a) Trakų Vokės dvaro rūmų cokolinio aukšto planas, projektas, archit. Leandro Marconi, ~1876 m., tušas, 17,6×42,8 cm., in: *AGAD*, sign. 581–34.
 - b) Biržuvėnų dvaro rūmų patalpų funkcijos, in: Biržuvėnai, fot. než., po 1940 m., in: *IS PAN*, R36621.

- c) Kretingos grafo Aleksandro Tiškevičiaus rūmų planas, cokolinis, pirmas ir antras aukštai, in: *KRKM*, GEL 11915.
 - d) Labūnavos dvaro rūmų planas (aut. K. Kozłowski), in: *Inżynierja i Bunownictwo*, rok IV, tom IV, 3(15) Marca, nr. 6, 1882, p. 64, Pl. 9, 10, 11.
 - e) Palangos dvaro sodybos rūmai, cokolinio aukšto aukšto planas, 1896 m. (archit. Franzas Heinrichas Schwechtenas), in: *LNDM*, 559/4 (kopija, originalai saugomi Prūsijos valstybės kultūros paveldo slaptajame archyve (Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz)).
 - f) Palangos dvaro sodybos rūmai, pirmojo aukšto planas, 1896 m. (archit. Franzas Heinrichas Schwechtenas), in: *LNDM*, 559/5.
 - g) Raudondvario dvaro rūmų pirmojo aukšto planas (XX a. pr. valgomasis iš antrojo aukšto patalpos Nr. 6 buvo perkeltas į pirmojo aukšto patalpą Nr. 4), in: *MAB*, RS. F 264–1195, l. 95 [detalė].
 - h) Užutrakio elektros instaliacijos planas, pirmas aukštas, 1901 m., in: *LVIA*, f. 382, ap. 1, b. 2164.
40. Istorizmo stiliaus valgomąjo interjerai (XIX a. II p.–XX a. pr.)
- a) Nesvyžiaus valgomasis, in: *Nesvyžiaus valgomasis*, XIX a. pab., in: *IHSUJ*, P 017885.
 - b) Kretingos didysis valgomasis, in: *Pokylis Kretingos dvaro rūmuose*, fot. než., XX a. 4 deš., in: *KM*, GEK 26538.
 - c) Palangos valgomasis, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - d) Ščiutino valgomasis, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - e) Nesvyžiaus didysis valgomasis, fot. než., data než., in: *IS PAN*, AF-04311.
 - f) Trakų Vokės valgomasis, fot. než., iki 1914 m., in: *Roman Aftanazy*, t. 4, il. 589.
 - g) Baltosios Vokės valgomasis, fot. než., prieš 1939 m., in: *Roman Aftanazy*, t. 4, p. 24–25.
 - h) Zyplių valgomasis (buazerijos ir kredenso fragmentas), in: *Zyplių dvaro sodyba. Istoriniai-meniniai tyrimai. Fotofiksacija. Paminklų konservavimo institutas*, Vilnius, 1973 m., p. 60, il. 19, in: *VRVA*, f. 1019, ap. 11, b. 7837.
 - i) Alantos valgomasis, fot. než. 1903–1910 m., in: *Alicijos Pac-Pomarnackos šeimos archyvas*, in: *Alantos dvaras*, 2018.
 - j) Beržėnų valgomasis, fot. Jonas Dvariškis, 1935-02-04, in: *ŠAM*, Neg. Nr. 1764.
 - k) Plinkšių valgomasis, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - l) Biržuvėnų valgomasis, fot. M. Daraškevičius, 2017 m.
 - m) Užutrakio valgomasis, fot. M. Daraškevičius, 2018 m.
 - n) Lentvario valgomasis, for. než., 1913 m., in: *Tiškevičių giminės archyvas*, in: *Vakarienė Lentvario dvaro rūmų valgomajame*, 1913 m. gruodžio mėn. (*Na zdjęciu: wieczerza w jadalni pałacowej – XII.1913.*), in: *Liliana Narkowicz, Boże Narodzenie u Tyszkiewiczów (I) Niegdyś w Landwarowie*, prieiga per internetą: <http://www.tygodnik.lt/201651/bliska5.html>, [žiūrėta 2020-03-09].
 - o) Naraulios didysis valgomasis, fot. než., iki 1914 m., in: *Roman Aftanazy*, t. 1. p. 109.
 - p) Žaludko valgomasis, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - q) Vialos dvaro rūmų valgomasis, fot. než., 1895 m. in: *Gražinos ir Gedimino Petraičių rinkinys*.
 - r) Taujėnų mažasis valgomasis, fot. než., 1939 m., in: *IS PAN*, AF-07010.
41. Tautinio stiliaus paieškos valgomąjo interjere: Dancigo ir Zakopanės stilius (XIX a. II p.–XX a. pr.)
- a) Vaitkuškio valgomasis, fot. S. K. Kosakovskis ir / arba J. Krajevskis, 1900-12-04, in: *ČDM*, Ta 5228, alb. 45, 33 p., fot. 48 (3063).
 - b) Lyduokių valgomasis, po 1907 m., fot. iš grafo Kosakovskio sūnaus Mykolo Stanislovo Lyduokių dvaro bibliotekos: su tamsiai mėlynos spalvos spaudu *Z KSIĘGOZBIORU * Michała-Stanisława HR. KORWIN-KOSSAKOWSKIEGO * NIDOKI*, in: *ČDM*, Ta 272.

- c) Valgomasis Pajuostyje (židinio ekranas, žardinėrė, dėžinis laikrodis), fot. než., 1894 m., in: ČDM, Ta 5197, alb. 9, 39 p., fot. 57 (647).
- d) Rokiškio valgomasis, fot. než., XX a. 4 deš., in: RKM, 6346.
- 42. Moderno bei Menų ir amatų judėjimo apraiškos valgomojo interjere (XIX a. pab.–XX a. pr.)
 - a) Baisogalos valgomasis, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - b) Raguvėlės valgomasis, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - c) Raudonojo Kranto valgomasis, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - d) Gelgaudiškio valgomasis, VI „Lietuvos paminklai“ nuotr., 2020 m.
 - e) Lančiūnavos valgomasis, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - f) Didžiosios Berestavicos valgomasis, fot. S. K. Kosakovskis ir / arba J. Krajevskis, 1903-02-13, in: ČDM, Ta 5238, alb. 55, 26 p., fot. 26 (3838).
 - g) Šešuolėlių I valgomasis, Šešuolėlių dvaro nuotr.
- 43. Valgomojo grindų dangos (XIX a. II p.–XX a. pr.)
 - a) Nesvyžiaus didysis valgomasis, parketas, in: Nesvyžius, fot. než., XIX a. pab.–XX a. pr. [detalė], in: ASP, ID: P806N0.
 - b) Beržėnų valgomojo parketas, in: Beržėnų dvaras, fot. Jonas Dvariškis, 1935–02–04 [detalė], in: ŠAM, Neg. Nr. 1764.
 - c) Vaitkuškio valgomasis parketas, in: Vaitkuškis. Nauja indauja Vaitkuškio valgomajame, fot. S. K. Kosakovskis ir / arba J. Krajevskis, 1900-07-24 [detalė], in: ČDM, Ta 5225, alb. 42, 50 p., fot. 68 (2826).
 - d) Lyduokių valgomojo parketas, fot. než., po 1907 m., in: Lyduokių valgomasis, iš grafo Kosakovskio sūnaus Mykolo Stanislovo Lyduokių dvaro bibliotekos: su tamsiai mėlynos spalvos spaudu *Z KSIĘGOZBIORU * Michała-Stanisława HR. KORWIN-KOSSAKOWSKIEGO * NIDOKI* [detalė], in: ČDM, Ta 272.
 - e) Gelgaudiškio valgomojo parketas (vienas skydas), fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - f) Zyplių valgomojo atkurtas parketas, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - g) Didžiosios Berestavicos valgomojo parketas, in: *Didžioji Berestavica*, fot. S. K. Kosakovskis ir / arba J. Krajevskis, 1900–1901 m. [detalė], in: ČDM, Ta 5238, alb. 55, 26 p., fot. 26 (3838).
 - h) Rokiškio valgomojo parketas, fot. než., XX a. 4 deš. [detalė], in: RKM, GEK 6346).
 - i) Baltosios Vokės valgomojo parketo išklotinė, in: Buv. Baltosios Vokės dvaras. Interjero dokumentacija. Patalpų planai ir išklotinės. Archit. A. Linauskaitė, Vilnius, 1990, in: VRVA, f. 1019, ap. 12, b. 867, l. 35.
 - j) Baisogalos valgomojo parketas, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - k) Naraulios didžiojo valgomojo parketas, fot. než., iki 1914 m. [detalė], in: Roman Aftanazy, t. 1. p. 109.
 - l) Vialos valgomojo grindų dangos (akmens, keraminės ar betoninės) fragmentas, in: Viala, fot. než., 1895 m. [detalė], in: *Gražinos ir Gedimino Petraičių rinkinys*.
- 44. Valgomojo durys (XIX a. II p.–XX a. pr.)
 - a) Baltosios Vokės valgomojo durys: pagrindinės dvivėrės (kairėje) ir tarnybinės, kurias pri dengia širma (dešinėje), in: Baltoji Vokė, fot. než., iki 1939 m. [detalė], in: Roman Aftanazy, t. 4, p. 24–25.
 - b) Kretingos didžiojo valgomojo dvivėrės durys, vedusios į kredensą, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - c) Vaitkuškio valgomojo durys, vedusios į laiptinę-holą, in: Vaitkuškio valgomasis iš salono pusės, fot. S. K. Kosakovskis ir / arba J. Krajevskis, 1894 m., ČDM Ta 5190, alb. 1, 29 p. 34 (29).
 - d) Trakų Vokės valgomojo pagrindinės dvivėrės durys, fot. M. Daraškevičius, 2018 m.
 - e) Nesvyžiaus valgomojo dvivėrės durys, vedusios į kredensą, mir-nesvizh.com nuotr., ~2007 m.

- f) Nesvyžiaus didžiojo valgomojo pagrindinės dvivėrės durys, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
- g) Plinkšių valgomojo pagrindinės dvivėrės durys, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
- h) Zypių valgomojo atkurtos pagrindinės dvivėrės durys, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
- i) Lančiūnavos valgomojo pagrindinės dvivėrės durys, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
- j) Lentvario durys, vedusios į žaliąjį saloną, fot. než. 1913 m., in: *Tiškevičių giminės archyvas*, in: Vakarienė Lentvario dvaro rūmų valgomajame, 1913 m. gruodžio mėn. (*Na zdjęciu: wieczerza w jadalni pałacowej – XII.1913.*), in: Liliana Narkowicz, *Boże Narodzenie u Tyszkiewiczów (I) Niegdyś w Landwarowie*: <http://www.tygodnik.lt/201651/bliska5.html> [žiūrėta 2020-03-09].
- k) Palangos valgomojo pagrindinės stumdomosios durys, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
- l) Žaludko valgomojo pagrindinės dvivėrės durys, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
- m) Raguvėlės valgomojo pagrindinės dvivėrės durys, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
- n) Baisogalos valgomojo pagrindinės dvivėrės durys, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
- o) Beržėnai. Pagrindinės (kairėje) ir tarnybinės durys (dešinėje) durys, in: Beržėnų dvaras, in: ŽVM, GEK 2044/1–4; Beržėnų dvaras, fot. Jonas Dvareškis, 1935–02–04, in: ŠAM, Neg. Nr. 1765.
- p) Šalčininkų valgomojo pagrindinės durys, in: Šalčininkų pionierių rūmai (buv. Vagnerio dvaro) rūmų polichrominių paieškų ataskaita, Paminklų konservavimo institutas, Vilnius, 1980 m., in: VRVA, f. 5, ap. 1, b. 1400, l.8.
- 45. Valgomojo krosnys (XIX a. II p.–XX a. pr.)
 - a) Baltosios Vokės valgomojo krosnys (2 vnt) ir židinytis, in: Baltoji Vokė, fot. než., iki 1939 m. [detalė], in: Roman Aftanazy, t. 4, p. 24–25.
 - b) Didžiosios Berestavicos valgomojo koklinė krosnis-židinytis, in: Didžiosios Berestavicos dvaro valgomasis, fot. S. K. Kosakovskis ir / arba J. Krajevskis, 1901 m. [detalė], in: ČDM, Ta 5233, alb. 50, 15 p. 19 (3457), 3x t.p. Nr.
 - c) Vaitkuškio valgomojo kampinės koklinės krosnys (2 vnt.), in: Vaitkuškis. Valgomasis (*Sala Jadalna*), fot. S. K. Kosakovskis ir / arba J. Krajevskis, 1899-11-16/29 [detalė], ČDM Ta 5223, alb. 40, 2 p., fot. 2(2603).
 - d) Pajuosčio valgomojo kampinė koklinė krosnis, fot. S. K. Kosakovskis ir / arba J. Krajevskis, 1894 m. in: Valgomasis Pajuostyje: židinio ekranas, žardinerė, dėžinis laikrodis. 1894 m. [detalė], in: ČDM, Ta 5197, alb. 9, 39 p., fot. 57 (647).
 - e) Lyduokių valgomojo koklinė krosnis, for. než., po 1907 m., in: Lyduokiai, fot. iš grafo Kosakovskio sūnaus Mykolo Stanislovo Lyduokių dvaro bibliotekos: su tamsiai mėlynos spalvos spaudu *Z KSIĘGOZBIORU * Michała-Stanisława HR. KORWIN-KOSSAKOWSKIEGO * NIDOKI* [detalė], in: ČDM, Ta 272.
 - f) Šešuolėlių I valgomojo kampinė koklinė krosnis, Šešuolėlių dvaro nuotr. [detalė].
 - g) Plinkšių valgomojo kampinės krosnys (2 vnt.), fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - h) Nesvyžiaus didžiojo valgomojo koklinės krosnys (2 vnt.), nesvizh.com nuotr. (kairėje), fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - i) Nesvyžiaus valgomojo koklinė krosnis, nesvizh.com nuotr. (kairėje), fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - j) Raguvėlės valgomojo krosnys (2 vnt.), fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - k) Gelgaudiškio valgomojo Zelmo ir Boehmo Rygos koklių fabriko koklinės krosnys (2 vnt.), fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - l) Baisogalos valgomojo krosnys (2 vnt.), fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
- 46. Valgomojo židiniai ir radiatoriai (XIX a. II p.–XX a. pr.)
 - a) Nesvyžiaus didžiojo valgomojo židinytis, fot. než. XX a. II p., in: BGANTD, f. 302, ap. 5, b. 82, l. 41.

- b) Trakų Vokės valgomomojo židinytis, in: Vokė, fot. než., 1895 m. [detalė], in: Liliana Narkowicz, p. 49.
 - c) Biržuvėnų valgomomojo židinytis ir koklinė krosnis (2 vnt.), [Biržuvėnų dvaro rūmų židinytis], in: IS PAN, R36623, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - d) Vialos valgomomojo židinytis, in: Viala, fot. než., 1895 m. [detalė], in: *Gražinos ir Gedimino Petraičių rinkinys*.
 - e) Palangos valgomomojo radiatoriai (4 vnt.) buvo įrengti nišose (gylis 22 cm, h – 70 cm) po langais, inž. Hermannas Liebau, 1896 m. [detalė], in: Rūmų pirmo aukšto planas ir detalus patalpų aprašymas, 1896-03-13, in: *Grafų Tiškevičių Palangos rūmai*, p. 26.
 - f) Rokiškio valgomomojo židinytis, iki 1984 m. [detalė], in: Buv. Rokiškio dvaro rūmai. Valgomomojo interjero restauracijos autorinės priežiūros ataskaita, J. Žibolis, 1984 m., in: VRVA, f.1019, ap.11, b.3738
 - g) Rokšikio valgomajame radiatoriai (3vnt.) buvo įrengti po servantais su ažūrinėmis kalto metalo drelėmis, fot. než., XX a. I p. [detalė], in: RKM.
 - h) Kretinga. Žiemos sodo židinytis (kairėje, fot. Paulina Mongirdaitė, ~1890 m.) po 1911 m. atnaujinimo tapo valgomomojo židiniu, in: Kretingos dvaro rūmų Žiemos sodo interjeras, fot. Paulina Mongirdaitė, ~1890 m. [detalė], in: KM, P 6865/5. Židinio būklė 2019 m., fot. M. Daraškevičius (dešinėje).
47. Kredenso nišos, integruoti kredensai ir sieninės spintos (XIX a. II p.–XX a. pr.)
- a) Palangos valgomomojo kredenso niša, atskirta dviem dorėninėmis kolonomis, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - b) Užutrakio valgomomojo integruotas kredensas su marmuriniu paviršiumi, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - c) Rokiškio valgomomojo integruotas kredensas (centre) ir trys servantai (vienas matomas kredenso dešinėje pusėje), in: Rokiškio dvaro rūmai. Valgomomojo interjero restauracijos autorinės priežiūros ataskaita, 1984 m., in: VRVA, f. 1019, ap. 11, b. 3738.
 - d) Šešuolėlių I valgomomojo integruotas kredensas, Šešuolėlių dvaro nuotr. [detalė].
 - e) Lančiūnavos valgomomojo integruota sieninė spinta, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - f) Beržėnų valgomomojo integruota sieninė spinta, in: Beržėnų dvaras, fot. Jonas Dvariškis, 1935-02-04, in: ŠAM Neg. Nr. 1765.
48. Kredensai ir spintos (XIX a. II p.–XX a. pr.)
- a) Trakų Vokės valgomomojo neogotikinio stiliaus daugiaaukštis kredensas, in: Vokė, fot. než., 1917 m. [detalė], in: IS PAN, AF 07265.
 - b) Plinkšių valgomomojo neorenesansinio stiliaus daugiaaukštis kredensas, medis, drožyba, XIX a. II p., in: ŽAM, GEK 14747/ 1–12 (fot. M. Daraškevičius, 2017 m.).
 - c) Nesvyžiaus valgomomojo neorenesansinio stiliaus kredensas, in: Radvilų Nesvyžiaus pilies valgomasis, fot. T. Boretti, 1894 m. [detalė], in: ASP, ID: P806ME.
 - d) Alantos valgomomojo neorenesansinio stiliaus kampiniai daugiaaukščiai kredensai (2 vnt.), in: Alantos valgomasis, fot. než., 1903–1910 m. [detalė], in: *Alicijos Pac-Pomarnackos šeimos archyvas*, in: *Alantos dvaras*, 2018.
 - e) Beržėnų valgomomojo neorenesansinio stiliaus daugiaaukštis kredensas, fot. Jonas Dvariškis, 1935-02-04 [detalė], in: ŠAM, Neg. Nr. 1764.
 - f) Beržėnų didžiojo holo neobaroko stiliaus daugiaaukštis kredensas, fot. než., XX a. I p., in: Beržėnų dvaro kredensas, in: ŠAM, Neg. Nr. 1768.
 - g) Vaitkuškio valgomomojo XVII a. pab.–XVIII a. pr. Dancigo spinta ir XIX a. pab. Dancigo stiliaus kredensas, in: Vaitkuškio valgomasis, fot. S. K. Kosakovskis ir / arba J. Krajevskis, 1900-12-04, in: ČDM, Ta 5228, alb. 45, 33 p., fot. 48 (3063); Vaitkuškis. Nauja indauja Vaitkuškio valgomajame, fot. S. K. Kosakovskis ir / arba J. Krajevskis, 1900-07-24 [detalė], in: ČDM, Ta 5225, alb. 42, 50 p., fot. 68 (2826).

- h) Lyduokių valgomojo XVII a. pab.–XVIII a. pr. Dancigo spinta ir XIX a. pab.–XX a. pr. Dancigo stiliaus vitrina, fot. než., po 1907 m., in: Lyduokių valgomasis, iš grafo Kosakovskio sūnaus Mykolo Stanislovo Lyduokių dvaro bibliotekos: su tamsiai mėlynos spalvos spaudu *Z KSIĘGOZBIORU * Michała-Stanisława HR. KORWIN-KOSSAKOWSKIEGO * NIDOKI* [detalė], in: *ČDM*, Ta 272; Lyduokiai, po 1907 m. fotografija iš grafo Kosakovskio sūnaus Mykolo Stanislovo Lyduokių dvaro bibliotekos: su tamsiai mėlynos spalvos spaudu *Z KSIĘGOZBIORU * Michała-Stanisława HR. KORWIN-KOSSAKOWSKIEGO * NIDOKI* [detalė], in: *ČDM*, Ta 273.
- i) Pajuosčio valgomojo XVIII a. I p. Dancigo periodo spinta (šiuo metu saugoma LNM (IM 5828), tai ažuolinė, rusvo atspalvio, dvidurė, apatinėje dalyje du stalčius turinti spinta, kojos penkios, nežymiai suploti rutulio formos. Karnizas laužytas, išsišovęs į priekį, profiliuotas. Durys rakinamos vidine kalvio darbo spyna. Durų apyraktis ir stalčių rankenos žalvarinės. Aukštis 235 cm, plotis 191 cm, gylis 50 cm, in: Ona Mažeikienė, p. 9., il. VI) ir XIX a. pab. neorenesanso stiliaus kredensas, in: Valgomasis Pajuostyje: židinio ekranas, žardinerė, dėžinis laikrodis. 1894 m. [detalė], in: *ČDM*, Ta 5197, alb. 9, 39 p., fot. 57 (647), Pajuosčio dvaro sodybos rūmai. Valgomojo salė. Spinta su senuoju porcelianu, fot. S. K. Kosakovskis ir / arba J. Krajevskis, 1894-12-19 [detalė], in: *ČDM*, Ta 5205, alb. 11, p. 1116.
- j) Baltosios Vokės valgomojo neobarokinio stiliaus daugiaaukštis kredensas, fot. než., iki 1939 m. [detalė], in: Roman Aftanazy, t. 4, p. 24–25.
- k) Didžiosios Berestavicos modernio stiliaus daugiaaukštis kredensas, in: Didžiosios Berestavicos valgomasis, fot. S. K. Kosakovskis ir / arba J. Krajevskis, 1903-02-13 [detalė], in: *ČDM*, Ta 5238, alb. 55, 26 p., fot. 26 (3838).
- l) Baisogalos valgomojo modernio stiliaus daugiaaukštis kredensas, fot. než., XX a. I p. [detalė], in: *Nijolės Milaknienės asm. archyvas*.
49. Valgomojo stalai (XIX a. II p.–XX a. pr.)
- a) Trakų Vokės valgomojo išskleidžiamasis valgomojo stalas, fot. než., iki 1939 m. [detalė], in: Roman Aftanazy, t. 4, il. 589.
- b) Alantos valgomojo neorenesansinio stiliaus stalas, medis, drožyba, faneravimas, plotis 127, ilgis 194 cm (ištraukus ~320cm), aukštis 78 cm, in: *Alantos dvaro muziejus-galerija*, inv. nr. VŠĮ 20150451 (fot. M. Daraškevičius, 2019 m.).
- c) Kretingos rūmuose buvęs ovalus stalas (neišskleidžiamasis), tačiau nėra žinoma kurioje patalpoje stovėjo, medis, drožyba, faneravimas, XIX a. II p., in: *KM, GEK* (fot. M. Daraškevičius, 2019 m.).
- d) Pajuosčio valgomojo stalas, in: Valgomasis Pajuostyje: židinio ekranas, žardinerė, dėžinis laikrodis., fot. S. K. Kosakovskis ir / arba J. Krajevskis, 1894 m. [detalė], in: *ČDM*, Ta 5197, alb. 9, 39 p., fot. 57 (647).
- e) Lyduokių valgomojo išskleidžiamasis stalas, fot. než., po 1907 m., in: Lyduokių valgomasis, iš grafo Kosakovskio sūnaus Mykolo Stanislovo Lyduokių dvaro bibliotekos: su tamsiai mėlynos spalvos spaudu *Z KSIĘGOZBIORU * Michała-Stanisława HR. KORWIN-KOSSAKOWSKIEGO * NIDOKI* [detalė], in: *ČDM*, Ta 272.
- f) Baltosios Vokės *Chippendale* stiliaus valgomojo stalas, fot. než., iki 1939 m., in: Roman Aftanazy, t. 4, p. 24–25.
- g) Vialos valgomojo išskleidžiamasis Dancigo stiliaus stalas, in: Viala, fot. než., 1895 m. [detalė], in: *Gražinos ir Gedimino Petraičių rinkinys*.
- h) Rokiškio valgomojo Zakopanės stiliaus išskleidžiamasis valgomojo stalas, ažuolas, drožyba, faneravimas, plotis 138 cm, ilgis (pailginus) siekia 460 cm, XX a. I deš., in: *RKM*, 6346 (fot. M. Daraškevičius, 2019 m.).
50. Valgomojo kėdės (XIX a. II p.–XX a. pr.)
- a) Trakų Vokės valgomojo neogotikinio stiliaus kėdės ir šeimininko kėdė (didesnė), fot. než., iki 1939 m. [detalė], in: R. Aftanazy, t. 4, p. 402.

- b) Alantos valgomojo neorenesansinio stiliaus kėdės, fot. než., 1903–1910 m. [detalė], in: *Alantos dvaro muziejus-galerija*, inv. nr. VŠĮ 20150451 (fot. M. Daraškevičius, 2019 m.).
 - c) Plinkšių valgomojo neorenesansinio stiliaus kėdės ir šeimininko kėdė (su porankiais), medis, tekinimas, drožyba, oda, štapavimas, XIX a. II p., in: *ŽAM, GEK 1392–1405* (fot. M. Daraškevičius, 2019 m.).
 - d) Kretingos valgomojo Dancigo stiliaus kėdės, ąžuolas, drožyba, oda, žalvaris vinutės, aukštis 106,5 cm, plotis 51,5 cm, gylis 49 cm, XIX a. II p., in: *KM, GEK 1332* (fot. M. Daraškevičius, 2019 m.).
 - e) Lyduokių valgomojo Dancigo stiliaus valgomojo kėdės, fot. než., po 1907 m., in: Lyduokių valgomasis, iš grafo Kosakovskio sūnaus Mykolo Stanislovo Kosakovskio Lyduokių dvaro bibliotekos: su tamsiai mėlynos spalvos spaudu *Z KSIĘGOZBIORU * Michała-Stanisława HR. KORWIN-KOSSAKOWSKIEGO * NIDOKI* [detalė], in: *ČDM, Ta 272*.
 - f) Pajuosčio valgomojo Dancigo stiliaus kėdės (6 vnt. saugomi LNM (IM 5826), tai ąžuolinio karkaso ir kojų rudai beicuotos kėdės su minkšta pasoste ir atkaltės centru, aptrauktu ruda kanapėta cerata. Priekinės kojos tekintos, apvalios, profiliuotos, užpakalinės – stačiakampio skersinio pjūvio. Pasostės rėmai nedaug trapeciniai, profiliuoti. Atkaltė aukšta, rėmai viršuje ir apačioje drožinėti reljefiniais augaliniais motyvais. Aukštis 144 cm, plotis 52 cm, gylis 52 cm, in: Ona Mažeikienė, p. 23, il. 168.), in: Valgomasis Pajuostyje: židinio ekranas, žardinėrė, dėžinis laikrodis, fot. než., 1894 m., in: *ČDM, Ta 5197, alb. 9, 39 p., fot. 57 (647)*.
 - g) Vialos valgomojo *Queen Ann* stiliaus valgomojo kėdės, in: Viala, fot. než., 1895 m. [detalė], in: *Gražinos ir Gedimino Petraičių rinkinys*.
 - h) Baltosios Vokės valgomojo *Chippendale* stiliaus krėslo, fot. než., iki 1939 m. [detalė], Aftanazy, t. 4, p. 24–25.
 - i) Didžiosios Berestavicos valgomojo neogotikinio stiliaus kėdės su lenkto silueto kojomis, in: Didžiosios Berestavicos valgomasis, fot. S. K. Kosakovskis ir / arba J. Krajevskis, 1903-02-13, in: *ČDM, Ta 5238, alb. 55, 26 p., fot. 26 (3838)*; Didžiosios Berestavicos dvaro naujasis salonas iš valgomojo pusės. 1901 m., in: *ČDM, Ta 5233, alb. 50, 14 p., fot. 18 (3456)*.
 - j) Lentvario valgomojo XVIII a. pab. angliškos kėdės, in: *Tiškevičių giminės archyvas*, in: Vakarienė Lentvario dvaro rūmų valgomajame, fot. než., 1913 m. gruodžio mėn. (*Na zdjęciu: wieczerza w jadalni pałacowej – XII.1913.*), in: Liliana Narkowicz, *Boże Narodzenie u Tysszkiewiczów (I) Niegdyś w Landwarowie*, prieiga per internetą: <http://www.tygodnik.lt/201651/bliska5.html> [žiūrėta 2020-03-09].
51. Kiti specifiški valgomojo baldai (XIX a. II p.–XX a. pr.)
- a) Baltosios Vokės neogotikinio stiliaus širma ir servantas, fot. než., iki 1939 m. [detalė], in: Roman Aftanazy, t. 4, p. 24–25.
 - b) Didžiosios Berestavicos valgomojo indų spintos, etažerės ir žibalinė lempa, in: Didžiosios Berestavicos valgomasis, fot. S. K. Kosakovskis ir / arba J. Krajevskis, 1903-02-13 [detalė], in: *ČDM, Ta 5238, alb. 55, 26 p., fot. 26 (3838)*; Didžiosios Berestavicos dvaro naujasis salonas iš valgomojo pusės. 1901 m. [detalė], in: *ČDM, Ta 5233, alb. 50, 14 p., fot. 18 (3456)*.
 - c) Lyduokių valgomojo komodos, laikrodis, servantas, stalo tekstilės presas ir kombinuota apšvietimo priemonė (žibalinė lempa ir šakos su taurelėmis žvakėms), fot. než., po 1907 m., in: Lyduokių valgomasis, fot. než., po 1907 m., iš grafo Kosakovskio sūnaus Mykolo Stanislovo Lyduokių dvaro bibliotekos: su tamsiai mėlynos spalvos spaudu *Z KSIĘGOZBIORU * Michała-Stanisława HR. KORWIN-KOSSAKOWSKIEGO * NIDOKI* [detalė], in: *ČDM, Ta 272; 273*.
 - d) Pajuosčio valgomojo židinio ekranas, žardinėrė, dėžinis laikrodis ir kombinuota apšvietimo priemonė (žibalinė lempa ir šakos su taurelėmis žvakėms), in: Valgomasis Pajuostyje, fot. než., 1894 m. [detalė], in: *ČDM, Ta 5197, alb. 9, 39 p., fot. 57 (647)*.

- e) Trakų Vokės stalėliai, kombinuota apšvietimo priemonė centre (žibalinė lempa ir šakos su taurelėmis žvakėms) ir papildomi žvakių sietynai kampuose (nuotraukoje matomi 2 kampuose, tad galėjo būti dar 2 kitoje pusėje), fot. než., iki 1939 m., in: Roman Aftanazy, t. 4, il. 589.
- f) Vaitkuškis: etažerė, stalo tekstilės presas, širma, servantas, in: Vaitkuškio valgomasis iš mažojo salono pusės, fot. S. K. Kosakovskis ir / arba J. Krajevskis, 1900 m. [detalė], in: ČDM, Ta 5228, alb. 45, 36 p., fot. 51 (3067); Vaitkuškis. Nauja indauja Vaitkuškio valgomajame, fot. S. K. Kosakovskis ir / arba J. Krajevskis, 1900-07-24 [detalė], in: ČDM, Ta 5225, alb. 42, 50 p., fot. 68 (2826); Pietūs su Chrapovickiais ir Lempickiais, Vaitkuškis, 1896 01 12 ar 17 [detalė], in: ČDM, Ta 5199, alb. 11, 49 p., fot. 79 (792); Vaitkuškio valgomasis, fot. S. K. Kosakovskis ir / arba J. Krajevskis, 1900-12-04 [detalė], in: ČDM, Ta 5228, alb. 45, 33 p., fot. 48 (3063).
52. Valgomojo tekstiliniai ir popieriniai apmušalai (XIX a. II p.–XX a. pr.)
- a) Nesvyžiaus didysis valgomasis, sienos su apmušalais fragmentas, in: Nesvyžius, fot. než., XIX a. pab.–XX a. pr. [detalė], in: ASP, ID: P806N0.
- b) Alantos sienos su apmušalais fragmentas, in: Alantos valgomasis, fot. než., 1903–1910 m. [detalė], in: *Alicijos Pac-Pomarnackos šeimos archyvas*, in: *Alantos dvaras*, 2018.
- c) Vialos valgomojo sienos su apmušalais fragmentas, in: Viala, fot. než., 1895 m. [detalė], in: *Gražinos ir Gedimino Petraičių rinkinys*.
- d) Kordibaną imituojantys tapetai, XIX a. pab.–XX a. pr., Korvino-Milevskio rūmai Vilniuje, in: XIX a. architektūros paminklas – buv. rūmai Vilniuje, Rašytojų g. 6. Darbo projektas. Architektūriniai sprendimai. Polichrominiai tyrimai (kalkės, originalas). Paminklų restauravimo projektavimo institutas, 1986 m., in: VRVA, f. 1019, ap. 12, b. 34445.
- e) Pajuosčio valgomojo sienų apmušalai, in: Valgomasis Pajuostyje: židinio ekranas, žardinėrė, dėžinis laikrodis, fot. S. K. Kosakovskis ir / arba J. Krajevskis, 1894 m. [detalė], in: ČDM, Ta 5197, alb. 9, 39 p., fot. 57 (647).
- f) Vaitkuškio sienų apmušalai, 1894 m. Vaitkuškio valgomasis iš mažojo buduaro pusės. Šalia krosnies stovi J. Krajevskis, fot. S. K. Kosakovskis, 1894 m. [detalė], in: ČDM, Ta 5190, albumas Nr. 1, 28 p. 33 (28).
- g) Liukonių valgomojo sienų apmušalų fragmentas, in: Liukonys. Kotrynos Kosakovskos (*Katarzyna z O'Brien de Łący Kossakowska*) dvaro valgomasis, fot. S. K. Kosakovskis ir / arba J. Krajevskis, 1896-07-24 [detalė], in: ČDM, Ta 5203, alb. 15, 34 p., fot. 40 (1027).
53. Valgomojo tapytas dekoras (XVIII a. II p.–XX a. pr.)
- a) Vaitkuškio valgomojo lubų polichromijos fragmentas, in: Vaitkuškis. Dvaro kambarys, fot. Stanislovas K. Kosakovskis ir/arba J. Krajevskis, XIX a. pab.–XX a. pr. [detalė], in: ČDM, Ta 418 [Ta 417, 418 trūkstamas albumo Nr. 35 (Ta 5218) lapas su Vaitkuškio rūmų salono ir valgomojo fotografijomis Nr. 2288, 2287].
- b) Vaitkuškio valgomojo sienos polichromijos fragmentas, in: Vaitkuškis. Nauja indauja Vaitkuškio valgomajame, fot. S. K. Kosakovskis ir / arba J. Krajevskis, 1900-07-24 [detalė], in: ČDM, Ta 5225, alb. 42, 50 p., fot. 68 (2826).
- c) Lyduokių valgomojo lubų polichromijos fragmentas, in: Lyduokiai, po 1907 m. fotografija iš grafo Kosakovskio sūnaus Mykolo Stanislovo Lyduokių dvaro bibliotekos: su tamsiai mėlynos spalvos spaudu *Z KSIĘGOZBIORU * Michała-Stanisława HR. KORWIN-KOSSAKOWSKIEGO * NIDOKI* [detalė], in: ČDM, Ta 273.
- d) Pajuosčio valgomojo lubų polichromijos fragmentas, fot. S. K. Kosakovskis ir / arba J. Krajevskis, 1894 m. in: Valgomasis Pajuostyje: židinio ekranas, žardinėrė, dėžinis laikrodis. 1894 m. [detalė], in: ČDM, Ta 5197, alb. 9, 39 p., fot. 57 (647).
- e) Lančiūnavos valgomojo lubų polichromija, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.

- f) Didžiosios Berestavicos valgomojo lubų polichromija, fot. S. K. Kosakovskis ir / arba J. Krajevskis, 1900–1901 m. [detalė], in: *ČDM*, Ta 5238 alb. 25 p. 3837.
- g) Gelgaudiškio valgomojo atkurtos lubos ir buvusi tapyta medienos imitacija, VĮ „Lietuvos paminklai“ nuotr., 2020 m.
- h) Baltosios Vokės valgomojo sienos tapybos fragmentas, in: 2 a. pat. nr. 2 spalvinė kopija nr. 1 [detalė]. Baltosios Vokės dvaras. Centriniai rūmai. polichromijos tyrimai. Dekoro fragmentų kopijos, archit. S. Latonas, atliko V. Budzienė, Paminklų restauravimo ir projektavimo institutas, 1989 m., in: *VRVA*, f. 1019, f. 11, b. 1545.
- 54. Valgomojo lipdyta ir drožinėta puošyba (XIX a. II p.–XX a. pr.)
 - a) Nesvyžiaus didysis valgomasis, XIX a. II p. atnaujinant patalpą atidengtos XVIII a. sijinės lubos, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - b) Trakų Vokės valgomasis, polichromuota lubų lipdyba, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - c) Nesvyžiaus valgomasis, rozetė, supraportas ir epikranitas, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - d) Žaludko valgomasis, rozetė ir epikranitas, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - e) Raguvėlės valgomasis, epikranitas, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - f) Raudonojo Kranto valgomasis, polichromuota lipdyba: lamperijos ir lubų kesonai, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - g) Didžiosios Berestavicos, epikranito lipdyba derinta su trafaretine tapyba, fot. S. K. Kosakovskis ir / arba J. Krajevskis, 1900–1901 m. [detalė], in: *ČDM*, Ta 5238, alb. 55, 26 p., fot. 26 (3838).
 - h) Šalčininkų valgomasis, polichromuota ir auksuota lipdyba, in: Šalčininkų dvaro rūmų apmatavimo planų eksplikacijos. Paminklų konservavimo institutas, 1956 m., in: *VRVA*, f. 5, ap.1, b. 1183, l. 32,33.
- 55. Valgomojo ikonografijos specifiškumas: riterių salė (XIX a. II p.–XX a. pr.)
 - a) Lyduokių valgomojo panopliumas, in: Lyduokių valgomasis, fot. než., po 1907 m., iš grafo Kosakovskio sūnaus Mykolo Stanislovo Lyduokių dvaro bibliotekos: su tamsiai mėlynos spalvos spaudu *Z KSIĘGOZBIORU * Michała-Stanisława HR. KORWIN-KOSSAKOWSKIEGO * NIDOKI* [detalė], in: *ČDM*, Ta 273.
 - b) Užutrakio valgomojo medžioklės trofėjų lipdiny, XIX a. pab.–XX a. pr., fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - c) Trakų Vokės valgomojo šeimos herbai lubų puošyboje, fot. Aloyzas Petrašiūnas, 2015 m.
 - d) Beržėnų valgomasis. Giminės portretai ir medžioklės trofėjai (breidžio ragų sietynai), in: Beržėnai, fot. než., iki 1939 m. [detalė], in: *IS PAN*, R36486.
 - e) Pajuosčio valgomasis. Giminės portretai, in: Valgomasis Pajuostyje, fot. než., 1894 m. [detalė], in: *ČDM*, Ta 5197, alb. 9, 39 p., fot. 57 (647).
 - f) Baltosios Vokės valgomasis. Giminės portretai, fot. než., iki 1939 m. [detalė], in: Aftanazy, t. 4, p. 24–25.
 - g) Vaitkuškio valgomojo ATR valdovų portretų galerija, in: Vaitkuškis. Nauja indauja Vaitkuškio valgomajame, fot. S. K. Kosakovskis ir / arba J. Krajevskis, 1900-07-24 [detalė], in: *ČDM*, Ta 5225, alb. 42, 50 p., fot. 68 (2826).
 - h) Lyduokių valgomojo ATR valdovų portretų galerija, in: Lyduokių valgomasis, fot. než., po 1907 m., iš grafo Kosakovskio sūnaus Mykolo Stanislovo Lyduokių dvaro bibliotekos: su tamsiai mėlynos spalvos spaudu *Z KSIĘGOZBIORU * Michała-Stanisława HR. KORWIN-KOSSAKOWSKIEGO * NIDOKI* [detalė], in: *ČDM*, Ta 272.
 - i) Lentvario valgomajame buvo 12 Romos imperatorių skulptūrų. Viena matoma kampe (pažymėta, turėjo būti 4), kitos dvi turėjo būti ant konsolių (pažymėtos, turėjo būti ant kiekvienos sienos po 2, iš viso 8), in: *Tiškevičių giminės archyvas*, in: Vakariėnė Lentvario dvaro rūmų valgomajame, 1913 m. gruodžio mėn. (*Na zdjęciu: wieczerza w jadalni pałacowej – XII.1913.*), in: Liliana Narkowicz, *Boże Narodzenie u Tyszkiewiczów (I) Niegdyś w Landwa-*

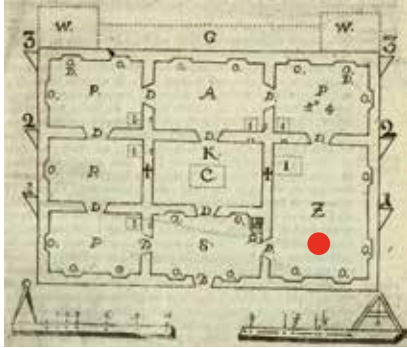
rowie, prieiga per internetą: <http://www.tygodnik.lt/201651/bliska5.html>. [žiūrėta 2020-03-09].

56. Valgomojo ikonografijos specifiškumas: gamta (XIX a. II p.–XX a. pr.)
- a) Trakų Vokė. Viena iš aštuonių verdiūrų, kabojusių Tiškevičių Trakų Vokės valgomajame: Verdiūra su Pociejų giminės herbu, 257×230 cm, Obiuserio karališkoji manufaktūra, Prancūzija, ~1780 m., in: *LNDM*, TA 772.
 - b) Užutrakio valgomojo lubų ir supraportų puošyba: gėlių pynės plafone ir vazos keturiuose supraportuose, XIX a. pab.–XX a. pr., fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - c) Lančiūnavos valgomojo lubų polichromija: visžalės augmenijos pynės bei ažuolo lapų bei gilių arabeskos, XIX a. pab.–XX a. pr., fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - d) Raudonojo Kranto valgomojo lubų puošyba: augmenija ir paukščiai, XX a. pr., fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
57. Valgomojo ikonografijos specifiškumas: mitologija ir etnografija (XIX a. II p.–XX a. pr.)
- a) Naraulios didžiajame valgomajame sienų didžiuosiuose paneliuose buvo Apolono su mūzomis ir Dianos, sugrįžtančios iš medžioklės, drobės, siauruosiuose – Kupidono ir Psichės siužetas (vienas siauras panelis matomas nuotraukoje), ovaluose virš veidrodžių – gražiausių apylinkės damų portretų galerija (du matomi nuotraukoje), fot. než., apie 1914 m., in: *IS PAN*, R160431.
 - b) Šalčininkų valgomojo durų (vynuogių motyvas) ir lubų plafono (gausybės deivės Kopijos simboliai gausybės ragai) puošybos fragmentai, in: Šalčininkų pionierių rūmai (buv. Vagnerio dvaro) rūmų polichrominių paieškų ataskaita, Paminklų konservavimo institutas, 1980 m., in: *VRVA*, f. 5, ap. 1, b. 1400, l. 8, 9.
 - c) Rokiškis. Spindulių motyvas (iš kairės): buazerija, vienvėrių durų viršutinis skydas, kredenso durelės, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - d) Rokiškis. Šešiakampės segmentinės žvaigždės motyvas (iš kairės): sija, durų anga, buazerija, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - e) Rokiškis. Lelija (iš kairės): durų apkala, servanto durelės, buazerija, kredensas, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - f) Rokiškis. Širdis (iš kairės): buazerijos, kredensas, durų ir durelių vyriai, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - g) Rokiškis. Kiti puošybos elementai (iš kairės): arkatūra, virvelinis drožinys, zigzaginis drožinys, trikampių juosta, pasuktų stačiakampių motyvas, pusapskričių motyvas, svastika, aštuoniakampė žvaigždė, spygliuočio motyvas, gėlės žiedo su stiebu motyvas, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
58. Kredenso zonos planavimas. Anglų dvarų praktika (XIX a.)
- a) Valgomasis (*Dining Room*) su išplėta kredenso zona: bufetas (*Service room*), kredensas (*Butler's Pantry*) su atskiru liokajaus miegamuoju (*Bedroom*) ir sidabro indų saugykla (*Safe*), in: Heamsted dvaro rūmai, pirmo aukšto planas [detalė], Kentas, Jungtinė Karalystė, in: Robert Kerr, pl. 30.
 - b) Valgomasis (*Dining Room*) ir išplėta kredenso zona: bufetas (*Serving Room*), porceliano spinta (*China Closet*), šviestuvų kambarys (*Lamp Room*), kredensas (*Butler's Pantry*), sidabro indų saugykla (*Plate-Closet*), liokajaus kambarys (*Butler's Room*), tarnų kambarys ir valgomasis (*Steward's Room, Servant's Hall*). Vaistinė (Still room) vieta buvo moterų pusėje, prie namų ekonomės kambario (*Housekeeper's Room*), in: Nun Appleton dvaro rūmai, pirmo planas, Jorkšyras, Didžioji Britanija, 1863 m., in: Robert Kerr, pl. 31.
59. Kredenso zona (XIX a. II p.–XX a. pr.)
- a) Nesvyžiaus trijų patalpų kredenso zona ir tarnybinė laiptinė už valgomojo, in: Nesvyžiaus pilies rūmų antrojo aukšto apmatavimai, M1:200 [detalė], in: *BGANTD*, 568.

- b) Trakų Vokės kredensas su niša (galėjo būti lentynos) pirmajame aukšte prie valgomojo, maisto podėlio patalpos (spižarnė, vaistinė, rūšiai) cokoliniame aukšte, in: Trakų Vokės dvaro sodybos rūmų, Žalioji a. 2a Vilniuje. Tvarkybos darbų projektas, pjūvis 5–5, m 1:100 [detalė], in: TVDS.
 - c) Palangos žemutinis kredensas (fot. M. Daraškevičius, 2019 m.) ir cokolinio aukšto kredenso planas (in: Palangos dvaro sodybos rūmai, cokolinio aukšto planas, 1896 m., archit. Franzas Heinrichas Schwechtenas [detalė], in: LNDM, 559/4.)
 - d) Kretingos dvi kredenso patalpos prie didžiojo valgomojo, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - e) Rokiškio kredensas ir spižarnė (buvo atitverta siena), fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - f) Zyplių rūmuose už valgomojo patalpų grindys buvo dengtos plytelėmis, jose turėjo būti su patarnavimu susijusios patalpos (kredensas, indų plovykla), in: Zyplių dvaro sodybos pritaikymas kultūriniam turizmui, Rūmų 1C1/p (24737, G212K1) rekonstravimas ir pritaikymas kultūriniam turizmui. Tvarkomų paveldosaugos darbų projektas, 2009, in: *Projektavimo ir restauravimo instituto archyvas*, F. 2 1894–9.
 - g) Gelgaudiškio rūmuose tarp virtuvės ir valgomojo buvo maisto keltuvo patalpa (kairėje) ir dvi patalpos, dengtos plytelėmis, kurios galėjo funkcionuoti kaip kredensas ir indų plovykla, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - h) Užutrakio kredensas, fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
60. Maisto keltuvai (XIX a. II p.–XX a. pr.)
- a) Labūnavos maisto keltuvai antrojo aukšto kredense (pažymėta), archit. K. Kozłowski, 1881 m., in: *Inżynierja i Bunownictwo*, rok IV, tom IV, 3(15) Marca, nr. 6, 1882, p. 64, Pl. 9, 10, 11.
 - b) Gelgaudiškio maisto keltuvo šachtos vieta, XIX a. pab.–XX a. pr., fot. M. Daraškevičius, 2019 m.
 - c) Palangos maisto keltuvai cokoliniame aukšte, XIX a. pab.–XX a. pr., Paminklų projektavimo ir restauravimo instituto nuotr., 2012 m.
 - d) Lentvaris. Maisto keltuvo vieta antrajame aukšte (atsiveria į bufeto pobūdžio patalpą, ne kredensą), XIX a. pab., in: Klevų al. 48, Lentvaryje restauravimas ir pritaikymas rezidencijai. XIX a. pab. istorizmo laikotarpio retrospekcija. Arch. D. Ferguson, 2008, KPD Vilniaus TP archyvas, in: KVR, prieiga per internetą: <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/eb1d7209-d0e7-4997-9a28-c352755c94b3>. [žiūrėta 2020-12-28].
 - e) Radvilonių maisto keltuvai pirmajame (kairėje) ir antrajame aukšte, XIX a. II p., fot. M. Daraškevičius, 2019 m.

ILIUSTRACIJOS

1. Daugiafunkcės salės (XVI–XVIII a. I p.)

a) Pavyzdinis namų planavimas, XVII a. (salė / stalavinė pažymėta), in: [Jakub Kazimierz Haur], *Oekonomika ziemiańska generalna*, Kraków, 1679, p. 13

b) Nesvyžiaus pilies rūmų salė (stołowa izba), ~1914 m., aut. nežinomas

c) Bialos pilies rūmų riterių salės interjeras, Vincentas Smakauskas, XIX a. I p.

d) Sapiegų rūmų Antakalnyje salė (izba wielka stołowa)

e) Siesikų dvaro rūmų salė

f) Angliško tipo išskleidžiamasis stalas, in: Česlovas Moniuška, 1806(?), 1806 m. dvaro interjeras, iš Česlovo Moniuškos dienoraščio

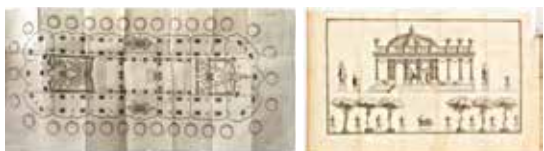
2. Reprezentacinis kredensas ir didysis servizas

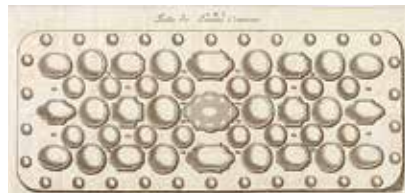
a) Reprezentacinio kredenso projektas senatoriaus Francesco Ratta Vizzani rūmuose Bolonijoje, 1693 m., in: *La custodia d'oro* [...], Bologna: Per li Peri, 1693

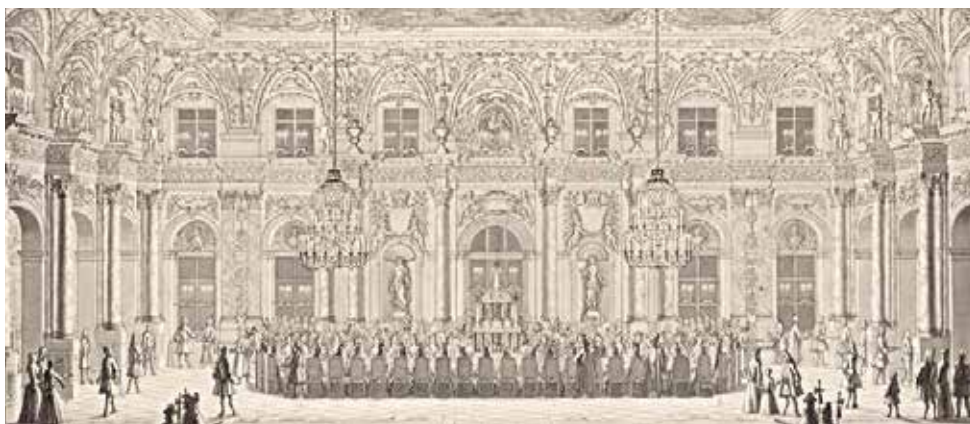
b) Augusto II 49-ojo gimtadienio puotos puošyba pagal archit. Matthäuso Danielio Pöppelmanno projektą, ~1719 m.

c) Didysis servizas 32-iem asmenims, in: Menon, *La science du maître d'hôtel confiseur*, Paris: Paulus-Du-Mesnil, 1750

d) Stalo padengimas 30 asmenų, in: Vincent La Chapelle, *Le cuisinier moderne*, t. 1, Paris: A La Haye, 1735

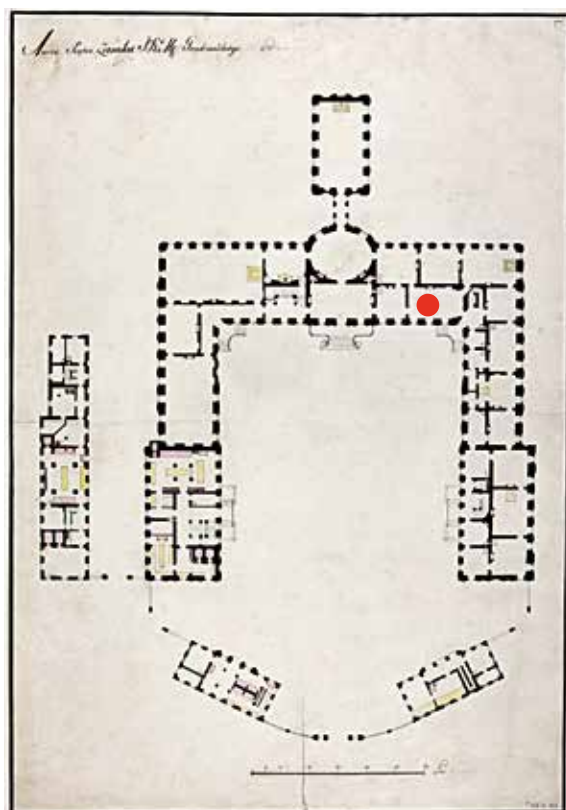

e) Didysis servizas stalo centre. 1719 m. rugsėjo 23 d. Drezdeno rūmuose vyko „Veneros puota“ ATR valdovo Augusto II sūnaus, būsimą ATR valdovą Augusto III ir Marijos Juozapos Austrės vestuvių proga, aut. Carl Heinrich Jacob Fehling (1683–1753), 1726 / 1728 m.

3. Valgomasis ATR valdovo dvare: Varšuvos ir Gardino pilyys

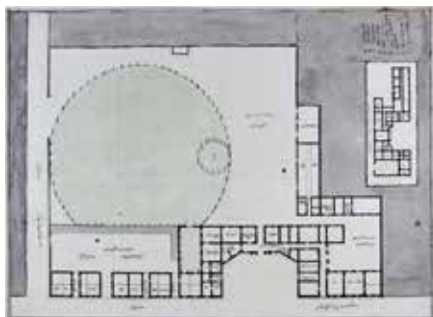

a) Augusto III valdymo metu Varšuvos karališkoje pilyje buvo du valgomieji: maršalo valgomasis (plane pažymėta vėlesnė planuota funkcija kaip *Galerie des Tableaux*) ir valgomąjo salė (plane pažymėta vėlesnė planuota funkcija kaip *Chambre des Seigneurs*). Stanislovo Augusto valdymo metu naujas valgomasis įrengtas privačiuose karaliaus apartamentuose (patalpoje, kuri plane pažymėta *Cabinet de Toilette*)

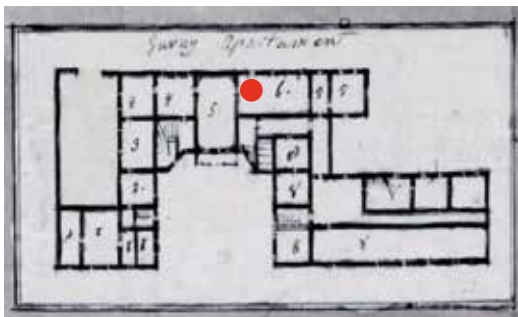

b) Valgomasis Gardino Naujojoje karališkoje pilyje (pažymėta), in: Gardino Naujosios pilies pirmojo aukšto planas, aut. Giuseppe Sacco, data nežinoma.

4. LDK didikų rūmai Varšuvoje ir kitose Lenkijos Karalystės vietose XVIII a. II p.

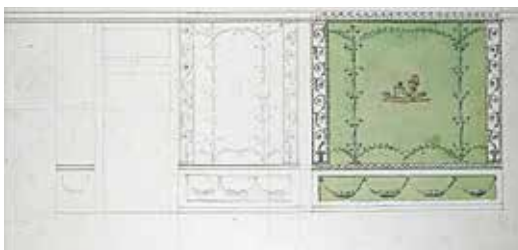
a) Sapiegų rūmų Varšuvoje teritorijos planas, pirmojo ir antrojo aukšto planas su pažymėtomis jų funkcijomis

b) Sapiegų rūmų Varšuvoje antrojo aukšto planas. Valgomasis (6. *sala iadalna*, pažymėta) buvo prislietas prie reprezentacinio apartamento, kurį, pakilus į antrą aukštą reprezentaciniais laiptais, sudarė: 5) salė šokiams ir gausiems svečiams priimti (*sala tancow i i wielki kompaniji*), 4) du salonai (*bawialne*), 3) miegamasis (*sypialnij*), 2) tualetas (*tualeta*) ir 1) garderobas (*garderoby*)

c) Čartoriskų Natolino vasaros rezidencijos prie Varšuvos salono arba valgomojo plafono polichromijos projektas, aut. Vincenzo Brenna, 1781 m.

d) Čartoriskų Natolino vasaros rezidencijos prie Varšuvos salono arba valgomojo sienos polichromijos projektas, aut. Vincenzo Brenna, 1781 m.

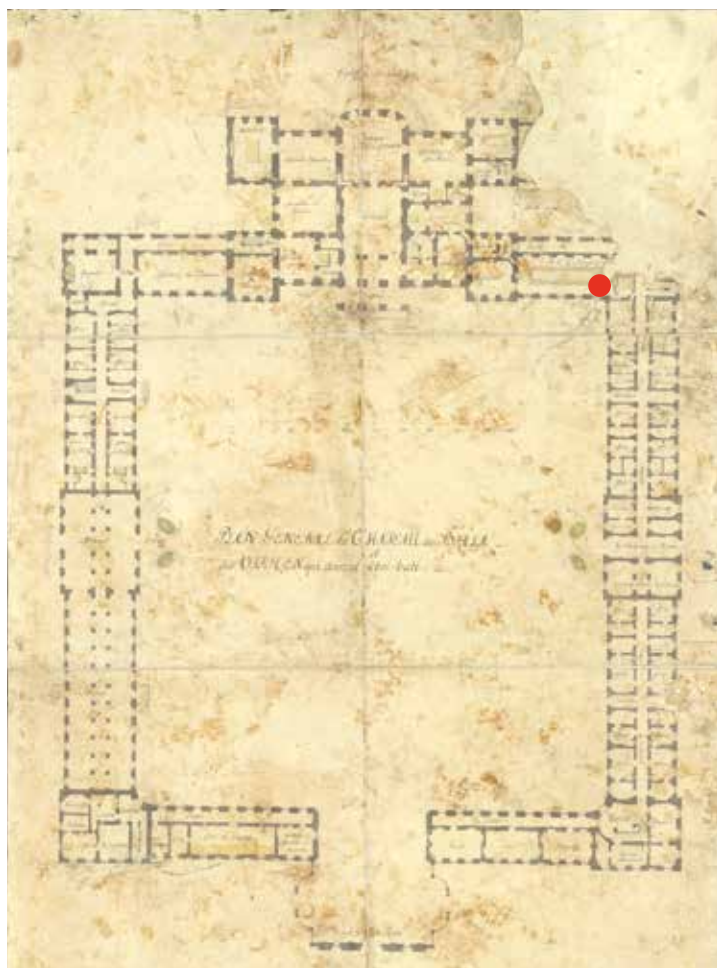

e) Radvilų Nieborovo dvaro rūmuose valgomasis buvo pirmajame aukšte (pažymėta), atskirai nuo apartamentų, in: Radvilų Nieborovo dvaro rūmų pirmo aukšto planas, aut. Szymon Bogumił Zug

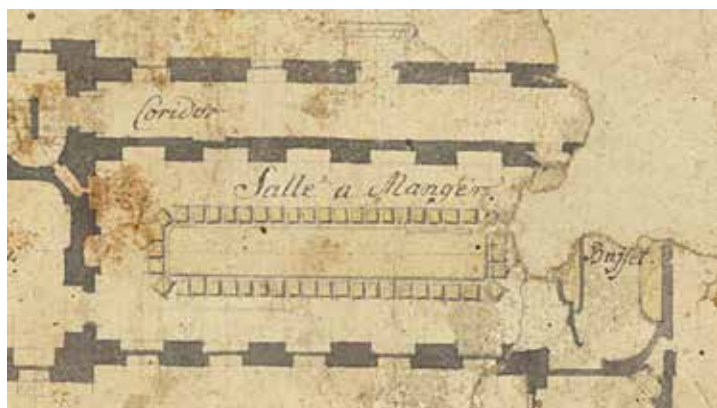

f) Jano Klemenso Branickio ir Izabelės Poniatovskytės-Branickienės rūmuose Balstogėje valgomasis buvo antrajame aukšte (pažymėta), prie salono, in: Branickių Balstogės rūmų antro aukšto planas, aut. Kazimierz Nowicki

5. Radvilų Bialos pilies rūmų rekonstrukcijos projektas

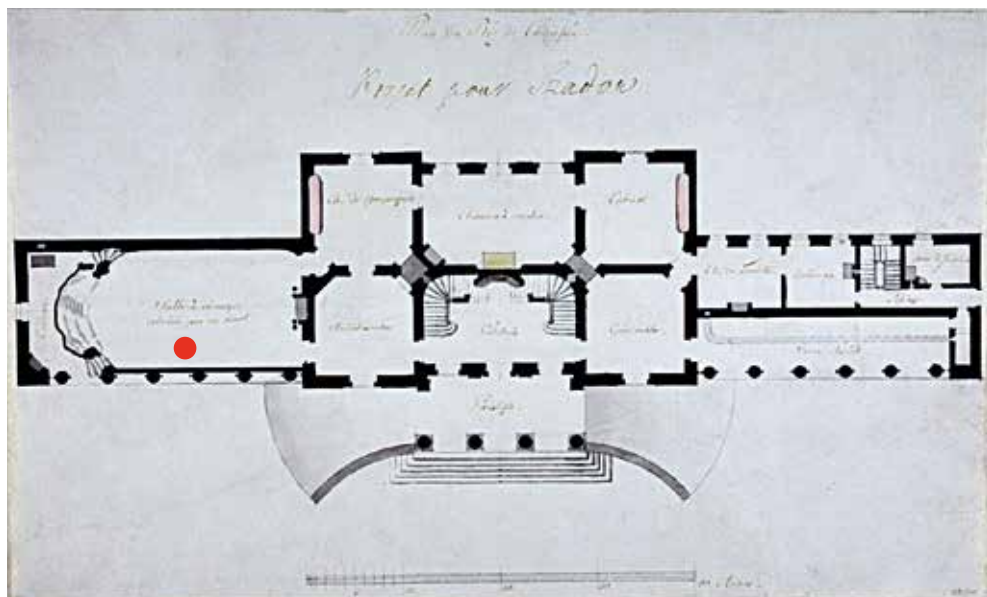

a) Radvilų Bialos pilies rūmų rekonstrukcijos projekte valgomasis (pažymėta) buvo numatytas atskirai nuo reprezentacinio apartamento, in: Bialos pilies pirmo aukšto planas, aut. C. F. Pöppelmann (?), 1746–1750 m.

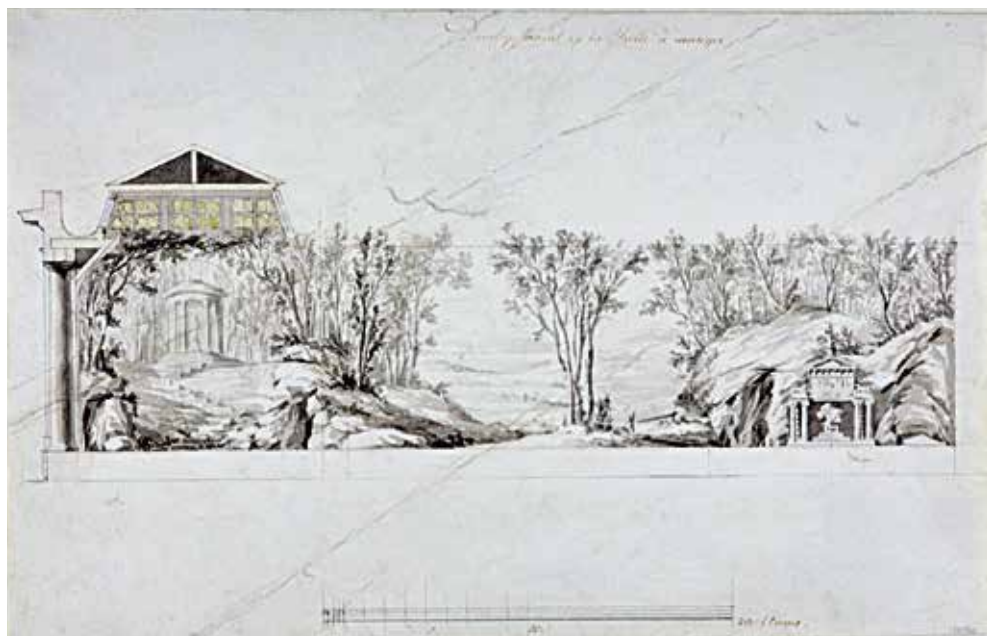

b) Radvilų Bialos pilies rūmų rekonstrukcijos projektas: valgomajame pažymėta įranga (židiny, krosnis), integruoti baldai (bufetas) ir mobilūs baldai (stalas, 48 kėdės), in: Bialos pilies pirmo aukšto planas, aut. C. F. Pöppelmann (?), 1746–1750 m.

6. Poniatovskių Šeduvos dvaro rūmų ir valgomąjo interjero projektas

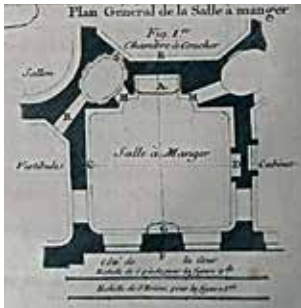

a) Poniatovskių Šeduvos rūmų neįgyvendintame projekte valgomasis (pažymėta) buvo numatytas kaip prijungtas prie apartamento, in: Poniatovskių Šeduvos dvaro rūmų projektas, pirmas aukšto planas, aut. Janas Christianas Kemsetzeris, 1776 m.

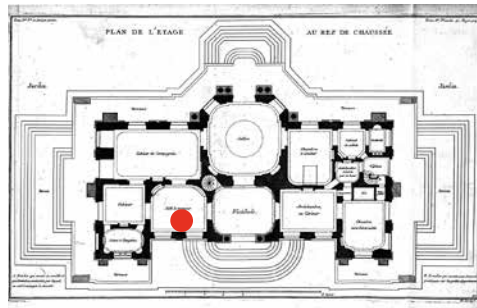

b) Poniatovskių Šeduvos dvaro rūmų valgomąjo interjero projektas, aut. Janas Christianas Kemsetzeris, 1776 m.

7. Rūmų patalpų ir valgomio planavimas prancūzų architektūros teorijoje

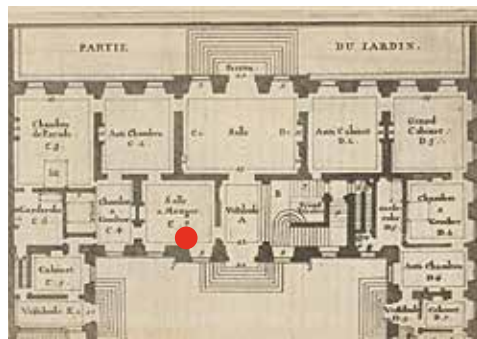
a) Valgomio planavimas, in: Jacques-François Blondel, *De la distribution des maison de plaisance et de la decoration des edifices en general*, t. 2, Paris: Charles-Antoine Jombert, 1738, 85 il., Nr. 2

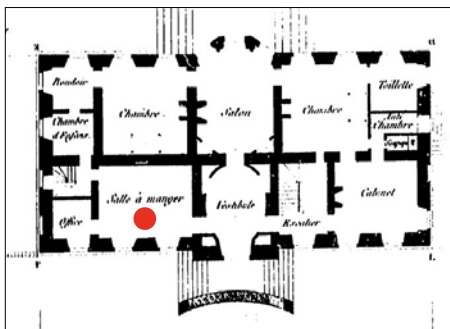
b) Valgomasis kaip prieškambaris (pažymėta), in: Jacques-François Blondel, *De la Distribution des maisons de plaisance et de la décoration des edifices en général*, t. 1, Paris, 1737–1738, p. 174, 40 il.

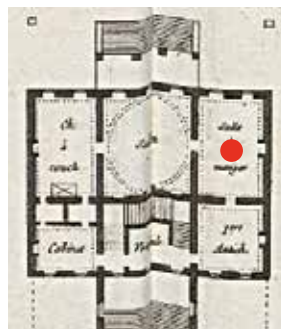
c) Valgomasis, prijungtas prie apartamento (pažymėta), in: Hôtel Gournay, archit. Germanin Boffrand, Paryžius, 1712 m., in: Jean Mariette, Pierre Jean Mariette, Jean Marot, *L'architecture française*, t. 3, Paris: Chez Jean Mariette, 1727, 4 il.

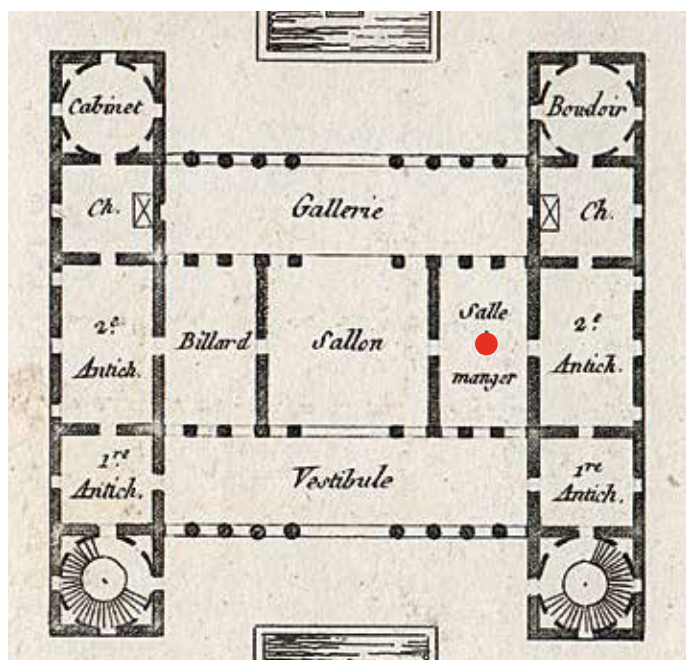
d) Valgomasis atskirai nuo apartamento (pažymėta), in: Augustin-Charles Daviler, *Cours d'architecture*, Paris: chez Nicolas Langlois, 1691, p. 177, 61 il.

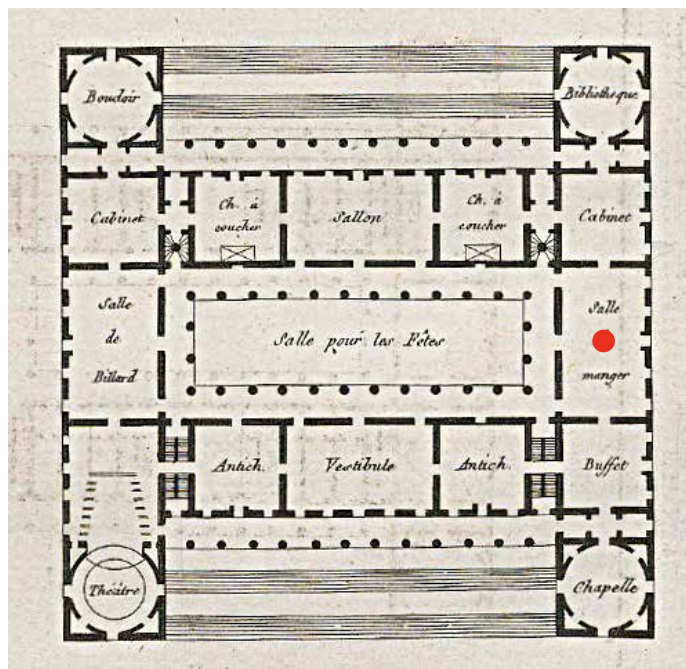
e) Valgomasis atskirai nuo apartamento (pažymėta), in: Armand-Joseph-Marie de Saint-Félix, *Architecture rurale, théorique et pratique, à l'usage des propriétaires et des ouvriers de la campagne*, Toulouse, 1820, 3 il.

f) Valgomasis kaip prieškambaris (pažymėta), in: Jean-Nicolas-Louis Durand, *Précis des leçons d'architecture données à l'École polytechnique*, Paris: par J.-N.-L. Durand, 1825, 27 il.

g) Reprezentacinių ir privačių erdvių atskyrimas, in: Jean-Nicolas-Louis Durand, *Précis des leçons d'architecture données à l'École polytechnique*, Paris: par J.-N.-L. Durand, 1825, 30 il.

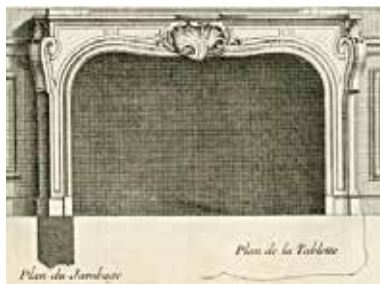

h) Pagrindinių reprezentacinių erdvių (vestibiulis, prieškambariai, valgomasis, biliardinė, salonas) sutelkimas aplink centrinę puotų salę. Privatūs apartamentai nukelti į fligelius, in: Jean-Nicolas-Louis Durand, *Précis des leçons d'architecture données à l'École polytechnique*, Paris: par J.-N.-L. Durand, 1825, 29 il.

8. Valgomojo įranga ir puošyba prancūzų architektūros teorijoje

a) Kredenso projektas, in: Augustin-Charles d'Aviler, Le Blond, *Cours d'architecture qui comprend Les orders de Vignole*, Paris: Jean Mariette, 1738, 99 il.

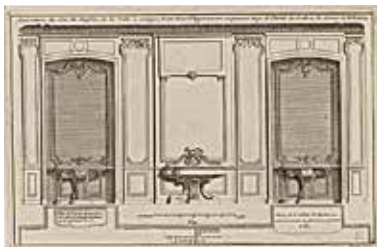
b) Valgomojo kambario arba kabineto židinys, in: Augustin-Charles d'Aviler, Le Blond, *Cours d'architecture qui comprend Les orders de Vignole*, Paris: Jean Mariette, 1738, 58 il.

c) Valgomojo pagrindinė sienos dalis su kredensu, in: Jacques-François Blondel, *De la distribution des maison de plaisance*, t. 2, Paris: Charles-Antoine Jombert, 1738, p. 122, 85 il.

d) Valgomojo kambario židinys nišoje, virš veidrodžio paveikslas su Bakcho scena, in: Jacques-François Blondel, *De la Distribution des Maisons de Plaisance*, t. 2, part. 2, Paris, 1738, p. 70, 60 il.

e) Valgomojo dekoras, in: Hôtel de Soubise, Paryžius, dail. Harpin vel Herpin, graverias nežinomas, leidėjas Jean Mariette, Paryžius, 1727–1738

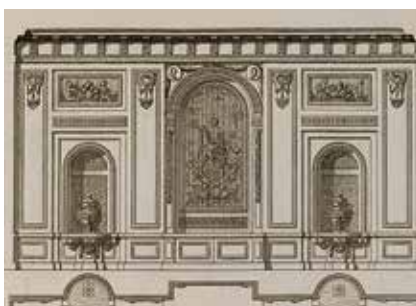
f) Valgomojo kredensu su fontanais projektas, aut. Nicolas Pineau, Jean Mariette, 215 × 305 mm (kairėje), 215 × 300 mm (dešinėje)

g) Valgomojo kaip prieškambario puošyba, planas ir sienos su kredensu išsklotinė, in: Jacques-François Blondel, Pierre Patte, *Planches pour le Cours d'architecture*, t. 5, Paris, 1777, XLII, XLIII il.

h) Valgomojo puošyba (su krosnimi), Jean-François Neufforge, *Recueil Élémentaire D'Architecture*, t. 3, Paris, 1760, p. 212, 2 il.

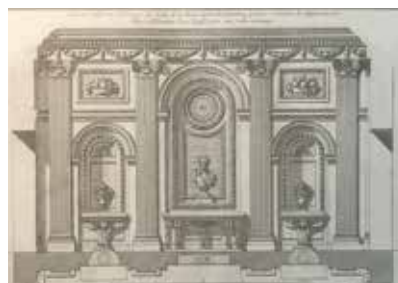
j) Valgomojo puošyba, kredensas, Jean-François Neufforge, *Recueil Élémentaire D'Architecture*, t. 5, Paris, 1763, p. 297, 3 il.

i) Valgomojo puošyba (su kredensu ir dviem fonatanais), in: Jean-François Neufforge, *Recueil Élémentaire D'Architecture*, t. 4, Paris, 1761, p. 278, 2 il.

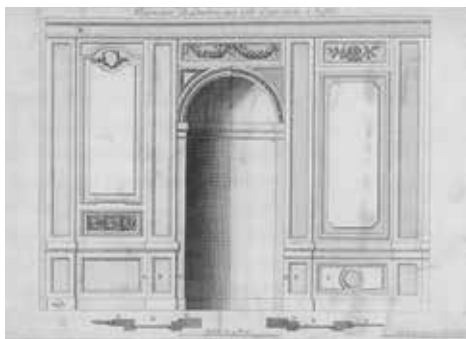
k) Valgomojo puošyba (su kredensu ir dviem fonatanais), in: Jean-François Neufforge, *Recueil Élémentaire D'Architecture*, t. 7, Paris, 1767, p. 489, 3 il.

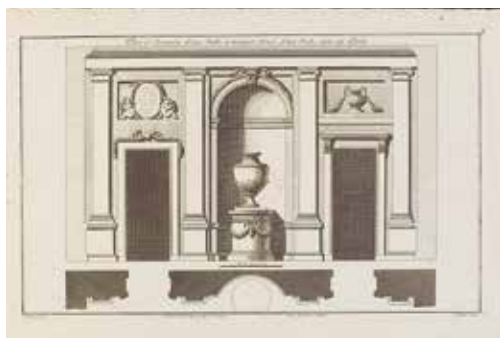
l) Valgomojo puošyba (su kredensu ir dviem fonatanais), in: Jean-François Neufforge, *Supplément au Recueil élémentaire d'architecture*, t. 3, Paris, 1780, p. 61, 1 il.

m) Valgomojo puošyba (su krosniami), in: Gabriel-Pierre-Martin Dumont, *Recueil de plusieurs parties d'architecture sacrée et profane de différents maîtres, tant d'Italie que de France: entablements, charpentes, croisées de Rome, ruines antiques*, Paris, 1767

n) Valgomojo sienos su kredensu niša išsklotinė, in: Juste-Nathan François Boucher, *Elévations d'alcoves avec portes de degagement à côté*, Folge B, Paris: o. J., [1775]

o) Valgomojo siena su niša krosniai, in: Juste-Nathan François Boucher, *Elévations d'alcoves avec portes de degagement à côté*, Folge B, Paris: o. J., [1775]

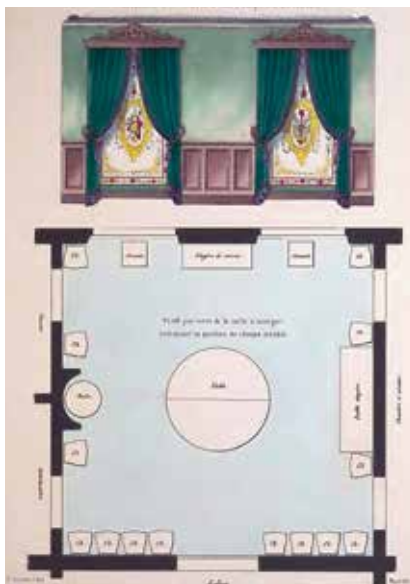

p) Valgomojo sienos išsklotinė su kredensu, Juste-Nathan François Boucher, *Elévations d'alcoves avec portes de degagement à côté*, Folge B, Paris: o. J., [1775]

q) Valgomojo aksonometrinis vaizdas, in: *Le garde-meuble*, Paris: Guilnard et Bordeaux Frères, 1839, livr. 40, nr. 108

r) Valgomojo planas ir lango išsklotinė su užuolaidomis, in: *Le garde-meuble*, Paris: Guilnard et Bordeaux Frères, 1839, livr. 36, nr. 96

9. Angliškojo valgomojo pirmavaizdžiai

a) Scarisbrick Hall (Jungtinė Karalystė) valgomojo eskizas, dail. Augustus Welby Northmore Pugin, 1836 m.

b) Carlton House (Jungtinė Karalystė) gotikinis valgomasis (aut. John Nash, 1814), dail. Charles Wild, 1817 m.

c) Vindzorų pilies (Jungtinė Karalystė) Vaterlo galerija, chromolitografija, aut. Joseph Nash, in: *Views of the Interior and Exterior of Windsor Castle*, London: Thomas McLean, 1848 m.

d) Vindzorų pilies (Jungtinė Karalystė) Šv. Jurgio salė, chromolitografija, aut. Joseph Nash, in: *Views of the Interior and Exterior of Windsor Castle*, London: Thomas McLean, 1848 m.

e) Vindzorų pilies (Jungtinė Karalystė) baltasis salonas, chromolitografija, aut. Joseph Nash, in: *Views of the Interior and Exterior of Windsor Castle*, London: Thomas McLean, 1848 m.

f) Vindzorų pilies (Jungtinė Karalystė) privatus valgomasis, chromolitografija, aut. Joseph Nash, in: *Views of the Interior and Exterior of Windsor Castle*, London: Thomas McLean, 1848 m.

10. Lietuvos dvarų rūmų valgomasis dailės kūrinuose

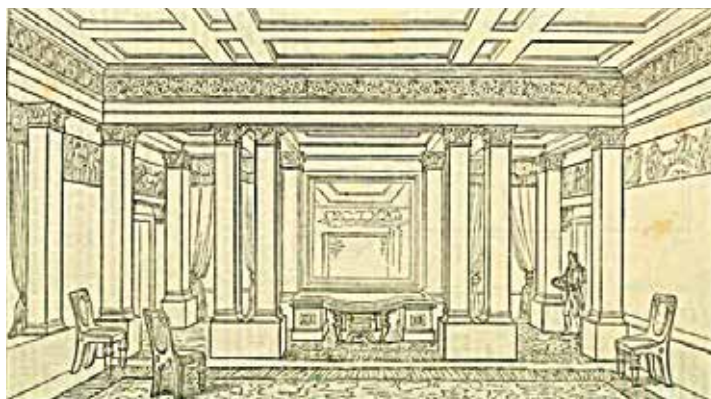

a) Verkiiai. Rūmų valgomasis (*Werkī. Izba Jadalna / Salle à Manger*), 1848–1849 m., dail. Filipas Benua, chromolitografija pagal Vasilijų Sadovnikovą, in: Jonas K. Vilčinskis, *Vilniaus albumas*, II serijos I sąsiuvinis, Nr. 3.

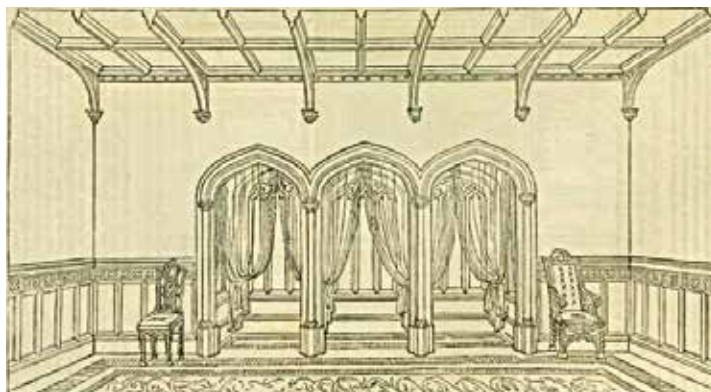

b) Marijos Radvilaitės-Tiškevičienės (1830–1902) ir Mykolo Tiškevičiaus (1828–1897) rūmų Gorodoke interjeras, dail. Albertas Vaitiekus Žametas, drobė, aliejinė tapyba, 1872 m.

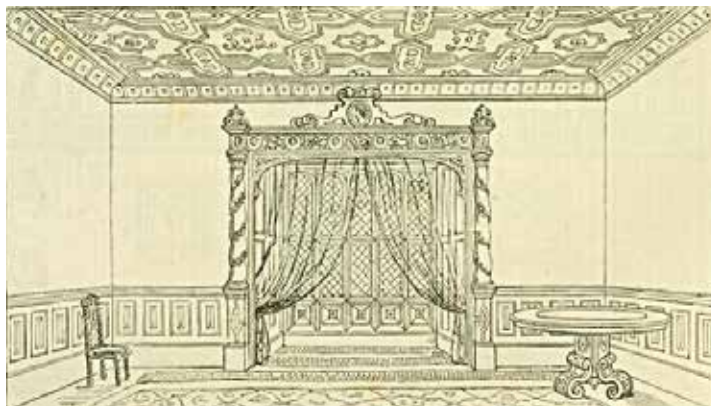
11. Valgomojo interjeras ir baldai anglų architektūros teorijoje

a) Graikiškojo stiliaus valgomasis, in: John Claudius Loudon, *An encyclopedia of cottage, farm, and villa architecture and furniture*, London: Longman, Brown, Green, & Longmans, 1846 (1-asis leidimas 1833), p. 1051, 1900 il.

b) Tiudorų (gotikinio) stiliaus valgomojo interjeras, in: John Claudius Loudon, p. 1091, 2009 il.

c) Elžbietos (renesanso) stiliaus valgomojo interjeras, in: John Claudius Loudon, p. 1103, 2037 il.

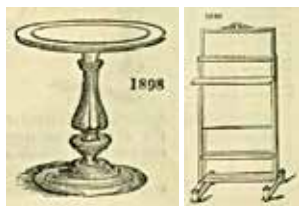
d) Valgomojo ir gyvenamojo kambario kredensai (*parlour*): gotikinio stiliaus kredensas (2005 il.); Elžbietos stiliaus (2035 il.); Liudviko XIV stiliaus su sarkofagu vynui vėsinti (1873 il.); servantai, statomi dideliuose valgomuosiuose (1876 il.), in: John Claudius Loudon

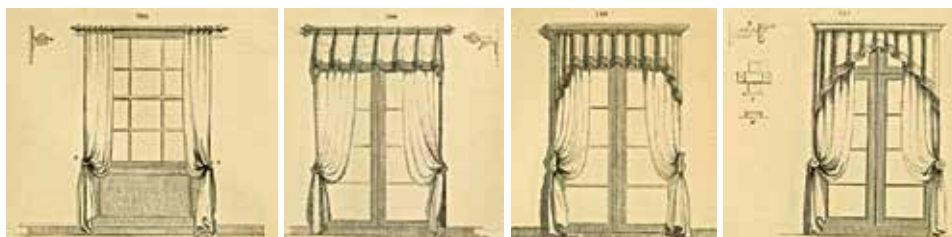
e) Valgomojo kambario stalai: „Cottage / Pembroke“ tipo 7–9 pėdų (2,13–2,74 m) stalas (1882 il.); sujungiami iš dviejų dalių 13–14 pėdų (3,96–4,26 m) ilgio stalai (1884, 1885 il.); gotikinio stiliaus stalas (fig. 2006); sulankstomo stalo plokščių laikymo įranga (1878, 1879, 1880 il.), in: John Claudius Loudon

f) Valgomojo kėdės: dengtos maroko oda, kurios spalva tokia pati kaip užuolaidų, pasostės oda turi ne sagutes, o oda aptrauktus žiedus (1891–1895 il.); paprasta gyvenamojo kambario (*parlour*) kėdė (2007 il.); prabangi valgomojo kambario kėdė su tamsiai raudono (*crimson*) damasko pasoste ir atkalte, dekoruota vynuogių lapais ir vynuogėmis (nudažytos jų natūraliomis spalvomis) (2008 il.), in: John Claudius Loudon

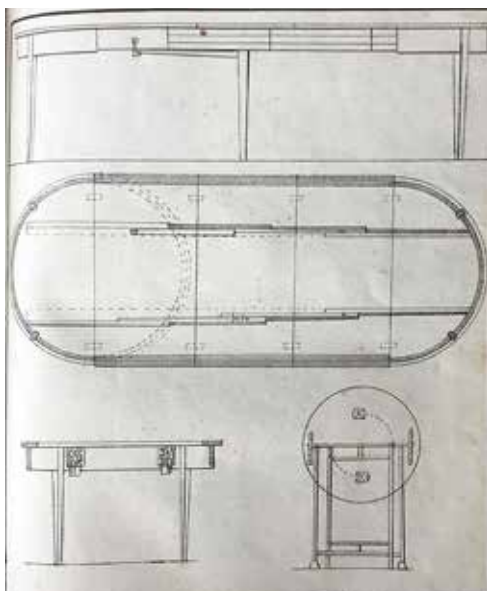

g) Stalo žvakidžių pakyla (*candlestick stands*), skirta patiekalams geriau apšviesti (1898 il.); židinio ekranas (1896 il.), in: John Claudius Loudon

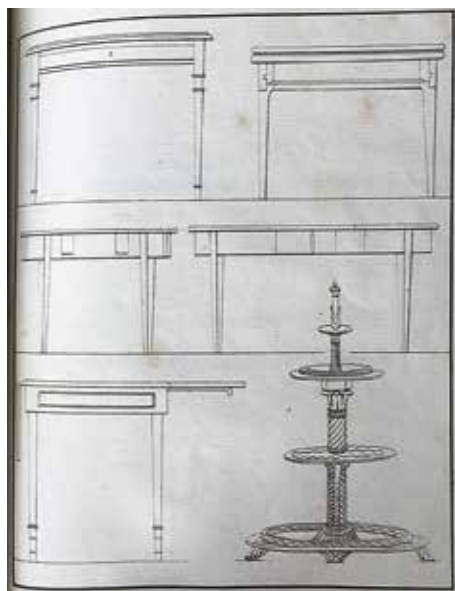

h) Valgomojo kambario užuolaidoms naudoti rekomenduojamas medvilninis audinys (*moreen*) ar panašios medžiagos, ne tokios trapios ir raštuotos kaip šilkas, paprasto dizaino, in: John Claudius Loudon, p. 1051; 705, 708, 710 il.

12. Valgomojo baldai vokiečių leidiniuose

a) Išskleidžiamasis valgomojo stolas, in: Marius Wölfer, *Modell- und Musterbuch für Bau- und Möbel-Tischler. Mit 126 Tafeln.*, Basse, Quedlinburg und Leipzig, [1829], 63 il.

b) Paprastas stolas, stolas atlenkiamais kraštais ir stalo žvakidžių pakyla, in: Marius Wölfer, 64 il.

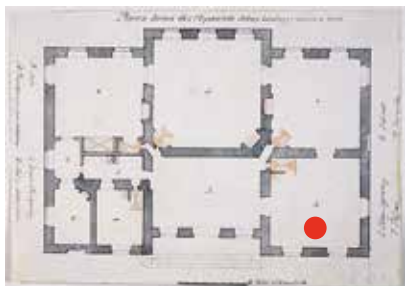

c) Vėlyvojo klasicizmo kėdės, in: Marius Wölfer, 33 il.

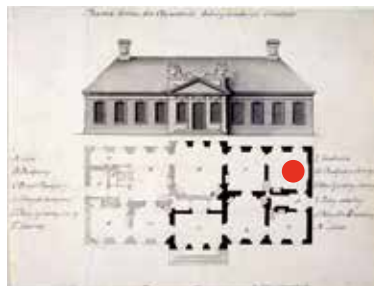

d) Vėlyvojo klasicizmo ir romantizmo (gotikos stiliaus) kėdės, in: Marius Wölfer, 36 il.

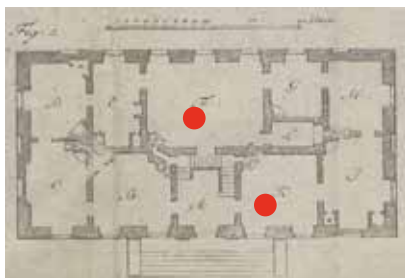
13. Dvarų rūmų patalpų ir valgomąjo planavimas Lenkijos ir Lietuvos architektūros teorijoje

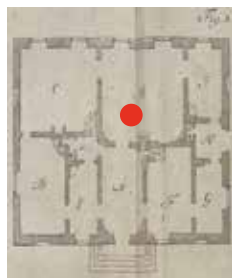
a) Nevedusio vyro gyvenamojo namo pavyzdinis projektas, archit. Martynas Knakfusas, 1775–1776 m.

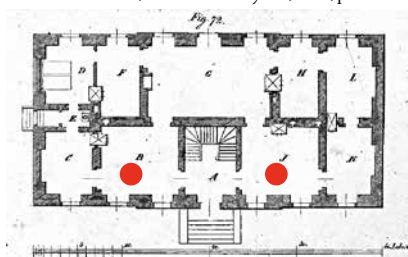
b) Vedusio vyro gyvenamojo namo pavyzdinis projektas, archit. Martynas Knakfusas, 1775–1776 m.

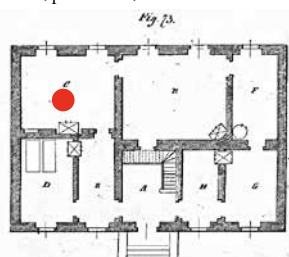
c) Stambaus bajoro dvaro rūmai, pirmojo aukšto planas. Vasarą valgoma saleje, žiemą – prieškambaryje (pažymėta), atskiro valgomąjo nėra, in: Piotr Świątkowski, *Budowanie wieyskie*, 1793, p. 104–106, 2 il.

d) Vidutinio bajoro dvaro rūmai. Valgymui skirta salė (pažymėta), in: Piotr Świątkowski, *Budowanie wieyskie*, 1793, p. 106–107, 3 il.

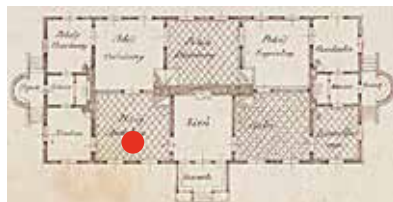
e) Pasiturinčio dvarininko rūmai. Valgomasis arba kaip prieškambaris, arba atskirai nuo apartamento (pažymėta), Nikolas Rouget, *Budownictwo wieyskie*, Warszawa, 1828, p. 159, 72 il., X lent.

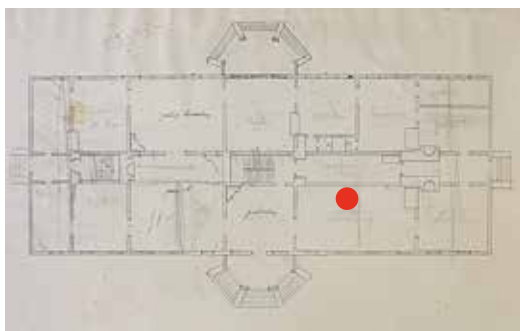
f) Vidutinio dvarininko rūmai, salonas (arba valgomasis) (pažymėta), Nikolas Rouget, *Budownictwo wieyskie*, Warszawa, 1828, p. 160, 73 il., XI lent.

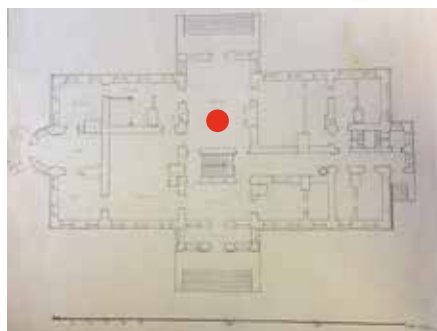
g) Mūriniai dvaro rūmai. Valgomasis atskirai nuo apartamento (pažymėta), in: Bolesław Podczaszyński, 1851, 1 il.

h) Mediniai dvaro rūmai. Valgomasis atskirai nuo apartamento (pažymėta), in: Bolesław Podczaszyński, 1851, 1 il.

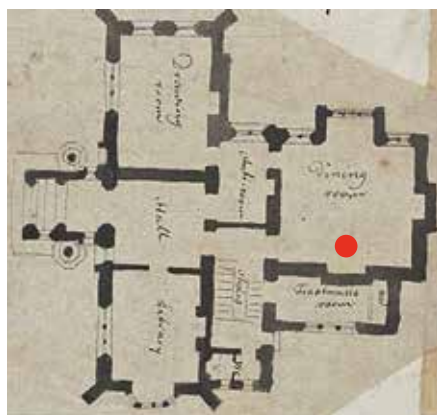
i) Neatpažintų medinių dvaro rūmų pirmojo aukšto planas. Valgomasis atskirai nuo apartamento (pažymėta), in: Architektūriniai brėžiniai (pratybos), dvarų planų eskizai, archit. Tomas Tišeckis, XIX a. I p.

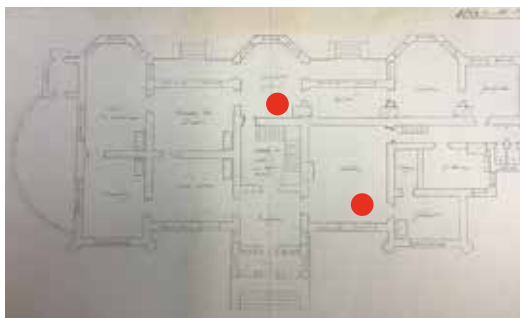
j) Panemunio dvaro rūmų perstatymo projektas, pirmojo aukšto planas. Valgomasis atskirai nuo apartamento (pažymėta), in: Architektūriniai brėžiniai (pratybos), dvarų planų eskizai, archit. Tomas Tišeckis, XIX a. I p.

k) Gotikos stiliaus medžioklės namas arba vila, fasadai ir pirmojo aukšto planas, valgomasis – pažymėtas, in: Architektūriniai brėžiniai (pratybos), archit. Tomas Tišeckis (ir kt.), 1826–1828 m.

l) Elžbietos stiliaus vilos projektas Nr. 10, fasadai ir aukštų planai, valgomasis – pažymėtas, in: Architektūriniai brėžiniai (pratybos), archit. Tomas Tišeckis (ir kt.), 1826–1828 m.

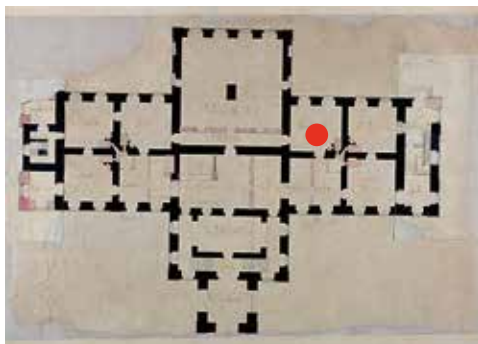

m) Du valgomieji (pažymėti): pagrindinis (*stolowy*) ir kasdienis (*famijjny stolowy*), in: Neatpažintų (Palevenės?) dvaro rūmų projektas, archit. Tomas Tišeckis, 1844 m.

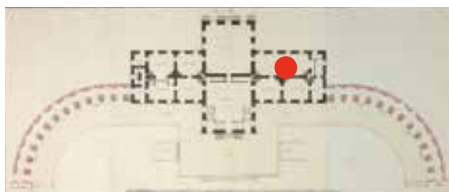

n) Mykolo Šulco apartamentai Vilniuje. Antrajame prieškambaryje, būdingoje valgomojo vietoje, puošybai pasitelkta mitologijos ikonografija (Bakchas ir vynuogės). Fot. Vytautas Balčytis, 2014 m.

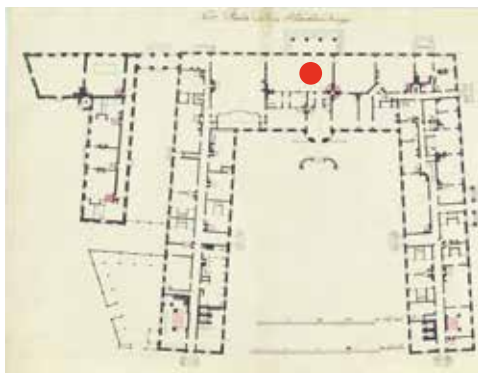
14. Dvarų rūmų projektai, eskizai ir funkciniai planai

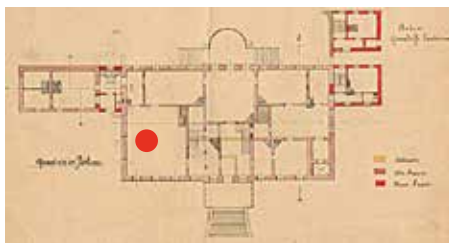
a) Aleksandro Sapiegos Ružanų dvaro rūmų rekonstrukcijos projektas, pirmojo aukšto planas, pirmas variantas (kredensas – pažymėtas), aut. nežinomas, XVIII a. 9 deš. (?)

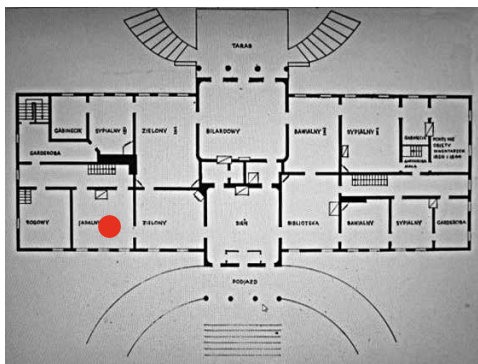
b) Aleksandro Sapiegos Ružanų rūmų su šoninėmis galerijomis antrojo aukšto planas (valgomasis – pažymėtas), archit. Jan Samuel Becker, ~1784 m.

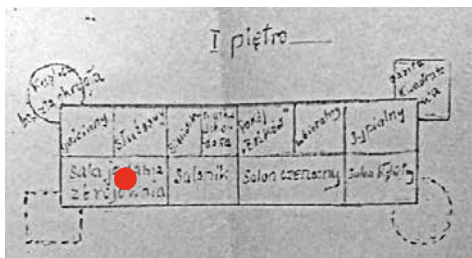
c) Tyzenhauzų Gorodnitsa rūmų pirmojo aukšto planas (*Planta Palacu Horodnickiego*), aut. nežinomas, XVIII a. 7–8 deš. (?)

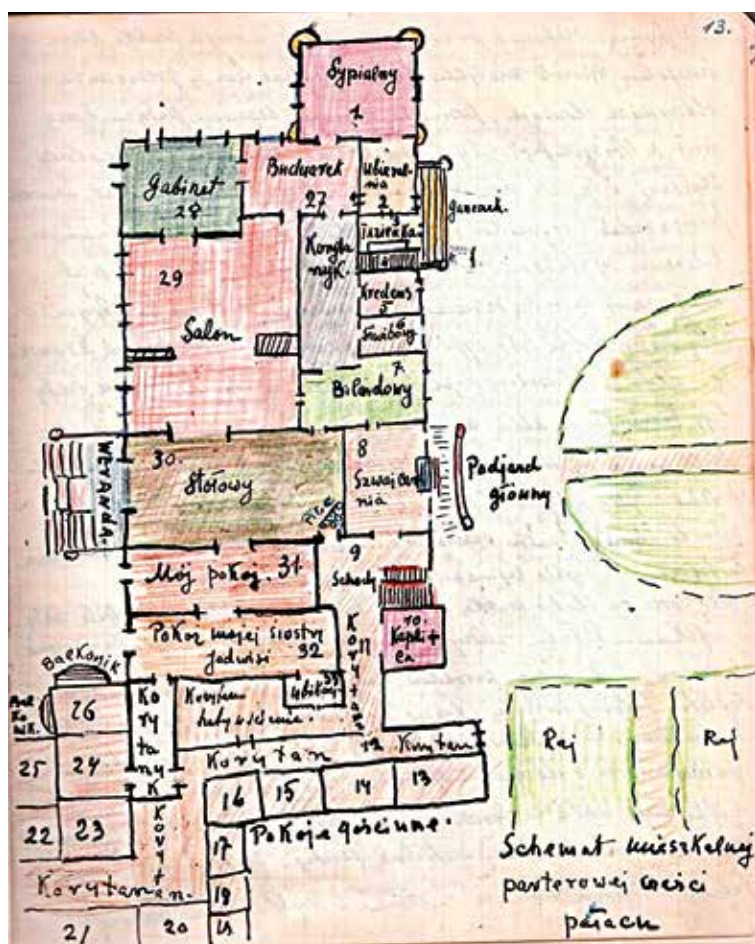
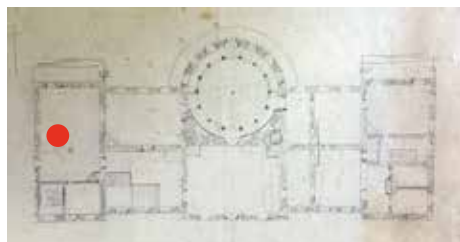
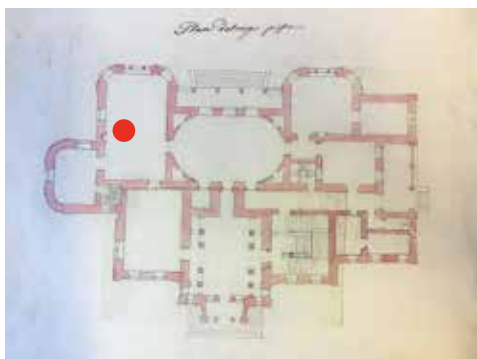
d) Gruževskių Kelmės dvaro rūmų atnaujinimo projektas, pirmasis aukštas, valgomasis (pažymėtas) išliko pirminėje vietoje, in: Kelmės dvaro rūmų rekonstrukcijos projektas: planai, archit. F. Lehmann, 1892 m.

e) Tiškevičių Aradnos dvaro rūmų pirmojo aukšto planas remiantis W. Szymanowskiiu (valgomasis pažymėtas)

f) Daugėlių Siesikų dvaro rūmų (pilies) antrojo aukšto patalpų funkcijos remiantis paskutiniu dvaro šeimininku, in: Gražinos Kirdeikienės asmeninis archyvas

15. Vaišės gamtoje

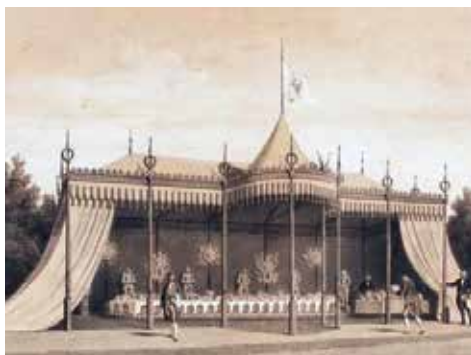
a) Vaitkuškis. Vaišės dvaro terasoje. Už stalo su kunigaikščiais Radvilomis. Kunigaikštis Jonušas laiko melioną, fot. Józef Krajewski, 1896-06-30

b) Vaitkuškis. Puota dvaro oranžerijoje šaltuoju sezonu. Fot. Józefas Krajewski. 1903-08-04/17, in: ČDM, Ta 5240, alb. 58, p. 41, fot. 87 (4052)

c) Moravskių dvaro (*Zausze, Заусье*, Gardino gub.) sodo vaizdas su pietautojais, dail. T. Hess, akvarelė, 1839 m.

d) Mykolo ir Juozapo Tiškevičių surengta puota po medžioklės Rusijos imperatoriui Aleksandriui II Vilniaus apylinkėse, aut. Adolphe Jean-Baptiste Bayot, Eugène Cicéri, tonuota litografija, in: Jonas K. Vilčinskis, *Vilniaus albumas*, Paryžius: Lemersjė litografijos spaustuvė, XIX a. vid.

16. Vėlyvojo baroko (rokoko) ir klasicizmo valgomojo interjerai (XVIII a. vid.–XIX a. I p.)

a) Sapiėgų rūmų Antakalnyje valgomasis

b) Sapiėgų rūmų Antakalnyje didysis valgomasis (valgomojo galerija)

c) Aristavos valgomasis, fot. nežinomas, iki 1914 m.

d) Sviacko valgomasis, fot. nežinomas, 1933 m.

e) Panemunės valgomasis

f) Siesikų valgomasis, fot. nežinomas, XIX a. pab.–XX a. pr.

g) Kelmės valgomasis, fot. nežinomas, metai nežinomi

h) Cirkliškio valgomasis

i) Antašavos antrasis prieškambaris, būdinga valgomojo vieta

j) Žiličių valgomasis, fot. nežinomas, XIX a. pab.–XX a. pr.

k) Jašiūnų valgomasis

l) Astravo valgomasis

m) Salų valgomasis

n) Raudondvario valgomasis, fot. Benediktas Henrikas Tiškevičius, 1892 m. (šioje vietoje buvo ir ankstesnis Zabielių valgomasis)

o) Bistrampolio valgomasis matomas pro atviras salono duris, fot. nežinomas, iki 1939 m.

p) Paežerių valgomasis, fot. nežinomas, metai nežinomi

q) Pakruojo valgomasis, fot. S. Ivanauskas, 1940 m.

r) Naraulios mažasis valgomasis, fot. nežinomas, ~1914 m.

s) Polonečkos rūmų valgomojo buvusi vieta

t) Gelvonų valgomasis, fot. nežinomas, ~1914 m.

u) Taujėnų valgomojo spėjama vieta

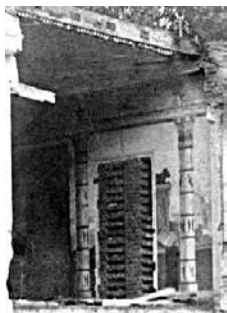

v) Verkių valgomasis, fot. J. Čechavičius, 1873 m.

w) Radvilonių valgomasis

17. Romantizmo ir rytietiškojo stiliaus valgomojo interjerai (XIX a. I p.)

a) Rokišio salė, kuri galėjo atlikti valgomojo funkciją, o vėliau, XIX a., buvo kaip valgomasis, fot. nežinomas, 1905 m.

b) Burbiškio spėjamas valgomasis

c) Belvederio pirmojo aukšto valgomasis, fot. nežinomas, ~1900 m.

d) Belvederio antrojo aukšto, didysis, valgomasis

e) Gorodoko valgomasis, fot. nežinomas, XX a. pr.

f) Beržėnų dvaro rūmų valgomasis, fot. nežinomas, ~1939 m.

18. Valgomojo grindų dangos (XVIII a. II p.–XIX a. I p.)

a) Radzivilimontuose XX a. vid. užfiksuotas parketo raštas, raštas reprezentacinio apartamento antrajame prieškambaryje, kuris galėjo būti kaip valgomasis

c) Sviacko valgomojo parketas (skirtingomis kryptimis sukloti didelio formato skydai), fot. nežinomas, 1933 m.

e) Radvilonių valgomojo parketas

f) Raudondvario dvaro rūmų valgomojo parketas, fot. Benediktas Henrikas Tiškevičius, 1892 m.

b) Kelmės įvairių patalpų parketo raštai (kuris iš jų buvo valgomajame, nėra žinoma), in: Kelmės dvaro grindų parketas, 1957 m.,

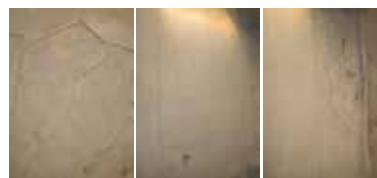
d) Aristavos valgomojo lentų grindys, fot. A. Chodzka, ~1900 m.

g) Verkių valgomojo parketas (ketvirčiuoti kvadratai), fot. J. Čechavičius, 1873 m.

h) Belvederio pirmojo aukšto valgomojo parketo fragmentai (šešiakampio formos skydai)

i) Belvederio antrojo aukšto valgomojo parketo fragmentai (šešiakampio formos skydus centrinėje dalyje rėmino stačiakampiai skydai, durų angose išsprūdomis formuotas raštas)

j) Žilčių valgomojo parketas (šešiakampio formos skydus centre centrinėje dalyje rėmino dekoratyvinė juosta su meandro motyvu), fot. nežinomas, metai nežinomi

k) Paežerių valgomojo parketas (kvadratiniai skydai, kurių raštą sudaro žvaigždės), fot. nežinomas, metai nežinomi

19. Valgomojo durys (XVIII a. vid.–XIX a. I p.)

a) Aristavos valgomojo kambario pagrindinės dvivėrės durys; durų polichromijos regeneracijos projektas, archit. A. Vaitulevičienė, B. Kaplerienė

b) Sviacko valgomojo durys: pagrindinės (kairėje, fot. nežinomas, iki 1939 m.), kredenso ir laiptinės (dešinėje)

c) Kelmės valgomojo pagrindinės durys (buvo perlinės spalvos)

d) Cirklišio valgomojo durys, pirminis dekoras, archit. G. Sabutytė

e) Antašavos antrojo prieškambario, spėjamo valgomojo, pagrindinės dvivėrės durys ir puošybos fragmentas

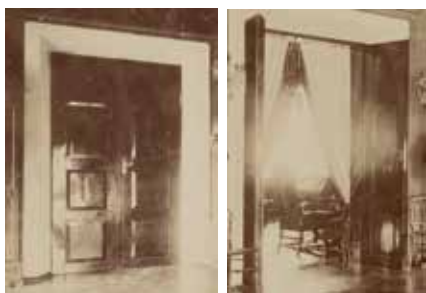
f) Gelvonų valgomojo dvivėrės durys, fot. nežinomas, ~1914 m.

g) Radvilonių valgomojo durys: dvivėrės pagrindinės ir vienvėrės tarnybinės patalpos durys (neiškliksios, uždengtos audiniu)

h) Pakruojo valgomojo tarnybinės durys, fot. S. Ivanauskas, 1940 m.

i) Raudondvario valgomojo pagrindinės durys, fot. Benediktas Henrikas Tiškevičius, 1892 m.

j) Žiličių valgomojo pagrindinės durys, fot. nežinomas, metai nežinomi

k) Burbiškio spėjamo valgomojo durys

l) Verkių valgomojo durys (į kredensą), fot. J. Čechavičius, 1873 m.

m) Belvederio pirmojo aukšto valgomojo durys: į žiemos sodą (kairėje), į gretimą patalpą (fot. nežinomas, ~1900 m.)

n) Belvederio antrojo aukšto valgomojo pagrindinės durys ir durų į kredensą fragmentas

20. Valgomojo šildymo įranga: valgomojo krosnys ir židiniai (XVIII a. II p.–XIX a. I p.)

a) Aradnos rūmų krosnis nežinomoje patalpoje, fot. nežinomas, prieš 1939 m.

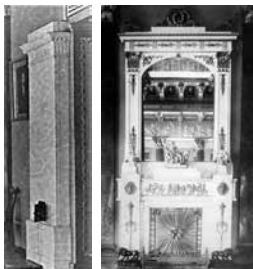
b) Ružanų valgomojo kampuose suformuotos dvi nišos kampinėms krosnims

c) Raudondvario valgomojo Dorpato meistrų kampinė krosnis (2 vnt.), fot. Benediktas Henrikas Tiškevičius, 1892 m.

d) Burbiškio valgomojo dvi Dorpato meistrų koklinės krosnys

e) Žiličių valgomojo krosnis (2 vnt., fot. nežinomas, metai nežinomi) ir židinys (fot. nežinomas, metai nežinomi)

f) Radvilonių valgomojo krosnis

g) Belvederio pirmojo aukšto valgomojo kampinės krosnies koklis ir židinys (fot. nežinomas, XX a. II p.)

h) Belvederio antrojo aukšto valgomojo kampinė krosnis

21. Integruoti ir mobilūs kredensai, bufeto zonos ir servantai (XVIII a. II p. –XIX a. I p.)

a) Sapiėgų Ružanų valgomojo integruotas kredensas valgomajame (buvo medinis, su dvejomis durelėmis)

b) Žiličių valgomojo bufeto zona valgomajame

c) Žiličių valgomojo ampyro stiliaus „Aux Griffons“ servantai, fot. nežinomas, metai nežinomi

d) Gorodoko valgomojo kredensas, in: Gorodoke rūmų interjeras, dail. Albertas Vaitiekus Žametas, drobė, aliejinė tapyba, 1872 m.

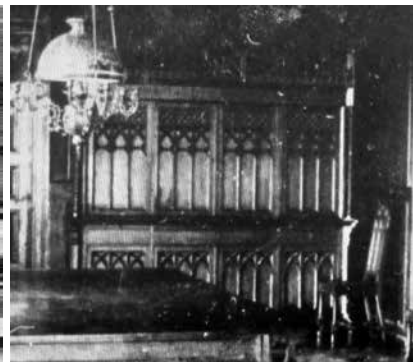
e) Verkių reprezentacinis kredensas, J. Čechavičius, 1873 m.

f) Gorodokas, servantai (2 vnt.), in: Gorodoko rūmų interjeras, dail. Albertas Vaitiekus Žametas, 1872 m. [detalė].

g) Siesikų valgomojo kredensas, fot. nežinomas, metai nežinomi

h) Belvederio pirmojo aukšto valgomojo kredensas, fot. nežinomas, ~1900 m.

22. Valgomojo stalai (XIX a. I p.)

a) Žiličių valgomojo išskleidžiamasis stalas (suskleistas), fot. nežinomas, metai nežinomi

b) Žiličių valgomojo išskleidžiamasis stalas (išskleistas ir padengtas pietums), fot. nežinomas, metai nežinomi

c) Verkių valgomojo išskleidžiamasis stalas, in: Verkių rūmų interjeras, fot. J. Čechavičius, 1873 m.

d) Raudondvaris, išskleidžiamasis valgomojo (neišskleistas), XIX a. I p., fot. Benediktas Henrikas Tiškevičius, 1892 m. [detalė].

e) Belvederio pirmojo aukšto valgomojo stalas, fot. nežinomas, ~1900 m. [detalė].

f) Gorodoko valgomojo neorenesansinio stiliaus stalas, XIX a. I p., ąžuolas, faneravimas, drožyba, 111,5×178 cm, h – 78,5 cm, fot. A. Kopčius

g) Astravo ištraukiamas apvalus valgomojo stalas, XIX a. II p., ąžuolas, faneravimas, drožyba, skersmuo 146 cm

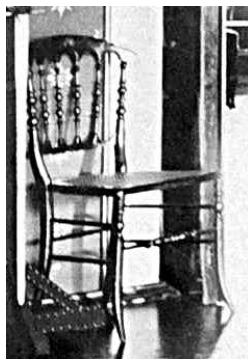

h) Rietavo ištraukiamas apvalus valgomojo stalas, XIX a. vid., ąžuolas, faneravimas, drožyba, skersmuo 132 cm

23. Valgomojo kėdės (XIX a. I p.)

a) Žiličių valgomojo ampyro stiliaus kėdės, fot. nežinomas, metai nežinomi

b) Raudondvario valgomojo *Chiavari* stiliaus kėdė (paaukuota, su pynučių pasoste ir pagalvėlėmis), fot. Benediktas Henrikas Tiškevičius, 1892 m.

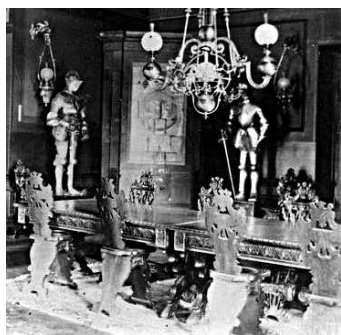
c) Verkių valgomojo kėdės, trauktos oda, fot. J. Čechavičius, 1873 m.

d) Plungės dvaro rūmų *Chiavari* stiliaus kėdės, XIX a. II p.

e) Belvederio pirmojo aukšto valgomojo neogotikinio stiliaus kėdės, XIX a. II p., fot. nežinomas, ~1900 m.,

f) Gorodoko valgomojo *Sgabello* stiliaus kėdės, fot. nežinomas, XX a. pr.

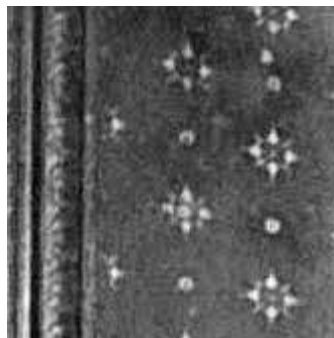
24. Valgomojo tekstiliniai ir popieriniai apmušalai (XVIII a. II p.–XIX a. I p.)

a) Gobelenas „Imperatorius Karolis V 1547 m. suteikia kunigaikščio titulą Mikalojui Radvilai Juodajam“, pagal Ksavero Dominyko Heskio (*Ksawery Dominik Hesk*) kartoną išaustas Radvilų manufaktūroje Nesvyžiuje, ~1752 m.

b) Burbiškio 11-toje patalpoje (spėjamas valgomas) aptiktas popierinių apmušalų fragmentas, kuris sutampa su „Zuber & Cie“ firmos 1842 m. gamintų *chinoiserie* popierinių apmušalų raportu

c) Raudondvario valgomojo apmušalai. 1864 ir 1876 m. inventoriuose minimi rudi tapetai su auksinėmis žvaigždėmis galėjo būti dar išlikę ir matomi šioje 1892 m. nuotraukoje, fot. Benediktas Henrikas Tiškevičius, 1892 m.

25. Valgomojo tapytas dekoras (XVIII a. vid.–XIX a. I p.)

a) Sapiėgų rūmų Antakalnyje valgomojo XVIII a. II p. puošybos fragmentas, fot. E. Purlys, 2006 m.

b) Sapiėgų rūmų Antakalnio valgomasis (valgomojo galerija), sienų polichromija iš ankstesnio laikotarpio (XVII a. pab.)

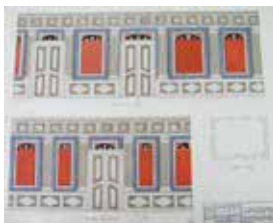
c) Salų valgomasis: dešinėje – išlikusios tapybos fragmentas, 1983 m., kairėje – sieninės tapybos regeneracijos projektas, 1985 m.

d) Panemunės valgomasis

e) Sviacko valgomasis, fot. nežinomas, iki 1939 m.

f) Aristavos valgomojo sieninės tapybos ir lubų plafono tapybos atstatymo projektas, archit. A. Vaitulevičienė, B. Kaplerienė

g) Cirkliškio valgomojo pirminis dekoras, archit. G. Sabutytė

h) Burbiškio spėjamo valgomojo lubų tapyba

26. Valgomojo lipdytas dekoras (XVIII a. II p.–XIX a. I p.)

a) Ružanų valgomojo integruoto kredenso puošybos fragmentai

b) Kelmės valgomojo epikranito lipdiny, fot. nežinomas, XX a. 4 deš.

c) Jašiūnų lubų lipdyba (XX a. pr. valgomajame)

d) Astravo valgomojo epikranito lipdiny

e) Antašavos spėjamo valgomojo lipdyba (rozetė ir epikranitas)

f) Žiličių valgomojo lipdyba (kolonos, piliastrai, epikranitas, lubos, židiny, durų supraportai, langų apdaila), fot. nežinomas, metai nežinomi

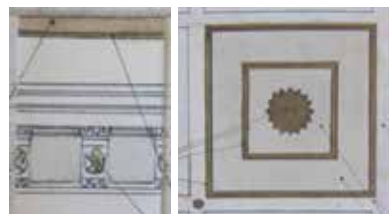
g) Siesikų valgomojo lipdybos fragmentai, fot. Gražina Kirdeikienė, metai nežinomi

h) Cirklišio valgomojo epikranito lipdyba ir tapyba

i) Belvederio valgomojo pirmajame aukšte polichromuota lipdyba

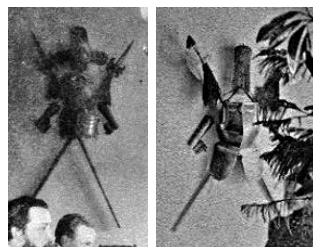

j) Belvederio valgomojo antrajame aukšte lubų polichromuota lipdyba

27. Valgomojo ikonografijos specifiškumas: riterių salė (XVIII a. II p.–XIX a. I p.)

a) Panemunės valgomojo supraporte pavaizduotas tapytas panopliumas

b) Siesikų valgomajame, vadintame „arsenalu“, suformuoti tikrų ginklų panopliumai, fot. nežinomas, metai nežinomi

c) Raudondvario valgomajame eksponuota šarvų ir ginklų kolekcija, fot. Benediktas Henrikas Tiškevičius, 1892 m.

d) Gorodoko valgomajame eksponuota XVI–XVII a. šarvų ir ginklų kolekcija, fot. nežinomas, XX a. pr.

e) Gorodokas. Valgomajame eksponuojamas veidrodis, puoštas medžioklės trofėjais, kuris priklausė karaliui Augustui II, ATR, 1697 m.

f) Kelmė. Gruzevskių šeimos portretas, drobė, aliejiniai dažai, aut. nežinomas, ~1825 m.

28. Valgomojo ikonografijos specifiškumas: mitologija (XVIII a. II p.–XIX a. I p.)

a) Slanimo dvaro sodo paviljono dievybių salės gobelenai (3 iš 12): Bakchantė, fleitininkas ir Flora, Johano Karlo Kletšo dirbtuvės, Slanimas, ~1784–1788/1790 m., kartonų aut. Inočentė Marainas

b) Pakruojis. Venera su obuoliu, aut. Bertel Thorwaldsen, 1805 m.

c) Žiličių valgomojo frizas. Rytinė dalis

d) Žiličių valgomojo frizas. Pietinė dalis

e) Žiličių valgomojo frizas. Vakarinė dalis

f) Žiličių valgomojo frizas. Šiaurinė dalis

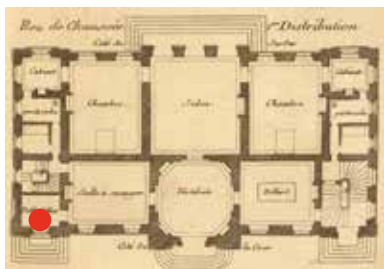

g) Žiličių valgomojo frizo vakarinėje pusėje esančios figūros palyginimas su žynio Vurškaičio, aukojančio ožį, raiziniu, in: Christoph Hartknoch, p. 173

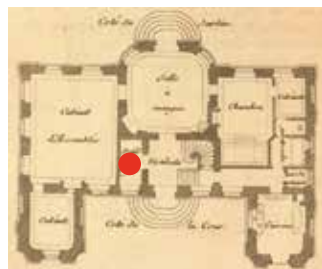

h) Žiličių valgomojo bufeto zonos plafonas

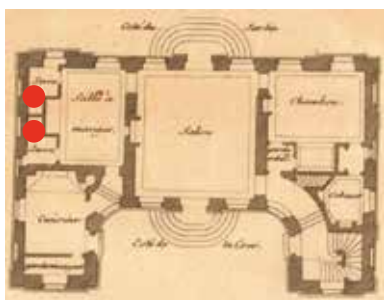
29. Valgomojo pagalbinių patalpų planavimas prancūzų architektūros teorijoje (XVIII a. II p.)

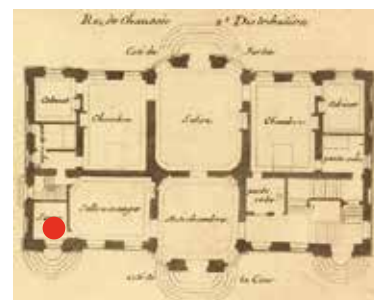
a) Kredensas (*petit office*) rūmų šone, in: Charles-Etienne Briseux, 1743, p. 78, pl. 30.

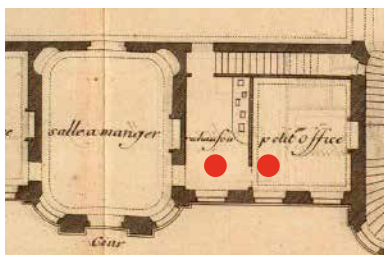
b) Kredensas (*petit office*) rūmų centre, in: Charles-Etienne Briseux, 1743, p. 48, pl. 15.

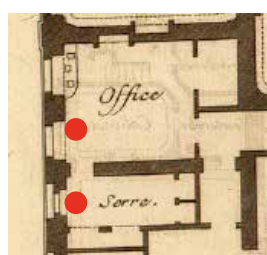
c) Mažesniuose rūmuose vietoje kredenso projektuotas vadinamasis krištolo sandėlis (*serre*), in: Charles-Etienne Briseux, 1743, p. 36, pl. 6.

d) Mažesniuose rūmuose vietoje kredenso projektuotas vadinamasis krištolo sandėlis (*serre*), in: Charles-Etienne Briseux, 1743, p. 65, pl. 28.

e) Dideliuose rūmuose prie kredenso (*petit office*) galėjo būti maisto pašildymo patalpa (*rechaufoir*), in: Charles-Etienne Briseux, 1743, p. 142, pl. 119

f) Kredensas (*office*) iš dviejų dalių, kurių mažesnioji funkcionavo kaip vadinamasis krištolo sandėlis (*serre*), in: Charles-Etienne Briseux, t. I, 1743, p. 153, pl. 132

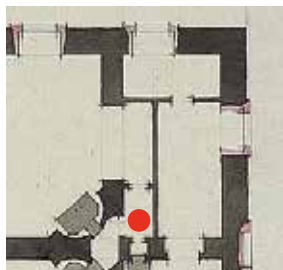
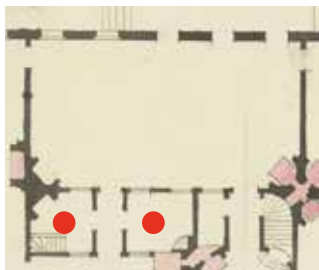

g) Bufetas (*buffet*), in: Jacques-François Blondel, 1773, pl. XLVII

h) Bufetas (*buffet*) su vadinamuoju krištolo sandėliu (*serre*), in: Jacques-François Blondel, 1773, pl. XLV

30. Valgomojo pagalbinė patalpa: kredensas (XVIII a. II p.–XIX a. I p.)

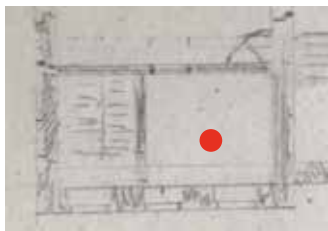
a) Tyzenhauzų rūmuose Gardine spėjamos dviejų kredensų vietos (kairėje) ir to paties architekto (G. de Sacco) projektuoti Karolinos rūmai (dešinėje), kuriuose panašiu principu įrengti du kredensai (įrašas – *kredens*)

b) Ružanai. Integruotame kredense buvo durys, kurios vedė į pagalbinę patalpą (mažąjį kredensą?)

c) Siesikai. Kredensio patalpa (*službowy*), fot. Gražina Kirdeikienė, 1996 m.

d) Verkiai. Kredensas (kairėje), tarnybinė laiptinė prie šoninio įėjimo (centre) ir patalpa virš kredenso (dešinėje). Kredensas (kairėje), tarnybinė laiptinė prie šoninio įėjimo (centre) ir patalpa virš kredenso (dešinėje)

d) Baisogala. Kredensas ir šoninė laiptinė, in: Rūmų projektas Baisogalos rūmams, archit. Tomas Tiškeckis, XIX a. 4 deš.

e) Pakruojis. Kredensio zona (su laiptais į cokolinį aukštą)

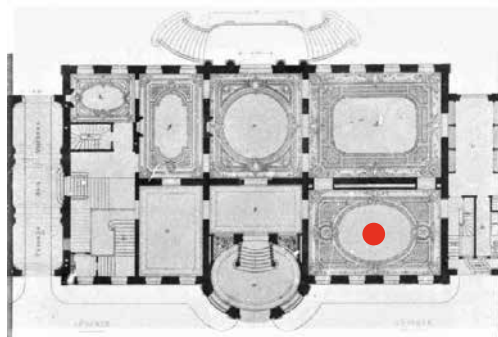
f) Belvederis. Kredensas ir tarnybinė laiptinė

g) Cirkliškis. Kredensas (kairėje) ir antra tarnybinio pobūdžio patalpa (dešinėje)

31. Rūmų patalpų planavimas architektūros veikaluose (XIX a. II p.)

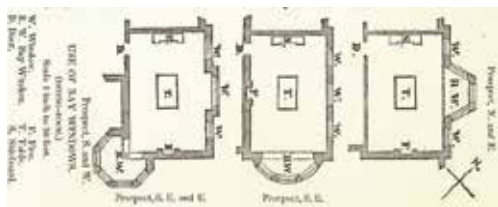

a) Valgomasis (pažymėta) su kitomis bendro naudojimo patalpomis atskirtas nuo miegamųjų, in: Bylaugh Hall rūmai, Norfolkas, Jungtinė Karalystė, 1852 m., in: Robert Kerr, pl. 26

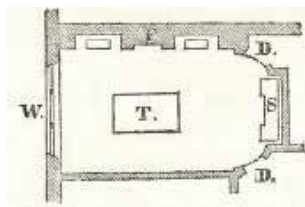

b) Valgomasis (f) prancūziškame apartamente, kuriame jau nėra miegamojo, jo vietoje – žaidimų kambarys (g), in: César Daly, t. 1, 1864, 3 il.

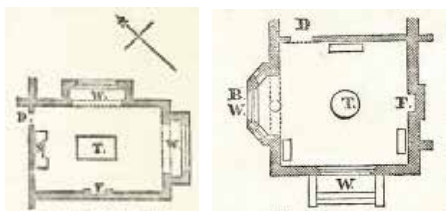
32. Valgomojo planavimas architektūros veikaluose (XIX a. II p.)

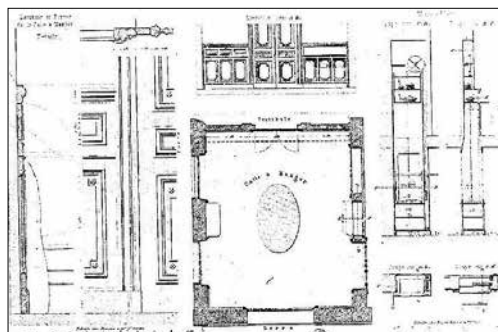
a) Angliškojo valgomojo planavimo pavyzdžiai su židiniu ir kredensu, in: Robert Kerr, p. 93

b) Angliškojo valgomojo planavimas be židinio (tik su kredensu), in: Robert Kerr, p. 95

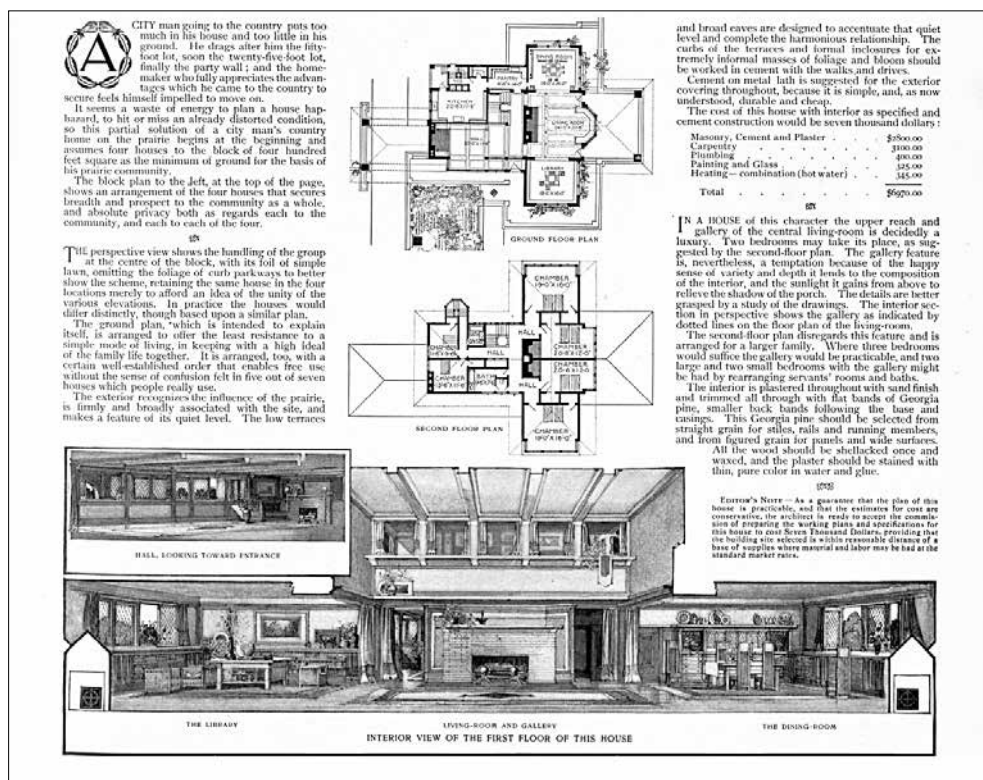

c) Valgomai skirtos erdvės: valgomasis-gyvenamasis kambarys (*Parlour Dining room*), ryto (pusryčių) kambarys (*morning room*), in: Robert Kerr, p. 101, 104, 114

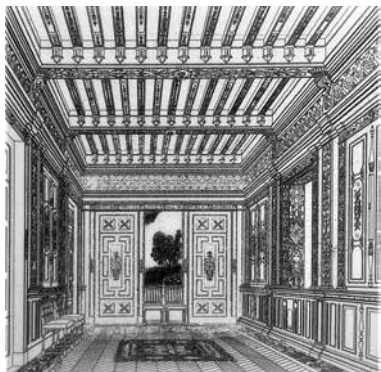
d) Valgomasis: kambario planas, sienos išsklotinė, buazerijos pjūvis, maisto keltuvo išilginis ir skersinis pjūvis, in: César Daly, t. 2, 1864, 7 il.

33. Valgomojo ir gyvenamojo kambario sujungimas

Frank Lloyd Wright, „A Home in a Prairie Town“, in: *The Ladies' home journal*, vol. 18, 1901, February, Nr. 3, p. 17

34. Valgomojo interjero pavyzdžiai prancūzų leidiniuose (XIX a. II p.)

a) Valgomasis Paryžiuje, in: *Moniteur des Architectes*, vol. 54, 1859, pl. 642

b) Prancūziškojo šiaurės renesanso stiliaus valgomasis, in: T. Villeneuve, *Intérieurs d'appartements de haut style*, Paris: Guérinet, [~1880]

c) Liudviko XVI stiliaus valgomasis, architektas C. David, in: Henry Havard, 1884, pl. XXXIX

d) Valgomojo kambariui rekomenduojami sienų apmušalai, imituojantys auksuotą (dešinėje) ir neuksuotą kordobaną, in: Henry Havard, 1884, pl. XL, XLI

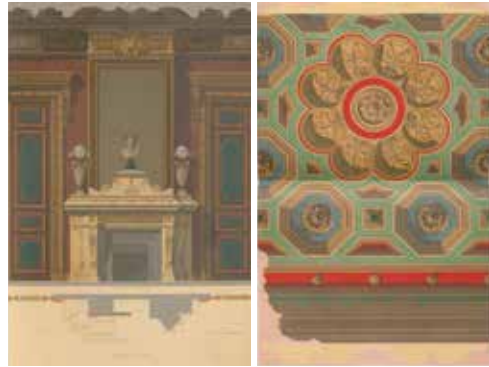
e) Valgomasis, in: *Journal des demoiselles et petit courrier des dames*, R. Rytownik Delafontaine, ~1886 m.

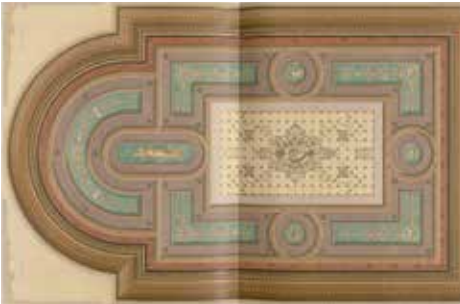
f) Vėlyvasis prancūziškojo šiaurės renesanso stiliaus valgomasis Paryžiuje, in: *Album Général d'Ameublement Parisien*, Paris: Camis, ~1890 m.

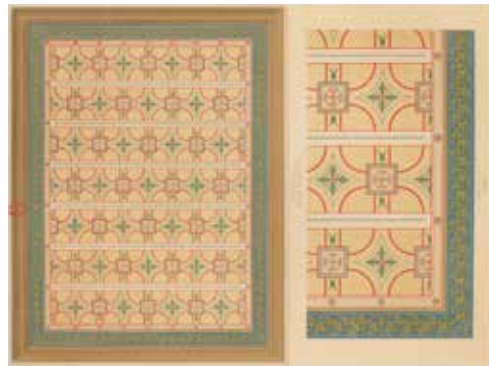
g) Valgomojo interjeras, siena ir plafonas, Crêtes pilis, Šveicarija, in: César Daly, 1877, vol. 1, section II, 1–2 il.

h) Valgomojo interjeras, siena ir plafonas, neįvardinti rūmai Paryžiuje, in: César Daly, 1877, vol. 1, section II, 3–5 il.

i) Valgomojo plafonas, neįvardinti rūmai Paryžiuje, in: César Daly, 1877, vol. 1, section II, 6–7 il.

j) Valgomojo plafonas, neįvardinta vila Croissy-sur-Seine, in: César Daly, 1877, vol. 1, section II, 8 il.

k) Valgomojo plafonas, neįvardinti rūmai Paryžiuje, in: César Daly, 1877, vol. 1, section II, 9–10 il.

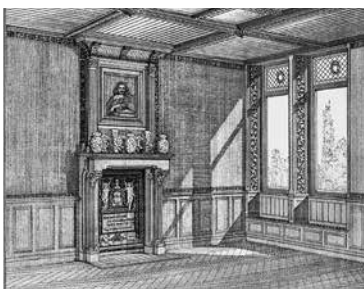
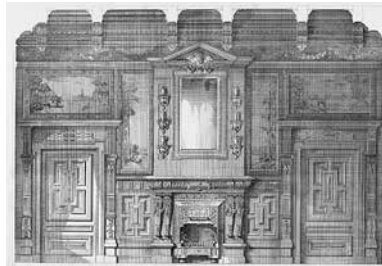

l) Valgomojo plafonai, neįvardinti rūmai Paryžiuje, in: César Daly, 1877, vol. 1, section II, 11 il.

35. Valgomojo interjero pavyzdžiai vokiečių, olandų ir austrų leidiniuose (XIX a. II p.)

a) Olandiško renesanso valgomojo lubų ir sienos kambario išklotinė, aut. Constantijn Muysken, 1876–1879 m., in: *Bouwkundig Tijdschrift*, vol. 1, 1881, pl. 12, 13

b) Valgomasis, in: *Bouwkundig Tijdschrift*, vol. 1, 1881, pl. 18

c) Valgomasis, in: Oskar Mothes, *Unser Heim im Schmucke der Kunst*, Leipzig: Schloemp, 1882, p. 13

d) Valgomasis, archit. Phillip Niederhöfer, in: *Frankfurter Möbelbazar*, vol. 4, 1884, pl. 3

e) Valgomasis, aut. H. Kolb, T. Seubert, in: *Mustersammlung für Tapezierer*, Stuttgart: Wittwer, 1885–1888, pl. 41

f) Valgomasis su erkeriu, kuris XIX a. 8 deš. tapo madingu elementu centrinėje Europoje, aut. H. Kolb, T. Seubert, in: *Mustersammlung für Tapezierer*, Stuttgart: Wittwer, 1885–1888, pl. 6

g) Valgomasis, aut. Jean Pape, Drezenas, 1887 m. in: *Musterzimmer. Vollständige Decorationen*, vol. 2, part. 3, Dresden: Gilbers, 1890

h) Valgomasis, in: *Illustrierte kunstgewerbliche Zeitschrift für Innendekoration*, (nuo 1900 m. *Innendekoration* erschien), red. Alexander Koch, Darmstädter, vol. 2, 1891, p. 176

i) Firmos „Max Schulz & Co. Möbelfabrik“ pristatomi valgomojo interjerai 1879 m. Didžiojoje Berlyno industrijos parodoje (archit. S. Schütz ir dail. M. Meurer), in: *Cojen der Berliner Gewerbeausstellung*, 1879, Berlin: Wasmuth, 1880, p. 2

j) Kredensas ir sienos medinių dalių deko apdaila (aut. A. Schill, Štutgartas, ~1879 m., firma „F. Wirth Söhne, K. Hofebenisten“, Štutgartas), in: *Gewerbehalle*, 1880, p. 22

k) Valgomojo sienos su kredensu dizainas (aut. prof. Josef Storck), in: *Blätter für Kunstgewerbe*, Bant IV, red. von W. Teirich, Wien, 1875, pl. III

l) Renesansinis valgomas ir kredensas, in: *Georg Hirth, Das Deutsche Zimmer der Renaissance: Anregungen zur häuslichen Kunstpflege*, 1879–1880, p. 291, pl. 218

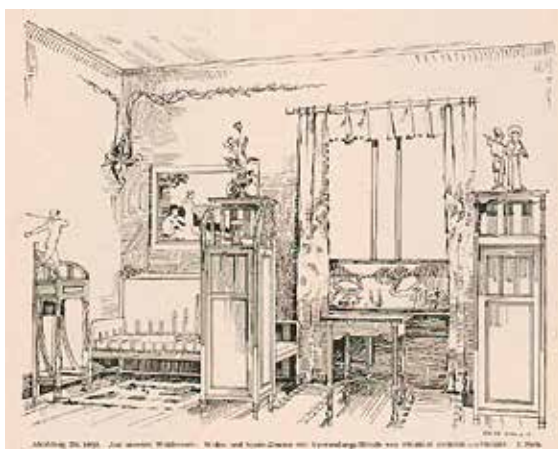
m) Valgomojo baldai ir įranga, in: *Illustrierte kunstgewerbliche Zeitschrift für Innendekoration*, vol. 2, 1891, p. 177

n) Tamsus valgomas ir šviesus salonas (Berlynas, Wilhelmstasse 71, aut. „Friebus & Lange“), in: *Architektonisches Skizzenbuch*, Br. 2, pl. 1, 1878

o) Moderno stiliaus valgomasis, 1899 m., in: *Illustrierte kunstgewerbliche Zeitschrift für Innendekoration*, vol. 10, 1899

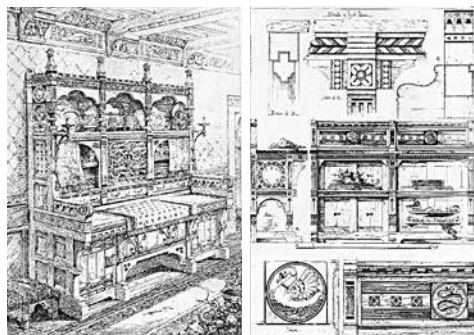

p) Moderno stiliaus valgomojo ir salono lengvai kilnojami baldai, in: *Illustrierte kunstgewerbliche Zeitschrift für Innendekoration*, vol. 3, 1899, p. 37-44

36. Valgomojo interjero pavyzdžiai britų ir amerikiečių spaudiniuose (XIX a. II p.)

a) Gotikos formų panaudojimas valgomojo interjere, in: Bruce J. Talbert, *Gothic Forms Applied to Furniture*, Bristol: Birbeck, 1867, pl. 11

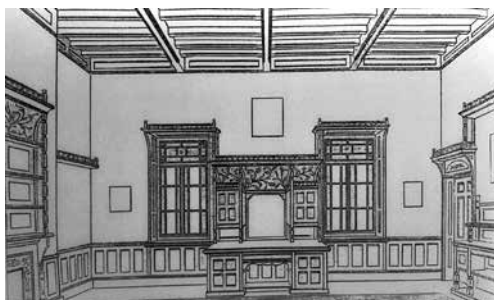
b) Gotikos formų panaudojimas valgomojo interjere, in: Bruce J. Talbert, pl. 11

c) Renesansinis Elžbietos stiliaus valgomasis, aut. D. Murray, in: *The House Furnishers and Decorator's, Upholsterers' and Cabinet-makers' Monthly Journal*, Oct. 1872, p. 136

d) Firmos „Kendal, Milne & Co.“ valgomojo puošybos reklama, in: *The British Architect and Northern Engineer*, 18 Dec. 1885

e) Apdailos ir įrangos vienovė valgomajame, in: *Furniture Gazette*, London, 3 Apr. 1875, p. 432. [1872–1896]

f) Londono firmos „James Shoolbred & Co.“ valgomojo kambario baldų ekspozicija (kredensas, stalas, kėdė) 1876 m. pasaulio parodoje Filadelfijoje (JAV), in: *Art Journal*, New York: D. Appleton & Co, 1876, p. 365

g) Valgomasis (archit. Henry Van Brunt, 1832–1903) valgomasis, in: *American Architect and Building News*, 5 May 1877, p. 139, VI lent.

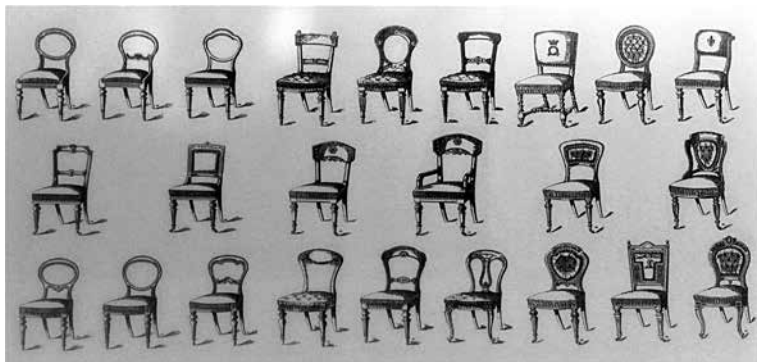
h) Firmos „Godwin’s furnishing“ valgomą baldai, in: William Watt, *Art Furniture from Designs by E. W. Godwin and Others*, London: Batsford, 1877, 7 lent.

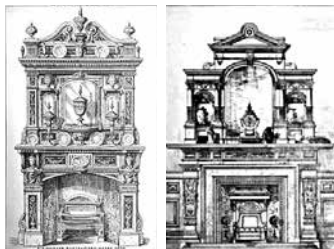
i) Firmos „Jones & Cribb“ (Lidsas, Jungtinė Karalystė) sienos su kredensu siūlomas dekoras, pristatytas Paryžiaus pasaulinėje parodoje 1878 m., in: *The British Architect and Northern Engineer*, 26 Jul. 1878

j) Anglų kompanijos „H. W. Batley“ kredensas, pristatytas Paryžiaus pasaulinėje parodoje 1878 m., in: *Art Journal*, 1879, p. 121

k) Valgomą kėdės (32 iš 48 skirtingų dizaino pavyzdžių, firma „C. & R. Light“), in: *Designs and Catalogue of Cabinet and Upholstery Furniture*, London, ~1880

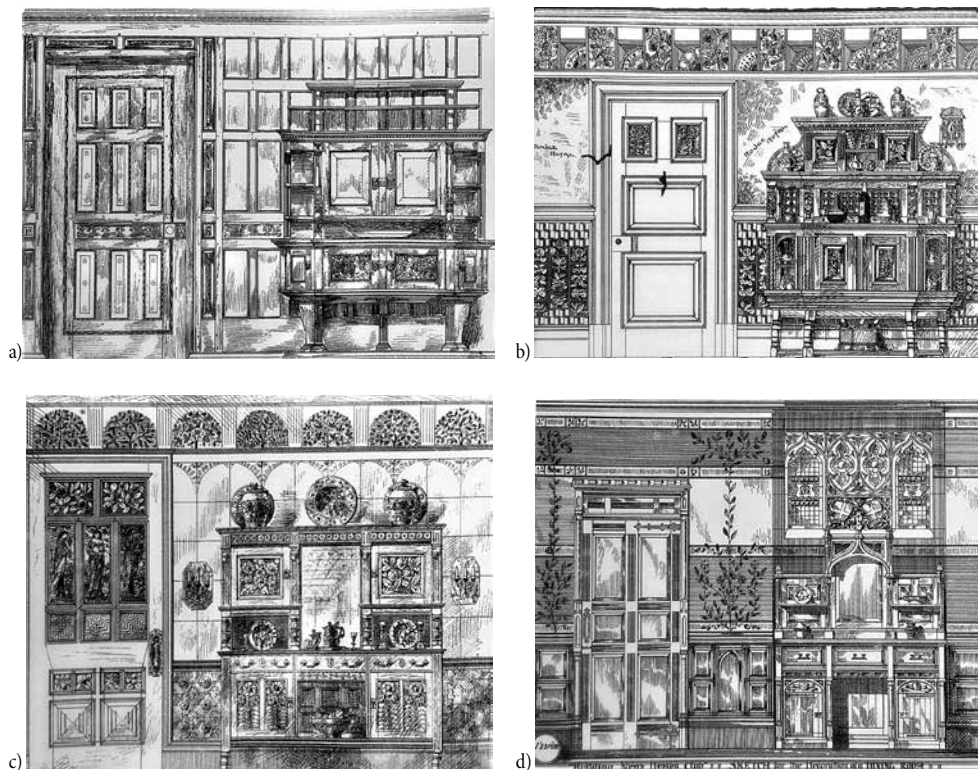

l) Valgomą židinio apdaila, karalienės Anos stilius, in: *Furniture Gazette*, London, 5 Jul. 1879, 1 March. 1886

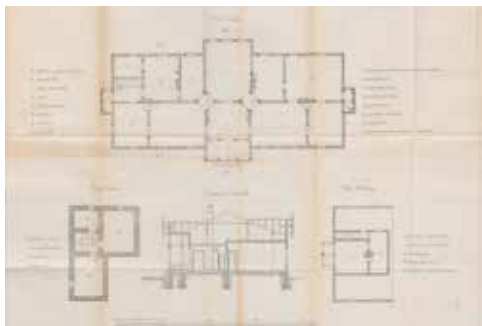
m) Pavyzdinis valgomą apstatymas, in: H. J. Jennings, *Our Homes, and How to Beautify Them*, London: Harrison and Sons, 1902, p. 170, in: Jane Hamlett, p. 578

37. Keturi valgomojo interjero puošybos projektai

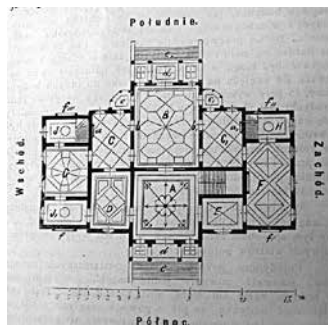

„Designing Club“ (Jungtinė Karalystė) narių surengto konkurso valgomojo projektai: a) sienos, dengtos mediniais paneliais (aut. W. R. Lethaby); b) tapyta ant sienos (aut. J. O. Harris); c) sienos, dengtos odos lakštais (aut. W. K. Booth); d) tapetai ir trafaretinė tapyba (aut. A. Marshall), in: *The Building news and engineering journal*, v.34, 1878, in: Stefan Muthesius, p. 112–113

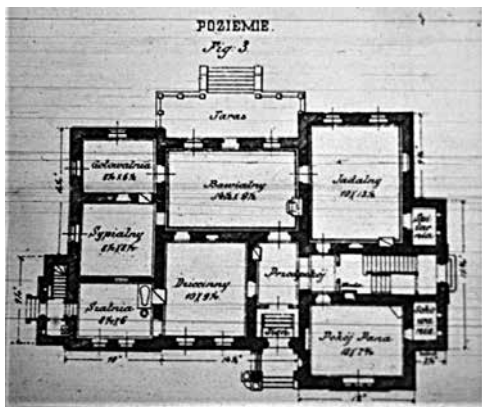
38. Dvaro namo ir valgomio planavimas buvusios ATR teritorijos periodikoje (XIX a. II p.)

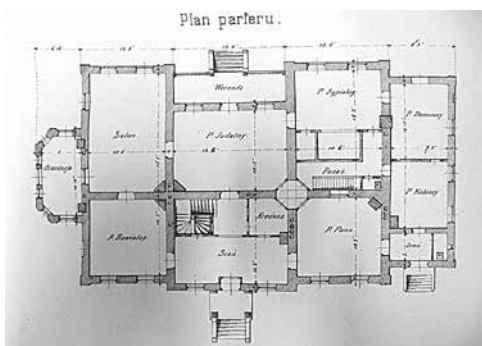
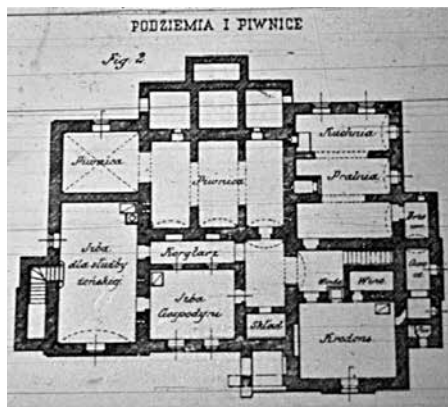
a) Nedidelių dvaro rūmų projektas (archit. J. Orłowski, 1875 m.), in: *Przegląd Techniczny*, rok I, t. 2, z. 8 sierpień, 1875, red. Stefan Ludwik Mieczysław Kossuth (1849–1919), Warszawa: Stefan Kossuth, 1875, p. 65–67, tabl. IX

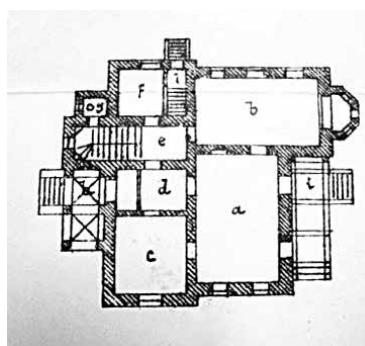
b) Dvaro rūmų planas (aut. St. Szafarkiewicz), in: *Inżynierja i Budownictwo*, 1882, rok IV, t. III, 17 Lutego – 1 Marca, nr. 5, p. 48

c) Namų projektas su maisto keltuvu (aut. K. Chojnacki, B. Żochowski, 1876 m.), in: *Przegląd Techniczny*, rok 2, z. 2, 1876, p. 91–94

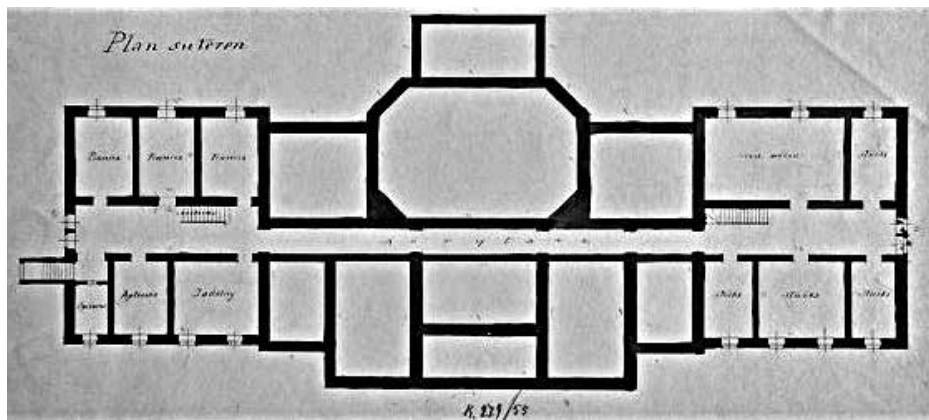

d) Dvaro rūmų projektas (aut. S. Grzywiński), in: *Inżynierja i Budownictwo*, t. II, 1880, Nr. 30/31, p. 70–71, 19–20 lent.

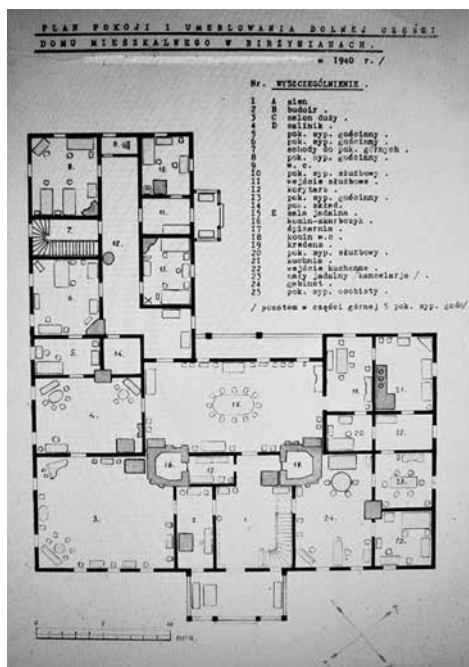

e) Nedidelių neogotikinių dvaro rūmų projektas (salonas (a), valgomasis (b), biblioteka (c), archit. A. Niemewski), in: *Inżynierja i Budownictwo*, 1882, rok IV, t. III, 18 (18) Lipca, nr. 15, p. 163–164, 23 lent.

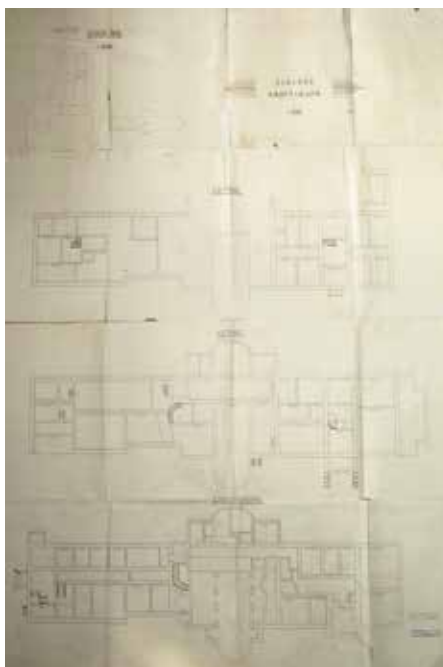
39. Dvarų rūmų projektai, eskizai ir funkciniai planai (XIX a. II p.–XX a. pr.)

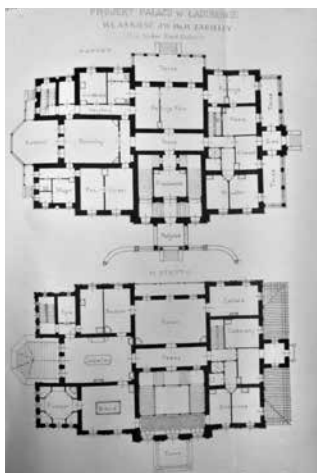
a) Trakų Vokės dvaro rūmų cokolinio aukšto planas, projektas, archit. Leandro Marconi, ~1876 m.

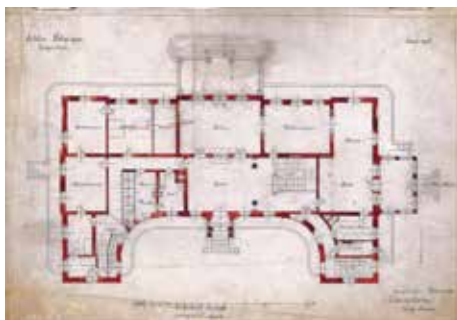
b) Biržuvėnų dvaro rūmų patalpų funkcijos, in: Biržuvėnai, aut. A. Gorskis, po 1940 m.

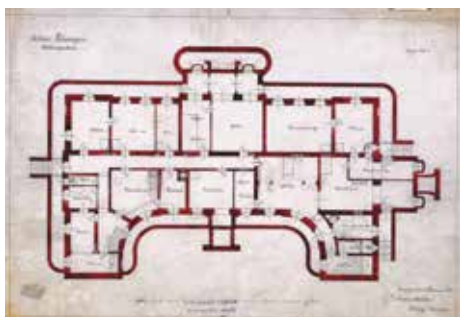
c) Kretingos grafo Aleksandro Tiškevičiaus rūmų planas, cokolinis, pirmas ir antras aukštai

d) Labūnavos dvaro rūmų planas (aut. K. Kozłowski), in: *Inżynierja i Bunownictwo*, rok IV, tom IV, 3(15) Marca, nr. 6, 1882, p. 64, 9, 10, 11 il.

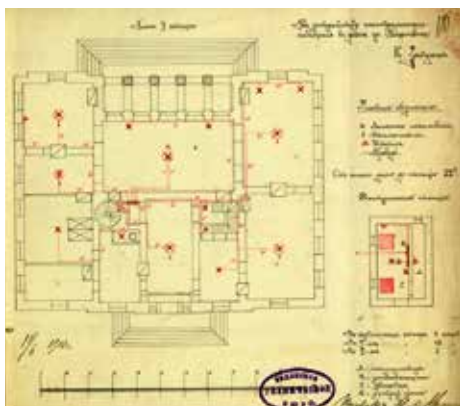
e) Palangos dvaro sodybos rūmai, cokolinio aukšto planas, 1896 m. (archit. Franzas Heinrichas Schwechtenas)

f) Palangos dvaro sodybos rūmai, pirmojo aukšto planas, 1896 m. (archit. Franzas Heinrichas Schwechtenas)

g) Raudondvario dvaro rūmų pirmojo aukšto planas (XX a. pr. valgomas iš antrojo aukšto patalpos Nr. 6 buvo perkeltas į pirmojo aukšto patalpą Nr. 4)

h) Užutrakio dvaro rūmų elektros instaliacijos planas, pirmas aukštas, 1901 m.

40. Istorizmo stiliaus valgomojo interjerai (XIX a. II p.–XX a. pr.)

a) Nesvyžiaus valgomasis, in: Radvilų Nesvyžiaus pilies valgomasis, fot. nežinomas, XIX a. pab.–XX a. pr.

b) Kretingos didysis valgomasis, in: Pokylis Kretingos dvaro rūmuose, fot. nežinomas, XX a. 4 deš.

c) Palangos valgomasis

d) Ščiutino valgomasis

e) Nesvyžiaus didysis valgomasis, fot. nežinomas, data nežinoma

f) Trakų Vokės valgomasis, fot. nežinomas, iki 1914 m.

g) Baltosios Vokės valgomasis, fot. nežinomas, prieš 1939 m.

h) Zyplių valgomasis (buazerijos ir kredenso fragmentas), 1973 m.

i) Alantos valgomasis, fot. nežinomas, 1903–1910 m.

j) Beržėnų valgomasis, fot. Jonas Dvairiškis, 1935-02-04.

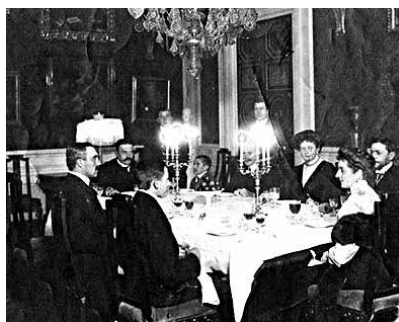
k) Plinkšių valgomasis

l) Biržuvėnų valgomasis

m) Užutrakio valgomasis

n) Lentvario valgomasis, fot. nežinomas, 1913 m.

o) Naraulio didysis valgomasis, fot. nežinomas, iki 1914 m.

p) Žaludko valgomasis

q) Vialo dvaro rūmų valgomasis, fot. nežinomas, 1895 m.

s) Taujėnų mažasis valgomasis, fot. nežinomas, 1939 m.

41. Tautinio stiliaus paieškos valgomojo interjere: Dancigo ir Zakopanės stilius
(XIX a. II p.–XX a. pr.)

a) Vaitkuškio valgomasis, fot. S. K. Kosakovskis ir / arba J. Krajevskis, 1900-12-04

b) Lyduokių valgomasis, fot. iš grafo Kosakovskio sūnaus Mykolo Stanislovo Lyduokių dvaro bibliotekos, po 1907 m.

c) Valgomasis Pajuostyje (židinio ekranas, žardinerė, dėžinis laikrodis), fot. nežinomas, 1894 m.

d) Rokiškio valgomasis, fot. nežinomas, XX a. 4 deš.

42. Moderno bei Menų ir amatų sąjūdžio apraiškos valgomojo interjere (XIX a. pab.–XX a. pr.)

a) Baisogalos valgomasis

b) Raguvėlės valgomasis

c) Raudonojo Kranto valgomasis

d) Gelgaudiškio valgomasis, VĮ „Lietuvos paminklai“ nuotr., 2020 m.

e) Lančiūnavos valgomasis

f) Didžiosios Berestavicos valgomasis,
fot. S. K. Kosakovskis ir / arba J. Krajevskis, 1903-02-13

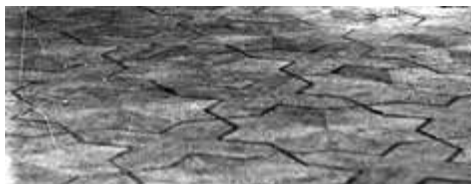

g) Šešuolėlių I valgomasis, Šešuolėlių dvaro nuotr.

43. Valgomojo grindų dangos (XIX a. II p.–XX a. pr.)

a) Nesvyžiaus didysis valgomasis parketas, fot. nežinomas, XIX a. pab.–XX a. pr.

b) Beržėnų valgomojo parketas, fot. Jonas Dvariškis, 1935-02-04

c) Vaitkuškio valgomojo parketas, fot. S. K. Kosakovskis ir / arba J. Krajevskis, 1900-07-24

d) Lyduokių valgomojo parketas, fot. nežinomas, po 1907 m.

e) Gelgaudiškio valgomojo parketas (vienas skydas)

f) Zyplių valgomojo atkurtas parketas

g) Didžiosios Berestavicos valgomojo parketas, fot. S. K. Kosakovskis ir / arba J. Krajevskis, 1900–1901 m.

h) Rokiškio valgomojo parketas, fot. nežinomas, XX a. 4 deš.

i) Baltosios Vokės valgomojo parketo išklotinė, archit. A. Linauskaitė, 1990 m.

j) Baisogalos valgomojo parketas

k) Naraulio didžiojo valgomojo parketas, fot. nežinomas, iki 1914 m.

l) Vialos valgomojo grindų dangos (akmens, keraminės ar betoninės) fragmentas, fot. nežinomas, 1895 m.

44. Valgomojo durys (XIX a. II p.–XX a. pr.)

a) Baltosios Vokės valgomojo durys: pagrindinės dvivėrės (kairėje) ir tarnybinės, kurias pridengia širma (dešinėje), fot. nežinomas, iki 1939 m.

b) Kretingos didžiojo valgomojo dvivėrės durys, vedusios į kredensą

c) Vaitkuškio valgomojo durys, vedusios į laiptinę-holą, fot. S. K. Kosakovskis ir / arba J. Krajevskis, 1894 m.

d) Trakų Vokės valgomojo pagrindinės dvivėrės durys

e) Nesvyžiaus valgomojo dvivėrės durys, vedusios į kredensą, mir-nesvizh.com nuotr., ~2007 m.

f) Nesvyžiaus didžiojo valgomojo pagrindinės dvivėrės durys

g) Plinkšių valgomojo pagrindinės dvivėrės durys

h) Zyplių valgomojo atkurtos pagrindinės dvivėrės durys

i) Lančiūnavos valgomojo pagrindinės dvivėrės durys

j) Lentvario durys, vedusios į žaliąjį saloną, fot. nežinomas, 1913 m.

k) Palangos valgomojo pagrindinės stumdomosios durys

l) Žaludko valgomojo pagrindinės dvivėrės durys

m) Raguvėlės valgomojo pagrindinės dvivėrės durys

n) Baisogalos valgomojo pagrindinės dvivėrės durys

o) Beržėnai. Pagrindinės (kairėje) ir tarnybinės durys (dešinėje), fot. Jonas Dvariškis, 1935-02-04

p) Šalčininkų valgomojo pagrindinės durys, Paminklų konservavimo instituto nuotr., Vilnius, 1980 m.

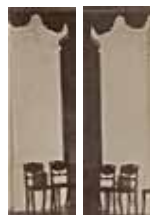
45. Valgomojo krosnys (XIX a. II p.–XX a. pr.)

a) Baltosios Vokės valgomojo krosnys (2 vnt) ir židinys, fot. nežinomas, iki 1939 m.

b) Didžiosios Berestavicos valgomojo koklinė krosnis-židinys, fot. S. K. Kosakovskis ir / arba J. Krajevskis, 1901 m.

c) Vaitkuškio valgomojo kampinės koklinės krosnys (2 vnt.), fot. S. K. Kosakovskis ir / arba J. Krajevskis, 1899-11-16/29

d) Pajuosčio valgomojo kampinė koklinė krosnis, fot. S. K. Kosakovskis ir / arba J. Krajevskis, 1894 m.

e) Lyduokių valgomojo koklinė krosnis, fot. nežinomas, po 1907 m.

f) Šešuolėlių I valgomojo kampinė koklinė krosnis, Šešuolėlių dvaro nuotr.

g) Plinkšų valgomojo kampinės krosnys (2 vnt.)

h) Nesvyžiaus didžiojo valgomojo koklinės krosnys (2 vnt.)

i) Nesvyžiaus valgomojo koklinė krosnis

j) Raguvėlės valgomojo krosnys (2 vnt.)

k) Gelgaudiškio valgomojo Zelmo ir Boehmo Rygos koklių fabriko koklinės krosnys (2 vnt.)

l) Baisogalos valgomojo krosnys (2 vnt.)

46. Valgomojo židiniai ir radiatoriai (XIX a. II p.–XX a. pr.)

a) Nesvyžiaus didžiojo valgomojo židinys, fot. nežinomas, XX a. II p.

b) Trakų Vokės valgomojo židinys, fot. nežinomas, 1895 m.

c) Biržuvėnų valgomojo židinys (fot. nežinomas, XX a. I p.) ir klinkinė krosnis (2 vnt.), būklė po restauracijos

d) Vialos valgomojo židinys židinys su ketaus dėklu, fot. nežinomas, 1895 m.

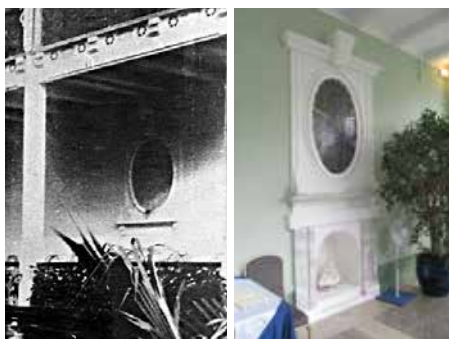
e) Palangos valgomojo radiatoriai (4 vnt.) buvo įrengti nišose (gylis 22 cm, h – 70 cm) po langais, inž. Hermannas Liebau, 1896 m.

f) Rokiškio valgomojo židinys, fot. J. Žibolis, 1984 m.

g) Rokškio valgomajame radiatoriai (3vnt.) buvo įrengti po servantais su azūrinėmis kalto metalo dūrelėmis, fot. nežinomas, XX a. I p.

h) Kretinga. Žiemos sodo židinys (kairėje, fot. Paulina Mongirdaitė, ~1890 m.) po 1911 m. rekonstrukcijos tapo valgomojo židiniu

47. Krendenso nišos, integruoti kredensai ir sieninės spintos (XIX a. II p.–XX a. pr.)

a) Palangos valgomojo krendenso niša, atskirta dviem dorėninėmis kolonomis

b) Užutrakio valgomojo integruotas kredensas su marmuriniu paviršiumi

c) Rokiškio valgomojo integruotas kredensas (centre) ir trys servantai (vienas matomas krendenso dešinėje pusėje), iki 1984 m.

d) Šešuolėlių I valgomojo integruotas kredensas, Šešuolėlių dvaro nuotr.

e) Lančiūnavos valgomojo integruota sieninė spinta

f) Beržėnų valgomojo integruota sieninė spinta, in: Beržėnų dvaras, fot. Jonas Dvareškis, 1935-02-04

48. Kredensai ir spintos (XIX a. II p.–XX a. pr.)

a) Trakų Vokės valgomojo neogotikinio stiliaus daugiaaukštis kredensas, fot. nežinomas, iki 1917 m.

b) Plinkšių valgomojo neorenesansinio stiliaus daugiaaukštis kredensas, medis, drožyba, XIX a. II p.

c) Nesvyžiaus valgomojo neorenesansinio stiliaus kredensas, fot. T. Boretti, 1894 m.

d) Alantos valgomojo neorenesansinio stiliaus kampiniai daugiaaukščiai kredensai (2 vnt.), fot. nežinomas, 1903–1910 m.

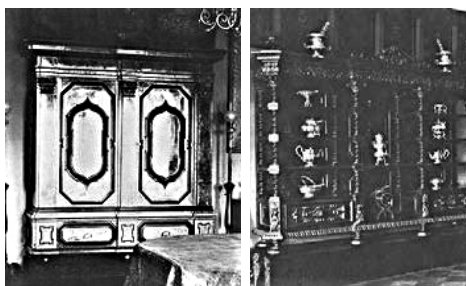
e) Beržėnų valgomojo neorenesansinio stiliaus daugiaaukštis kredensas, fot. Jonas Dvariškis, 1935-02-04

f) Beržėnų didžiojo holo neobaroko stiliaus daugiaaukštis kredensas, fot. nežinomas, XX a. I p.

g) Vaitkuškio valgomąjo XVII a. pab.–XVIII a. pr. Dancigo spinta ir XIX a. pab. Dancigo stiliaus kredensas, fot. S. K. Kosakovskis ir / arba J. Krajevskis, 1900-12-04

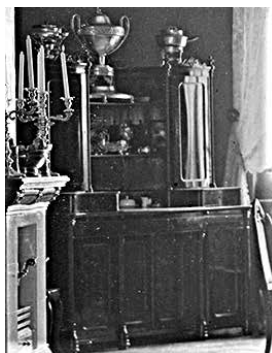
h) Lyduokių valgomąjo XVII a. pab.–XVIII a. pr. Dancigo spinta ir XIX a. pab.–XX a. pr. Dancigo stiliaus vitrina, fot. nežinomas, po 1907 m.

i) Pajuosčio valgomąjo XVIII a. I p. Dancigo periodo spinta ir XIX a. pab. neorenesanso stiliaus kredensas, fot. nežinomas, 1894 m.

j) Baltosios Vokės valgomąjo neobarokinio stiliaus daugiaaukštis kredensas, fot. nežinomas, iki 1939 m.

k) Didžiosios Berestavicos modernio stiliaus daugiaaukštis kredensas, fot. S. K. Kosakovskis ir / arba J. Krajevskis, 1903-02-13

l) Baisogalos valgomąjo modernio stiliaus daugiaaukštis kredensas, fot. nežinomas, XX a. I p.

49. Valgomojo stalai (XIX a. II p.–XX a. pr.)

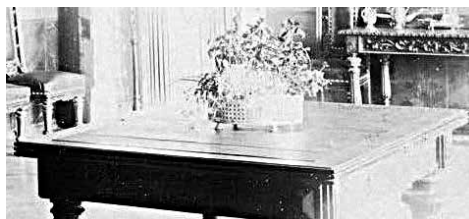
a) Trakų Vokės valgomojo išskleidžiamasis valgomojo stalas, fot. nežinomas, iki 1939 m.

b) Alantos valgomojo neorenesansinio stiliaus stalas, medis, drožyba, faneravimas, plotis 127, ilgis 194 cm (ištraukus ~320 cm), aukštis 78 cm

c) Kretingos rūmuose buvęs ovalus stalas (neiškleidžiamasis), tačiau nėra žinoma, kurioje patalpoje stovėjo, medis, drožyba, faneravimas, XIX a. II p.

d) Pajuosčio valgomojo stalas, fot. S. K. Kosakovskis ir / arba J. Krajevskis, 1894 m.

e) Lyduokių valgomojo išskleidžiamasis stalas, fot. nežinomas, po 1907 m.

f) Baltosios Vokės *Chippendale* stiliaus valgomojo stalas, fot. nežinomas, iki 1939 m.

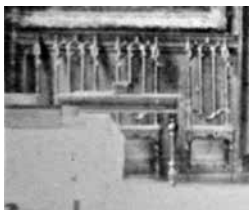

g) Vialos valgomojo išskleidžiamasis Dancigo stiliaus stalas, fot. nežinomas, 1895 m.

h) Rokiškio valgomojo Zakopanės stiliaus išskleidžiamasis valgomojo stalas, ąžuolas, drožyba, faneravimas, plotis 138 cm, ilgis (pailginus) siekia 460 cm, XX a. I deš.

50. Valgomojo kėdės (XIX a. II p.–XX a. pr.)

a) Trakų Vokės valgomojo neogotikinio stiliaus kėdės ir šeimininko kėdė (didesnė), fot. nežinomas, iki 1939 m.

b) Alantos valgomojo neorenesansinio stiliaus kėdės, fot. nežinomas, 1903–1910 m.

c) Plinkšių valgomojo neorenesansinio stiliaus kėdės ir šeimininko kėdė (su porankiais), medis, tekinimas, drožyba, oda, štapavimas, XIX a. II p.

d) Kretingos valgomojo Dancigo stiliaus kėdės, ąžuolas, drožyba, oda, žalvarinės vinutės, aukštis 106,5 cm, plotis 51,5 cm, gylis 49 cm, XIX a. II p.

e) Lyduokių valgomojo Dancigo stiliaus valgomojo kėdės, fot. nežinomas, po 1907 m.

f) Pajuosčio valgomojo Dancigo stiliaus kėdės fot. nežinomas, 1894 m.

g) Vialos valgomojo karalienės Onos stiliaus valgomojo kėdės, fot. nežinomas, 1895 m.

h) Baltosios Vokės valgomojo *Chippendale* stiliaus krėslo, fot. nežinomas, iki 1939 m.

i) Didžiosios Berestavicos valgomojo neogotikinio stiliaus kėdės su lenkto silueto kojomis, fot. S. K. Kosakovskis ir / arba J. Krajevskis, 1903-02-13

j) Lentvario valgomojo XVIII a. pab. angliškos kėdės, fot. nežinomas, 1913 m.

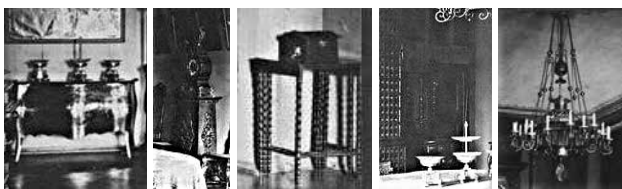
51. Kiti specifiški valgomojo baldai (XIX a. II p.–XX a. pr.)

a) Baltosios Vokės neogotikinio stiliaus širma ir servantas, fot. nežinomas, iki 1939 m.

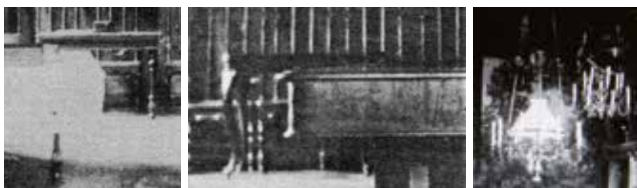
b) Didžiosios Berestavicos valgomojo indų spintos, etažerės ir žibalinė lempa, fot. S. K. Kosakovskis ir / arba J. Krajevskis, 1903-02-13

c) Lyduokių valgomojo komodos, laikrodis, servantas, stalo tekstilės spaudas ir kombinuota apšvietimo priemonė (žibalinė lempa ir šakos su taurelėmis žvakėms), fot. nežinomas, po 1907 m.

d) Pajuosčio valgomojo židinio ekranas, žardinerė, dėžinis laikrodis ir kombinuota apšvietimo priemonė (žibalinė lempa ir šakos su taurelėmis žvakėms), fot. nežinomas, 1894 m.

e) Trakų Vokės stalieliai, kombinuota apšvietimo priemonė centre (žibalinė lempa ir šakos su taurelėmis žvakėms) ir papildomi žvakių sietynai kampuose (nuotraukoje matomi 2 kampuose, tad galėjo būti dar 2 kitoje pusėje), fot. nežinomas, iki 1939 m.

f) Vaitkuškis: etažerė, stalo tekstilės spaudas, širma, servantas, in: Vaitkuškio valgomasis iš mažojo salono pusės, fot. S. K. Kosakovskis ir / arba J. Krajevskis, 1900 m.

52. Valgomojo tekstiliniai ir popieriniai apmušalai (XIX a. II p.–XX a. pr.)

a) Nesvyžiaus didysis valgomasis, sienos su apmušalais fragmentas, fot. nežinomas, XIX a. pab.–XX a. pr.

b) Alantos sienos su apmušalais fragmentas, in: Alantos valgomasis, fot. nežinomas, 1903–1910 m.

c) Vialos valgomojo sienos su apmušalais fragmentas, fot. nežinomas, 1895 m.

d) Kordibaną imituojantys tapetai, XIX a. pab.–XX a. pr., Korvino-Milevskio rūmai Vilniuje, Paminklų restauravimo projektavimo instituto nuotr., 1986 m.

e) Pajuosčio valgomojo sienų apmušalai, fot. S. K. Kosakovskis ir / arba J. Krajevskis, 1894 m.

f) Vaitkuškio sienų apmušalai, fot. S. K. Kosakovskis, 1894 m.

g) Liukonių valgomojo sienų apmušalų fragmentas, fot. S. K. Kosakovskis ir / arba J. Krajevskis, 1896-07-24

53. Valgomojo tapytas dekoras (XVIII a. II p.–XX a. pr.)

a) Vaitkuškio valgomojo lubų polichromijos fragmentas, fot. S. K. Kosakovskis ir / arba J. Krajevskis, XIX a. pab.–XX a. pr.

b) Vaitkuškio valgomojo sienos polichromijos fragmentas, fot. S. K. Kosakovskis ir / arba J. Krajevskis, 1900-07-24

c) Lyduokių valgomojo lubų polichromijos fragmentas, po 1907 m. fotografija iš grafo Kosakovskio sūnaus Mykolo Stanislovo Lyduokių dvaro bibliotekos

d) Pajuosčio valgomojo lubų polichromijos fragmentas, fot. S. K. Kosakovskis ir / arba J. Krajevskis, 1894 m.

e) Lančiūnavos valgomojo lubų polichromija

f) Didžiosios Berestavicos valgomojo lubų polichromija, fot. S. K. Kosakovskis ir / arba J. Krajevskis, 1900–1901 m.

g) Gelgaudiškio valgomojo atkurtos lubos ir buvusi tapyta medienos imitacija, VI „Lietuvos paminklai“ nuotr., 2020 m.

h) Baltosios Vokės valgomojo sienos tapybos fragmentas, archit. S. Latonas, atliko V. Budzienė, 1989 m.

54. Valgomojo lipdyta ir drožinėta puošyba (XIX a. II p.–XX a. pr.)

a) Nesvyžiaus didysis valgomasis, XIX a. II p. atnaujinant patalpą atidengtos XVIII a. sijinės lubos

b) Trakų Vokės valgomasis, polichromuota lubų lipdyba

c) Nesvyžiaus valgomasis, rozetė, supraportas ir epikranitas

d) Žaludko valgomasis, rozetė ir epikranitas

e) Raguvėlės valgomasis, epikranitas

f) Raudonojo Kranto valgomasis, polichromuota lipdyba: lamperijos ir lubų kesonai

g) Didžiosios Berestavicos, epikranito lipdyba derinta su trafaretine tapyba, fot. S. K. Kosakovskis ir / arba J. Krajevskis, 1900–1901 m.

h) Šalčininkų valgomasis, polichromuota ir auksuota lipdyba, Paminklų konservavimo instituto nuotr., 1956 m.

55. Valgomojo ikonografijos specifiškumas: riterių salė (XIX a. II p.–XX a. pr.)

a) Lyduokių valgomojo panopliumas, in: Lyduokių valgomasis, fot. nežinomas, po 1907 m.

b) Užutrakio valgomojo medžioklės trofėjų lipdinys, XIX a. pab.–XX a. pr.

c) Trakų Vokės valgomojo šeimos herbai lubų puošyboje, fot. Aloyzas Petrašiūnas, 2015 m.

d) Beržėnų valgomasis. Giminės portretai ir medžioklės trofėjai (briedžio ragų sietynai), fot. nežinomas, iki 1939 m.

e) Pajuosčio valgomasis. Giminės portretai, fot. nežinomas, 1894 m.

f) Baltosios Vokės valgomasis. Giminės portretai, fot. nežinomas, iki 1939 m.

g) Vaitkuškio valgomojo ATR valdovų portretų galerija, in: Vaitkuškis. Nauja indauja Vaitkuškio valgomajame, fot. S. K. Kosakovskis ir / arba J. Krajevskis, 1900-07-24

h) Lyduokių valgomojo ATR valdovų portretų galerija, fot. nežinomas, po 1907 m.

i) Lentvario valgomajame buvo 12 Romos imperatorių skulptūrų. Viena matoma kampe (pažymėta, turėjo būti 4), kitos dvi turėjo būti ant konsolių (pažymėtos, turėjo būti ant kiekvienos sienos po 2, iš viso 8), fot. nežinomas, 1913 m.

56. Valgomojo ikonografijos specifiškumas: gamta (XIX a. II p.–XX a. pr.)

a) Trakų Vokė. Viena iš aštuonių verdiūrų, kabojusių Tiškevičių Trakų Vokės valgomajame: Verdiūra su Pocių giminės herbu, 257×230 cm, Obiusono karališkoji manufaktūra, Prancūzija, ~1780 m.

b) Užutrakio valgomojo lubų ir supraportų puošyba: gėlių pynės plafone ir vazos keturiuose supraportuose, XIX a. pab.–XX a. pr.

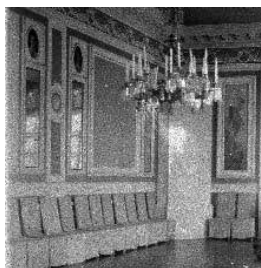

c) Lančiūnavos valgomojo lubų polichromija: visžalės augmenijos pynės ir ąžuolo lapų bei gilių arabeskos, XIX a. pab.–XX a. pr.

d) Raudonojo kranto valgomojo lubų puošyba: augmenija ir paukščiai, XX a. pr.

57. Valgomojo ikonografijos specifiškumas: mitologija ir etnografija (XIX a. II p.–XX a. pr.)

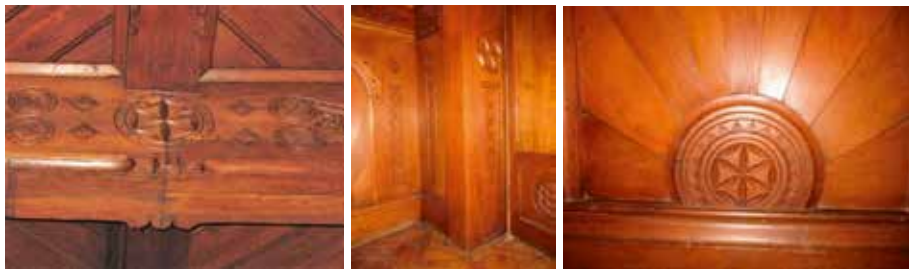
a) Naraulio didžiajame valgomajame sienų didžiuosiuose paneliuose buvo Apolono su mūzomis ir Dianos, sugrįžtančios iš medžioklės, drobės, siauruosiuose – Kupidono ir Psichės siužetas (vienas siauras panelis matomas nuotraukoje), ovaluose virš veidrodžių – gražiausių apylinkės damų portretų galerija (du matomi nuotraukoje), fot. nežinomas, apie 1914 m.

b) Šalčininkų valgomojo durų (vynuogių motyvas) ir lubų plafono (Gausybės deivės simboliai gausybės ragai) puošybos fragmentai, Paminklų konservavimo instituto nuotr., 1980 m.

c) Rokiškis. Spindulių motyvas (iš kairės): buazerija, vienvėrių durų viršutinis skydas, kredenso durelės

d) Rokiškis. Šešiakampės segmentinės žvaigždės motyvas (iš kairės): sija, durų anga, buazerija

e) Rokiškis. Lelija (iš kairės): durų apkala, servanto durelės, buazerija, kredensas

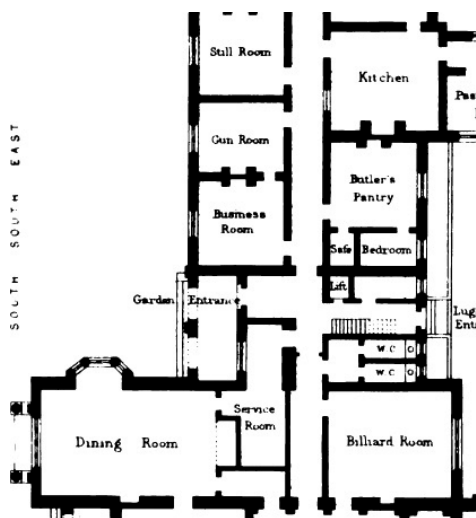

f) Rokiškis. Širdis (iš kairės): buazerijos, kredensas, durų ir durelių vyriai

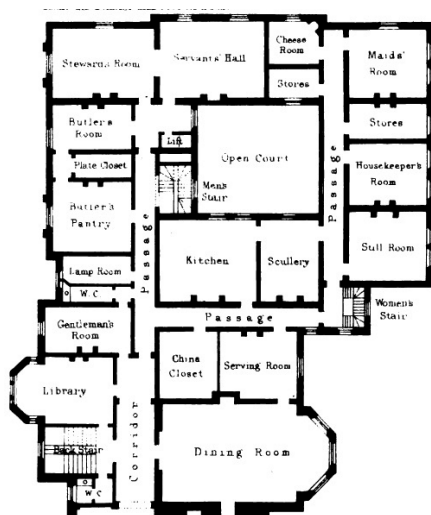

g) Rokiškis. Kiti puošybos elementai (iš kairės): arkatūra, virvelinis drožinys, zigzaginis drožinys, trikampių juosta, pasuktų stačiakampių motyvas, pusapskričių motyvas, svastika, aštuoniakampė žvaigždė, spygliuotio motyvas, gėlės žiedo su stiebu motyvas

58. Kredenso zonos planavimas. Anglų dvarų praktika (XIX a.)

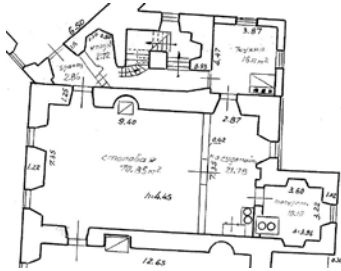

a) Valgomasis (*Dining Room*) su išplėta kredenso zona: bufetas (*Service room*), kredensas (*Butler's Pantry*) su atskiru liokajaus miegamuoju (*Bedroom*) ir sidabro indų saugykla (*Safe*), in: Heamsted dvaro rūmai, pirmo aukšto planas [detalė], Kentas, Jungtinė Karalystė

b) Valgomasis (*Dining Room*) ir išplėta kredenso zona: bufetas (*Serving Room*), porceliano spinta (*China Closet*), šviestuvų kambarys (*Lamp Room*), kredensas (*Butler's Pantry*), sidabro indų saugykla (*Plate-Closet*), liokajaus kambarys (*Butler's Room*), tarnų kambarys ir valgomasis (*Steward's Room, Servant's Hall*). Vaistinėlės (*Still room*) vieta buvo moterų pusėje, prie namų ekonomės kambario (*Housekeeper's Room*), in: Nun Appleton dvaro rūmai, pirmo planas, Jorkšyras, Didžioji Britanija, 1863 m.

59. Kredenso zona (XIX a. II p.–XX a. pr.)

a) Nesvyžiaus trijų patalpų kredenso zona ir tarnybinė laiptinė už valgomojo

b) Trakų Vokės kredensas su niša (galėjo būti lentynos) pirmajame aukšte prie valgomojo, maisto podėlio patalpos (spizarnė, vaistinė, rūšiai) cokoliniame aukšte

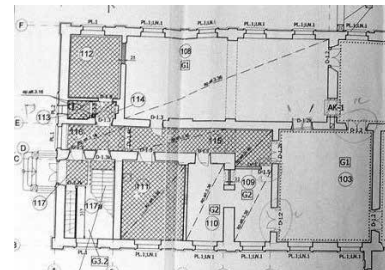
c) Palangos žemutinis kredensas ir cokolinio aukšto kredenso planas, in: Palangos dvaro sodybos rūmai, cokolinio aukšto planas, archit. Franzas Heinrichas Schwechtenas, 1896 m.

d) Kretingos dvi kredenso patalpos prie didžiojo valgomojo

e) Rokiškio kredensas ir spizarnė (buvo atitverta siena)

f) Zypių rūmuose už valgomojo patalpų grindys buvo dengtos plytelėmis, jose turėjo būti su patarnavimu susijusios patalpos (kredensas, indų plovykla)

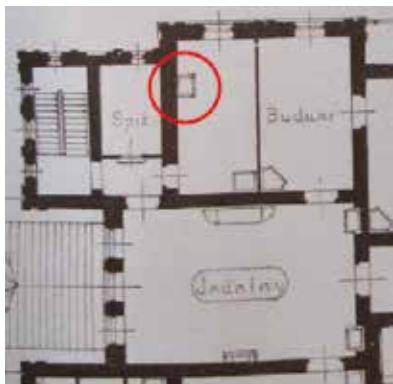

g) Gelgaudiškio rūmuose tarp virtuvės ir valgomojo buvo maisto keltuvo patalpa (kairėje) ir dvi patalpos, dengtos plytelėmis, kurios galėjo funkcionuoti kaip kredensas ir indų plovykla

h) Užutrakio kredensas

60. Maisto keltuvai (XIX a. II p.–XX a. pr.)

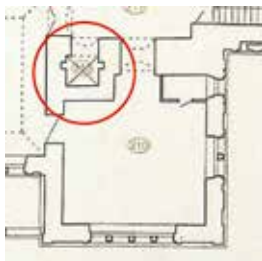
a) Labūnavos maisto keltuvų antrojo aukšto kredensė (pažymėta), archit. K. Kozłowski, 1881 m.

b) Gelgaudiškio maisto keltuvo šachtos vieta, XIX a. pab.–XX a. pr.

c) Palangos maisto keltuvų cokoliniame aukšte, XIX a. pab.–XX a. pr., Paminklų projektavimo ir restauravimo instituto nuotr., 2012 m.

d) Lentvaris. Maisto keltuvo vieta antrajame aukšte (atsiveria į bufeto pobūdžio patalpą, ne kredensą), XIX a. pab., in: Istorizmo laikotarpio retrospekcija. Arch. D. Ferguson, 2008 m.

e) Radvilonių maisto keltuvų pirmajame (kairėje) ir antrajame aukšte, XIX a. II p.

PRIEDŲ SĄRAŠAS

1. Valgomojo vieta Europos monarchų ir aristokratų rūmų reprezentacinių apartamentų struktūroje XVIII a. I pusėje
2. Valgomojo padėtis pasaulio šalių atžvilgiu
3. Valgomojo kambario langų pozicionavimas į reprezentacinio kiemo ar sodo pusę
4. Valgomojo aukštas ir ryšys su gamta (terasa, balkonas, žiemos sodas)
5. Valgomojo dydis
6. Valgomojo rekomenduojamas dydis
7. Valgomojo talpumas
8. Valgomojo ploto kaita
9. Valgomojo lubų aukštis
10. Valgomojo tūris

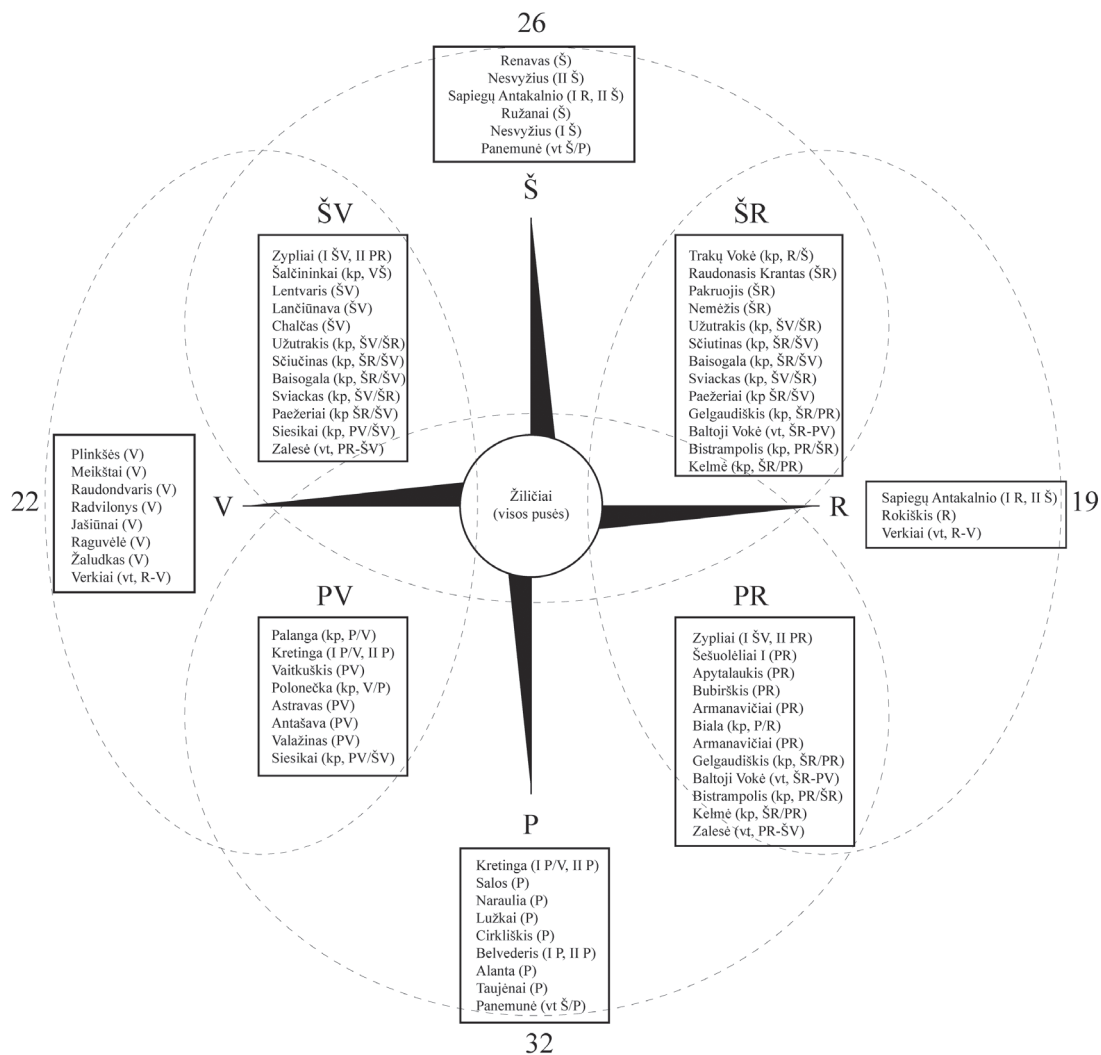
PRIEDAI

1. Valgomojo vieta Europos monarchų ir aristokratų rūmų reprezentacinių apartamentų struktūroje XVIII a. I pusėje

LIETUVA Gardino Naujoji pilis, ~1750 m.	LENKIJA Varšuvos pilis ~1740 m.	ŠVENTOJI ROMOS IMPERIJA Vienos pilis 1740 m.	KELNAS elektoriaus rūmai Bonoje ~1740 m.	PRANCŪZIJA Versalio pilis po 1701 m.	DIDŽIOJI BRITANIJA Hampton Court 1689–1694 m.
(pirmas aukštas)	Laiptai	Laiptai	Laiptai	Laiptai	<i>King's Staircase</i> (Karaliaus laiptinė)
			Vestibulius		
<i>Warte</i> Jungtis į prišlietą prie apartamento saloną (<i>Sallon</i>)	<i>La Garde du Roy</i> (Garbės sargybos salė)	<i>Hartschier</i> lub <i>Trabanten</i> <i>Wachtstube</i> (Garbės sargybos salė)	Garbės sargybos salė		<i>King's Guard Chamber</i> (Garbės sargybos salė)
		<i>Ritterstube</i> (Riterių salė)			
<i>1 Vorzimmer</i> (Pirmasis prieškambaris) Jungtis su valgomojo kambariu (<i>Tafel- Zimmer</i>)	<i>1 Antichambre</i> (Pirmasis prieškambaris)	Pirmasis, mažasis, prieškambaris	<i>1 Anti-Salle</i> (Pirmasis prieškambaris)	<i>Salle de Venus</i> (Pirmasis prieškambaris) Jungtis su bufetu (<i>Salle de l'Abondance</i>) ir pokylių salė (<i>Salle d'Hercule</i>)	<i>Public Dining Room</i> (Viešas valgomasis) atskirai, jungties su reprezentaciniu apartamentu neturi
<i>2 Vorzimmer</i> (Antrasis prieškambaris)	<i>2 Antichambre</i> (Antrasis prieškambaris)	Antrasis, didysis, prieškambaris	<i>2 Anti-Salle</i> (Antrasis prieškambaris) Jungtis su valgomuoju	<i>Salle de Diana</i> (Antrasis prieškambaris)	<i>Second Presense</i> (Antrasis prieškambaris)
<i>3 Vorzimmer</i> (Trečiasis prieškambaris) Jungtis su tuo pačiu valgomojo kambariu	<i>3 Antichambre pour les Senateurs</i> (Trečiasis, senatorių, prieškambaris) Jungtis su maršalo valgomuoju (<i>Pour le Marechal Tafel</i>)			<i>Salle de Mars</i> (Trečiasis prieškambaris)	
<i>Audienz</i> (Audiencijų salė) Jungtis su tuo pačiu valgomojo kambariu	<i>Salle d'Audience du Roy</i> (Karaliaus audiencijų salė) Jungtis su <i>Salle pour la Table</i> (valgomojo sale)	<i>Ratsstube</i> (Tarybos salė)	Audiencijų salė	<i>Salle de Mercure / Chambre de Parade ou du Lit</i> (Reprezentacinis miegamasis)	<i>King's Audience Chamber</i> (Karaliaus audiencijų kambarys)
<i>Retirade</i> Gyvenamojo pobūdžio kambarys	<i>Retirade</i> Gyvenamojo pobūdžio kambarys	<i>Retirade</i> Gyvenamojo pobūdžio kambarys	Tarybos salė	<i>Salle D'Appollon / Chambre du Trone</i> (Reprezentacinė sosto salė)	<i>King's Drawing Room</i> (Karaliaus gyvenamasis kambarys)
<i>Ordinair- Zimmer</i> (Darbo kambarys)	<i>Retirade</i> Gyvenamojo pobūdžio kambarys		Reprezentacinis miegamasis	<i>Salon de la Guerre</i> (Reprezentacinis kabinetas)	
<i>Schlaf-Zimmer</i> (Miegamasis)	<i>Chambre à Coucher</i> (Miegamasis)	Miegamasis	Didysis kabinetas	<i>Galerie des Glaces</i> (Didžioji galerija)	<i>King's Bed Room</i> (Karaliaus miegamasis)
<i>Gabinet</i> (Kabinetas)	<i>Cabinet du Roy</i> (Kabinetas)	Kabinetas	Miegamasis	<i>Salone de la Paix</i> (Reprezentacinis kabinetas)	<i>King's Writing</i> (Kabinetas)
	<i>2, 1 Garderobe</i> (du garderobai)		Kabinetas		

Sudarė Marius Darskevičius pagal: Andrzej Rottermund, „O programie funkcjonalnym rezydencji monarszej w XVIII wieku“, in: *Materiały muzeum wnętrz zabytkowych w Pszczynie III*, Pszczyna: Wydawnictwo Muzeum Wnętrz Zabytkowych, 1984, p. 7–21 ir Pierre Lemoine, *Versailles and Trianon*, translated by Mary Delahaye, Paris: Réunion des musées nationaux, 2002 (pirmas leidimas 1990), p. 34–40.

2. Valgomojo padėtis pasaulio šalių atžvilgiu (langų pusė)

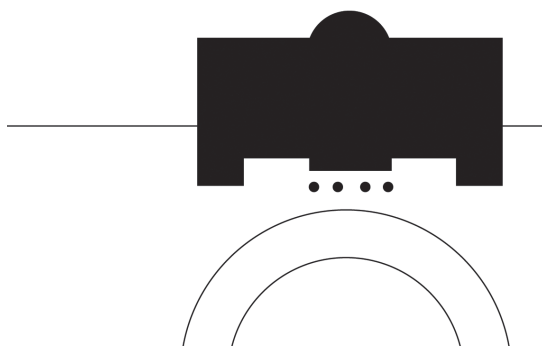
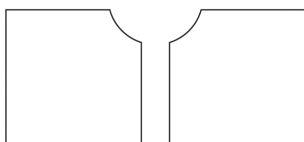

kp – kaiminė patalpa, vt – vieno trakto korpusas P – pietūs, š – šiaurė, V – vakarai, R – Rytai
(sud. M. Daraškevičius)

3. Valgomojo kambario langų pozicionavimas į reprezentacinio kiemo ar sodo pusę

Sodas 32

Antašava (s)	Plinkšės (s)
Apytalaukis (s)	Polonečka (s)
Astravas (s)	Radvilonys (s)
Belvederis (I s, II s)	Rokiškis (s)
Biala (s)	Ružanai (s)
Chalčas (s)	Salos (s)
Cirkliškis (s)	Sapiegų Antakalnio (I s, II s)
Gorodnica (s)	Sčiutinas (s)
Jašiūnai (s)	Šėsuolėliai I (s)
Labūnava (s)	Sviackas (kp, s)
Lančiūnava (s)	Trakų Vokė (s)
Meikštai (s)	Vaitkuškis (s)
Paežeriai (s)	Zalesė (s)
Pakruojis (s)	Žaludkas (s)
Palanga (s)	Zypliai (I k, II s)

Kiemas/Sodas 12

Baisogala (kp, k/s)
 Baltoji Vokė (vt, k-s)
 Bistrampolis (kp, k/s)
 Gelgaudiškis (kp, k/s)
 Kelmė (kp, k/s)
 Panemunė (vt k/s)
 Šalčininkai (kp, k/s)
 Siesikai (kp, k/s)
 Užutrakis (kp, k/s)
 Verkiai (vt, k-s)
 Žemiai (kp, k/s)
 Žiličiai (kp k/s)

Kiemas 20

Alanta (k)	Nesvyžius (I k, II k)
Armanavičiai (k)	Pajuostys (k)
Bubirškis (k)	Raguvėlė (k)
Didžioji Berestavica (k)	Raudonasis Krantas (k)
Kretinga (I k, II k)	Raudondvaris (k)
Lentvaris (k)	Renavas (k)
Lužkai (k)	Taujėnai (k)
Naraulia (k)	Valažinas (k)
Nemėžis (k)	Zypliai (I k, II s)

kp – kampinė patalpa, vt – vieno trakto korpusas, k – kiemas, s – sodas, I, II – pirmasis, antrasis valgomasis (sud. M. Daraškevičius)

4. Valgomojo aukštas ir ryšys su gamta (terasa, balkonas, žiemos sodas)

LAIKOTARPIS VALGOMASIS	XVIII a. II p.	XIX a. I p.	XIX a. II p.–XX a. pr.
Pirmas aukštas	Aradna Biala Gorodnica (terasa) Kelmė Raguvėlė Taujėnai (žiemos sodas?) Zalesė	Alanta Antašava Astravas Belvederis (žiemos sodas) Bistrampolis II Bubirškis Chalčas (terasa) Cirkliškis Gorodokas (žiemos sodas) Jašiūnai (terasa) Lužkai Nemėžis Pakruojis Rietavas Salos (terasa) Vaitkuškis (terasa)	Gelgaudiškis Kretinga I (žiemos sodas) Kretinga II (žiemos sodas) Lančiūnava (terasa) Palanga (žiemos sodas) Plinkšės (terasa) Raudonasis Krantas Renavas Rokiškis (žiemos sodas) Sčiutinas Šešuolėliai I Taujėnai II Trakų Vokė (maža terasa) Užutrakis Zypliai I Zypliai II Žaludkas
Iš viso:	7	16	16
Antras aukštas	Armanavičiai Nesvyžius I Nesvyžius II Paežeriai Panemunė Ružanai Sapiegų Antakalnio I Sapiegų Antakalnis II Siesikai Sviackas Žeimiai	Baisogala Belvederis I Bistrampolis I Polonečka Radvilonys Raudondvaris Verkiai Žiličiai	Baltoji Vokė (balkonas) Labūnava Lentvaris (balkonas) Nesvyžius Šalčininkai
Iš viso:	11	8	5

5. Valgomojo dydis (plotis×ilgis)

LAIKOTARPIS VALGOMASIS	XVIII a. II p.	XIX a. I p.	XIX a. II p.–XX a. pr.
Valgomasis (m)	Aradna (~5,0×5,0) Aristava (~9,36×6,56) Armanavičiai (7,26×12,59) Biala (~9,0×11,00) Gorodnica (6,6×12) Kelmė (7,7×9,0) Nesvyžius (7,9×17) Paežeriai (5,74×11,15) Panemunė (5,92×7,88) Raguvėlė (5,85×10,85) Ružanai (6,79×16,08) Sapiėgų Antakalnis (6,23×11,15) Siesikai (6,00×11,00) Sviackas (6,6×9) Taujėnai (9,45×14,11) Zalesė (7,52×14,45) Žeimiai (6,58×11,98)	Alanta (4,33×8,4) Antašava (5,75×5,7) Astravas (7,0×12,26) Baisogala (6,25×11,94) Belvederis (5,97×9,98) Bistrampolis (7,53×11,22) Bubirškis (7,58×8,9) Chalčas (5,0×13,7) Cirkliškis (8,0×8,0) Jašiūnai (5,96×7,62) Lužkai (~6,0×10,0) Nemėžis (6,06×7,03) Pakruojis (5,95×10,08) Polonečka (5,26×7,82) Radvilonys (5,33×9,04) Raudondvaris (7,34×9,35) Salos (5,99×10,97) Verkiai (7,04×15,10) Žiličiai (7,3×23,2)	Baltoji Vokė (7,77×14,73) Biržuvėnai (11,98×6,43) Gelgaudiškis (7,47×8,44) Kretinga (5,4×10,7) Labūnava (7,26×10,90) Lančiūnava (7,20×10,47) Lentvaris (5,6×8,6) Nesvyžius (7,73×9,44) Palanga (4,8×13,4) Plinkšės (6,96×8,8) Raudonasis Krantas (6,83×10,84) Renavas (6,28×6,96) Rokiškis (5,95×9,26) Sčiutinas (5,89×13,48) Šalčininkai (5,17×8,94) Šešuolėliai I (5,8×8,5) Trakų Vokė (6,58×13,63) Užutrakis (5,72×10,93) Zypčiai (5,75×6,55) Žaludkas (6,11×12,14)
Didysis valgomasis (m)	Sapiėgų Antakalnis (5×22,3)	Belvederis (5,75×13,23)	Kretinga (4,15×18,84), Naraulia Zypčiai (4,96×12,72)
Mažasis valgomasis (m)	–	Bistrampolis?	Kretinga (vieta nenustatyta) Naraulia Taujėnai (7,3×6,5)

6. Valgomojo rekomenduojamas dydis

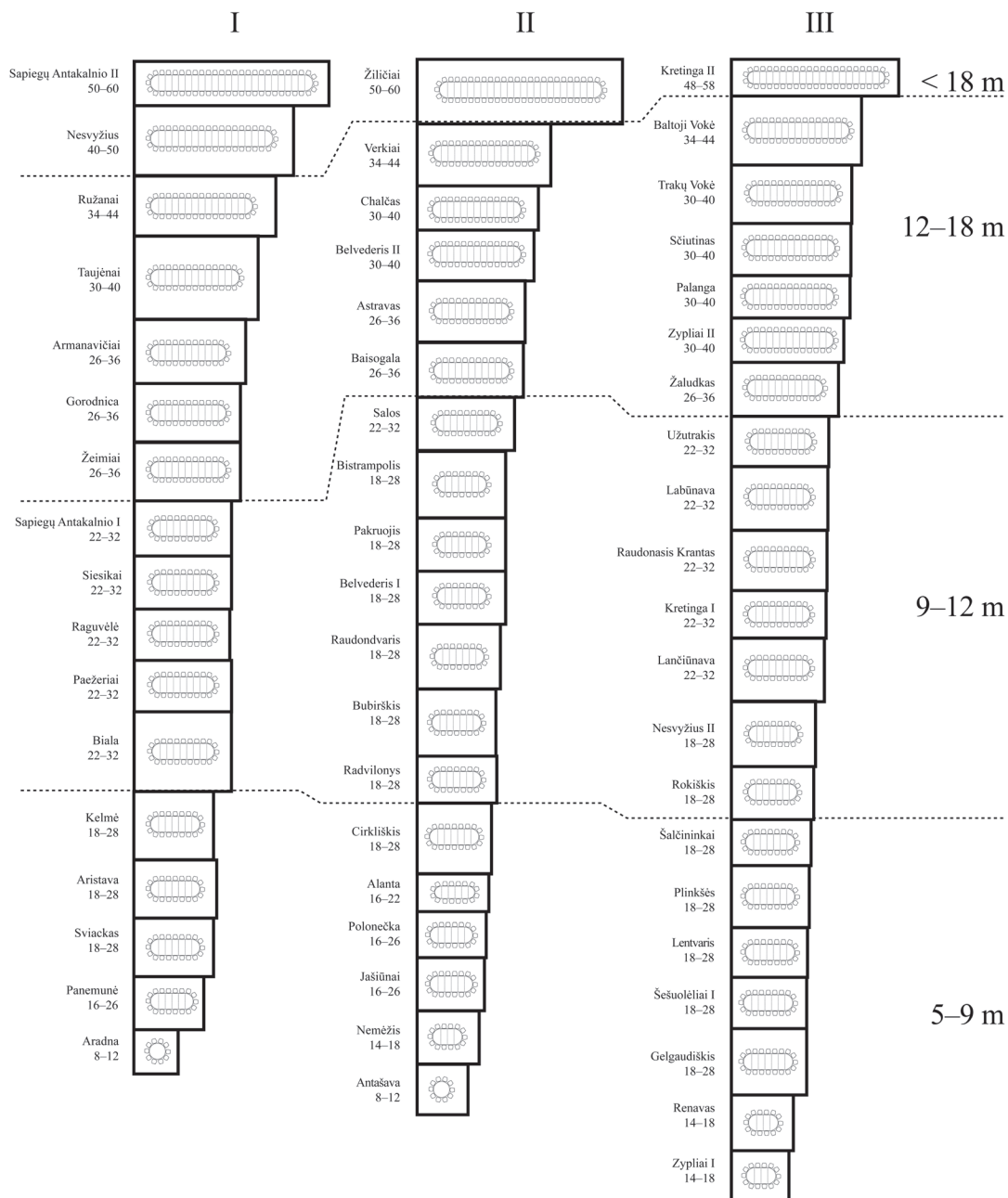
Autorius (metai)	Valgomojo dydis	Šaltinis
Martynas Knakfusas (1775–1776)	8×8 liet. uolektys* (4,8×4,8 m) arba 7×7 liet. uolektys (4,2×4,2 m)	Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, Inv. zb. d. 8058; Inw. zb. d. 8059.
Jacques-François Blondelis (1777)	4×5,5 tuazai** (7,8×10,7 m)	Jacques-François Blondel, Pierre Patte, <i>Planches pour le Cours d'architecture</i> , vol. 5–6. Paris, 1777. Tom. V, o. re. Pl XLII, XLIII.
Nikolas Rougetas (1828)	~8,5×7,5 uol.*** (4,9×4,32 m)	Nikolas Rouget, <i>Budownictwo wiejskie..</i> , Warszawa, 1828, Fig 72, Tabl. X.
„Le garde-meuble“ (1839)	~4,9×4,9 m	<i>Le garde-meuble</i> , Paris: Guilmaud et Bordeaux Frères, 1839, livr. 40, nr. 108; livr. 36, nr. 96.
Boleslovas Podčasinskis (1851)	~11×8 uol.*** (6,34×4,6 m)	Bolesław Podczaszyński, <i>Budownictwo wiejskie</i> , in: Stanisław Strabski, <i>Rocznik na rok zwyczajny 1851</i> , Warszawa: nakładem i drukem Wydawcy, 1850, p. 64–71, ryc. 1.
Robert Kerras (1865)	16×18–20 pėdos**** (4,8×5,4–6 m)	Kerr, Robert, <i>The Gentleman's house</i> , London, 1865.
S. Szafarkiewiczzius (1882)	7,7×4 m	<i>Inżynierja i Budownictwo, cywilne, przemysłowe i rolnicze. Czasopismo techniczne ilustrowane</i> , 1882, rok IV, tom III, 17 Lutego – 1 Marca, nr. 5, p. 48.

* 1 liet. uolektis = ~ 0,6 m; ** 1 tuazas (*toise*) = 1,949 m;

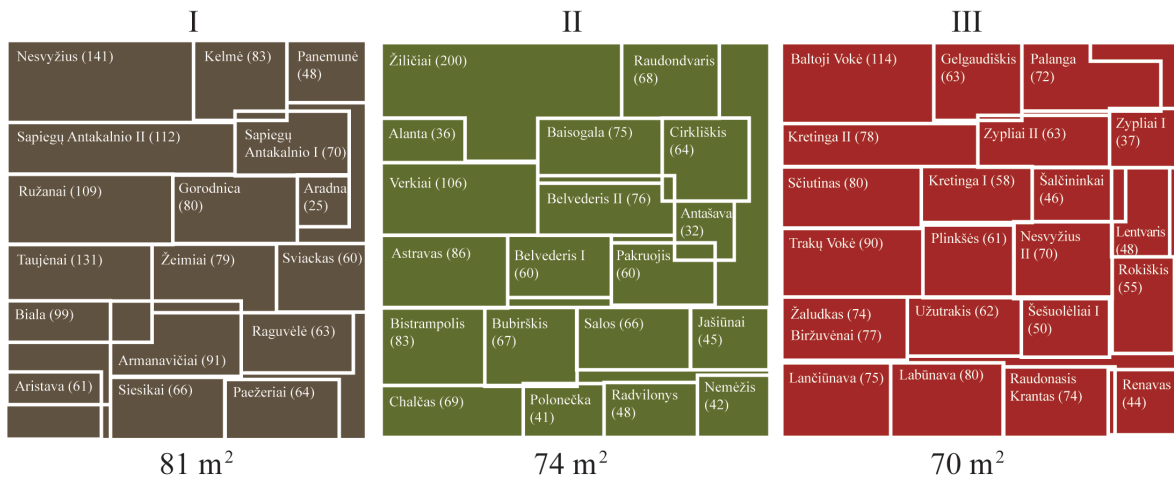
*** naujoji lenkų uolektis (*łokieć nowopolski*, 1819–1849) = 57,6 cm;

**** 1 pėda = 0,3 m.

7. Valgomojo talpumas: patalpos ilgis (m) ir žmonių prie stalo apytikslis skaičius (nurodyta prie kiekvieno dvaro pavadinimo): I) XVIII a. II p.; II) XIX a. I p.; III) XIX a. II p.–XX a. pr. Stačiakampių proporcijos ir dydis atitinka konkretaus valgomojo proporcijas ir dydį). Sud. M. Daraškevičius.

8. Valgomojo ploto kaita (pagal laikotarpius): I) XVIII a. II p.; II) XIX a. I p.; III) XIX a. II p.–XX a. pr. Stačiakampių proporcijos ir dydis atitinka konkretaus valgomojo apytikslus matmenis, proporcijas ir plotą. Sud. M. Daraškevičius.

9. Valgomojo lubų aukštis (plotis×ilgis×aukštis)

LAIKOTARPIS VALGOMASIS	XVIII a. II p.	XIX a. I p.	XIX a. II p.–XX a. pr.
Valgomasis (m)	Aristava (~9,36×6,56×3,37) Armanavičiai (7,26×12,59×3,86) Kelmė (7,7×9,0×3,5) Nesvyžius (7,9×17×6,42) Paežeriai (5,74×11,15×~3,9) Panemunė (5,92×7,88×4,21) Raguvėlė (5,85×10,85×3,35) Ružanai (6,79×16,08×4,65) Sapiegų Antakalnio (6,23×11,15×4,69) Siesikai (6,00×11,00×4,30) Taujėnai (9,45×14,11×4,72) Zalesė (7,52×14,45×3,09) Žeimiai (6,58×11,98×3,75)	Alanta (4,33×8,4×4,09) Antašava (5,75×5,7×3,43) Astravas (7,0×12,26×4,25) Baisogala (6,25×11,94×4,04) Belvederis (5,97×9,98×3,68) Bistrampolis (7,53×11,22×3,30) Bubirškis (7,58×8,9×3,84) Chalčas (5,0×13,7×3,10) Cirkliškis (8,0×8,0×4,0) Jašiūnai (5,96×7,62×2,87) Nemėžis (6,06×7,03×3,5) Pakruojis (5,95×10,08×4,19) Polonečka (5,26×7,82×3,78) Radvilony (5,33×9,04×3,80) Raudondvaris (7,34×9,35×4,18) Salos (5,99×10,97×4,32) Verkliai (7,04×15,10×6,61) Žilichiai (7,3×23,2×5,78) (kupolo vietoje 7,6)	Baltoji Vokė (7,77×14,73×4,48) Gelgaudiškis (7,47×8,44×4,48) Kretinga (5,4×10,7×4,27) Lančiūnava (7,20×10,47×4,23) Lentvaris (5,6×8,6×4,6) Nesvyžius (7,73×9,44×4,43) Palanga (4,8×13,4×4,36) Plinkšės (6,96×8,8×4,28) Raudonasis Krantas (6,83×10,84×4,65) Renavas (6,28×6,96×4,42) Rokiškis (5,95×9,26×4,34) Sčiutinas (5,89×13,48×4,46) Šalčininkai (5,17×8,94×~4,0) Trakų Vokė (6,58×13,63×5,74) Užutrakis (5,72×10,93×4,49) Zypliai (5,75×6,55×3,60) Žaludkas (6,11×12,14×4,98)
Didysis valgomasis (m)	Sapiegų Antakalnis (5×22,3×7,29)	Belvederis (5,75×13,23×4,09)	Kretinga (4,15×18,84×4,27), Zypliai (4,96×12,72×3,60)
Mažasis valgomasis (m)	–	Bistrampolis?	Taujėnai (7,3×6,5×~4,70)
Bendras lubų aukščio vidurkis (m)	4,36	4,04	4,37

10. Valgomojo tūris

LAIKOTARPIS VALGOMASIS	XVIII a. II p.	XIX a. I p.	XIX a. II p.–XX a. pr.
Valgomasis (m³)	Aristava (206,92) Armanavičiai (352,82) Kelmė (242,55) Nesvyžius (862,21) Paežeriai (249,60) Panemunė (196,39) Raguvelė (212,63) Ružanai (507,70) Sapiegų Antakalnis (325,79) Siesikai (283,80) Taujėnai (629,36) Zalesė (335,77) Žeimiai (295,61)	Alanta (148,76) Antašava (112,42) Astravas (364,74) Baisogala (301,49) Belvederis (219,26) Bistrampolis (278,81) Bubirškis (259,05) Chalčas (212,35) Cirkliškis (256,00) Jašiūnai (130,34) Nemėžis (149,11) Pakruojis (251,30) Polonečka (155,48) Radvilonys (183,10) Raudondvaris (286,87) Salos (283,87) Verkiai (702,67) Žiličiai (978,90)	Baltoji Vokė (512,75) Gelgaudiškis (282,45) Kretinga (246,72) Lančiūnava (318,87) Lentvaris (221,54) Nesvyžius (323,26) Palanga (280,44) Plinkšės (262,14) Raudonasis Krantas (344,27) Renavas (193,19) Rokiškis (239,12) Sčiutinas (354,11) Šalčininkai (184,88) Trakų Vokė (514,79) Užutrakis (280,71) Zypliai (135,59) Žaludkas (369,39)
Didysis valgomasis (m³)	Sapiegų Antakalnis (812,84)	Belvederis (311,14)	Kretinga (333,85) Zypliai (227,13)
Mažasis valgomasis (m³)	–	Bistrampolis?	Taujėnai (223,02)
Bendras tūrio vidurkis (m³)	393,86	293,98	292,41

APIE AUTORIŲ

Marius Daraškevičius gimė 1982 m. gegužės 9 d. Kaune.

Išsilavinimas:

2001–2005 m. studijavo Vilniaus dailės akademijos Kauno fakultete. Menų bakalauras.

2005–2007 m. studijavo Vilniaus dailės akademijoje Kultūros vadybos ir kultūros politikos katedroje. Vadybos ir verslo administravimo magistras.

2009–2012 m. studijavo Vilniaus dailės akademijoje Architektūros katedroje. Architektūros bakalauras.

2016–2020 m. doktorantūros studijos Lietuvos kultūros tyrimų institute (humanitariniai mokslai, menotyra – H 003).

Veikla:

Nuo 2007 m. dirbo kūrybinį darbą dizaino ir architektūros srityje (2015 m. įsteigė kūrybinę studiją MB „Marivs“). VŠĮ „Dvarų kultūra“ bendrasteigėjas (2017 m.), direktorius.

Nuo 2020 m. eina VDA Panemunės pilies (muziejus-galerija) padalinio meno direktoriaus pareigas.

Nuo 2021 m. – VDA lektorius (Dailės istorijos ir teorijos katedra, Restauravimo katedra).

Priklauso kelioms kultūrinėms organizacijoms: Lietuvos dailės istorikų draugijai, LR Restauratorių sąjungai, Europos architektūros istorijos tinklui, Tarptautinei muziejų tarybai (ICOM), Lietuvos architektūros meno tarybai prie LR Kultūros ministerijos (2020–2023 m. kadencija).

El. paštas: marius@daraskevicius.lt; marius.daraskevicius@vda.lt

Marius Daraškevičius

**VALGOMOJO MODERNĖJIMAS LIETUVOS DVARUOSE
XVIII A. VIDURYJE – XX A. PRADŽIOJE**

Daktaro disertacija

Išleido Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Saltoniškių g. 58, LT-08105, Vilnius
Spausdino BALTO print, Utenos g. 41B, LT-08217, Vilnius